

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2021

CİLT: XL

SAYI:69

ANKARA-2021 MART

YAYININ ADI: *Tarih Araştırmaları Dergisi*

2021: 69: MART

YAYIN SAHİBİNİN ADI

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Doç. Dr. Mustafa UYAR

Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Meri KOZAN

Arş. Gör. Yasemin Zahide EROL

Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN

YAYININ TÜRÜ

Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1

ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.

TÜBİTAK/ULAKBİM, ERIH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45

06100 Sıhhiye/ ANKARA-TÜRKİYE

Telefon: 0 (312) 310 32 80

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ

İncitaşı Sokak No: 10

06510 Beşevler / ANKARA

Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: 2021

DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Anvarbek MOKAYEV (Manas Üniversitesi)
Prof. Dr. Apollinaria AVRUTINA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Berdikojin Lesgali BAZARGALIULY (Kazakistan Atyrau Üniversitesi)
Prof. Dr. Cesar ROSS (Santiago Üniversitesi)
Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi)
Prof. Dr. Dragi GEORGIEV (Üsküp Üniversitesi)
Prof. Dr. Elisabed MACHITIDZE (Tiflis Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enkhbat AVIRMED (Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. Eriks JEKABSONS (Letonya Üniversitesi)
Prof. Dr. Esma REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOŁAS (Jagiellonian Üniversitesi)
Prof. Dr. Farhad MAKSUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Géza DÁVID (Eötvös Loránd University)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlnur MİRGALİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi)
Prof. Dr. Janos HOVARI (E. Büyükelçi, Budapeşte/Macaristan)
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kaori KOMATSU (Waseda Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerima FILAN (Saraybosna Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nobuo MISAWA (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Šerbo RASTODER (Montenegro Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE (Gabriele d'Annunzio Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Tadashi SUZUKI (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Timothy MAY (North Georgia Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Galina MISKINIENE (Vilnius Üniversitesi)
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Iryna DRYGA (Ukrayna Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Liubov CHIMPOESH (Komrat Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Roch LITTLE (Kolombiya Milli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay ERCOŞKUN (Ankara Üniversitesi)

Dr. Jose Gregorio MAITA RUIZ (Venezuela Merkez Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sultan Deniz KÜÇÜKER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Cafer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi)

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cenk REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Esma REYHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jülide Akyüz ORAT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TOPAL (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin GÜLMEZ (Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KÖKSAL (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Şayan ULUSAN (Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit EKİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hacı Veli AYDIN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin Ziya KÖSE (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Naim SÖNMEZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ufuk ERDEM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Volkan MARTİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Yaşar BAYTAL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Bülent AKYAY (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Müslime GÜNEŞ (Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Engin KIRLI (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Dr. Öğretim Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- KAYA HASDEMİR, Hülya, Sivas'ın Tarihi Yolları: Tacir, Rahip ve Komutanın Ayak İzleri
The Historical Roads of Sivas: The Footsteps of the Merchant, Priest and Commander.....1
- BİLİNİR, Sedat, Suriye'de Kullanılan Önemli Ticarî, Dinî ve Askerî Yol Güzergâhları ve Bu Yolların Kontrolü Meselesi (IX-XI. yy)
Important Commercial, Religious and Military Road Routes Used in Syria and the Control of these Roads (9th-11th C.)28
- POLAT, Hüseyin, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eseri'nde Bağdat
Baghdad in Abu'l-Ferec Ibn Al-Jawzi's Book, Al-Montazam55
- DAYI, Özkan, İlhanlı İdârî Teşkilatı I: Dîvânlar
Ilhanid Administrative Organization I: Divans (The Office of Official Correspondence)72
- LEVENT, Sinan, Kadim Doğu Asya Uluslararası İlişkilerinde Japonya -Yuan Hanedanlığı Dönemi Çin İmparatorluğu ile İlişkiler Örneğinde-
Japan in Ancient East Asian International Relations: in the Case of Relations with the Chinese Empire of the Yuan Dynasty Period95
- TABAKOĞLU, Hüseyin Serdar, 16. Yüzyıl Osmanlı-İspanya Savaşlarının Gölgesinde Kehanet Olgusu: Miguel De Piedrola Örneği
The Phenomenon of Prophecy in the Shadow of Ottoman-Spanish Wars in the 16th Century: The Case Of Miguel De Piedrola133
- KARS, Rümeyza, XVII. Yüzyıla Ait İstanbul Mahkeme Kayıtları Işığında 'Avarız Vakıfları'
In The Light of the XVII. Century Belonging to the Istanbul Court Records 'An Avarız Foundations 160
- EROĞLU MEMİŞ, Şerife, XVIII. Yüzyılda El-Halil Kentinde Bir Sofra: Simâtü'l-Halîl
The Table in Hebron during the 18th Century: Simât Al-Khalîl.....188

ÜNLÜ, Ertan, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri ve Giderleri Incomes and Expenses of Chief Admiral Kuçuk Huseyin Pasha	234
ERMAN, Arzu, Kapodistrias'a Göre Yunan Bağımsızlık Hareketi ve Rusya According to Kapodistrias the Greek Independence Movement and Russia	266
KAYA, Gökhan, Mekteb-i Hukuk'ta Tanzimat Fermanı'nı Anlatmak: Kemalpaşazâde Said'in Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Kitabı Lecture on Tanzimat Edict at the School of Law: Kemalpaşazâde Said's Textbook of Public Law in the Ottoman Empire	294
MALHUT, Mustafa, Yıldız Esas Evrakı Defterleri ve 93 Harbi Sonundaki Gelişmelere Işık Tutan İki Defter: 1016 ve 1017 Nolu Defterler Yıldız Esas Evrakı Defterleri and Two Registers Explaining the Developments at the End of the Russo-Turkish War (1877-1878): Registers Numbered 1016 and 1017	318
ERYAMAN, Ayşe, Osmanlı Devleti'ndeki Basın Özgürlüğü Konusunda Mebus Ohannes Varteks Efendi'nin Düşünceleri (1908-1914) The Opinion of the Deputy Ohannes Varteks on Freedom of the Press in the Ottoman State (1908-1914)	345
AKDENİZ, Cüneyt, Polis Mecmuası'nın 1913-1928 Yazılarına Göre Osmanlı Devleti'nde Polis Teşkilatı Police Organization in the Ottoman State of the Police Mecmuası according to the Articles of 1913-1928	364
SONAT, Ramazan, Savaşın Gölgesinde Kayıp Türklerin İzinde: Osmanlı Irak'ında Demografik Satranç On the Trail off Lost Turks in the Shadow of War: Demographic Chess in Ottoman Iraq	402
GENİŞ, Kaan Cem, Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Başbakan Adnan Menderes'in Libya Seyahati Prime Minister Adnan Menderes' Trip to Libya in Republic Archive Documents	419

TUTAN, Melih Nadi, Demokrat Parti İktidarında Devlet Anlayışının Değişimi (1950-1960): Dönemin İktisadi Siyasalarına Bir Bakış
The Change of State Conception During the DP Government (1950-1960): an Overview of Economic Policies in the Period443

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

EROL, Yasemin Zahide, Prof. Dr. Bekir KOÇ, Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa, Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, 384 sayfa, ISBN: 9786254052323464

SİVAS'IN TARİHİ YOLLARI: TACİR, RAHİP VE KOMUTANIN AYAK İZLERİ

THE HISTORICAL ROADS OF SIVAS: THE FOOTSTEPS OF THE MERCHANT, PRIEST and COMMANDER

Hülya KAYA HASDEMİR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 16.05.2020

Kabul: 12.03.2021

Article Info

Received: May 16, 2020

Accepted: March 12, 2021

Özet

Anadolu'yu doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde birbirine bağlayan yolların kavşağında yer alan Sivas, uzun tarihsel geçmişi ve sahip olduğu konumu sayesinde farklı dönemlere ait ticari, askeri ve dini önem taşıyan yollar ile donanmıştır. M.Ö. 3. bin yıldan itibaren kullanıldığını bildiğimiz bu yol ağları tarihi devirlerde, Asurlu tüccarlar, Hititler, Persler ve Romalılar tarafından ekonomik ve askeri önemini koruyarak kullanılmaya devam etmiştir. Zamanla yeni yolların eklenmesiyle genişleyen bu yol hattı, Roma'dan sonra Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de çeşitli amaçlarla tercih edilmiştir. Günümüzdeki modern kara ve demir yollarının büyük kısmı halen bu rotaları takip etmektedir. Bu çalışmada Koloni Dönemi ile Helenistik-Roma dönemleri arasında Sivas ili ve çevresinden geçen ticari, dini ve askeri yollar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şamuha, Šarišša, Tegarama, Sebasteia, Sivas.

Abstract

Sivas, which is located on the junction of the roads connecting Anatolia on the east-west and north-south directions, is equipped with the roads of different periods with commercial, military and religious importance by means of the long history and its location. These road networks were used by the Assyrian merchants, Hittites, Persians and Romans in the ancient periods by keeping their economic and military importance. This road line which was widened in time with the addition of new roads was also preferred in the Byzantine, Seljukian and Ottoman eras after the Roman era. Today, most of the modern roads and railways follow these routes. In this study, the commercial, religious and military roads passing through Sivas

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
h.kayahademir@alparslan.edu.tr

province and neighboring regions between the Colonial period and the Hellenistic-Roman periods were addressed.

Keywords: *Şamuha, Şarişša, Tegarama, Sebasteia, Sivas.*

Giriş

Topraklarının büyük kısmı İç Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Kızılırmak Havzası içinde yer alan Sivas ili, Anadolu'yu doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde birbirine bağlayan bir konuma sahiptir (Harita 1).

Arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları yoluyla elde edilen buluntuların değerlendirilmesiyle, Sivas yöresinde birçok alanda Paleolitik Dönem'den başlayarak günümüze kadar yerleşim sürekliliğinin yaşandığı anlaşılmıştır.¹ Yöredeki tarih öncesi ve tarihi devirlere ait yerleşimler ve bunlar arasındaki yol ağlarının tespiti büyük ölçüde A. Tuba Ökse tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen bulguların değerlendirilmesiyle gerçekleşmiştir.² Anadolu'da henüz yazının kullanılmadığı Orta Tunç Çağı öncesine tarihlenen yerleşimler arasındaki ilişkilerin yorumlanmasında en önemli kültür kalıntısını seramikler oluşturmaktadır. Seramik hamurunun yapısı, biçimlendirilme ve pişirme teknikleri, incelendiğinde, kullanıldıkları dönemin toplumlarının ihtiyaçlarını, ulaştıkları teknolojik düzeyi, farklı toplumların birbirleriyle olan ilişkileri, sosyal ve etnik farklılıkları ve bu toplumların yaşadıkları bölgenin sınırları anlaşılabilir. Çanak-çömlek üreten insanlar zaman zaman kapların yüzeylerini farklı renkte kil çamurlarıyla kaplayarak astarlamışlar ve mekanik yöntemlerle düzeltip parlatmışlardır. Böylece çeşitli bölgelerde birbirinden farklı kaplar ortaya çıkmıştır.³ Eski yerleşim birimleri yüzeyinde bölgeye yabancı kültürlerin malzemesinin bulunması ticari ilişkiye kanıt olarak sunulabilir.⁴

Yüzey araştırmaları sonucunda bulunan seramiklerin incelenmesiyle Sivas'taki bazı yerleşim merkezleri arasında tarih öncesi dönemlerde ilişkilerin başladığı anlaşılmıştır. Seramikler, Şarkışla-Altınyayla ve Ulaş

¹ D. P. Erdbrink- H. R. Van Heekeren, "The Presence of Supposedly Primitive Human Tools Along the Upper Reaches of the Kızılırmak in Anatolia", *Quaternary Science Journal*, Band 16, Leiden, 1965, s. 78 vd.; Atilla Engin, "Sivas İli 2009 Yılı Yüzey Araştırması", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3266-2, Ankara, 2011, s. 93; Andreas Müller-Karpe, "Untersuchungen in Kayalıpınar 2013 und 2014", *MDOG*, 146, 2014, s. 11-12.

² A.Tuba Ökse, "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demirçay Yerleşim Tarihi", *Belleten*, C. LXII, S. 234, Ankara, 1998, s. 299 vd.

³ A.Tuba Ökse, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 7-8.

⁴ A.Tuba Ökse, "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları", *BİLİG*, S.34, 2005, s. 16.

ovaları arasında Kalkolitik Dönem’de bağlantının olduğuna işaret etmektedir. Yine Yıldızeli-Merkez-Şarkışla-Kangal arasındaki sekiz yerleşmede bulunan M.Ö. 3. bin yıl sonuna tarihlenen boyalı seramik parçaları Yukarı Kızılırmak Havzası’ndan geçen bir ticaret yolunun varlığını göstermektedir.⁵

Ticaret Yolları

Kentte tarih öncesi dönemlerde kullanılmaya başlanan ticaret yollarının, tarihi devirlerle birlikte daha aktif olarak kullanıldığı görülmektedir. Yöre ve civarında bulunan seramikler, bölgede mevcut ticaret yollarına ek olarak Orta Tunç Çağı’nda yeni yolların eklendiğini göstermektedir.⁶ M.Ö. 2. bin yıldan itibaren Anadolu’da yazının kullanılmaya başlaması, tüccarlar tarafından kullanılan bu yol güzergâhlarının tespitini kolaylaştırmıştır.

Anadolu tarihinde Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan dönemde Mezopotamya- Anadolu arasında yoğun bir ticari ilişki başlamıştır. Ticaret yapmak için Anadolu’ya gelen Asurlu tüccarlar burada 40 kadar şehirde *kārum* ve *wabartum* olarak adlandırılan ticaret kolonileri kurmuşlardır.⁷ Sivas il sınırları içerisinde tespit edilen merkezlerin konumları ve bu merkezlerde bulunan Orta Tunç Çağı seramikleri, Yukarı Kızılırmak Havzası’nı Tokat, Kayseri ve Malatya ovalarına bağlayan yol güzergâhlarının Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda kullanıldığını göstermektedir.⁸ Sivas, dönemde ulaşım yollarının geçtiği önemli bir konumda yer aldığı için Asurlu tüccarların koloniler kurduğu şehirlerden birisi olmuştur. Günümüzde şehir sınırları içerisinde Koloni Dönemi’ne ait iki yerleşimin eşleştirilmesi yapılmıştır. Bu yerleşimlerden Yıldızeli ilçesi Kayalıpınar Köyü yakınlarında yer alan Şamuha,⁹ Karadeniz’e açılan yol hattı üzerinde yer alırken, Gürün’e lokalize edilen Tegarama,¹⁰ Malatya’ya

⁵ A.Tuba Ökse, “Ancient Mountain Routes Connecting Central Anatolia to the Upper Euphrates Region”, *Anatolian Studies*, Vol. 57, 2007, s. 39

⁶ Ökse, 2007, s. 40.

⁷ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2012, s. 8.

⁸ A.Tuba Ökse, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu*, Sivas, 2003, s. 125.

⁹ Turgut Yiğit, “M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 30, 1997, s. 274; Vuslat Müller-Karpe, Andreas Müller-Karpe, “Kayalıpınar’da Yapılan Araştırmalar”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 153/2, Ankara, 2011, s. 407.

¹⁰ Klass R. Veenhof, “Een Oudassyrische Brief Te Brussel”, *Akkadica* 18, 1980, s. 42; Paul Garelli, *Les Assyriens En Cappadoce*, Paris 1963, s. 117; K. Nashef, *Repertoire Geographique de Textes Cuneiformes IV*, Wiesbaden 1991, s. 117.

ulaşan doğu güzergâhında yer almıştır. Koçköprü Kalesi'nde bulunan Alişar III seramikleri ve karakteristik Orta Tunç Çağı kırmızı açkılı çanak-çömlek parçaları, dönemde Kangal'dan geçen alternatif bir güneydoğu rotasının olduğuna işaret edebilir.¹¹

Asurlu tüccarlar Anadolu'da ithal mallarını önce düşük kaliteli bakırla değiştiriyorlardı. Bu düşük bakır daha sonra yüksek, tasfiye edilmiş bakırla değiştiriliyor ve iyi cins bakır Anadolu halkına gümüş ve altın karşılığında satılıyordu.¹² Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Durhumit kenti, sahip olduğu bakır yatakları sayesinde Asurlu tüccarların bakır damıtmak için uğradığı önemli merkezlerden birisi olmuştur. Kaniş'in doğusundan kuzeye doğru yapılan bir seyahat sırasındaki harcamaların kaydedildiği Kt 92/k 3 nolu belgede bu bakır damıtma merkezine Kayseri'nin kuzeyinden ilerleyip Kızılırmak geçilerek, Yıldızeli'nin batısından Tokat'a doğru gidilerek ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Sırayla Hurama-Luhuzattia-[X]- Şamuha-Hatipitra-Kutia-Karahna ve Kuburnat şehirlerinin adına rastlanılan belgenin ilgili satırları şöyledir:

“Hurama'daki kervansaraya 1 şeşel gümüş verdim. Dāya'nın oğlu İkun-piya'ya tekstil kaçakçılığı için Luhuzatiya'da 21 şeşel ödedim. Eşekler ve onların barınması için 3 şeşel kalay ödedim. [xx] köprü için para ödedim. Şamuha'da han için x şeşel kalay ödedim. Şamuha'ya kadar hamal için 1 şeşel gümüş ödedim. Hatipitra'da 3 şeşel kalay ödedim. Kutia'da belediye başkanına 1 ½ şeşel kalay verdim. Karahna'daki rabi sikkatim'e 12 şeşel kalay ödedim. Karahna'da Kuburnat'a kadar hamallara 3 şeşel gümüş ödedim. Sınırdaki nishatum vergisi için 6 şeşel gümüş verdim...”¹³

Tüccarlar Anadolu'da şehirler arası seyahat ederken belirli bir ücret karşılığında kendilerinin ve hayvanların dinlenme ihtiyacını karşılamak için yol güzergâhları üzerinde *bīt wabrim* denilen hanlarda konaklamıştır.¹⁴ Yukarıda yer alan Kt 92/k 3 nolu masraf kaydı aracılığıyla Şamuha'da tüccarların konakladığı *bīt wabrim* yapısının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁵

¹¹ Ökse, 2007, s. 42; Garelli, 1963, s. 117; Nashef, 1991, s. 117.

¹² Ökse, 2007, s. 41.

¹³ Tahsin Özgüç, *Kültepe, Kanis, Nesa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 23.

¹⁴ Klass R. Veenhof, “Travelling in Ancient Anatolia Two New Sources From Kanesh”, *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yayılması*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 777-780; Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011, s. 152.

¹⁵ Mogen Trolle Larsen, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Copenhagen 1976, s. 279.

¹⁶ Barjamovic, 2011, s. 36.

Asurlu tüccarlar Sivas'tan Tokat'a uzanan modern yolun 30-35 km batısında yer alan Karahna (Sulusaray)'ya ulaşmak için Yıldızeli'nin batısında yer alan Akdağları Üyük köyündeki bir geçidi kullanarak aşmışlardır. Şamuha'nın Kayalıpınar'a eşleşmesi sayesinde Kızılırmak'tan Sulusaray şebekesine ulaşan düz bir yol hattı belirlenmiştir.¹⁶

Koloni Dönemi'ne ait metinlerden Şamuha'da daha çok kumaş, yün ve köle ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Tegarama, Fırat üzerinden Orta Anadolu'ya ulaşan bir yol hattında yer aldığı için Koloni Dönemi'nde önemli bir merkez olmuştur.¹⁸ Asur-Kaniş yol güzergâhında yer alan Tegarama'da Asurlu tüccarlar şehirden geçmek ve ticaret yapmak için çeşitli vergiler ödemişlerdir. Konu ile ilgili ilk örnek olan Kt 92/k 221 nolu belgenin 1-15. satırlarının tercümesi şöyledir:

“Kārum Kaniş, şaqil datim “Kulia”, kārum Tegarama ve oranın sakini Kukulānum'un oğlu İdī-Aššur'a şöyle diyor: Biz hesaplaştık ve 25 mina 4 ¼ seqel (olan) datum vergisini¹⁹ ödedik. İdī-Aššur hesabı elde etmiştir.”²⁰

CMK 58 nolu belgede tüccarların *šaddu'atum* vergisinden şikâyet ettikleri görülmektedir. Ayrıca rehin olarak tutulan bir arkadaşlarını kurtarmak için ödemeyi kumaşla yaptıkları görülmektedir. Söz konusu olan metnin ilgili satırları şöyledir:

“Mama wabartumundan Kuššara wabartumuna: Adad-bani'nin bize getirdiği habere göre Tegarama'nın elçileri Bur-Aššur ve Šu-Suen, Adad-bani'ye ait olan 10 kutānum kumaşını burada kâtip gözetiminde... (metnin büyük bir kısmı kırıktır) kâtip Aššur-ban, 3 adet kumaş aldı. Aššur-malik'in oğlu Kurara'nın serbest bırakılması için 1 kumaş ödendi ve bir Anadolulu onu buraya yönlendirdi. Kalan iyi kalite 6 kutānum kumaşını İstar-İlišu'nun oğlu Adad-bani'ye verdik. Sevgili babalarım ve efendilerim: šaddu'atum

¹⁶ Barjamovic, 2011, s. 382.

¹⁷ V. Müller-Karpe- A. Müller-Karpe, 2011, s. 412; Angenete Wisti Lassen, “The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia”, *JEOL*, S. 42, 2010, s. 168; Barjamovic, 2011, s. 136; 153; 151.

¹⁸Hasan Ali Şahin, “Anadolu'daki Koloni Mahkemeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 137.

¹⁹Asur'dan gelen kervanlardan Anadolu'da alınan vergi, ödeme veya yol parası olarak değerlendirilmiştir. Bu verginin, malın değerinin belli bir oranına uygulandığı ve elde edilen gelirin bir kısmının karakol masraflarında ya da güvenliği sağlamada kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Sabahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 1-2, Ankara, 1993, s. 10

²⁰ Salih Çeçen, “Kaniş Kārum'unun Diğer Kārum ve Wabartumlar'a KÜ.AN (amutum) ile İlgili Önemli Talimatları”, *Belleten*, C. LXI, S. 231, Ankara, 1997, s. 227-229.

vergisini²¹ koymamalısınız. Yerliler üretmeye devam ediyor, (esirler) ve onların fidyeleri için para yok.²²

Döneme ait belgelerden Tegarama'da kumaş ticaretine ek olarak, köle²³, yün²⁴ ve şarap²⁵ ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hitit Devleti'nde, Koloni Dönemi'nde olduğu gibi şahıslara ait ticari kayıtlara rastlanılmamaktadır.²⁶ Bu nedenle Hitit yol ağlarının büyük kısmını arkeolojik verilerin dışında, sefer ya da kült gezisini içeren doğrudan coğrafya ile ilgili olmayan kaynaklardan öğrenmekteyiz. Ancak Hitit kentlerinin büyük kısmının hala lokalizasyonunun yapılamamış olması durumu güçleştirmektedir.

Yüzey araştırmaları Sivas il sınırları içerisinde tespit edilen Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait, Yukarı Kızılırmak Havzası'nı Tokat, Kayseri ve Malatya ovalarına bağlayan yol güzergâhlarının Hititler Dönemi'nde de kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir.²⁷ Hattuša'dan başlayan Hitit yol ağı Yozgat, Sulusaray ve Bolus'u geçtikten sonra Yeni Han ve Sivas'a ulaşmıştır. Sivas'ta ikiye ayrılan bu yolun bir kolu Kızılırmak'ı takip ederken, diğer kol güneye yönelerek Fırat Havzası üzerinden Kangal'a ulaşmıştır. Doğu güzergâhını takip eden yol, Kangal ve Divriği'den geçtikten sonra Fırat Havzası boyunca devam etmiştir. Günümüzde de Sivas-Erzincan arasındaki kara ve demir yolu bu güzergâhtan geçmektedir.²⁸

Kent sınırlarında küçük boyutlu Hitit yerleşimlerinin yanı sıra surlu büyük merkezlere de rastlanılmıştır. Bu merkezlerin bazılarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgular sayesinde lokalizasyonlarının kesinleşmesi, yol güzergâhlarının tespitini kolaylaştırmaktadır. Ancak, buna rağmen kentte Hitit Dönemi'ndeki ticari aktiviteler hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

²¹Nishatum'dan sonra en çok kaydedilen vergidir. 1/60 oranında alınmaktadır. Bkz. Bayram, 1993, s. 9.

²² Barjamovic, 2011, s. 124.

²³ TPAK I, 200 nolu belgede Tegarama'da satılan 3 kadın köle için 6 ½ mina gümüş ödendiği görülmektedir.

²⁴ AKT 5, 56 belgesinde Tegarama'dan getirilen 5 adet yünden bahsedilmektedir.

²⁵ Cecile Michel, "A Table Avec les Marchands Paleo-Assyriens", *CRRAI* 39, 1997, s. 105.

²⁶ Metin Alparslan, "Hititler Çağında Anadolu ve Çevresinde Ticaret", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Kongre Bildirileri*, İstanbul, 2003, s. 30.

²⁷ Ökse, 2003, s. 125.

²⁸ John Garstang, "Hittite Military Roads in Asia Minor", *American Journal of Archaeology*, Vol. 47, No. 1, 1943, s. 47-48.

Hitit seramiklerine rastlanılan yerleşmeler arasındaki 15-35 kilometrelik mesafe yaya olarak yaklaşık 3 saatte kat ediliyordu. Kızılırmak'ın at sırtında geçilebildiği Kayalıpınar'dan sonra Şamadağ bölgesindeki dağlık yol aşılarak, Şarkışla Kahvepınar'daki küçük Hitit merkezine varılıyordu. Kahvepınar'dan sonra Altınyayla'da yer alan Kuşaklı (Şarišša)'ya 6 saatte ulaşıyor ve Kangal'daki Havuzköy geçilerek, Balıklıtohma'dan Malatya ovasına ulaşıyordu. Yıldızeli'nden başlayarak güneydoğu rotasını takip eden bu yol Şarkışla-Altınyayla-Kangal güzergâhını takip ederek Malatya'ya ulaşıyordu. Bu merkezler arasındaki yolculuk süresinin ortalama 1 gün olması, kervanların ve tüccarların bu merkezlerde 1 gece konaklamış olabileceğini düşündürmektedir²⁹ (Harita 2).

Belgelerden ticari malların bu yol güzergâhlarına ek olarak Maraşsantiya (Kızılırmak) vasıtasıyla taşındığını öğrenmekteyiz. KUB XXXI 79 nolu metinde Pittiyarik ve Arziya şehirlerinden Şamuha'ya gemi ile yapılan erzak nakliyatından bahsedilmektedir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla su seviyesi yeterince yüksek olmadığı için Pittiyarik şehrinden yapılan teslimat iki seferde nakledilmiştir.³⁰

Çivi yazılı kaynaklarda Kizzuvatna'da demir eritildiği kaydedilmiştir. Ökse, eritilmiş demirin Kizzuvatna'dan Orta Anadolu'ya taşınmasında Sivas'tan geçen yolların kullanılmış olabileceğini belirtmektedir.³¹

Sivas ilinde Altınyayla, Divriği, Gemerek ve Gürün ilçelerinde bulunan Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen eserler, bölgede imparatorluktan sonra Hitit varlığının devam ettiğini göstermektedir. Bu merkezlerden Divriği'nin sahip olduğu demir yatakları Demir Çağı'nda bölgenin önemini artırmış olmalıdır. Hititler *halpaki* ya da *AN.BAR* olarak adlandırdıkları demiri M.Ö. 2. binden itibaren tanıyıp, yaygın olarak kullanıyorlardı. Anadolu'nun zengin demir yataklarından biri olarak bilinen Divriği demir yatağı muhtemelen bu dönemde Hititlerin ilgisini çekmiştir. Bu varsayımdan yola çıkarak Divriği güzergâhının demir ticareti için önemli olabileceği söylenebilir.³²

²⁹ Ökse, 2007, s. 41.

³⁰ John Garstang, O. Robert Gurney, *The Geography of The Hittite Empire*, London 1959, s. 33-34.

³¹ Ökse, 2007, s. 41-42.

³² J. D. Muhly- R.Maddin-T. Stech- E. Özgen, "Iron Anatolia and the Nature of Hittite Iron Industry", *Anatolian Studies*, Vol. 35, 1985, s. 74; Atilla Engin, "Gözcük: Sivas'da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi ve Kapı Aslanı", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 34, S. 2, Sivas, 2010, s. 60 vd.

Persler zamanında Sardes'ten başlayarak inşa edilen Kral Yolu³³ Ancyra (Ankara)'dan sonra Tavium (Büyüknefes)-Komana Pontica (Gümenek)-Sebasteia (Sivas) üzerinden Melitene (Malatya)'ye ardından Susa'ya varmıştır.³⁴

Yüzey araştırmaları bazı yol hatlarının Hitit ve Perslerin ardından Roma Dönemi'nde hala kullanıldığı göstermektedir. Roma Dönemi'nde Sivas'tan geçen kuzey-güney ve doğu-batı yol güzergâhları önemini koruyarak, kullanım görmeyi sürdürmüştür.

Anadolu'daki ilk Roma yol sistemi prokonsül Manius Aquillus tarafından M.Ö. 129-126 yıllarında Asya Eyaleti'nde inşa edilmiştir. Batı-doğu doğrultusunda, Ege Denizi kıyılarından Ancyra'ya varan yol burada çeşitli yönlere doğru dağılıyordu. Bunlardan biri kuzeydoğuya doğru Amaseia (Amasya), Komana Pontica, Sebasteia ve Melitene üzerinden Mezopotamya'ya; bir diğer yol ise Tavium üzerinden yine Sebasteia'ya ulaşıyordu.³⁵

Roma kralı Pompeius ile Pontus kralı VI. Mithridates arasında uzun yıllar boyunca süren mücadeleyi Pompeius'un kazanmasıyla Anadolu'nun hâkimiyetini onun eline geçmiştir. Pompeius, M.Ö. 59 yılında çıkardığı *lex Vatinia* (Vatinia yasası) ile Anadolu'da bazı siyasal düzenlemeler yapmıştır. Strabon, Pompeius'un Pontos'u Roma eyaleti yaptıktan sonra eyalet topraklarını 11 şehir arasında paylaştığını aktararak, bizzat Pompeius tarafından kurulan yedi şehrin isimlerini kaydetmiştir. Bu kentler doğudan batıya doğru sırayla Nikopolis, Diospolis, Megalopolis, Magnopolis, Zela, Neapolis ve Pompeipolis'tir.³⁶ Bu kentlerden Nikopolis günümüzde Sivas ili

³³ Pers Kral Yolu muhtemelen Asurluların zamanından kalma ulaşım ağı üzerine kurulmuştur. Doğu ile batıyı birbirine bağlayan bu yolun yapımına Kyros zamanında başlanılmış, yol Dareios egemenliğinde tamamlanmıştır. Herodot tarafından Kral Yolu olarak anılmasının nedeni yolun, iki büyük Pers kralı olan Kyros ve Dareios dönemlerindeki popülerliğinden kaynaklanıyor olabilir. Sadece Pers krallarının kullandığı bir yol olmayan bu güzergâh, askeri, ticari ve ulaşım amaçlı da kullanılmıştır. Bkz. Herodotos, *Historia (Tarih)*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 405-406; Oğuz Tekin, "Pers Dönemi'nde Anadolu'da Para ve Ticaret", *Persler*, Eds. Kaan İren- Çiçek Karaöz- Özgün Kasar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 129.

³⁴ Ökse, 2005, s. 19; Ahmet Şimşirgil, "XV-XVI. Asırlarda Tokat'ta İktisadi Hayat", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 10, 1995, s. 187-210.

³⁵ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 5-6.

³⁶ Strabon, *Geographika: XII, XIII, XIV*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, XII. 3.1, XII. 3. 28, XII. 3. 37, XII. 3. 38; Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 13, S. 1, 1998, s. 163; 166.

Suşehri ilçesi Pürk (Yeşilyayla) köyü ile eşleşirken, Megalopolis Roma Dönemi'nde Sivas ilini temsil etmektedir.

Pompeius tarafından kurulan Nikopolis, Diospolis, Magnopolis, Neapolis ve Pompeipolis kentleri Bithynia'yı Armenia'ya bağlayan büyük ticaret yolunun üzerinde yer almaktadır. Yine Zela ve Megalopolis de Karadeniz hattını takip ederek, Amaseia üzerinden yukarı Halys (Kızılırmak) vadisine ve dağlar üzerinden aşarak Tomisa'da (Kuşsarayı) Euphrates (Fırat)'a ulaşan yol üzerinde yer almıştır.³⁷ Strabon, Komana Pontica yoluyla Orta Anadolu'dan Amisos (Samsun)'a giden büyük ticaret yolundan bahsetmektedir. Bu yol günümüzdeki Samsun-Tokat-Sivas yoluna tekabül etmektedir.³⁸

Sivas-Tokat-Amasya-Havza-Samsun güzergâhından oluşan kuzeybatı yoluna ek olarak Nikopolis üzerinden Karadeniz'e ulaşan kuzeydoğu yol hattı da kullanılmıştır. Nikopolis'ten başlayan yol Doğu Karadeniz'deki Polemonium (Fatsa) ve Cerasus (Giresun) kentlerine ulaşmıştır. Ayrıca Nicopolis-Satala (Kelkit)-Trapezus (Trabzon) hattı kullanılarak Trabzon'a ulaşılmıştır. Ancyra ve Caesaria (Kayseri) kentlerinden Satala'ya ulaşan yol ağı Nikopolis'e uğrayarak şu güzergâhları takip etmiştir: Ancyra-Amasia-Neocaesaria (Niksar)- Nicopolis-Satala; Caesaria-Sebasteia-Nicopolis-Satala.³⁹ Ramsay, doğunun ticari mallarının Fırat Havzası'ndan Kayseri'ye ulaştığını, buradan Sebasteia, Komana Pontica ve Laodicia yoluyla Amisos'a ulaştığını kaydetmiştir⁴⁰ (Harita 3).

Tavium'dan Sebasteia'ya giden iki Roma yolunun varlığı bilinmektedir. Bu yollardan biri 161 mil uzunluğundadır. Bu yol üzerinde Corniaspa, Parbosena, Sibora, Agriane ve Simos yerleşimleri bulunmaktadır. Diğer yol ise 166 mil uzunluğundadır ve bu yol üzerinde Mogaro, Dorana, Sebastopolis, Verisa ve Fiarasi kentleri yer almaktadır. Adı geçen bu kentlerden Sebastopolis (Sulusaray) dışında diğerlerinin yeri henüz tespit edilememiştir. Sivas merkezin hemen doğusunda yer alan Ziyaretsuyu mevki muhtemelen bu Roma yolunun devamında yer alıyordu ve bu yolu daha doğuya bağlıyordu. Ziyaretsuyu'nun doğusunda yer alan Zano-Tekkeköy'de Durbin tarafından bildirilen Helenistik Dönem yerleşimi belki de bu diğer yolun ucu idi. Ziyaretsuyu yerleşkesi en azından batıda önemli

³⁷ David Winfield, "The Noerthern Routes across Anatolia", *Anatolian Studies*, Vol. 27, 1977, s. 155-161; Kaya, 1998, s. 169.

³⁸ William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960, s. 27.

³⁹ David H. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, British Institute at Ankara, Ankara 2016, s. 13-14.

⁴⁰ Ramsay, 1960, s. 28.

yol ağlarına, önce Tavium'a oradan da daha batıda Ancyra'ya kadar giden önemli bir Roma yoluna yakın bir konuma sahip olmuştur.⁴¹

İç Anadolu'dan Sebasteia'ya ulaşan kuzeybatı yolu, Bathyrriax'taki (Yıldızeli) Kızılırmak üzerinde kurulan bir Roma köprüsü ile geçilmiştir. Caesaria ile Sebasteia'ya arasındaki güneybatı yolu Malandara (Şarkışla)'dan geçmektedir. Güneydoğu güzergâhı Kızılırmak üzerindeki Karakuş köprüsünden geçerek, İncebel geçidini takip eder. Geçidin ortasındaki küçük bir gözetleme kulesi, Orta Çağ'da bu yolun önemini korumaya devam ettiğini göstermektedir. Yol Malandara ve Tonosa (Altınyayla) üzerinden Melitene'ye ulaşır. Sebasteia'dan Komana'ya giden ikinci yol hattı olan güneydoğu yolu günümüzdeki modern otoyol gibi Taşlıdere kanyonundan geçer. Roma ve Bizans dönemlerinde inşa edilen köprüler Selçuklular tarafından onararak ya da yeniden yapılarak kullanılmaya devam etmiştir. Güzergâhtaki kale ve kervansaray kalıntıları ticaret yollarının 13. yüzyılda bölgeden geçmeye devam ettiğini göstermektedir. Nitekim İpek Yolu'nun bir kısmı bu güzergâhtan geçmiştir.⁴²

Kült ve Hac Yolları

Çivi yazılı metinlerde karşımıza eski Anadolu'da yer alan “kutsal kent” veya “tanrı kenti” olarak adlandırılan bazı kentler çıkmaktadır. Bunların birçoğunun kökeni Hitit öncesi yerli Anadolu kavimlerine uzanmaktadır. Bunun dışında bazı kentler de belirli büyük tanrıların kült merkezi olarak dini bir yapıya sahip olmuşlardır. Bu şehirlerden birisi olan Şamuha, İstar'ın (Hurriçe =Şauşga)⁴³ dini merkezi olarak önemli bir rol oynamıştır.⁴⁴

Oldukça dindar bir kral olarak bilinen II. Murşili, Şamuhalı Kırların İstar'ının öfkelenmiş olduğunu öğrenince, Şamuha'ya mütehassıs bir adam göndererek bunu fal vasıtasıyla sorgulatmış ve bayramlarını kutlatmıştır. İshupitta ve Taşmaha yolları kar, yağmur ve çamurdan açılır açılmaz tanrıçanın heykeli kralın yanına getirilecek ve böylece kral ona her gün tapınabilecektir. Ayınler biter bitmez ise heykeli alıp Şamuha'ya götüreceklerdir. Bunun karşılığında kral gideceği savaşlarda tanrıçasını

⁴¹Gail E. S. Durbin, “Iron Age Pottery from the Provinces of Tokat and Sivas”, *Anatolian Studies*, Vol. 21, 1971, s. 117; Meral Ortaç, *Ziyaretsuyu, Bakü- Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Dokümanları: 5*, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 18.

⁴²Ökse, 2007, s. 42.

⁴³Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Newyork 2005, s. 162.

⁴⁴Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu*, C. 3, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 21.

hemen yanı başında görmek istemekte, kendine sağlık ve başarı vermesini, düşmanını yenmesini istemektedir. Kral bunun için Ummaya isimli büyücü bir kadına Hititçe-Hurricce bir büyü ayini yaptırmıştır.⁴⁵ Şamuha'ya ulaşan yol güzergâhında yer alan Taşmaha ve İshupitta kentlerinin kesin lokalizasyonu henüz yapılamadığı için başkentten Şamuha'ya ulaşılırken izlenen rotayı tespit etmek güçtür. Hakkında fazla bilginin olmadığı Taşmaha, Orta Karadeniz'de yer alan bazı Hitit kentleri ile birlikte anılmıştır.⁴⁶ III. Hattuşili'nin otobiyografisinde Yukarı Ülke'deki kentlerle birlikte anılan İshupitta'nın⁴⁷ Amasya, Zile ve Turhal'ın doğusunda aranmasına dair görüş birlikleri vardır.⁴⁸ İshupitta'nın Zile ile eşleşen Tapiqqa (Maşat Höyük) ile komşu olduğu göz önüne alındığında, bu görüşlerin doğruluk payının yüksek olduğu kabul edilebilir.⁴⁹ Garstang, Hattuşa'dan başlayan yolun Yozgat-Sulusaray-Bolus-Yenihan üzerinden Sivas'a ulaştığını belirtmektedir.⁵⁰ Roma Dönemi'nde de aynı güzergâhın kullanıldığına dikkat çeken Ramsay, Tavium-Sebastopolis-Yenihan üzerinden Sivas'a ulaşıldığını belirtir.⁵¹ Bu iki rotanın birbirini desteklemesi, İshupitta ve Taşmaha'nın Tokat'ın güneydoğusunda olma ihtimalini yükseltmektedir. Sivas-Tokat ana yolu üzerinde yer alan Çamlıbel Bucağı'na bağlı olan Bolus (Aktepe) höyüğünde bulunan tunç Hitit tanrı heykelciği de burada bir Hitit yerleşiminin olabileceğine işaret etmektedir.⁵² Yukarıdaki verilere ek olarak E. Olshausen ve J. Biller'in mil taşlarını izleyerek hazırladığı haritaya dayanarak bu rotayı detaylandırmak mümkündür. Buna göre Boğazköy'den başlayan yol sırayla Büyüknefesköy (Tavium)-Sorgun (Aigonne/Euagina)-İzibüyük-Kesikköprüköy-Kabalı-Vasfibey-Kadışehir-Elmalı-Uylubağı Köyü-Sulusaray (Sebastopolis)-Bolus (Verisa)-Yenihan rotasını takip ederek Kayalıpınar'a ulaşıyordu⁵³ (Harita 4).

Şehrin adı dini içerikli Hitit metinlerinde *agrig* olarak adlandırılan görevli listesinde anılmaktadır. *Agriq* olarak isimlendirilen bu görevliler, yerel külle ilgili olarak, tapınağın ihtiyaç duyduğu yiyecek, içecek ve diğer

⁴⁵ Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018, s. 695.

⁴⁶ Garstang-Gurney, 1959, s. 27.

⁴⁷ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak, Ankara 2011, s. 135.

⁴⁸ Garstang-Gurney, 1959, s. 25; Einar von Schuler, *Die Kaskaer*, Berlin 1965, s. 41; Barjamovic, 2011, s. 246.

⁴⁹ Barjamovic, 2011, s. 259.

⁵⁰ Garstang, 1943, s. 47-48.

⁵¹ Ramsay, 1960, s. 286; 288-289.

⁵² H. Hamdi Ekiz, "Tokat Müzesi'nde Bulunan Bir Hitit Tanrı Heykeli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı*, Ankara 2003, s. 357.

⁵³ Serhat Uslu, *Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014, s. 31-32.

malzemelerden sorumlu tutulmuşlardır. Bu, kentte önemli bayramların kutlandığı ve dini ritüellerin gerçekleştirildiğini göstermektedir.⁵⁴

Sivas ilinin Altınyayla ilçesinde yer alan Şarişsa (Kuşaklı)⁵⁵ ve Boğazköy'de ele geçirilen çivi yazılı metinlerde, Kuşaklı'da ilkbahar mevsiminde bir bayram kutlaması gerçekleştirildiği kaydedilmiştir. Metinlerde 4 gün süren bayram kutlamasına kralın da bizzat katıldığı görülmektedir.⁵⁶ Hitit krallarının başrahip rolünde, panteonda yer alan önemli tanrı ve tanrıçaların tapınaklarına gerçekleştirdikleri ziyaretler büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu ziyaretlerin ihmal edilmesi durumunda ülkede büyük felaketlerin yaşanacağı düşünülmüştür. Bu nedenle Hitit kralları belirli bayramlar sırasında Hattuşa ve çevresindeki şehirlerde kült gezileri gerçekleştirmiştir.⁵⁷ Şarişsa'da boyutlarıyla Hattuşa'daki Fırtına Tanrısı Tapınağı ile mukayese edilebilecek boyutta bir Fırtına Tanrısı Tapınağı'nın yer alıyor olması, şehrin önemli bir kült merkezi olduğunu düşündürmektedir.⁵⁸ Ancak metinlerde Şarişsa'da gerçekleştirilen bayram kutlamalarına kralın her yıl düzenli olarak katılıp katılmadığı konusunda bilgi bulunamamasından dolayı Şarişsa'nın, Hattuşa ve çevresindeki kült güzergâhına dâhil edilmesi mümkün görünmemektedir.

Kuşaklı'nın yaklaşık 3 km. güneyinde yer alan Kulmaç Dağı'nın Hitit metinlerinde geçen Şarişsa Dağı olabileceği düşünülmektedir. Kral ilkbaharda bayram kutlamaları için geldiğinde şehre girmeden yukarı yoldan kutsal dağa giderek burada kült törenini gerçekleştirmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Kuşaklı yakınlarındaki Kulmaç Dağı'nda bir göletin varlığı tespit edilmiştir. Dağda yer alan göletin zemini kille kaplanmış ve su takviyesi ile göletteki su seviyesi yükseltilmiştir. Ayrıca gölet çevresinde batıya uzanan tepe üzerinde bir tapınağın yer aldığı bilinmektedir.⁵⁹ CHT 591 nolu metinde Şarişsa Dağı koruyucu bir dağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Metnin tercümesi şöyledir:

⁵⁴ Burney, 2005, s. 6.

⁵⁵ V. Müller-Karpe-A. Müller-Karpe, 2011, s. 259.

⁵⁶ Gernot Wilhelm, "Combining Textual and Archeological Evidence of Urban Structures: Hattusa and Sarissa", *Mesopotamia*, S. XLVI, 2011, s. 106.

⁵⁷ Özlem Sir Gavaz, *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012, s. 62.

⁵⁸ V. Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa'da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi", *V. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 556- 557.

⁵⁹ Andreas Müller-Karpe, "Planning a Sacred Landscape Examples From Sarissa and Hattusa", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Eds. Anacleto D'Agostino- Valentina Orsi- Giulia Torri, Firenze University Press, Firenze. 2015, s. 84-85.

“Hey Šarišša Dağı ayağa kalk! Güçlü kralına, kraliçene (Hatti ülkesinin) bekçilerine beslenmiş sığır ve keçiler geri dönsün. Onları güçlü yapmaya ve korumaya gel! İyi haberler onları bulsun, güçlü kral ve kraliçe demirden tahtın üzerinde olsunlar! Onlar mutlu olsunlar!”⁶⁰

Roma İmparatorluğu’nda devlet dininin paganizmden Hristiyanlığa geçiş süreci Constantinus döneminde başlamıştır. M.S. 313 yılında yayımlanan Milano Kararnamesi ile Hristiyanlara dinlerini yaşama özgürlüğü verilmiştir ve bu tarihten sonra imparatorluktaki Hristiyan sayısı giderek artmıştır.⁶¹ İmparatorluk içerisindeki Hristiyanların sayısının hızla artması bu dinin ortaya çıktığı kutsal topraklara olan ilgiyi artırmış ve Avrupa’daki Hristiyanlarda bu toprakları ziyaret etmek için yoğun bir talep ortaya çıkmıştır. Bu durum doğuya giden yolların önemini artırmıştır. Hacı Yolu’ndan bahseden ilk yazılı belge M.S. 4. yüzyılda bir hacı adayının yazdığı *Itinerarium Burdigalense* (Bordeaux Seyahatnamesi) adlı seyahat notlarıdır. Bu seyahatname Hacı Yolu’nun M. S. 4. yüzyıldan sonra önem kazandığını göstermektedir.⁶²

Erken dönemlerden itibaren bazı eklemeler yapılarak, çeşitli amaçlar için kullanılan yollar sonradan Hacı Yolu olarak adlandırılmıştır. Anadolu’da doğu-batı ve kuzeydoğu yönlerinden hareket eden hacıların bir kısmı güneye inmek için Sebasteia ve Nicopolis güzergâhlarını kullanmışlardır.

Ancyra güzergâhından yolculuğa başlayan hacı adayları Tavium ve Sebasteia üzerinden Caesaria ve Melitene’ye vararak, buradan güneye yöneliyorlardı. Kuzeydoğudaki Trapezus ve Satala kentlerinden güneydeki Melitene’ye gidilebildiği gibi Nicopolis üzerinden güney rotası takip edilerek Caesaria’ya ulaşmak da mümkündü. Yine kuzeyde yer alan Amisus, Amasia, Polemonium ve Cerasus’dan hacı olmak için yola çıkan yolcular güneye inmek için Sebasteia ve Nicopolis güzergâhlarını kullanmış olabilirler.⁶³

Helenistik-Roma dönemlerinde önemli tapınak merkezlerinden biri olan Comana Pontica’da savaşçı tanrıça Ma’ya adanmış bir mabet yer

⁶⁰Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996, s. 155.

⁶¹ Betten, Francis S. Betten, “The Milan Decree of A. D. 313: Translation and Comment”, *The Catholic Historical Review*, Vol. 8, No. 2, 1992, s. 191.

⁶²Kamil Doğancı, “Geç Antikçağda Hacı Yolu Güzergâhında Bir Merkez Nikomedia”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2017, s. 208.

⁶³ French, 2016, s. 14.

almaktadır.⁶⁴ Strabon'un aktardığı bilgiye göre, önemli bir ticaret merkezi de olan şehirde tanrıça onuruna yılda iki defa düzenlenen festivale diğer kentlerden ve kasabalardan büyük bir katılım gerçekleştirilmiştir.⁶⁵ Sebasteia, Kapadokya bölgesini Orta Karadeniz bölgesine bağlayan bir konuma sahip olduğu için Komana'daki festivale katılmak isteyen yolcular güney-kuzey rotasında Sebasteia- Sebastopolis güzergâhını kullanarak Comana Pontica'ya ulaşmış olabilirler.

M. S. 320 yılında Legio XII Fulminata garnizonundaki kırk Hristiyan Romalı asker inançlarından dolayı Sebasteia'da şehit edilmiştir.⁶⁶ Hristiyanlık dünyasının evrensel şehitleri olarak kabul edilen bu kırk asker onuruna M. S. 373 yılında bölge piskoposu olan Aziz Basil tarafından Caesaria'da Sebasteia'nın Kırk Şehidi kültü kurulmuş ve yortu kutlamaları başlatılmıştır.⁶⁷ Basil'in kardeşi olan Nyssalı Gregory zamanında hem Caesaria'da hem de kültün orijinal memleketi olan Sebasteia'da yortu kutlamaları düzenlenmiştir.⁶⁸ Gregory'ye ait iki vaazda Sebasteia yakınlarında yer alan bir tapınakta kırk şehit anısına iki günlük bir törenin düzenlendiğine işaret edilmektedir.⁶⁹ Gregory'nin vaazından öğrendiğimiz kadarıyla Kapadokya bölgesinde büyük saygı duyulan kırk şehitler onuruna Sebasteia'da düzenlenen yortu için çok sayıda katılımcı gelmiştir.

Askeri Yol Güzergâhları

Sivas, Hititler Dönemi'nde Yukarı Ülke (KUR UGU^(T1))⁷⁰ olarak adlandırılan, stratejik açıdan oldukça önemli bir bölgede yer almıştır. Yukarı Ülke'nin düşmanlar tarafından ele geçirilmesi, Sivas'tan Malatya ovasına uzanan bölgeyi düşman saldırısına açık hale getirmiştir. Oysa bu yol Hititler için Kuzey Suriye'ye giden önemli bir rotayı oluşturuyordu ve I. Murşili

⁶⁴ Deniz Burcu Erciyas "Komana ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim" *Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çınarları. Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 164

⁶⁵ Strabon, XII. 3. 36.

⁶⁶ Michael J.K. Walsh, "The Re-emerge of the forty Martyrs of Sebaste in the Church of Saint Peter and Paul, Famagusta Norther Cyprus", *Journal of Cultural Heritage* 8, 2007, s. 84; Raymond Van Dam, *Becoming Christian: The Conversion of Roman Cappadocia*, University of Pennsylvania Press, Pensilvanya 2003, s. 133.

⁶⁷ Hadrian Mar Elijah Bar Israel, Chabril Bar Yacoub, *The Forty Martyrs of Sebaste*, Nazarian Foundation 2014, s. 3.

⁶⁸ Dam, 2003, s. 137.

⁶⁹ *Gregorii Nysseni Opera X.1: Gregorii Nysseni Sermones*, Eds. O. Heil,-J. P. Cavarinos- O. Lendle, Brill, Leiden 1990, s. 152-153.

⁷⁰ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 880.

döneminden I. Şuppiluliuma dönemine kadar bölgeye tek iletişim yolunu sağlamıştır.⁷¹ Asurlu tüccarlar tarafından seyahat sırasında kaydedilen bir masraf listesine ait Kt 92/k 3 nolu belgede sırayla geçen Hurama-Luhuzatiya-[Kuşşara]-Şamuha-Hatipitra-Kutia-Karahna-Kuburnat kent adlarına göre Asurlu tüccarlarca güney-kuzey yönünde kullanılan rotanın bir kısmı belirlenebilmektedir. Kullanılan bu yol, Hititlerin güney-güney doğu yönündeki seferlerinde izlenen rota ile benzer olmalıdır. Kayalıpınar kazılarında ortaya çıkarılan Orta Hitit Dönemi'ne ait bir metinde, Çukurova ve Halep'e düzenlenen askeri bir seferden bahsedilmesi Şamuha'dan geçen yolların askeri açıdan da önemli olduğunu göstermektedir.⁷²

Belgelerden Hititlerin Azzi-Ḫayaša ve Hurriler üzerine yaptığı seferlerde Şamuha ve Tegarama kentlerinden geçen yolları kullanarak, bu şehirlerde askeri üsler kurduğu anlaşılmaktadır (Harita 5). Azzi-Ḫayaša ve Kaška toprakları arasında tampon bir bölge oluşturan Yukarı Ülke sınırında yer alan Şamuha, Hititler için önemli bir askeri merkez olmuştur. I. Şuppiluliuma dönemine ait bir metinde, I. Şuppiluliuma'nın Azzi-Ḫayaša ve Kaška topraklarına yaptığı bir seferde düşmanı yendikten sonra ele geçirdiği esirleri şehre getirdiği anlaşılmaktadır. İlgili metnin tercümesi şöyledir:

“Fakat babam ileriye doğru yürüdüğü zaman, ülkesinde Ḫayaşalı düşmanla karşılaşmadı. Babam tekrar Ḫayaşalı düşmana karşı gitti, fakat onu yine bulamadı. Fakat o, Kaşkalkı düşmanı, tüm kabile askerlerini ülkede yakaladı ve ona tanrılar yardım ettiler, [Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, Hatti şehrinin Fırtına Tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Savaş Alanı Tanrıça İştari] ve böylece çok sayıda düşman öldü. Ayrıca birçok sayıda düşman öldü. Ayrıca birçok esir aldı ve onları Şamuha'ya getirdi. Sonra babam Şamuha'dan ileriye doğru gitti.”⁷³

Hititler Azzi-Ḫayaša seferi sırasında Zara yolunu takip ederek, Roma Dönemi'nde önemli bir askeri üs olan Nikopolis güzergâhından Şebinkarahisar'a ulaşmışlardır. II. Murşili'nin yıllıklarından Azzi-Ḫayaša sınırında yer alan Pürk'te olası saldırılara karşı bir sınır karakolunun bulunduğu yer almaktadır.⁷⁴

I. Şuppiluliuma'nın kahramanlıklarının anlatıldığı, II. Murşili dönemine tarihlenen bir belgede Hurri ülkesine yapılacak olan sefer için Tegarama'nın

⁷¹ J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2013, s. 59.

⁷² Şafak Bozgun, “Çivi Yazılı Belgelere Göre Tiliura Kentinin Konumu II”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2, Ankara, 2018, s. 1248.

⁷³ Hans Gustav Güterbock, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *Journal Of Cuneiform Studies*, Vol. 10, No. 2, 1956, s. 62-63.

⁷⁴ Garstang, 1943, s. 52.

askeri üs olarak kullanıldığı görülmektedir. Tegarama'dan hareket edilerek Hurri ülkesine yapılan sefer ve hazırlıkları metinde şöyle anlatılmaktadır:

“Babama şöyle söylediler: ‘Hurriler Murmuriga’daki asker ve savaş arabalarını kuşattı.’ Babam askerleri ve savaş arabalarını seferber edip, Hurri topraklarına yürüdü. Tegarama ülkesine vardığımda, Talpa kasabasında askerlerini ve savaş arabalarını teftiş etti. Daha sonra oğulları Arnuwanda ve baş MEŞEDİ Zida’yı Tegarama’dan öncü birlik olarak Hurri ülkesine gönderdi. Arnuwanda ve Zida ülkeye geldiğinde düşman onlarla savaşmak için geldi ve babamın tanrıları onlardan önce yürüdüler ve düşmanı yendiler. Kentin aşağı tarafındaki düşman geri çekildi ve Tegarama dağlık bölgesine kaçmak üzere kentten uzaklaştı. Babam o (düşman), bir an önce kentten kaçmaya çalışıyor haberini işitince (onu takibe başladı). Babam aşağıya, kente ulaşınca Hurrili düşmanla karşılaşmadı. Kargamış kentine geçti.”

Metinde Talpa kasabası Tegarama'nın bir parçası olarak görülmektedir. Hurri sınırına yakın olan Tegarama, dağlık bir coğrafyaya sahip olduğu için Hurri birliklerinin doğrudan Hitit askeri üzerine saldırmasına engel olmuştur ve Hititler tarafından Hurri topraklarına düzenlenen seferlerde askeri bir üs olarak kullanılmıştır.⁷⁵

III. Hattuşili dönemine ait KBo VI, 28 nolu belgede II/III. Tuthaliya döneminde İšuwa ülkesi ile olan ilişkilerin bozulduğu ve Tegarama'nın saldırıya uğradığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “İšuwa ülkesinin düşmanları geldi ve Tegarama topraklarını tahrip etti.”⁷⁶ Bu belgeden İšuwa Ülkesi ile Tegarama arasında ulaşımı sağlayan yol ağının varlığı düşünülebilir.

Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını muhafaza eden askeri yolların merkezi XII. Legio Fulminata'nın daimi karargâhı olan Melitene şehri idi. Roma Dönemi'nde önemli bir karargâh şehri olan Melitene güzergâhını takip eden yolun Sebasteia üzerinden geçen bazı güzergâhları bulunmaktadır. Bu güzergâhlardan biri Kokoussos (Göksun)'dan kuzeydeki Komana, Ariarathia ve Sebasteia'ya ulaşır buradan Nicopolis üzerinden Colina ve Satala'ya ulaşırdı.⁷⁷

Sebasteia-Tephrike (Divriği)-Kamacha yoluna dair işaretlere Bizans Dönemi'nde rastlanılmıştır. Bu yolun varlığından Michael Attaliota dolaylı

⁷⁵ Barjamovic, 2011, s. 128.

⁷⁶Sedat Alp, “Die Lage von Samuha”, *Anatolia*, S. 1, 1956, s. 78-80; John David Hawkins, “The Land of İšuwa: The Hieroglyphic Evidence”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 282.

⁷⁷ Ramsay, 1960, s. 56.

olarak bahsetmektedir. Paul mezhebinin merkezi olan Tephrike'ye karşı yapılan çok sayıda sefer kaydedilmiştir. Askeri kuvvetler bu kente ulaşmak için Basilika Therme-Sibora-Agrane ve Sebasteia yolunu kullanmıştır. Bu yolun Roma Dönemi'nde kullanılıp kullanılmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.⁷⁸

Bizans Dönemi'ne gelindiğinde Sivas il sınırları içerisinde geçen yollar önemini korumaya devam etmiştir. Bizans yol ağının tamamlanması Justinian zamanında gerçekleşmiştir. Bu şebekenin en önemli kısmını Halys'in doğusundan ayrılarak Caesareia ve Sebasteia'ya giden askeri yol oluşturmuştur. İlkbaharda İstanbul'dan hareket eden imparatorun ordusuna vilayetlerdeki askerler bu yolları kullanarak dâhil olmuşlardır. Justinian'ın doğuya doğru uzanan askeri yol üzerinde yer alan Sebasteia'nın duvarlarını yaptırdığı bilinmektedir.⁷⁹

Sonuç

Yüzey araştırmaları Sivas ve çevresindeki yerleşmeler arasındaki ticari ilişkilerin tarih öncesi dönemlerden itibaren başladığını göstermektedir. Doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde uzanan yolların kavşağında yer alan şehirde, tarih öncesi dönemlerden itibaren farklı amaçlarla kullanılmaya başlanan yol ağı zamanla yeni yolların eklenmesiyle genişlemiş ve uzun yıllar boyunca kullanılmıştır. Anadolu'nun yazı ile tanıştığı Koloni Dönemi'ne ait çivi yazılı belgeler sayesinde şehir ve çevresindeki yolların Asurlu tüccarlar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Kayalıpınar ile eşleşen Şamuha'nın kuzey-güney rotasında önemli bir konumda olduğu görülmektedir. Hititler zamanında şehirden geçen yollar ticari amacın yanı sıra askeri ve dini önem de taşımaya başlamıştır. Hititler, Azzi-Ħayaša ve Kaška seferleri için Şamuha'yı; İšuwa ve Hurri üzerine düzenlenen seferler için ise Tegarama'yı üs olarak kullanmışlardır. Ayrıca Şamuha ve Şarišša kentleri Hititler için önemli birer kült merkezi haline gelmiştir.

Roma İmparatorluğu zamanında kentteki yolar ticari, askeri ve dini önemini korumayı sürdürmüştür. Batıdan başlayarak Ankara'ya varan yol Sivas üzerinden doğu istikametine ulaşmıştır. Bu dönemde hacı adayları kuzey güzergâhından başladıkları yolculuklarında Sivas üzerinden güneye inmişlerdir. M.S. 320 yılında şehit edilen kırk Romalı asker için Aziz Basil tarafından oluşturulan kült doğrultusunda kırk şehit onuruna kentte

⁷⁸ Ramsay, 1960, s. 58.

⁷⁹ Ramsay, 1960, s.78; 241.

tapınaklar yapılmış ve yortu düzenlenmiştir. Kırk şehit onuruna düzenlenen yortuya çevre kentlerden kalabalık bir kitlenin katılımının olduğu bilinmektedir. İmparatorlukta önemli bir karargâh merkezinin bulunduğu Malatya'ya ulaşım çoğunlukla Sivas üzerinden gerçekleştirilmiştir. İlerleyen zamanla yeni yolların eklenmesiyle genişleyen yol hattı Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de çeşitli amaçlar için kullanılmaya devam etmiştir. Günümüzde de modern kara ve demir yolunun büyük kısmı bu antik yol güzergâhlarını takip etmektedir.

Kaynakça

- Alp, Sedat, "Die Lage von Samuha", *Anatolia*, S. 1, 1956, s. 77-80.
- Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak, Ankara 2011.
- Alparslan, Metin, "Hititler Çağında Anadolu Ve Çevresinde Ticaret", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı Ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf Ve Ekonomi Kongre Bildirileri (9-10 Mayıs 2002)*, İstanbul, 2003, s. 29-36.
- Barjamovic, Gojko, *Historical Geography Of Anatolia In The Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011.
- Bayram, Sabahattin, "Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler Ve Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 36, S. 1-2, 1993, s. 1-13.
- Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996.
- Betten, Francis S., "The Milan Decree Of A. D. 313: Translation And Comment", *The Catholic Historical Review*, Vol. 8, No. 2, 1992, s. 191-197.
- Bozgun, Şafak, "Çivi Yazılı Belgelere Göre Tiliura Kentinin Konumu II", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2, 2018, s. 1246-1266.
- Bryce, Trevor, *The Kingdom Of The Hittites*, Newyork 2005.
- Burney, Charles, *Historical Dictionary Of The Hittites*, Oxford 2004.
- Çeçen, Salih, "Kaniş Kârum'unun Diğer Kârum Ve Wabartumlar'a Kù.An (Amutum) İle İlgili Önemli Talimatları", *Belleten*, C. LXI, S. 231, 1997, s. 219-232.
- Dam, Raymond Van, *Becoming Christian: The Conversion Of Roman Cappadocia*, University Of Pennsylvania Press, Pensilvanya 2003.
- Doğancı, Kamil, "Geç Antikçağda Hacı Yolu Güzergâhında Bir Merkez Nikomedia", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa Ve Kocaeli Tarihi*

- Sempozyumu-III*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2017, s. 151-165.
- Durbin, Gail E. S., "Iron Age Pottery From The Provinces Of Tokat And Sivas, Anatolian Studies, Vol. 21, 1971, s. 99-124.
- Ekiz, H. Hamdi, "Tokat Müzesi'nde Bulunan Bir Hitit Tanrı Heykeli", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı*, Ankara 2003, 357-365.
- Engin, Atilla, "Gözcük: Sivas'da Yeni Bir Geç Hitit Merkezi Ve Kapı Aslanı", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 34, S.2, 2010, s. 60-68.
- Engin, Atilla, "Sivas İli 2009 Yılı Yüzey Araştırması", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3266-2, Ankara, 2011, s. 81-106.
- Erciyas, Deniz Burcu, "Komana Ve Çevresinde Çağlar Boyu Yerleşim" *Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çınarları. Prof. Dr. Ay Melek Özer Ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 163-171.
- Erdbrink, D. P. - Van Heekeren, H. R., "The Presence Of Supposedly Primitive Human Tools Along The Upper Reaches Of The Kızılırmak İn Anatolia", *Quaternary Science Journal*, Vol. 16, 1965, s. 78-87.
- French, David H., *Roman Roads And Milestones Of Asia Minor*, British Institute At Ankara 2016.
- Garelli, Paul, *Les Assyriens En Cappadoce*, Paris 1963.
- Garstang, John, "Hittite Military Roads İn Asia Minor", *American Journal Of Archaeology*, Vol. 47, No. 1, 1943, s. 35-62.
- Garstang, John. - Gurney, O. Robert, *The Geography Of The Hittite Empire*, London 1959.
- Gregorii Nysseni Opera X.1: Gregorii Nysseni Sermones*, Eds. O. Heil, J. P. Cavarinos, O. Lendle, Brill, Leiden 1990.
- Günbattı, Cahit, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2012.
- Güterbock, Hans Gustav, "The Deeds Of Suppiluliuma As Told By His Son, Mursili I", *Journal Of Cuneiform Studies*, Vol. 10, No. 2, 1956, s. 41-68.
- Hawkins, John David, "The Land of İsuwa: The Hieroglyphic Evidence", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 281-296.
- Herodotos, *Historia (Tarih)*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

- İsrael, Hadrian Mar Elijah Bar - Yacoub, Chabril Bar, *The Forty Martyrs Of Sebaste*, Nazarian Foundation 2014.
- Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Egemenliği Ve Pompeius’un Siyasal Düzenlemeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 13, S.1, 1998, s. 163-173.
- Larsen, Mogen Trolle, *The Old Assyrian City-State And Its Colonies*, Copenhagen 1976.
- Lassen, Angenete Wisti, “The Trade in Wool in Old Assyrian Anatolia”, *JEOL*, S. 42, 2010, s. 159-179.
- Macqueen, J. G., *Hittitler Ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2013.
- Michel, Cecile- Garelli, Paul, *Tablettes Paleo-Assyriennes de Kültepe (TPAK)*, Vol. 1, Paris 1997.
- Michel, Cecile, “A Table Avec les Marchands Paleo-Assyriens”, *CRRAI* 39, 1997, s. 95-113.
- Muhly, J. D. - Maddin, R.- Stech, T. - Özgen, E., “Iron Anatolia And The Nature Of Hittite Iron Industry”, *Anatolian Studies*, Vol. 35, 1985, s. 67–84.
- Müller-Karpe, Vuslat, “Kuşaklı-Sarissa’da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi”, *V. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 555- 574.
- Müller-Karpe, Vuslat - Müller-Karpe, Andreas, “Kayalıpınar’da Yapılan Araştırmalar”, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 153/2, 2011, s. 407–418.
- Müller-Karpe, Andreas, “Untersuchungen İn Kayalıpınar 2013 Und 2014”, *MDOG*, 146, 2014, s. 11-41.
- Müller-Karpe, Andreas, “Planning A Sacred Landscape Examples From Sarissa And Hattusa”, *Sacred Landscapes Of Hittites And Luwians Proceedings Of The International Conference İn Honour Of Franca Pecchioli Daddi*, Eds. Anacleto D’agostino- Valentina Orsi- Giulia Torri, Firenze University Press, Firenze 2015.
- Nashef, K., *Repertoire Geographique De Textes Cuneiformes Iv*, Wiesbaden 1991.
- Ortaç, Meral, *Ziyaretsuyu, Bakü- Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Dokümanları: 5*, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- Ökse, A. Tuba, “Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları Ve Demirçağ Yerleşim Tarihi”, *Belleten*, C. LXII, S. 234, 1998, s. 299-355.

- Ökse, A. Tuba, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Ökse, A. Tuba, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Sivas”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu*, Sivas, 2003, s. 123-131.
- Ökse, A. Tuba, “Kızılırmak Ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları”, *Bilig 34*, 2005, s. 15-32.
- Ökse, A. Tuba, “Ancient Mountain Routes Connecting Central Anatolia To The Upper Euphrates Region”, *Anatolian Studies*, Vol. 57, 2007, s. 35-45.
- Özgüç, Tahsin, *Kültepe, Kanis, Nesa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- Ramsay, William Mitchell, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.
- Schuler, Einar von, *Die Kaskaer*, Berlin 1965.
- Sevin, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Sir Gavaz, Özlem, *Hitit Krallarının Kült Gezileri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012.
- Şahin, Hasan Ali, “Anadolu'daki Koloni Mahkemeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 121-151.
- Şimşirgil, Ahmet, “XV-XVI. Asırlarda Tokat'ta İktisadi Hayat”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 10, 1995, s. 187-210.
- Tekin, Oğuz, “Pers Dönemi'nde Anadolu'da Para Ve Ticaret”, *Persler*, Eds. Kaan İren- Çiçek Karaöz- Özgün Kasar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 102-133.
- Üslu, Serhat, “Tarih Öncesi Çağlarda Tokat'ın Tarihi Coğrafyası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2014.
- Ünal, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu*, 3, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005
- Ünal, Ahmet, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.
- Ünal, Ahmet, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018.
- Veenhof, Klass R., “Een Oudassyrische Brief Te Brussel”, *Akkadica 18*, 1980, s. 31-44.

Veenhof, Klaas R., “Travelling In Ancient Anatolia Two New Sources From Kanesh”, *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yayılması*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 778-783.

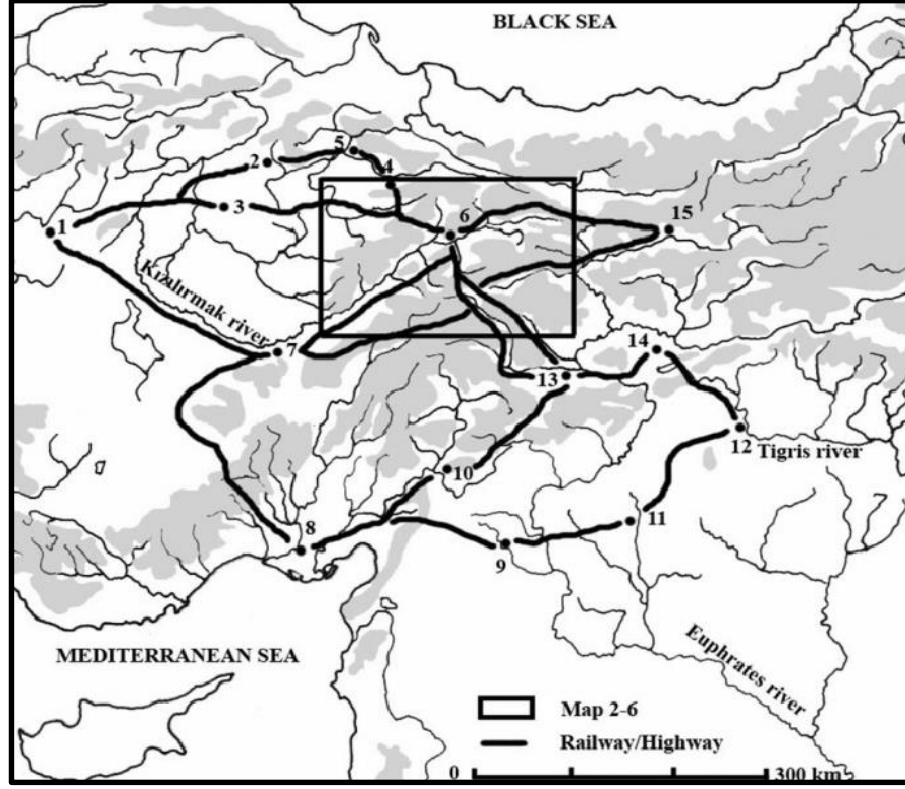
Veenhof, Klaas R., *Kültepe Tabletleri V*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Walsh, Michael J.K., “The Re-Emerge Of The Forty Martyrs Of Sebaste In The Church Of Saint Peter And Paul, Famagusta Norther Cyprus”, *Journal Of Cultural Heritage* 8, 2007, s. 81-86.

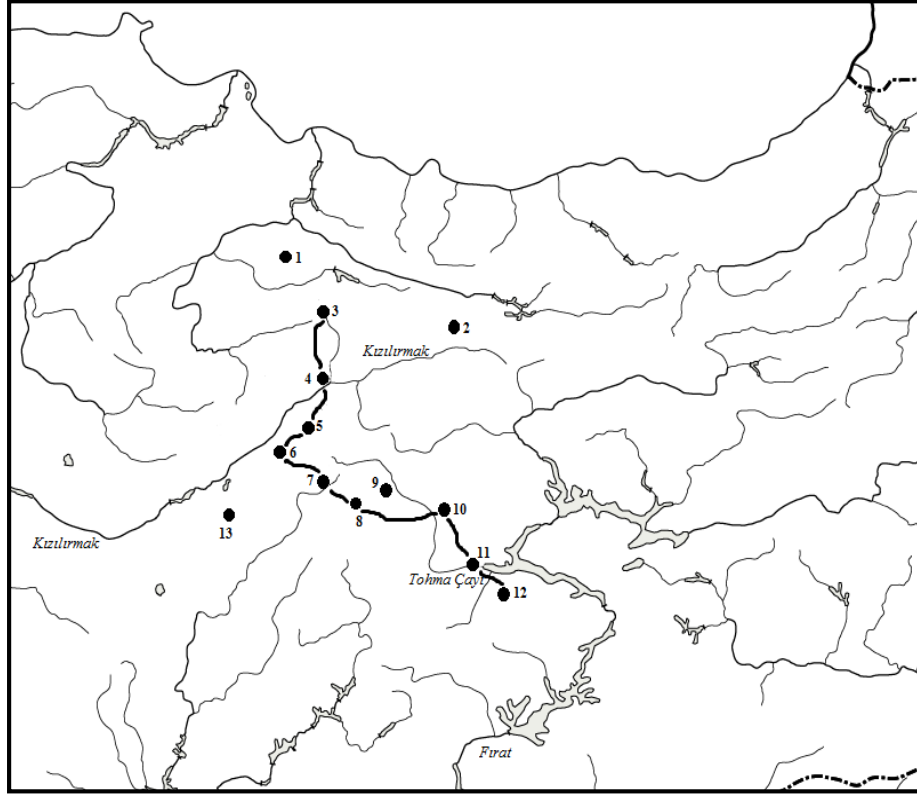
Wilhelm, Gernot, “Combining Textual And Archeological Evidence Of Urban Structures: Hattusa And Sarissa”, *Mesopotamia*, XLVI, 2011, s. 103-108.

Winfield, David, “The Noerthern Routes Across Anatolia”, *Anatolian Studies*, Vol. 27, 1977, s. 151-166.

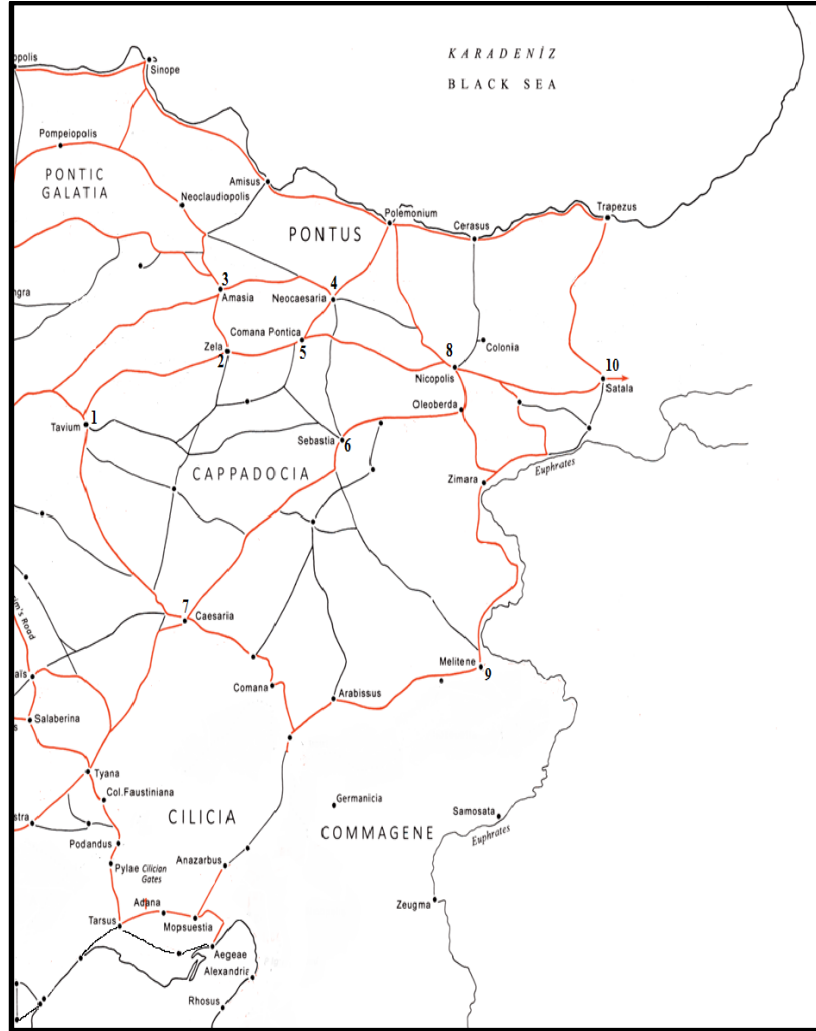
Yiğit, Turgut, “M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 30, 1997, s. 273-287.

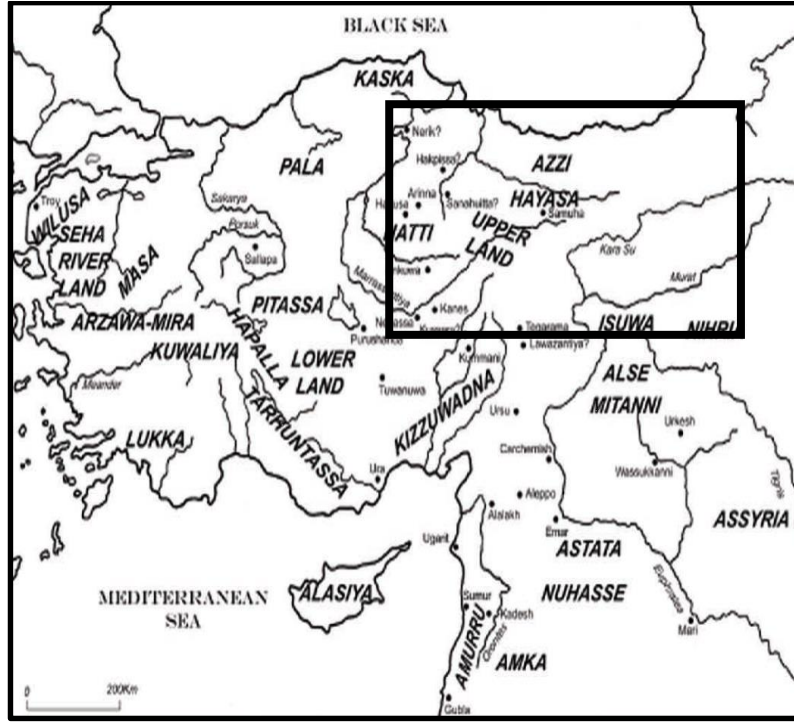
Harita 1: Doğu-batı, kuzey-güney yönlerini birbirine bağlayan yolların merkezinde yer alan Sivas. 1: Ankara; 2: Çorum; 3: Yozgat; 4: Tokat; 5: Amasya; 6: Sivas; 7: Kayseri; 8: Adana; 9: Gaziantep; 10: Kahramanmaraş; 11: Şanlıurfa; 12: Diyarbakır; 13: Malatya; 14: Elazığ; 15: Erzincan. (A. Tuba Ökse, 2007, s. 36)

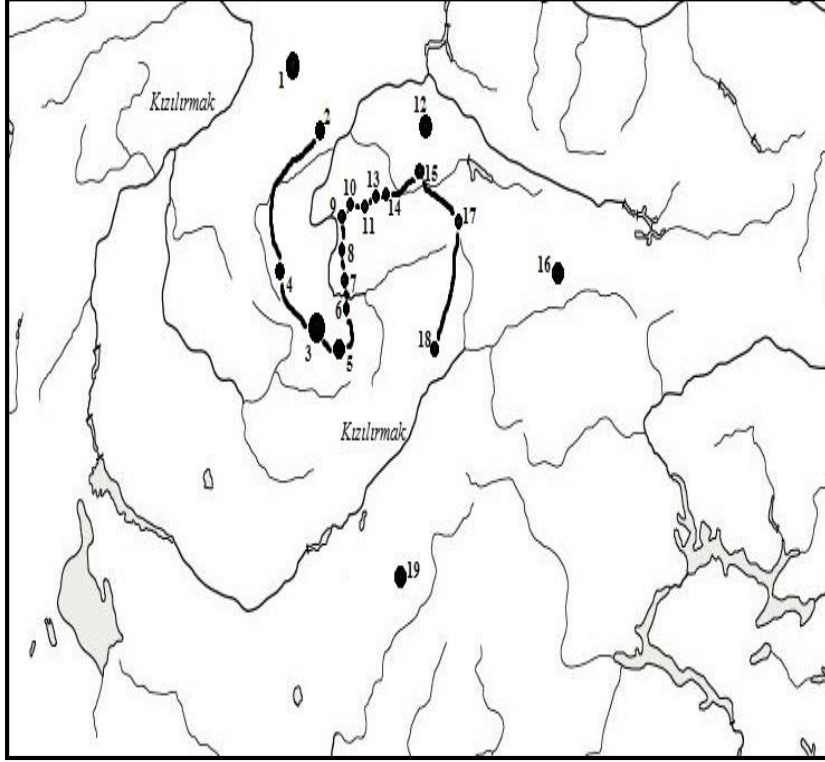
Harita 2: Hitit Dönemi Kayalıpınar- Malatya yol güzergâhı. 1: Tokat; 2: Sivas; 3: Yenihan; 4: Kayalıpınar (Şamuha); 5: Kahvepınar; 6: Şamadağ; 7: Şarkışla; 8: Kuşaklı (Şarişša); 9: Altınyayla; 10: Havuzköy; 11: Tohma; 12: Malatya; 13: Kayseri.

Harita 3: Roma İmparatorluğu dönemi yol ağı. 1: Büyüknefesköy/Yozgat; 2: Zile/Tokat; 3: Amasya; 4: Niksar/Tokat; 5: Gümenek/Tokat; 6: Sivas; 7: Kayseri; 8: Pürk/Sivas; 9: Malatya; 10: Gümüşhane. (French, 2016, s. 13)

Harita 4: Yukarı Ülke’de yer alan Šamuha ve Tegarama kentleri. (Burney, 2004, s. 14.)

Harita 4: 1: Çorum; 2: Boğazköy (Hattuşa); 3: Yozgat; 4: Büyüknefesköy (Tavium); 5: Sorgun (Aigonne/Euagine); 6: İzibüyük; 7: Kesikköprü; 8: Kabalı; 9: Vasfibey; 10: Kadışehri; 11: Elmalı; 12: Tokat; 13: Uylubağı Köyü; 14: Sulusaray (Sabastopolis); 15: Bolus; 16: Sivas; 17: Yenihan; 18: Kayalıpınar (Şamuha); 19: Kayseri

**SURİYE’DE KULLANILAN ÖNEMLİ TİCARÎ, DİNÎ
VE ASKERÎ YOL GÜZERGÂHLARI VE BU
YOLLARIN KONTROLÜ MESELESİ (IX-XI.YY)**

**IMPORTANT COMMERCIAL, RELIGIOUS AND
MILITARY ROAD ROUTES USED IN SYRIA AND THE
CONTROL OF THESE ROADS (9TH-11TH C.)**

Sedat BİLİNİR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.05.2020

Kabul: 05.10.2020

Article Info

Received: May 31, 2020

Accepted: October 05, 2020

Özet

Ortaçağ’da, ticari yolların geçtiği güzergâhlara hâkim olmanın avantajları olduğu kadar dezavantajları da vardı. Ortaçağ’da Suriye bu özelliğe sahip bir ülkedydi. Anadolu ile Orta Doğu arasında köprü vazifesi gördüğü için oldukça işlek yollara sahipti. Ayrıca denize kıyısı olması ve Hac yolu güzergâhının bu ülkeden geçmesi, önemini arttıran bir diğer etkeni. Bu sebeplerden dolayı bölgede sürekli bir hâkimiyet mücadelesi söz konusuydu. Bu coğrafya, kendisine hâkim olana büyük bir ekonomik güç kazandırsa da bunun yanında da çok fazla düşman kazandırıyor. Bu bağlamda çalışmada, bölgeye hâkim olan güçlerin bu ülkede en çok kullandıkları yollar ve tercih ettikleri güzergâhlar ana kaynaklar ışığında belirlenmeye çalışıldı. Ticarî, dinî ve askerî açıdan en çok tercih edilen yollar, bu yolların avantajları ve dezavantajları, dönem dönem farklılıklar arz etmekteydi. Hükümdarlar, dönemin koşullarına göre kendince önlemler alıp bu sistemin bozulmaması için ellerinden gelen gayreti azamî derecede kullanmaya özen gösteriyorlardı. Bu yollarda hükümdarlar için olmazsa olmaz niteliğe sahip olan bir diğer mesele de iletişimi sağlamaktı. Bunlara ek olarak, karayoluna kıyasla deniz yolu taşımacılığı da oldukça ciddi boyutlara ulaşmıştı. Deniz yolu taşımacılığının neden tercih edildiği, ikisinin de tüccarlar açısından avantajları ve dezavantajları, kroniklerin, seyyahların gözlemleri doğrultusunda verilen bilgiler ışığında anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Hac Yolları, Ticari yollar, Deniz yolu, Karayolu

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2327-9038>, sedatbilinir@hotmail.com.

Abstract

In the Middle Ages, there were disadvantages as well as advantages of dominating the routes through which commercial roads passed. Syria was a country with this feature in the Middle Ages. As it served as a bridge between Anatolia and the Middle East, it had very busy roads. In addition, the fact that it is on the coast and the pilgrimage route passes through this country was another factor that increased its importance. For these reasons, there was a constant struggle for sovereignty in the region. Although this geography gained a great economic power to the dominant its, it also brought many enemies. In this context, in this study, it is tried to determine the paths and routes preferred by the dominant forces in this country in the light of main sources. The most preferred commercial, religious and military routes, the advantages and disadvantages of these roads varied from time to time. According to the conditions of the time, the rulers took the utmost care to take their own measures and make maximum use of their efforts in order not to break this system. In these ways, another factor that was essential for the sovereigns was to provide communication. In addition, maritime transport compared to the road had also reached considerable levels. It is tried to explain why maritime transportation is preferred, advantages and disadvantages of both in terms of merchants, in the light of the information given in the observations of chronicles and travelers.

Keywords: Syria, Pilgrimage Roads, Commercial roads, Seaway, Highway

Giriş

Ortaçağ'da ekonomik olarak güçlü bir yapıya ulaşmak için gerekli koşulların en önemlilerinin başında ticaret yollarının kontrolünü elinde bulundurmak geliyordu. Çünkü ticari yollar ciddi bir vergi getiriydi. Taşımacılık ve ticaret ekonominin çok önemli bir ayağını oluşturmaktaydı. Taşımacılığın gerilemesi ya da önlenmesi, endüstri ve tarımı büyük oranda sekteye uğrattı. Ortaçağ Müslüman coğrafyası da bu durumun önemini farkındaydı. Dönemin Müslüman coğrafyacıları bu konu üzerinde durmuş ve önemli bilgiler vermişlerdir. Makdisi, Hurdazbih, İbn Havkal, Nasr-ı Hüsrev, Ebu'l Fidâ, bunlara örnek olarak gösterilebilir¹. Bu coğrafyacılar genellikle iki şehir arasındaki mesafeyi, önemli şehirlerin çevre şehirlere olan uzaklıklarını, yolun durumu, gibi bilgileri eserlerinde vererek bu amaç doğrultusunda önemli bir hizmette bulunmuşlardır. Bu yolların bazıları Müslümanlar ve Hıristiyanlar için önemli olan Hac yolları ile kesiştiği zaman önemi çok daha ciddi boyutlara ulaşmaktaydı. Durum böyle olunca bu yolların

¹ Ortaçağ kroniklerinin belirtmiş olduğu şehirler ya isim değişikliğine uğramış ya da günümüzde bulunmamaktadır. Bu şehirleri tespit ettiğimiz kadarıyla belirtmeye çalıştık.

kontrolünü elde tutmak en az bu yolları ele geçirmek kadar zor bir hal alıyordu.

Ortaçağ'da Şam bölgesine ulaşımı sağlayan birbirine paralel dört güzergâh bulunmaktaydı. Bunlar; Kıyı ovaları (İskenderun'dan Gazze'nin güneyine kadar uzanır), Dağların uzandığı güzergâhlar, Asi Nehri'nin düzlükleri, Tepeler ve dağlık yollar. X. ve XI. Yüzyıllarda Suriye'deki en önemli yollar ülkenin coğrafi yapısına paralel olarak uzanan yollardı. Bölgedeki ana yollar ilçelerin başkentlerini birbirine bağlıyordu. Bu yol kuzeyde Halep'ten başlayıp Humus, Şam, Tiberias'a (Tiberya) kadar gelip güneyde Remle'ye (Ramla) kadar uzanmaktaydı. Mısır'a ulaşmak için dağlar ve ovalar geçmek gerekiyordu. Bu ana karayolu Humus'ta ikiye ayrılıyor ve Şam'da yeniden birleşiyordu. Batı kolu Humus'tan başlayıp Asi Nehri boyunca devam ediyor ve Baalabek'e kadar uzanıyordu. Daha sonra Şam'a kadar Barada Nehrine paralel ilerliyordu. Doğu yolu ise daha çok çöl yoluydu, Humus'tan başlayıp Qarah, al-Nabq (Al Nabk), al-Qutayyifah'a (Al Qutayfah) geçiyor ve Şam'a ulaşıyordu. Bu yol ülkeyi kuzey-güney yönlü olarak geçmekteydi. (Bkz. Ek.1).

Sahil yolu da Antakya'dan başlar Lazkiye, Tripoli (Trablus), Beirut, Tyre (Sur), Acre (Akka), Cesaren, Jaffa (Yafa), Asqalan (Aşkelon-Ashqelon) ve en son Gazze'nin güneyine kadar devam etmekteydi².(Bkz. Ek.2). Ebu'l Fida Şam bölgesine geldiğinde burayı 9 bölgeye ayırmıştı. Her bölge için, cetvel, adını kullanmıştı. Her cetvelde bulunan şehir isimlerini de tek tek yazmıştır³. Bu bilgi aslında Şam bölgesinin XIII. yüzyıla gelindiğinde ne kadar geniş bir alanı kapsadığını göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmamızın da kaynağını oluşturan, dönemin seyyahlarının verdiği bilgilere baktığımızda ise Suriye⁴den geçen seyyahlar, yolların özellikleri ile ilgili detaylı bilgiler vermişlerdir. Özellikle bölgenin merkezi şehirlerine (Şam, Halep, Hama, Humus) diğer şehirlerden olan uzaklık, kaç günlük mesafede buldukları, yolun durumu, yol üzerindeki sıkıntılar, tehlikeler, ya da olumlu gelişmeler detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Seyyahlar bir şehirden diğerine gidecek kişilerin işlerini kolaylaştırmak adına, tespit edebildikleri

² Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria During the Tenth and Eleventh Centuries*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985, s. 80-81.

³ Ebu'l Fidâ, *Takvimü'l-Buldan*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 205, 230.

⁴ Dönemin Seyyahları Suriye'den bahsederken, "Şam bölgesi, Şam'ın kuzeyi ya da Şam'ın güneyi" şeklinde bölgeyi tarif ediyorlardı. Bölgeye, Şam denilmesinin sebebinin de; Ka'be'nin şamesinde yani sol tarafında kaldığı için bu şekilde adlandırılmasına sebep olduğu tahmin edilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 163.

kestirme yollardan da bahsetmişlerdir. Ayrıca kullanılan bu yolların yüzey şekilleri hakkında da bilgi vermekteydiler ki bu sayede sürüleriyle, ağır yükleriyle geçecek olan tüccarların nasıl bir coğrafi durum ile karşı karşıya kalacaklarını önceden öğrenmelerini sağlamaktaydılar. Suriye bölgesinde genel itibarıyla Hac yolları güvenlik açısından diğer yollara nispeten daha güvenli olduğu için tüccarlar bu yolları daha fazla tercih etmekteydiler. Kara yolculuğunda kamu işçileri ulaşım imkânları için çalışır, köprüler inşa ederlerdi. Belirli duraklarda kervansaraylar inşa edilirdi. Kervansaraylar bazı dönemlerde askeri savunma binaları olarak da kullanılmaktaydı. Askeri güvenlik ise Ribatlarla (karakol) sağlanırdı. Ayrıca yol güzergâhında belirli noktalarda yaşayan kabilelerden de yol güvenliği için yardım istenirdi. Bu kabilelere yolun güvenliği için, yaptıkları hizmet karşılığında ödemeler yapılırdı⁵.

Suriye’de karayollarının yapısının ülkenin coğrafi yapısına göre şekillendiğini görmekteyiz. Bu bağlamda kuzey-güney yönlü ulaşım, doğu-batı yönlü ulaşımına göre daha yoğun ve daha kullanışlıydı. Bu yolları, Karayolu ve Denizyolu şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Denizyolu ticaretinin karayoluna kıyasla daha hızlı gerçekleştiğini görmekteyiz. Ayrıca güvenlik bakımından da karayoluna göre daha güvenliydi. Fakat deniz yolunun kullanımı tüccarlar için pek kârlı değildi. Çünkü gemiyle taşınabilecek yük miktarı daha azdır, ayrıca karada pek çok şehir ve kasabadan geçilirken asıl gidilecek şehrin pazarına varmadan, tüccarlar neredeyse ürünlerinin yarısını yolda satmış oluyordu. Deniz yolunda ise böyle bir durum söz konusu değildi.

Önemli bir hususu daha belirtmek gerekir ki o da ülkenin posta servisiydi. Posta servisi, dönemin hükümdarına göre oldukça büyük önem arz etmekteydi. Çünkü elçilerin getirip götürdükleri mektuplar ve acil durumlarda getirilen haberler hayati derecede önem arz etmekteydi. Bu sebeple dönemin siyasi güçleri kontrolü ele aldıklarında ilk iş olarak posta teşkilatına ve kullanılan yolun güvenliğine ayrıca önem vermişlerdi. Çalışmada seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda IX-XI. yüzyıllar arasında Suriye bölgesinde hâkimiyet kuran devletlerin kullandıkları yollar ya da kendileri için daha elverişli olabileceğini düşündükleri, yeni yaptırdıkları yolları, tarif edilen bilgiler doğrultusunda harita üzerinde göstermeye çalışılmıştır.

⁵ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*..., s. 102.

IX. ve X. yüzyıllarda Suriye’de Yaşanan Hâkimiyet Mücadelelerinde Yolların Durumu

871-904 yılları arasında Mısır’da, bir Türk devleti olan Tolunoğulları hâkimiyet sürüyordu. 883 yılında Abbasi Halifesi Mu’temid döneminde, Muvaffak’ın kardeşi Ebu Cafer el-Mu’temid, Mısır’a Ahmed b. Tolun’u atamıştı⁶. Bu dönemde Türklerin izledikleri politika neticesinde Mısır bölgesinin zenginliği ve refah seviyesi Bağdat’ı yani Abbasi Devleti’nin zenginliğini geride bırakmıştı. Tolunoğulları’nın hâkimiyet sahası doğal olarak Suriye sınırlarına uzandı ve burada hem Abbasi Devleti ile hem de Bizans ile kaçınılmaz olarak mücadelelerde bulundular. Bu mücadeleler Tolunoğulları’nın ardından gelen İhşidiler döneminde de yaşandı. Örneğin İhşidi Devleti’nin kurucu Muhammed b. Tuğç, Şam valisi olduğu dönemlerde bölgede büyük bir tecrübe kazandı, hatta Bizans ile yapılan savaşların ardından anlaşmaya varılan esir değişimi maddesini uygulayan kişidir. 946 yılında yaptığı esir değişimi ile yaklaşık 2482 Müslümanı Bizans’ın elinden kurtarmış oldu⁷. Bu gelişmeler sahip olduğu tecrübeyi göstermesi açısından önemlidir.

Suriye bölgesine Fırat Nehri güzergâhı kullanılarak Bağdat ve Basra şehirlerinden gelen kervanlar hiçbir engelle karşılaşmadan Fırat Nehri kıyısını takip ederek Suriye’ye kadar gelebilmekteydiler. Bu güzergâhta iki önemli nokta mevcuttu. Bunlardan biri Rakka diğeri ise Balis’ti. Öyle ki Araplar Balis şehrine “*Suriyelilerin limanı*” demektedirler⁸. X. yüzyılda

Suriye bölgesine gelen Mukaddesî, buradaki kervansarayların bakımlı ve göz alıcı nitelikte olduğunu vurgularken güçlü sınır karakollarına sahip olduğunu da belirtmekteydi. Remle şehri için ekmeğinin beyaz olduğunu, Humus ve Taberiye’de fiyatların düşük havasının çok güzel, üzüm bağlarının ve mahsullerinin bol olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ülkede mermer yatakları ve ilaç üretiminde nebatatın da bol olduğundan bahsetmiştir⁹. Pazarlarında çeşit fazlalığı söz konusudur, tacirler, zanaatkârlar ve tabipleri fazla bir ülkeydi. Ancak bu dönemde kuzeyden gelen Bizans saldırılarından dolayı sınır şehirlerinin iç kesimlere göre çok kötü bir halde olduğunu da vurgulamak gerekmektedir. Hamdanî hâkimiyetindeki Kuzey Suriye’de çatışmalar daha çok bu sınır şehirlerinde yaşanmaktaydı.

⁶ Şükrullah Efendi, *Behcetü’l-Tevârih*, Çev. Hasan Almaz, Mostar Yayınevi, İstanbul 2013, s. 357.

⁷ Mesûdî, *Kitâbü’l-Tenbih ve’l-İşraf*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 142-260, 263.

⁸ Heyd W, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s. 49.

⁹ Mukaddesî, *Ahsenü’l-Tekâsım*, s. 160, 162.

Mukaddesî Suriye'yi altı bölgeye ayırmaktaydı, bunlar; Kınnesrin, Humus, Dımaşk, Ürdün, Filistin ve Şerat şehirleriydi. Kınnesrin bölgesinin merkez şehri Halep'ti. Mukaddesî, Humus'tan bahsederken burada pazar olduğundan ve fiyatlarının düşük olduğundan bahsetmiştir¹⁰. Bu durum bölgenin tüccarlar açısından çok fazla ziyaret edildiğini göstermektedir. Daha sonra bu altı bölgenin sınırları içerisinde bulunan şehirlerin isimlerini tek tek saymıştır¹¹. Suriye bölgesinde X. yüzyılın ikinci yarısında ticari faaliyetler çok yüksek ve oldukça kârlıydı. İthal ve ihraç ürünler çok fazla ve çok çeşitliydi. Ayrıca vergiler de ağır değildi¹². Bunlar bölge pazarlarına olan ilgiyi arttıran önemli etkenlerdi. Para birimi ve paraların ağırlığı ise aşağı yukarı aynıydı. X. yüzyılda bölgede bulunan bir diğer seyyah ise İbn Havkal'dır. O da Şam (Dımaşk) şehirini merkez şehir ve en büyük şehir olarak ifade ederken, diğer illerde dâhil olmak üzere, şehirlerin fiziki yapıları hakkında bilgi vermektedir. Şam Suguru ile el-Cezire Suguru arasında bulunan dağlara Rum dağları demektedir. Rum dağları olarak nitelendirilen bu dağların isimlerinin Lukam Dağları olduğu söylenmekte ve 200 fersah uzunluğunda olduğu bahsedilmektedir. Bu dağlar Sugur'-Şam ile Sugur el-Cezire bölgelerini birbirlerinden ayıran bir sınır vazifesi görmekteydi. Lazkiye'yi geçtikten sonra dağların Behra ve Tenuh adlarıyla iki kola ayrıldığını ve Şam boyunca bir kolun Kızıldeniz'e diğerinin de Mukattam Dağına kadar uzandığından bahsetmektedir¹³.

964 yılında Bizans saldırıları karşısında Halep Hamdanî hükümdarı Seyfü'd-devle'ye yardım etmek için yaklaşık 5 bin Türkmen Horasan'dan Halep'e doğru yola çıktılar. Güzergâhları; Horasan, Azerbaycan, Ermeniyeye, Meyyâfârikîn, Harran ardından Halep idi. Ancak Halep bölgesinde zaten sürekli bir savaş durumu olması, buna ilaveten yaklaşık 5 bin kişinin de bölgeye gelmesi fiyatlarda çok büyük bir artışın yaşanmasına sebep oldu¹⁴.

966-968 yıllarında Halep Arap kabilelerinden biri olan Hamdanîlerin elinde bulunmaktaydı. Burayı 961-962 yıllarında Mısır'da bir Türk Devleti olan İhşîdîlerin elinden aldı¹⁵. Sa'du'd-devle hâkimiyetindeki bölgede Bizans

¹⁰ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 171.

¹¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 167.

¹² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 193, 194, 203.

¹³ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2017, s. 166-171; İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*, (Ülkelerin Yolları), Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 60-61.

¹⁴ Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Trc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016, s. 593-594; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, Cilt 17, el-Resalah el-A'lamiah, Beirut 2013, s. 364.

¹⁵ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Nâmesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 5.

ile sürekli bir mücadele durumu söz konusuydu. Bu sebepten dolayı Antakya-Halep arasındaki ticari yollar Bizans'ın kontrolü altındaydı. 960-961 yılları Hamdanîlerin Bizans sınırlarına düzenlediği seferlerin sayısının azalmaya başladığı bir dönemdi. II. Nikephorus döneminde (963-969) Suriye bölgesinin birçok şehri Bizans'ın elindeydi ve bölgede sürekli bir kargaşa hali söz konusuydu. Ayrıca ekinlerin büyük bir bölümü bu savaş hali nedeniyle harap olmuştu¹⁶. Bu dönem Halep hükümdarı imzaladığı anlaşma gereği Bizans'a yıllık vergi ödemeyi kabul etti ve Bizans'ın vasalı durumuna düştü¹⁷. Böylece bölgeden geçecek olan Bizanslı tüccarlarında güvenliğini sağlayacakları yönünde anlaşma yapmış, olası bir zarar durumunda kervanların zararlarını da karşılama adına garanti de vermiş oldu. Bu tahribatın etkisi Dımaşk'a, Efameya'ya (Afamia), hatta Lazkiye'nin 50 km güneyindeki Banyas'a (Baniyas) kadar ulaştı¹⁸. 966 yılında Benî Süleyman kabilesi Hac yolculuğu için Mekke'ye gitmekte olan Mağrib, Mısır ve Şam kafilesinin yolunu kesip hacılar ve kervanları yağmaladılar¹⁹. Bu gelişme bölgedeki otorite eksikliğinin en büyük örneklerinden bir tanesini teşkil etmekteydi. 970 yılına gelindiğinde ise Şam, Fatımi Devleti'nin eline geçti. Bu kargaşa ortamından faydalanan Fatımi Devleti Humus'a kadar ilerledi ve burayı da hâkimiyeti altına aldı²⁰. X. Yüzyılda Suriye bölgesinde yol güvenliği konusunda sivrilen ve adını duyuran Bekcûr et-Türkî adında bir Türk vali idi. Bekcur, Hamdanîler döneminde Humus'a, Fatımiler döneminde ise Şam'a vali olarak atanmıştı. Suriye bölgesinin güvenliği hususunda tam yetkiye sahipti. Hâkimiyeti altındaki hemen hemen her noktada kuleler ya da askeri birlikler yerleştirdi. Böylelikle bölgede huzur ve sükûnet ortamı sağlanmış oldu.

Selçuklu Hâkimiyetindeki Suriye'de Ticari Faaliyetler

IX. ve X. Yüzyılda Abbasi Devleti'nin bölgeden elde ettiği gelir ortalama 388 milyon 291 bin dirhem civarındaydı. XI. yüzyılda bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Selçukluların bu bölgeden elde ettiği gelir ise yaklaşık olarak 210 milyon dinar civarındaydı²¹. Dönemin siyasi koşullarını göz önünde bulundurduğumuzda bölgedeki karmaşık yapı ve Bizans baskısı da

¹⁶ Scylitzes, J, *A Synopsis of Histories*, Trns. John Wortley, The Centre of Hellenic Civilization at the University of Manitoba, Canada 2000, s. 202.

¹⁷ Ostrogorsky G, *Bizans Devleti Tarihi*, 8.Baskı, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2015, s. 269-270; A.A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Cilt 1, Maarif Yayınevi, Ankara 1943, s. 390-391.

¹⁸ Diakanos, L, *The History of Leo the Diakanos*, Trns. Alice-Mary Talbot and Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington DC 2005, ss. 76, 119, 208-209.

¹⁹ Miskeveyh, *Tecâribü'l- Ümem*, s. 605.

²⁰ Çelik A, *Fâtımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK, Ankara 2018, s. 188-190.

²¹ Tabakoğlu A, *Türk İktisat Tarihi*, 7. Baskı, Dergâh Yayınevi, İstanbul 2005, s. 80.

hesaba katılınca Türklerin ticaret yollarında sağlamış olduğu güven ortamı, elde ettiği gelir ile kendini açıkça göstermektedir. Bu tüccar kervanları bölgeye, Türkistan, Harizm, İran, Azerbaycan, Irak ve ardından Suriye istikametinde geliyorlardı²². Selçuklular Şam bölgesini Arap kabilesi olan Mirdâsilerden almıştı. Mirdâsiler İbn Şabl, Beni Kılâb aşiretine mensuplardı²³. Selçuklulardan hemen önce bölgede hüküm süren Mirdâsî Emirliği Halep bölgesinde Bizans ile 1028-1075 dönemlerinde ciddi mücadelelere girmişti²⁴. Nasr b. Salih b. Mirdâs döneminde bölgeye saldırıda bulunan Bizans ordusu büyük bir özgüven ile çıktığı bu seferde Antakya'ya kadar her yeri ele geçirdi. Fakat Romanos, Halep bölgesinde girmiş olduğu mücadelelerden eli boş döndü²⁵. Bu mücadeleler neticesinde Bizans'ın Halep bölgesini ele geçirmesini önlemiş oldu. Mirdâsî Emirlerinden Mahmud, 21 Eylül 1075 yılında, 7 yıl boyunca Bizans'ın elinde bulunan Menbic'i ele geçirdi ve Bizans'ı buradan da çıkarmayı başardı²⁶. Sultan Alp Arslan ise 1071 yılında Kahire üzerine sefere çıktığında Halep bölgesine gelmişti. Burada Mirdâsî Emiri, Mahmud el-Mirdâsî hüküm sürmekteydi. Kısa sürede şehri sultana teslim etmekten başka çaresi kalmayan Emir Mahmud, bu tarihten sonra Halep'i artık Büyük Selçuklu Devleti adına yönetmeye başladı.

Selçuklu soyundan olan bir diğer hükümdar, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tacü'd-devle Tutuş'tur. O da abisinin emri üzerine Suriye'ye gelip bölgeyi Selçuklu Devleti adına yönetmeye başladı. 1086 yılında bölgedeki karışıklığı kontrol altına almak için bölgeye sefer düzenleme kararı alan Sultan Melikşah'ın Nişabur'dan Halep'e kat ettiği mesafenin toplamda 10 gün olduğu ifade edilmektedir²⁷. Melikşah'ın takip ettiği güzergâh ise şu şekildedir; İsfahan'dan çıkıp Musul'a geldi burayı kontrolü altına aldı²⁸. Anadolu'ya girdikten sonra Urfa'ya gelip burayı teslim aldı, buradan Caber Kalesine yönelip burayı ele geçirdi ve kaleyi Salim b. Malik b. Bedran el-Ukayli'ye teslim etti²⁹. Ardından Fırat Nehri'ni geçip Suriye'ye giriş yaptı ve burada ilk girdiği şehir Menbiç oldu. Menbiç'in ardından Halep'e girdi.

²² Tabakoğlu A, *Türk İktisat Tarihi*, s. 126.

²³ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 53.

²⁴ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayinevi, İstanbul 2008, s. 48-50.

²⁵ Psellos, M, *Khronographa*, Çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2014, s. 38.

²⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayinevi, İstanbul 2011, s. 132.

²⁷ El-Hüseyni, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999, s. 43-44.

²⁸ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, Cilt 1, 2. Baskı, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999, s.127.

²⁹ İbnü'l Verdi, *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Yayinevi, İstanbul 2017, s. 43.

Burayı da Kasımü'd-devle Aksungur'u vali olarak atadı³⁰. Halep'ten sonra Lazkiye, Kefertab ve Efamiye şehirlerini teslim aldı. Daha sonra bölgeyi kardeşi Tutuş'a bırakıp geri döndü. (Bkz. Ek. 3).

Kasımü'd-devle Aksungur, Büyük Selçuklu Devleti adına bölgede kontrolü eline aldı. Halep bölgesinde çok büyük bir otorite kurdu, güvenliği çok sıkı tuttu ve bölgeye çok büyük hizmetleri oldu. Kroniklerin tabiriyle, eşkıyaların kökünü kazıdı. Onun zamanında insanlar gece vakti bile rahatça yolculuk yapabiliyordu. Aksungur'un bu çabaları neticesinde Suriye'nin kuzeyinde büyük bir güven ortamı sağlandı. Hatta insanlara zarar veren, kervanlar için tehlike durumunda bulunan çakalları dahi toplatarak yol güvenliği hususunda her adımı atmaktan geri kalmadı³¹. Güven ortamı beraberinde istikrarı da getirdi. İstikrar, ülkeyi tüccarların uğrak mekânı haline getirdi. Beraberinde Suriye, para akışı ve refah seviyesi yüksek bir ülke konumuna geldi.

Sağlanan bu güven ortamı bölgede çıkarları olan güçlerin işine gelmiyordu. Birbirlerine düşman kabileler kısıktılarak huzursuzluk ortamı çıkarılıyor ve güven ortamı yok edilmeye çalışılıyordu. Bu devletlerden bir tanesi Fatımi diğer ise Bizans idi. Bu bağlamda 1095 yılında Suriye sahil şehirlerindeki düzeni bozup iç kesimlerdeki istikrarı zedelemeye yönelik faaliyetlerde bulunmaya başlayan Humus valisi İbn Mula'ib bölgede tüccar kervanlarına saldırılar düzenlemeye başladı. Bu gelişmeler üzerine Selçuklu Devleti bölgeye ordu sevk ederek kontrolü yeniden ele aldı. İbn Mula'ib ise Mısır'a, Fatımi Halifesinin yanına kaçmayı başardı. Fakat pes etmedi ve bir yıl sonra Efameya'ya (Afamia) geçerek istikrarı bozacak faaliyetlerine yeniden başladı. Genel itibariyle çok ciddi bir savaşın eşiğine gelinmemişse bölgede kontrol kimde olursa olsun ticaretin aksamaması için gerekli hassasiyet gösteriliyordu. Düşman ülkelerin tüccarları alış-verişe devam ediyorlardı. Eşkıyalar ve bedeviler bu koşulun dışında kalan kesimdir. Onlar için siyasi durumun bir önemi yoktu, fırsatını buldukları anda kervanlara saldırmaktan çekinmiyorlardı. Burada siyasi otoriteye düşen görev, bölge kabilelerine bir miktar ödeme yaparak, ticaret güzergâhında meydana gelebilecek eşkıyalık faaliyetlerinin önüne geçmekti.

Arap kabileleri devletlerden aldıkları para ile güvenliği sağlıyorlardı. Fakat devletin yaptığı bu ödeme aksarsa ya da miktarı yeterli bulmazlarsa güvenlik faaliyetlerine son veriyorlardı. 1093 yılında Mekke valisi gerekli ödemeyi

³⁰ Zahirud'din Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çev. Ayşegül Fidan, Kopernik Yayınevi, İstanbul 2018), s. 94; Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 171-172.

³¹ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb (1055-1127)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 65.

yapmadığı için Suriye ve Mısır hacılarının mallarına saldırıldı. Bu güvenlik sorunu yüzünden bu yıl hacılar hac görevlerini yerine getiremediler. Bedevilerin bu faaliyetleri IX. ve X. yüzyılda gerçekleşti³². Bu bölgedeki büyük kabileler, siyasi otoritelere sürekli isyan etti. Bedevilerden oluşan Karmati kuvvetleri de ülkeyi felakete sürükledi. Bedeviler saldırı aldıklarında da sürekli çöllere çekilip kaçıyorlardı. Yol boyunca kervanlara saldırılar düzenleyen bedeviler önemli su kaynaklarını da kullanılamaz hale getiriyorlardı. Özellikle çöl yollarındaki güven ortamı tamamen kayboldu. Bunların dağlık arazilerde pusu kurarak saldırılarına “cebeliler” yani dağlılar denilmekteydi. Suriye-Irak bölgesinde yol kesen eşkıyalara “Nuheyda”, ya da yaptıkları kötü davranış ve hırsızlıklardan dolayı “Harâmî” denilmekteydi³³. Bölgenin en büyük çöllerinden biri olan Samawah (Samava) Çölü’nden 12 tane ana yolun geçtiği söylenmekteydi. Bunların 9 tanesi Hac yolu olarak kullanılıyordu. Bunlardan biri Mısır, beşi Suriye, üçü Iraktan geçiyordu³⁴. Yine Medine’nin kuzeyinden Mısır’a giden önemli bir yol daha vardı. Bu yollar çok büyük öneme sahip yollardı. Çöller eşkıya bakımından çok fazla tehlike arz etmiyordu. Fakat çöllerin tehlikesi daha çok doğal ortamından kaynaklıydı. Hava sıcaklığı, kum fırtınası, çöl yılanları, bit çeşitleri ve kaybolma tehlikesi gibi³⁵. Çölde yolculuk yapanlar büyük bir olasılıkla, yolculuk esnasında bir sebepten dolayı yaşamını yitirmiş cesetlerle, iskeletlerle karşılaşırды.

1095 yılında Suriye Selçuklu Meliği olan Tutuş’un vefatının ardından ise yerine Suriye’de bıraktığı iki oğlu Rıdvan ve Dukak aralarında anlaşamayarak bölgeyi ikiye bölüp yönetmeye başladılar. Rıdvan Halep bölgesini yönetimi altına alırken Dukak’ta Şam’a yerleşti. Bu dönem Haçlıların Suriye’ye geldikleri dönemdi³⁶. Haçlı istilalarının yaşandığı bu dönem Suriye ekonomisinin neredeyse yüz yıl boyunca gerileme yaşadığı dönem olarak kayda geçmiştir. Haçlılar bölgeye geldiklerinde ticari yolların güzergâhları ya değiştirilmek zorunda kalındı ya da kapandı. Ancak zamanla Haçlılar ticaretin korsanlıktan daha fazla getirisi olduğunu fark ettikten sonra onlarda bu ticari akışın bir parçası olmak için girişimlerde bulunmaya başladılar³⁷. Selçukluların Suriye’deki hâkimiyetleri ise 1117 yılında tamamen son buldu.

³² Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 103-104.

³³ Özdal A. N., *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X.-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2016, s. 230.

³⁴ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 105.

³⁵ Özdal A. N., *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 221.

³⁶ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’-d-düvel*, Çev. Ali Öngül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77, 86, 92; İbnü’l Verdi, *Tetimmetü’l-Muhtasar fi Ahbari’l-Beşer*, s. 50-51.

³⁷ Özdal A. N., *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 231.

Bu süre boyunca Haçlıları sahil şeridinde sıkıştıran Selçuklular, Haçlıların Suriye'nin iç kesimlerine yerleşmelerini engellemiş oldu.

Suriye'deki Ana Yollar ve Ara Yollar

Suriye içerisinde yolculuk yapan kervanların rotaları genelde Şam ve Halep merkezli olmaktadır. Zaten yolların hemen hemen hepsi bu iki merkezi şehre çıkıyordu. Fakat takip edilen güzergâhlarda özellikle dönemlere göre farklılıklar oluyordu. Sık sık el değiştiren bir bölgede yolların güvenliği de yolculuk için önemli olduğundan daha güvenli yollar her zaman ilk tercih edilen yollardı. Güvenliğin ardından dikkat edilen ikinci hususta genellikle hangi yolun daha kısa mesafeli olduğuydu. İbn Hurdazbih bu dönemde Halep'e gitmek için en elverişli olduğunu düşündüğü ve kendisinin de kullandığı güzergâhı; Rakka, Balis daha sonra Fırat Nehri'ni boydan boya geçip Huşaf'a geçmek, ardından Nurâ'ya ve buradan da Halep'e geçmekti³⁸, şeklinde tarif etmekteydi. İbn Battuta'nın takip ettiği güzergâh ise; Maarratü'n-Nu'mân, Sermin, Halep, Kınnesrin, Tizin ve buradan Antakya, şeklindeydi. Bu bölgelerde üretilen zeytin, meyve, sabun Mısır'a ihraç ediliyordu³⁹.

Selçukluların bölgede en çok gelir elde ettiği iktisadi faaliyet, transit ticaretti. Transit ticarete çok ciddi bir kervan akışı mevcuttu ve bu ticari faaliyetler sürekli aktif ve canlıydı. Bu da sürekli hale gelen vergi geliri demektir. Suriye bölgesine Anadolu'dan gelen kervanların güzergâhları ise şu şekildeydi; İstanbul, İzmit, İznik, Eskişehir, Akşehir, Konya, Ulukışla, Adana, Halep, Şam. Halep bölgesinde ise yollar pek çok kola ayrılmaktaydı. Bunlardan bir tanesi ise şöyleydi; Halep, Kilis, Nusaybin, Musul, Bağdat ve Basra güzergâhı⁴⁰. X. yüzyılda Şam bölgesi parçalanmış bir yapıya sahipti bu süreç Selçuklularla nispeten toparlandıysa da Haçlıların bölgeye gelmesinin ardından yeniden kargaşa ortamı hâkim oldu. Fatımiler, Haçlılar bölgeye gelmeden hemen önce el-Efdal, Emirü'l-Cuyüş komutası altındaki Fatımi ordusunu Şam bölgesine gönderdi. Böylelikle Artukluların hâkimiyetindeki Kudüs'ü ele geçirdiler (1097). Bu tarihlerde Lazkiye'den Kahire'ye kadar olan yerler Mısır Fatımi Devleti'nin eline geçti⁴¹. Haçlılarda bölgede

³⁸ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Yollar ve Ülkeler Kitabı, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 69.

³⁹ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Cilt 1, Çev. A.Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004, s. 103-105-114.

⁴⁰ Tabakoğlu A, *Türk İktisat Tarihi*, s. 128.

⁴¹ Willermus T, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s. 168-189.

Antakya'dan sonra Maarratü'n-numan'a⁴² geldiler. Ardından Dârü'l-Maarre'ye buradan sonra Kefertab'a sonra Kudüs'e doğru yürüyüşe devam ettiler⁴³. Haçlılar 1 Mart 1098 yılında Lazkiye'yi aldılar. Buraya "La Rich" ismini verdiler. Bu dönemde bölgede Bizans'a ait olan tek şehir Lazkiye'ydi. Bizans kontrolündeki bu liman şehir de ele geçirildikten sonra Fatımi kontrolündeki Cebele şehrine girdiler. Şehri Fatımiler adına Vali İbn Süleyha koruyordu. Kuşatma kısa sürede sonuç vermeyince Haçlılar daha fazla zaman kaybetmemek için kuşatmayı kaldırıp yollarına devam ettiler⁴⁴. İşgal sahil şeridinden devam etti.

Şam bölgesinde ana yolların dışında kullanılan pek çok ara yol vardı. Bu yollar mesafeyi kısaltma açısından önemliydi. Örneğin; Humus ile Tiberias'ı (Tiberya) Şam'dan geçmeye gerek kalmadan birleştiren ara yollar gibi. Geçilen şehirler; Baa'labek, Ayn al-Jarr, al-Qar'un, al-Uyun, Jab-Yusuf ve Tiberias'tır. Kuzeyden güneye doğru birbirini bağlayan bir diğer kestirme yol ise Rakka ile Humus'u Fırat Nehri üzerinden birbirine bağlayan yoldur. Bu yolun önemi büyüktür çünkü Irak'tan Şam'a gidenler için kestirme bir yol niteliğindedir. Bu yol ile; al-Rusafah, al-Zarra'ah, al-Qastal, Salamiyah şehirlerinden geçilip Humus'a varılırdı. Şam'ın kuzeyinden geçen önemli bir diğer yol ise; Rakka'nın doğusundan başlar, Balis, Halep, al-Atharib ve Antakya içlerine kadar giderdi. Burada yol ikiye ayrıldı. Biri İskenderun kuzeyine diğeri de Lazkiye'nin güneyine gitmekteydi. Şam bölgesinin güneyinde de önemli şehirler vardı. Bunlardan bir tanesi Remle (Ramla) idi. Remle denize pek çok yol ile bağlanmaktaydı. Bunlar; Cesarea, Arsuf, Jaffa (Yafa) ve Askalan şehirleriydi. Fakat ana yol için Azdud ve Rafah şehirlerinden geçilmeliydi. Remle'den doğuya, çöllere giden bir anayol da mevcuttu. Bu yol Kudüs'ten başlıyor Amman'da son buluyordu⁴⁵.

Suriye'den Geçen Hac Yolu Güzergâhı

Şam bölgesi yolları hem Müslüman hem de Hıristiyan dünyası için kuşkusuz büyük bir öneme sahipti. Bu dönemde Suriye bölgesinde hacıların kervan yolları denizden uzak, iç kesimlerden geçiyordu. İzledikleri Hac yolu istikameti Ürdün'ün doğusu ve Filistin'in dışı idi. Bu dönemde, her sene 15 Eylül'de Kudüs'te hemen hemen her millet tarafından ziyaret edilen büyük bir

⁴² Peygamberimizin yakın arkadaşlarından Nu'mân b. Beşir Ensârî Humus'ta emirlik yaparken bir oğlunu kaybetti. Onu Maarra'ya gömdüler. Bu yüzden bu şehre Maarratü'n-Nu'mân adı verildi ve bu şekilde anılmaya başladı. Ayrıntılı bilgi için bakınız; İbn Battuta, "Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr", s. 102.

⁴³ İbn Kalânisi, *Zeyl Tarih-i Dimaşk*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 3, 5.

⁴⁴ Willermus T, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, s. 302,305.

⁴⁵ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 82-83.

Pazar kurulurdu. Bu pazar bölgenin ciddi bir ekonomik gelir elde etmesini sağlıyordu. Suriye bölgesinde neredeyse tüm ticari yolların kesiştiği merkez şehir Şam'dı. Ülkenin kuzeyinden gelen Hacı kafillesi de Şam'da bir araya gelip buradan birlikte çıkıp Mekke'ye doğru birlikte harekete geçiyorlardı⁴⁶. Bu durum Şam'da ciddi bir para akışına ve ürün çeşitliliğine neden oldu. Bu gelişme ise tüccarları Şam'a çekiyordu. Avrupa'daki Hıristiyan hacılar denizyoluyla gelmektense İtalya'dan İstanbul'a denizyoluyla geçip buradan yolculuklarına karayoluyla devam ediyorlardı. Böylelikle yolculuğun daha az maliyetli ve daha ucuz hale geldiği söylenmekteydiler⁴⁷.

Transit ticaret yollarının yanında Hac yollarının da aynı güzergâhtan geçmesi bu yolların önemini daha da arttırmaktaydı. Hac yolculuğuna çıkan hacılar Şam bölgesinde genelde Dımaşk'ta (Şam) bir araya gelip buradan Mekke'ye doğru harekete geçiyorlardı. Bu yolculukta şu şehirleri takip ediliyordu; Yemame'den Urz'a sonra Hadika'ya, sonra Seyh'a ardından Eksibeti'l-Akar'a sonra Şakirâ'ya sonra Sedd'e sonra Sidara'ya, Suveyka'ya buradan Basra yolu üzerindeki Karyateyn'e (Al Quaryatayn) varılıyordu⁴⁸. Tarif edilen bir diğer Hac yolu ise şu şekildedir; Şam, al-Kuswah, al-Sanamayn, Adri'at, al-Zarga, Amman ve Ma'an Tabuk, al-Madinah şehirleri kullanılmaktaydı.(Bkz. Ek. 4). Mısır ve Kuzey Afrika hacılarının kullandığı hac yolu ise daha çok Şam bölgesinin içine girilmeden ülkenin köşesinden geçen yoldu. Bu yol ile al-Quizum'dan başlar Sinai Çölü geçilir ve ardından Aylah'a varılırdı. Buradan güneye sahil yoluna dönüldükten sonra Yanbu şehrinde geçilirdi. Buradan da Mekke ve Medine'ye varılırdı. Sayılan bu şehir isimleri Arap seyyahlar arasında farklılık gösterebilmekteydi. Her seyyah kendi dönemine göre telaffuz edilen şehir isimlerini kullanmıştır. Şam bölgesinin kesişim noktası olan bu büyük şehirlere komşu ülkelerden bağlanan çok önemli yollar bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde öne çıkan Bağdat'ı Şam'a bağlayan ana yoldur. Bu yol Bağdat'tan başlayıp Fırat Nehrini paralel geçip, Rahbah'a gelip buradan da Rakka'ya giden yoldur⁴⁹. Rakka'dan da bilinen güzergâhta Şam bölgesine varılmaktaydı. Bu yollar tahmin edileceği gibi kuzey-güney yönlü yollardır. Bunların dışında sahil şehirleri ile iç kesimleri birbirine bağlayan doğu-batı yönlü yollarda mevcuttu. Ülkenin güneyinden girilip kuzeyine doğru yolculuk yapan, yani Şam'a doğru yolculuk yapan biri hangi şehirlerden geçmiştir diye baktığımızda buna Halid bin Velid'in Şam'ı fethi için izlediği güzergâhı gösterebiliriz. Halid bin Velid

⁴⁶ Heyd W, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 47-48.

⁴⁷ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 90-91.

⁴⁸ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*. Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 168.

⁴⁹ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 82, 85.

Şam'a kadar şu şehirlerden geçmiştir; Aynu't-Temr, Sandavdâ, Kurakır, Süvâ, el-Behrâ, el-Kevâsil, Karkısiya, Ereke, Dumetu'l Cendel, Kusam, Tedmür, el-Karyefeyn, Sinnır, Huvvârın, Mercu Rahıt⁵⁰, yoluyla Şam bölgesine gelmişti. Özellikle belirtmemiz gerekiyor ki bu dönemlerde Şam bölgesinde yol sayısı oldukça fazlaydı. Köyleri, kasabaları birbirlerine bağlayan yollar oldukça fazlaydı. Bu saydıklarımız ise en tanınmış ve en önemli olanlarıydı. Hac yolları olarak bahsedilen bu yollar yalnızca hacıların kullandıkları yollar değil ayrıca önemli birer ticaret yolları olarak da kullanılmaktaydı.

XI. Yüzyılda Saldırıları ve İşgaller Altında Yolların Durumu

XI. yüzyılda Suriye bölgesinde Tebriz-Halep yolu oldukça işlek bir haldeydi. Nasr-ı Hüsrev'in izlediği güzergâha göre Tebriz'den Suriye bölgesine Suruç şehrinde giriş yapıyordu. Suruç'tan Menbiç'in kuzeydoğusunda, Roma döneminde Kasilina adıyla tanınan, Nacm Kalesi bulunmaktaydı. Bu kale Suriye bölgesi sınır kalelerinden bir tanesiydi. Menbiç'te bulunan köprü aracılığıyla Fırat Nehri'nden karşıya geçip Halep'e gidilirdi. Halep bölgenin ortak pazarı konumundaydı tüccarlar, esnaflar, ürünlerini satmak isteyen herkes Halep'in pazarına gelirdi⁵¹. XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Şam bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan Bizans'ın bu üstünlüğü İmparator II. Basil'in ölümünün ardından yerini Araplara bırakmıştı. II. Basil Mısır Halifesi el-Hâkim ile yaptığı anlaşmanın ardından bölgedeki savaş ortamı durulmaya başlamıştı. 1025 yılından sonra bölge kontrolü ağırlıklı olarak Arap emirliklerin kontrolüne geçti. Bu tarihten sonra Halep yeniden Bizans'ın elinden çıktı⁵². XI. Yüzyılın ikinci yarısında bölgeye Haçlılar gelip buralara yerleştiler. Dolayısıyla pek çok liman kent ve önemli yollar Müslümanların elinden çıkıp Hıristiyanların kontrolü altına girdi⁵³. Bu gelişme Suriye'nin bütün düzenini bozduğu gibi istikrarın da yok olmasına sebebiyet verdi. Ayrıca liman şehirlerinin kontrolü Haçlılara girince Avrupa'dan gelen-giden malların vergileri de Haçlılara ödenmeye başladı. Bu gelişme Haçlıların bölgede tutunmasını sağlayan ekonomik gücün kaynağını oluşturdu. Denizlerden gelen askeri yardımda Haçlıların bölgede tutunabilmelerini sağlayan bir diğer önemli etkendi.

Bu dönemde Halep ile Şam arasındaki yollar oldukça işlekti. Bu yollar ticari akışın atar damarı vazifesini görürken, Hama ve Humus gibi önemli

⁵⁰ Belazurî, *Fütühu'l Buldân*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınevi, İstanbul 2013, s. 130, 132.

⁵¹ Nasr-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 2. Baskı, Çev. Abdülvehap Tarzi, MEB, İstanbul 1967, s. 31.

⁵² A.A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 394-395.

⁵³ Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Pregrinantium*, Çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009, s. 96.

şehirlerinde kervan yolları bu şehirlere bu yollar aracılığıyla bağlanıyordu. Humus'ta bulunan pazarlara gelen mal akışı da farklı yollardan gerçekleştirilirdi. Çünkü bu yol Humus ile Rakka'yı direkt olarak birbirine bağlamaktaydı. Humus'u bu dönemde İbn Mülaib adında bir emir yönetiyordu. Fakat İbn Mülaib'in Mısır Fatımi Halifesi adına sikke kestirmesi bölgede bulunan Selçuklu Meliki Tutuş ve Emir Aksungur'un tepkisine yol açtı. Bu duruma müsaade etmeyen Tutuş ve Aksungur Humus üzerine yürüyünce İbn Mülaib Humus'u onlara bırakıp Mısır'a kaçtı. Böylelikle Humus'ta 1090 yılı itibariyle Selçukluların kontrolü altına girmiş oldu⁵⁴. Suriye bölgesinden geçen önemli nehir olan Asi Nehri'nin kuzeyinden gelen Pazar ürünleri güneyde limanlara getirilirdi, bu limanlar bu dönemde Haçlıların kontrolü altındaydı ve sevkiyat Haçlılar tarafından gerçekleştiriliyordu⁵⁵. Görüldüğü üzere devletlerin bölgedeki varlığı büyük oranda iktisadî ve askerî açıdan önemli olan yolların kontrolünü ellerinde bulundurmalarına bağlıydı.

Denizyolu Taşımacılığı ve Ticaret

Suriye, Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ve çok önemli liman kentlere sahip bir ülkedir. Avrupa ve Kuzey Afrika'yı Ortadoğu'ya bağlayan özelliği bölgede emelleri olan devletlerinde iştahını kabartan bir etken olmuştu. Burada hâkimiyet kuran devletlerde bu liman kentlerden oldukça fazla istifade etmişlerdi. Ortaçağ'da Suriye'ye bağlı olarak görülen liman kentleri arasında; Tripoli (Trablus), Tyre (Sur), Acre (Akka), Asqalan (Aşkelon-Ashqelon) ve Lazkiye, Suwayda, Jabalah, Jubayl, Beirut, Sidon, Haifa, Caesarea (Kayserya), Jaffa (Yafa) ve Gazze şehirlerini sayabiliriz. Bunlar Şam bölgesine bağlı liman kentler olarak tarif edilmekteydiler. Özellikle Venedikliler bu limanlar aracılığıyla Müslüman ülkelere kereste, demir ve silah ihraç ediyorlardı. Bu ticari akış X. yüzyılın ikinci yarısında yoğunluk kazandı. XI. Yüzyılda ise bu ticari akışa Cenevizliler de dâhil oldu. Bu ticari akış bölgenin el değiştirmesinden de çok etkilenmiyordu. Gerek Müslümanlar gerek Bizans gerekse Haçlı kontrolüne giren Suriye limanları bu ticari akıştan olumsuz olarak etkilenmediler. Hatta denizlerde Müslüman ve Hristiyan tüccarlar birbirlerinin limanlarına, deniz sahalarına girebiliyorlardı⁵⁶. Fakat bu tüccarlar bazen buldukları ülkenin limanından bilgiler toplayıp, casusluk yapıp bunu geri döndüğünde hükümdarlarına anlatabiliyorlardı⁵⁷. Şam bölgesinde hâkimiyet kurmak bir nevi denizlere de ulaşmak demektir. Bölgede Avrupa ile Ortadoğu'yu birleştiren önemli liman kentler bulunmaktaydı.

⁵⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 156-157.

⁵⁵ Heyd W, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 184.

⁵⁶ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 87.

⁵⁷ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 189.

Selçukluların bu şehirlere hâkim olması Avrupa'dan gelen İtalyan denizcilerin ticari akışlarına zarar vermemiş aksine Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetlerin hızlanmasına vesile olmuşlardı. Özellikle Çin'den ve Hindistan'dan gelen büyük kervanlar ipek ve baharat gibi getirdikleri önemli ticari ürünleri Selçuklu Türkleri ve İtalyan denizciler vasıtasıyla Avrupa'ya aktarıyor⁵⁸ ve bundan her iki tarafta büyük gelir elde ediyordu.

Güneyde Kızıldeniz'e kadar uzanan Suriye sınırı buradan da yapılan ticari faaliyetlerden gelir elde ediyordu. Ancak Kızıldeniz'de yolculuk biraz tehlikeliydi. Kaptanların tecrübeli ve yetenekli olmaları gerekmektedir. Çünkü Kızıldeniz vadilerin, dağlık alanların mercan kayalıklarının yoğun olduğu bir deniz ve bunların arasından geçmek büyük bir tehlike arz ediyordu. Hatta liman yapıları da gemileri demirlemeye elverişli olmadığı için kaptanlar açıklara demir atıyor, mallar küçük teknelerle kıyıya taşınyordu⁵⁹. Yolculuk için özellikle gün ışığından faydalanılmıyordu. Kızıldeniz'de gece yolculuğu çok büyük bir riskti. Tüm bunlara rağmen Kızıldeniz çok tercih ediliyordu. Çünkü Aden Körfezi Müslümanların yoğun olarak kullandığı Pazar bölgelerinden bir tanesiydi⁶⁰. Fırat ve Dicle Nehirleri ile başta Bağdat olmak üzere dönemin önemli merkezi şehirlerine deniz taşımacılığı aracılığı ile ticari akış sağlanıyordu. Bu gemilerle pek çok çeşit gıda ve tekstil ürünleri ayrıca köle taşımacılığı yapılyordu. Abbasi Halifeleri Bağdat'a kadar uzanan bu deniz taşımacılığından çok istifade etmişlerdi. Akdeniz'de gemilerin sallanın kıyıyı kaybetmemesi için kıyılara gözetleme kuleleri yaptırılırdı. Bu kuleler hem yön bakımından önemliydi hem de birer gümrük vergisi ödeme noktaları olarak da kullanılmaktaydı⁶¹.

Yakındoğu ile Akdeniz ülkelerini birbirine bağlayan iki rota bulunmaktaydı. Birincisi Kızıldeniz güzergâhı diğeri ise Fırat Nehri güzergâhıydı. İslamiyet'ten önce Kızıldeniz güzergâhı daha fazla önem taşıırken, özellikle Abbasiler döneminde Fırat Nehri daha fazla önemli hale geldi. Ancak Mısır'da Fatımilerin bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Kızıldeniz yeniden önem kazanmaya başladı. Bu duruma rağmen Fırat'ın öneminde bir azalma meydana gelmedi⁶². Özellikle Bizans ticari faaliyetlerinin Halep bölgesine kayması ve Haçlıların bölgeye gelmesi gibi gelişmeler Fırat Nehri'nin önemini daha da arttırdı. Gemi taşımacılığına

⁵⁸ Tabakoğlu A, *Türk İktisat Tarihi*, s. 127.

⁵⁹ Özdal A. N, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 195.

⁶⁰ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 87-88.

⁶¹ Özdal A. N, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 228.

⁶² Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 90.

elverişli bir diğer Nehir ise Asi Nehri'ydi. Ancak diğerlerine göre çok daha az tercih edilmekteydi.

Karayollarına Kıyasla Denizlerdeki Ticari Hayat

Suriye'de uluslararası deniz taşımacılığı önemli bir boyuttaydı. Denizyolu karayoluna göre çok daha hızlıydı. Bu durum tüccarları karayolundan çok, denizyolu taşımacılığına yönlendirdi. Ancak denizyolu ticari gemileri yalnızca yaz aylarında sefere çıkıyorlardı. Çoğu zaman yaz aylarında seferi kaçıran karayoluyla gitmeyip bir sonraki yaz sezonunu bekliyordu. Seferler genel olarak yaz aylarında yapılmaktaydı. Bazı sefer güzergâhlarının tarihleri ise belliydi. Örneğin; Mısır ve Suriye'den batıya doğru yapılan seferlerde Nisan-Mayıs aylarında yolculuk yapılıyordu. Batıdan geri dönüş ise Ağustos-Eylül aylarında yapılıyordu. Yine Kuzey Afrika ve İtalya bölgesinden doğuya doğru seferler Haziran-Temmuz aylarında yapılıyor geri dönüş ise Eylül-Ekim aylarında gerçekleşiyordu. Seçilen bu tarihler denizcilik açısından en az riskin olduğu dönemlerdir. Bu risk durumu yalnızca hava durumu için geçerli değil. Pek çok etken vardı. Örneğin, geminin modeli bunlardan bir tanesiydi. Müslümanlar genelde yelkenli⁶³ gemi modelini kullanıyorlardı⁶⁴. Bu durum hem avantaj hem de dezavantaj olabiliyordu. Çünkü yolculuk için rüzgârlı günleri beklemek durumunda kalıyorlardı. Avrupa ve Bizans'ta ise daha çok, iki tarafı kürekle çekilen gemiler kullanılıyordu. Böyle bir durumda rüzgârlı bir günü beklemeye gerek yoktu. Fakat rüzgârlı günlerde de yelkenli gemiler daha avantajlı durumdaydı.

Her nehrin taşımada kullanılan sal türü kendi yatağına, coğrafyasına uygun şekilde belirlenirdi. Örneğin Dicle Nehri'nde "Kelek" adı verilen salllar kullanılırdı. Bunlar birbirlerine halatlarla bağlanmış kütüklerin yan yana getirilmesinden hazırlanmıştır. Bu kütükler deri ile kaplanıyor, derinin su almaması içinde koyunyününden kaynatılarak hazırlanan bir madde sürülüyordu. Bu salllar ile 40 tona kadar ağırlık taşınabiliyordu⁶⁵. Nil Nehri'nde ise "Felluka" adı verilen salllar kullanılıyordu. Bu sallların her biri ortalama 200 eşek yüküydü. İbn Battuta Nil Nehri'nde aynı anda 3600 fellukanın yüzebildiğinden bahsetmiştir. Bunların her birinin yüklediği yük bakımından birer servet taşıdığını da vurgulamıştır⁶⁶. Özellikle vurgulamamız gerekir ki Ortaçağ boyunca Müslüman dünyasında bulunan icatlar, pusula, yeni yelken türleri açık deniz yolcuları için büyük bir fayda sağlıyordu. Aksi

⁶³ Dönemin gemi türleri hakkında detaylı bilgi için bakınız; Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X.-XIV. Yüzyıllar)", *Selenge Yayınları*, İstanbul 2016, s. 236, 237.

⁶⁴ Özdal A. N., *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 92.

⁶⁵ Özdal A. N., *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 243.

⁶⁶ İbn Battuta, "Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr", s. 48.

halde yolculuklar çok tehlikeli ve zor bir hal alıyordu. Pek çok gemi ya kayboluyor ya da harap oluyordu. Bu da pek çok can ve mal kaybına sebebiyet veriyordu.

Bu etkenlerin dışında bir de korsan tehlikesi söz konusuydu. Korsanlar koruması yetersiz olan gemi konvoylarına saldırıyorlardı. Fakat saldıran taraf farklı bir dine mensupsa, bu gelişme genelde kutsal savaş adı altında, din savaşlarına dönüşüyordu. Bu da gösteriyor ki tek tek gitmektense büyük konvoylar halinde yolculuğa çıkmak daha güvenliydi. Bunun farkında olan tüccarların bir kısmı da bir araya gelip taşıdığı malın büyüklüğüne ve değerine göre gerekirse güvenliği için savaş gemisi dahi kiralayabiliyordu⁶⁷. Bu durum kara taşımacılığında da geçerliydi. Kervanın büyüklüğüne göre siyasi otoriteden, yol boyunca yaşanabilecek herhangi bir olumsuzluğa karşı askeri güvenlik temin edilirdi. Bunların içerisinde en büyük ve en önemlisi mevsimsel kervanlardı. Bunların sayısı oldukça fazlaydı ve her sene aynı dönemde topluca yola çıkarlardı⁶⁸. Kara yolculuğunda deve, ya kiralanır ya da satın alınırdı. Yolcu deve kullanmayı bilmiyorsa devenin yanında onu kullanmayı bilen birini de kiralamak zorundaydı. Tüccar için bir deve gerekirken eşyaları için de ayrı bir deveye ihtiyaç duyulurdu⁶⁹. Karalarda olduğu gibi denizlerde de dönemlere göre siyasi güçlerde değişiklik yaşanıyordu. Örneğin X. yüzyılda Bizans'ın denizlerde üstünlüğü görülürken XI. yüzyılda bu üstünlüğün Müslümanlara geçtiği görülmektedir.

İbn Havkal X. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki durum için şu ifadeleri kullanmıştır; “ *Rumlar zamanımızda Şam ve Mısır sahillerini devamlı yağmıyorlar, her yerde Müslümanların gemilerine el koyuyorlar, alıyorlar, yardım eden yok. Müslümanlara kim imdat edecek?...*”⁷⁰. Bu ifadeyle Bizans'ın üstün olduğu dönemlerde denizlerdeki durumu özetlemesi bakımından önemlidir. Bu olumsuz etkenlere rağmen deniz yolu oldukça fazla tercih ediliyordu. Çünkü karayoluna göre daha ucuz maliyeti vardı. Karayolunda tüccarlar çok fazla gümrük noktasından geçiyorlardı. Ayrıca işin içinde hem ürünleri taşıyan hayvanların yemleri, hem yolculuk daha uzun süreceği için tüccar için daha fazla yiyecek hem de geçiş noktalarının fazlalığından kaynaklanan gümrük ödemesinin daha fazla olması durumları karayolunu deniz yoluna göre çok daha maliyetli bir hale getirmesine sebep oluyordu. Süre bakımından kıyasladığımızda ise Bağdat'tan Kahire'ye yapılan yolculuğun ortalama 51 gün sürdüğü, işin içine deniz yolculuğu dâhil olunca yine İskenderiye'den Bağdat'a ortalama 21 gün sürdüğü

⁶⁷ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 93.

⁶⁸ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 100.

⁶⁹ Özdal A. N, *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 216, 217.

⁷⁰ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 194, 195.

hesaplanmıştır⁷¹. Bu farkı maliyet boyutuyla da hesaplırsak aradaki farkı daha iyi görebiliriz.

Yollardaki İletişim Yöntemleri

İletişim, hayati derecede önem arz etmekteydi. Özellikle siyasi otoriteler bu konu üzerine ayrıca yönelmişlerdi. Tüccarlar bile neredeyse her biri kendi posta servisini geliştirdi. Tabii ki devlet eliyle geliştirilen “Barid” posta servisi en gelişmiş olanıydı. Tüccarların çoğu gönderecekleri mektubu tüccar kervanlarından güvendikleri birine verip onun aracılığıyla mektubu sahibine ulaştırıyorlardı. Bu postalara gönderenin ve alıcının isimleri yazılmaktaydı⁷². Günümüzdeki kargo firmalarında çalışan kurye işlevini görüyordu. Bu kuryelere Suriye bölgesinde genellikle “Kutubi” denilmekteydi. Araplar ise kuryelere “Sahib al-Kutub” demekteydiler⁷³. Bu kuryeler her seferinde yalnızca bir mektup değil pek çok kişinin mektubunu da taşımaktaydılar.

Ortadoğu’da Barid teşkilatına baktığımızda İslamiyet’ten önceki dönemlere kadar uzandığını görmekteyiz. Barid sistemi hem posta için hem de istihbarat için kullanılırdı. Bu sistem, bilgileri olabildiğince hızlı bir şekilde iletmek için tasarlanırdı. Çünkü çoğu istihbaratta zaman, hayati derecede öneme sahipti. Hükümdarlar postayı en hızlı ileten postacıya kesenin ağzını sonuna kadar açarak, postacıyı ödüllendiriyordu. Örneğin Büveyhî hükümdarı Muizzüddeve zamanında dönemin en ünlü ve en hızlı iki postacısı olan Fazl ve Mar’uş günde 40 fersahtan daha fazla yol gidebilmekteydiler. Muizzüddeve bu konuya çok önem verdiği için bu iki postacıyı yarıştırmaya kararı aldı. Postacıların yarışması durumu halk bazında büyük ilgi görüyordu. Postacılar arasında ciddi yarışlar düzenleniyordu. Kimin daha hızlı koştuğu, kimin daha fazla yol kat edebildiği büyük merak konusuydu. Halk ikisinin yarışmasını büyük bir heyecanla bekliyor hatta üzerlerine iddalara tutuşuyorlardı. Bunlardan birinin Sünni diğerinin de Şii olması ise mücadelenin yarattığı heyecan ve rekabeti çok daha fazla arttırmıştı⁷⁴. Bu yarışmalar sıklıkla düzenlenirdi. Posta güzergâhında yol boyunca belirli aralıklarla kurulan istasyonlar vardı. Bir istasyondan diğerine gidecek at, deve ve katırlar hazır bulunurdu. Ayrıca bu şekilde hükümet, mektupları taşıyan yetkilileri ajan olarak kullanıyordu. Yol durumu, coğrafyanın son halî, düşmanın tavrı gibi bilgiler bu ajandan öğrenilirdi.

⁷¹ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 95.

⁷² Özdal A. N., *Ortaçağ Ekonomisi*, s. 216.

⁷³ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 97.

⁷⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’-t-târih*, Cilt 10, Çev. Abdülkerim Özyaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 496.

Suriye’de X. yüzyılda Suriye’yi Irak’a bağlayan en çok bilinen iki önemli posta yolu vardı. Biri Fırat Nehri ile paralel ilerlerken diğeri el-Cezire’den geçip Nusaybin’e buradan da Rakka’ya, Rakka’dan el-Naıırah, Menbiç, Halep, Kınnesrin (Halep’in 28 km güneybatısında Kuveyk Irmağı’nın sağ yakasında bulunan bir şehirdi)⁷⁵. Hama, Humus, Jusiyah, Ba’labek, Şam, Deyr Eyyub, Tiberias (Tiberya), Lajjun, Remle ulaşırdı.(Bkz. Ek. 5). Yol buradan da Mısır’a giderdi. Bir diğer barid yolu; Suriye sınırından geçmekteydi. Halep’i Tarsus ile bağlayan bir yol güzergâhıydı. Halep, Antakya, İskenderun, Misis, Adana, Tarsus şeklindeydi⁷⁶. Kudâme İbn Cafer, Suriye şehirlerinden dönemin önemli posta menzillerini de şu şekilde vermiştir; Menbic’ten Humus’a 1 posta menzili, Kınnesrin’den sonraki Merc bölgesinden Savran’a 7, Humus’a 4, Muhammediye’ye 4, Balabek’e 5, Dımaşk’a 9, Deyr-i Eyyub’a 7 posta menzili bulunmaktaydı⁷⁷.

İletişimde aracı olarak yalnızca insanlar değil güvercin ve duman yöntemleri de kullanılmaktaydı. Güvercin yöntemi daha çok Müslümanlar kullanıyordu. Bu sistem Abbasiler, Fatımiler ve Memlûklüler döneminde sıklıkla kullanıldı. Güvercinler bir şehirden diğer şehre gidecek şekilde eğitilirlerdi. Mektuplarda ayaklarına bağlanırdı. Sultanın güvercinlerinin özellikleri ise yalnızca bir şehir değil pek çok şehre gidecek şekilde eğitilmiş güvercinlerden olmasıydı. Örneğin, 1111 yılında Haçlılar tarafından Sur şehri kuşatma altına alındığı zaman, Sur Emiri İzzülmülk, Dımaşk Atabeyi Tuğtegin’e para gönderip ordusuyla yardıma gelmesini istedi. Tuğtegin’de paranın eline geçtiğini, kuşatma altındaki kaleye haber vermek ve yardıma geleceğini bildirmek için mektubu kaleye sokmak amacıyla güvercin ile yolladı⁷⁸. Bu örnekte gördüğümüz gibi postacı güvercin Şam ile Sur şehirleri arasındaki mesafeyi kat edebilecek kadar eğitilmişti. Bu mesafe çok daha fazla artabilmekteydi. Yine belirli aralıklarla yüksek tepelere gözlem kuleleri inşa edilir ve şehir saldırı alacağı zaman yardım çağırarak amacıyla hızlı bir biçimde haber göndermek için bu kuleler kullanılırdı. Kulelerde ateş yakılır ve dumanı gören bir sonraki kule aynı şekilde bir sonraki kulenin göreceği şekilde duman çıkarırdı. Böylece çok kısa sürede yardım istenen şehre haber verilmiş olunurdu. Bunlar Ortaçağ’da haberleşme ve iletişim adına yapılan ve en çok kullanılan yöntemlerdi.

⁷⁵ Yiğit İ, *Kınnesrin*, Cilt 25, *DİA*, Ankara 2002, s. 419.

⁷⁶ Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria*, s. 98.

⁷⁷ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü’l Harac*, s. 180.

⁷⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, s. 391.

Sonuç

Ortaçağ'da Suriye'deki yollara baktığımızda genel itibariyle en önemli anayolların Kuzey-Güney yönlü olduğunu görmekteyiz. Bunda etkili olan faktörlerden biri ülkenin coğrafi durumu, diğeri de merkezi şehirlerin Kuzey-Güney yönlü şekilde dizilmiş olmasıydı. Doğu-Batı yönlü anayollar ise daha çok liman kentlere yapılan yolculuklarda kullanılmaktaydı. Ticari hayat ve büyük pazarlar merkezi şehirlerde kuruluyordu. Bu sebeple neredeyse her ara yol bu büyük şehirlere çıkacak şekilde yapılmıştı. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, denizcilik faaliyetlerinin arttığı dönemlerde liman kentlere çıkacak olan yolların önemi daha da arttı. Dönemin seyyahlarının verdiği bilgiler doğrultusunda çizdiğimiz haritalara baktığımızda ticarî, dinî ve askerî yol güzergâhlarının hemen hemen aynı olduğunu görmekteyiz. Genelde tüm ana ve ara yollar Halep ve Şam'a çıkmaktadır. Diğer büyük şehirler dönem dönem önemli hale geldiyse de zamanla yine önemini yitirmiş, isimleri dahi değişmiştir. Fakat Halep ve Şam şehirleri hiçbir zaman önemini yitirmemiştir. Bu sebeple bu coğrafyada hâkimiyet kurabilmek ve bu önemli yollara sahip olabilmek için devletler bu iki şehri ele geçirmek adına kıyasıya bir mücadele içerisine girmişlerdi. Buda Suriye'nin sık sık el değiştirmesine sebebiyet verdi.

Dönemin kroniklerinin anlattıklarına ve yazılmış olan kitabelere baktığımız zaman, bölgenin istikrarının arttığı ve halkın refah seviyesinin yükseldiği dönemin Türklerin kontrolünde olduğu dönem olarak görülmektedir. Selçuklu kontrolünde Suriye, Selçuklu valisi Aksungur yönetimi altında anayollar, tüccarlar ve hacılar için çok güvenliydi. Bu durum ülkeye para akışını ve ekonomik gücü de beraberinde getirdi. Ancak bu istikrar Haçlıların bölgeyi işgaline kadar sürdü. Haçlılar bölgeye geldikten sonra buralara, özellikle liman kentlerine yerleşerek ülkenin bütün düzenini bozdular. Suriye'de anayolların önemini arttıran bir diğer etkende iletişim ve posta servisiydi. İletişim yerli halk için çok önemli bir gereksinimdi fakat hükümdarlar için hayati derecede önem arz etmekteydi. Mesajların, gönderilen haberlerin, olabildiğince hızlı yetişmesi gerekiyordu. Bunun için çok ciddi bir iletişim ağı kurulduğu gibi kullanılacak yollar da itinayla belirlendi. Görüldüğü gibi yollar ve yolların durumu Ortaçağ'da devletlerin ayakta durmalarını sağlayan iskelet vazifesi görmekteydi.

Kaynakça

A.A.Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev. Arif Müfid Mansel, Cilt 1, Maarif Yayınevi, Ankara 1943.

Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2011.

Ahmet N. Özdal, “Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X.-XIV. Yüzyıllar)”, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

Belazuri, Fütühu'l Buldân, Trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınevi, İstanbul 2013.

Çelik A, Fâtımiler Devleti Tarihi (909-1171), TTK, Ankara 2018.

Diakanos, L, The History of Leo the Diakanos, Trns. Alice-Mary Talbot and Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington DC 2005.

Ebu'l Fidâ, Takvimü'l-Buldan, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

El-Hüseyni, Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye, Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.

Fulcherius Carnotensis, Gesta Francorum Iherusalem Pregrinantium, Çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2009.

Heyd W, Yakınoğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınevi, İstanbul 2008.

İbn Battuta, Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr, Cilt 1, Çev. A.Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004.

İbn Havkal, Sûrat el-Arz, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2017.

İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Yollar ve Ülkeler Kitabı, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.

İbn Kalânisi, Zeyl Tarih-i Dımaşk, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İbnü'l Adîm, Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb (1055-1127), Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.

İbnü'l Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Çev. Mustafa Alican, Kronik Yayınevi, İstanbul 2017.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, Cilt 10, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İstahri, Mesâlikü'l-Memâlik, (Ülkelerin Yolları), Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

Kudâme İbn Cafer, Kitabü'l Harac, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Mesûdî, Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Miskeveyh, Tecâribü'l- Ümem, Trc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016.

Muhsin D. Yusuf, Economic Survey of Syria During the Tenth and Eleventh Centuries, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985.

Mukaddesî, Ahsenü't-Tekâsîm, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'd-düvel, Çev. Ali Öngül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2017.

Nasr-ı Hüsrev, Sefernâme, 2. Baskı, Çev. Abdülvehap Tarzi, MEB, İstanbul 1967.

Ostrogorsky G, Bizans Devleti Tarihi, 8.Baskı, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2015.

Özdal A. N, Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X.-XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınevi, İstanbul 2016.

Psellos, M, Khronographa, Çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2014.

Râvendî, Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr, Cilt 1, 2. Baskı, Çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999.

Scylitzes, J, A Synopsis of Histories, Trns. John Wortley, The Centre of Hellenic Civilization at the University of Manitoba, Canada 2000.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtu'z-zamân fi târihi'l-a'yân, Cilt 17, el-Resalah el-A'lamiah, Beirut 2013.

Şükrullah Efendi, Behcetü't-Tevârîh, Çev. Hasan Almaz, Mostar Yayınevi, İstanbul 2013.

Tabakoğlu A, Türk İktisat Tarihi, 7. Baskı, Dergâh Yayınevi, İstanbul 2005.

Urfalı Mateos, Mateos Vekayi-Nâmesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

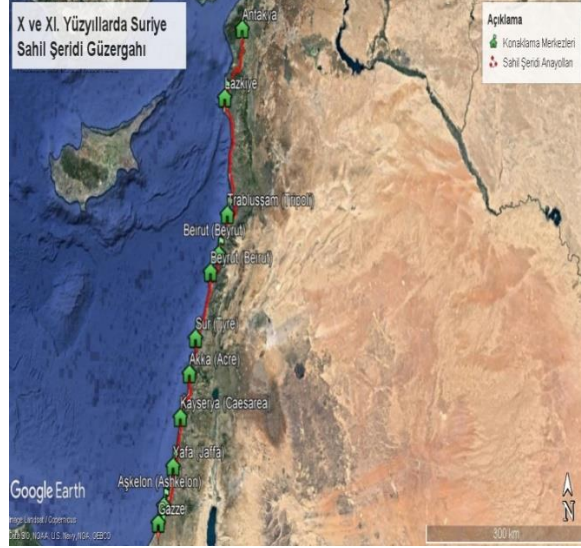
Willermus T, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.

Yiğit İ, Kınnesrîn, Cilt 25, DİA, Ankara 2002, s. 419-420.

Zahîrud'dîn Nişâbûrî, Selçuknâme, Çev. Ayşegül Fidan, Kopernik Yayınevi, İstanbul 2018.

Ekler

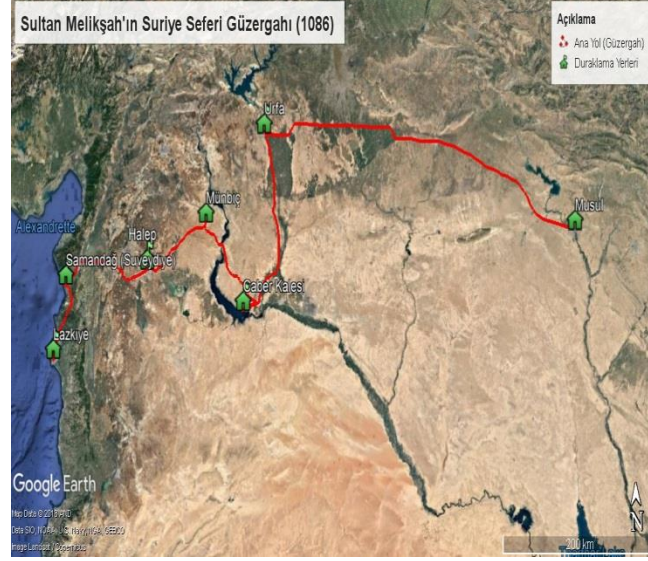
Ek. 1: X. ve XI. Yüzyıllarda Suriye'nin En Çok Kullanılan Anayolu Güzergâhı

Ek. 2: X. ve XI. Yüzyıllarda Suriye Sahil Şeridi Güzergâhı

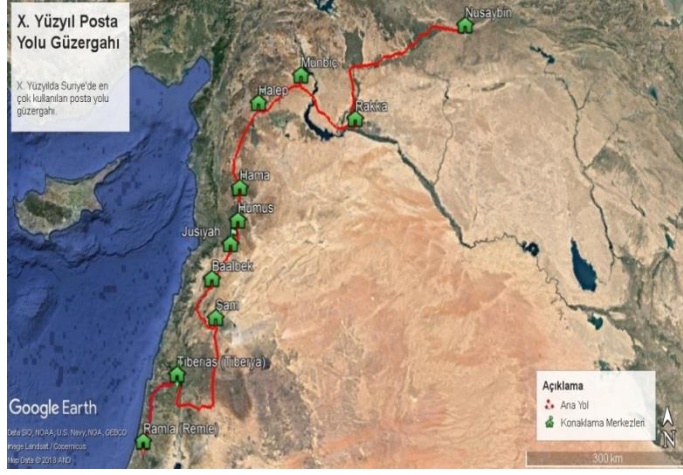

Ek. 3: Sultan Melikşah'ın Suriye Seferi Güzergâhı (1086)

Ek. 4: Hac Yolu ve Transit Ticaret Yolu Güzergâhı

Ek. 5: X. Yüzyıl Posta Yolu Güzergâhı

**EBU'L-FEREC İBNU'L-CEVZİ'NİN EL-
MUNTAZAM ADLI ESERİ'NDE BAĞDAT**
BAGHDAD IN ABU'L-FEREC IBN AL-JAWZI'S BOOK, AL-
MONTAZAM*

Hüseyin POLAT**

Makale Bilgisi

Başvuru: 27.08.2020

Kabul: 28.10.2020

Article Info

Received: August 27, 2020

Accepted: October 28, 2020

Özet

Kuruluşundan XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bağdat'ı ele alan bu araştırmada, şehrin kuruluş dönemi incelendikten sonra şehirde meydana gelen değişiklikler aktarılmıştır. Bağdat, Abbâsî devletinin başkenti olarak sıfırdan inşa edildiği için şehir planlaması açısından da döneminin diğer şehirlerine örnek bir şehir olma özelliğine sahipti. Kurulduğu dönemden itibaren yüzlerce yıldır İslâm dünyasının merkezi konumunda kalmıştı. Abbâsî devletinin yıkılışına kadar halifeliğin merkezi olmasından dolayı İslamiyet'in yönetim yeri olmuştur. Araştırmada Bağdat şehrinin yaşamış olduğu siyasi değişimlere de yer verilmiştir. Çünkü Abbâsî devletinin kuruluşunda, devletin lideri aynı zamanda İslamiyet'in lideriyken zamanla bu durum değişmiştir. Abbâsî halifesi özellikle Büveyhiler ve Selçuklular zamanında sadece dini bir kimlik olarak kalmıştır. Diğer yandan tarih yazıcılığı ve araştırmalarında art zamanlı çalışmalar söz konusu olduğu için yararlanılan kaynakların güvenilirliği önemlidir. Bu araştırmada bazı olayları bizzat yaşamış olan Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin tarih konusunda kaleme almış olduğu el-Muntazam adlı eseri temelinde Bağdat incelenmiştir. el-Muntazam, yazıldığı dönemin tarih yazıcılığına göre olayları dünyanın yaratılışından itibaren anlatmaya başlamıştır. Araştırmada söz konusu eserin beş cilt halinde Haydarabad'da basılan nüshası temel alınmıştır. Eserin 1149-1179 yıllarını kapsayan kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu araştırmanın dünya tarihine ve Türk tarihine ışık tutacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat tarihi, Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, Selçuklu tarihi, Büveyhiler, Abbasîler

*Bu çalışma "el-Muntazam'a Göre XII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, polat312@hotmail.com

Abstract

In this research, that deals with Baghdad from its foundation to the second half of the twelfth century. First of all, the foundation period of the city has been examined. Secondly, the changes in the city are explained. Baghdad was an exemplary city for other cities of its time in terms of city planning. Because it was built from the ground up as the capital of the Abbasid state. The city had remained the center of the Islamic world for hundreds of years since its establishment. On the other hand, it became the ruling place of Islam. Because it was the center of the caliphate until the collapse of the Abbasid state. The research also included the political changes that Baghdad has experienced. Because, in the establishment of the Abbasid state, this situation changed over time when the leader of the state was also the leader of Islam. The Abbasid caliph remained only a religious identity, especially during the Buwayhi and Seljuk period. On the other hand, since historiography and research are involved in sequential studies, the reliability of the used sources is important. In this research, the city of Baghdad has been focused on on the basis of the work titled al-Montazam written by Abu'l-Ferec Ibn al-Jawzi, who personally experienced some events. The work named al-Montazam was written according to the historiography of the period in which it was written. For this reason, she started telling the events since the creation of the world. This study is based on the Hyderabad copy of the mentioned book in five volumes. Parts of the book covering the years 1149-1179 have been translated into Turkish.

Keywords: *Baghdad history, Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, al-Montazam, Seljuk history, Buwayhis, Abbasids*

el-Muntazam Adlı Eser Hakkında

Bu araştırmada Bağdat'ın kuruluşundan XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan tarihi incelenirken Ebû'l-Ferece İbnu'l-Cevzî'nin temel olarak el-Muntazam adlı eserinden yararlanılmıştır. Söz konusu eserin uzun adı konusunda el-Muntazam fî Ahbâri'l-Mulûk ve'l-Umem, el-Muntazam fî Târihi'l-Umem mine'l-Arab ve'l-Acem, el-Muntazam fî Tevârihi'l-Umem, el-Muntazam fî Havâdisi'l-Umem, el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Umem, el-Muntazam fî Târihi'l-Memleketi'l-İslâmiyye, el-Mutnazam fî Târihi'l-Umem, el-Muntazam fî Ahbâri'l-Umem gibi farklı rivâyetler bulunmaktadır. Ancak Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, eserini el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Umem şeklinde adlandırdığını ifade etmektedir¹.

Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Cevzî tarafından dönemin tarih yazıcılığına uygun olarak kaleme alınan eserde tarihi olaylar dünyanın yaratılışı ve İslâmiyet'ten önceki dönemlerden başlayarak anlatılmıştır.

¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992. C I, s.45.

Hicrete kadar olan dönem tahkiye yöntemiyle ifade edilirken Hicretten sonraki dönemler yıl bazında aktarılmıştır. Her yılda olan olaylar ayrı başlık altında verilip o yıl içinde vefat eden önemli kişilere alt başlıklarda yer verilmiştir. Eser, yazarın hayatta olduğu 1178-1179 yıllarında son bulmaktadır. Araştırmamızda el-Muntazam'ın onuncu cildinin 1149-1179 yıllarını kapsayan kısımları Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercüme edilen cildin orijinal nüshası Ayasofya'da 3096-8 numarayla kayıtlı olup III. Ahmet Kütüphanesindeki birinci ve on üçüncü ciltleri kayıptır. Tercüme ederken yararlandığımız eser, 1357-1359 yılları arasında 5 cilt olarak Haydarabad'da yayımlanmıştır². Eserde halife, melik, vezir hadis, tarih, felsefe, şair, fıkıh ve yazarlardan oluşan yaklaşık üç bin üç yüz yetmiş kişinin otobiyografisi işlenmiştir. Ayrıca günümüze kadar ulaşamayan birçok değerli eserleri hakkında da bilgi vermiştir. Tercüme edilen kısımlardaki olayların yazar tarafından bizzat yaşadığı dönemde cereyan etmesi eserin güvenilirliğini arttırmıştır³.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, eserinde birçok siyaset adamının ve önemli gördüğü kişilerin hayatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatırken özellikle Cahiliyye dönemini anlattığı sırada yaptığı gibi bazı kişiler hakkında çok az bilgi vermiş, hatta bazılarının adlarını bile zikretmemiştir. Diğer yandan İran tarihini ayrıntılı bir şekilde işlerken Anadolu ve Yunan tarihine çok fazla yer vermemiştir. Kendisinden önce tarih kitapları yazan Ya'kûbî ve Mesûdî, Mısır ve Çin tarihi hakkında bilgi verirken Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî bu iki medeniyet hakkında bilgi vermemiştir.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî söz konusu eserini kaleme alırken İbn-u İshâk'ın Sîretü'n-Nebeviyye, İbn-u Mesûd'un Tabakât, Taberî'nin Târih, İbnu'l-Hâtib'in Târih-u Bağdât gibi eserlerinden yararlanmışır⁴.

Giriş

Yeryüzündeki şehirlerin çoğunluğu ilk inşa edildiklerinde küçük yerleşim yerleriyken zamanla şehir haline dönüşmüşlerdir. Bağdat günümüzde Irak'ın başkenti olup İran'ın başkenti Tahran'a 690, Lübnan'ın başkenti Beyrut'a 805, Suriye'nin başkenti Şâm'a 841 ve Türkiye'nin başkenti Ankara'ya 1739 kilometre mesafededir. Şehir, kadim medeniyetlerin bulunduğu Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştığı bir arazi üzerine kurulmuştur. Şehrin doğu kısmına Russâfâ, batı bölümüne ise Kerh adı verilmekteydi. Kurulduğu dönemde dünyanın merkezi olarak kabul edilmekteydi. Denizden ortalama yüksekliği 40 metre olup düz bir

² Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C I, s.45.

³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C I, s.42-43.

⁴ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C I, s.38-41.

alandan bulunmaktadır. Bağdat ilk kurulduğunda doğusuyla batısı arasındaki mesafe oldukça geniştir. Şehrin çapı yaklaşık 2625 metre, çevresi ise 8132 metreydi⁵.

İslâm dünyasında eskiden dünya toprakları yedi bölgeye ayrılmaktaydı. Bu bölgeler Hint, Hicâz, Mısır, Bâbil, Rum-Şâm, Türk ve Çin bölgeleri şeklindeydi. Bağdat da Bâbil bölgesinde yer almaktaydı. Bâbil bölgesi bu yedi bölgenin en merkezindeydi⁶.

Bağdat Şehrini Kuruluşu

Bağdat gibi bazı nadir şehirler, şehir olarak kurulmuştur. Bu nedenle kuruluşları sırasında belirli bir plana göre inşa edilmişlerdir. Bağdat şehri inşa edilmeden önce Abbâsî halifelerinden ikincisi olan Ebû Cafer el-Mansûr tarafından zemin etüdü yaptırılmıştır. Şehrin zemin etüdünün bizzat halife tarafından yapıldığı veya görevlendirdiği uzmanlar tarafından yapıldığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Türk atasözlerine de “Ana gibi yâr, Bağdat gibi diyâr olmaz.” şeklinde konu olan Bağdat şehri inşa edilmeden önce aylar süren arazi incelemesi yapılmıştır. Arazinin bulunduğu yerin havası, jeofizik ve jeopolitik konuları⁷, civar bölgelerde yaşayan kişilerden

⁵ Bağdat'ın ilk kurulduğu yıllardaki yüzölçümü konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdadî, İmam Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *Kitâb-u Târih-i Medineti's-Selâm, (Târih-u Bağdat)*, Tahk, Beşşar Avvâd Marûf, C I, Beyrut 2001, s.438-439.

⁶ *Ya'kûbî*, Bağdat'ı anlatırken burada bir şehir kurulması için ne kadar uygun olduğunu, nedenleriyle belirtmiştir. Bağdat'ın coğrafi konumunu ilk kurulduğu yıllardaki diğer önemli şehirlerle karşılaştırmaktadır. Karşılaştırmaya Abbasîlerin, yıkıp yerlerine geçtikleri Emevîlerin başkenti ve yaşam merkezleri olan Şâm ile civarındaki yerleşim yerleriyle başlamıştır. Şâm'ın evlerinin küçücük ve yıkık dökük olduğunu anlatıp şehrin kuraklık yüzünden birçok vebalı insanı barındırdığını belirtmiştir. Sonra da Bağdat'ı Mısır'la karşılaştırmıştır. Ona göre Mısır'ın havası istikrarlı değildir. Hiçbir şeyin yetişmediği, en ufak bir yeşilliğin olmadığı, hatta herhangi bir sulağa rastlamanın bile mümkün olmadığı dağlar ile deniz arasında kaldığı için havasının çok rutubetli olduğunu ve bu nedenle her şeyin çürüdüğünü, hatta bu havanın birçok hastalığa davetiye çıkardığını ifade etmiştir. Bağdat'ı daha sonra Bizans şehirleri ile karşılaştırmış ve oraları da beğenmediğini ifade etmiştir. Şehri Mekke'yle de karşılaştırıp Mekke'nin kurak ve çöl iklimine sahip olduğunu belirterek iklimini beğenmemiştir. Ermenistan'la karşılaştırıp Ermenistan'ın hem soğuk bir iklime sahip olduğunu hem de etrafındaki düşmanların çok olduğunu vurgulamıştır. Horasan, Harbiyye Dağları bölgesi, Dâru'l-Akrâd, Hicâz, Tibr gibi daha birçok şehir ve bölgeyle karşılaştırıp karşılaştırdığı şehirlerin hepsinde bir ayıp ya da kusur bulmuştur. Karşılaştırdığı şehirlerin ya havasını beğenmemiş veya güvenlik bakımından yetersiz görmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî *Ya'kûbî, Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, Hollanda 1820, s.7.

⁷ Şehrin konumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî *Ya'kûbî, a.g.e. s.7*; Kadir Kan, *Abbasîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s.42-45; İmam Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e. C I*, Beyrut 2001, s.5-60.

edinilen bilgilerin dışında halifenin ya da görevlendirdiği kişilerin buraya gelerek aylarca yaşamaları ile tecrübe edilmiştir. Yüzlerce yıl sürecek olan bir devlete, bir imparatorluğa başkent olarak inşa edilecek yepyeni bir şehrin planlanması sırasında dönemin en önemli şehirlerinin alt ve üst yapıları incelenmiştir. Daire şeklinde inşa edilmesi düşünülen şehrin planı⁸ tüm ayrıntılarıyla çizildikten sonra temeller kazılmaya başlanmıştır. Ancak dillere destan olacak görkemli bir şehrin planında hata olmaması çok önemliydi. Bu nedenle halife, şehirdeki yapıların temelleri kazıldıktan sonra buralara neft yağı dökülmesini ve kendi işaretiyle bu yağın ateşe verilmesini emretmiştir. Kendisi de yakın adamlarıyla birlikte yüksek bir tepeye çıkıp yanan temellere bakarak şehir planının doğru çizilip çizilmediğini bizzat tespit etmiştir. Şehrin planı 755 yılında dört mimar tarafından çizilmiştir⁹. Daire şeklinde kurulan şehrin merkezinden çevresine eşit mesafeydi.

Yeni kurulan bu şehrin adı konusunda da Farsça kökenli bağ ve dâd kelimelerinden oluştuğu ya da bağ ve dâz kelimelerinden oluştuğu gibi birçok farklı görüş bulunmaktadır¹⁰. Adının “Allâh vergisi” anlamına da geldiği rivâyet edilen şehir, ilk kurulduğu sırada zamanının en önemli sosyal projelerinden biri olarak görülmekteydi. Nitekim şehrin planı insanların sosyal amaçları doğrultusunda çizilmiş ve meslek grupları için şehirde günümüzdeki organize sanayi siteleri gibi özel alanlar ayrılmıştır. Sivil bir yerleşim projesi olan şehrin planında askerler genel olarak surların dış kısımlarına yerleştirilmiştir. Ancak güvenliğin son derece sağlam olduğu şehir, kurucusu Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından 763 yılında “Barış Şehri” anlamına gelen Medinetu’s-Selâm adını almıştır.

Diğer yandan şiirlere bile konu olan dillere destan bu şehir zamanla birçok taht mücadelesine sahne olmuştur. İlk taht mücadelesine sahne oluşu Halife Emin ve Halife Me’mûn arasındaki mücadeledir. Bu tür taht mücadeleleri ve diğer ayaklanmalar şehrin zaman zaman tahrip edilmesine yol açmıştır. Ayrıca sel, deprem, fırtına gibi birçok doğal afetle karşı karşıya da kalmıştır. Bunun sonucunda da bazı kısımları zamanla tamamen ortadan kalmış, bazı kısımlarına da yeni eklemeler yapılmıştır.

Bağdat şehri araştırmaya konu olan dönemde görünürde sadece Abbâsîlerin hâkimiyetinde olsa da Abbâsî halifelerinin otorite boşluğuna yol açan zamanlarında onlarca yıl farklı etnik milletlerin etkisi altında kalmıştır.

⁸ Kadir Kan, *a.g.e.* s.41-42.

⁹ Ebû Cafer Muhammed İbn-u Cerîr et-Taberî, *Târihu’t-Taberî Târihi’r-Rusul ve’l-Mulûk*, C. VII, Kahire 1967, s.618.

¹⁰ Şehrin adıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s. 42-45; Gâde Musa Razzûkî es-Slik, “Bağdat el-Mudavvara 1250 Âmen”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinet el-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-8-9 Kasım 2008*, C I, İstanbul 2011, s.6, Hatib el-Bağdadî, *a.g.e.* s.364-369.

Sözgelimi 945-1055 yılları arsında hüküm üren Buveyhîler döneminde Bağdat, Buveyhî etkisinde kalmıştır. Buveyhîlerin Abbâsîleri ve Bağdat'ı etkileri altına almaları ilk liderleri olan Ali b. Buveyh'in Şiraz'a hâkim olmasından sonra Abbâsî halifesi Radî Billâh'a bir mektup yazarak kendisinin İran bölgesinde ele geçirdiği topraklardaki hâkimiyetini tanımasını istemesiyle başlamıştır¹¹.

Buveyhîler Döneminde Bağdat

Buveyhîler, Abbâsî devletinin kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Abbâsî halifelerinin kendilerine unvan verirken unvanların sonuna “devlet” kelimesini eklemeleri bu iddialarını desteklemektedir. Çünkü “devlet” kelimesi o dönemde Abbâsî devletini simgelemektedir¹². Buveyhîler, bir süre sonra Abbâsî devletinin gerçek sahibi gibi davranıp 946 yılında gerçekleşen halife değişikliği örneğinde olduğu gibi bazen Abbâsî halifelerini kendilerine bağlı memur olarak kullanmışlardır¹³. Buveyhîler döneminde Abbâsîlerin idari sistemi de bazı değişikliklere uğramıştır¹⁴. Ancak Buveyhîler asker kökenli olmaları ve sivil devlet yönetiminde yeterli tecrübeye sahip olmamaları nedeniyle zaman zaman devlet yönetimi konusunda birtakım sorunlarla karşılaşmışlardır. Buveyhîler döneminde Bağdat'taki sosyal hayat, bilim ve edebiyat alanlarında da değişiklikler olmuştur. Dini açıdan İran'a ilgi duyan Buveyhîler, aslında uzak hedef olarak Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırarak Fars kültürünü hâkim kılma isteğindediler. Ancak konjonktür gereği halifelere biat etmek zorunda kalmışlardır¹⁵. Nitekim Şîî ibadet geleneklerini Abbâsî devletinden

¹¹ Hasan Muneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Buveyhîyye es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî – Mukâtâat Fâris- H.334-447, M. 945-1055*, Beyrut 1987, s.127-129.

¹² Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999, s.18-27.

¹³ Ahmed b. Buveyhî, 945 yılında Bağdat'taki karışık ortamı fırsat bilerek hiç vakit kaybetmeden buraya gelmiştir. *Halife Mustekfî Billâh* tarafından büyük bir sevinç gösterisiyle karşılanmıştır. Saltanat töreni yapılmış ve Ahmed b. Buveyhî, *Halife*'ye bağlılık yemini etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Beveyhiyyîn*, İskenderiye 1990, s.35-38; Khanoghlan Hacıyev, *Büveyhîler'in Kuruluşu ve Muizüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s.65-71; Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.183; Miskeveyh, *a.g.e.* C II, s.86-87.

¹⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnu'l-İmrânî, *el-İnbâ fî't-Târihi'l-Hulefâ* (Yay. Kâsım es-Sâmerrâi), Leiden 1973, s.176; Ebû'l-Ferec Yahya b. Saîd Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, Tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Lübnan 1990, s.53; Buveyhîlerdeki veraset sistemi, varisler arasındaki iktidar mücadeleleri ve mücadele örnekleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.218-280. John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq H.334/1012*, Leiden 2003, s.289; Şükrü Özen, “Kâdilkudât”, s.77.

¹⁵ Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.280-290; Mehmet Azimli, *Hiz. Ali Neslinin İsyanları X. Yüzyıla Kadar Şîî Karakterli Hareketleri*, Konya 2010, s.29-33; Ahmet Güner, *Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları” Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*, Edt. Doç. Dr. Alim Yıldız, C I, Sivas 2010, s.328.

resmileştirmeyi başarmışlardır¹⁶. Buveyhîlerin Bağdat'ta etkin oldukları onuncu asırda İslâm dünyasındaki bilimsel çalışmalar canlılık gösterdiği için Buveyhî liderler bilimsel çalışmaları desteklemişlerdir. Bundan dolayı da Buveyhîler döneminde Bağdat'ta hemen her bilim alanında birçok bilim adamı yetişmiştir¹⁷.

Selçuklular Döneminde Bağdat

946-1055 yılları arasında yaklaşık yüzyıl Abbâsî halifeliğine hükmeden Buveyhîler, 1055 yılında Tuğrul Beyin Bağdat'ı zapt etmesiyle birlikte güçlerini kaybederek ortadan kalkmışlardır¹⁸. Böylece Bağdat ve Abbâsî devleti Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Oğuzların Kınık boyundan olan Büyük Selçuklular kendi devletlerinin kurulduğunu Tuğrul Beyin 1037 yılındaki duyurusuyla tüm dünyaya ilan etmişlerdir. 1055 yılında zamanın Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın devleti Buveyhîlerden kurtarması için yaptığı davet üzerine Sultan Tuğrul, Bağdat'a girmiştir¹⁹. 15 Aralık 1055 tarihinde de halifenin emriyle tüm camilerde hutbe Sultan Tuğrul'un adına okunmaya başlanmıştır. Sultan Tuğrul, Bağdat şehrinin planında değişikliğe gidip şehrin eski mahallelerini yıkarak yeni evler, camiler ve çarşılar yaptırmıştır. Ayrıca şehrin doğu tarafına yeni bir saltanat şehri inşa ettirmiştir²⁰.

¹⁶ Buveyhîler döneminde Şiiler tarafından okunan ezana bazı eklemeler yapılarak ezan “*Eşhedu enne Aliyyen Veliyyullâh Muhammed ve Ali hayr el-beşer, femer ebâ fekad kefer, femer radiye fekad şeker*” şeklinde okunmuş ve ayrıca “*hayya ale'l-felâh*” ifadesinden sonra “*hayya ale'l-amel*” ifadesi eklenmiştir. Khanoglan Hacıyev, *a.g.e.* s.330; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999, s.332; Mehmet Azimli, “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S.2, s.24. Diyarbakır 2005; ; Mustafa Öz, *a.g.e.* s.331; Vefâ Muhammed Ali, *a.g.e.* s.67; Takiyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Ubeydi el-Makrizî, *el-Mevâz-u ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, Tahk. Muhammed Zeynehum ve Mediha eş-Şerkâvî, Mektebeti Medbûlî, Kahire 1997, C II, s.491; İmam Hafız İmâdeddin Ebû'l-Fidâi İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kırşî ed-Dımaşkî, *Kitâbu'l-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih*, C XI, s.243; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyâseti*, s.333.

¹⁷ Memdûh Ahmed Hasan Ebû Ramazan, *İklîmu'l-Cibal Hilâle'l-Ahdeyn el-Buveyhî ve's-Selcûkî el-Evvel (Dirâsetun fi'l-Evdâi's-Siyâsiyyeti ve'l-Hadâriyyeti)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cemübu'l-Vâdî Üniversitesi, Mısır 1999, s.410-488; Khanoglan Hacıyev, *a.g.e.* s.354-392; Vefâ Muhammed Ali, *a.g.e.* s.134-141; Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.314-330.

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s.10; Harold Bowen, “The Last Buwayhids”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S 2, Cambridge University Yayınları, 1929, s.237.

¹⁹ Mehmet Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2011, C III, s.10-11; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s.61; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980, s.54; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s.246.

²⁰ Muhittin Kapanşahin, “Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbâsî Halifelerinin İlişkileri”, *History Studies*, C IV, S 4, Ankara 2012, s.196.

Selçukluların 1157 yılında dağılmasına kadar olan dönemde Bağdat, Selçuklu hâkimiyetinde devam ederken şehir birçok bakımdan değişikliğe uğramıştır. Bu şehir aynı zamanda bir din şehri olduğu ve İslâm âleminin dini bakımdan idare merkezi olduğu için birçok hilafet kavgasına rağmen Selçuklular halifelüğün devamı için gayret sarf etmişlerdir. Bu nedenle Bağdat'ın bayındır olarak kalmasına, alt yapı ve üst yapıya önem vermişlerdir.

Ebû'l-Ferec'in Yaşadığı Dönemde Bağdat

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adındaki eserinde bu araştırmaya konu olan Bağdat tarihini anlatırken şehirle ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Bu bağlamda araştırmaya konu olan dönemdeki Bağdat kapıları şunlardır²¹:

- Şâm Kapısı: Bu kapının üzerinde kubbeli bir kule vardı. Halife Ebû Cafer el-Mansûr şehrin dış mahallelerini ve etrafını bu kuleden seyrederdi. Bu kapı, Hattâbiye Köyü'nün üzerine inşa edilmiştir. Kapının inşa edilmesi sırasında bazı hurma ağaçları kesilmiştir.
- Tibn Kapısı: Burası aslında Hendek'teki bir mahalleye verilen addır. Ancak bir süre sonra tahrip olmuş ve tarım arazisine dönüşmüştür.
- Basra Kapısı: Burada bir de mahalle bulunmaktaydı.
- Nevbi Kapısı: Sultanın muhafız birliği için kullanılan bir kapıdır.
- Garabe Kapısı: Halifelik sarayının kapılarından birisidir.
- Harbiye Kapısı: Adını Halife Ebû Cafer el-Mansûr'un özel muhafız müdürünün adından almıştır. Burası aynı zamanda meşhur insanların mezarlarının da bulunduğu bir mahalledir.
- Âme Kapısı: Âme ifadesi Şiîlerin Sünnîler için kullanmış oldukları bir ifadedir. Kapı da adını buradan almıştır.
- Ezc Kapısı: Burası bir semt adı olup şehrin doğusunda yer almaktadır.
- Hucre Kapısı: Vezirlerin hilat giydikleri binadır. Tebrikler burada kabul edilirdi. Bu binayı ilk inşa eden kişi ise Musteşrid Billâh Ebû Mansûr el-Fadl İbnu'l-İmâm Mustazhir Billâh'tır.
- Âna Kapısı: Burası şiirlere konu olan ve Fırât Nehri'ne bakan bir şehirdir. Korunaklı bir kalesi vardır.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin araştırmaya konu olan eserinde bahsetmiş olduğu Bağdat kapıları ise Ebrez, Hemedân, Sur, Tâc, Zaferiyye, Medrese, Derb-u Ferâşâ, Firdevs, Katafatâ, Bedr, Muhtâra, Medreset Ala'ş-Şat, Nasriyye kapılarıdır²².

²¹ Bağdat'ın kurulduğu dönemlerdeki surların inşası, inşa nedenleri, fiziki yapısı, akıbetleri ve yaşamış oldukları olaylarla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s.57-61.

²² Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad 1358/1938-1939, C X, s.197.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta bulunan saraylar ve önemli evlerden bazıları şunlardır²³:

- Mansûr Sarayı: Bu saray Bağdat sınırları dâhilinde ilk inşa edilen saraydır. Saray eşi benzeri olmayan bir manzaraya ve yapı tarzına benzediği için şehrin kurucusu Ebû Cafer el-Mansûr bu saraya sonsuzluğu andırın diye Huld adını vermişti. Sarayı inşa ettirdikten sonra da buradan sorumlu bir kişi tayin etmiştir. Çok geniş bir iç hacme sahip olup içi bahçelerle donatılmıştır. Bu nedenle Halife Hârûn Reşîd'in Zubeyde Hanıma'la evlenmesi sırasındaki düğün töreni burada yapılmıştır.

-Russâfâ Sarayı: Bu sarayın halifelüğün Bağdat'a taşındığı ikinci yılda inşa ettirildiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Ebû Cafer'den sonra saltanat tahtına geçen Mehdî kısa bir süreliğine askerleriyle birlikte burada konakladığından dolayı saraya Mehdî'nin Askerî adının verildiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.

- Altın Saray: Ebû Cafer tarafından daire şeklindeki Bağdat şehrinin ortasında saltanat sarayının yanına inşa edilmiştir. Sarayın boyutları 15x10 metre olup konumlandığı alan 4000x400 arşındı. Sarayın üzerinde sütunlardan itibaren 10 metre yükseklikte olan bir kubbe vardı. Taşıyıcı sütunların yerden yüksekliği de 10 metreydi.

- Memleket Sarayı: Azududevle bu sarayın çoğu kısmını yıktırıştır. Sadece içindeki bir ev kalmıştır. Saray bir süre sonra kamu alanı hâline getirmiştir. Azududevle'nin asıl amacının sarayın bulunduğu yeri bir gezinti, park yerine dönüştürmek istediğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Tuğrul Bey de 1056 yılında Bağdat'a gelince bu saraya el koymuş ve restore ettirmiştir.

- Karâr Sarayı: Huld Sarayı ile Serat Nehri'nin Dicle Nehri'ne döküldüğü noktada inşa edilmiştir. İçinde heykellerin de bulunduğu sarayın kapılarının kanatları parlak altın perçinlerle süslüydü.

Söz konusu dönemdeki diğer saraylar arasında Ubeydullâh b. el-Mehdî Sarayı, Mu'taim Sarayı, Abadeviye Sarayı, Humeyd Sarayı, Esmâ Sarayı, Hasan Sarayı, Selâm Sarayı, Ferece Sarayı, Umm-u Habîb Sarayı, Vaddâh Sarayı gibi saraylar bulunmaktadır.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin araştırmaya konu olan eserinde Bağdat'taki İsâ Sarayı, Tâc Sarayı, Hilâfet Sarayı gibi saraylardan bahsetmiştir²⁴.

Bağdat'ın araştırmaya konu olan döneminde Nebîoğulları evi, Ferec er-Rubbbaci Evi, Abbase Evi, Ammâr b. Ebû'l-Husayb Evi, Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval Evi, Rabî Evi, Ebû'l-Hasîb Evi gibi önemli evler bulunmaktaydı.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.* C I, s.383-390.

²⁴ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.156-158.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat birçok mahalleye sahipti. Bu mahallelerden bazıları şehrin zamanla gelişip genişlemesiyle birlikte sonradan eklenmiştir. En önemli mahalleler Harbiye, Zubeyde ve Süleymân mahalleleri gibi mahallelerdi. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemdeki Bağdat mahallelerinden Ebû Hanife, Bâbu'l-Basra, Tûse mahalleleri gibi mahallelerden bahsetmiştir²⁵.

Şehri oluşturan parçalardan bazıları da şehrin caddeleri, sokakları ve meydanlardır. Bağdat şehri, kurulduğu dönemlerde altı bin sokak ve yola sahipti. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî bu sokaklar arasında Süleymân Sokağı, Cemil Sokağı, Enbarîler Mescidi Sokağı, Abdussamed Caddesi, Mufaddal b. Zimam Sokağı, Ağlab Sokağı, Meydan Caddesi, Zerrâdin Caddesi, Surât Sokağı, Heysem Sokağı, Sikketu's-Şurta Yolu, Sikketu's-Seyyâbe Yolu, Zubeydiyye Yolu gibi yollar ve Ya'kub b. Dâvud Meydanı, Muharrem Meydanı gibi meydanlar vardı. Ebû'l-Ferec ise ilgili eserinde araştırmaya konu olan dönemdeki Bağdat yolları ve caddelerinden Derbu'l-Matbah, Derb-u Ferâşâ, Derb-u Davvâh, Derbu'l-Lubân, Derbu'l-Kıyâr, Derb-u Behrûz, Derbu'l-Habbâzin, Derb-u Hadîd, Derbu's-Silsile, Derb-u Şâir, Derb-u Dinâr gibi sokak ve caddelerden bahsetmiştir²⁶.

Bağdat şehri kurulduğu dönemden itibaren sosyal hayat ve demografik yapısında birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Bir devlet başkenti olarak kurulan şehir, aynı zamanda yüzlerce yıl İslâmiyet'in başkenti olmuştur. Bu bağlamda asırlar boyunca İslâm dinin tek söz sahibi olan halifelerin ikâmet edip karar verdikleri esas merkez olmuştur. Bu nedenle halifelik makamı tüm dünyada iktidara gelen neredeyse bütün Müslümân liderlerin göz koydukları zirve şehirlerinden biri olmuştur. Abbâsî devletindeki halifelik makamı, devletin kuruluşundan Moğolların 1258 yılında Bağdat'ı işgal ettikleri zamana kadar Hz. Muhammed'in amcasının soyundan oldukları kabul edilen sülalenin elinde kalmıştır. Nitekim şehirdeki ensâr olarak adlandırılan sahabe soyundan gelen Arapların sayısı oldukça fazlaydı. Zaten Abbâsîlerden önceki Emevî döneminde de Araplar çoğunlukla idari ve askeri alanlarda hizmet vermekteydiler²⁷. Bilim ve ticaret alanlarında ise mevâliler söz sahibiydi. Ancak Abbâsîler döneminde devlet yönetimindeki ve Bağdat'taki Arapların sayısı zamanla azalmıştır. Diğer yandan araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ın nüfusunun bir buçuk milyondan fazla olduğu düşünülmektedir²⁸. Ya'kûbî'nin belirttiğine göre Bağdat'ta dünyada yaşayan her milletin kendisine ait bir mahallesi bulunmaktaydı. Bu nedenle şehirdeki

²⁵ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.169-242.

²⁶ Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, s.411; Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.164-267.

²⁷ Ordunun temelini Mudarî, Kaysî, Yemenli ve Kelbî gibi Araplar oluşturmaktaydı. Bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s.98-124.

²⁸ Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, s.439.

halk kitlelerinin çeşitliliği başka bir şehirde yoktu. Bu bağlamda şehirde yaşayan milletler arasında Hint, Tibet, Türk, Deylem, Hazar, Sened ve Habeşisatân milletlerini saymak mümkündür²⁹.

Bağdat kurulurken bir siyasi başkent olduğu kadar İslâm dininin başkenti olma özelliğinden dolayı şehir, önemli dini şahsiyetlerin yetişmesine ev sahipliği yapmıştır. Araştırmaya konu olan dönemde dünyada, Bağdat'ta en yetkin din adamları yetişmiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, söz konusu dönemde iki yüze yakın din adamının adını zikretmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Muhammed, Mansûr, Hasan b. Zinnûn, Abdülmelik b. Ebû Nasr, Şucauddîn, Hasan b. Muhammed, Abudurrahman b. Muhammed, Muhammed b. Ömer, Abdullâh b. İsa, Abdurrahman b. Abdussamed, Ebû Bekr İbnu'l-Hasrî, İbnu'l-Bağdadî, Yezdî, İbnu'l-Hocendî, Ahmed b. Ömer Bahtiyâr, Muhammed b. el-Mubârek, Yahya b. İsa, Ebû'l-Hattâb el-Kulvâzânî, Abdurrahman b. İsa, Ebû Sad b. Hamza, İbnu'n-Nizam³⁰.

Bağdat, ilk kurulduğu dönemden itibaren bilim ve edebiyat alanında da birçok yetkin kişiyi yetiştirmiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin zikrettiği bazı bilim adamları şunlardır³¹:

Hasan b. Zinnûn, İbn-u Muhammed, İbnu'l-Huseyn, Şucâu el-Fikîh el-Hanefî, Yahya b. Muhammed, Abdullâh b. Ahmed, Mubârek b. el-Hasan.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin zikrettiği bazı edebiyat ve dil bilginleri ise şunlardır:

Zubeydî, Yahya b. İsa, Yahya b. Muhammed, Yahya b. Neccâr el-Mueddib, Ali b. Asakir, Ahmed b. Ömer Bahtiyâr, Abdullâh b. Ahmed, Abdullâh b. İsa, Muhammed b. Yahya, Huseyn b. Muhammed, Sa'd b. Muhammed Ebû'l-Fevâris es-Sayfî, Hibetullâh b. el-Fadl (Hîs Bîs), Ebû'l-Huseyn İbnu'l-Hal³².

Bağdat kurulduktan sonra hem sosyal hem de dini bir kimliğe sahip olması kuruluşundan itibaren birçok sosyal ve dini yapının bulunduğu görkemli bir yapılar topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Kurulduğu dönemlerde ticaret yollarının kesiştiği bir konuma sahip olduğu için ve devletin teşvikleri sayesinde en önemli ticari merkez konumuna da erişmiştir. Bu nedenle şehirdeki sosyal ve dini yapılar şehirleşmede önemli yer tutmuştur. Ayrıca çarşı ve pazarlarına yanlarına ticaretle uğraşanların konaklayacakları hanlar ve lokantalar inşa edilmiştir. Altyapı bakımından da

²⁹ Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbasî Ya'kûbî, *a.g.e.* s.4. Şehrin ilk asırlardaki demografik yapısı ve özellikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s.99-140.

³⁰ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-210.

³¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-210.

³² Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-210.

güçlendirilen şehirde şehre gelen herkes mutlaka içecek su bulabilmekteydi. Çarşı, pazar, köprü, kemer, saray gibi sosyal yapılar bakımından oldukça zengin bir konumda olan Bağdat, zamanla yenilenmeye devam etmiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin araştırmaya konu olan dönemde zikretmiş olduğu bazı sosyal yapılar şunlardır:

- Medreseler: Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nin yanı sıra Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin kendi medresesi de bulunmaktaydı³³.

- Mescitler: Mansûr Mescidi, Russâfâ Mescidi, İbnu'l-Me'mûn Mescidi, Akabe Camisi, Medâin Mescidi, Halifelik Camisi, Tûse Camisi, Harbiyye Mescidi, - Muhammed b. Muhammed Mescidi, Nizamiyye Camisi, Sultan Camisi, Belh Camisi, Kûfe Camisi, Ebû'l-Fadl b. Nâsır Mescidi, Ebû Muhammed el-Makrî Mescidi, Cafer b. Zeyd Mescidi, İbnu's-Salebî Mescidi, İbn-u Şâfi Mescidi, Mehdi Camisi, Behlikâ Camisi³⁴.

- Mezarlıklar: Bâb-u Harb Mezarlığı, Kureş Mezarlığı, Zâdmân Mezarlığı, Mekâbiru's-Şuhedâ Mezarlığı, Ribât-u Zûzeni Mezarlığı, Hayzurân Mezarlığı, Attâfiyye Mezarlığı, Bâb-u Ebrez Mezarlığı, Şûnîziyye Mezarlığı, Ebû Hanife Mezarlığı, Ma'rûf Mezarlığı, Fil Mezarlığı, Ahmed b. Hanbel Mezarlığı, Derbu'l-Habbâzin Mezarlığı, Akabe Mezarlığı, Bâbu's-Şâm Mezarlığı, Bâbu't-Tibn Mezarlığı³⁵.

Bağdat şehri kurulduğu dönemden itibaren bir ticaret şehri özelliğini kaybetmemiştir. Ticari faaliyetler karadan olduğu gibi deniz yoluyla da olmuştur. Ancak şehir ilk kurulduğu dönemde savunma endişelerinden dolayı su kenarından uzak bir alanda inşa edildiği için şehre su sağlanması için Dicle Nehri'nden birçok su kanalı açılmıştır. Bu kanallar büyüklüklerinden dolayı ticari su yolu olarak da kullanılmıştır. Ayrıca sulu tarımın gelişmesine de yardımcı olmuştur. Şehrin doğu tarafı tarım için çok elverişli olmadığından şehrin alışveriş merkezleri doğuya yerleştirilerek verimli tarım arazilerine dokunulmamıştır. Söz konusu kanallar taşımacılığın en ucuz bir halde gerçekleşmesini sağlayıp şehrin, dünyanın dört bir tarafına ticari açıdan bağlanmasında önemli rol oynamıştır.

Ticaretin olduğu yerde, elde edilen kazancın vergilendirilmesi söz konusudur. Bağdat, kurulduğu dönemden araştırmaya konu olan döneme kadar birçok etnik kimliğin yönetimi altına girmiştir. Ancak dini açıdan söz konusu tüm bu etnik kimlikler Müslüman oldukları için iktisadi hayat ve vergilendirme sistemi İslâmî usullere göre gerçekleşmiştir. Abbâsî topraklarında hem şehirlerde hem de köylerde çalışıp üreten insanlar hür kişilerden oluşmaktaydılar. Türk idareciler de toprakların en verimli bir

³³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-214.

³⁴ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-275.

³⁵ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-291.

şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla ıktâ sistemini sürdürüp köylülerin toprakları her yıl ekip biçmelerini zorunlu hâle getirmişlerdir. Köylerdeki ev, bahçe, ağıl gibi yerler özel mülkiyet altındayken tarım alanları devlete ait olup babadan oğla geçebilmekteydi. Araştırmaya konu olan dönemde üretim ve ticaret alanında faaliyet gösterenlerden alınan şer'î, örfî, hâs, haracî, mûkûs ve öşür gibi vergiler bulunmaktaydı. Alınması gereken vergiler her yıl Büyük Dîvân Kurumu tarafından belirlenip dîvân defterine kaydedilmekteydi³⁶. Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan ticaret merkezleri ve çarşılar şunlardır:

Kerh Pazarı, Suveyka Dudayr Çarşısı, Yahya b. Hâlid Çarşısı, Ebû Ubeydullâh Muaviye Çarşısı, Ataş Çarşısı, Abbase Çarşısı, Haccac Çarşısı, Bağdat Çarşısı, Nasr b. Mâlik Çarşısı, Salı Pazarı, Eski Pazar³⁷.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan şu çarşılarından bahsetmektedir.

Sultan Çarşısı, Medrese Çarşısı, Asâkife Çarşısı, Rahbe Çarşısı, Bazzâzîn Çarşısı, Devvâb Çarşısı, Medrese Çarşısı, Ayakkabıcılar Çarşısı, Sûk et-Tuyûriyyîn, Sûku's-Sufri el-Cedid³⁸.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan kanalları şunlardır:

Kerh Kanalı, Tâbek Kanalı, İsa Kanalı, Bazzâzîn Kanalı, Mualla Kanalı, Mehdî Kanalı, Batâtayâ Kanalı, Nehr-u Kebîr, Musa Kanalı, Mansûra Kanalı, Fadl Kanalı, Ducâc Kanalı³⁹.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan şu kanallardan bahsetmektedir:

Duceyl Kanalı, Melik Kanalı, Bekmize Kanalı, Firdevs Kanalı, Sarât Kanalı, Kâtul Kanalı, Kûrac Kanalı, Mali Kanalı.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan kemerler ve köprüler şunlardır:

Zuraykoğulları Kemerî, Mabadiyye Kemerî, Esmâ Bintu'l-Mansûr Kemerî, Berdân Kemerî, Abbâs Kemerî, Russâfâ Köprüsü, Bâbu'ş-Şair Köprüsü, Um Cafer Köprüsü, Bâbu'l-Bustân Köprüsü, Zendeverd Köprüsü, Bâbu'ş-Şamâsiyye Köprüsü, Suveyka Kâtûtâ Köprüleri, Salı Pazarı

³⁶ Gâde Musa Razzûkî es-Slik, *a.g.e.* s.11-15; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s.202; Kemal Göde, *Türk İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, İsparta 1997, s.189.

³⁷ Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.29, s.483-484, Konya 2010; Kadir Kan, *a.g.e.* s.50-52.

³⁸ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî *a.g.e.* C X, s.237-575.

³⁹ Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, Beyrut 2001, s.388-435; Gade Musa Razzûkî es-Silk, *a.g.e.* s.23; . Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, *a.g.e.* s.23.

Köprüsü, Bâbu't-Tâk Köprüsü, Muaziyye Sarayı Köprüsü, Kattânin Sulağı Köprüsü, Mehdi Köprüsü, Alâ Köprüsü, Cisru'l-Esfel⁴⁰.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan İsa Kanalı Köprüsü ve Rakka Köprüsü gibi köprülerden bahsetmektedir⁴¹.

Bağdat tek başına bir şehir devleti olmayıp zamanla devâsa bir imparatorluğa dönüşen bir devletin başkentiydi. Ancak merkezi konumundaydı. Abbâsî yönetim planında Bağdat'a bağlı köyler ve diğer yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Bu bağlamda araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'a bağlı yerleşim yerlerinden bazıları şunlardır:

Deyru'l-Atik, Deyr-u Ömer Salîbâ, Deyr-u Kelîlîşû, Kataftâ Köyü, Deyru'l-Azârbu, Deyr-u Barâsa, Sâl Köyü, Deyr-u Medyân, Mahvel Köyü, Hitâbiyye Köyü, Deyru'l-Bustân el-Kâs, Şerfâniyye Köyü, Virdâniyye Köyü, Deyr-u Kabbâb, Deyr-u Dertâ, Kalvâzî Köyü, Zendeverd Köyü, Deyr-u Dermâlis⁴².

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'a bağlı olan İyzâcerd Köyü, Abbadân Köyü, Abdullâh Köyü, Zûr Takiyye, Vakt Köyü, Zâdmân Köyü gibi yerleşim yerlerinden bahsetmektedir⁴³.

Sonuç

Dünyada neredeyse boş bir araziye sıfırdan planlı bir şekilde kurulan başkent sayısı çok fazla değildir. Üstelik kurulduktan sonra yaklaşık dört yüz yıl boyunca başkent olma özelliğini koruyan Bağdat gibi şehir sayısı daha da azdır. Bağdat, kurulduğu andan itibaren aslında hem dini hem siyasi başkent olması nedeniyle çok büyük rolleri üstlenmiştir. Her ne kadar siyasi bakımdan Abbâsîler, Büveyhîler ve Selçuklular gibi farklı etnik siyasetin egemenliği altında kalmış olsa da dini başkent olma özelliğini yüzlerce yıldır korumaya devam ettirmiştir. Çünkü İslâmiyet'in dini liderlerinin merkezi ve dini karar alma yeri olmuştur. Emevîlerin ortadan kaldırılmasından sonra kurulan Abbâsî devletinin ikinci lideri, halifesi Ebû Cafer el-Mansûr tarafından özel ve itinayla seçilen şehrin yeri, zamanın birçok bilim adamı tarafından incelendikten sonra belirlenmiştir. Daire biçiminde kurulan şehrin merkezinden çevresine uzaklığı ilk inşa edildiği dönemlerde eşitti. Şehir, kurulurken dini ve siyasi merkez olmasının yanı sıra ticaretin de merkezi olması için büyük yatırımlar yapılmıştır. Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşmelerine en yakın yere konumlandırılmıştır. Savunma açısından bu

⁴⁰ Hatîb el-Bağdadî, a.g.e. C.1, s.436-438.

⁴¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, a.g.e. C X, s.249-254.

⁴² Gâde Musa Razzûkî es-Slik, a.g.e. s.10-13; Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, a.g.e. s.6.

⁴³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, a.g.e. C X, s.229-261.

jeopolitik konum özellikle seçilmiştir. Çünkü nehir kenarına kurulmuş olsaydı savunma zafiyeti ortaya çıkacaktı. Nehirlerden tamamen uzak bir yerde olsaydı ticaret ve ulaşım bakımından güçlü olmayacaktı. Bu nedenle kurulduğu arazi seçilirken bütün bu faktörler dikkate alınmıştır. Ticaretin gelişmesi için nehirlerden şehre doğru özel kanallar açılmıştır. Bu kanallar yapay olduğu için barış dönemlerinde ticari işletmecilik açısından son derece kolaylık sağlarken savaş dönemlerinde istendiği zaman kapatılabilmesi bakımından savunmaya yardımcı olmuştur.

Bağdat'la ilgili tarih boyunca oldukça fazla araştırma ve çalışma yapılmıştır. Özel Bağdat tarih kitapları kaleme alınmış, bilimsel toplantılar gerçekleştirilmiştir. Ancak tarihte olayı yaşayan, olaylara bizzat şahit olan kişilerin yaşadıklarını dile getirmeleri tarih yazıcılığında birincil el kaynak olma özelliği nedeniyle çok önemlidir. Araştırmamızda incelediğimiz ve araştırmaya konu olan bölümlerini Türkçeye tercüme ettiğimiz kısa adıyla el-Muntazam adlı eser de görgü tanığı bir yazar olan Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî tarafından kaleme alınmıştır. Eserin tercüme ettiğimiz kısımları yazarın bizzat yaşadığı dönemlerdir. Çünkü Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, eserini kaleme alırken dönemin tarih yazarları tarafından geleneksel hâle getirildiği gibi dünyanın yaratılışıyla başlamış ve XII. yüzyılın dördüncü çeyreğine yakın bir tarihte sonlandırmıştır.

Kaynakça

Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, Hollanda 1820.

Ali, Vefâ Muhammed. *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Beveyhiyyîn*, İskenderiye 1990.

Antâkî, Ebû'l-Ferec Yahya b. Saîd. *Târihu'l-Antâkî*, Tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Lübnan 1990.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan*, Ankara 1990.

Azimli, Mehmet. "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şî Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S.2, Diyarbakır 2005, s.19-32.

Azimli, Mehmet. *Hiz. Ali Neslinin İsyanları X. Yüzyıla Kadar Şîi Karakterli Hareketleri*, Konya 2010.

Bağdadî, el-İmam el-Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *Kitâb-u Târih-i Medineti's-Selâm, (Târih-u Bağdat)*, Tahk, Beşşar Avvâd Marûf, C I, Beyrut 2001.

Bowen, Harold. "The Last Buwayhids", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, Cambridge University Yayınları, Cambridge 1929, s.225-245.

Dımaşkî, İmam el-Hafız İmâdeddin Ebû'l-Fidâi İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kırşî, *Kitâbu'l-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih*, Mısır 1910.

Donohue, John J. *The Buwayhid Dynasty in Iraq H.334/1012*, Leiden 2003.

Göde, Kemal. *Türk İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, İsparta 1997.

Güner, Ahmet. Biveyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şii Uygulamaları" *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, Edt. Doç. Dr. Alim Yıldız, C I, Sivas 2010.

Güner, Ahmet. *Biveyhiler'in Şii-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999.

Hacıyev, Khanoglan. *Biveyhiler'in Kuruluşu ve Muizüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad 1358/1938-1939, C X.

İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992.

İbnu'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fi't-Târihi'l-Hulefâ* (Yay. Kâsım es-Sâmerrâi), Leiden 1973.

Kan, Kadir. *Abbasîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010.

Kapaşahin, Muhittin. "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasî Halifelerinin İlişkileri", *History Studies*, C IV, S 4, Ankara 2012, s.191-218.

Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003.

Köymen, Mehmet Altan. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2011, C III.

Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.

Makrizî, Takiyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Ubeydî. *el-Mevâiz-u ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, Tahk. Muhammed Zeynehum ve Medîha eş-Şerkâvî, Mektebeti Medbûlî, Kahire 1997, C II.

Memdûh Ahmed Hasan Ebû Ramazan, *İklîmu'l-Cibal Hilâle'l-Ahdeyn el-Buveyhî ve's-Selcûkî el-Evvel (Dirâsetun fi'l-Evdâi's-Siyâsiyyeti ve'l-Hadâriyyeti)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cemûbu'l-Vâdi Üniversitesi, Mısır 1999.

Muneymine, Hasan. *Târihu'd-Devleti'l-Buveyhîyye es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî – Mukâtâat Fâris- H.334-447, M. 945-1055*, Beyrut 1987.

Slik, Gâde Musa Razzûkî. “Bağdat el-Mudavvara 1250 Âmen”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinet el-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-8-9 Kasım 2008*, C I, İstanbul 2011.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar*, İstanbul 1992.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn-u Cerîr , *Târihu't-Taberî Târihi'r-Rusul ve'l-Mulûk*, C. VII, Kahire 1967.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980.

İLHANLI İDÂRÎ TEŞKİLATI I: DÎVÂNLAR
ILHANID ADMINISTRATIVE ORGANIZATION
I:DIVANS (THE OFFICE OF OFFICIAL
CORRESPONDENCE)*

Özkan DAYI**

Makale Bilgisi

Başvuru: 07.07.2020

Kabul: 13.11.2020

Article Info

Received: July 07, 2020

Accepted: November 13, 2020

Özet

Tarihte siyâsî ve askerî açıdan başarılı olan devletlerin idârî anlamda iyi bir şekilde teşkilatlandığını bilmekteyiz. Bu sistemi hazırlayan, tatbik ve takip eden, kayıt altına alan resmî yazışma sistemi yani dîvân teşkilatı İslâm medeniyetinin en önemli kurumlarından birisidir.

Dîvânların özellikle Abbâsî ve Selçuklu dönemlerinde parlak bir dönem yaşadığı ve Selçuklulardan sonra kurulan Türk-İslâm devletlerine resmî işler açısından örnek teşkil ettiğini görmekteyiz. Bu özellikleri ile Sâsânîlerden XIII. yüzyıla kadar Yakınoğu idârî sisteminin ayrılmaz bir parçası olan dîvân teşkilatının İlhanlılar zamanında da bu coğrafyada uygulandığını bilmekteyiz. İlhanlı döneminde uygulanan dîvân sisteminin işleyiş anlamında olmasa da, Çin ve Uygur idari anlayışlarını bünyesinde barındırması açısından diğer Yakınoğu devletlerinden farklılık gösterdiğini rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Bu farklılığın Yakınoğu unsurları ile kaynaştığını görmekteyiz. Tüm bu özellikleri ile çalışmamızda inceleyeceğimiz İlhanlı dîvân sistemi döneminde özgün bir karakter sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Dîvân Teşkilatı, Moğol İdârî Sistemi.

Abstract

We know that the states were successful in politics and militarily in history were organized in a good way in the administrative sense. The official correspondence system that prepares, applies, follows up this system and records it, namely the divan organization, is one of the most important institutions of Islamic civilization.

* Bu çalışma, *İran Moğollarında İdarî Bürokrasi (1231-1295)* adlı doktora tezinde yer alan Dîvânlar adlı bölümün yeniden ele alınarak düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ozkandayi@bayburt.edu.tr

We see that the Divans had a brilliant period especially during the Abbasi and Seljuk periods and they set an example for the Turkish-Islamic states established after the Seljuks in terms of official works. With these features, from the Sâsânîs until the XIII. century we know that the divan organization, which was an inseparable part of the Near East administrative system, was successfully applied in this geography in the time of Ilhanids. We can easily say that the administrative system applied during the İlhanid period differs from other Near Eastern states in terms of incorporating China and Uyghur administrative understandings, even if it is not functioning. system, even if it is not functioning. We see that this difference socializes with the Near East factors. With all these features, the İlhanid diwan system which we will examine in our study, exhibits a unique character in its period.

Key Words: Ilkhanids, Diwan Organization, Mongolian Administrative System

Giriş

İlhanlılarda dîvân teşkilatına geçmeden önce bu kurumun kelime anlamına, ortaya çıkışını ve İlhanlı dönemi öncesinde Cengiz Han'dan Kubilay Han'a kadar Büyük Moğol Devleti'ndeki dîvân uygulamalarına değinmemiz dîvân teşkilatını kavramamız için faydalı olacaktır. Ayrıca çalışmamızın konusunu, 1256-1295 yılları arasında İlhanlı devletindeki idarî ve malî dîvânlar oluşturduğu için İlhanlılarda askerî dîvân teşkilatına¹ incelememizde değinmedik.

Dîvân, kelimesinin ortaya çıkışı ile ilgili muhtelif rivayetler mevcut olup bu rivayetler odak noktası kabul edildiğinde, kelimenin menşeinin Farsça olduğu ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bu rivayetlerden ilkinde göre; Kısra Nûşîrevân (Anuşîrvan)², kâtiplerinin yanına gittiğinde, onların kendi kendilerine sayı saydıklarını, hesaplamalar yaptıklarını görmüş ve bu duruma hayret eden Nûşîrevân, onları kastederek, Farsça'da deli ve meczub anlamına gelen dîvâne kelimesini kullanmıştır. Bu sebeple hesap işleriyle meşgul olan bu kişilerin bulunduğu yere dîvâne adı verilmiştir. Zamanla bu ikâmet yerinin söylenişi, kelimenin sonundaki güzel h harfi düşürülerek dîvân haline dönüşmüştür. İkinci rivayet ise; devlet işlerini iyi bildikleri, bu

¹ Askerî dîvân teşkilatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020, s. 140-141.

² Ânûşîrvân veya Nûşîrevân adıyla da bilinen hükümdar, âdil kararlar alması ile tarihte tanınmaktadır. Mazdek isyanının ülkeye verdiği zararı giren Enûşîrvân, Bizans ile kısa bir süre barış yapsa da, bu barış 540 yılında bozuldu. Sâsânî ordularının Bizans'a karşı başarılı olduğu bir dönemdir. Batıda Bizans'a karşı üstün konuma geçen Enûşîrvân, doğu sınırında Afganistan ve Horasan civarında Eftalitler'e yani Akhunlar'a karşı başarılar kazanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İbn-i Belhî, *Farsnâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1384 hş., s. 88-99.

işlerde uzman oldukları ve her türlü karışık hesap işlerine vakıf oldukları için, devlet kâtiplerine; Farsça'da şeytan anlamına gelen dîv kelimesinden türetilen dîvân denildiği yönündedir. Sonra, bu kelime onların çalıştıkları yer için kullanılmıştır. Dîvân kelimesinin ortaya çıkışı hakkında verilen bu bilgiler rivayet olsalar da, Farsça sözlüklerde kökeni Pehlevîce olarak gösterilen dîv kelimesinin *dev*, *şeytan* anlamlarına gelmesi, hatta *deli*, *çılgın* manâlarına gelen dîvâne kelimesinin de dîv kelimesinden türemiş olarak işaret edilmektedir.³

Dîvân kelimesinin kökenine değindikten sonra kurumsal açıdan bu sistemi inceleyebiliriz. İslâm tarihi içerisinde dîvân teşkilatının geliştiğini ve sonraki devletlere gelişen ve değışen hali ile iyi bir örnek olduğunu bilmekteyiz. Fakat çalışmamızda hakkında birçok akademik inceleme yapıldığı için dîvân teşkilatının tarihi sürecine makalenin içeriği bölmek adına yer vermedik.

Dîvân, İslâm devletlerinde vezârethâne ve devlet işlerinin yürütüldüğü resmî daire anlamında kullanılmaktadır.⁴ Dîvân teşkilatında İslâmî dönem içerisinde İranlı kâtiplerin etkisinin olduğu, onların kayıt ve resmî işlem tarzının İslâm bürokrasisine geçtiği bilinmektedir. Bu resmî işleyişin, önceki dönemlerdeki gibi Moğollar döneminde de devam etmiştir.⁵ Dîvânlar, İslâm medeniyeti Abbâsî ve Selçuklular çağında dîvân teşkilatları en parlak ve teşkilatlı dönemlerini yaşamışlardır.

1. İlhanlılara Kadar Moğollarda Dîvân Teşkilatına Genel Bakış

Dîvân olarak adlandıracağımız sistemin Moğol devletinde ilk kullanıldığı dönem Cengiz Han zamanıdır. Cengiz, Uygur ve Çinli müşavirlerinin

³ Detaylı bilgi için bkz; Eş-Şeyh Ebî-il ‘Abbâs Ahmed Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, I, Dâr-ül Mısriyye, Kahire 1340-1922, s. 90; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, Dergâh Yay., İstanbul 2005, s. 492; Mustafa Fayda, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, II, Çağrı Yay., İstanbul 1992, s. 140; Abdülaziz-ed-Dürî, “Divan”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, s. 378; Seyyid Muhammed Mehdi Ca'ferî-Necme Derrî, “İcâd-i Dîvânâ-yi Hukûmetî der İslâm be Teklîdî ez İrânîyân”, *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsân Dânişgâh-i Şehîd Bâhner Kirmânî*, Sayı: 20, s. 51-52; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979, s. 135; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015, s. 39-42; Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, II, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş., s. 1559.

⁴ Abbâs Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, İntişârât-ı Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., s. 390; Şemîs Şerîk Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Edeb ve Honer-i İrân, Tahrân 1357 hş., s. 138; Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsîyi 'Amîd*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1349 hş., s. 673-674.

⁵ Abbâs Kadyânî, *Tesîr-i Ferheng ve Temeddun-i İrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1386 hş., s. 291; M. Muhammedî, *Ferheng-i İrânî ve Te'sîr-i Ân der Temeddun-i İslâm ve Garb*, Çâphâne-i Peymân, Tahrân 1323 hş., s. 80.

desteğiyle bir devlet dairesi teşkil etmiştir. Bu teşkilatta Ögedey ve Güyük hanlar döneminde çok sayıda memurun çalıştığı bilinmektedir. Güyük döneminde devlet dairelerinin başında Bulgay Aka adında biri bulunmaktaydı.⁶ Cengiz Han zamanında devlet işlerinin yürütüldüğü dîvânlarda ilk zamanlarda Uygurların ve Çinlilerin yoğun olarak görev yaptığını bilmekteyiz, sonradan Hârizmli Müslümanların da bu teşkilâtta etkin olarak yer aldığı görülmektedir. Cengiz Han, Otrar'a ulaştığında Hârizmşâhların dîvân görevlilerinden Bedruddîn 'Amîd, Hârizm sultanı tarafından suçlanmış ve bu yüzden Hârizm yönetiminden ayrılarak Cengiz'e sığınmıştır. Daha sonra bu şahıs, Cengiz Han'a bağlanmış ve Hârizmşâh umerâsının dilinden yalanlama mektupları yazmış, Cengiz Han'a sadakat göstermeye çalışmıştır.⁷ Bu olay bize; farklı devletlerin dîvân çalışanlarının Moğol devletinin siyasî kadrosunda yer edinmeye başladıklarını göstermektedir. Böylece Moğol devleti kendi devlet teşkilatını güçlendirmeye ve tesis etmeye başlamıştır. Deneyimli şahısların devlet işlerini devam ettirirken devlet ricâli arasında siyasî duruşları ile de yer edinmeye başladıkları açıkça görülmektedir.

Devletin yazışma ve kayıt işlemlerini yürüten dîvân bünyesinde, yasaları ve resmî belgeleri korumak ve tashih etmek için bir devlet arşivi oluşturma zorunluluğunu Cengiz Han hissetmiş ve bu anlamda bir müesseseyi kurmuştu. Resmî belgeler ve yasalar Bitikçi adıyla bilinen kâtipler tarafından hazırlanırdı. Resmî belgelerin tümü hükümdârın mührü ile onaylanırdı. Devlet sekreterliğinin Moğol, İran, Uygur, Kuzey Çin, Tibet ve Tangut şubeleri var olup, bunların kendilerine has bürokratik ıstılahı mevcut idi. Resmî yazılar siyah ya da kırmızı dört köşe bir damga ile mühürlenirdi. Posta işlerinde ise yeşil tamga devlet dairesinde kullanılırdı.⁸

Moğol devletinin kuruluşundan beri malî işlerin sorumluluğu ise baş vezire ait olmuştur. Moğolların devlet ricâlinden olan Cinkay, Ögedey zamanında baş vezir ve Yeke Bitikçi olarak görev yapıyordu. Cengiz ve Cengiz hanın oğlu Ögedey döneminde sivil işlerin düzenlenmesinde emeği

⁶ Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 314-315;

⁷ Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Siretu's-Sultân Celâledîn Mengübürtî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-ı Sa'dî, Tahrân 1366 hş., s. 40-41; Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., s. 494-495; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-ı Nâmek, Tahrân 1374 hş., s. 26-27.

⁸ Nadir Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay., IX, İstanbul 1993, s. 82-83.

geçen devlet ricâlinden biri de Çinli vezir Yeluçutsay (Ye Lu C'hu t'ia) olmuştur. Yeluçutsay, Çin'den toplanması gereken vergi muhtevası ve şekli hususunda müşavir Mahmûd Yalavac⁹ ile anlaşmazlıklar yaşamıştır.¹⁰

Ögedey Kaan zamanında müşavir olarak görev yapan Yeluçutsay, devlet teşkilatının gelişmesinde oldukça gayret etmiş, onun önerileri ile ülke idarî anlamda yapılanmaya girmiştir. Ögedey zamanında ülke on vilâyete taksim edilmişti.¹¹ Ögedey, idarî ve malî tanzimde baş vezirin uygulamalarından memnun kalmıştır. Bu durum bize, Moğol yönetiminde idarî sistemin başı kabul edilen kişilerin, görevine sadık ve memnun edici bir tavır ile çalıştığı göstermektedir. Ayrıca bu işleyişin Ögedey tarafından taltif edildiği de kaynaklarda aktarılmaktadır.

Moğol devlet adamları Cengiz Han'ı örnek olarak Moğol hâkimiyetinin yayıldığı bölgelerdeki yerel unsurlardan kâtip ve mali işlerden sorumlu memur olarak faydalanmışlardır. Bu anlamda Mahmûd Yalavac'ı ve Argun Aka'yı örnek iyi birer örnek olarak gösterebiliriz. Büyük hanlık ve şube devletlerde kurultaydan sonra idarî en büyük kurumu birinci vezirlik makamı oluşturmaktaydı. Han ya da İlhan ile büyük vezir arasında gerçek anlamda resmî nüfuz sınırlaması mevcut değildi. Fakat bazı zamanlarda hükümdar ile vezir arasında hükümdarın vekili olan nâibin bulunduğu da bilinmektedir.¹² Ayrıca bu dönemde vezirlere, altın tamgalı menşurlar da verilmekteydi.¹³

Güyük, kaan olduğunda Moğol devletinin baş yargıcı olan ve Nastûri mezhebinden Yeke Yarguci Bulgay'ı resmî belgelerin ve yasanâmelerin düzenlenmesi ile görevlendirmişti. Bulgay, maiyetine aldığı birçok bitikçi ile kendisine verilen görevi yerine getirmiş, onun emrinde bulunan memurlar vergilerin tahsilini, elbise ve değerli eşyaların kıymetini belirleme gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Dîvândan çıkan evrâkın sağ üst köşesine “*Mengü Tengri Küçündür*”, yani “*Sonsuz Tanrı'nın Gücü ile*” ibaresi yazılırdı. Nayman devletinin Moğol hâkimiyetine girmesinden sonra Moğol devletinde resmî işlerde ilk olarak yazı kullanılmaya başlamıştır. Cengiz Han, Nayman

⁹ Özkan Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Science*, III, 2015, s. 67.

¹⁰ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Behmen Kerîmî), İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1374 hş., s. 564; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994, s. 120.

¹¹ Âştiyânî, *Târîh-i Mogül ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, s. 136; Kadyânî, Abbas, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogül*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş., s. 120; Spuler, *İrân Moğolları*, s. 305.

¹² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 307; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihî Kuruluş Devri*, s. 119.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988, s. 209.

Hanı'nın mülhürdârı Tatatunga¹⁴ (Ta-Tangg'a veya Taşatun) olarak da bilinen Uygur'u kendi çocuklarına öğretmen tayin etmiş, Uygur Taşatun ile Moğol devlet işlerinde Uygurca revaç bulmuş ve Uygurca'nın kullanımı 1204'ten 1287'ye kadar varlığını devlet geleneğinde devam ettirmiştir. Cengiz Han'ın dîvân işlerinde Uygurca resmî dil olmuş, yazı hangi millete gönderilecekse, o lisan ile yazılmış, bu işin yapılabilmesi için dîvânda farklı diller bilen çok sayıda bitikçi bulundurulmuştur. Bu bitikçilerin başında Yeke Bitikçi unvanı ile bir baş bitikçi bulunur, gelir gider defterlerini kontrol eder, eyâletlere berâtlar yazar, eyâletlere gidecek kâtiplerin seçimini ile de meşgul olurdu. Doğu ve batıdaki Moğol devletlerinde bulunan bitikçiler hanlık merkezindeki Yeke Bitikçi'ye bağlı idiler. Bu yönü ile merkeziyetçi yapıya sahip olan Cengiz İmparatorluğu zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. Cengiz Han'dan beri Moğol devletinde ilk idarî teşkilat sisteminin Uygur asıllı Türkler tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Ayrıca Nayman Tatatunga ile Moğollar arasında devlet işlerinde mühür kullanma alışkanlığı başlamıştır.¹⁵

Mengü Kaan döneminde, Karakurum'daki dîvânlarda kullanılmak üzere Farsça, Çince, Uygurca ve Tangutça bir sözlük de hazırlanmıştı.¹⁶ Bu uygulama dîvânlarda çalışan memurların işini kolaylaştırmış, idarî açıdan ise bu sözlük onlar için kılavuz niteliğinde olmuştur. Şüphesiz bu sözlüğün hazırlanması büyüyen Moğol devleti için dîvân kurumunu bir eğitim merkezi haline de dönüştürmüştür.

Kubilay zamanında Dîvân teşkilatı Marco Polo'nun seyahatnamesinden edindiğimiz bilgiye göre, Çin'de bulunmaktaydı. Kubilay'ın on iki beyi, ordu işlerini düzenleyen bir yönetimi seçer, bu kurul subayların yaptıkların faaliyetlerini gizlice takip etmekteydi. Kurul, Kaan'dan başkasına karşı sorumlu olmadığı için yüce kat anlamında Tay kelimesi ile adlandırılmıştı. Bundan başka yine on iki beyden oluşan ve kaanlığın otuz dört eyaletinin yönetimiyle ilgili bütün alanlarda denetleme yetkisi bulunan bir üst kurul daha mevcuttu. Bu mekanizma, Hanbalık'ta pek çok odası ve salonu bulunan

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002, s. 153.

¹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 304, s. 315; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s. 153-155; Ersoy, Feyzi, "Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler", *SÜTAD*, 22, Konya 2007, s. 395; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Çev. M. L. Kaya, Kabalcı Yay., İstanbul 2011, s. 155-156; V.V., 411; A. P. Gündegül, "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, s. 919; W. Barthold, "Cengiz Han", *İA*, MEB Yay., III, İstanbul 1979, MEB Basımevi, s. 94; Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s. 298.

¹⁶ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 158; A. Hâtemî-A. 'Arabof, "Mogûlsitizi 'Atâ Melik Cuveynî der Târîh-i Cihânguşâyî", *Târîh-i İrân*, 66, 1389 hş., s. 32.

büyük bir sarayda toplanır; her ilin, denetçilerini ve kâtiplerini seçerek atardı.¹⁷

Câmi' u't-Tevârih, Kubilay dönemi dîvân teşkilatı hakkında bize detaylı bilgiler aktarmaktadır. Esere göre, Kubilay'ın genellikle zamanını geçirdiği Daydu şehrinde adına Şink veya Sing denilen büyük dîvân bulunmaktaydı. Bu dîvânın bir başkanının olduğu ve bu yetkilinin kendisinden daha üst düzeyde bulunan bir başka yetkiliye danıştığını *Câmi' u't-Tevârih* aktarmaktadır. Bu üst düzey yetkilinin bulunduğu dîvâna Lişe denilmekteydi. Sureti yazılan kararlar Lişe dîvânından mertebesi daha yüksek olan Luşe dîvânına arz edilir, oradan Çebyun olarak adlandırılan üçüncü bir dîvâna gönderilirdi. Çebyun'dan çıkan karar dördüncü bir dîvân olan ve yam (posta) işlerinin de yapıldığı Tunçenyun'a giderdi. Adı geçen ilk üç divan yani Lişe, Luşe ve Çebyun dîvânları Tunçenyun dîvânının yönetimine bağlı idiler. Bunlardan başka askerî işlerle meşgul olan Juştai isminde beşinci bir dîvân, elçilerin, ticaret ehlinin işlerinin görüldüğü, yarlıg ve payzaların yazıldığı Senevişe adında altıncı bir dîvân daha mevcut idi.¹⁸

Adet üzere her gün emirler dîvân işlevi gören Şink'e gelirler ve dört Çingsang¹⁹ devlet ricâlinin ve bitikçilerin mansıplarının hesabıyla meşgul olurlar, Çingsangların her biri sandalyeye oturur ve önlerinde divitler bulunurdu. Emirlerin kendine has tamgası²⁰ mevcuttu. Birkaç bitikçi, her gün dîvâna gelen kişilerin isimlerini yazmak ile sorumlu olup dîvân çalışanlarından biri dîvâna az gelmişse o kişi görevden azledilirdi. Hanbalık'daki şink, azametli olup binlerce yıllık defterler burada muhafaza edilirdi. Şink'te iki bin kişi çalışmaktaydı ve her şehirde bir şink mevcut olup Bağdat, Konya, Şirâz gibi büyük şehirlerde bu dîvânlar bulunuyordu. Hanbalık'taki dört Çingsang'ın olduğu bu şinkten başka Kaan'ın

¹⁷ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Göngören, Yol Yay., İstanbul 2015, s. 98.

¹⁸ Reşidüddîn, *Câmi' u't-Tevârih*, s. 643-644.

¹⁹ Çingsang unvanı, Moğol devletinde idareci, baş vezir ve hükümdâr nâibi anlamlarına gelmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 332-335.

²⁰ Asya Hunları'ndan itibaren var olan Tamga, kelime olarak eski Türklerde hakanların resmî mühürlerinin karşılığı için kullanılmıştır. Tamgalar özellikle resmî evraklarda ve elçilik yazışmalarında kullanılırdı. Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 84; Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, 154; Ali Ekber Dihhudâ, "Tamga", (Haz. Muhammed Mu'ineddîn -Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, s. 6117.

memleketlerinde on iki tane²¹ daha şink vardı. Ayrıca başkent şinginden başka bir yerde Çingsang bulunmaz idi.²²

2. İlhanlılarda Dîvân Teşkilatı

İlhan Hülegü, Ön Asya'ya doğru yola çıktığında yanında hazır bulunan sivil idarî kadroya da sahipti. Ayrıca Hülegü gelmeden önce Kafkasya ve İran'da bulunan Moğol yönetiminin görevlendirdiği sivil ve askerî personel Hülegü'nün Ön Asya'ya İran'a gelmesi ile onun hizmetine girecektir. İlhan Hülegü, bu coğrafyadaki İsmâ'îlî ve Halifelik meselesini kendi lehine nihayete ulaştırdıktan sonra kurduğu devlet düzeni ile daha yakından ilgilendiğini söyleyebiliriz. O, İran'a geldikten üç yıl sonra, idarî ve malî işlerini düzenleme fırsatı bulmuş ve ilk olarak da bir dîvân teşkil edilmiş, bir hazine dairesine ihtiyaç duymuştur. Bu döneme kadar hatunların ve şehzâdelerin masrafları vilâyetlerden temin ediliyordu, İlhanlı devletinde hazine kurulduktan sonra gelir ve giderler yeniden düzenlenmiştir.²³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ* adlı eserinde kalem ehlinin yani dîvân çalışanlarının senede yaklaşık üç yüz bin kadar bir maaş aldıklarını bize aktarmaktadır.²⁴ Bunun yanında dîvân için ayrılan topraklar mevcut olup, bu arazilerin gelirleri dîvân çalışanlarına maaş olarak verilmekteydi.²⁵ Yine Hülegü zamanında, ilk dönem devlet düzeninin tesis edilmesinde danışmanlık düzeyinde ünlü bilgin Hâce Nasîreddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî'nin²⁶ yeri olduğu söylenebilir.²⁷ Devlet işlerindeki taksimatın

²¹Yukarda bahsedilen on iki dîvân hakkında detaylı bilgi için bkz. Özkan Dayı, "Câmiü't-Tevârîh'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSBD*, 55, Erzurum 2015, s. 239-255.

²² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 644; Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş., s. 9; Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 161.

²³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, s. 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, s. 120.

²⁴ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, IV, s. 426.

²⁵ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, s. 98; I. P. Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl*, II, (Trc. Kerîm Keşâverz), Tahrân 1344 hş., s. 5-8.

²⁶ Hâce Nasîreddîn Tûsî (1198-1273), İran'ın büyük matematikçi ve müneccimlerinden biridir. Başlangıçta İsmâ'îlîlerin hizmetinde Kuhistan'da yaşadı, fakat kalelerin fethinden sonradan Hülegü'nün hizmetine girmiştir. İsmâ'îlîlerin elinde uzun süre tutsak olarak kalmış ve Hülegü kuvvetleri bu kaleleri kuşatmaya başladıkları sırada, Rükneddîn Hurşâh onu Hülegü'ye elçi olarak göndermiştir. Zahîreddîn Mar'âşî'nin Târih-i Taberistân adlı eserine göre Hâce Nasîreddîn bir müddet Hurşâh'ın vezirliğini de yapmıştır. Daha sonra Hülegü'nün hizmetine girmiş ve 1256 yılında Tus şehrinin idareciliği ona verilmiştir. Bağdad kuşatması sırasında bu makama ve halifenin şahsına duymuş olduğu kin ve nefretten dolayı halkın, şehrin ve halifenin zayıf yönlerini Hülegü'ye anlatmak suretiyle adeta kuşatmaya devam etmesi için teşvik etmiştir. Bağdad ve yöresinde Şîî Müslümanlar ve Moğollar arasında dialog kurarak onların korunmasını sağlamıştır. Ayrıca Merağa rasathanesini kurarak astronomi

ve idarî düzenlemenin özellikle Bağdad'ın düşüşünden sonra İlhanlı hükümdârı tarafından ele alındığını görmekteyiz.

Dönem içerisinde dîvân bürokrasinde farklı mezhebî ve dinî grupların da zaman zaman etkinlik kazandıklarını görmekteyiz. Sultan Ahmed Teküder'in İslâm'ı kabulüyle bürokratik alanda devlet memurluğunda yükselen Müslümanların bu konumu, Ahmed Teküder'in tahtan indirilmesi ve şehzâde Argun'un İlhan olmasıyla yerini bürokraside Yahûdîlerin etkinlik olduğu bir duruma bırakmıştır. Bilindiği üzere Yahûdî cemaatinin bu yükselişi Zencân'ın Ebher vilâyetinden olan Sa'du'd-Devle'nin Argun Han'a vezir olması ile hız kazanmıştır.²⁸

İlhanlı devlet teşkilatı hakkında özellikle Hindûşâh Nahcivânî'nin *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*²⁹ adlı eserinden döneme ait bilgiler edinmekteyiz. Bu dönem içerisinde İlhanlı dîvân teşkilatını şu başlıklar altında taksim edebilmekteyiz. Dönemin kaynak eserlerini incelediğimizde; Dîvân-i A'lâ, Dîvân-ı Bozork, Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı İsîfâ, Dîvân-ı Kazâ, Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı Uluğ Bitikçi, Dîvân-ı Nazar, Dîvân-ı Hâlisât, Dîvân-ı

alanında alanında yaşadığı dönem için önemli mesafe kat etmiştir. Tûsî; Felsefe, astronomi ve matematik de dünya çapında bir bilgin idi. Zic-i İlhanî adında astronomi kitabını yazmıştır. Daha Hülegü Karakorum'da iken abisi Mengü Han onun adını duymuştu. Bu Ön Asya bilgininin kendisine gönderilmesi için Hülegü'den istemişti. Moğollar, yargı işinde görevlendirecekleri insanın Moğol olmasına dikkat ederlerdi. Bu yönüyle Nasîreddîn Tûsî gibi bazı istisnalar olmuştur. Tûsî'nin ayrıca Hülegü'nün danışmanlığını yapanlardan olduğu da bilinmektedir. 1273 yılında (672 h.) Hoca Nasîreddîn-i Tûsî, vefat etmiştir. Bağdad ve Asur'daki medrese ve ilim ocaklarına ait bütün evkâfi onun idaresi altında bulunuyordu. Bağdad'ı ziyaret etmekte iken burada vefat etti. Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, s. 103-106, 116; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 29; Müstevfî, *Târih-i Guzide*, s. 590; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, s. 967; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, s. 246-251; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, XI, s. 207; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 593; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 71; Mar'aşî, *Târih-i Taberistân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), s. 33-34; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, s. 3945-3946; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, s. 2194; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, s. 159; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 501-503; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, s. 23; ez-Zirikli, *El-A'lâm*, V, s. 257-258; Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, s. 143; Hamîd Nîrnûrî, *Sehmi İrân der Temeddun-i Cihân*, İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1379 hş., s. 415; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, s. 137-139.

²⁷ S. E. Rîzevî, "Nasîreddîn Tûsî ve Goftmân-i Mehâr der 'Ahd-i Nâmüselmânîyî İlhanân", *Faslnâme-i İlmî-Pejûheşî Târih-i Ferheng-i Temeddun-i İslâmî*, 13, 1392 hş., 100; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-ı Mohm der 'Ahd-İlhanî", *Kitâb-i Mâh-i Târih ve Cográfya*, 1383 hş., 80.

²⁸ Zebihullah-i Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., s. 116-117.

²⁹ Nahcivânî, Muhammed b. Hindûşâh, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-ı Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976.

Mutâlaa', Dîvân-ı Yargu, Dîvân-ı İmâret, Dîvân-ı Memâlik, Dîvân-ı İncü gibi adlar ile anılan belli başlı dîvânların varlığı bilinmektedir.³⁰

2.1. Dîvân-ı Saltanat Makamı

Devletin diğer idari yapıları bu dîvâna bağlı olup genellikle sarayın ya da saray halkının meseleleri burada görüşülmekte idi.³¹

2.2. Niyâbet-i Saltanat Makamı

Memlûklerde, Türkiye Selçuklularında olduğu gibi İlhanlı idaresinde de Niyâbet-i Saltanat mevcut olup, mertebesi vezirle eşit ve hatta bazen ondan üstün de olmakta idi. Ahmed Teküder döneminde Emîr Soğuncak (Suncak)³² nâib-i saltanat yapılmıştır.³³ Fakat Argun zamanında daimi niyâbet uygulaması kaldırılmış, yalnız lüzumlu durumlarda hükümdâra vekâlet etmek üzere nâiblik oluşturulmuştu. Yani İlhan bir sefere ya da merkezden uzak bir yere gittiğinde tüm sorumluluk bu makama niyâbet eden kişiye bırakılmaktaydı. İlhan Geyhatu, Anadolu'ya giderken Şiktur Noyan'ı³⁴ İran'da nâib olarak bırakmıştı. Nâibi saltanat olacak kişinin işinin ehli ve dirayetli bir kişi olması gerekiyordu. Saltanat nâibi olan kişinin ülkedeki her şeyden haberdâr olması ve her şeyin aslını sorup soruşturması başlıca görevi idi.³⁵

³⁰ Seyyid E. Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş., s. 143; Bülent Yılmaz, *Celayirliler Kabile-Devlet*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 338; Tuysuz, Şaban Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004, s. 223-224.

³¹ Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-ı Mohm der 'Ahd-İlhânî", *Kitâb-i Mâh-i Târih ve Cografiyâ*, 1383 hş., s. 82.

³² Detaylı bilgi için bkz. Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 32; Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş., s. 133; Mollâ Ahmed Tetevî, -Asâf Hân Kazvîni, *Târih-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), IV, Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş., s. 4034; Mîr Seyyid Hamideddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., s. 236, s. 248-249; Seyf b. Muhammed Seyfî Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş., s. 82; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, s. 193-194.

³³ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 367.

³⁴ Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 830-832; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 365; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s. 158; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 644; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, s. 371; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi' Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, Çev. Ali Asger Hikmet, İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş., s. 48; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, s. 197.

³⁵ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 92-94; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 207.

2.3. Dîvân-ı Bozork ve Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik Makamı

Bütün devlet işlerinin görüşüldüğü bu makama, Dîvân-ı Kebîr-i İlhânî ya da Dîvân-ı İlhânî denilmekteydi. Bu dîvân; Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik-i Âlâ, Sâhib-i Dîvân-ı Bozork veya Sâhib-i Dîvân-ı İlhânî veya Sâhib-i Dîvân olarak da bilinmekte ve askerî işler dışında devletin malî, idarî işleri bu dîvânda görüşülmekteydi. Sâhib-i dîvân olan vezirlerden başka Vezir Nâibi, Müstevfi, İsrâfu'l- Memâlik Uluğ Bitikçi, Münşî-i Dîvân bu dîvânın çeşitli şubelerinin başkanı veya nâzırları görevinde idiler.³⁶ İlhanlı devletindeki vezâret ve sâhib-i dîvânlık makamı Şemseddîn Muhammed Cüveynî vezirliğinde onun şahsında toplanmış, daha sonra bazı sebeplerle vezâret ve sâhib-i dîvânlık bazen birbirinden ayrılmış bazen de aynı kişide tekrar bir araya gelmiştir.³⁷

2.4. Vezâret veya Sâhib-i Dîvân Makamı

İlhanlı devletinin idaresinde İlhan'a birinci vezir en yakın yardımcı durumundaydı. Birinci vezirin yanında ona yardım eden nâib, idarede önemli bir yerde idi. Memurları tayin etmek, tayinleri tasdik etmek ve malî işleri yürütmekle ikinci dereceden vezir sorumlu idi. Fakat İlhanlılarda bazen malî işlerin birinci vezirden alındığını da bilmekteyiz. Maliyeye vekâlet eden birinci vezir ile malî işler ile sorumlu memurlar, Sâhib-i Dîvân olarak adlandırılırlardı.³⁸ Sâhib-i Dîvân yani vezir, devletin maliye ve hazine bakanlığının en yetkili kişisi idi.³⁹ Anlaşılacağı üzere bu makam, devletin genel koordinatörlüğünü yapan idarî bir sisteme sahipti.

İlhanlı ülkesinde asiller ve kurultayın yanında ülkenin siyasî yönetiminde İlhan'a en yakın şahıs olarak baş bakan durumundaki veziri görmekteyiz. Bu şahıs hükümdârın temsilcisi olarak nâib unvanını da taşırlardı. Baş vezir genelde vezirlerin en yüksek derecesinde olan sivil memur durumunda idi. Vazifelerinin arasında memur tayini ve ülkenin idaresi bulunurdu. Malî idarenin vezirin sorumluluğundan bazı durumlarda ayrıldığını görmekteyiz. Şayet malî işleri de vezir yürütürse "*Sâhib-i Dîvân*" unvanını kullanırdı. 1256-1295 tarihleri arasında görev yapan baş vezirler; Seyfeddîn Bitikçi (1260-1263)⁴⁰, Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284)⁴¹, Emîr Buka

³⁶ Nahçivânî, *Dustûrû'l- Kâtib*, II, s. 92-93; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 209; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 143.

³⁷ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 209; Osman G. Özgüdenli, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, s. 89-90; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", s. 83.

³⁸ Spuler, *İran Moğolları*, 307; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 89; Erkan, Mehmet, "Târih-i Hesâbdârî", *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., s. 31.

³⁹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, s. 544.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s. 692, 696, 715; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, s. 49; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 571; Mîrhând, *Târih-i*

(1284-1288)⁴², Sa‘du‘d-Devle (1287-1291)⁴³, Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî (1292-1295)⁴⁴, Cemaleddîn Destcirdanî (1295)⁴⁵’dir. Vezirlerin üstün ve geniş yetkilere özellikle Argun Han ve Geyhatu Han zamanlarında sahip oldukları görülmektedir. Hatta Argun Han zamanında vezir olan Emîr Buka ve Sa‘dü‘d-Devle hemen hemen bütün devlet işlerine el atmışlardır.⁴⁶

İlhanlılarda geniş yetkilere sahip olan vezirin bilgisi dâhilinde dîvândan çıkan müsvedde niteliğindeki yazılar temize çekilir, temize çekildikten sonra yarlıg halini alan bu yazışmalar, tarih atma vazifesi ile mükellef kâtip tarafından tarihlenerek tekrar vezire sunulur, o da açık bırakılan mahali

Ravzatu’s-Safâ, V, s. 233, 268-269; Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu’s-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., s. 102,104.

⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 346; Beyzâvî, *Nizâmu’t-Tevârih*, 134; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca‘fer Şe‘âr), Tahrân 1348 hş., s. 427; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (Iran Moğolları)*, s. 142-160.

⁴² Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi‘u’t-Tevârih*, s. 773-774; R. Şa‘bânî- Z. Emîrî, “İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejuheşî Moskoviyye*, 16, 1390 hş., s. 111; Muhsin Morselpûr, “Vezâret-i der Fetret-i Evveliyye-i Hukûmet-i İlhânî: ez Argûn tâ Bâydû”, *Mecelle-i Pejuheşhâ-yi Târîh-i İrân ve İslâm*, Sayı: 11, 1391 hş., s. 108-109.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 128; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 141; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa‘îd Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty., 296; Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm ‘Ukaylî, *Âsârü’l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseynî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş., s. 281; Nâsireddîn Münşî-i Kirmânî, *Nesâ‘imü’l-Ashâr min Letâ‘imü’l-Ahbâr der Târîh-i Vüzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseynî Urmevî), Tahrân ty., s. 107; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 238; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, s. 42-43; Kadyânî, *Ferheng-i Câm‘i-i Târîh-i İrân*, s. 462; Ali Ekber Dihhudâ, “Sa‘du‘d-Devle”, (Haz. Muhammed Mu‘ineddîn -Seyyid Ca‘fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, s. 12038; Mustafâ Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa‘düddevele”, *TAD*, XXI/33, 2003, s. 131-133; Abdusselâm Abdulazîz Fehmî, *Târîhü’l-Devletü’l-Mogûliyye fî İrân*, Dârü’l-Ma‘ârif, İskenderiye 1981, s. 175-177; Hamîd Hamîd, “Sa‘du‘d-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl”, *İrânşenâsî*, 2006/1385 hş., I, s. 104, 106.

⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi‘u’t-Tevârih*, s. 834; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 367; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 135; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 160; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, s. 600; Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, s. 305-306; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 448; Reşidüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, s. 181; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 247; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, s. 109; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, s. 47.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, s. 351; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, s. 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s. 141-142; Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, s. 299; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s. 446.

⁴⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 310-311; Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, s. 82.

imzalar böylece yarlığ tamamlandı. Askerî işlerde yarlığ, Ulus Emîr'nin emriyle ve onun gösterdiği düzen ile şekillendirilirdi.⁴⁷

Geniş yetkilere sahip olan vezâret makamındaki kişinin her an hayatî tehlikesi vardı. İlhan Hülegü döneminde vezir Seyfeddîn Bitikçi'yi katledildikten sonra Şemseddîn Cüveynî'yi vezir olarak atamış ve Cüveynî, katline kadar vezâret makamı ile Sâhib-i Dîvânlık makamını şahsında toplamayı başarmıştı. İlhanlı vezir ve Sâhib-i dîvânları içinde Şemseddîn Cüveynî, İlhanlıların Nizâmu'l-Mülk'ü gibi âlim, edib ve teşkilatçı bir kişi olup; vazifesi sırasında İlhanlı devletini bir düzen altında tutmak için yoğun çaba sarf etmiş, İran Moğollarını bir devlet halinde teşkilatlandırmış ve nihayet 1282 senesinde İlhan Argun'un emri ile katledilmiştir.⁴⁸

Azil ve yeni atama durumlarında tabii devletlerin kadrolarına mensup olan büyük memurların, itirazlarını içeren dilekçe niteliğindeki belgeleri İlhanlı merkezindeki konu ile ilgili bürokratlara arz ettikleri bilinmektedir. Böylece tabii devletler için merkezden yapılan tayinlerde, merkeze bağlı olan tabii devlet memurlarının itiraz ve şikâyet hakkını kullanmaları bize bürokratik hiyerarşide aslında İlhanlı merkezinin referans alındığını göstermektedir. Ayrıca bu durum, tabii devletlerin ne derece merkezî sisteme bağlı olduklarının da bir kanıttır. İlhanlı devleti bürokrasisi bağlı devletlerin bürokratik alandaki hürriyetini kısıtlamakta ve aslında bağlı devlet kadrolarını görünürde bağımsız fakat resmîyette tamamen kendine bağlı hale getirmiştir. Şikâyetlerin doğrudan merkezdeki sâhib-i dîvâna yapılması gerçekte onu, bağlı olsun veya olmasın tüm İlhanlı devletinin sâhib-i dîvânı yapmaktadır. Böylece bağlı devletlere atanmış olan vezir konumundaki devlet adamları, aslında merkezdeki sâhib-i dîvâna yardımcı olan memurlardan başka bir şey değildiler. Bu dönemde pervâneler, vezirler ve vergi memurları İlhanlı devletinin merkezî işlerini kolaylaştıran kişiler haline gelmişlerdi. Yine bu dönem içerisinde kaynaklar, Selçuklu sultan ya da şehzâdelerinden çok Türkiye Selçuklularını bünyesinde görev yapan memur sınıfından bahsetmektedir. Selçuklu hanedânı bu dönemde sembolik bir duruma düşmüş, devlet işleri, İlhanlıların atadığı ya da onay verdiği kişilerce İran Moğolları yararına idare edilmeye çalışılmıştır.

2.5. Niyâbet-i Vezâret Makamı

İslamiyetin İlhanlı yöneticileri tarafından kabulünden sonra devlet teşkilatında görülen bir dîvândır. Vezirin işlerinin yoğunluğu azaltmak için

⁴⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, s. 423,428; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 213.

⁴⁸ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 73-92; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 210; S. Porkârî, "Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dînî İlhanân", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî 'Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1381 hş., s. 50.

bir memura verilmiş bu daireye, niyâbet-i vezâret denilmiştir. Vezir nâibi olan bu memur, dîvândaki işleri vezire hulasa ederek onu bilgilendirirdi. Bu nâibin başlıca görevi dîvân defterlerini, dustûr ve ruznamçeleri varidat ve masrafları kontrol etmektir. Vezir nâibi, vezirin yoğun olduğu zamanlarda dîvân işlerine bakar, evrak ve defterlere pervânesini koyardı.⁴⁹

Dönem hakkında bilgi veren *Târih-i Olcaytu* adlı eserde 1307 senesinin olayları anlatılırken Şemseddîn Cüveynî'nin nâibi olan Sâhib Tâceddîn Kazvînî isimli bir şahsın vefat ettiğinden bahsedilmesi, bize vezâret makamında niyâbet sisteminin Şemseddîn Cüveynî'nin vezirliğinden itibaren mevcut olduğunu göstermektedir.⁵⁰ Bu dönemde devletin başında bulunan İlhandan sonra idarenin en yetkili kişisi olan vezir, ülkenin en güçlü ve nüfuzlu kişisi idi.⁵¹ Bu durum vezirin aşırı derecede yoğun çalıştığı ve bir niyâbet makamına ihtiyaç duyduğunun da en güzel kanıtıdır.

2.6. Dîvân-ı İstifâ, Defterdâr-i Memâlik veya Müstevfî Makamı

Dîvân-ı İstifâ, devletin mali işlerinin idare edildiği devlet dairesi olup mali hesaplar, maaşlar ve bunlarla ilgili defterlerin ve kayıtların tutulduğu dîvândır.⁵² İran Moğolları kuruluş dönemlerinde ve sonraki dönemlerinde müstevfilik makamı için, Mansıb-ı istifâ ya da İstifâ-yi Memâlik gibi mali terimler kullanmışlardır.⁵³ İlhanlı devletinde ilk defa teşkilatlı mali bir daire sisteminin düşünen Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî olmuştur. Ondan önce malî işleri detaylı bir şekilde hesap ve kayıtlara uygun olarak tespit eden bir sistem yoktu. İlk Defterdâr-i Memâlik makamının sahibi, Nahçivânî tarafından hesaplardaki dürüstlüğü övülen Seyyid Sadruddîn Hamza olmuştur. Hülegü'nun Bağdad, Irak ve Azerbaycan seferlerinden sonra üç sene dîvân zabtı tutulmamıştı. Bunun üzerine Şemseddîn Cüveynî, hesaptaki yeteneği ve siyâkat yazısıyla dîvân kayıtlarını tutmakta maharetli Hoca Cemâleddîn Münşî ile malî işleri tanzim için görüş ve bu husus hakkında bir takım kararlar alınmıştı. Geçmiş olan üç sene zarfında Şemseddîn Cüveynî'nin al tamgasıyla vilâyet ve muhassıllara gönderilen berâtların dîvâna geri gönderilmesi istenmiş, böylece malî konular kayıt

⁴⁹ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 122-125; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 213.

⁵⁰ Kâşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 74.

⁵¹ Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, s. 14.

⁵² Kadyânî, *Ferheng-i Câmi-i Târih-i İrân*, s. 390; Meryem Gül, *Hârimşahlar*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014, s. 115; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", s. 84.

⁵³ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 94-105; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 213; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 139.

altına alınmaya çalışılmıştır. Bu malî yazışmalar yani berâtlar, Cemâleddîn Münşî'ye verilmiş ve gelen bu evrak bir deftere kaydedilmiştir.⁵⁴

Bu dönemde müstevfilerin siyâkat yazısını bilmeleri zorunlu idi. Müstevfi, dîvânında defter-i câmi, defter-i mukarrer, defter-i avarice, defter-i haracî, mukarrer-i dîvân, defter-i kânûn, defter-i tevcihât, defter-i ruznamçe isimleri ile mevcut yedi defter siyâkat yazısı ile tutulmuştur.⁵⁵ Müstevfiler, eyaletlerdeki varidatı vezirlerin emirleriyle ve maiyetindeki memurlar aracılığıyla serşomâr, hâneşomâr, bağşomâr ve kopçur adındaki vergileri tahsil ederlerdi. Bu dönemde yetişkin erkekler hane vergisi ödüyorlardı. Bu sisteme serşomâr adı verilmişti.⁵⁶ İlhanlılar malî sistemleri, malî kanunları kendilerinden önceki devletlerden almış, vergi sistemini düzenli bir hale getirmişlerdir. İlhanlılar, hazineye ait arazi ile bazı vergi tahsilini iltizam usulüyle yaparlardı ayrıca arazileri mukataalara taksim etmişlerdi.⁵⁷

2.7. Dîvân-i İşrâf, İşrâf-i Memâlik Makamı

İşrâf kelimesi sözlükte, yükseğe çıkmak, yüksekten ve tepeden bakmak; hâkim olmak; gözetlemek, denetlemek; bir şeyden haberdâr olmak; yakın olmak gibi manalara gelmektedir.⁵⁸ İlhanlılar zamanında Dîvân-i İşrâf, teftiş görevi olan önemli dîvânlardan biriydi.⁵⁹ Bu dîvânın başındaki kişi, genel teftiş yetkisine sahip olup memleket dâhilinde dîvâna ait işlerin denetimi ile görevliydi. Kendisine ayrıca Müşrif-i Memâlik de denilmekte idi. Hiç bir şey müşrifin teftişi dışında kalamazdı. Gerekli görüldüğünde Müşrif-i Memâlik'in emri altında olan ve işrâf denilen memurlar vilâyetleri teftiş ederlerdi. İlhanlıların ilk zamanlarında bu vazifenin doğu ve batı işrâflığı olarak iki kısım olduğu bilinmektedir. Hülegü, İran'a geldiği zaman Moğolların batı memleketlerinin işrâfı Cemâl Has Hacib idi. Bu makamda

⁵⁴ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 127-129; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 214-216; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", s. 80.

⁵⁵ Emîn, *İstûlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 219; Muhittin Serin, "Siyâkat", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 291-292; *Medhâl*, s. 216; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 90-91; C. Elitaş-O. Güvemli-O. Aydemir-M. Erkan-U. Özcan-M. Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008, s. 95.

⁵⁶ Kenanoğlu, M. M., "Vergi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIII, s. 55.

⁵⁷ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950, s. 554; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 217; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, s. 59, 64; Mes'ûd Ferşidniyâ-Sûsen Rahmânyân, Ferşidniyâ, Mes'ûd – Rahmânyân, Sûsen, "Mâlîyât der Devre-i İlhânân", *Âmûzeş-i Târîh*, Sayı: 1, 1388 hş., s. 35.

⁵⁸ Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasıt, I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986, s. 449; Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982, s. 559.

⁵⁹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 390; Meryem Gül, *Hârimzahlar*, s. 118.

görevli kişi, teftiş işlerinde hazine ve asker maaşlarını tetkik ile suiistimal yapılmamasına dikkat eder ve dîvân erkânı onun fikrinden faydalanırdı. Vazifesine ait dîvân kayıtlarında Müşrîf-i Memâlik'in nişân ve pervânesinin bulunması gerekirdi. Tayin olunacak memurların tayin hususları hakkında İşrâf-i Memâlik'in görüşüne başvurulurdu. İşrâf-ı Memâlik bütün muamelâta ve memurların ahlak, mesai ve seciyelerinden haberdar idi. O, vilâyetlere göndermiş olduğu müşrifler aracılığı ile vilâyetlerdeki malî durumu bilirdi.⁶⁰

2.8. Nâzır-ı Memâlik Makamı

İlhanlılarda bu görevde olan kişi, büyük dîvân işlerini tanzim ve malî işlere ait hazine işlerini düzenlerdi. Emirlerin, tümen beylerinin ve dîvân kâtiplerinin ve farklı memur sınıflarının maaşlarını verir, rütbe ve memuriyetlerin hakkında görüşü alınırdı. Bütün dîvân evrakı ve berâtlar çeşitli dîvân defterleri kânûnnâmeler, bu üst düzey memurun pervânesi ile yazılırdı. Bu görevlinin emri altında vilâyetlerde memurlar bulunmaktaydı.⁶¹

2.9. Uluğ Bitikçi ve Münşî-i Dîvân-ı Bozork Makamı

Uluğ Bitikçi'nin başkanlığını yaptığı Dîvân-i İnşâ, devletin yazışma işlerinin yapıldığı dîvândır.⁶² Uluğ Bitikçi, İlhanlı büyük dîvânının başkâtibiydi, bu görevli dîvândan çıkan emirleri, kararları yazar, dîvâna ait malî işleri takip ve tahsil işiyle meşgul olur, dîvân azaları ile görüşür ve görüşünü beyan ederdi. Dîvânın varidât ve masarîfât defterlerini denetler ve dîvân kayıtlarını zapt ederdi. Uluğ Bitikçi, dîvân işlerinin en üst mevkiisi durumunda idi. Eyâletlerde bulunan dîvânların bitikçilerini yani kâtiplerini Uluğ Bitikçi seçer verilmesi lazım gelen berât ve belgelerde Uluğ Bitikçi'nin müsaadesiyle yazılırdı.⁶³

İlhanlı devleti dîvânındaki bitikçiler ve bahşiler tarafından yazılan ferman ve emirler gönderilecek milletlerin dil ve yazıları ile yazıldıktan sonra gönderilirdi. Bağdad ve Irak-ı Arab taraflarına gidecek emirler Arapça, Fars lisanı konuşan ya da resmî yazı dili Farsça olan memleketlere, devletlere Farsça, Türklere ve Moğollara kendi dilleri ve yazılarıyla fermanlar gönderilirdi. Bundan dolayı İlhanlı dîvânında çeşitli dil ve yazıları bilen

⁶⁰ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 111-114; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 218; A. Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 89-90; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 139, 220.

⁶¹ Nahçivânî, *Dustûr-ül Kâtib*, II, s. 108-111; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 219; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 90;

⁶² Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, s. 390; Meryem Gül, *Hârimzşahlar*, s. 109.

⁶³ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib*, II, s. 105.108; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 219; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, s. 90; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, s. 31; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, s. 128.

farklı din ve mezhebe mensup Bahşiyân ve Bitikçiyân-ı Dîvân denilen kâtipler inşâ dairesinde çalışırlardı. Bahşilerin en kıdemlisi ilhanın yanında olan, Moğol hükümlerini ve hükümlere ait yazıları bazen bizzat yazmak ve bazen yazdırmak ile sorumlu olan Moğol Ahkâm Kâtibi idi.⁶⁴

Uluğ Bitikçi'nin gözetiminde dîvân işlerinin yapıldığı resmî daire, İnşâ-i Memâlik veya Dîvân-i Resâil olarak adlandırılırdı. Bu dîvânda herkesin mevki ve rütbesine göre farklı terimler kullanırdı.⁶⁵ Bu dairenin inşâ işlerine kimse müdahale edemezdi. Uluğ Bitikçi, nasıl münasip görürse öyle yazılır, onun maiyetinde bir kalem heyeti bulunurdu. Bu kalem heyeti, yüksek mertebede âlim kişilerdi. Büyük dîvân münşisi, dîvândan aldığı maaşından başka berât, menşûr ve misallerden de inşâ hakkı isminde bir maaş alırdı. İlhanlılar, diğer devletlerle Farsça, Uygurca ve Arapça yazışma yaparlardı, fakat Farsça daha sık kullanılırdı. Mengü Kaan döneminde Papa'ya yazılan mektup, Ögedey Kaan'ın Sultan Alâaddîn Keykubâd'a göndermiş olduğu mektup Farsça ve Sultan Ahmed Teküder'in Mısır'a gönderdiği mektup ise, Arapça yazılmıştı. İlhanlıların nüfuzu altındaki milletlere giden yazışmalar çoğunlukla Farsça olarak düzenlenirdi.⁶⁶

2.10. Niyâbet-i Hazret Makamı

Türkiye Selçuklular, Moğolların nüfuzuna girdikten sonra Konya'da Selçuklu sultanının nâibliğinden başka, Moğolların da Konya'da bir nâibi vardı. Bu Moğol naibine, Nâib-i Hazret ve makamına da Niyâbet-i Hazret denilmekteydi. Bu suretle nâib tayini sadece Selçuklulara has olmayıp diğer Moğol hâkimiyeti altında bulunan tüm devletlerde ve hatta İlhanlılarda bile mevcuttu. Nâib, memleketteki tüm halkından Han'ı haberdâr ederdi. Köseadağ savaşıdan sonra Nâib Şemseddîn Isfahanî, Batu Han'ın yani Sayın Han'ın yanına gittiğinde Batu Han ona Selçuklu memleketlerinin Moğollar adına niyâbetini de vermişti. Bu suretle Şemseddîn Isfahanî hem Selçukluların hem de Han'ın Selçuklu ülkesindeki nâibi konumuna yükselmiş, daha sonra ise niyâbet-i hazret makamına sahip olduğu halde Selçuklu vezirliğine de getirilmiştir. Şemseddîn Muhammed Isfahanî katledildiğinde Altın Orda hükümdarı Batu Han, bir elçi göndermiş, bu elçiyi Isfahanî'nin katillerini bulması için görevlendirmiş, ayrıca Selçuklu sultanını da yanına davet etmiştir. Bu sırada Anadolu'da üç kardeş İzzeddîn, Rükneddîn ve Alâaddîn hükümet ettikleri için bunlar, Batu'nun davetine en küçük kardeşleri Alâaddîn'i göndermişlerdir. Cimri hadisesinden sonra İlhanın yanından gelen Meliku'l-Umerâ Celâleddîn Müstevfî, Moğollardan

⁶⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 219-220.

⁶⁵ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 220.

⁶⁶ Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 221.

getirdiği yarılıkla niyâbet-i saltanat mevkisinin de kendisine verildiğini beyan etmiştir. Daha sonra İlhanlı nâibliği Selçuklu saltanat nâibliği ile birleşmiştir. İlerleyen dönemde Mücireddin Emirşah'ın, her iki niyâbeti kendisinde topladığı görülmektedir.⁶⁷

2.11. Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây Makamı

Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây, İlhanların has arazilerinin işlerinin yapıldığı idaredir.⁶⁸ Dalay, Türkçe ve Moğolca'da okyanus, deniz, engin çöl manasına gelen bir sözcük olup, bazı unvanlara verildiği gibi Dîvân'a ait araziye ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır.⁶⁹

Sonuç

Ortaçağ Moğol devletlerinin askerî disiplinleri ve uyguladıkları politikaları onları başarılı kılan etken olarak görülse de, aslında bu başarının arkasında yatan ve bu ortamı hazırlayan düzenli bir teşkilat sisteminin olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda İlhanlı dîvân teşkilatı kendine has özellikleri ile hem kendiden önce Yakınoğu coğrafyasında var olan Türk-İslâm devletlerinin uygulamalarını, hem de Çin ve Uygur devlet sistemlerini bünyesinde bir araya getirmesi ile dîvân teşkilatına yeri bir duruş kazandırmıştır. Şüphesiz ki, idarî düzen açısından bu özgün dönemin kökeni İslâm öncesi Türk devlet teşkilatına ve Sâsânî devlet sistemine kadar uzanmaktadır.

İncelememizde 1256-1295 yılları arasında İlhanlı idarî dîvânlarını, işleyişleri ve hitap ettiği devlet işleri doğrultusunda aktarmaya çalıştık. 1295 tarihinden sonra Gâzân Han'ın hâkimiyeti zamanında devlet işlerinde ve iktisadî hayatta önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu reformlardan İlhanlı dîvân teşkilatı da muhakkak etkilenmiştir.

İlhanlı devlet teşkilatını diğer Ortaçağ Yakınoğu devletlerden farklı kılan en önemli özelliği, bu dönemin bir etkileşim, gelişim ve dönüşüm çağı olmasıdır. XIII. yüzyıl kaynaklarının Moğol askerî harekâtlarının tahrip edici yanına oldukça yoğunlaşması, aslında İlhanlı yönetiminin her alanda

⁶⁷ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, (Haz. Mükremin Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s. 200-201; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'ud-Düvel*, II, (Yayınlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 95; Uzunçarşılı, *Medhâl*, s. 94.

⁶⁸ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, s. 390-391; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogül*, s. 134,143-144.

⁶⁹ Aksayalı Mehmed Oğlu Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neş; Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s. 182.

yenilikçi bir sentez anlayışını merkeze alan siyasetini perdelemektedir.

Ortaçağ sürecinde Yakınoğu idare sistemi içerisinde İslâmiyet'in ortaya çıkışı ne kadar önemli ise Moğol istilası sonrasında İlhanlı devletin bu coğrafyada zuhuru da bu idarî sistem için önemli bir değişim dönemi olmuştur. Özellikle İlhanlıların bıraktığı dîvân uygulaması İlhanlılardan sonra Timurlular, Safevîler ve Osmanlılar gibi güçlü devletler tarafında örnek alınacak ve geliştirilecektir. Diyebiliriz ki İlhanlı dîvân sistemi; gelişimin yaşandığı, idarî teşkilat tarihinden ayrılmaz bir değişim çağıdır.

Kaynakça

- Abdülazîz-ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381.
- Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasıt I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986.
- Aksayalı Mehmed Oğlu Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neş; Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Çev. M. L. Kaya, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- Baron, Edward, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, Çev. Ali Asger Hikmet, İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.
- Barthold, W., "Cengiz Han", İA, *MEB* Yay., III, MEB Basımevi, İstanbul 1979, 91-98.
- Benâketî, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-Tevârih*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş.
- Ca'ferî, Seyyid Muhammed Mehdi – Derrî, Necme, "İcâd-i Dîvânihâ-yi Hukûmetî der İslâm be Teklîdî ez İrânîyân", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsân Dânişgâh-i Şehîd Bâhner Kirmânî*, Sayı: 20, 49-77.
- Dayı, Özkan, "Câmîü't-Tevârih'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSD*, 55, Erzurum 2015, 239-255.
- Dayı, Özkan, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *Current Research in Social Science*, III, 2015, 63-68.
- Dayı, Özkan, *Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi (İran Moğolları)*, Altınordu Yay., Ankara 2020

- Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982.
- Devlet, Nadir, “İlhanlılar”, *DGBİT*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay., IX, İstanbul 1993, 63-102.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Sa’dü’l-Devle”, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12038.
- Dihhudâ, Ali Ekber, “Tamga”, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.
- Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Elitaş, Cemal- Güvemli, Oktay–Aydemir, Oğuzhan–Erkan, Mehmet–Özcan, Uğur–Oğuz, Mustafa, *Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008.
- Emîn, Şemîs Şerîk, *İstulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Honer-i İrân, Tahrân 1357 hş.
- Erkan, Muhammed, “Târîh-i Hesâbdârî”, *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 30-33.
- Ersoy, Feyzi, “Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *SÛTAD*, 22, Konya 2007, 393-404.
- Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II, 107-176.
- Fehmî, Abdüsselâm Abdulazîz, *Târîhü’l-Devletü’l-Mogûliyye fî İrân*, Dârü’l-Ma’ârif, İskenderiye 1981.
- Ferşîdniyâ, Mes’ûd – Rahmânyân, Süsen, “Mâliyât der Devre-i İlhanân”, *Âmûzeş-i Târîh*, Sayı: 1, 1388 hş., 33-38.
- Furûgbahş, Ahmed, “Se Dîvân-i Mohm der ‘Ahd-İlhânî”, *Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Cogrâfyâ*, 1383 hş., 80-86.
- Gregory Abû’l Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I-II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- Gül, Meryem, *Hârimzşahlar*, Bağaziçi Yay., İstanbul 2014.
- Gündegül, A. P. “İlhanlılarda Sikke Formları”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 919-927.
- Hamîd, Hamîd, “Sa’dü’l-Devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl”, *İrânşenâsi*, 2006/1385 hş., 1, 101-117.

- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Dustûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'îd Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsîyi 'Amîd*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1349 hş.
- Hâtemî, Ahmed-Arabof, Arzû, "Mogûlsitîzî 'Atâ Melik Cuveynî der Târih-i Cihânguşâyî", *Târih-i İrân*, 66, 1389 hş., 27-48.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, (Haz. Mükremin Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, Dergâh Yay., İstanbul 2005.
- İbn-i Belhî, *Farsnâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1384 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.
- Kadyânî, Abbas, *Tesîr-i Ferheng ve Temeddun-i İrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1386 hş.
- Kalkaşendî, Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, VIII, Dâr'ul Mısriyye, Kahire 1340-1922.
- Kazvînî, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târih-i Guzide*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kenanoğlu, M. Macit, "Vergi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 52-55.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târih-i Vüzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty.
- Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Göngören, Yol Yay., İstanbul 2015.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Farsî I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş.
- Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i İrânî ve Te'sîr-i Ân der Temeddun-i İslâm ve Garb*, Çâphâne-i Peymân, Tahrân 1323 hş.,
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'üd-Düvel*, I-II, (Yayınlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

- Nahçivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976.
- Ögel, Bahaeddin, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 89-90.
- Petruşevsky, I. P., *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl*, I-II, (Trc. Kerîm Keşâverz), Tahrân 1344 hş.
- Porkârî, Sâlih, "Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dinî İlhânân", *Faslnâme-i 'İlmî-Pejûheşî 'Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1381 hş., 43, 44-61.
- Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbal, Tahrân 1374 hş.
- Serin, Muhittin, "Siyâkat", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 291-292.
- Seyfî Herevî, Seyf b. Muhammed, *Pirâste-i Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş.
- Seyyid E. Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhânân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş.
- Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Siretu's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa'dî, Tahrân 1366 hş.
- Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvîni, Asâf Hân, *Târih-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecc), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.
- Tezcan, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990.
- Tokan, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Divân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015.
- Tuysuz, Şaban Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.
- Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düddeve", *TAD*, 2003, XXI/33, 125-142.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988.

Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979.

Yılmaz, Bülent, *Celayirliler Kabile-Devlet*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

Zebihullah-i Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, I-V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.

KADİM DOĞU ASYA ULUSLARARASI İLİŞKİLERİNDE JAPONYA: YUAN HANEDANLIĞI DÖNEMİ ÇİN İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLER ÖRNEĞİNDE

JAPAN IN ANCIENT EAST ASIAN INTERNATIONAL
RELATIONS: IN THE CASE OF RELATIONS WITH THE
CHINESE EMPIRE OF THE YUAN DYNASTY PERIOD

Sinan LEVENT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 22.06.2020

Kabul: 13.11.2020

Article Info

Received: June 22, 2020

Accepted: November 13, 2020

Özet

Bu çalışmanın konusu, Yuan Hanedanlığı, nam-ı diğer Moğol-Çin İmparatorluğu dönemindeki (1271-1368) Çin-Japon münasebetleridir. Yaklaşık bir asırlık vetiredeki ikili ilişkileri inceleyerek Çin merkezli klasik dönem Doğu Asya bölgesel düzeni içerisinde Japonya'yı konumlandırmayı amaçlamaktayız. Yuan Hanedanlığı tarafından, 1300'lu yılların başına kadar doğrudan ya da dolaylı olmak üzere muhtelif zamanlarda 10'dan fazla sayıda resmi temsilci Japonya'ya gönderilmiş ve barışçıl yollardan Konfüçyüsçü normlarda geleneksel diplomasi kurulmaya çalışılmıştır. Yapılan barışçıl girişimler neticesinde, Sinosentrik bölgesel düzene Japonya'nın gönüllü dahli teşvik edilmeye çalışılmış, fakat bunda başarılı olunamamıştır. Gönderilen bazı temsilcilerin kafalarının kesilmesi, Japonların biat etmemekteki kararlılığını göstermekteydi. Çin merkezli geleneksel diplomaside barışçıl yollardan üst (Çin)-ast (Japonya) ilişkisinin inşası gerçekleşmediğinde devreye girecek bir diğer yöntem ise, harp idi. Nitekim, ilki 1274, diğeri de 1281 senesi olmak üzere iki defa askeri sefer düzenlenmek suretiyle, Japonya cebren sisteme dahil edilmeye çalışılmıştır. Lakin, bunda da başarılı olunamamıştır. Yuan Hanedanlığının tüm girişimlerine rağmen, Japonya'nın Kubilay Han ve haleflerine biat etmeyişindeki en büyük neden ise, yönetici güruhun Moğol kökenli olmasıydı. Nitekim, Moğollar da tıpkı Japonlar gibi Çin için "yabancı", geleneksel Batı literatüründeki tabirle "barbar" unsurlardı ve eşit seviyedeydiler. Geleneksel Konfüçyüsçü ilişkiler perspektifinden bakıldığında, eşitlik üzerine kurulu olması öngörülen münasebette ast konumda muamele görülmeye mahkum edilmek, Japonlar için kabul edilebilir bir durum değildi.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Üniversitesi, DTCE, Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, sinanlevent@hotmail.com.

Anahtar Kelimeler: Japonya, Yuan Hanedanlığı, Modern Öncesi Dönemde Japonya-Çin İlişkileri, Çin Merkezli Bölgesel Düzen, Moğollar

Abstract

Subject of this manuscript is the Sino-Japanese relations during the Yuan Dynasty period (1271-1368). It aims to position Japan within the Sinocentric East Asian regional order by examining bilateral relations during this era. Yuan Dynasty sent more than 10 official representatives to Japan at various times until the early 1300's in direct or indirect way and tried to establish traditional diplomacy with Japan in peaceful ways. By this way, voluntary involvement of Japan in the Sinocentric regional order had been attempted by Yuan Dynasty. But it was unsuccessful. Then, Kubilai Khan, the first reigner of the Mongol-Sino Empire, tried to include Japan in Sinocentric system by organizing two military expeditions; in 1274 and in 1281. But neither of them was successful. Despite all attempts of Yuan Dynasty, the biggest reason Japan did not pledge allegiance to Kublai Khan and his successors was, that the ruling horde was of Mongol origin. Mongols, like the Japanese, were "foreign" in traditional Confucian worldview. Thus Mongols and Japanese had been of equal standing in Japanese point of view. In other words, it was not acceptable for Japanese to be sentenced to subordinate treatment in a relationship that was supposed to be based on equality.

Keywords: Japan, Yuan Dynasty, Japan-Chinese Relations in Premodern Time, Sinocentric Regional Order, Mongols

Giriş

2000'li yıllara girildikten sonra dünyada Doğu Asya olarak tabir edilen ve coğrafı olarak Çin, Tayvan, Japonya, Kuzey ve Güney Kore ile Rusya'dan oluşan bölgenin ehemmiyeti artmıştır. Bu doğrultuda ülkemizde bölgeye dair çalışmalara da daha fazla yer verilmeye başlandığı söylenebilir. Son yıllarda ülkemizdeki Çin hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında iki konuda yoğunlaştığı gözlemlenmektedir:¹ Türkiye-Çin ilişkileri ve Klasik dönemde Çin ile göçebe Türk kavimler arasındaki münasebetler.

¹ Ülkemizdeki sinoloji çalışmaları, ilk olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk fakültesi olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Alman bilim adamları tarafından başlatılmıştır. Türklerin tarihsel kökenlerini Çin yazılı kaynaklarında araştırmak amacıyla, fakülte bünyesinde ilk sinoloji kürsüsü 1935'te açılmıştır. Çin'i konu alan ilk telif bilimsel eser ise, aynı kürsüde 1937'den 1948'e kadar çalışan Alman Wolfram Eberhard'ın 1947 basımlı *Çin Tarihi* kitabıdır. Bkz. Seriya Sezen, "Bir Türk Sinologun Gözünden Devrim Öncesi Çin'i: "Eski Çin'den Notlar", *DTCF Dergisi*, C. 51, S. 2, 2011, s. 156, 157. Eberhard, günümüzde de sık sık başvurulan bu yerli kitabında, klasik dönemlerden II. Dünya Savaşı sonuna kadarki Çin tarihini, kronolojik bir düzende yazmıştır. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019 (5. Baskı).

Doğu Asya coğrafyasında, beynelmilel kamuoyunda Modernizm, ya da Batılılaşma olarak da bilinen çağ, ilk olarak Çin’de, 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. Bölgede modernleşme vetiresinin ilk kez Çin’de başlaması ise, tesadüf değildir. Nitekim, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki modern öncesi dönemde, bölgenin merkezinde ve en güçlü ülkesi Çin idi. Japonya, Vietnam, Güney ve Kuzey Kore gibi günümüz Doğu ve Güneydoğu Asya coğrafyasındaki ülkeler, bu güç ekseninde kendi meşruiyetlerini ispatlıyor ya da kimliklerini bu merkez eksenli tanımlıyorlardı.

18. yüzyılın sonunda İngiliz Lord Macartney’in Çin’e gelişi ve ilerleyen zamanda, 1839-1842 Afyon Savaşı gibi bir dizi eylemler, sonrasındaki yarım asır boyunca bölgesel bir modernleşme hareketini tetiklemiştir. Çin’in modernleşmesi, daha doğrusu Batılılaşmaya zorlanması, domino taşı misali, diğer bölge uluslarına da sirayet etmiştir. Hatta, Japonya’nın “sömürülmemek için sömürmek” prensibini Meiji Dönemi diplomasi mottası haline getirmesi, başlı başına o döneme kadarki bölgesel güç Çin’in içine düştüğü durumdan alınan ders olarak algılanmalıdır. Klasik dönem Çin yöneticileri için Japonya, “düşkün” ve “Gök’ün oğlu” Çin hükümdarına biat etmesi gereken “zayıf” bir ülke iken, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Meiji Restorasyonu ile hızla Batı normlarında “modern” bir imparatorluk halini almış ve en az İngiltere ve Fransa kadar dikkat edilmesi gereken bir rakip, hatta düşman olmuştur. Japonya’nın modern dönemde, Çin’in hem örnek aldığı hem de milli kimliğindeki ötekiyi teşkil edecek kadar ulusal bir tehdit olarak algılandığı genel kabul gören bir olgudur.²

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Asya’daki bölgesel güç dengeleri Japonya lehine değişmeye başlamış ve 20. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle Japonya, siyasi ve iktisadi manada merkez ülke konumuna gelmiştir. 19. yüzyıla kadar yüzyıllarca Çin’in üstlendiği bölgesel liderlik, bilhassa 1894-95 Birinci Çin-Japon Savaşı, akabindeki 1904-05 Rus-Japon Savaşı ve 1910 Kore ilhaki ile el değiştirmiştir. Bunun sonucunda, 1911 yılında Çin’de Cumhuriyet Devrimi’ni gerçekleştiren ekibin zirvesindeki Sun Yat-Sen ya da halefi Chiang Kai-shek gibi milliyetçi liderler, yeni bölgesel ve çağdaş güç Japonya’nın entelektüel ve askeri gelişimini yakından takip etmeye başlamış, hatta bu ilerlemeyi Japonya’da aldıkları eğitim ve geçirdikleri zamanla bizzat deneyimlemişlerdir.

Türkiye’deki Çin çalışmalarında, Çin’deki modernleşme sürecini Afyon Savaşları özelinde inceleyip bu süreci Osmanlı’daki muadili ile kıyaslayan çalışmalar mevcuttur. Çin’deki modernleşme hareketinin Osmanlı’dan çok

² Rana Mitter, *Modern Çin* (Çev. İnci Öztürk), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2012, s. 38, 62, 63, 64.

daha geç bir dönemde tezahür ettiği ve daha sancılı ve ağır bir geçiş süreci yaşanmak zorunda kalındığı sonucuna varılmıştır. Bunda, Osmanlının modernleşmenin merkezi kabul edilen Avrupa'ya hem coğrafi olarak daha yakın olması hem de Batı tarihinin her döneminde yoğun bir etkileşim ve iletişim içerisinde olduğu gerçeğinin büyük rol oynadığı ifade edilmektedir.³

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu ile Ming Hanedanlığı yönetimindeki Çin arasında 16. yüzyıl ilişkilerini ele alan araştırmada ise, Osmanlı'nın Ming resmi tarih kayıtlarında Lu Mi ya da Lu Mi Guo, yani Rum ya da Rumi Ülkesi isimleriyle ifade edildiği keşfedilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Sarayı'ndan Çin Sarayı'na belirli aralıklarla elçiler gönderilmiş ve ikili ilişkiler geliştirilmiştir. Osmanlı elçilerinin Çinlilere hediye ettikleri arasında dönemin Osmanlı ateşli silahlarının da olduğu tespit edilmiştir. Hatta, Osmanlı tüfeğini Çin Sarayı'na getiren elçilerden bazılarının Çin'de kalarak oraya yerleştiklerinden bahsedilmektedir.⁴

Bunun dışında yakın dönem Türkiye-Çin ilişkileri ile ilgili bazı araştırmaların da yapılmaya başlandığı görülmektedir.⁵ 1980 sonrası gelişen ilişkilerde 2000'li yıllarda hiç olmadığı kadar yoğun bir ticaret ve siyasi münasebetin kurulduğu gözlemlenmektedir. Mevcut ticari verilerden çok daha fazla potansiyele sahip ikili ilişkilerdeki en büyük potansiyel sorunun, Pekin yönetimi tarafından Doğu Türkistan'daki Türk kökenli Müslümanlara uygulanan baskılar olduğu belirtilmektedir.⁶

Türkiye'deki Çin çalışmalarında gözlemlenen bir diğer temayül ise, modern öncesi dönemde, hatta milattan öncesine de dayanan tarihi vetirede Çin'de, batı ve kuzey yabancıları, ya da Batı literatüründeki tabir ile, "barbarları" olarak kabul edilmiş olan Türk kökenli kavimler ile ilişkilerdir. Şüphesiz, ülkemizin milli etnik kimliğinin Türklük üzerine kurulduğunu kabul edersek, çalışmaların da bu minvalde yoğunlaşması gayet doğaldır. Türk milliyetçiliğinin temel argümanları günümüz Moğolistan ve Orta Asya

³ Gürhan Kırilen, *Çin'de Afyon Savaşları*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 130, 131.

⁴ Giray Fidan, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfegi ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 63, 64, 103, 104; Giray Fidan, "Ming Tarih Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu-Ming Çin'i İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 275-287.

⁵ Barış Adıbelli, *Osmanlıdan Günümüze Türk-Çin İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

⁶ Selçuk Çolakoğlu, "Türkiye-Çin İlişkilerinin Son On Yılı (2000-2010): Fırsatlar Ülkesi Çin'den Türkiye Pazarına Dönüşüm", *Türkiye'de Çin'i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar* (edit. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 248-272.

coğrafyasındaki kadim göçebe kavimlerin tarihine ve bu bağlamda güney komşuları Han kökenli Çin halkları ile münasebetlerine dayandırılmaktadır.

Somutlaştıracak olursak, Erken ve Geç Han Hanedanlığı Dönemlerindeki resmi tarih kayıtları ışığında Batı Bölgelerinde (Türkistan veya Orta Asya) konumlanan ve sonradan Türk olduğu genel kabul gören halklar⁷ ile aynı dönemde onları tahakkümü altında tutan ve etnik kökenlerine dair muhtelif tezlerin ortaya atıldığı Hunları (匈奴)⁸ ele alan araştırmalar vardır.⁹ Hunlar tarih sahnesine çıkmadan önce Kuzey ve Batı Çin’de yaşayan yabancı kavimlerden *Ti* (狄)¹⁰ ve *Jung* (戎)¹¹ gibi isimlerle anılan Ön Türklerin kahir ekseriyeti, sonradan Hunlara tâbi olmuşlardır. Birleşik Çin’in ilk imparatoru olan Ch’in Shih Huang-ti zamanında ise, *Ti*’lerin ve *Jung*’ların püskürtülmesi için Çin Seddi yapılmış ve bu “uzun duvarlar” “Merkezi Ülke” Çin’in o dönemdeki sınırlarını oluşturmuştur.¹²

Bunun yanı sıra, Han Hanedanlığı öncesi dönemden T’ang Hanedanlığı sonuna kadarki süreçte, Çin’deki “yabancı” mefhumu, Çince klasik metinler ve resmi tarih kayıtları üzerinden etraflıca incelenmiştir. Buna göre, Han kökenli olmayan ve mezkur vetirede Kuzey ve Batı Çin’in sınır bölgelerinde yaşayan göçebe halklar için *Ti*, *Jung*, *İ* (夷)¹³ ve *Hu* (胡)¹⁴ ıstılahlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Klasik dönem Çin’de bu terimlerin Batı literatüründeki gibi “barbar yabancılar” bağlamında değerlendirilemeyeceği, daha ziyade coğrafi konum ve kültürel farklılığı belirten/niteleyen imler olduğu sonucuna bağlanmaktadır.¹⁵

⁷ Bu çalışmada Ön Türkler ya da Batı’daki ifadeyle Prototürkler olarak da ifade edilecektir.

⁸ Hunların Türk kökenli olduğuna dair görüş hakkında bkz. Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

⁹ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.

¹⁰ Ya da *Di*’dir. Bkz. Gürhan Kırilen, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, Kimlik Yayınevi, Ankara 2015, s. 103.

Japonca’da, *Onyomi*’si, yani Çince okunuşu *Teki*’dir.

¹¹ Ya da *Rong*’dur. Bkz. Kırilen, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, s. 118.

Japonca’daki Çince okunuşu, *Jū*’dur.

¹² Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, s. 15, 16.

¹³ Ya da *Yi*’dir. Bkz. Kırilen, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, s. 96.

Japonca’daki Çince okunuşu, *İ*’dir.

¹⁴ Japonca telaffuzu, *Ko*’dur.

¹⁵ Kırilen, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, s. 241-247.

Eski T'ang Dönemi Çin resmi kayıtları üzerinden 6. yüzyıl ila 10. yüzyıllar arasında Türk halklarının (突厥) Tang Hanedanlığı Çin'i ile ilişkileri ve etkileşimini konu alan çalışmalar da vardır.¹⁶ Çin'deki merkezi idarenin kontrolünü ele geçiren T'ang Sülalesi, Asya anakarasındanki nüfuz alanını Türk Kağanları aleyhinde genişletmesini bilmiştir. Bunda T'ang'ların başarısı olduğu kadar, dönemin Türk Kağanlığındaki hizipler ve bunun sonucunda Doğu ve Batı diye iki kola ayrılması da büyük rol oynamaktadır.¹⁷ Diğer taraftan, Çin'de T'ang Hanedanlığı devrine denk gelen 8. yüzyılın ilk yarısında, Türklerin en eski yazılı metinleri kabul edilen, Orhon Kitabeleri yazılmıştır. Bu yapıtlarda sık sık güney komşu Çinlilerden bahsedilmekte ve Çinliler zaman zaman zorunlu müttefikliklerin kurulduğu bir halk, ekseriyetle de sakınılması gereken ve güven vermeyen bir düşman olarak betimlenmektedir. Göktürkler tarafından yazılan Türklerin ilk yazılı metinlerinde, Türklerin kendi hakanlarını bırakıp Çinli liderlerin boyunduruğu altına girmesi ve Çin İmparatorluğunun topraklarını genişletmesi adına savaşmaları birden fazla yerde eleştirilmektedir.¹⁸

Kısacası, ülkemizde Çin tarihi hakkındaki çalışmalar, genelde Türk milliyetçiliğinin temel argümanlarını teşkil eden kadim Türk halklarının tarihini ilgilendirdiği kadarıyla anlatılmış ve bu yüzden, mevcut literatürün kahir ekseriyeti bu minvalde kaleme alınmıştır. Çalışmamızda bu araştırma eğiliminin dışına çıkılacak ve Çin'in Yuan (1271-1368) Hanedanlığı döneminde doğu komşusu Japonya ile ilişkileri ele alınacaktır. Esasen, ülkemizde bu konuda tespit edebildiğimiz az sayıda bilimsel çalışma vardır.¹⁹ Onlar da, Yuan Hanedanlığı dönemi Çin ile Japonya'nın ilişkilerini sadece Japonya'ya yapılan 1274 ve ağırlıklı olarak da 1281'deki askeri çıkarma ya da bu seferlerin geleneksel Japon ulusal kimliğinin şekillenmesindeki rolleri

¹⁶ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

¹⁷ Gülnar Kara, "Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hakimiyet Altına Alma Çabaları", *Bilgi* (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), S. 84, 2018, s. 57, 58.

¹⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2019, s. 35, 37, 39, 59, 75.

¹⁹ Burak Çınar, "Moğolların İkinci Japonya Seferi: Kyushu 1281", *Türkiyat Araştırmaları Sayı 10*, Bahar 2009, s. 37-55; Gaye Yavuzcan, "Japon Ulusal Kimliğinin İnşasında Moğollara Dair Söylemler", 75. *Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan: Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür* (edit. Musa Şamil Yüksel), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 477-488.

özelinde incelemiştir. Kullanılan kaynaklar ekseriyetle İngilizce çalışmalar olduğu için bu çalışmalarda teyidi yapılmamış nâkıs ve yanlış bilgiler vardır.²⁰

Bu çalışmada, Yuan Hanedanlığı döneminde Çin merkezli klasik dönem Doğu Asya bölgesel düzeni içerisinde Japonya'yı konumlandırmayı amaçlamaktayız. Ayrıca, çalışmanın, Batı ve Kuzey Çin'deki "yabancı" halklar olarak kayıtlara geçen Türkler hakkındaki mevcut çalışmalara da, Doğu Bölgelerindeki aynı kategoride tanımlanan Japonya özelinde, kıyaslamalı ve farklı bir bakış açısı kazandıracığı kanısındayız.

Öncelikle, modern öncesi dönemde Çin ekseninde şekillenen uluslararası ilişkiler anahtar kelimelerle genel hatlarıyla anlatılacak. Sonra, asıl konumuz olan Yuan Dönemi Çin-Japon münasebetine girilecek ve bu dönemdeki ikili ilişkileri incelemek suretiyle klasik dönem bölgesel diplomasideki Japonya'nın pozisyonu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Çin Merkezli Bölgesel Düzen

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Afyon Savaşları'na kadarki kadim Doğu Asya bölgesel düzeni Çin eksenli şekillenmiştir. Siyasi, iktisadi ve kültürel manada Çin, bölgesel düzenin merkezindedir. Konfüçyüsçü prensiplere dayanan geleneksel dünya görüşü, bu kadim düzeni besleyen teorik temelleri oluşturmuştur. Bu doğrultuda, Çin ülkesinin Çince'deki karşılığı olan 中華 iminin, "Ortadaki Çiçek" manasına gelmesi tesadüf değildir. Konfüçyüsçü görüşe göre, dünya, Çin ekseninde var olmuştu ve çevresinde ona tâbi ya da bağlı olması beklenen "Yabâni Otlar", yani yabancılar vardı.²¹ Ortadaki cevher, Çin ve onu çevreleyen dışarıdakilerin kümelendiği bu düzlemi ayakta tutan unsur ise, imparatorluk müessesesiydi. Bu muvazenede, İmparatorun dünyevi şahsiyetinden daha ziyade, kutsallığı "Gök"ten alan İmparatorluk kurumu önemsenmiştir. Dolayısıyla, Japonya'daki gibi saltanat usulü, tek bir aile içerisinde iktidar el değiştirmemiş, Konfüçyüsçü geleneksel dünya görüşündeki üç temel unsur olan "Gök", "Yer" ve "İnsan" üçlemi arasındaki dengeyi/ilişkiyi en doğru ve güçlü şekilde sağlayabileceğine inanılan ve hak eden aile ya da kişi iktidar olabilmıştır. Ming Hanedanlığının kurucusu Zhu Yuan Zhang'ın çok fakir bir çiftçi aileden gelerek İmparatorluk tahtına oturması bu bağlamda ele alınmalıdır. Aynı şekilde, Çin'deki ademi-

²⁰ Bir örnekle somutlaştıracak olursak; Çınar, a.g.e., s. 43'te geçen Du Şicung'un 1280'de öldürüldüğü bilgisi Japonca ve Korece kaynaklardan teyit edebildiğimiz kadarıyla hatalıdır. İleride de belirteceğimiz gibi, Kubilay Han'ın temsilcisi olarak Japonya'ya gönderilen Du Şicung'un kafası, 1275 senesinde kesilmiştir. 1280'de Du Şicung'un ikinci kez gönderildiği iddia edilen heyete başkanlık eden kişiler farklı isimlerdi. Bu heyetin gönderildiği tarih de, 1280 değil, 1279 senesi Temmuz ayıdır.

²¹ Kırilen, *Çin'de Afyon Savaşları*, s. 30.

merkeziyetçi sistemin²² yıkılarak tek elden Çin'in yönetilmesi konusunda mühim bir yeri olan Han Hanedanlığının kurucusu Liu Bang'ın köylü bir aileden çıkarak İmparatorluk tahtına oturması da, "Gök" ile "Yer" arasındaki muvazeneyi sağladığına inanılan manevi değerlere ve fiziksel güce sahip olması kaynaklıdır.

Esasen, Çin İmparatoru iki farklı fakat birbiriyle yakından ilintili kişiliğe sahipti. İlki, ilahlaştırılan ve dini bir kurumsallığı kendinde muhafaza eden kutsal bir varlık olmasıdır, ki bu manada kendisine Çince'de 天下 yani "Gök'ün Oğlu" denirdi. Konfüçyüsçü inançta, 'Gök'ün Oğlu' olarak yeryüzündeki düzeni sağladığına inanılırdı. Teorik anlamda, maneviyattaki mükemmelliği itibarıyla dünyadaki tüm paydaşlara örnek bir kimliğe sahipti. Bir diğeri ise, materyal gücüyle zayıfa hükmetmesini bilen yanındı ki, bu da Çince'de 黃帝,²³ yani beşeri güç temsilcisi manasına gelmektedir.²⁴ İmparator, doğruluk, fazilet, iyilik gibi Konfüçyüsçü prensiplere uymak suretiyle manevi prestij kazandığı ve bu üstünlük sayesinde halka hükmedebildiği için vardı. Maneviyattaki faikliği, diğerleri üstünde nüfuz kurmasını sağlıyordu. Klasik dönem Çinli yöneticiler için kullanılan, "Halk bir çayır, yönetici (İmparator) bir rüzgar gibidir" sözünden de anlaşılacağı gibi, rüzgar eser ve çayırların bu güç karşısında eğildiğine inanılırdı. Gök'ün Oğlu olarak kutsal gök ile aşağıdaki insan/halk arasında köprü görevi ifa ederdi. Özünde koruduğuna inanılan manevi üstünlüklerden birisi olan doğruluk sayesinde; vaktinde ve doğru şekilde hareket etmek suretiyle Gök ile Yer ve Gök ile İnsan arasındaki evrensel ahengi yaratabilmekteydi.²⁵

Aynı şekilde, yabancı sınıfta telakki edilen Moğolların ve Mançuların Çin'e hükmedip Çin İmparatorluk tarihinin bir parçası olabilmesi de, yine Çin geleneksel dünya görüşünün bir sonucudur. Nitekim, Konfüçyüsçü siyasi gelenek, hiyerarşik bir temel üzerine kurulu olmasına rağmen, kastı reddeder. Başka bir ifadeyle, sınıflar arası geçiş mümkündür. Bu piramitsel ve dinamik yapı içerisinde bireyleri ve hanedanları muktedir kılan, materyal ve manevi

²² Milattan önceki Savaşan Beylikler Dönemi'dir. Savaşan beylikler dönemine son vererek merkezi bir yönetim altında Çin'i toplayan, Qin Hanedanlığı'dır (M.Ö. 221-206). Türkçedeki ve bazı yabancı dillerdeki "Çin" kelimesinin de bu hanedanlık isminden geldiği tahmin edilmektedir. Bkz. Fidan, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, s. 27.

²³ Günümüz Japoncasındaki ifadeyle 皇帝. 黃帝 ile aynı kökenden gelmektedir.

²⁴ Mark Mancall, "The Ch'ing Tribute System: An Interpretive Essay", *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, ed. John King Fairbank, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1968, s. 64.

²⁵ John K. Fairbank, *Çağdaş Çin'in Temelleri 1840-1950* (çev. Ünsal Oskay), Doğan Yayınevi, Ankara 1969, s.68, 69.

güçteki üstünlükleridir, etnik kimlikleri değil. Gerek Yuan Hanedanlığının gerekse de Mançuların Çin'deki yönetim erki olabilmesi, sahip oldukları materyal, daha doğrusu askeri gücü sayesinde olmuştur. Tahtta kalabilmelerini ise, Konfüçyüsçü normlara sadık kalan bürokrasiyi korumalarına borçludurlar. Moğol ve Mançular, farklı dil ve ırktan olmalarına rağmen, Konfüçyüsçü geleneksel siyasi kültüre sahip çıktıkları ve bu evrensel devlet felsefesini icra ettikleri için Çin'e hükmedebilmişler, "Çinli İmparatorlar" olarak tarihe adlarını yazdırabilmişlerdir.²⁶

Diğer taraftan, Çin'in siyasi felsefesinde, çevre topluluklara, yani yabancılara, bu medeniyetten istifade etmesi gereken "düşkünler" olarak bakılırdı.²⁷ Çin eksenli Doğu Asya medeniyetinde konumlanmak isteyen kabile ya da krallıklar ise, merkez ve "uygar" ülke konumundaki Çin'in üstünlüğünü kabul etmek ve Çin İmparatoruna biat etmek şartıyla bu düzen içerisinde yer alabilir ve nimetlerinden istifade edebilirlerdi. Çin İmparatorluğu karşısında kendi zayıflıklarını kabul etmek mezkur düzene dahlin öncelikli şartlarındandı ki, bu, yabancı temsilcilere sarayda uygulanan muameleden de kolaylıkla anlaşılabilirdi. Bu düzene klasik yerel literatürde 事大字小 denir. Mot a mot çevirisi, "Güçlü'ye hizmet, zayıfı koru". Zayıf, güçlüye biat eder. Güçlü de, zayıfı korur, himayesi altına alır ve nimetlerinden faydalanmasına izin verir.²⁸

İdeal yönetici ve örnek lider Çin İmparatoruna tâbi olmak, Çin İmparatorluk takvimini kullanmak, yerleşik tarım toplumu olan güney ve doğu Çin coğrafyasında yetişen pirinç ve sair hububat ile çay gibi temel ihtiyaçları tedarik edebilmek ya da herhangi bir dış veya iç tehditle karşılaşıldığında büyük Çin ordusunun yardımını alabilmek demektir. Daha doğrusu pek çok yakın ya da uzak krallık ya da kabile, sırf bu düzenin ticari ağı veya askeri gücünden faydalanabilmek için dahil olmaktadır.

Klasik dönem Çin merkezli bu bölgesel düzende, meşru ve yasal ticaret, sadece hükümdarlar inhisarında yapılan bir eylemdi. Çin özelinde düşünecek olursak, Çin içerisinde üretilen bir ürünün ya da yetiştirilen bir hayvanın ülke sınırları dışına çıkartılması ancak Çin İmparatorunun izni ve resmi iradesiyle

²⁶ Fairbank, *Çağdaş Çin'in Temelleri 1840-1950*, s. 68, 84.

²⁷ Kırilen, *Çin'de Afyon Savaşları*, s. 26.

²⁸ Kim Hang Gyu, *Dong Asia Yeogsasang Ui Hangug*, Sechang Publication, Seoul 2015, s. 88.

mümkündü.²⁹ Bu durum diğer İç ve Doğu Asya ülkeleri için de geçerliydi.³⁰ Modern ve günümüz ticaretinde olduğu gibi bireyler ya da tüzel kişilikler tarafından yapılan meta ya da hayvan alış-verişi hem gayri-hukuki hem de gayri-kanuniydi. Bazı istisnai durumlar olmakla birlikte, özel ticaret hükümdarın iznine bağlıydı.³¹ Sinosentrik bu kadim iktisadi ilişkiler her zaman tâbi olanın avantajına yürütülmemekteydi. Çin sarayının istifade ettiği dönem ve vaziyetler de mevcuttur. Mesela, Mançu Hanedanlığı yönetimindeki Çin, Orta Asya'daki göçebe ve hayvan yetiştiriciliği yapan kavimlerden atlar alırdı. Çünkü bu alanda yerleşik Çin'deki üretim yetersizdi.³²

Öte yandan, bu bölgesel uluslararası ilişkiler sistemine dahlin askeri manada büyük artıları da vardı. Örneğin, Ming Çin'inin 16. yüzyılın sonunda Japonya'nın Kore'yi istilasını sırasında Kore krallığına Toyotomi Hideyoshi'nin samuray birliklerine karşı askeri yardımda bulunması da bu bağlamda ele alınmalıdır. Ya da 18. yüzyılın sonunda Vietnam'da patlak

²⁹ Avrupalıların Çin limanlarına gelmeye başlamasıyla yüzyıllardır sürdürüle gelen bu ekonomik düzen değişim göstermeye başlamıştır. Temelleri Geç Ming Dönemi'nde (16. y.y.) atılan ve Mançu Hanedanlığı döneminde sistematik ve resmi bir hal alan ikinci bir ticaret türü ortaya çıkmıştır. O zamana kadar resmi ilişkiler dahilinde İmparator nezaret ve riyasetinde yürütüle gelen ticareten farklı olarak, sınırları belli olmak ve gümrük işlemlerine tâbi olmak koşullarıyla sivillerin de ticaret yapmasına izin verilmiştir. Buna 互市 denirdi. Kısacası, Geç Ming Dönemi'nden Mançu Hanedanlığı yönetimi sonuna kadar Çin'de iki boyutlu ticaret yapılmıştır. Bunlar, resmi ve diplomatik ilişkilere paralel yapılan yönetimler arası ticaret, yani 朝貢貿易 ile sivilere yaptırılan ticaret, yani 互市貿易'dir. Goshi Ticaret Sistemi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Iwai Shigeki, "Jū Roku Seiki Chūgoku ni okeru Kōeki Chitsujo no Mosaku: Goshi no Genjitsu to Sono Ninshiki" *Chūgoku Kinsei Shakai no Chitsujo Keisei*, ed. Iwai Shigeki, Kyoto Daigaku Jinbun Kagaku Kenkyūjo, Kyoto 2004, s. 132, 133, 134.

Mesela, Mançu Hanedanlığı Çin'inde 'Doğu Yabancıları'ndan Kore ve Ryukyu Krallıkları resmi kaynaklarda resmi ticaret yapılan ülkeler konumunda yani 朝貢国 iken, Japonya 互市国, yani Çin ile 'özel' ticaret yapan ülkeler arasındaydı. Bkz. Matsuura Akira, "Shindai Chūgoku no Chōkōkoku to Goshikoku", *Wakumon No. 32*, 2017, s. 1, 2.

³⁰ Esasen, Goshi sisteminin Han Hanedanlığı dönemlerine kadar geri götürülebileceği iddiasında bulunan çalışmalar da vardır. Hong Seong Gu, çalışmasında, her ne kadar Goshi ismiyle sistematik bir yapıda olmasa da, Hunların ve Siyenpi kabilesi gibi göçebe olan "Kuzey Yabancıların" Han Çin'i ile ticari ilişkilerinin bu bağlamda ele alınabileceğini ileri sürmektedir. Bkz. Hong Seong Gu, "Myeongdae Bugbyeon *Ui Hoshi Wa Jogong*" *Junggug-sa Yeongu (72)*, 2011, s.70.

³¹ Kim Chong Sung, *Hanguk, Jung-gug, Ilbon, Geudeul Ui Gyogwaseo ga Galeuchi Jianhneun Yeogsa*, Yeogsa Ui Achim, 2015, s. 15, 16.

³² Mancall, a.g.m., s. 75.

veren Tay Son İsyancıları sırasında dönemin Mançu Sülalesinden gelen İmparatorun bölgedeki Lê Ailesinin lehine askeri müdahalede bulunması da bu minvalde değerlendirilmelidir. Nitekim Lê yönetimi, bir asırdan uzun bir süredir Çin'e tâbi bir aileydi ve Gök'ün Oğlu olarak İmparatora düşen görev de, bu sadık krallığı her türlü iç ve dış müdahalelere ve isyanlara karşı korumaktı. Bu, hem Konfüçyüsçü maneviyatın gerektirdiği hem de Çin İmparatorluğunun güvenliği için mühimdi.³³

Gök'ün Oğlu, kutsal misyonu itibariyle kendisine ulaşana, lütfkâr elini uzatmak ve ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Buna karşılık, tâbi olanın da bazı yükümlülükleri olduğu düşünülürdü. Yabancı kabile ya da krallıklar, öncelikle Merkez Ülke ile ilişki kurmakta ilk adımı kendileri atmalıydı ve kendi milli ve yerli duruşlarından ferâgatta bulunarak Konfüçyüsçü diplomatik ritüellere uygun bir şekilde biat etmek zorundaydılar. Bu itaatkar ve teslimiyetçi duruşu İmparatorun huzurunda bazı dinsel ayin ya da geleneksel törenlerle göstermek zorundaydılar. Çünkü, Konfüçyüsçü inançta, törenler sadece adab-ı muaşeret kuralları değil, fertlerin barışı ve toplumların güvenliği için elzem hayat tarzıydı.³⁴

Somutlaştıracak olursak, öncelikle İmparator ve temsil ettiği inananın kutsal kurum önünde secde etmesi elzemdi. Buna, 叩頭, Latin alfabesindeki karşılığıyla *Kotow* ya da *Kowtow* denirdi. Nadiren yabancı hükümdarın kendisi, çoğunlukla da temsilen gönderdiği heyet İmparatorun huzuruna çıkar ve önce diz çöküp sonra da yere kapanmak suretiyle secde ederek Gök'ün Oğluna teslimiyetini gösterirdi.³⁵ İmparatorun önünde secde, bir defayla sınırlı kalmaz, müteaddid defalar bu eylem tekrarlanırdı. Böylelikle, secde ettirilen heyete ve temsil ettiği topluluğa, kimin üst ve biat edilen, kimin tâbi ve düşkün olduğu alenen hissettirilirdi.³⁶ Kendi ülkesinden getirdiği yerli hediyeler ya da kontrolü altındaki köleleri İmparatora sunmak suretiyle, “zayıf”, yani yabancı kral, Sinosentrik bölgesel düzene resmen dahil olma girişiminde bulunurdu. Buna da 朝貢, ya da Türkçede genel kabul gören

³³ Truong Buu Lam, “Intervention Versus Tribute in Sino-Vietnamese Relations, 1788-1790” *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, ed. John King Fairbank, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1968, s. 169.

³⁴ Lewis Hodous, “Konfüçyüs Dini” (Çev. Dr. Günay Tümer) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 21 Sayı 1*, Nisan 1973, s. 396.

³⁵ William Woodville Rockhill, “Diplomatic Mission to the Court of China: The Kotow Question I” *The American Historical Review* Vol. 2 No. 3, April 1897, s. 427-442; William Woodville Rockhill, “Diplomatic Mission to the Court of China: The Kotow Question II” *The American Historical Review* Vol. 2 No. 4, July 1897, s. 627-643.

³⁶ Fairbank, *Çağdaş Çin'in Temelleri 1840-1950*, s. 138.

çeviriyle, haraç vermek denirdi.³⁷ Buna karşılık İmparator, bu yabancı topluluğun hakimi olan kişinin yönetimine meşruluk kazandıran ve yazacağı emirleri mühürlemesi için İmparatorluk mührü hası gönderirdi. Böylece yabancı kral, Çin İmparatorunun uygun gördüğü limanlarda ticaret yapma ve pazarlar açma hakkı kazanırdı. Bu ritüele ise, 冊封 denirdi. Böylelikle hakimiyeti tescillenen zayıf, sonraki süreçte Çin İmparatoruna düzenli aralıklarla ziyarette bulunur ve haraç verirdi. Çin İmparatorunun himayesi altına girdiği düşünülen lidere, 公, 侯, 伯, 子, 男 gibi Çin ile ilişki yoğunluğu ve ülkesinin stratejik konumuna göre payeler bahşedilirdi.³⁸ Batı dünyasındaki muadilleriyle ifade edecek olursak, Baron, Dük, Kont vs. gibi ünvanların verilmesi ve İmparatorluk mührünü ve takvimini kullanmasına izin verilmesi, bu yabancı topraklardaki yerel yönetime meşruluk kazandırır.³⁹ Bu haklar, sadece biat eden krala bahşedilirdi. Hükümdar değişince yeni lider yeniden Çin merkezli mezkur düzene dahil olmak için Konfüşyüsçü diplomasi ritüellerini ifa etmek zorundaydı. Kısacası, ünvanlar ve haklar ülkeye değil hükümdarın şahsına verilirdi.

19. yüzyılın ortalarına kadar Doğu Asya'da Çin merkezli uluslararası ilişkiler, Konfüçyüs doktrininin ya da inancının, dış işlerine tatbiki üzerine kuruluydu. Bu, binlerce yıl boyunca güçlünün yani Çin'in, zayıfa yani çevre ülkelere hükmettiği ve cazip geldiği bölgesel bir düzendi. Güçlünün pozisyonu, temelde toprağının genişliği, askeri gücü ve kültürel cazibesiyle belirlenirdi. Etrafında ona biat eden ve haraç veren "zayıflar" için ise, Kang Jung In'in tezine göre, genel itibarıyla 3 seçenek vardı:⁴⁰

1. Sisteme gönüllü dahiliyet: Kendiliğinden çevre ülkelerin Çin İmparatorunun gücünü kabul edip, bu mutlak güce biat etmesi ve sadık kalmasıdır.

³⁷ Bu kadim ticaret ağının, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılıların Uzak Doğu'ya girmesiyle başlayan yeni modern bölgesel piyasasının şekillenmesinde büyük katkıları olmuştur. Özellikle Hamashita Takeshi'nin çalışması, Batı Dünyası perspektifinden Doğu Asya'daki bölgesel ticareti algılayan genel temayüle karşı, bunun önceli konumundaki yerel haraç sisteminin anlaşılması gerekliliğini ileri sürmesi açısından önemlidir. Bkz. Hamashita Takeshi, *Kindai Chūgoku Kokusaiteki Keiki: Chōkō Bōeki Shisutemu to Kindai Ajia*, Tokyo Daigaku Shuppankai, Tokyo 1990.

³⁸ Danjō Hiroshi, "Minchō no Taigai Seisaku to Higashi Ajia no Kokusai Chitsujo: Chōkō Taisei no Kōzōteki Rikai ni Mukete", *Shirin Vol. 92 No. 4*, Temmuz 2009, s. 645, 646.

³⁹ Bu ilişkide sadece Çinli lidere İmparator denirdi. Yabancı lidere ise, en fazla kral statüsü verilirdi. Yuan Kang Wang, "Explaining the Tribute System: Power, Confucianism, and War in the Medieval East Asia", *Journal of East Asian Studies* 13, 2013, s. 211, 212.

⁴⁰ Kang Jung In, *Western-Centrism and Contemporary Korean Political Thought*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York, London 2015, s. 69.

2. Sisteme cebren dahil edilme: Nispeten zayıf olanın, büyük bir cesaret gösterip mevcut düzene karşı çıkmak suretiyle cenk etmesidir, ki bu, güçlünün askeri istila ve fethine maruz kalmak anlamına gelirdi.

3. İzole bir yaşam: Anakaradaki yeni yönetim erkine muhalif bir duruş sergilemek, bu gücü kendinle eşit görmek, hatta gerekirse cenk etmek ve bunun sonucu mevcut düzenden soyutlanmış bir yaşam sürmek.

Yuan Dönemi Çin-Japon İlişkileri

Yaklaşık 2000 yıllık İmparatorluk tarihine sahip Çin’de, iki dönem vardır ki, sınırların genişliği itibariyle bir benzeri yoktur. Bunlardan ilki, 1271’den 1368’e kadar Çin’deki merkezi güç olan Moğolların dönemi, yani Yuan İmparatorluğudur. Diğer de, 1644’den 1912’ye kadar Çin’deki halklara hükmeden ve Çin’deki son İmparatorluk olan Mançu Hanedanlığıdır. İkisinin ortak özelliği, Han kökenli olmayan halklar, bir diğer ifadeyle ‘yabancı’ hanedanlıklar oluşuydu. Diğer ortak noktaları da, Çin İmparatorları arasında toprak büyüklüğü açısından en geniş sınırlara sahip iki hanedanlık olmalarıdır. Çin İmparatorluk tarihinde etrafındaki halklara, kabilelere en fazla nüfuzunu sirayet ettirebilen ve en büyük coğrafi genişliğe sahip olan hanedanlıklar, Han kökenli hanedanlıklar dönemi değil, Moğol ve Mançu gibi yabancı unsurların merkezi erke sahip olduğu zamanlardır.⁴¹ Bu bölümde, çalışmamızın konusu olan Yuan Hanedanlığı dönemindeki Japonya-Çin ilişkileri ele alınacaktır.⁴²

Kubilay Han’ın, Sung Sülalesi tahakkümündeki Çin topraklarını zapt etmesi esasen kağan ilan edildiği 1260 senesine kadar dayanır. Kağan ilan edildikten sonra, Yuan İmparatorluğunu resmen ilan edeceği 1276 senesine kadar bir nevi taht mücadelesindeki potansiyel rakipleriyle mücadeleye ciddi bir enerji harcamıştır. Kardeşi Arıkboğa, amcalarından Ögedey’in torunu, yani kuzeni Kaydu gibi aile içi taht kavgalarından dolayı bir süre asıl düşmanı olan Sung Hanedanlığı ile sulh etmek zorunda kalmıştır. İç tehditleri ortadan kaldırdıktan sonra da, 1279’da Sung İmparatorluğunu yıkarak Çin’in yegane

⁴¹ Michael Dillon, *Modernleşen Çin’in Tarihi* (Çev. Eylem Ümit Atılğan ve Aydın Atılğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 14, 23, 24.

⁴² Bu çalışmada, resmi Çin Sülale Tarihlerinde kayda geçmiş Japonya ile ilgili bölümlerin Japonca çevirilerinden istifade edilmiştir. Konumuz gereği, ekseriyetle Yuan Hanedanlık kayıtlarını kullandığımız çalışmamızda, Tōdō Akiyasu, Takeda Akira ve Kageyama Terukuni’den oluşan bilim adamlarının çevirdiği, *Wakokuden: Chūgoku Seishi ni Kakareta Nihon* adlı eserden yararlandık. Sadece Yuan Resmi Kayıtlarından bire bir alıntıladığımız bölümlerin orijinal Çincelerini, Japonca-Çince sözlük yardımıyla Academia Sinica Veritabanı (<http://hanchi.ihp.sinica.edu.tw/ihp/hanji.htm>) üzerinden teyit ettik. Bunun dışında Yuan Resmi Kayıtlarına dayandırdığımız bilgileri yukarıdaki *Wakokuden*’den aldık.

hakimi haline gelmiştir.⁴³ Kubilay liderliğinde Moğolların Çin topraklarını o döneme kadar hiç olmadığı kadar genişletmesini, Moğolların savaşçı bir halk olma özelliği ile izah etmek şimdiye kadarki genel kabul gören doğrudur.

Kubilay'ın Yuan Hanedanlığı, Çin topraklarına hükmetmeyi yine Çin'in geleneksel prensiplerine göre, yani Konfüçyüsçü ritüellere göre icra etmeyi tercih etmiştir.⁴⁴ Bu doğrultuda ilk işlerinden bir tanesi, Han Hanedanlığı döneminden beri uygulanan Çin'e haraç verme geleneğinin idame ettirilmesi için çevre krallıklara/topluluklara İmparator Fermanı, yani 詔書'ya sahip heyet göndermekti. Bir nevi davet mektubu olan bu fermana, Çin'deki merkezi yönetimin değiştiğine ve bu yeni durumdan haberdar edilen liderlerin ivedilikle Çin sarayına gelip yeni "Gök'ün Oğlu"na biat etmesi istenirdi. Bunlar arasında günümüz Myanmar (=Burma)'ındaki Pagan Kralı, dönemin Cava Kralı, Siyam, Annam Kralları gibi Güney Doğu Asya memleketleri olduğu gibi, Kore, Japonya gibi Doğu Asya memleketleri de vardır.⁴⁵

Ming Hanedanı Zhu Yuan Zhang 1368 senesinde Nankin'de tahta geçtikten bir sene sonra derlenen Yuan Hanedanlığı resmi kayıtlarına göre, Kubilay Han Japonya'ya davet fermanıyla ilk heyetini, 1266'da göndermiştir. Kubilay'a Japonya'ya heyet gönderilmesini kendisine tâbi Goryeo'luların (高麗) , yani Korelilerin tavsiye ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu heyet, Kokuteki⁴⁷ (黒的, 黒迪 olarak da bilinir) isminde İmparatorluk savunma dairesinin üst düzey yetkililerinden birisi riyasetinde toplanmıştır. Kubilay Han Japonya'ya anakaradaki yeni durumdan haberdar eden ve eskiden olduğu gibi kendisine biat edip haraç vermesini isteyen davet fermanını Kokuteki'yle birlikte yollamıştır. Bu resmi belgede şu ifadeler yer almaktaydı:⁴⁸

⁴³ Fidan, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfegi ve Osmanlılar*, s. 30, 31.

⁴⁴ Her ne kadar ilk başlarda bazı sıkıntılar yaşansa da, Kubilay, kendini yeni Çin İmparatoru ilan ettikten sonra, Çinli bürokrat ve düşünürleri etrafında toplayarak Konfüçyüsçü prensipler ve yöntemler doğrultusunda Çin'in yönetilmesini emretmiştir. Sadece devlet idaresinde oldukça mühim bir yer teşkil eden memuriyet sınavı uygulamasını kaldırmıştır. Fakat, Kubilay'ın vefatından sonra yerine geçen Moğol liderler, Çinli bürokrat ve düşünürlerin telkiniyle memuriyet sınav sistemini yeniden uygulamaya koymuştur. Fidan, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfegi ve Osmanlılar*, s. 32.

⁴⁵ Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019 (6. Baskı), s. 285, 302, 322.

⁴⁶ Tödō Akiyasu, Takeda Akira, Kageyama Terukuni, *Wakokuden: Chūgoku Seishi ni Kakareta Nihon*, Kōdansha Gakujutsu Bunko, Tokyo 2010, s. 326.

⁴⁷ Japonca okunuşudur.

⁴⁸ Tödō ve diğerleri, a.g.e. s. 312, 313.

Bu ferman, Büyük Moğol İmparatorundan Japonya'nın kralına arz edilmiştir. Bize göre, eski dönemlerden beri küçük ülke kralları (小国之君) komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterir. Gök'ün kutsal emrine istinaden atalarımız tüm Çin topraklarını tahakkümü altına almıştır. Namımız uzaktaki pek çok ülkelere kadar bilinmektedir. Gücümüzden korkan bütün memleketler, huzurumuza çıkıp bize hürmet etmektedirler.

Biz tahta geçtiğimizde Goryeo'nun masum halkının uzun süren harpten bitap düştüğünü gördük. Bu savaşa son vermeleri yönünde emrettik ve Goryeo Krallığına kaybettiği toprakları yeniden kazandırdık. Onlar da buna karşılık, sarayda huzurumuza çıkıp bize hürmet ettiler. Bizim Goryeo ile münasebetimiz, statü gereği yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki gibi olsa da, birbirimize karşı beslediğimiz duygusal bağ itibariyle baba ile oğul gibidir.⁴⁹ Bundan muhtemelen siz de haberdarsınızdır.

Goryeo, bizim doğumuzdaki bir memleketdir. Japonya da Goryeo'ya oldukça yakın. Japonya kurulduğu günden itibaren fırsat doğdukça Çin ile dostane ilişkiler kurdu. Fakat, bizim dönemimizde bu dostane ilişkilerin idamesi için tarafımıza herhangi bir elçi gönderilmedi. Çin'in artık tahakkümümüze geçtiği hakikati tarafınıza ulaşmadı mı? Durumdan haberdar olmadığınızı düşünerek, size fermanımla birlikte bir heyet gönderiyorum. Temennimiz, bundan böyle bizimle dostane münasebetler kurmanız. (Gök'ün Oğlu) İmparatorun varlığıyla dünya bir aile gibidir ve İmparator ile sulh ve dostluk üzerine bir ilişki kurmayanlar, dünyayı aile yapan düzene karşı

⁴⁹ Bu teşbih tesadüf değildir. Konfüçyüsçü dünya görüşünde aile içindeki statüler "Beş İlişki" kaidesi ile belirlenmiştir. Bunlardan birisi de, baba-oğul ilişkisidir. Doğu Asya bölgesi bir aile olarak görülmekte ve aile içindeki ata olarak Çin baba, tâbi olan ülke ise oğul olarak örneklenmek istenmiştir. Bkz. John King Fairbank and Merle Goldman, *China: A new History*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts.-London 2006, s. 19, 20.

gelmiş olurlar ki, bunun bedeli de harptir. Bunu da isteyen kimse olmaz herhalde. Kral, bu söylenenleri iyice düşünün lütfen.

Yukarıda da görülebileceği gibi, davet niteliğindeki fermanın bilhassa son kısmı üstü kapalı tehditkar bir hitap içermektedir. Fakat, esasen, Kubilay Han ve Konfüçyüsçü İmparatorluk bürokrasisinin Japonya'ya bakışı ve yaklaşımı diğer çevre ülkelere kıyasla daha temkinli ve kibar bir dille yazılmıştır. Kubilay'ın haraç verme ritüeline riayet edilmesi için Japonya'ya gönderdiği davet niteliğindeki bu ilk ferman, her ne kadar Japon Sarayına da o dönemde gerçek güç sahibi Kamakura Şogunluğuna ulaşmasa da, kullandığı dil itibariyle incelenmeye değerdir. Nitekim, Kubilay, o döneme kadar Goryeo ya da Ryukyu Kralları veya sair çevre ülke krallarına gönderilen fermandaki dilden farklı bir üslubu tercih etmiştir. Somutlaştıracak olursak, “Bu ferman Büyük Moğol İmparatorundan Japonya'nın kralına arz edilmiştir” kısmında kullanılan fiil, 奉る(奉書) 'dur ki, mot a mot çevirisi “arz etmek, sunmak”tır. Bu tabir eşit seviyedeki birisine karşı kendini alçaltmak suretiyle samimiyet göstergesi olarak ya da kendinden daha üst statüdeki birisine, karşı tarafı yüceltmek için kullanılan bir nevi saygı dilidir. Kubilay Han'ın Japonya'daki hükümdara karşı bu kelimeyi özellikle kullandığı barizdir.⁵⁰

Japonya'yı Tang Dönemi'ndeki gibi tekrardan Gök'ün Oğlu Çin İmparatoruna haraç ödeyen bir memleket yapma niyetinde olan Kubilay'ın 1266 senesinde gönderdiği ilk heyet, Kore üzerinden Japonya'ya ulaşmaya çalışsa da, dönemin Goryeo Kralının aksi yöndeki telkiniyle Japon topraklarına varmadan Kore'den geri döndürülmüştür. Goryeo Kralının heyetinin Japonya'ya ulaştırılması konusunda beklenen düzeyde bir işbirliği içinde olmamasına Kubilay'ın kızdığını Yuan Resmi Kayıtlarından anlamak mümkündür.⁵¹ Bunun üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra, 1267 senesinde Kubilay tekrar Japonya'ya heyet göndermeye karar vermiş ve bu sefer Goryeo Krallığından bir önceki seferde Japonya'ya ulaştırılmayan heyetin sorumluluğunu alması manasında Koreli bir heyetin Yuan Hanedanlığı adına gönderilmesi emredilmiştir. 1267 senesinde yola çıkan ve Goryeo'lu Korelilerden oluşan bu heyet, Kubilay Han ve İmparatorluğunu temsilen Japonya'ya ulaşmayı başaran ilk heyettir. Kubilay Han'ı temsilen Panbu (潘阜) ve Lijeong (李挺) adlı iki Koreli ve beraberindekiler, o dönem Japon yetkililere Kubilay'ın fermanını 1268 Ocak ayında vermiş ve altı ay resmi bir

⁵⁰ Uematsu Tadashi, “Keisei Taiten ni Miru Yuanchō no Tai Nihon Gaikōron” *Kyoto Joshi Daigaku Daigakuin Bungaku Kenkyūka Kenkyū Kiyō No. 16*, Kyoto 2017, s. 82.

⁵¹ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 327.

cevap alabilmek için Japonya’da kalmışlardır.⁵² Japonya’ya ulaşan bu ilk ferman da, 1266 tarihli heyete teslim edilen fermanla aynı üslup ve hemen hemen aynı muhteviyatta yazılmıştır. Burada da, 奉る(奉書) ifadesi seçilmiş ve aşağıda belirtilen ve tevazü dili olarak algılanması olası 不宣 tabiri fermanın sonunda kullanılmıştır.⁵³

Bunun dışında, 1274 senesindeki I. Moğol İstilasından sonra, Kubilay Han tarafından Japon hükümdara gönderilen İmparatorluk fermanlarında da kibar bir hitap olarak nezaket dilindeki 致す (致書) ifadesi kullanılmıştır. Son olarak, Kubilay Han ve Yuan Hanedanlığı kontrolündeki geleneksel Çin sarayının Japonya’ya bakış açısını ortaya koymak adına Japonya’ya gönderilen resmi fermanların sonunda, yukarıda da kısaca değindiğimiz 不宣 (不宣白) ifadesi kullanılmıştır.⁵⁴ Klasik Çince, Japoncadaki tabirle Kanbun (漢文) metinlerinde 不宣 ifadesinin mektup ya da resmi belgelerde kullanılması, yazarın kendisini alçaltarak karşı tarafa ifadelerinin yetersizliğini gösterir ve kendisiyle iletişimde kalmadaki isteğini üstü kapalı bir şekilde ima eder. Alçak gönüllük göstergesi ve samimiyet belirtisidir.⁵⁵

Diğer çevre ülkelerin Çin Sarayı ile olan tarihsel ve derin bağının aksine, Japonya’nın Çin ile arasına hep bir mesafe koyduğu ya da coğrafyasından dolayı mesafe koymak zorunda kaldığı bir gerçektir. Kore, Vietnam ya da kuzey ve batıdaki göçebe kökenli topluluklar gibi Çin Sarayı ile daha yoğun ve sık münasebetlerde bulunan bölge ülkelerine kıyasla, Japonya, kendisi istediği sürece ve ihtiyaç duydukça kontrollü bir münasebet çerçevesinde temasa geçmiştir. Kubilay Han da, Çin sarayındaki Konfüçyüsçü diplomasi geleneğinden ve öncel resmi kayıtlardan bihaber değildi. En azından etrafında bu ekolde yetişmiş bürokrat ve aydınlar mevcuttu ve onların önerilerini de göz önünde bulundurarak Japonya’nın Çin sarayı diplomasi tarihinde Kore, Vietnam ya da Ryukyu gibi Doğu Asya memleketlerine kıyasla hep bir bilinmezlik içerdiği ve mesafeli olduğu vaziyete hakimdi. Bu yüzden, Japonya ile diplomasideki dili ve uygulanacak politikalarda tedbirin elden

⁵² Esasen heyet sadece Kubilay Han’ın Yuan İmparatorluğunu değil, Goryeo Krallığını da temsilen gönderilmiştir. Hem Çin sarayı fermanını hem de Goryeo Kralı fermanını Japonya’ya ulaştırmışlardır. Uematsu, a.g.m. s. 78, 88.

⁵³ Hatano Yusuke, “Kubirai Kaan to Gosaga Insei no Gaikō Kōshō”, *Ritsumeikan Bungaku No. 624*, Ritsumeikan Daigaku Jinbungakkai, Kyoto 2012, s. 665.

⁵⁴ Uematsu, a.g.m. s. 83.

⁵⁵ Antje Richter, *Letters and Epistolary Culture in Early Medieval China*, University of Washington Press, Washington 2013, s. 136, 137.

bırakılmaması gerektiğini bildiğini düşünüyoruz. Bu bağlamda, resmi fermanlardaki üslup da bu doğrultuda belirlenmiştir. 1268 senesinde Japonya'ya Moğol-Çin İmparatorluğu Yuan adına ulaşan Goryeolular, müsbet hiçbir sonuç elde edemedi dönmuşlerdir.

O dönemde Japonya'da bir nevi çift başlı bir yönetim vardı. Kyoto'da Japon İmparatoru ve saray erkanı merkezli Japon Saray yönetimi ve daha kuzeydeki Kamakura bölgesinde ise Samuray kökenli askeri idare, daha doğru bir ifadeyle Kamakura Şogunluğu mevcuttu. Esasen, 12. yüzyılın ikinci yarısına kadar saray merkezli bir idare altında yönetile gelen Japonya, sonraki dönemde Buke Shakai (武家社会) yani samuray toplumuna evrilmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Meiji Restorasyonuna kadar samuray kökenli ve gücünü kılıç ve silahlı silahlardan alan askeri feodallar tarafından idare edilmiştir. İmparator ve saray erkanı pasifize edilmiş, samuray feodallarının gerçek anlamda ülkeyi yönettiği yeni bir Japonya doğmuştur.⁵⁶

Yuan Hanedanlığı Çin'i bu döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla, Kubilay tarafından Japonya'ya gönderilen heyet ve fermanının hangi yönetimi muhatap aldığı sorusu akıllara gelebilir. Çin sarayının Japonya'daki vaziyete ve ülke içi dengelere tafsilatlı bir şekilde hakim olduğunu söylemek zordur. Çin için kendisine ulaşanın meşruluğu önemlidir. Bundan dolayı da, daha önce de belirttiğimiz gibi, lidere haklar ve unvan bahşi verilmek suretiyle ulaşan şahsa meşruluk kazandırılırdı, ülkeye değil. Her lider değişikliğinde Çin Sarayına ziyaret edilmesi gibi Konfüçyüsçü diplomasi kaidesi vardı. Moğol-Çin İmparatorluğu'na da henüz Japonya tarafından liderlik hak ettiğini arz eden bir heyetin ulaşmadığı gerçeği ve Kubilay'ın fermanındaki 日本国 王, yani Japon Kralı hitabı da dikkate alınırca, iki farklı yönetimin var olduğu bir Japonya bilincinde olduğu söylenemez. Fakat, Japonya'daki ilgili literatüre bakıldığında, Kyoto merkezli saray erkanını ve başındaki İmparatora yönelik bir ferman olduğu çıkarımını yapmak mümkün olabilir. Lakin, gerçek gücün Kamakura Şogunluğunda olduğu dönemin Japonyası'nda ilk Moğol-Çin İmparatorluk fermanı Kyushu Bölgesinde Kamakura Şogunluğunun himayesindeki diplomasi merkezi, Dazaifu (太宰府) ya ulaştırılmıştır.⁵⁷ Buradaki yetkililerce önce Kamakura Şogunluğuna sonra da Kyoto merkezli saraya gönderilen fermana hem saray kanadı hem de Şogunluk tarafının herhangi bir cevap vermediği anlaşılmaktadır. Altı ay Kyushu'da bekletilen

⁵⁶ Milton W. Meyer, *Japonya Tarihi: Hanedanlık Döneminden Günümüz Japonyası'na*, (çev. Lizet Deadato) İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014, s. 71.

⁵⁷ Kuroda Toshio, *Nihon no Rekishi 8: Mōko Shūrai*, Chūkō Bunko, Tokyo 1974, s. 57.

Goryeolu elçiler ise, amaçlarına ulaşmadan Kore'ye dönmek zorunda kalmış ve durumu önce Goryeo Kralına sonra da Çin Sarayına rapor etmişlerdir.⁵⁸ Hem Kyoto'daki saray erkanı hem de Kamakura Şogunluğu yetkilileri Moğol-Çin İmparatorluğu'nun davetine iştirak etmemenin, daha doğrusu cevap dahi vermemenin dönemin diplomatik ritüelinde askeri bir çıkarmaya kadar gidebileceğini biliyorlardı. Bu doğrultuda, Şogunluk, Batı Japonya'daki temsilcilerine 異敵 yani “Dış Güçler”in olası saldırılarına karşı teyakkuza olmaları emrini vermiştir. Fakat, sonrasında muhtemel saldırıya karşı yaptıkları ciddi bir tahakküm ya da yerel güçlere verdikleri askeri bir desteğe rastlanmamıştır. Ayrıca, ülke genelindeki Budist tapınaklar ve Şinto mabetlerde de muhtemel saldırının gerçekleşmemesi için dua ettirilmiştir.⁵⁹

Kubilay Han, Japonya'ya üçüncü kez elçi gönderilmesi ve yine Goryeoların bu üçüncü heyetin Japonya'ya ulaştırılmasından sorumlu olması emrini verdi. Bunun üzerine üçüncü Moğol-Çin İmparatorluk heyeti 1269 senesi Şubat ayında Japonya'nın Tsushima Adası'na ulaştı. Bu sefer Tsushima'daki Şogunluk görevlileri elçilerin Japonya'ya girmesine izin vermedi. Bundan dolayı Kubilay Han'ın temsilcileri ile yerel yetkililer arasında arbede çıktı ve Japonya'ya kadar varmalarına rağmen görevi ifa edememenin nedeni olarak iki Japonu yakalayıp beraberinde Çin anakarasına döndüler.⁶⁰

Üçüncü girişimden sonra da, Kubilay Han Japonları biat ettirme inadından vazgeçmemiştir. Onun bu konudaki ısrarı, Japonya'nın sinosentrik bölgesel diplomasi kurallarına uymayıp sineğe çekmesine vesile olmuştur. Fakat, asker ve göçebe bir kabileden gelen Kubilay Han, diğer bir taraftan da muhtemel bir istila hareketi için Kuzey doğu Çin'deki Kinshu bölgesinde hazırlıklara başlanması talimatını vermiştir. Aynı zamanda barışçıl diplomasi yoluyla girişimlerini sürdürmüş ve 1269 yılı Haziran ayında Goryeolu Kim Yu Song (金有成)'u elçi olarak görevlendirmiştir. Bir önceki seferde rehin alınan iki Japon memuru da bu heyete iade ettirmiştir. Bu heyetle birlikte Japonya'ya bir kez daha haraç vermeye davet etmiştir.⁶¹

Bu girişimden de bir sonuç alamayan Kubilay Han, beşinci kez bu sefer kendisine daha yakın ve nispeten rütbeli birisini, Chōryōhitsu (趙良弼) isimli genel sekreterini Japonya özel temsilcisi olarak Japonya'ya gönderdi ve özle

⁵⁸ Uematsu, a.g.m. s. 88.

⁵⁹ Kuroda, a.g.e. s. 65, 66.

⁶⁰ Bunların adada yaşayan sıradan halk olmadığı bilinmektedir. Yerel yönetimde görev alan alt sınıf memurdular. Bkz. Uematsu, a.g.m. s. 88, 89.

⁶¹ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 328.

şu ifadelerin yer aldığı resmi fermanı mutlak suretle Japon Kralına vermesini emretti.⁶²

Duyduğuma göre, Kral olarak her yerin kendinize ait olduğunu düşünüyormuşsunuz. Goryeo bizimle aynı ailedendir. Siz ise, şüphesiz, onun komşusunuz. İşte tam da bundan dolayıdır ki, daha önce size resmi İmparatorluk fermanımızı verdiğimiz elçimizi iyi münasebetler kurmak için gönderdik. Fakat, elçimiz sınırda memurlarınız tarafından durdurulduğu için sizinle görüşememiş. Bu esnada tebânızdan iki kişi alıkonulup tarafımıza getirilmişse de, ben resmi fermanımızla birlikte yeniden ülkelerine dönmelerini sağladım. Buna rağmen tarafınızdan bize herhangi bir ziyaret gerçekleşmediği gibi hiçbir haber de yollanmamıştır.

Sormak isterim ki, Goryeo’da krala tâbi Im Yeon’un çıkardığı isyandan dolayı mı iletişim kuramadınız? Bu yüzden mi tarafımıza elçinizi göndermediniz? Yoksa, gönderdiniz de, yollar mı kapalıydı? Açıkçası hiçbir fikrim yok. Eğer öyle değilse, Japonya’yı adabı muaşeret kurallarına uyan bir ülke olarak bilmeme rağmen, neden böylesi düşüncesiz bir davranışta bulundunuz? Im Yeon’u yenip Goryeo Kralını yeniden eski gücüne, halkını da barış ve huzur dolu bir ortama kavuşturduk.

Yine de, üst rütbeden Chōryōhitsu’yu resmi fermanımla birlikte özel temsilcim olarak Japonya’ya gönderdim. Buna mukabil, siz de hemen elçinizi Chōryōhitsu ile birlikte tarafımıza gönderirseniz, iyi ilişkiler kurabiliriz ve bu da sizin başarınız olur. Yok eğer elçi göndermekte tereddüt eder ve bu esnada savaş halı zuhur ederse, ne yapacaksınız? Harbi eminim hiç kimse istemez. Kral, iyice düşünün lütfen.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere, Kubilay, bu sefer sonuç alabilmek adına en güvendiği ve rütbe itibarıyla önemsenen şahıslardan birisini Japonya’ya göndererek adeta Japonya’daki güce, harbe giden yoldaki

⁶² Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 328, 329.

son şansları olduğu izlenimini vermek istemiştir. Kuzey-doğu Çin doğumlu ve Tunguz kökenli (=Mançu) Chōryōhitsu, anakaradan yola koyulmadan önce Çin sarayında Japon kralıyla görüşmesi esnasında hangi protokol kurallarına uyması gerektiğini, Japon kralının mı, kendisinin mi üst olduğu, yoksa eşit konumda mı olduklarına dair net kararlar alınmasını istemiştir. Bu talep doğrultusunda konu sarayda tartışılmışsa da, Japon kralının geleneksel Sinosentrik diplomasi düzenindeki statüsünün/pozisyonunun net olmadığına ve buna istinaden de detaylandırılmış bir protokol kriteri önerilemeyeceği kanâtına varılmıştır.⁶³

Karşılaşacağı liderle nasıl ve hangi statüde konuşması ve davranması gerektiğine dair net bir cevap alamayan Chōryōhitsu, Moğol ordusundan yaklaşık 40 kadar askerle birlikte yola çıkmış ve 1271 senesi Ocak ayında önce Goryeo'ya varmıştır. Bu esnada Goryeo Krallığında Moğol-Çin İmparatorluğuna şartsız biat edilmesine karşı duyulan memnuniyetsizlikten doğan Sambyeolcho (三別抄)⁶⁴ isyanı sürdüğü için Chōryōhitsu ve heyeti hemen Japonya'ya hareket edememiştir. 6 aydan uzun bir süre Goryeo'da bekledikten sonra Eylül ayında günümüz Fukuoka eyaletindeki Hakata'ya ulaşabilmişlerdir.⁶⁵

Buradaki yerel birim ve aynı zamanda sınır güvenlik noktası olarak da işlev gören Dazaifu'da ağırlanan yaklaşık 100 kişiden oluşan Chōryōhitsu heyeti, Japon kralı ve Şogunuyla görüşmek istediğini iletmişse de, bu talebi Japon memurlarca reddedilmiştir. Fakat, Kamakura'daki Şogun ve Kyoto'daki Japon İmparatoru ile görüşmeden Japonya'dan ayrılmayacağını, Kubilay

⁶³ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 329.

⁶⁴ Sambyeolcho olarak bilinen isyancı askeri grup tarafından 1271 senesinde Japonya'ya elçi gönderilmiş ve Moğollara karşı beraber hareket etmek istenmiştir. Kamakura Şogunluğu ve saray erkanı bu teklifi de aynı Moğol-Çin İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi, karşılıksız bırakmıştır. Goryeo'nun meşru temsilcisi olmayan isyancı Sambyeolcholuların Japonya'dan askeri yardım istemesine dair detaylı bilgi için bkz. Ishii Masatoshi, "Bunei Hachi Nen Rainichi no Kōraishi Nitsuite: Sanbesshō no Nihon Tsūkō Shiryō no Shōkai", *Tokyo Daigaku Shiryō Hensanjōhō No. 12*, Tokyo Daigaku Shiryō Hensanjo, Tokyo 1977, s. 1-7; Murai Shōsuke, *Ajia no Naka no Chūsei Nihon*, Azekura Shobō, Tokyo 1988, s. 166, 167.

⁶⁵ Chōryōhitsu ve heyetinin Goryeo'da beklemesinde tâli bir neden daha olduğu düşünülmektedir. O da, Kubilay Han'ın son şans olarak Japonya'ya heyet gönderdiği ve bunda da başarılı olunmazsa askeri bir seferle biada zorlanacağına kanât getirmesinden dolayı Goryeo'nun Japonya'ya bir heyet göndermesi ve bunun sonucunun beklenmesidir. Goryeo Krallığı için Japonya'ya yapılacak askeri bir çıkarma güçlü bir isyan hareketiyle çalkalanan Goryeo için bir felaket olabilirdi. Bu çıkarmada hem ekonomik hem de siyasi ve askeri manada Goryeo'nun kilit rol oynayacağı gün gibi barizdi. Amaç Japonya'yı Kubilay'a temsilci göndermek konusunda ikna edip ulusal tehlikeyi ortadan kaldırmaktı. Goryeo'nun fermanı Şogunluk ve Japon sarayında uzun uzadıya değerlendirilirken Chōryōhitsu ve heyeti Kyushu adasına gelmişti. Kuroda, a.g.e. s. 72, 73.

Han'ın resmi ve orijinal fermanını sadece kendisinin verebileceğini müteaddid defalar Dazaifu'daki yerel yöneticilere iletmiştir. Hatta, onlarla bu konuda hararetli bir tartışma yaşadktan sonra amacına ulaşmadan ülkeye dönmekten ziyade kellesinin Japonya'da vurulmasını dahi isteyerek ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir. Fakat, Dazaifu'dakilerin inadının kırılmadığını görünce pes etmek ve orijinal fermanın bir örneğini Şogunluk temsilcisine teslim etmek zorunda kalmıştır. Aralık ayına kadar mutlaka cevap verilmesi gerektiğini, aksi takdirde donanmanın harekete geçirileceğini söylemiştir. Fermanın bir örneği Ekim ayı sonunda Kamakura'daki Şogunluktan Kyoto'daki Japon sarayına gönderilmiştir. Her iki tarafta yapılan istişareler neticesinde, yine Yuan Hanedanlığı Çin'ine ne resmi bir heyet göndermek ne de menfi manada bir cevap vermek istenmiştir. 1272 senesi Ocak ayına kadar Kyushu'da kalan Chōryōhitsu heyeti ise, hiçbir somut cevap alamadan Goryeo'ya dönmüştür. Chōryōhitsu, Goryeo topraklarında kalmış ve yazmanı riyasetinde Japonya'dan dönerken beraberinde getirdiği 12 Japonla birlikte Kubilay Han'ın huzuruna çıkması için Çin sarayına göndermiştir. Fakat, normal şartlarda resmi bir yabancı memleket heyetinin kendi kralının resmi fermanı olmadan Çin İmparatorunun huzuruna çıkması mümkün olmadığı için, Japonlar saraya kabul edilmeden geri gönderilmişlerdir. Bunların gerçekten Japonya kralı ya da Kamakura Şogunluğunun meşru ve resmi temsilcisi olmadığına, daha ziyade Dazaifu, yani sadece sınır yönetimindeki sıradan Japonlar olduğuna kanât getirilmiştir. Bunun üzerine, Chōryōhitsu'nun yazmanı ve beraberindeki Japonlar önce Goryeo'ya dönmüşlerdir. Daha sonra da Chōryōhitsu, heyetiyle birlikte ikinci kez Japonya'ya gitmişse de, bundan da bir sonuç alınamamıştır. İkinci Japonya ziyaretinde bir ay kadar yine sınır bölgesinde kaldıktan sonra 1273 Mayıs ayında Çin'e geri dönmüşlerdir. Kubilay Han, bu sefer toplamda yaklaşık 2.5 sene boyunca özel temsilcisi Chōryōhitsu ve Goryeo Kralı üzerinden Japonya ile geleneksel diplomatik yollardan iyi ilişkiler kurmak istemişse de bunda başarılı olamamıştır.⁶⁶ Daha doğrusu, Japonya şimdiye kadar olduğu gibi bu sefer de Kubilay Han'ın heyetini eli boş göndermiştir. Kubilay Han liderliğinde Yuan İmparatorluğu açısından bakıldığında, heyetlerine karşı müsbet ya da menfi hiçbir cevap verilmeyerek geleneksel diplomasi düzenine aykırı hareket edilmiştir.

Esasen, Kyoto'daki imparator ve saray erkani bu elçilerin eli boş gönderilmesinin bedelinin savaş olduğunu ileri sürerek menfi de olsa bir cevap verilmesi gerektiğini düşünmüş ve bu doğrultuda iki defa resmi ferman hazırlayıp Yuan Hanedanlığı ve Goryeo Krallığı ile resmi iletişim kurmaya ve heyetler göndermeye çalışmıştır. Fakat, her ikisi de, Kamakura Şogunluğu ve Kyoto'daki temsilcileri tarafından engellenmiştir. Bunlardan ilki 1269

⁶⁶ Kuroda, a.g.e. s. 74.

senesindeki Goryeolu Kim Yu Song heyeti zamanındadır, diğeri de 1271 senesindeki Chōryōhitsu heyetinin ilk ziyaretine mukabildir.⁶⁷ Hatta, ilk girişimde, Goryeo ve Yuan Hanedanlığı Çin'ine ayrı ayrı cevap verilmesine karar verilmişse de, nihai bir resmi ferman halini alamadan konu kapanmıştır. Fakat, fermanın muhteviyatına dair yapılan istişareler neticesinde, Moğol-Çin İmparatorluğuna, Japonya'nın gücünü Tanrı katından aldığı, yani "kutsal bir memleket (神国)" olduğunun hatırlatılması ve bu yüzden de dışarıdan yapılan tehditlere boyun eğmeyeceğini anlatan ve heyet göndermeyi reddeden bir içerikte taslak hazırlanmıştır.⁶⁸

1273 senesine kadar anakaradan toplamda 5 defa heyet gönderilmesine ve bunlardan en sonuncusunda ise üst rütbeli bir memurun başkanlığında yaklaşık iki buçuk senelik bir girişim de bulunulmasına rağmen, Japonya hiçbir şekilde Kubilay Han'ın Çin İmparatorluğuna biat etmemiştir. Resmi hiç bir haraç göndermeyi de kabullenmemiştir. Esasen, Kamakura Şogunluğu da Kyoto'daki saray erkani da bu diplomatik ataletin bedelinin askeri bir sefer olduğunu iyi bilmekteydiler. Nitekim, Kubilay Han, Çin İmparatorluğuna haraç götürmeyen Japonlardan sonra Goryeo Kralına Japonya'ya karşı girişilecek büyük bir sefer için hazırlık yapmasını emretmiştir. Nihai olarak, Moğol, Kore ve Çinlilerden oluşan Yuan ordusu, küçük, orta ve büyük ebatla toplamda 900 gemi ve yaklaşık 15.000 kişiden oluşan askeri bir güçle 1274 senesi Ekim ayında Japonya seferine çıkmıştır.⁶⁹ Kore Boğazı'ndaki ve günümüzde Japonya'nın Nagasaki Eyaletine bağlı Tsushima ve İki Adaları'nı işgal eden Kubilay'ın ordusunun bir sonraki durağı Japon anakarasının güneydeki sahil sınır merkezlerinden birisi olan Hakata idi. Kyushu'daki Kamakura Şogunluğunun temsilcilerinin harekete geçirdiği ve samuraylardan oluşan Japon ordusu ile Çin İmparatorluk ordusu arasında çetin bir harp çıkmıştır. Anakaraya çıktıkları ilk gün Japon ordusunu bozguna uğratamayan Kubilay Han'ın ordusu, aynı gün geceyi gemilerde geçirmeye karar vermiştir. Bu esnada güçlü bir tayfun çıkmış ve Moğol-Çin İmparatorluğu ordusundaki gemilerin büyük çoğunluğunun batmasına ve askerlerin kahir ekseriyetinin ölmesine sebep olmuştur. Japon samurayların dirençli mukavemeti ve doğal şartlar dolayısıyla, Kubilay Han'ın ordusu bu askeri çıkarmada başarılı olamamış ve nispeten az sayıda kalan asker de Japon topraklarından çekilmek

⁶⁷ Hatano, a.g.m. s. 663, 664.

⁶⁸ Kuroda, a.g.e. s. 64.

⁶⁹ Amino Yoshihiko, *Mōko Shūrai (Jō)*, Shōgakukan Raiburari, Tokyo 1974, s. 216.

Kore topraklarına dönmek zorunda kalmıştır.⁷⁰ Yuan Resmi Kayıtlarında bu durum şöyle ifade edilmektedir:⁷¹

...Temmuz ayında Japonya seferine başladık. Ekim ayında İmparatorluk ordusu Japonya topraklarına girdi ve Japon ordusunu yendi. Fakat, ordumuz kontrolü kaybetti, ayrıca yaylarımız da tükendi. Ele geçirilen yerleri yağmaladıktan sonra esir de alarak geri dönmek zorunda kaldılar.

Görüldüğü gibi, ilk Japonya seferinin başarısızlığında doğal afetin rolü hakkında hiçbir dem vurulmamakta ve gerçeklikten uzak bir şekilde Japon ordusunun yenilgiye uğratıldığı da ifade edilmektedir. Moğol-Çin ordusunun kontrolü kaybetmesindeki samurayın başarılı mukavemeti ve tayfunun etkisi, bilinçli olduğuna inandığımız bir şekilde resmi kayıtlara geçilmemiştir. Sanki, başarısızlık tamamen kendi lojistik ve askeri kifayetsizliğin getirdiği bir sonuçmuş gibi kayda geçirilmiştir. Esasen, Kubilay Han'ın ordusunun Japonları yenilgiye uğrattığı kaydı kısmen doğrudur, fakat nakıs ve yüzeysel bir betimlemeden dolayı yanlış anlaşılmalara müsaittir. Moğol-Çin ordusunun yenilgiye uğrattığı Hakata'da karşılaştıkları Japonlar ise, ana güç değil, anakaradan uzak Tsushima ve İki Adaları'nda sayı ve gücü oldukça sınırlı olan ve ada topraklarını Kamakura Şogunluğu adına idare eden ve koruyan memurlar ve güvenlik güçlerinden oluşmaktaydı. Yuan kayıtlarında bahsi geçen Japon ordusundan kasıt aslında bu memur ve güvenlik güçleriyle birlikte adalı sakinlerdir.⁷²

Diğer taraftan, Japonya açısından Moğol-Çin İmparatorluk ordusunun Japonya'yı istila girişimi tarihi bir dönüm noktasıdır. Nitekim, o döneme kadar dış dünya ile ilişkileri Çin ve Kore ile münasebet ve etkileşimiyle doğru orantılıydı. Japonya'nın dış dünya ile münasebeti, Çin anakarasındaki dinamik ve karışık tarihe kıyasla barışçıl çerçevede başlamış ve gelişmişti. Fakat, tarihinde ilk defa Japonya, o döneme kadar da kültürel ve siyasi manada kendisine örnek aldığı Çin anakarasındaki yönetim tarafından saldırıya uğramıştı. Bu işgal girişimiyle, bilhassa Kamakura'daki askeri erk, Japonya'nın savunma sistemindeki açıkları ve eksiklikleri görebilmiş ve bu doğrultuda gelecekte yine benzer bir girişime karşı önlem alınması gerekliliğini hissetmiştir. Yaşanan bu travma neticesinde, Kubilay Han'ın ordusunun karaya çıktığı Hakata bölgesinde sahil şeridi boyunca büyük bir duvar örülmüştür. Konuyla ilgili Batı literatüründe, bu duvarın 1281

⁷⁰ Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, s. 95

⁷¹ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 331.

⁷² Kakehi Masahiro, *Mōko Shūrai to Tokuseirei*, Kōdansha, Tokyo 2001, s. 42, 43, 44, 84.

senesindeki ikinci Moğol-Çin İmparatorluk ordusu seferinde düşman askerlerini yavaşlattığı ve Japonlara zaman kazandırdığı yazılmakta ve bundan dolayı da duvarın inşa edilme amacına ulaştığı tezi savunulmaktadır.⁷³ Fakat, Japonya’da bu tez kabul edilmekle birlikte, duvarın sadece dış güçlere karşı savunma için değil, aynı zamanda Şogunluğun ülke içindeki otoritesini ve merkezi birliği güçlendirmeye yönelik olduğu da savunulmaktadır. Bunun dışında, en iyi müdafaa taarruzdur mantığıyla, samuray kökenli askeri idarenin ileride Goryeo gibi tehdit oluşturan komşu memleketlere muhtemel bir çıkarmada bulunmak maksadını da ilk kez bu dönemde gösterdiği ifade edilmektedir.⁷⁴

Japonya’da yaşanan korkudan kısmen haberdar olan Kubilay Han ertesi sene, yani 1275 senesi Şubat ayından bir kez daha Japonya’ya elçi göndermiş ve Japon hükümdarın Çin sarayına gelip şartsız koşulsuz biat etmesini ve haraç getirmesini istemiştir. Kubilay Han bir önceki yıl Japonya’ya yapılan seferin Japonlarda bir kırılma yarattığı ve şimdiye kadarki tavırlarında bir yumuşamaya sebep olacağı kanısındaydı.⁷⁵ Gönderilen heyetin başı Moğol kökenli Du Şicung (杜世忠) adında üst düzey bir memurdu. Bundan başka, heyette Goryeolu, yani Koreli, Han Çinli ve günümüzde Uygur Türkleri olarak bilinen halktan kişiler vardı. Bu heyet bahar aylarında günümüzdeki Yamaguchi Eyaleti sınırları içerisinde kalan Shimonoseki’ye çıkmış ve çıkar çıkmaz tutuklanmışlardır. Buradan önce Dazaifu’ya, sonra da yaz aylarında Kamakura’ya götürülmüşlerdir. Burada günümüzde Kanagawa Eyaleti sınırları içerisinde kalan Fujisawa İli Katase bölgesindeki, Tatsunokuchi İnfaz Yeri’nde de kafaları kesilmiştir.⁷⁶

⁷³ W. Scott Morton, *Japan: Its History and Culture*, New York, McGraw Hill 1984, s. 72; Kakehi, a.g.e. s. 84.

⁷⁴ Buna Japoncada 異国征伐 denir. Nam Kihaku, “Mōko Shūrai to Kamakura Bakufu: Taiōsaku no Seikaku wo Megutte”, *Shirin Vol. 73 No. 5, Kyoto 1990, s. 700, 701, 702.*

⁷⁵ Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, s. 96.

⁷⁶ Hem Yuan resmi kayıtlarında hem de bu resmi kaynağa dayanan Wolfram Eberhard’ın çalışmasında Du Şicung’un 1280’de ikinci kez Japonya’ya gönderildiği ve bu esnada öldürüldüğü yazılmaktaysa da, Japonca kaynaklar Du Şicung’un 1275’te yukarıda da detaylandırdığımız yer ve şekilde boynunun kesilmek suretiyle öldürüldüğünü anlatmaktadır. Yuan resmi kaynaklarının Ming Dönemi başladıktan bir sene sonra derlendiği için, nakıs ya da yanlış bilgi toplama neticesinde kayda geçirilmiş olma olasılığının yüksek olduğunu düşünüyoruz. Nitekim, Du Şicung 1275’te öldürülmesine rağmen, ölüm haberinin ancak dört sene sonra Çin saray yetkililerince teyit edildiği ilgili kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bkz. Uematsu Tadashi, “Liu Hsüan no Dai San Ji Nihon Ensei Hantairon”, *Kyoto Joshi Daigaku Daigakuin Bungaku Kenkyūka Kenkyū Kiyō No. 17*, Kyoto Joshi Daigaku, Kyoto 2018, s. 122; Nam, a.g.m., s. 698.

Resim 1: Katase'deki Tatsunokuchi İnfaz Yeri günümüzde Jōryūji Tapınağı içerisinde kalmıştır. 2007 senesinde Moğol kökenli Sumo Güreşçilerinin ziyaretinden beri turistik bir spot haline gelmiştir.⁷⁷

Yuan İmparatorluk kayıtlarına göre, 1277 senesinde Japonya'dan Çin'e bir grup tüccar gelmiş ve ellerindeki altınları bakır parayla değiştirmek istemişlerdir ve Kubilay Han da bu münferit girişime izin vermiştir.⁷⁸ Bu tarihten iki sene sonra yine Çin anakarasından bir heyetin daha Japonya'ya gönderildiğini Japonya'daki kaynaklardan teyit edebiliyoruz. Fakat, bu bilgi Yuan resmi kayıtlarında bulunmamaktadır. Kamakura Nendaiki Uragaki (鎌倉年代記裏書) 'ye göre, 1279 senesi Haziran ayında Yuan İmparatorluğu kumandanlarından ve esasen Güney Sung Hanedanlığı mensubu olan Hanbunko (范文虎) kumandanı tarafından Japonya'ya Shūfuku (周福) ve

Kadim Çin tarihi çalışmalarında gayet iyi bilinir ki, Ming Hanedanlığı resmi kayıtları öncesinde derlenen bilgilerin, sonradan ve tek elden (Çin sarayı tarafından, bazen teyit edilmeden) yazılmaları gibi sebeplerden dolayı yanlış ya da nakıs bilgiler içermesi olasıdır. Bu durumu, Prof. Dr. Ayşe Onat da eserinde ima etmektedir. Bkz. Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s. 4, 5, 7, 8.

⁷⁷ Jōryūji Tapınağı (常立寺) resmi sitesi bkz. <http://shonan-fujisawa.jp/newpage312.html> (Giriş: 10 Haziran 2020)

⁷⁸ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 332.

Ranchū (變忠) isimli kişiler riyasetinde bir heyet gönderilmiştir.⁷⁹ Bu heyette din adamı ve çevirmen de vardı. Heyetin beraberinde getirdiği resmi belgenin Kubilay Han'a ait olmadığı Japonya'da genel kabul gören bir durumdur. Yine bir başka Japon kaynağı, Kanchūki (勘仲記)'ye göre, heyetin getirdiği belge Temmuz ayında Kamakura'daki Şogunlukta ve Kyoto'daki sarayda incelenmiş ve Sung Hanedanlık fermanı (宋朝牒狀) olduğuna inanılmıştır. Devri kapanmış olan bir hanedanlıktan gelen belgenin hiçbir hükmü olmadığına kanât getirilmiş ve heyettekilerin Kyushu Bölgesi Hakata'daki Dazaifu'da boyunları vurulmuştur. Esasen, Güney Sung Hanedanlığı kumandanı olan Hanbunko'ya Kubilay Han tarafından Japonya'ya sefer düzenlemek için asker toplaması yönünde emir verildiği ve Hanbunko'nun da böyle bir seferin tüm taraflar açısından yıkıcı olacağı düşüncesiyle, aynı Goryeo Kralının daha önce yaptığı gibi, önden Japonya'yı uyarmak amacıyla bir heyet gönderdiği düşünülmektedir.⁸⁰

Kubilay Han açısından, en son gönderdiği resmi heyettekilerin boynunun kesilmesi olayı, Yuan Hanedanlığının doğu sınırları için stratejik bir ehemmiyeti olduğunu düşündüğü Japonya'nın, sinosentrik bölgesel düzene cebren dahil edilmesi için ikinci bir sefer gerekliliğini doğurmuştur. Toprakları fethedip halkına hükmetme şiarının temelde yer aldığı Moğol kimliğinin beraberinde getirdiği “inadın” bir neticesi olarak,⁸¹ ikinci işgal girişimi, hem Moğol-Çin İmparatorluğu hem de Japonya için ilkinden daha uzun ve yıkıcıydı. Bu sefer, ilkindeki Moğol ve Koreli askeri birliklere Güney Çin'deki Sung, yani Han kökenli çok sayıdaki Çinlilerin de katılımıyla düzenlenecekti. Bu doğrultuda birkaç kez sefer planı değişikliğe uğramasına rağmen, nihai olarak Çin anakarasının kuzeyinden ve güneyinden iki ayrı birlik iki farklı istikamette Kyushu Adası açıklarına gelecek ve Hakata üzerinden Japonya anakarasına çıkılacaktı. Japonca literatüre “Doğu Ordusu (東路軍)” olarak geçen kuzey kolunu ekseriyetle Moğol ve Goryeolu

⁷⁹ Kubilay Han'ın ilk Japonya seferi sonrasında, Moğollar çetin ve uzun bir harbin ardından Güney Çin'deki Sung Hanedanlığı topraklarını ele geçirmeyi başarmış ve Yuan Hanedanlığının tahakkümünü ve kaynaklarını Güney Çin istikametinde genişletmiştir. 1276 senesinde Güney Çin'in resmen kontrol altına alınması ikinci Japonya seferi için Kubilay Han ve kurmaylarının elini güçlendirmiştir. Hanbunko gibi Güney Sung Hanedanlığı mensubu kumandanların Kubilay Han'dan emir almaya başlaması ve Moğollarla işbirliğine gitmesi bu sürecin sonunda gerçekleşen bir olgudur. Bkz. Kuroda, a.g.e. s. 104, 105.

⁸⁰ Uematsu, “Keisei Taiten ni Miru Yuanchō no Tai Nihon Gaikōron”, s. 79, 82.

⁸¹ Robert Marshall, *Strom From the East: From Genghis Khan to Khubilai Khan*, University of California Press, Berkeley 1993, s. 200.

müşterek birlikler oluşturacak, güney kolunu (江南軍) ise Sung Hanedanlığına mensup Han Çinlileri oluşturacaktı.⁸² Goryeo'ya 900 adet savaş gemisi inşa etmesi, henüz Yuan Hanedanlık topraklarına cebren katılan Sung Hanedanlığına tersanelerine de 3.500 gemi yapması emirleri verilmişti.⁸³

Haziran ayında Kore üzerinden kuzey kolu Hakata açıklarına kadar gelmişse de, güney kolu oldukça yavaş ilerliyordu. Bu iki birlik, Kyushu Adası açıklarında birleşmeden Ağustos ayının ortalarında büyük bir tayfun çıktı. Pek çok gemi harap oldu ve çok sayıda asker bu doğal afet sonucu öldü. Japonlar, o zamana kadar savunma ağırlıklı bir strateji yürütürken, birden taarruza geçtiler ve doğal afet sonrası ciddi sayıda kayıplar veren kuzey ve güney kolu birliklerine büyük bir darbe vurdular.⁸⁴

Tam süresi kesin olmamakla birlikte, iki aydan fazla süren bu işgal girişimi, Japonların dirayetli savunması ve Ağustos ayındaki tayfun felaketi yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸⁵ Hem güney hem de kuzey kolunun kayıpları oldukça fazlaydı. Çin resmi kaynaklarına göre, büyük tayfun sonrasında kumandanlar sağlam kalan gemilere binerek kaçmıştı. Geriye kalan askerler ise, kendi aralarından birisini kumandan olarak seçmişler ve ormandaki ağaçlardan küçük bir gemi yaparak geriye dönmeye çalışmışlardı. Fakat, bu esnada tekrar Japonların saldırısına uğramış ve 20 binden fazla asker Japonlara esir düşmüş ve Hakata'ya götürülerek bunların pek çoğu burada öldürülmüştür. Yuan resmi kayıtlarına göre, Hakata'da öldürülen esirlerin çoğu, Moğol ve Goryeo kökenli kişilerdi. Esirler arasında sadece eski Güney Sung Hanedanlığına mensup olduğu düşünülen kişiler, “Tanglı” (唐人), yani Tang Hanedanlığı kökenli kabul edilerek, samurayların hizmetçisi olarak kullanılmak üzere hayatta tutulmuştur. Bunlar arasından da sadece üç tanesinin Çin'e döndüğü belirtilmektedir.⁸⁶ Esasen Kubilay Han ordusundan sadece üç kişinin anakaraya döndüğü bilgisinin doğru olmadığını Japonca ve

⁸² Kuroda, a.g.e., s. 111-116.

⁸³ Erdal Küçükyağcı, *Samuraylar Çağı: Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2019, s. 87.

⁸⁴ Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, s. 98.

⁸⁵ Japoncada bu tayfunlara “Tanrı'nın Rüzgarı” manasında *Kamikaze* denir. Yaklaşık dokuz asır sonra Japon tarihinin en büyük harbi olacak olan II. Dünya Savaşı esnasında Pearl Harbour saldırısında görev alan intihar pilotlarına da bu isim verilecektir. 1281 senesindeki ikinci seferden birkaç yıl sonra, dönemin Şogunu tarafından Usa'daki Hachiman Tapınağı'na yollanan bir mektupta Moğol-Çin İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen saldırıların Tanrı'ya yapılan dualar sayesinde püskürtüldüğü belirtilmekte ve muhtemel yeni bir saldırıya karşı Tanrı'ya dua edilmeye devam edilmesi istenmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Küçükyağcı, a.g.e., s. 90, 91.

⁸⁶ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 334, 335.

Korece kaynaklardan teyit etmek mümkündür. *Goryeo Tarihi* (高麗史)'ne göre sefere katılan 40 bin Goryeolu'dan 19.397 kişi hayatta kalabilmiştir. Yine Yuan yani Moğol ordusuna dair de, tam sayı bilinmemekle birlikte binlerce askerin hayatta kaldığını belirten muhtelif kaynaklar vardır.⁸⁷

İkinci Japonya seferi de başarısızlıkla sonuçlanan Moğol-Çin İmparatoru Kubilay Han, sonrasındaki süreçte de Japonya'yı tahakkümü altına almaktan vazgeçmemiştir. İkinci sefer sonrasında Çin sarayından Japonya'ya toplam beş elçi gönderilme teşebbüsünde bulunulmuş, iki defa da askeri sefer planlanmıştır. Bunlardan ilk dördünde, yani 1283, 1284, 1292 ve 1293 senelerinde resmi elçiler Çin sarayından yola çıkmışlarsa da, Japonya'ya dahi ulaşamamış ve misyonlarını tamamlayamamışlardır.⁸⁸

1284 senesindeki heyetle ilgili, Japonya'nın Budist bir dini kültürden geldiği düşünülmüş ve iki Budist rahibin başkanlığında bir heyet Japonya'ya gönderilmiştir. Budist rahiplerin riyasetindeki bu heyet bindikleri gemide, askerlerin Japonya'ya gitmek istememesinden dolayı büyük bir mukavemetle karşılaşmış ve bu karışıklık esnasında gemideki askerler tarafından öldürülmüşlerdir.⁸⁹ 1292 senesinde ise, resmi ferman bir Japon tüccara emanet edildiyse de, nihai olarak Japonya tarafından bir cevap alınamamıştır. Kubilay'ın ölümünden bir sene önce, 1293'te ise Goryeo üzerinden bir kez daha Japonya'ya elçi gönderilmiştir. Buna da Japonlar bir dönüş yapmamışlardır.⁹⁰ 1294'te Kubilay Han'ın ölümünden sonra, 1299'da, dönemin Yuan İmparatoru Temür Olcaytu Han tarafından, Yi Shan Yi Ning (一山一寧) adında Güney Sung'lu bir Çinli din adamı Japonya'ya gönderilmiştir. Yi Shan Yi Ning, Yuan İmparatorluk fermanını Japon yetkililere teslim etmiştir. Fakat, Japonya'ya iki defa askeri sefer düzenleyen "düşmanın" temsilcisi olduğu için, Kamakura Şogunluğu tarafından alıkonulmuş ve geri dönmesine izin verilmemiştir. Belli bir süre sonra salıverilip Batı Japonya'daki tapınaklarda keşiş olmasının önü açılmıştır. Yi Shan Yi Ning, Yuan temsilcisi olarak Japonya'ya gelmesine rağmen, Çin'e geri dönmemiş ve ömrünün geri kalanını Japonya'da din adamı olarak geçirmiştir. Kendisi, Güney Sung Hanedanlığı döneminde geliştirilen Yeni Konfüçyüsçülük hareketinin Cheng Zhu adındaki yeni felsefi akımını

⁸⁷ Kuroda, a.g.e. s. 116, 117.

⁸⁸ Hatano, a.g.m. s. 663.

⁸⁹ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s. 335.

⁹⁰ Hatano, a.g.m. s. 663.

Japonya'ya tanıtılmış, bu akımın Japonya'da yayılmasında büyük hizmetler vermiştir.⁹¹

Bunun dışında, 1283'te henüz Kubilay Han hayattayken ve ikinci Japonya seferinden yalnız iki sene sonra, Çin sarayında ciddi manada üçüncü bir sefer düzenlenmesi için istişarelerde bulunulmuştur. Bu üçüncü sefer için gerekli gemi ve askeri desteğin toplanması için emir bile verilmiş ve kimlerin oluşturulacak orduyu kumanda edeceğine dahi karar verilmişti. Fakat, sonrasında üst düzey Moğol yetkililerin itirazı dikkat alınmış ve üçüncü Japonya seferi planı iptal edilmiştir. Japonya'ya üçüncü sefer düzenlenmesi Kubilay'dan sonraki İmparator Temür Olcaytu Han döneminde, 1298 senesinde ikinci kez saraya teklif edilmiştir. Fakat, Temür Han “Şimdi zamanı değil, bu konuyu ilerleyen bir zamanda dikkatli bir şekilde düşündükten sonra karar vereceğim” diyerek, üçüncü Japonya seferini, önceliği olmadığı gerekçesiyle rafa kaldırmıştır.⁹²

1299 senesindeki son temsilciden sonra, uzun yıllar Moğol-Çin İmparatorluğu, Japonya'ya resmi heyet göndermemiştir. 30 seneden uzun bir süre Japonya'nın Yuan Hanedanlığı Çin'ine tâbi olması için hem barışçıl hem de cebri girişimlerde bulunulmasına rağmen bu amaca ulaşamaması sonucu, Japonya, Çin sarayında 1300'lu yılların başından itibaren “Tâbi Olmayan Memleket (不臣之国)” olarak tasnif edilmeye başlanmıştır.⁹³

Siyasi manada biat ve bunun iktisadi ve sosyo-kültürel avantajları üzerine kurulu geleneksel Sinosentrik düzene aykırı bir tavır içerisindeydi. Bunun nedeni de, Japonya gibi “yabancı” statüsünde olan bir kabileye biat etmenin Japonlar nezdinde kabul edilemez olmasıyla ilgilidir. Daha da somutlaştıracak olursak, Japonya ve bilhassa da Kamakura'daki samuray kökenli askeri yönetim, Japonlar gibi Moğolların da Çinliler için 夷, yani Batı literatüründeki tabirle “barbar” veya çalışmamızda daha çok kullanmayı tercih ettiğimiz ifadeyle “yabancı” olduğunu düşünmekteydi. Bunu, hem Ming Resmi Kayıtlarından hem de Japonca kaynaklardan teyit etmek kâbilidir.

Ming Hanedanlığı kurucusu ve Ming Hanedanlığı dönemindeki ilk Çin İmparatoru Zhu Yuan Zhang, 1370 senesinde Japonya'ya Zhao Zhi (趙秩) adında bir temsilci göndermiş ve Çin'in yeni İmparatoru olarak Japonya'nın kendisine biadını talep etmiştir. Japonya'da saray kökenli ve Güney

⁹¹ Okuno Takahiro, *Sengoku Jidai no Kyūtei Seikatsu*, Zokugun Shorui Jūkanseikai, 2004, s. 301.

⁹² Uematsu, “Keisei Taiten ni Miru Yuanchō no Tai Nihon Gaikōron”, s. 98, 99, 100.

⁹³ Go, a.g.m., s. 37.

Hanedanlığının⁹⁴ önemli kumandanlarından Prens Kaneyoshi (懷良親王)⁹⁵ tarafından bu çağrıya şu ifadelerle cevap verilmiştir:⁹⁶

Biz Güneşin çıktığı doğu denizinde bir ada ülkesiyiz. Eskiden beri “Merkezi Ülke” Çin’e büyük bir saygı ve hayranlık duymaktayız. Fakat, Moğollar, bizim gibi Çin için “yabancı” statüsünde olmasına rağmen, onların tebaası olmamızı istediler. Atalarımız da bunu reddetti. Moğollar da temsilci gönderip bizi tehdit ettiler.....Bunun üzerine 100 bin kişilik Yuan donanması sahillerimize dayandı. Fakat, Tanrı’nın yardımıyla.....tüm Yuan ordusu denizin derinliklerine battı. Şimdi Ming Hanedanlığı hükümdarı Çin’in yeni imparatoru olmuş. Fakat, gönderdiğiniz temsilcinin soy ismi Zhao ve belki de Moğollardan birisi. Yine tehditkar söylemler de bulunup ülkemize saldırmak niyetinde olduğunuzu düşünüyorum ama...

Bunun üzerine Ming temsilcisi Zhao’nun şunları söylediği Ming Resmi Kayıtlarının günümüze aktardıklarıdır:

Gök’ün Oğlu Büyük Ming İmparatoru ilmi ve askeri manada üstündür ve Moğollar onun dengi değildir. Kendim de Moğol kökenli bir temsilci değilim. İnanmıyorsanız boynumu vurabilirsiniz.

Resmi kayıtlarda, Zhao’nun sözleriyle Prens Kaneyoshi’nin ikna olduğu ve Ming Hanedanlığına resmi fermanla birlikte haraç göndermeyi ve Ming Hanedanlığı Çin’ine biat etmeyi kabul ettiği yazılıdır. Görüldüğü gibi

⁹⁴ Japonya’daki Güney-Kuzey Hanedanları Dönemi hakkında daha fazla bilgi için Türkçe kaynak bkz. Küçükyağcı, a.g.e., s. 114, 115.

⁹⁵ Esasen, Ming Resmi Kayıtlarında Japonya Kralı Kaneyoshi olarak geçmekteyse de, işin aslı farklıdır. Kaneyoshi Kyoto’daki saray kökenli bir idareci olmasına rağmen tüm Japonya’yı yöneten İmparator konumunda değildi. Bu dönem, Japonya’da Muromachi (ya da Ashigaka) içerisindeki Güney-Kuzey Hanedanları Dönemine denk gelmektedir ve Prens Kaneyoshi de Güney Hanedanlığının önemli kumandanlarından birisidir. Çin sarayı, Japonya’daki bu durumdan haberdar olmasına rağmen, kendileri için büyük bir sorun teşkil eden Wakōların yani Japon korsanlarının Çin’deki gayri-resmi faaliyetlerini önleyebilmek için korsanların merkezi konumundaki Kuzey Kyushu’ya hakim olan Prens Kaneyoshi ile münasebet kurmayı tercih etmiştir. Bkz. Nian Xu, “Minsho no Chōkō Taisei no Kakuritsu to Nihon no Ichi”, *Higashi Ajia Bunka Kōshō Kenkyū*, No. 10, Kansai Daigaku Daigakuin Higashi Ajia Bunka Kenkyūka 2017, s. 608.

⁹⁶ Tōdō ve diğerleri, a.g.e. s.395, 396.

Japonlar, kendileri gibi yabancı statüsündeki Moğollara tâbi olmayı reddetmiş ve akabinde gücü ele geçiren ve Han kökenli bir Çin Hanedanı olan Ming Sülalesinin üstünlüğünü kabullenmiştir.⁹⁷

Diğer taraftan, Kubilay Han'ın ölümünden sonraki Moğol hükümdarları, askeri seferle çevre memleketleri tâbi kılma yöntemini bir kenara bırakmış ve tamamen barışçıl yollarla, gönüllü biat olarak da tanımlayabileceğimiz Haraç sistemi üzerinden diplomatik münasebetleri idame ettirmiştir. Bu doğrultuda hali hazırda Çin sarayına sadık Goryeo, Ryukyu, Jürchen (=Mançular) gibi çevre krallıklara avantajlı ticaret ve sosyo-kültürel yapıdan istifade etmeleri sağlanırken, Japonya gibi siyaseten sadakat göstermemiş ülkeye daha sınırlı ve masraflı ticari şartlar sunulmuştur. Yuan Hanedanlık dönemi Çin ile Japonya arasında resmi bir diplomasi olmamasına rağmen, iktisadi ve dine dayalı kültürel münasebetin varlığı inkar edilemez. Siyasi teslimiyetin hiçbir zaman gerçekleşmediği Yuan dönemi Çin-Japon ilişkilerinde, özellikle Japon tüccarların anakarada aktif olduğu bir gerçektir.

12. yüzyılın sonlarına kadarki vetirede Çinli tüccarlar Japonya ile ticareti inhisarları altına almışsa da, bu tarihten itibaren Japonlar bilhassa bakır para almak için Çin'e akın etmeye başlamışlardı. 13. yüzyılın ilk yarısında Wakō, yani Japon korsanların güney Çin kıyılarında artan faaliyetleriyle birlikte, iki ülke arasındaki ticaret hacmi artmıştır.⁹⁸ Kubilay dönemi de dahil olmak üzere Çin sarayı hiçbir zaman iki taraf arasındaki bu ticareti kesmemiştir. Bir nevi siyaset ve iktisadın birbirinden ayrılması prensibi üzerine kurulu bir diplomasi mevcuttu.⁹⁹

Siyasetten bağımsız bir şekilde Japon tüccarların Çin sahillerinde faaliyet göstermesine izin verilse de, Goryeo, Güney Sung Hanedanlıklarına mensup tüccarlardan daha pahalı bir gümrüğe tabi tutuldukları bilinmektedir. Yaptıkları ticari faaliyet hükümdarlar arası yapılan resmi ticaret olmadığı için de, en ufak bir sorun da büyük riskle karşı karşıya kalabiliyorlar, hatta

⁹⁷ Minglerin kendi meşruluğunu ispatlamak için Japonya'nın, tıpkı Tang Hanedanlığı döneminde olduğu gibi, Sinosentrik bölgesel düzene dahil mühimdi. Nitekim, Japonların selefi Moğollara sırf yabancı kabile oldukları için biat etmemesi, Japonya'nın yeni başa geçen Ming Hanedanının Çin'in meşru yönetimi olduğunu ispatlaması açısından önemliydi. Bu bakımdan Zhu Yuan Zhang ve kurmayları Japonya'nın tekrar ve resmen haraç sistemine dahil olmasını çok önemsiyorlardı. Bkz. Nian, a.g.m., s. 616.

⁹⁸ Küçükyaşın, a.g.e., s. 97.

⁹⁹ Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası 1970'li yıllarda ancak normalleşen Çin-Japonya ilişkilerine kadarki dönemde iki ülke arasında uygulanan Seikei Bunri (政經分離) diplomasisi gibi bir ilişki mevcuttu. Bu politikayla ilgili detaylı bilgi için bkz. Wang Weibin, "1950 Nendai Nichhū Ryōkoku Gaikō Seisaku no Keisei to Tenkai: Seikei Bunri to Seikei Fukabun ni Kan suru Kenkyū", yayınlanmamış doktora tezi, Kyoto Daigaku 2000, s. 14, 15, 113, 114, 115.

anakarada hapse dahi atılabiliyorlardı.¹⁰⁰ Hükümdarlar tekelindeki resmi ticari ağın kullanımını siyasi sadakat göstermeyen Japonya'ya açmak mümkün olmadığı için, münferit ticari girişimler Yuan dönemi Çin-Japon ilişkilerini şekillendirmiştir denilebilir. Bunların dışında, anakaradaki dini akımların öğrenilmesi amacıyla Çin'e giden Japon din adamlarının kültürel faaliyetlerini de unutmamak gerekir. Bilhassa, Kamakura Şogunluğu dönemindeki Çin-Japon ilişkilerinde Zen Budizmi keşişlerinin rolü yadsınamaz. Bu dönemde Zen keşişleri liderliğinde Çin'e çok sayıda ticari heyet gittiği de bilinmektedir.¹⁰¹

Sonuç

Yuan Hanedanlığı tarafından, 14. yüzyılın başına kadar doğrudan ya da dolaylı olmak üzere muhtelif zamanlarda ondan fazla sayıda resmi temsilci Japonya'ya gönderilmiş ve barışçıl yollardan Konfüşyüsçü normlarda geleneksel diplomasi inşa edilmeye çalışılmıştır. Sonuncusu 1299 senesinde olmak üzere gönderilen temsilcilerin bazıları Japonya'ya ulaşabilmiş, bazıları ise sair nedenlerle Japon topraklarına dahi girmeden geri dönmek zorunda kalmışlardır. Yapılan barışçıl girişimler neticesinde, Sinosentrik bölgesel düzene Japonya'nın gönüllü dahli teşvik edilmeye çalışılmış, fakat bunda başarılı olunamamıştır. Bazılarının ise kafası kesilmiş ve mevcut düzende Yuan Hanedanlığı tarafından kendilerine belirlenen konuma bilerek karşı koyulmuştur. Gönderilen temsilcinin kafasının kesilmesi, biat etmemekteki kararlılığın göstergesidir ki, tâbi olmama adına harbin dahi göze alındığı anlamındadır. Çin merkezli geleneksel diplomaside barışçıl yollardan üst (Çin)-ast (Japonya) ilişkisinin inşası gerçekleşmediğinde devreye girecek bir diğer yöntem ise, harpti. Nitekim, ilki 1274, diğeri de 1281 senesi olmak üzere iki defa askeri sefer düzenlenmek suretiyle, Japonya cebren sisteme dahil edilmeye çalışılmıştır. Lakin, bunda da başarılı olunamamıştır. Bu muvaffakiyetsizlikteki en büyük faktörün coğrafi koşullar olduğu unutulmamalıdır. Kuzey Avrasya bozkırlarındaki kara harplerinde gösterdikleri ustalıkla yönetime yükselmiş ve bölge halklarına hükmetmeye başlamış olan Moğollar, bir ada ülkesi olan Japonya seferinde, denizde aynı marifetleri gösterememişlerdir. Buna, doğanın da, yani Japonların tabiriyle "Tanrı" da rıza göstermemiş ve tayfunla Moğol-Çin İmparatorluğunun istila çabalarını boşa çıkarmıştır.

1274 ve 1281 yıllarındaki bu iki askeri seferin Japonya tarihi açısından ehemmiyeti büyüktür. Çünkü, Japonya ilk defa bu büyüklük ve şiddette bir dış gücün saldırısına maruz kalmıştır. Japonya'ya verdiği maddi ve askeri zararlar

¹⁰⁰ Go, a.g.m., s. 37, 38, 39, 40.

¹⁰¹ Küçükyağın, a.g.e., s. 95.

olduğu gibi, sonrasındaki süreçte ülke savunması için bir takım kalıcı önlemlerin de alınmasına vesile olmuştur. Ayrıca, Goryeo Krallığı, daha doğrusu Kore'deki yönetici erkin Japonya için potansiyel düşman olma olasılığı Japon yöneticilerin hafızasında yer edinmiştir. Ming Dönemi Çin'inde Pekin yönetimine tâbi olan Kore Yarımadasının 16. yüzyılın sonunda Japonlar tarafından işgalini, Yuan döneminde aramak gerektiğini düşünmekteyiz. Gerek Kyoto'daki saray gerekse de Kamakura'daki samuray yönetimi, 1274 ve 1281'deki askeri seferlerde en az Moğollar kadar Korelilerin de aktif rol aldığını görmüş ve anakaradan gelebilecek ilerideki muhtemel tehlike/tehdit olarak Korelileri de devlet ve toplumsal belleğe yazmıştır. 1592 senesinde samuray kökenli lider Toyotomi Hideyoshi ve kurmayları tarafından Kore Yarımadasının işgalini, esasen, Yuan Dönemi Japonya'ya yapılan bu askeri seferler hazırlamıştır da denilebilir.

Japonya'nın Moğol-Çin İmparatoruna biat etmeyişindeki en büyük neden ise, yönetici güruhun Moğol kökenli olmasıydı. Nitekim, Moğollar da tıpkı Japonlar gibi Çin için "yabancı", geleneksel Batı literatüründeki tabirle "barbar" unsurlardı ve eşit seviyedeydiler. Geleneksel Konfüçyüsçü ilişkiler perspektifinden bakıldığında, eşitlik üzerine kurulu olması öngörülen münasebette ast konumda muamele görülmeye mahkum edilmek Japonlar için kabul edilebilir bir durum değildi. Çin sarayı açısından ise, Japonya, Kore, Vietnam, Ryukyu gibi memleketlerden farklı bir yaklaşımla ele alınması gereken bir ülke profilindeydi, yani "Tâbi Olmayan Memleket (不臣之國)". Japonlar coğrafyasının verdiği koşulları Yuan Hanedanlığı Çin'i ile ilişkilerinde maksimum oranda avantaja dönüştürebilmiştir. 13. yüzyıla kadar Çin sarayı merkezli geleneksel diplomasiye gönüllü olduğu sürece dahil olan Japonya, Moğol-Çin İmparatorluğu tarafından cebren bu sisteme dahil edilmeye çalışılmışsa da, bu mümkün olmamıştır.

Kaynakça

Türkçe

- Adıbelli, Barış, *Osmanlıdan Günümüze Türk-Çin İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Çınar, Burak, “Moğolların İkinci Japonya Seferi: Kyushu 1281”, *Türkiyat Araştırmaları Sayı 10*, Bahar 2009, s. 37-55.
- Çolakoğlu, Selçuk, “Türkiye-Çin İlişkilerinin Son On Yılı (2000-2010): Fırsatlar Ülkesi Çin’den Türkiye Pazarına Dönüşüm”, *Türkiye’de Çin’i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar* (edit. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 248-272.
- Dillon, Michael, *Modernleşen Çin’in Tarihi* (Çev. Eylem Ümit Atılğan ve Aydın Atılğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019 (5. Baskı).
- *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019 (6. Baskı).
- Fairbank, John K., *Çağdaş Çin’in Temelleri 1840-1950* (çev. Ünsal Oskay), Doğan Yayınevi, Ankara 1969.
- Fidan, Giray, *Kanuni Devrinde Çin’de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- “Ming Tarih Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu-Ming Çin’i İlişkileri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 275-287.
- Gömeç, Saadettin, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- Kara, Gülnar, “Tang Hanedanı’nın Türk Topraklarını Hakimiyet Altına Alma Çabaları”, *Bilig* (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), S. 84, 2018, s. 45-67.
- Kırilen, Gürhan. Gürhan Kırilen, *Çin’de Afyon Savaşları*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, Kimlik Yayınevi, Ankara 2015.
- Küçükyağın, Erdal, *Samuraylar Çağı: Dönüm Noktalarıyla Japon Tarihi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2019.
- Hodous, Lewis, “Konfüçyüs Dini” (Çev. Dr. Günay Tümer) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 21 Sayı 1, Nisan 1973, s. 391-410.
- Meyer, Milton W., *Japonya Tarihi: Hanedanlık Döneminden Günümüz Japonyası’na* (Çev. Lizet Deadato) İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014.

- Mitter, Rana, *Modern Çin* (Çev. İnci Öztürk), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2012.
- Onat, Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.
- Sezen, Seriyeye, "Bir Türk Sinologun Gözünden Devrim Öncesinin Çin'i: "Eski Çin'den Notlar"", *DTCF Dergisi*, C. 51, S. 2, 2011, s.155-167.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2019.
- Togan, İsenbike, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- Yavuzcan, Gaye, "Japon Ulusal Kimliğinin İnşasında Moğollara Dair Söylemler", 75. *Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan: Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür* (edit. Musa Şamil Yüksel), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 477-488.

İngilizce

- Fairbank, John King and Merle Goldman, *China: A new History*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts.-London 2006.
- Kang, Jung In, *Western-Centrism and Contemporary Korean Political Thought*, Lexington Books, 2015.
- Lam, Truong Buu, "Intervention Versus Tribute in Sino-Vietnamese Relations, 1788-1790" *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, ed. John King Fairbank, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1968, s. 165-179.
- Mancall, Mark, "The Ch'ing Tribute System: An Interpretive Essay", *The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations*, ed. John King Fairbank, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1968, s. 63-89.
- Marshall, Robert, *Strom From the East: From Genghis Khan to Khubilai Khan*, University of California Press, Berkeley 1993.
- Morton, W. Scott, *Japan: Its History and Culture*, New York, McGraw Hill 1984.
- Richter, Antje, *Letters and Epistolary Culture in Early Medieval China*, University of Washington Press, Washington 2013.
- Rockhill, William Woodville, "Diplomatic Mission to the Court of China: The Kotow Question I" *The American Historical Review* Vol. 2 No. 3, April 1897, s. 427-442.
- "Diplomatic Mission to the Court of China: The Kotow Question II" *The American Historical Review* Vol. 2 No. 4, July 1897, s. 627-643.

Wang, Yuan Kang, “Explaining the Tribute System: Power, Confucianism, and War in the Medieval East Asia”, *Journal of East Asian Studies* 13, 2013, s. 207-232.

Japonca

Amino, Yoshihiko, *Mōko Shūrai (Jō)*, Shōgakukan Raiburari, Tokyo 1974.

Danjō, Hiroshi, “Minchō no Taigai Seisaku to Higashi Ajia no Kokusai Chitsujo: Chōkō Taisei no Kōzōteki Rikai ni Mukete”, *The Shirin*, Vol. 92 No. 4, Temmuz 2009, s. 635-669.

Hamashita Takeshi, *Kindai Chūgoku Kokusaiteki Keiki: Chōkō Bōeki Shisutemu to Kindai Ajia*, Tokyo Daigaku Shuppankai, Tokyo 1990.

Hatano, Yusuke, “Kubirai Kaan to Gosaga Insei no Gaikō Kōshō”, *Ritsumeikan Bungaku No. 624*, Ritsumeikan Daigaku Jinbungakkai, Kyoto 2012, s. 663-674.

Ishii, Masatoshi, “Bunei Hachi Nen Rainichi no Kōraishi Nitsuite: Sanbesshō no Nihon Tsūkō Shiryō no Shōkai”, *Tokyo Daigaku Shiryō Hensanjohō No. 12*, Tokyo Daigaku Shiryō Hensanjo, Tokyo 1977, s. 1-7.

Iwai, Shigeki, “Jū Roku Seiki Chūgoku ni okeru Kōeki Chitsujo no Mosaku: Goshi no Genjitsu to Sono Ninshiki” *Chūgoku Kinsei Shakai no Chitsujo Keisei*, ed. Iwai Shigeki, Kyoto Daigaku Jinbun Kagaku Kenkyūjo, Kyoto 2004, s. 97-142.

Takehi, Masahiro, *Mōko Shūrai to Tokuseirei*, Kōdansha, Tokyo 2001.

Kuroda, Toshio, *Nihon no Rekishi 8: Mōko Shūrai*, Chūkō Bunko, Tokyo 1974.

Matsuura, Akira, “Shindai Chūgoku no Chōkōkoku to Goshikoku”, *Wakumon No. 32*, 2017, s. 1-12.

Murai, Shōsuke, *Ajia no Naka no Chūsei Nihon*, Azekura Shobō, Tokyo 1988.

Nam, Kihaku, “Mōko Shūrai to Kamakura Bakufu: Taiōsaku no Seikaku wo Megutte”, *Shirin Vol. 73 No. 5*, Kyoto 1990, s. 682-721.

Nian, Xu, “Minsho no Chōkō Taisei no Kakuritsu to Nihon no Ichi”, *Higashi Ajia Bunka Kōshō Kenkyū*, No. 10, Kansai Daigaku Daigakuin Higashi Ajia Bunka Kenkyūka 2017, s. 593-617.

Okuno, Takahiro, *Sengoku Jidai no Kyūtei Seikatsu*, Zokugun Shorui Jūkanseikai, 2004.

Tōdō, Akiyasu, Takeda Akira, Kageyama Terukuni, *Wakokuden: Chūgoku Seishi ni Kakareta Nihon*, Kōdansha Gakujutsu Bunko, Tokyo 2010.

Uematsu, Tadashi, “Keisei Taiten ni Miru Yuanchō no Tai Nihon Gaikōron” *Kyoto Joshi Daigaku Daigakuin Bungaku Kenkyūka Kenkyū Kiyō No. 16*, Kyoto Joshi Daigaku, Kyoto 2017, s. 73-118.

-----“Liu Hsüan no Dai San Ji Nihon Enseı Hantairon”, *Kyoto Joshi Daigaku Daigakuın Bungaku Kenkyūka Kenkyū Kiyō No. 17*, Kyoto Joshi Daigaku, Kyoto 2018, s. 79-124.

Wang, Weibin, “1950 Nendai Nichhū Ryōkoku Gaikō Seisaku no Keisei to Tenkai: Seikei Bunri to Seikei Fukabun ni Kan suru Kenkyū”, yayınlanmamış doktora tezi, Kyoto Daigaku 2000.

Korece

Kim, Chong Sung, *Hanguk, Jung-guk, Ilbon, Geudeul Ui Gyogwaseo ga Galeuchi Jianhneun Yeogsa*, Yeogsa Ui Achim, 2015.

Kim, Hang Gyu, *Dong Asia Yeogsasang Ui Hanguk*, Sechang Publication, Seoul 2015.

Hong, Seong Gu, “Myeongdae Bugbyeon *Ui Hoshi Wa Jogong*” *Junggug-sa Yeongu* (72), 2011, s. 67-92.

İnternet Kaynağı

Jōryūji Tapınağı (常立寺) resmi sitesi <http://shonan-fujisawa.jp/newpage312.html> (Erişim: 10 Haziran 2020).

Academia Sinica Database <http://hanchi.ihp.sinica.edu.tw/ihp/hanji.htm> (Erişim: Haziran 2020).

16. YÜZYIL OSMANLI-İSPANYA SAVAŞLARININ GÖLGESİNDE KEHANET OLGUSU: MIGUEL DE PIEDROLA ÖRNEĞİ

THE PHENOMENON OF PROPHECY IN THE SHADOW OF
OTTOMAN-SPANISH WARS IN THE 16TH CENTURY:
THE CASE OF MIGUEL DE PIEDROLA

Hüseyin Serdar TABAKOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.08.2020

Kabul: 13.11.2020

Article Info

Received: August 8, 2020

Accepted: November 13, 2020

Özet

16. yüzyılda Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının rekabeti Leopold von Ranke ile Fernand Braudel'in klâsik haline gelen eserleri dışında modern tarih araştırmalarına konu olmaya devam etmektedir. Buna karşılık bu çalışmalarda çoğunlukla iki büyük Akdeniz imparatorluğunun hükümdarları, siyasetleri ve kurumları makro-analitik yaklaşımla incelenmekte, bireysel anlatı ve örnekler ise gölgede kalmaktadır. Bu makale bir mikro-tarihçilik yaklaşımıyla, Osmanlı-İspanya mücadelesinde rol alan binlerce askerden biri olan Miguel de Piedrola'nın bir kâhin olduğunu iddia ederek içinde bulunduğu toplumda öne çıkma mücadelesini açıklamayı amaçlamaktadır. 1560 ve 1587 yılları arasında çeşitli konularda kehanetlerde bulunan Piedrola, kısa sürede büyük bir şöhrete kavuşmuş, hatta Kastilya'nın ilk kraliyet kâhini olması bile gündeme gelmişti. Bununla birlikte Piedrola'nın Engizisyon tarafından tutuklanıp mahkûm edilmesi bu hızlı kariyerin sonunu getirmişti. Bu araştırmanın temelinde yatan soru, Piedrola'nın kehanetlerinin İspanya'da nasıl ve niçin bu kadar yankı bulabildiğidir. Çalışmanın ana kaynakları İspanya Milli Kütüphanesi'nde bir kopyası bulunan Engizisyon sorgu raporu ve Kastilya Meclisi'nin ilgili tutanakları ile Piedrola'nın İnebahtı seferine dair kaleme aldığı ve Simancas Arşivi'nde muhafaza edilen bir belgedir. Bunların dışında ikincil literatürde Piedrola'nın izine, bazı araştırmalar istisna olmak kaydıyla, ancak dolaylı olarak rastlanmaktadır. Böylece bu makalede arşiv belgeleri ve modern

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, htabakoglu@klu.edu.tr Bu yazının ortaya çıkmasında mehdici/mesihçi inanışlar konusunda katkıda bulunan değerli dostum Olgay Söyler'e teşekkür ederim. İspanya'daki kehanet düşünceleriyle ilgili katkıları ve konuyla ilgili İspanyol kaynaklarına dikkatimi çektiği için Dr. Mehmet Sait Şener'e müteşekkirim. Ayrıca Seyfullah Aslan ve Dr. Yahya Koç'a da makalenin taslağını okuyup değerli yorum ve katkılarını benimle paylaştıkları için teşekkürü borç bilirim.

araştırmalara dayalı olarak, sıra dışı bir karakter olan Miguel de Piedrola üzerinden küçük ölçekli bir tarih anlatısı oluşturmak hedeflenmektedir. Sonuç olarak Piedrola'nın Osmanlı-İspanya mücadelesinin etkisiyle Akdeniz dünyasında apokaliptik beklenti ve kehanet anlatılarının canlılığını koruduğu bir dönemde, II. Felipe'ye karşı oluşan iç muhalefet ortamının da yardımıyla, büyük bir ilgi toplamayı başardığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Miguel de Piedrola, kehanet, apokaliptik inanışlar, Osmanlı İmparatorluğu, İspanya

Abstract

The rivalry of Ottoman and Spanish empires continues to be a research subject of modern studies in addition to the classical works of Leopold von Ranke and Fernand Braudel. On the other hand, these studies mostly focus on the macro-analytical study of the rulers, politics and institutions of these great Mediterranean empires and thus individual narratives and examples remain in background. This article as an example of micro-history, aims to explain the struggle of Miguel de Piedrola who was one of the thousands of Spanish soldiers in the Ottoman-Spanish conflict, to become a prominent figure in the society by claiming to be a prophet. Piedrola who prophesized about various subjects between 1560 and 1587, gained immense fame and was even considered to be first royal prophet in Castile. However, his arrest and conviction by the Tribunal of the Holy Office of the Inquisition in Toledo ended his rapid career. The main question of this article is how and why the prophecies of Piedrola managed to have such a broad repercussion. The primary sources for this study are a copy of Piedrola's the Inquisitional inquiry report, which is kept in the Spanish National Library, relevant records of Cortes de Castilla and lastly Piedrola's report on the Battle of Lepanto which is kept in the General Archive of Simancas. Apart from these sources, we can only manage to follow Piedrola's traces in the secondary literature indirectly, with few exceptions. Thus, this article aims to form a small-scale historical narrative via the extraordinary life of Miguel de Piedrola, based on archive documents and modern studies. As a result, it is understood that Piedrola, by the help of internal opposition against Felipe II, managed to attract a great attention in a period in which the apocalyptic expectations and prophecies were still alive with the impact of Ottoman-Spanish conflict in the Mediterranean world.

Keywords: Miguel de Piedrola, prophecy, apocalypticism, Ottoman Empire, Spain

Giriş

16. yüzyılda Osmanlı-İspanya ilişkileri Akdeniz hâkimiyeti için yoğun bir mücadele ile geçmiştir. Bu çekişmede her iki imparatorluk da muazzam kaynakları seferber etmiş ve üstünlük kurmak için büyük ordu ve donanmaları harekete geçirmişlerdir. Kuzey Afrika kıyılarında İspanyol egemenliğini kurmaya çalışan İspanya kralı V. Carlos 1535'te Osmanlı kuvvetlerini Tunus'tan çıkarmayı başardıysa da 1541 yılında Cezayir'de ağır bir yenilgiye

uğramıştı. Buna ek olarak, Osmanlılar Preveze Deniz Zaferi (1538) ile Akdeniz’de üstünlüklerini kurmayı başarmışlardı. 1560 yılındaki Cerbe Deniz Savaşı ise Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol Monarşisi arasında yeni ve çok daha yoğun bir çatışma döneminin başlangıcını teşkil etmişti. Cerbe’deki büyük Osmanlı zaferi İspanya’nın Akdeniz’deki geleceğine dair oldukça karamsar bir hava yaratmıştı. İspanyol donanmasını oluşturan filoların büyük ölçüde imha edilmesiyle sadece İspanya’nın değil, aynı zamanda bütün Hıristiyan kıyılarının Osmanlı saldırılarına açık hale geldiği düşünülmekteydi. Bu durum İspanya kralı II. Felipe’yi Akdeniz stratejisini değiştirmeye ve bütün kaynaklarını denizgücüne yönlendirmeye zorlamıştı. 1560 ve 1574 yılları arasında İspanyol Monarşisinin öncelikli meselesi Akdeniz’deki Osmanlı tehdidi olmaya devam etmişti.¹

1560 yılındaki Cerbe Savaşı sadece Osmanlı-İspanya mücadelesinin yeni bir aşamasını oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda bu büyük çekişmenin gölgesinde kalan bireysel bir anlatının başlangıcını teşkil eder. Cerbe Savaşı’nda Osmanlılar tarafından esir alınan çok sayıda İspanyol askerinin arasında bulunan Miguel de Piedrola y Beamonte’nin hayatı 16. yüzyıl Akdeniz dünyasına dair bir mikro-tarih incelemesi olarak oldukça dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır.² Piedrola’yı Akdeniz’de esaret kaderini paylaşan binlerce İspanyol askerinden ayıran şey onun olayları önceden haber verebilen bir kâhin (İsp. *profeta*) olduğunu iddia etmesidir. Piedrola esareti esnasında kehanet yeteneğini “keşfettiğini” ve kendisini yönlendiren “bir sesin yardımıyla” İstanbul’daki esaretinden kaçabildiğini iddia etmiştir. Cerbe’de yakalanması Piedrola’nın ilk ve tek esareti de değildir, zira İspanya’nın mücadele ettiği farklı cephelerde kraliyete hizmet eden Miguel de Piedrola 1560-1568 yılları arasında toplam dört kere Osmanlılara esir düşerek İstanbul’a götürülmüştür. Piedrola özgürlüğüne kavuştuktan sonra kehanetleri vasıtasıyla İspanyol yöneticilere askeri ve idari meselelerde tavsiyelerde bulunmaya başlamış ve onun bir kâhin olarak hızla artan şöhreti dini ve siyasi otoritelerin dikkatini çekmiştir. 1560 ve 1580 yılları arasındaki yirmi yıllık dönemde Piedrola’nın sadece kehanetlerinin değil, askeri konulardaki bazı tavsiyelerinin de II. Felipe’nin masasına kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Peki,

¹ Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz’de Savaş: Osmanlı-İspanya Mücadelesi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 177-187.

² Fırat Yaşa, “Mikro Tarihçilik ve Carlo Ginzburg”, *Dünyada Tarihçilik: Dönemler, Okullar, Yaklaşımlar ve Tarihçiler*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 255-269. Avrupa’da mikro tarihçilik üzerine başarılı bir örnek için bkz. Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Çev. Ayşen Gür, Metis Yayınları, İstanbul 2016. Osmanlı dünyasına dair ilgi çekici bir mikro tarih çalışması için bkz. Yusuf Alperen Aydın, *Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa’nın Yükselişi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.

Miguel de Piedrola bir kâhin olduğunu iddia ederek ne yapmaya ve ne elde etmeye çalışmıştı? Kehanetleri İspanya’da neden bu kadar ses getirmişti?

Apokaliptik Kehanetler ve Siyasi Düşünce

Yahudilik ve Hıristiyanlığa dair bir kavram olan kehanet (İsp. *profetismo*) olgusunda kişinin, genellikle rüya yoluyla, Tanrı’dan doğrudan doğruya bir mesaj veya yorumlanması gereken ilahi bir ilham aldığına inanılmaktaydı.³ Kehanette bulunanların henüz gerçekleşmemiş olaylarla ilgili bilgi verdiklerini iddia etmeleri dikkatleri onların üzerine çekmekteydi. 16. yüzyılda geleceğe dair en çok merak edilen konuların başında birçok inançta yer alan dünyanın sonuna dair beklentiler ve beklenen büyük kurtarıcının veya son dünya hükümdarının ne zaman geleceğine dair sorular gelmekteydi. Bu nedenle ele alınan dönem için kehanet olgusunun, özünde bir değişimin umutla beklenmesi olan mesihcilik/mehdicilik kavramları ile birlikte düşünülmesi gereklidir.⁴ Bu düşünceler kendi içinde mevcut siyasi yapı ve iktidara dolaylı bir eleştiri barındırmaktadır. Özellikle savaşların yoğunlaştığı, sosyal huzursuzluğun ve ekonomik problemlerin arttığı kriz dönemlerinde sosyal adalet, barış ve düzen getirecek bir kurtarıcı ve ilahi son beklentisinin arttığı gözlemlenmektedir.⁵

Apokaliptik kehanetlerin iç siyasette önemli siyasi yansımaları olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda II. Mehmed’in İstanbul’u fethinden önce bu girişime karşı olanların apokaliptik kehanetler vasıtasıyla muhalif söylemlerini meşrulaştırmaya çalıştıkları görülmektedir. Siyasi, sosyo-

³ Enrique García Hernán, “La Secularización del Fenómeno Profético en el Siglo XVI”, *Política y Cultura en la Epoca Moderna: Cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías*, ed. Alfredo Alvar, Jaime Contreras ve José Ignacio Ruiz, Universidad de Alcalá, Alcalá, 2004, s. 602-603. Miguel de Piedrola Engizisyona verdiği ifadesinde rüyalarında bazen bir erkek veya kadın figürünün farklı kıyafetlerde kendisine görüldüğünü, diğer zamanlarda ise sadece bir ses duyduğunu ifade etmişti. Bkz. *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta, ni falso ni santo, como él se nombraba, Miguel Piedrola, natural de Logroño*, Biblioteca Nacional de España, MSS/10470, fol. 51-52.

⁴ Luís Filipe Silvério Lima ve Ana Paula Torres Megiani, “An Introduction to the Messianisms and Millenarianisms of Early-Modern Iberian America, Spain and Portugal”, *Visions, Prophecies and Divinations: Early Modern Messianism And Millenarianism in Iberian America, Spain And Portugal*, Ed. Luís Filipe Silvério Lima ve Ana Paula Torres Megiani, Brill, Leiden/Boston 2016, s. 7-8 ve Abbas Amanat, “Introduction: Apocalyptic Anxieties and Millennial Hopes in the Salvation Religions of the Middle East”, *Imagining the End: Visions of Apocalypse from the Ancient Middle East to Modern America*, Ed. Abbas Amanat ve Magnus Bernhardsson, I. B. Tauris, London/New York 2002, s. 7.

⁵ Amanat, “Introduction: Apocalyptic Anxieties and Millennial Hopes”, s. 8-9 ve Richard L. Kagan, “Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain”, *Cultural Encounters: The Impact of the Inquisition in Spain and the New World*, Ed. Perry, Mary Elizabeth ve Anne J. Cruz, University of California Press, Berkeley 1991, s. 105-106.

ekonomik sebeplerle veya sultanın otoritesinin artacağı korkusuyla İstanbul'un fethine karşı duranların halk arasında yaydıkları temel argümanlardan biri İstanbul'un lanetli bir şehir olduğu ve fethinin kıyamet alametlerinden biri olduğu olmuştur.⁶ 16. yüzyıla gelindiğinde ise Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme çabalarından ve mali politikalarından rahatsızlık duyan konar-göçer Türkmen kitleleri ve timârları ellerinden alınmış eski sipahiler kendisini "beklenen kurtarıcı" şeklinde mehdi ilan eden Şah Kalender etrafında birleşerek Osmanlı idaresine başkaldırmıştı (1526-1527). İsyanın büyümesinde sosyo-ekonomik nedenler bulunsa da isyanın mehdi karakteri bu inanışlara yakın Türkmen kitleleri arasında meşruiyet kazanarak destek elde etmesine yardımcı olmuştur. Sultan Süleyman'ın bir ahir zaman hükümdarı olarak tasvir edildiği bir dönemde Şah Kalender de muhaliflerin destek verdiği bir alternatif mehdi karakteri oluşturmaktaydı.⁷

16. yüzyılda Osmanlı ve Kutsal Roma imparatorlukları arasındaki yoğun mücadele havasının etkisiyle dünyanın sonuyla ilgili anlatımların ve apokaliptik beklentilerin artmış olması dikkat çekmektedir. Bu ideolojik çekişme büyük ölçüde askeri ve siyasi genişlemeye imaj ve algı yönetimi üzerinden meşruiyet sağlamanın bir aracı olarak görülmektedir.⁸ 16. yüzyıl başlarında Osmanlılar hem doğu hem de batıdaki rakiplerine karşı evrensel hâkimiyet iddialarını savunmuşlardır. Osmanlıların hükümdarlık ve hâkimiyet anlayışları kadim Orta Asya geleneği ve İslâm düşüncesinden beslenmekteydi.⁹ Yeryüzünde tek bir devlet, tek bir hükümdar ve tek bir doğru dinin evrensel hâkimiyetinin esas olduğu inanış Sultan Süleyman döneminde Osmanlı siyasi düşüncesinde oldukça etkili olmuştur.¹⁰ Buna karşılık

⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan kıyamet senaryolarında İstanbul'a özel bir önem verildiği görülmektedir. İstanbul'un fethinden önce bile şehrin düşmesinin kıyamet alametlerinden biri olduğuna dair halk arasında yaygın inanışlar Osmanlı tarih yazımında da yer bulmuştur. Apokaliptik düşünce geleneği içinde İstanbul da Babil, Roma ve Kudüs gibi kaderleri tarihsel önem taşıyan büyük şehirlerin yanında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Feridun M. Emecen, "Lanetli Şehir Düşti: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 22, İstanbul, 2003, s. 193, 201-204.

⁷ Mücteba İlgürel, "Kalender Şah", *DİA*, Cilt 24, İstanbul, 2001, s. 249 ve Olgay Söyler, "İhtilalci Bir Mehdi Şah Kalender Çelebi", *Atlas Tarih*, Sayı 55, 2018, s. 37-43.

⁸ Mayte Green-Mercado, "Speaking the End Times: Early Modern Politics and Religion from Iberia to Central Asia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No. 61, 2018, s. 2 ve Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin*, Cilt 71, No. 3, Eylül 1989, s. 411-413.

⁹ Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11, 1979-1980, s. 49-56.

¹⁰ Sultan Süleyman'ın saltanatı esnasında neredeyse "zamanın son hükümdarı" olarak, bir "müceddid" ve "mehdi" gibi telakki edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Feridun M. Emecen,

Osmanlılar bu iddialarında yalnız değillerdi, zira Kutsal Roma İmparatoru ve İspanya Kralı V. Carlos doğru dinin Katolik Hıristiyanlık olduğunu savunarak Sultan'a meydan okumaktaydı. Böylece Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz havzasında iki büyük imparatorluk arasındaki jeopolitik çekişme ideolojik ve dini bir boyut da kazanmaktaydı.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu batıdaki rakipleriyle siyasi ve ideolojik retorik olarak ciddi bir mücadele içindeydi ancak Osmanlıların evrensel hâkimiyet iddialarına asıl meydan okuma ve çok daha ciddi bir ideolojik tehdidin İslâm dünyasının içinden geldiğine dikkat çekmemiz gerekir. Şii Safevilerle savaşı meşrulaştırmak için eski kehanet söylemlerinin derlenerek Sultan I. Selim'in "Sahib-kıran" ve "Cihangir" olarak sunulması söz konusudur.¹² Bu nedenle Sultan Süleyman V. Carlos ile evrensel hâkimiyet için rekabete girdiğinde I. Selim'in Safevilerle mücadelesi için dizayn edilen "Ahir Zaman Hükümdarı" rol ve kimliğini benimsemekte sorun görmemişti.¹³ Bu kimliği pekiştirmek için Sultan Süleyman'ın yakın çevresinde bulunan bazı danışmanlarından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Remmal Haydar sultana hem doğu siyasetiyle ilgili istihbarat sağlıyor hem de kehanet şekline soktuğu siyasi ve askeri tavsiyelerini iletliyordu.¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda Safevilerle mücadele ile yoğunlaşan ve gelişen mehdici yaklaşımlar İspanya'da Endülüs Müslümanları, Yahudiler ve Yeni Hıristiyanlar aracılığıyla bilinmekteydi.¹⁵ 16. yüzyılda Akdeniz, Avrupa ve Yeni Dünya'ya yönelik genişleme sürecinde V. Carlos idaresindeki İspanya evrensel hâkimiyet iddialarına meşruiyet ve ideolojik destek kazandırmak için bu kavramlardan faydalanmıştı.¹⁶ Osmanlı

Osmanlı Klâsik Çağında Hilafet ve Saltanat, Kapı Yayınları, İstanbul 2020, s. 89-90 ve Kaya Şahin, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*, Çev. Ahmet Tunç Şen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 84-95.

¹¹ Cornell H. Fleischer, "Mehdi ve Binyıl: Osmanlı Emperyal İdeolojisi'nin Gelişimi", *Osmanlı*, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2009, s. 150-151.

¹² Emecen, *Hilafet ve Saltanat*, s. 159-164.

¹³ Fleischer, "Mehdi ve Binyıl", s. 154.

¹⁴ Kehanet ve müneccimlik konularında uzman olan Haydar'ın kehanet tekniği büyük ölçüde astroloji ve dünyanın sonuna dair bir çalışma olarak Hıristiyan kehanet literatürünün de temel kaynaklarından biri olan "Danyal'ın Kitabı"na dayanmaktaydı. Bkz. Fleischer, "Mehdi ve Binyıl", s. 156-157 ve Olgay Söyler, "Türk Kültüründe Kehanet ve Safevi Sarayından Osmanlı Sarayına Bir Kâhin: Haydar Remmal", *Atlas Tarih* (Yayın sürecinde).

¹⁵ Teófanés Egido, "Historiografía del Mesianismo en la España Moderna", *Política y Cultura en la Epoca Moderna: Cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías*, Ed. Alfredo Alvar, Jaime Contreras ve José Ignacio Ruiz, Universidad de Alcalá, Alcalá 2004, s. 464-465.

¹⁶ Silvério Lima ve Torres Megiani, "An Introduction to the Messianisms and Millenarianisms", s. 27-28.

İmparatorluğu'nda Sultan I. Selim ve Sultan Süleyman'ın "sahib-kıran"¹⁷ olarak tasvir edilmesine karşılık İspanya tarafında da Şansölye Gattinara evrensel hâkimiyet iddialarını Hıristiyan teolojisi içinde ifade ederek, V. Carlos'un bütün dünyayı idaresi altında toplayacak tek çoban olduğunu öne sürmekteydi.¹⁸ İspanya'da II. Felipe'nin hükümdarlık anlayışı babası V. Carlos döneminde olduğu gibi apokaliptik kehanetlerden etkilenmişti.¹⁹ II. Felipe'nin Katolik Hıristiyan dünyanın savunucusu rolüyle hem Avrupa'da Protestanlar hem de Akdeniz cephesinde Osmanlı İmparatorluğu ile mücadelesi onun son dünya hükümdarı olma iddiasıyla giriştiği çatışmalar olarak görülebilir. Miguel de Piedrola'nın tam olarak bu dönemde, Akdeniz'de Osmanlı-İspanya mücadelesinin en yoğun yaşandığı 1560 Cerbe Savaşı sonrası dönemde, kehanetleriyle İspanya'da gündeme gelmesi dikkat çekicidir.

Osmanlı-İspanya Mücadelesinde Bir Asker ve Kâhin: Miguel de Piedrola

Miguel de Piedrola'nın hayat hikâyesi hakkında bildiklerimiz büyük ölçüde 1587 yılında Engizisyonun Toledo mahkemesinde savcı Sotocameño'ya verdiği ifadeye dayanmaktadır.²⁰ Muhtemelen 1540 civarında doğan Piedrola küçük yaşta kimsesiz kalarak kendisine okumayı öğreten bir rahibin korumasına verilmişti. Bir süre rahibe ayinlerde yardım ettikten sonra farklı yerlerde dilencilik ve hizmetkârlık yaparak geçimini sağlamaya çalıştı. Bu dönemde Piedrola'nın İspanya'da örnekleri görüldüğü gibi pikaresk bir

¹⁷ Şahin, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar*, s. 216-221.

¹⁸ Rebecca Ard Boone, *Mercurino di Gattinara and the Creation of the Spanish Empire*, Pickering and Chatto, London 2014, s. 91-92.

¹⁹ Hükümdarlığının başlarından itibaren II. Felipe'nin destekçileri onun Hıristiyan dünyasını birleştirmek ve Kudüs'ü geri almak için Tanrı tarafından seçildiğini düşünmekteydiler. Bkz. Geoffrey Parker, "The Place of Tudor England in the Messianic Vision of Philip II of Spain: The Prothero Lecture", *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, Cilt 12, 2002, s. 173.

²⁰ İfadede bazı kronolojik düzensizlikler dışında yer yer muğlak ifadeler ve boşluklar bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Piedrola'nın ifadesinde yer alan bilgiler dönemin tarihsel gelişmeleri bağlamında kronolojik bir düzene sokularak, boşluklar tamamlanmaya çalışılmıştır. Bkz. *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 1-117. Piedrola'nın Engizisyona verdiği ifadenin özet şeklinde İngilizce tercümesi için bkz. Richard L. Kagan ve Abigail Dyer, *Inquisitorial Inquiries Brief Lives of Secret Jews and Other Heretics*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2011. İngilizce tercümede bazı hatalar ve anlam kayıpları olduğuna dikkat edilmelidir. Örneğin İngilizce tercümede "I had been previously taken captive three different times" şeklinde Piedrola'nın Cerbe'den önce üç defa daha esir alındığına dair bir ifade vardır ancak İspanyolca orijinal metnin bağlamında onun Cerbe'den sonra üç defa esir olarak İstanbul'a getirildiği anlaşılmaktadır.

hayat tarzı sürdürdüğü anlaşılmaktadır.²¹ Piedrola daha sonra erken modern dönemde talihini arayan birçok İspanyol gibi Sicilya'ya giderek buradaki İspanyol birliklerine katıldı.²² Miguel de Piedrola, diğer cephelerdeki hizmeti dikkate alındığında Sicilya Terciosu'na gönüllü olarak yazılmış olmalıdır. 16. Yüzyılda İspanyol Monarşisi İtalya toprakları için Fransızlarla mücadele halindeydi, bu nedenle İspanya Kralı ve Kutsal Roma İmparatoru V. Carlos Napoli, Sicilya ve Lombardiya Tercioları olarak isimlendirilen profesyonel piyade birliklerini kurmuştu. İspanyol askeri teşkilatı içinde en seçkin birlikler olan terciolar ihtiyaca göre İtalya'daki üslerinden farklı cephelere sevk edilmekteydi. Bu birlikler Akdeniz'de hem kadirga filolarının asker ihtiyacını karşılamışlar hem de Kuzey Afrika sınır garnizonlarını oluşturmuşlardı. İspanya'da Granada İsyanı'nın (1568-1570) bastırılması için de kullanılan terciolar Felemenk İsyanını bastırmaya gönderilen Alba Dükü'nün komuta ettiği Flandra ordusunun da çekirdeğini oluşturmuşlardı.²³ Sicilya Terciosu'nun konuşlandığı cepheler Piedrola'nın ifadesinde belirttiği ve çeşitli kehanetlerde bulunduğu yerler ile uyum göstermektedir.

İstanbul'da Esaret

Miguel de Piedrola²⁴ ilk olarak Cerbe seferi esnasında Osmanlılar tarafından esir alınarak İstanbul'a götürüldüğünü ifade etmektedir. 1560

²¹ Kahramanlarının türlü numaralarla geçimlerini sağladığı, özgür, rahat ve "serseri" bir hayat sürdürdüğü bu yaşam biçimi Tormesli Lazarillo ile edebiyatta bir roman türü olarak da yer bulmuştur. Bkz. *Tormesli Lazarillo*, Çev. Ertuğrul Önalp ve Arzu Aydonat, Can Yayınları, İstanbul 2015. Cervantes'in de hikayelerinde sık sık yer verdiği pikaronun dünyasında "...bir yanda şarkılar söylenir, bir yanda küfredilir, bir yanda kavga edilirken, bir yanda kumar oynanır ama her yanda hırsızlık vardır. Orada özgürlük vardır, çalışma vardır." Bkz. Miguel de Cervantes Saavedra, *Örnek Alınacak Hikayeler*, Çev. Nazlı Hülya Soydan, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010, s. 304.

²² *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 5.

²³ Joaquin de Sotto y Montes, "Los Grandes Tercios Viejos de la Infantería Española", *Revista de Historia Militar*, No. 11, 1962, s. 43, 48 ve 51.

²⁴ Esirlerin Avrupa'ya dönüşlerinde esaretleri süresince başlarından geçen olayları anlattıkları farklı hatıratlar ve günlükler mevcuttur. Bkz. Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003 ve Friedrich Seidel, *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010. Özellikle 16. yüzyılda İstanbul'daki Avrupalı esirlerin kaleme aldığı esaret anlatıları geniş bir literatür oluşturmuş ve çeşitli akademik çalışmalara konu olmuştur. Bkz. Özlem Kumrular, *Türk Korkusu: Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni*, Doğan Kitap, İstanbul 2008 ve Nida Nebahat Nalçacı, *Sultanın Kulları: Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*, Verita Kitap, İstanbul 2015. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki esirlerin durumunu Osmanlı arşiv belgelerine göre inceleyen modern bir çalışma için bkz. Esen Salarcı Baydar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mîrî (1650-1720)*, T. C. İstanbul

yılında St. Jean Şövalyeleri Büyük Üstadı Jean de la Valette ve İspanya'nın Sicilya Genel Valisi Juan de la Cerda II. Felipe'nin de onayıyla Trablusgarp üzerine bir harekât planlamışlardı. Bu seferin amacı Napoli ve Sicilya kıyılarına akınlar düzenleyen Turgut Paşa ve Osmanlı korsanlarının bölgeden temizlenmesiydi.²⁵ 20 Kasım 1559'da başlayan sefere Piedrola'nın da bulunduğu Sicilya Terciosu dâhil olmak üzere 12.000 asker katılmaktaydı. Buna karşılık salgın hastalıklar nedeniyle İspanyol kuvvetlerinde önemli kayıplar yaşanmış ve bu nedenle Trablusgarp yerine daha sınırlı bir harekât ile Cerbe adasına çıkılmasına karar verilmişti.²⁶ Her ne kadar İspanyollar Mart 1560'ta gerçekleştirdikleri çıkarma ile adaya hâkim olmayı başarmışlarsa da 11 Mayıs günü Piyale Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Cerbe önünde bekleyen İspanyol filosunu imha etmiş ve Cerbe kalesindeki birlikleri de kuşatma altına almıştı.²⁷ Miguel de Piedrola'nın Cerbe Deniz Savaşı'nda mı yoksa 30 Temmuz'da Cerbe kalesinin fethi esnasında mı esir alındığı maalesef net değildir. Piedrola deniz savaşında ele geçirilen Sicilya kadırgalarında filo komutanı Sancho de Leyva ile birlikte esir alınmış olabilir.²⁸ Bununla birlikte Piedrola'nın Osmanlıların “*soltat leventleri*” dedikleri tercio alaylarından seçilen askerlerin koruduğu Cerbe kalesinde ele geçirilmiş olması da mümkündür.²⁹

Cerbe'de büyük bir başarı kazanan Osmanlı donanması ele geçirdiği çok sayıda İspanyol esir ve gemilerle Eylül ayında büyük bir törenle İstanbul'a giriş yaptı. Alınan esirler arasında Cerbe garnizonu komutanı Álvaro de Sande'nin yanı sıra Napoli ve Sicilya filolarının komutanları Berenguer de Requesens ve Sancho de Leyva da bulunmaktaydı. Donanmanın geçidinden birkaç gün sonra Habsburg elçisi Busbecq'in açlıktan yarı ölü gibi olduklarını ifade ettiği savaş esirleri padişaha takdim edilmek üzere gösterişle Topkapı

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.

²⁵ “II. Felipe'den Andrea Doria'ya”, 15 Haziran 1559, Rafael Vargas-Hidalgo, *Guerra y diplomacia en el Mediterráneo: Correspondencia inédita de Felipe II con Andrea Doria y Juan Andrea Doria*, Ediciones Polifemo, Madrid 2002, s. 242-244, “II. Felipe'den Gian Andrea Doria'ya”, 7 Ağustos 1559, Vargas-Hidalgo, *Correspondencia inédita*, s. 256, Cesáreo Fernández Duro, *Armada Española*, Cilt II, Museo Naval, Madrid 1972, s. 18-19.

²⁶ Duro, *Armada Española*, II, s. 25.

²⁷ Zekeriyazade, *Ferah Cerbe Savaşı*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1980, s. 54, Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş*, s. 197-202, AMN, *Colección Navarrete*, IV, fol. 134, dt. 13: “*Relación breve y verdadera de la jornada de los Gelves*” ve “*Avisos; Los Gelves*”, 23, 25 ve 30 Mayıs 1560, Vargas-Hidalgo, *Correspondencia inédita*, s. 321-322.

²⁸ Zekeriyazade, *Ferah Cerbe Savaşı*, s. 51-53 ve Duro, *Armada Española*, II, s. 31-32.

²⁹ Zekeriyazade, *Ferah Cerbe Savaşı*, s. 55-57.

Sarayı'na getirilmişlerdi. İspanyol esirlerin zırhları etraftakilerin alay etmesi için ters ve gülünç şekillerde giydirilmişti.³⁰

İspanyol esirler Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü vurgulamak üzere halkın ve yabancı elçilerin dikkatini çekecek şekilde şehirde dolaştırıldıktan ve padişaha sunulduktan sonra zindanlara dağıtılmışlardı. 16. yüzyılda İstanbul'a getirilen savaş esirlerin ve kölelerin tutulabileceği birkaç önemli zindan bulunmaktaydı. Bunlardan ilki kalabalık grupların tutulmasına daha uygun olan Galata'daki tersane zindanı, diğeri de genellikle asilzadeler gibi değerli esirlerin veya Malta şövalyeleri gibi kurtuluş ihtimali olmayan esirlerin kapatıldığı Rumeli Hisarı'ydı. Bununla birlikte ihtiyaca göre zaman zaman Yedikule, Tophane ve Galata kulesinin de kullanıldığı olmaktaydı.³¹ Tersane zindanındaki esirlerin gardiyan gözetiminde şehir içinde çalışmalarına izin verilmesine karşılık Kara Kuleler diye bilinen Rumeli Hisarındaki esirler çok daha sıkı bir denetim altındaydı. Busbecq Galata'da hapsedilen Cerbe esirleriyle yakından ilgilendiğini ve onların ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığını ifade etmekteydi.³² Miguel de Piedrola da sıradan bir asker olarak eğer paşalardan birine verilmeyip miri esir statüsünde kaldıysa muhtemelen tersane zindanında vasıfsız kölelerin tutulduğu *Bagnio Grando* bölümünde tutulmuştu.³³

İstanbul'daki ilk esaretinde Miguel de Piedrola altı-yedi ay sonra (muhtemelen 1561 yılı Mart-Nisan ayları) ilk kez gaipten bir ses duyduğunu ve bu sesin kendisine kaçarak Napoli'de uyarılarda bulunmasını söylediğini ifade etmektedir. Piedrola kendisine kaçmasını söyleyen ve hatta kaçış şekli ile rotasını da bildiren bu sesin yönlendirmesiyle Korfu'ya (?) kadar ulaşmasına rağmen yakalanarak İstanbul'a geri gönderilmişti. Bu sefer yedi-sekiz ay esarete kalan Piedrola yine aynı sesin yönlendirmesiyle tekrar kaçmış ve bu sefer Napoli'ye ulaşmayı başarmıştı.³⁴ Bir süre İtalya ve İspanya'da dolaştıktan sonra tekrar birliğine katılan Piedrola Osmanlılarla girilen bir çatışmada üçüncü kez esir alınmıştı. Piedrola bu sefer bir yıldan

³⁰ Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, Çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 119-120.

³¹ Zübeyde Güneş Yağcı ve Esra Nalbant, "İstanbul Tersane Zindanı", *Osmanlı İstanbulu, IV*, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 86-87 ve Nalçacı, *Sultanın Kulları*, s. 78-81.

³² Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 121-123.

³³ Tersane zindanı üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısım tersanede uzmanlık gerektiren işlerde çalışan nitelikli esirlerin tutulduğu ve bireysel hücrelerden oluşan "La Magistranza" idi. İkinci kısım vasıfsız esirlerin hapsedildiği "Bagnio Grando" bölümüydü. Son olarak ise tersane zindanının bir bölümü "Santo Paolo" olarak isimlendirilmekte ve hasta esirlerin tedavi ve bakımları için hastane olarak hizmet vermekteydi. Bkz. Nalçacı, *Sultanın Kulları*, s. 80.

³⁴ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 5.

fazla süren esareti esnasında İstanbul'dan Galata ve Karadeniz'e kadar diğer yerlere giden bir kayıkçı (İsp. *barquero*) olarak çalıştığını ifade etmektedir. Bu sefer de gaip denizden duyduğu sesin yönlendirmesiyle hareket eden Piedrola diğer dokuz esir ve bir rehber eşliğinde firar etmeyi başarmıştı. Sicilya'ya ulaşan Piedrola burada genel vali ve donanma komutanına uyarılarda bulunduğunu ifade etmektedir.³⁵ Her ne kadar Piedrola'nın Engizisyona verdiği ifadesinde herhangi bir isim geçmese de bu kişi 1564-1568 yılları arasında Sicilya genel valiliği ve İspanyol donanma komutanlığı görevlerini bir arada yürüten Don García de Toledo olmalıdır.³⁶ Bir süre farklı cephelerde savaşan Piedrola Akdeniz'deki bir çatışmada kötü bir şekilde yaralanmış ve dördüncü kez esir düşmüştü. Yine kaçarak İspanya'ya dönmeyi başardığında ise II. Felipe Piedrola'ya hizmetleri karşılığı Navarra Krallığı gelirlerinden bir ödenek bağlanmasını emretmişti.³⁷

Neticede Miguel de Piedrola'nın 1560-1568 yıllarında arasında toplam iki yıldan fazla bir süreyi İstanbul'da esarete geçirdiği anlaşılmaktadır. Piedrola bu süreyi ileride kehanetlerine inandırıcılık katmak için istifade edeceği detayları ve bilgileri elde etmek için kullanmış olmalıdır. Zira esaretinden sonra İspanya ve İtalya'da anlatmaya başladığı kehanetlerinin öncelikli konusu Osmanlılara karşı alınacak askeri tedbirlerdir. Bu nedenle Piedrola'nın İstanbul'daki esareti esnasında detaylı gözlemlerde bulunarak Osmanlı askeri sistemi, donanma teşkilatı ve özellikle Tersâne-i Âmiri'yle ilgili etkileyici bir bilgi birikimi elde ettiği anlaşılmaktadır.³⁸ Buna karşılık Piedrola'nın Sultan Süleyman döneminin başında etkili olan apokaliptik inanışlardan ve kehanet anlatılardan ne kadar haberdar olduğunu somut bir şekilde ifade etmek güçtür. Piedrola'nın kehanetlerine 1560 yılında İstanbul'daki ilk esareti ile başlaması hikâyesine dramatik bir başlangıç yapma isteği kadar İstanbul'da duymuş olabileceği bir kehanet anlatısından da kaynaklanmış olabilir. Buna karşılık unutmamamız gerekir ki 16. yüzyıl İspanya'sı apokaliptik inanışlara yabancı değildir ve dolayısıyla Piedrola'nın kehanetleri tamamen yerel kaynaklar üzerinden de inşa edilmiş olabilir.

³⁵ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 6.

³⁶ Hüseyin Serdar Tabakoğlu, "Commanding the Sea: The Spanish Naval High Command in the Early Modern Mediterranean", *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı I, Temmuz 2016, s. 1-14.

³⁷ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 6-7.

³⁸ İstanbul'daki esirler sefer mevsiminde çoğunlukla kadırgalarda kürekçi olarak çalışmakta, kışın ise tersanede veya şehir içinde farklı işlerde çalışmak üzere, gözetim altında olmak kaydıyla, zindanlarından dışarı çıkabilmekteydiler. Bkz. Nalçacı, *Sultanın Kulları*, s. 63-78 ve Salarcı Baydar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mîri*, s. 142-187.

Granada İsyanı (1568-1570)

Miguel de Piedrola İspanya'ya döndükten ve kral tarafından ödüllendirildikten sonra Granada İsyanı'nın (1568-1570) bastırılmasında görev aldığını ifade etmektedir.³⁹ Akdeniz'de Osmanlı-İspanya rekabetinin de etkisiyle İspanya'da yaşayan Endülüs Müslümanları üzerinde baskılar arttırılmıştı. Zira İspanya'daki bu geniş Müslüman nüfusun hem korsanlara hem de Osmanlılara yardım ederek İspanya'yı askerî açıdan zor bir duruma sokabilecekleri düşünülmekteydi.⁴⁰ Her ne kadar 15. yüzyıl sonlarından itibaren İspanya Müslümanlarının Hıristiyanlaştırılması için çeşitli kararlar alınmışsa da bunlar çoğu zaman kâğıt üzerinde kalmış, Müslümanlar gizlice de olsa dinlerini yaşamaya devam etmişlerdi. II. Felipe dönemine gelindiğinde ise Morisko denilen bu gizli Müslümanların daha sıkı takip ve baskı altına alınmaları 1568 yılında Granada İsyanı'nın patlak vermesine neden oldu.⁴¹

Yıllar boyu haksız uygulamalar ve baskılara tepki olarak ortaya çıkan Granada'daki Morisko isyanı yerel milis kuvvetlerince bastırılmamış ve karşılıklı yağma ve katliamlarla oldukça kanlı bir hale gelmişti. Bunun üzerine II. Felipe isyanı bastırmak üzere İtalya'dan takviye olarak üvey kardeşi Don Juan de Austria komutasında donanmanın ve (Sicilya Terciosu'nun da yer aldığı) profesyonel birliklerin getirilmesini emretti. Plana göre kadrgalar Mağrip kıyılarından, özellikle de Cezayir üzerinden gelebilecek Osmanlı yardımına karşı İspanya sahillerini abluka altında tutacak ve piyadeler de Moriskoların dağlardaki direniş noktalarını temizleyeceklerdi.⁴² İsyanın kısa sürede bastırılması için İspanyol askerlerine sınırsız yağma hakkı verilince harekât yağma ve talan akınlarına dönüştü. Bununla birlikte Osmanlı donanmasının beklenen büyük yardımı hiçbir zaman gerçekleşmemiş, Kıbrıs'ın fethiyle meşgul olan Osmanlılar isyana Cezayir Beylerbeyi Uluç Ali Paşa vasıtasıyla destek vermekle yetinmişlerdi. Neticede 1570 sonbaharına gelindiğinde Granada İsyanı büyük ölçüde bastırılmış ve İspanya Müslümanlarının İber yarımadası içinde farklı bölgelere dağıtılmaları kararı alınmıştı.⁴³

³⁹ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 7 ve Kagan ve Dyer, *Inquisitorial Inquiries*, s. 67.

⁴⁰ Andrew C. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *American Historical Review*, 74/1, 1968, s. 1-25.

⁴¹ Henry Charles Lea, *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, Çev. Abdullah Davudoğlu, İnkilâb Yayınları, İstanbul 2006, s. 210-211, 226-228.

⁴² Lea, *İspanya Müslümanları*, s. 241-242.

⁴³ Andrew C. Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, Çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 213-215.

Granada İsyanı'nın bastırılmasında görev alan Miguel de Piedrola'nın Endülüs Müslümanlarının apokaliptik inanışları ve kehanetleri hakkında bilgi sahibi olması beklenebilir. Bu inanışlar kaynak olarak bazı hadislerin çeşitli yorumlarıyla beslenebildiği gibi Avrupa ve İspanya'da yerleşmiş olan Hıristiyan efsanelerinden de etkilenebilmekteydi.⁴⁴ Moriskoların isyana kalkışmalarında zorla din değiştirme, Arapçanın ve geleneksel kıyafetlerin yasaklanması vb. eziyetlerin had noktasına ulaşması sonucu "beklenen zamanın geldiği" düşüncesi etkili olmuştu. 16. yüzyılda Morisko kehanetlerinde özellikle Fransız Protestanları (Hugenotlar) ve Müslümanların İspanya'ya karşı iş birliği de kullanılan bir temaydı. Bu yöndeki anlatımlar doğunun ve batının krallarının Endülüs'ün yardımına geleceği şeklindeydi. Bu yaklaşımın aynı zamanda Osmanlıların Katolik İspanya'ya karşı Protestanları destekleme siyasetiyle de uyumlu olduğu dikkat çekmektedir. Kuşkusuz Morisko topluluğu içindeki liderler de isyana daha geniş bir katılım sağlamak için beklenen kurtarıcının ya Osmanlı yardımı olarak ya da başka bir şekilde mutlaka geleceği inanışını yaymışlardı.⁴⁵ Miguel de Piedrola Granada seferi dönüşü Madrid'e geldiğinde Piedrola isminde bir soylunun uzaktan akrabası olduğunu öğrenmiş ve bu isim ile unvanda hak iddia ederek, asalet kazanmıştı. Böylece oldukça mütevazı şartlardan gelen bir asker olan Piedrola önce hizmetlerinden ötürü kralın teveccühünü kazanmış, daha sonra da hak iddia ettiği asalet unvanı kendisine bahşedilmiş oluyordu. Kuşkusuz bu talebinin kabul görmesinde iddiasının yasal dayanağı ve farklı cephelerde askeri hizmetinin yanı sıra kehanetleri sayesinde artık tanınan bir karakter olması da etkili olmuş olmalıdır.⁴⁶

Piedrola'nın İnebahtı Deniz Savaşı Sonrası Raporu (1572)

Miguel de Piedrola'nın Engizisyona verdiği ifadesinde Granada İsyanı'ndan sonra 7 Ekim 1571 tarihindeki İnebahtı Deniz Savaşı'nda savaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşılık Piedrola'nın savaş sonrası alınması gereken tedbirlerle ilgili detaylı bir raporu bugün Simancas Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.⁴⁷ İnebahtı'da Papalık, İspanya ve Venedik kuvvetlerinin destek verdiği Kutsal İttifak filosunun Osmanlı donanmasını yenilgiye uğratması Hıristiyan devletler için kısa süreli de olsa bazı stratejik fırsatlar doğurmuştu. Bu nedenle İnebahtı'dan sonra müttefikler arasında

⁴⁴ Mayte Green-Mercado, "Morisco Prophecies at the French Court (1602-1607)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, N. 61, 2018, s. 108.

⁴⁵ Marya T. Green-Mercado, "The Mahdi in Valencia: Messianism, Apocalypticism and Morisco Rebellions in Late Sixteenth-Century Spain", *Medieval Encounters*, No. 19, 2013, s. 199-202.

⁴⁶ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 7.

⁴⁷ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447: "Relacion sobre jornadas en 1572".

Hıristiyan filosunun bir sonraki hedefinin neresi olması gerektiği tartışılmış, Kuzey Afrika kıyıları, Mısır ve Suriye, Rodos, Kıbrıs, Mora, Kudüs ve hatta İstanbul gündeme gelmişti. Venedik kaybettiği Kıbrıs'ı Osmanlılardan geri alma amacındayken, İspanya geleneksel Akdeniz politikasına uygun olarak Mağrip kıyılarına bir seferin çıkarlarına daha uygun olacağını düşünmekteydi.⁴⁸

Miguel de Piedrola II. Felipe'ye sunduğu 10 Mayıs 1572⁴⁹ tarihli raporunda Doğu Akdeniz'in İspanyol egemenliğine girmesi için kapsamlı bir strateji önermekteydi. Raporunda birçok tecrübeli asker ve devlet adamının Osmanlıların bu yıl 50'den fazla gemi çıkaramayacağını söylediklerini ifade eden Piedrola bu varsayıma karşı çıkmaktaydı. Piedrola 1572 ilkbaharında Osmanlıların rahatlıkla 150'den fazla kadırga silahlandırabileceklerini ifade etmiş, bunların 100'ünün ücretli kürekçilerle, geri kalanının ise forsa ile donatılabileceğini eklemişti. Piedrola'ya göre Osmanlılar bu donanmayla herhangi bir İspanyol saldırısı ihtimaline karşılık Kıbrıs, Rodos, Midilli, Eğriboz ve Sakız adalarını asker ve cephane bakımından takviye edeceklerdi. Piedrola'nın önerdiği savaş planına göre II. Felipe Don Juan de Austria'ya gizli bir emir göndererek onu geri döndürmeli ve bu adaları vurması sağlanmalıydı. Piedrola Doğu Akdeniz'e hâkim olunması için öncelikle Osmanlıların elindeki Kıbrıs, Rodos, Midilli, Eğriboz ve Sakız adalarının alınarak İstanbul, Anadolu ve Suriye arasındaki hayati deniz ulaşımının kesilmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁵⁰

Miguel de Piedrola İspanyol donanmasının Osmanlı sularında deniz hâkimiyetini kazandıktan sonra kıyılara akınlar gerçekleştirerek, halk arasında korku ve panik yaratmasını tavsiye etmekteydi. Böylece Osmanlı idaresindeki Hıristiyan halk da isyana teşvik edilmiş olacaktı. Özellikle Mora Yarımadasında yaşayan Rumların Osmanlı yönetimine karşı isyana teşvik edilmesi başkaları tarafından da sıklıkla dile getirilen bir tavsiyeydi ve bu amaçla Rum Ortodoks cemaatinin önderlerine çeşitli mektuplar gönderilmişti. Bununla birlikte Piedrola diğer yazarlardan farklı bir çıkış yaparak sadece Rumların değil, Osmanlı topraklarında yaşayan Arapların ve Yahudilerin de idareden memnun olmadıklarını ve kötü yönetim nedeniyle ayaklanmaya hazır olduklarını belirtmekteydi. Bu nedenle onların da topluluk önderleriyle iletişime geçilmeliydi. Piedrola'ya göre onlara özgürlükleri ve kendi kanunlarına göre yönetim hakkı yanı sıra İtalya ve İspanya ile serbest ticaret

⁴⁸ Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş*, s. 284-285.

⁴⁹ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 7. Metin içinde ilk bölüm sonunda 3 Kasım 1571 tarihi yer almakta, ancak belge sonunda imza ile tarih olarak 10 Mayıs 1572 bulunmaktadır.

⁵⁰ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 1.

imkânı da sunulmalıydı. Böylece “aynı İspanya kralının Yeni Dünya kolonilerinde olduğu gibi (*es como a.v. m.g.d lo de indias, y por la misma forma*)” Osmanlı başkentine her yıl büyük zenginlikler gönderen zengin Doğu Akdeniz eyaletleri ele geçirilebilirdi.⁵¹

Miguel de Piedrola İspanyol donanmasının Doğu Akdeniz’de kontrolü sağladıktan sonra Malta kadirgalarını burada bırakarak Mağrip kıyılarına yönelmesi gerektiğini savunmaktaydı. Böylece Don Juan de Austria komutasındaki donanma İspanya ve İtalya kıyılarına uzun süredir akınlar düzenleyip büyük zararlar veren korsanların üstlendiği Cezayir, Tunus ve Trablusgarp’ı ele geçirebilirdi.⁵² Piedrola’ya göre II. Felipe’nin Osmanlı denizgücü kapasitesi ile rekabet edebilmesi için İspanya ve İtalya’daki bütün tersaneleri seferber etmesi gerekmektedir. Akdeniz’deki bütün devletlerin ilgi odağındaki Tersâne-i Âmire hakkında Piedrola’nın pek çok detay vermesi dikkat çekmektedir. İstanbul’da etrafı duvarlarla çevrili devasa bir askeri-sanayi kompleks olan Tersâne-i Âmire’de çeşitli bölümlere ayrılmış 133 göz bulunmaktaydı. Piedrola’ya göre tersanenin ana kapısı olan Azapkapı (*Azapcapeci*) bölgesinde bulunan 77 kapalı gözün 70’inde kadirgalar yapılmakta, yedisinde ise bütün donanmanın kürekleri hazırlanmaktaydı. Bu yedi gözün arkasında, yine tersane duvarları içinde kadirgalar, mavnalar ve kalyatolar için çipalar yapan demirciler bulunmaktaydı. Piedrola ayrıca tersane içinde Madrid Sarayı’ndakinden daha büyük bir meydanda çok sayıda kürek, kereste, gemi direği ve gemi inşası için gerekli diğer malzemenin yer aldığını ifade etmekteydi. Bu meydanın sonunda ise bir geçit ve iki yanında duvar olan bir yol bulunmakta ve bu yol hem tersaneyi ortadan bölmekte hem de Kasımpaşa’ya (*Cacumbaxa*) çıkışı sağlamaktaydı.⁵³ Tersanenin 200 gemi silahlandırma kapasitesinin olduğunu belirten Piedrola, Osmanlı donanmasının gücünü sınırlayan en büyük zorluğun yeterli sayıda tecrübeli reis ve denizci bulmak olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴ Piedrola raporunda bu bilgilerin kendi gözlemlerine dayandığını zira dört kere esir olarak İstanbul’da bulunduğunu belirtmekte, eğer anlattıklarında bir çelişki ortaya çıkarsa bizzat kralın huzurunda ifadesini tekrarlayabileceğini eklemekteydi.⁵⁵

İspanyolların plan ve hazırlıklarına karşılık Osmanlılar 1572 kışında Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa ve Kapudan Kılıç Ali Paşa nezaretinde büyük bir gemi inşa ve donatım seferberliği ilan ederek İnebahtı’daki gemi kayıplarını telafi etmeyi başarmışlardı. Sadece birkaç ay içinde 134 yeni

⁵¹ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 2.

⁵² AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 3.

⁵³ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 4.

⁵⁴ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 5.

⁵⁵ AGS, *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447, fol. 7.

kadırğa inşa edilmiş, Osmanlı donanması Kılıç Ali Paşa'nın komutasında 1572 yazında toplam 234 kadırğa ve 8 mavna ile denize açılabilmişti.⁵⁶ 7 ve 10 Ağustos'ta Osmanlı donanması ile Kutsal İttifak filosu iki defa karşı karşıya gelmesine rağmen sonuç verici bir deniz savaşı gerçekleşmemiştir. Buna karşılık Kılıç Ali Paşa komutasında Osmanlı donanmasının temkinli bir şekilde de olsa denizlerde varlık göstermesi bile İspanyol planlarının uygulanma ihtimalinin kalmadığını göstermeye yetmişti.⁵⁷

Flandra ve Tunus ile ilgili kehanetler

Miguel de Piedrola Engizisyon'a verdiği ifadesinde Granada İsyanı'ndan İspanya'nın bir diğer önemli mücadele sahası olan Flandra'ya geçmektedir. Alçak Ülkeler olarak da isimlendirilen Felemenk topraklarında İspanya'nın savaşlarını finanse etmek için koyduğu ağır vergiler ve rahatsız edici İspanyol askeri varlığı yerel muhalefetin artmasına neden olmuştur. Felemenk soyluların bölgenin idaresinde daha etkin rol alma istekleri ve eyaletlerin özerklik talepleri İspanya ile pazarlıkların başlıca gündem maddesini oluşturmaktaydı.⁵⁸ Bu huzursuzluğun bastırılması için Alba Dükü Alman ve Felemenk birliklerinin de desteklediği bir orduyla harekete geçti. Buna karşılık 1568 yılından itibaren Felemenk muhalifler silahlı direnişe geçtiler ve çatışma alanı İspanya için giderek daha kanlı ve sonuçsuz bir bataklığa dönüştü.⁵⁹

Miguel de Piedrola muhtemelen 1567-1573 yılları arasında Alba Dükü ile Flandra'da bulunmuş olmalıdır, zira Piedrola Flandra'dan İspanya'ya döndüğü zaman II. Felipe'ye mektuplar yazarak krala Flandra'daki savaşı nasıl idare etmesi gerektiği hakkında bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Bu bilgilerin bir kısmını bir asker olarak tecrübeleri ile sağladığını ifade eden Piedrola diğer bilgileri ise doğüstü/ilahi şekilde elde ettiğini belirterek olabilecekleri haber veriyordu. Mesela Flandra'da önce hangi soylu ailelerin isyan edeceği ve eğer tavsiyelerine uyulmazsa belirli bir prensin babasının yerine tahta çıkamayacağı gibi kehanetlere de yer verilmekteydi. Piedrola

⁵⁶ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfâri'l-Bihâr*, Haz. İdris Bostan, Ankara 2008, s. 115.

⁵⁷ Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş*, s. 289-290.

⁵⁸ Geoffrey Parker, "Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648", *Past & Present*, No. 49, November 1970, s. 77.

⁵⁹ Parker, "Spain, Her Enemies", s. 81-82. İsyanın lideri Orange Prensi William 1569 yılında ortak düşman İspanya'ya karşı destek için Joseph Nasi aracılığıyla Osmanlılarla temasa geçmişti. Sultan II. Selim bu talebe İspanya hâkimiyetindeki Luthercilere mektup gönderip yardım vadederek cevap vermişti. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt I: 1300-1600, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 435 ve Bülent Arı, "İlk Osmanlı-Hollanda Münasebetleri", *Osmanlı*, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 494.

görüldüğü üzere sadece kehanet formunda siyasi ve askeri tavsiyeler vermekle yetinmiyordu, eğer meseleler kendi tavsiye ettiği şekilde çözülmezse kralı başına gelebilecek felaketler konusunda da uyarıyordu. Buna karşılık II. Felipe kehanet şeklindeki bu üstü kapalı tehditlere Piedrola'yı saraydan sürdürerek ve yazmasını yasaklayarak cevap verdi. Büyük ihtimalle Flandra ve Tunus seferleri arasında 1573 yılında gerçekleşen bu uyarı Piedrola'nın kehanetlerine yönelik ilk ciddi tepki ve sınırlama girişimiydi.⁶⁰

1573 yılında Don Juan de Austria idaresindeki İspanyol donanması Tunus'u ele geçirmişti. Buna karşılık Tunus'un idaresi konusunda II. Felipe ve Don Juan arasında ciddi görüş ayrılıkları vardı. Don Juan de Austria Tunus'u kendisine ait yeni bir krallık olarak ihya etmek isterken kral Akdeniz'de sonucu belirsiz yeni yatırımlara sıcak bakmıyordu.⁶¹ II. Felipe'nin Tunus yakınlarında yeni bir kale inşa edilmesini emrettiğini öğrenen Piedrola bu tasarıya karşı çıkmıştı. Bu kale Don Juan de Austria'nın Tunus'un savunmasını güçlendirmek için inşa ettirmek istediği Nova Arx olmalıdır. II. Felipe Tunus'un geleceğine dair uzun tartışmalar sonucunda en azından bu kalenin inşasına onay vererek üvey kardeşi ile uzlaşmaya varmıştı. Piedrola'ya göre yeni bir kale yapmak yerine İspanyolların 1535 yılından beri ellerinde tuttukları La Goleta kalesini asker, top ve mühimmat ile takviye etmeleri daha iyi olurdu. Piedrola bu tavsiyeyi o bölgede ve söz konusu kalede bulunmuş tecrübeli bir asker olarak verdiğini ifade etmekteydi. Buna karşılık eğer kral Piedrola'nın belirttiği şekilde yapmazsa her şeyin bir sene içinde kaybedileceği kehanetinde bulunmuştu.⁶²

1574 yılı başlarından itibaren Osmanlı donanmasının Tunus'a yönelik bir harekât hazırlığında olduğu Madrid'de bilinmekteydi.⁶³ Kış boyunca hazırlıklarını tamamlayan Osmanlılar İnebahtı'nın rövanşını almak ve İspanya'ya ağır bir darbe vurmak için Tunus'u seçmişlerdi. 22 Temmuz'da Osmanlı birlikleri Tunus'a çıkmaya başlamış ve La Goleta ile yeni inşa edilen Nova Arx kuşatma altına alınmıştı. Miguel de Piedrola'nın da aralarında bulunduğu İspanyol yardım kuvvetleri Napoli ve Sicilya'da hazırlıklarla boğuşurken 23 Ağustos'ta La Goleta kalesinin kaybedildiği haberi gelmişti.⁶⁴ Özellikle Akdeniz cephesindeki olayların Piedrola'nın öngördüğü şekilde gerçekleşmesi hem halk arasında hem de bazı soylular nezdinde destek elde etmesine yardımcı olmuş olmalıdır.

⁶⁰ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 7-8.

⁶¹ Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş*, s. 298-300.

⁶² *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 9.

⁶³ AMN, Artículo 6, MS. 397, *Colección Sanz de Barutell*, doc. 60: "Constantinopla, 15.I.1574, *Cartas por las que avisa sobre la armada turca que irá contra Túnez y la Goleta*".

⁶⁴ Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş*, s. 302-303.

İtalya Günleri ve İspanya'ya Dönüş

Tunus'un 1574'te Osmanlıların eline geçmesinden sonra Piedrola'nın bir süre daha İtalya'da kalarak bölgenin idarecilerine kehanetleri vasıtasıyla siyasi danışmanlık yaptığı anlaşılmaktadır. Napoli'de bulunduğu sürede Papa'ya, Kutsal Roma İmparatoruna, Fransa kralına ve Felipe'nin özel rahibine mektuplar yazmış ve uyarılarının dikkate alınmasını istemişti. Olayların öngördüğü gibi gerçekleşmesinden güven kazanan Piedrola artık açık bir şekilde Tanrı'nın hizmetinde olduğunu ifade etmeye başlamıştı. Napoli genel valisi ve Flandra cephesine gitmek üzere olan Don Juan de Austria ile görüşmeler gerçekleştirmişti. Piedrola Don Juan'a eğer kendi tavsiyelerine uymazsa işlerin onun için kötü gitmeye başlayacağını ifade etmişti. Buna karşılık eğer kendisini dinlerse Flandra'da bütün düşmanlarına karşı muzaffer olacaktı.⁶⁵

Piedrola Napoli'de kaldığı süre boyunca genel valiye eyaletin idaresiyle ilgili danışmanlık yapmıştı. Buna karşılık Piedrola söylediklerinin çoğunun insan olarak bildiklerine dayandığını ancak tavsiyelerinin bir kısmının doğüstü yeteneğine dayandığını ifade etmektedir. Bir süre sonra Napoli'den ayrılan Piedrola Roma'dan geçerken Papa'nın kendisiyle görüşmek istediğini öğrenmişti. Bununla birlikte ilk olarak İspanya kralı ile konuşacağını ifade eden Piedrola dönüşte Papa'yı ziyaret edebileceğini belirterek yoluna devam etmekte bir sakınca görmemiştir. Piedrola Floransa üzerinden Cenova'ya gitmiş, orada İspanyol büyükelçisine şehirde yakında veba çıkacağını ve karmaşa olacağını söylemişti. İtalya ve İspanya arasında en sık kullanılan rota olan Cenova'dan deniz yoluyla Barselona'ya geçen Piedrola yol boyunca çeşitli görüşmeler yaparak nihayetinde Madrid'e dönmüştü.⁶⁶

Piedrola'nın kehanetleri giderek daha çok yankı uyandırmaya başlamıştı. 1577 yılında kralın danışmanı "iyi bir adam ve iyi bir asker olduğu söylenen" ve "majestelerinin tanıdığı" Piedrola'nın bazı mektuplarını kendisine göstermişti. Buna karşılık II. Felipe de Piedrola'yı tanıdığını, kendisi muhtemelen iyi niyetli olmasına rağmen akıl sağlığının yerinde olmadığını düşündüğünü ifade etmişti. Ertesi yıl, kralın rahibi Diego de Chaves Piedrola'nın kehanetleri konusunu kralla görüşerek, Piedrola ile konuşmak istemişti.⁶⁷ Madrid'de II. Felipe'nin kendisiyle görüşmek istediğini öğrenen Piedrola küçük bir din ve devlet adamı grubunun yanında kralla doğrudan konuşacağını ifade etmişti. Buna karşılık kral Piedrola'yı bizzat huzuruna kabul etmek yerine onunla konuşmaları için danışmanlarını göndermekle

⁶⁵ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 10 ve 14-15.

⁶⁶ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 21-22.

⁶⁷ Kagan ve Dyer, *Inquisitorial Inquiries*, s. 80-81.

yetinmişti. Bunun üzerine Piedrola da kralların kâhinlerin sözlerini doğrudan duymaları gerektiğini ifade etmişti, zira Babil hükümdarı Nebukadnezar Danyal peygamberi bizzat dinlemişti. Eğer kral kendisiyle görüşmek istemiyorsa Piedrola Papa'ya söz verdiği üzere Roma'ya dönebilirdi. Piedrola Danyal peygamber kadar kutsal olmasa da yine de doğaüstü öngörü yeteneği bağlamında bir kâhin olduğunu ve Katolik Kilisesi'nin de bunu yasaklamadığını ifade etmişti. Danışmanlar kralın görüşmeye zorlanamayacağını, Piedrola'nın söyleyeceklerini kendilerine söylemesinin iyi olacağını belirtmişlerdi.⁶⁸ Kralla görüşmeden Madrid'den ayrılan Piedrola Barselona'da genel valinin emriyle dini bir tartışmaya katılmış ve herkesi etkilemeyi başarmıştı. Buna karşılık bazı rahipler Piedrola'nın bilgisinin kaynağının ilahi değil de şeytani olabileceğinden şüphelenmişlerdi. Daha sonra Roma'ya giden Piedrola Papa ile olaysız bir görüşme gerçekleştirmiş ve günah çıkartmayı istedikten sonra ayrılmıştı.⁶⁹

Siyasi Bir Güç Olarak Kehanet ve Politik Muhalefet

1580'lere gelindiğinde İspanya'nın İnebahtı zaferi ve parlak günleri çoktan geride kalmış, krallık ekonomik kriz ve askeri başarısızlıklarla karamsarlığa gömülmüştü. Böyle bir atmosferde Miguel de Piedrola açıkça İspanyol Monarşisi'nin sonuna dair kehanetlerde bulunmaktaydı. Piedrola takipçilerine İspanya'nın yok oluş sürecinde efsanevi kahramanların yaptığı gibi mağaralarda (La Espelunça Mağarası) saklanmalarını ve daha sonra İspanya'yı yeniden fethetmelerini söylemekteydi.⁷⁰ Kurulacak yeni İspanya'nın ise kralın mutlak otoritesinin anayasal bir düzenleme ile sınırlandıracağı meşruti monarşi olacağına dair ifadeler II. Felipe'nin idaresine dolaylı bir eleştiri niteliği taşımaktaydı.⁷¹ Bu fikrin destekçileri açıkça kraliyet

⁶⁸ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 23-25. Piedrola ifadesinde Eski Ahit'e göre milattan önce 6. Yüzyılda yaşamış Yahudi peygamberlerinden Danyal'a atıf yapmaktadır. Danyal Babil hükümdarı Nebukadnezar'ın Kudüs kuşatmasından sonra Babil'e götürülmüş ve fal, kehanet ve rüya yorumlarıyla meşhur olmuştur. Remmal Haydar'ın da ana kaynaklarından birinin Eski Ahit'te yer alan "Danyal'ın Kitabı" olması dikkat çekicidir zira hem Osmanlı hem de İspanyol dünyaları arasında kehanetler bağlamında somut bir referans noktası oluşturmaktadır. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Dânyâl", *DİA*, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 480-481.

⁶⁹ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 36, 38 ve 41.

⁷⁰ Kagan, "Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain", s. 111 ve Roger Osborne, *The Dreamer of Calle San Salvador: Visions of Sedition and Sacrilege in Sixteenth-Century Spain*, Pimlico, London 2002, s. 21.

⁷¹ Kagan'a göre bu fikirlerin kaynağı Piedrola'nın memleketi Navarra'nın tarihsel özerkliği olabilir. Piedrola aynı zamanda Beamonte ikinci soyadını alarak memleketinin adil olmayan yöneticilere direniş geleneğini de benimsediği ifade edilmektedir. Zira Beamonte ailesi krallığın ayrıcalıklarını/anayasal geleneklerini (fueros) ihlal eden bir kralın devrilmesine yardım eden bir aristokratik aileydi. Bkz. Kagan, "Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain", s. 111-112.

idaresini eleştirmek yerine Piedrola nezdinde “kutsal bir adamı” destekleyerek siyasi eleştirilerini örtülü bir şekilde kamuoyuna yansıtmaktaydılar. Piedrola’yı destekleyen soyluların endişeleri kralın otoritesinin her geçen gün artması ve kendi güçlerinin azalmasıydı. Bu endişeler İspanyol siyasetindeki en önemli ve en güçlü isimlerden biri olan kraliyet sekreteri Antonio Pérez’in 1579 yılında hapsedilmesiyle artmıştı.⁷² Piedrola’nın Pérez olayına yaklaşımı her ikisinin de kralın politikalarına muhalif olmalarıyla ilgiliydi. Bu memnuniyetsizlik görmezden gelindiği sürece Piedrola bir nevi Pérez’in yansıması gibi hareket etti. Ancak Piedrola da hapsedildikten sonra saraydaki muhalifler huzursuzluklarını yansıtabilecekleri başka bir isim bulmakta gecikmemişlerdi. Yine kehanetleriyle meşhur Lucrecia de León Piedrola’nın görevini üstlenmişti, buna karşılık onun ve destekçilerinin Pérez olayı ile bağlantıları vahim sonuçlar doğuracaktı.⁷³

Miguel de Piedrola’nın Antonio Pérez’in destekçileri ve saray ile doğrudan bağlantı içinde olan bazı önemli bürokrat ve soylularla bir ittifak içinde olduğuna dair izler bulunmaktadır. Bu isimler arasında Kraliyet Mimarı Juan de Herrera, Toledo Başpiskoposu ve Baş Engizisyoncu Gaspar de Quiroga ile Medina Sidonia, Nájera ve Pastrana dükleri de yer almaktaydı. Bu grubun başlıca gündemi Antonio Pérez’in serbest bırakılmasıydı. Bu bağlamda Piedrola’nın apokaliptik kehanetleri ve reform önerileri halktan destek sağlamak için önemliydi. Bu amaçla Piedrola’nın ulusal kâhin ilan edilmesi için de girişimlerde bulunulmuştu.⁷⁴ 1587 yazında Kastilya Meclisi (*Cortes de Castilla*) Piedrola’nın durumunu görüşmekteydi. 22 Ağustos günü gerçekleşen oturumda Piedrola aleyhine yapılan ithamlar da gündeme gelmiş, kehanetlerin gerçekliği konusunda yapılan araştırmalar anlatılmıştı. Bu oturumda birçok din adamının Piedrola’nın eski zamanlardaki gibi bir kâhin olduğu konusunda ikna oldukları ifade edilmişti. Bununla birlikte Piedrola’nın

⁷² Pérez, Juan de Escobedo’nun suikastını organize etmekle suçlanmaktaydı. Gerçekten de Pérez II. Felipe’yi hem üvey kardeşi D. Juan de Austria’ya karşı kıskırtmış hem de kendi casusu olarak Austria’nın yanına yerleştirdiği adamı Escobedo’nun taraf değiştirmesinden sonra, II. Felipe’nin de üstü kapalı onayı ile, öldürülmesini planlamıştı. Bkz. Geoffrey Parker, *Imprudent King: A New Life of Philip II*, Yale University Press, New Haven and London 2014, s. 247-263.

⁷³ Henry Kamen, *Spain’s Road to Empire: The Making of a World Power, 1492-1763*, Penguin Books, London 2003, s. 298-299. Lucrecia de León 4 Aralık 1587’de gördüğü bir rüyada büyük bir kulede siyah kıyafetler içinde zincire vurulmuş birini görür. León onun Piedrola olup olmadığını sorar. O da cevap olarak rüyalarını kime anlattığına dikkat etmesini ve kendisinin başına gelenlerden ibret almasını söyler. Bu ifadeler Lucrecia de León ve Miguel de Piedrola arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından önemlidir. Osborne, *The Dreamer of Calle San Salvador*, s. 17, 21-22.

⁷⁴ Kagan, “Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain”, s. 112.

durumunun tam olarak aydınlatılması için birçok farklı alandan uzmanların yer alacağı bir komisyon kurulması tavsiye edilmekteydi.⁷⁵

Kastilya Meclisi'ndeki tartışmaların uzaması üzerine II. Felipe Baş Engizisyoncu Gaspar de Quiroga ve kralın hizmetindeki rahipler Diego de Chaves ve Garcia de Loaysa'dan oluşan bir komisyon kurulmasını emretti. Komisyona teolog Luis de León ve Cizvit âlimi Pedro de Ribadeneira da görüş bildirmekteydi. Piedrola ile ilgili iddiaları ve Katolik Kilisesi ile bağdaşmayan kehanetleri hakkındaki ifadeleri dinleyen komisyon, onun bir kâhin olup olmadığı konusundaki incelemenin Kastilya Meclisi'nde değil Kutsal Engizisyon Mahkemesinde yapılmasını tavsiye etti. Bunun üzerine 18 Eylül 1587'de Engizisyon Piedrola'yı tutuklayarak yargılanması için ertesi gün Toledo'ya götürdü. Yabancı gözlemcilere göre Piedrola'nın tutuklanması sarayda büyük homurdanmalara neden olmuştu.⁷⁶ Yargılamanın sivil bir mahkemede değil de Engizisyon'da yapılması büyük ihtimalle II. Felipe'nin meseleyi mümkün olduğunca üstü kapalı bir şekilde ele almak istemesiyle ilgiliydi.

Engizisyon tarafından yargılanma

Eylül 1587'de Engizisyon tarafından tutuklanan Miguel de Piedrola Engizisyon savcısı Pedro Sotocameño tarafından yürütülen sorgusunun başında gerçek bir kâhin (*profeta*) olduğunu iddia etmiş ve tutukluluğun haksız olduğunu belirtmişti. Daha sonra Engizisyonun kâhinler üzerinde yetkisinin olmadığını ifade eden Piedrola, eğer yargılamaya devam ederlerse Engizisyonun da ilahi cezalarla karşılaşacağı tehdidini savurmaktan çekinmemişti.⁷⁷ Bununla birlikte Piedrola daha sonra ifadesini tamamen değiştirerek daha önce öfkeyle söylediklerinden pişman olduğunu belirterek, kendisinin İncil'i sadece biraz okumuş cahil bir ahmak olduğunu ifade etmişti. Katolik Kilisesi'ne aykırı bir şey dile getirdiyse bunları geri aldığını belirten Piedrola asla Şeytanla antlaşma yapmadığını söylemişti. Piedrola sözlerinin birçoğunun bir asker olarak geniş tecrübesine dayandığını belirtmiş, bazı öngörülerinin doğru çıkmasını da kendisine kehanet gibi gördüğünü ifade etmişti.⁷⁸

Miguel de Piedrola gördüğü bazı şeyleri ve rüyalarını olduklarından farklı olarak kehanet gibi gördüğü için hatalı olduğunu kabul etmişti. Piedrola daha önce birçok kez gaip ten bir ses duyduğunu ifade etmesine rağmen yeni

⁷⁵ *Actas de las Cortes de Castilla*, Vol. 9, Imprenta y Fund. De los Hijos de J. A. García, Madrid 1885, s. 91-93.

⁷⁶ Kagan, "Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain", s. 113-114.

⁷⁷ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 58-59.

⁷⁸ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 59-61.

ifadesinde aslında o sesin kendisine hiçbir şey söylemediğini, hatta o sesi hiç duymadığını belirtmişti. Piedrola son olarak kendi bilgi ve tecrübesine dayanan şeyleri dini metinlerle süsleyerek kehanet gibi anlattığını itiraf ederek bir kez daha pişmanlığını dile getirmişti. Piedrola iyi niyetle hareket ettiğini ifade ederek kendisinin asaleti, hayatı ve hizmetleri de dikkate alınarak merhamet edilmesini ve affedilmesini istemişti. Piedrola Engizisyon savcısı Sotocameño tarafından resmi olarak vaazlarıyla halkı korkutan ve kandıran sahte bir kâhin olmakla suçlanmıştı. Buna karşılık Piedrola da İncil'i anlayamayan bir ahmak ve deli olduğunu tekrar ederek kendini savunmuş ve bir akıl hastanesine (*casa de los locos*) kapatılmasını istemişti.⁷⁹ Nihayetinde Sotocameño Piedrola'nın bir "kâfir, mürtet, huzur bozucu, dini ve ilahi otoriteyi gasp eden, kendini beğenmiş, Şeytanla anlaşma yaparak kendisini Tanrının gerçek bir elçisi gibi/kâhin gibi gösteren rezil bir sahtekâr" olduğunu yönünde kararını vermişti. Kararda Piedrola'nın aynı zamanda dünyevi işlerde ne Papa'nın ne de kralın otoritesine saygı göstermediği de vurgulanmaktaydı. Bütün bunlara ek olarak Sotocameño, Piedrola'nın nekromansi (kara büyü) ve Protestanlıkla da ilişkili olabileceğinden şüphelenmekteydi. Karşılaştığı ağır ithamlara karşılık Piedrola iyi niyetli olduğunu vurgulayarak, bir ahmak olduğu için Engizisyonun merhametini istemişti.⁸⁰

Kutsal Engizisyon Mahkemesinin nihai kararında Piedrola'nın pişmanlığının etkili olduğu anlaşılmaktadır, zira mahkeme kendisine sadece hapis cezası vermekle yetinmiştir. Hâlbuki dini ve siyasi otoriteyi gasp etmek ve başkalarını itaatsizliğe teşvik edip, huzursuzluk yaratmak idam cezası gerektiren bir suçtu. II. Felipe muhtemelen etrafında giderek toplumsal ve siyasi muhalefetin toplandığı bir olayı daha da büyütmemek istemiştir. Bununla birlikte Piedrola'nın bundan sonra İncil ve diğer kutsal metinleri okuması yasaklanmış, dini meselelerde yazmak ve konuşmaktan men edilmişti. Piedrola ayrıca 18 Aralık 1588 tarihinde Toledo'da halka açık olarak düzenlenecek *auto de fe* töreninde de açık bir şekilde suçlarını itiraf edecek ve pişmanlığını dile getirecekti.⁸¹ Piedrola'nın cezasını çekmesi için yeterince izole, uygun bir yer bulunması zaman almış, normalde bu tür cezalar için manastırlar tercih edilirken kendisinin hapsedilmesi için Toledo'nun batısındaki Guadamur kalesinde karar kılınmıştı. Piedrola burada iki yıl kalmış, ancak hayatı boyunca Madrid'den ve saraydan sürülmüştü.⁸²

⁷⁹ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 62, 67, 76 ve 81.

⁸⁰ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 87 ve Kagan ve Dyer, *Inquisitorial Inquiries*, s. 77-78.

⁸¹ *Vida y sucesos sumamente estraños del propheta*, fol. 114-117.

⁸² Kagan ve Dyer, *Inquisitorial Inquiries*, s. 82 ve Kagan, "Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain", s. 115.

Sonuç

16. yüzyıl İspanya'sında, mütevazı koşullardan gelen bir asker olan Miguel de Piedrola kâhin olduğunu iddia ederek hem maddî çıkar elde etmeyi hem de toplumsal statüsünü yükseltmeyi amaçlamış olmalıdır. Piedrola'nın başlangıçta belki de sınırlı olan ihtirasları zaman içinde artmış ve nihayetinde güçlü dostlarının da desteğiyle kraliyet kâhin-danışmanı olma hayali kurmuştu. İspanya'da bir rahip yardımcısı olarak yetiştiği için Hıristiyan-Yahudi geleneği içindeki kehanet kavramına aşina olmasını bekleyebileceğimiz Piedrola, İstanbul'daki esareti esnasında da Osmanlı dünyasındaki apokaliptik düşüncelerden haberdar olmuş olmalıdır. Cerbe Deniz Savaşı'ndaki ağır İspanyol yenilgisi II. Felipe'nin Akdeniz cephesine öncelik vererek Osmanlı denizgücüyü mücadeleye yönelmesine neden olmuştu. Piedrola'nın böyle bir konjonktür içinde İstanbul'daki esareti döneminde elde ettiği Osmanlılara dair bilgi birikimini kullanarak, kehanet formuna soktuğu ifadelerle toplum içindeki statüsünü yükseltmeye çalıştığı ve bunda başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Zira giderek insanların ilgisini çekmeye başlayan Piedrola'ya talebi üzerine hem Navarra Krallığı gelirlerinden bir ödenek bağlanmış hem de hak iddia ettiği asalet unvanı kendisine verilmişti. Bu taleplerin karşılanmasında kuşkusuz kendisinin "bilinen" bir isim olmasının önemli rolü vardı. Eğer Piedrola kimsenin tanımadığı, normal bir asker olarak bu isteklerde bulunsaydı talepleri muhtemelen kraliyet bürokrasisinin çarkları içinde sürüncemede bırakılırdı. Neticede Piedrola'nın bir kâhin olarak sadece sıradan halkın değil, aralarında Akdeniz cephesinin önemli komutanları Don García de Toledo ve Don Juan de Austria'nın da bulunduğu soyluların, kraliyet görevlilerinin ve hatta bizzat kralın dikkatini çekmeyi başardığı anlaşılmaktadır.

Miguel de Piedrola'nın kehanetlerinin İspanya'da bu kadar yankı bulmasının iki önemli nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki kuşkusuz 16. yüzyıl Akdeniz dünyasında apokaliptik düşünce ve kehanetlerin hem toplumsal düzeyde hem de siyasi söylemde oldukça etkili olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol Monarşisi arasında siyasi ve askeri çekişmenin yoğunlaşmasıyla dünyanın sonuna yaklaşıldığı inancı artmış ve kıyamet beklentileri yaygınlaşmıştır. Bu durum Piedrola'nın kehanetlerinin yayılması için uygun ortamı yaratmış olmalıdır. Miguel de Piedrola'nın kehanet ve öngörülerinin ses getirmesinin ikinci nedeni kendisinin giderek politik bir karakter haline gelmesi olmalıdır. Piedrola, 1580'lerde Habsburg hanedanının ve İspanya'nın sonuna dair apokaliptik kehanetleri vasıtasıyla II. Felipe'nin artan otoritesine karşı muhalif kesimlerin etrafında toplandığı bir karaktere dönüşmüştür. Özellikle kriz ve bunalım dönemlerinde halk arasında kıyamet inanışlarının yayılmasıyla sıkıntılara son verecek ve adaleti sağlayacak bir

kurtarıcı beklentisi artmaktaydı. Bu durum kuşkusuz mevcut idareye muhalif olanlar tarafından da oldukça etkili bir şekilde kullanılabilirdi. Zira apokaliptik işaretlerin temel yorumlanma formu olarak kehanetler otoriteye doğrudan meydan okumadan dolayı ve nispeten daha güvenli bir eleştiriye imkân tanıyordu. Böylece iktidara muhalif olanlar yaygın halk desteği elde ederek tabanlarını genişletmek için kehanetlerden faydalanmışlardı. Buna karşılık İspanya'nın içinde bulunduğu kriz ve buhran ortamında kralın halk arasında karamsarlığa yol açan ve iktidarını eleştiren bir "kâhin"e daha fazla tahammül etmesi mümkün değildi. Böylece Miguel de Piedrola 1560-1587 yılları bir asker ve kâhin kimliğiyle hareketli bir hayat sürdürdükten sonra Engizisyon tarafından mahkûm edilmiş ve kendisinin İspanya'da kralın kâhin-danışmanı olma hayali sona ermişti.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

Actas de las Cortes de Castilla, Vol. 9, Imprenta y Fund. De los Hijos de J. A. García, Madrid 1885.

Archivo del Museo Naval (AMN), *Colección Navarrete*, Cilt IV, fol. 134, dt. 13: "Relación breve y verdadera de la jornada de los Gelves".

AMN, Artículo 6, MS. 397, *Colección Sanz de Barutell*, doc. 60: "Constantinopla. 15.I.1574. Cartas por las que avisa sobre la armada turca que irá contra Túnez y la Goleta".

Archivo General de Simancas (AGS), *Estado/Armada y Galeras*, Leg. 447: "Relacion sobre jornadas en 1572".

Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr Fi Esfâri'l-Bihâr*, Haz. İdris Bostan, Ankara 2008.

Vargas-Hidalgo, Rafael, *Guerra y diplomacia en el Mediterráneo: Correspondencia inédita de Felipe II con Andrea Doria y Juan Andrea Doria*, Ediciones Polifemo, Madrid 2002.

Vida y sucesos sumamente estraños del propheta, ni falso ni santo, como él se nombraba, Miguel Piedrola, natural de Logroño, Biblioteca Nacional de España, MSS/10470, fol. 1-117.

Zekeriyazade, *Ferah Cerbe Savaşı*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1980.

Araştırma Eserleri

Amanat, A., "Introduction: Apocalyptic Anxieties and Millennial Hopes in the Salvation Religions of the Middle East", *Imagining the End: Visions of Apocalypse from the Ancient Middle East to Modern America*, Ed. Abbas Amanat ve Magnus Bernhardsson, I. B. Tauris, London/New York 2002, s. 1-23.

- Arı, B., “İlk Osmanlı-Hollanda Münasebetleri”, *Osmanlı*, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 493-501.
- Aydın, Yusuf A., *Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.
- Boone, Rebecca Ard, *Mercurino di Gattinara and the Creation of the Spanish Empire*, Pickering and Chatto, London 2014.
- Busbecq, O. G. de, *Türk Mektupları*, Çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2005.
- Cervantes Saavedra, Miguel de, *Örnek Alınacak Hikayeler*, Çev. Nazlı Hülya Soydan, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2010.
- Donuk, A., “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul 1979-1980, s. 29-56.
- Duro, Cesáreo Fernández, *Armada Española*, Cilt II, Museo Naval, Madrid 1972.
- Egido, Teófanos, “Historiografía del Mesianismo en la España Moderna”, *Política y Cultura en la Epoca Moderna: Cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías*, Ed. Alfredo Alvar, Jaime Contreras ve José Ignacio Ruiz, Universidad de Alcalá, Alcalá 2004, s. 461-474.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klâsik Çağında Hilafet ve Saltanat*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020.
- Emecen, Feridun M., “Lanetli Şehir Düştü: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 22, İstanbul 2003, s. 191-205.
- Fleischer, Cornell H., “Mehdi ve Binyıl: Osmanlı Emperyal İdeolojisi'nin Gelişimi”, *Osmanlı*, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2009, s. 149-161.
- García Hernán, E., “La Secularización del Fenómeno Profético en el Siglo XVI”, *Política y Cultura en la Epoca Moderna: Cambios dinásticos, milenarismos, mesianismos y utopías*, Ed. Alfredo Alvar, Jaime Contreras ve José Ignacio Ruiz, Universidad de Alcalá, Alcalá 2004, s. 601-609.
- Ginzburg, Carlo, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Çev. Ayşen Gür, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Green-Mercado, M., “Morisco Prophecies at the French Court (1602-1607)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, N. 61, 2018, s. 91-123.
- Green-Mercado, M., “Speaking the End Times: Early Modern Politics and Religion from Iberia to Central Asia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, No. 61, 2018, s. 1-17.
- Green-Mercado, M., “The Mahdi in Valencia: Messianism, Apocalypticism and Morisco Rebellions in Late Sixteenth-Century Spain”, *Medieval Encounters*, No. 19, 2013, s. 193-220.

- Harman, Ö. F., "Dânyâl", *DİA*, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 480-481.
- Heberer, M., *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Hess, Andrew C., "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *American Historical Review*, 74/1, 1968, s. 1-25.
- Hess, Andrew C., *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, Çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- İlgürel, M., "Kalender Şah", *DİA*, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 249.
- İnalçık, H., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt I: 1300-1600, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Kagan, Richard L. ve Dyer, Abigail, *Inquisitorial Inquiries Brief Lives of Secret Jews and Other Heretics*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2011.
- Kagan, Richard L., "Politics, Prophecy and the Inquisition in Late Sixteenth-Century Spain", *Cultural Encounters: The Impact of the Inquisition in Spain and the New World*, Ed. Perry, Mary Elizabeth ve Anne J. Cruz, University of California Press, Berkeley 1991, s. 105-120.
- Kamen, H., *Spain's Road to Empire: The Making of a World Power, 1492-1763*, Penguin Books, London 2003.
- Kumrular, Ö., *Türk Korkusu: Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.
- Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, Çev. Abdullah Davudoğlu, İnkilâb Yayınları, İstanbul 2006.
- Nalçacı, Nida Nebahat, *Sultanın Kulları: Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam*, Verita Kitap, İstanbul 2015.
- Necipoglu, Gülru, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin*, Cilt 71, No. 3, Eylül 1989, s. 401-427.
- Osborne, R., *The Dreamer of Calle San Salvador: Visions of Seditious and Sacrilege in Sixteenth-Century Spain*, Pimlico, London 2002.
- Parker, G., "Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648", *Past & Present*, No. 49, November 1970, s. 72-95.
- Parker, G., "The Place of Tudor England in the Messianic Vision of Philip II of Spain: The Prothero Lecture", *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, Cilt 12, 2002, s. 167-221.
- Parker, G., *Imprudent King: A New Life of Philip II*, Yale University Press, New Haven and London 2014.

- Salarcı Baydar, E., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Esirleri Üsârâ-yı Mirî (1650-1720)*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- Seidel, F., *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- Silvério Lima, Luís Filipe ve Ana Paula Torres Megiani, “An Introduction to the Messianisms and Millenarianisms of Early-Modern Iberian America, Spain and Portugal”, *Visions, Prophecies and Divinations: Early Modern Messianism And Millenarianism in Iberian America, Spain And Portugal*, Ed. Luís Filipe Silvério Lima ve Ana Paula Torres Megiani, Brill, Leiden/Boston 2016, s. 1-39.
- Sotto y Montes, Joaquin de, “Los Grandes Tercios Viejos de la Infantería Española”, *Revista de Historia Militar*, No. 11, 1962, s. 25-63.
- Söyler, O., “İhtilalci Bir Mehdi Şah Kalender Çelebi”, *Atlas Tarih*, Sayı 55, 2018, s. 37-43.
- Söyler, O., “Türk Kültüründe Kehanet ve Safevi Sarayından Osmanlı Sarayına Bir Kâhin: Haydar Remmal”, *Atlas Tarih* (Yayın sürecinde).
- Şahin, Kaya, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası*, Çev. Ahmet Tunç Şen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 216-221.
- Tabakoğlu, Hüseyin Serdar, *Akdeniz'de Savaş: Osmanlı-İspanya Mücadelesi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Tabakoğlu, Hüseyin Serdar. “Commanding the Sea: The Spanish Naval High Command in the Early Modern Mediterranean”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı I, Temmuz 2016, s. 1-14.
- Tormesli Lazarillo*, Çev. Ertuğrul Önalp ve Arzu Aydonat, Can Yayınları, İstanbul 2015.
- Yağcı, Z. G. ve Esra Nalbant, “İstanbul Tersane Zindanı”, *Osmanlı İstanbulu IV*, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 83-113.
- Yaşa, Fırat, “Mikro Tarihçilik ve Carlo Ginzburg”, *Dünyada Tarihçilik: Dönemler, Okullar, Yaklaşımlar ve Tarihçiler*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 255-269.

XVII. YÜZYILA AİT İSTANBUL MAHKEME KAYITLARI İŞİĞİNDA ‘AVARIZ VAKIFLARI’

IN THE LIGHT OF THE XVII. CENTURY BELONGING TO
THE ISTANBUL COURT RECORDS ‘AN AVARIZ
FOUNDATIONS’

Rümeysa KARS*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.08.2020

Kabul: 03.10.2020

Article Info

Received: August 15, 2020

Accepted: October 3, 2020

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda mahkeme defterleri önemli bilgi kaynağıdır. İstanbul denilince dört bölge; İstanbul (sur içi İstanbul'u) ve bilâd-i selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) söz konusu olmaktadır. Bu çalışma İstanbul mahkeme tutanaklarının 1618-1697 yılları arasındaki dönemde kurulan mahalle avarız vakıfları ve bu vakıfların işleyişi, ayrıca bu gaye ile vakfedilen para ve gayrimenkuller ile bu vakıflardan borç para alanların kimler olduğuna ilişkin konuyu kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde olağanüstü hallerde özellikle de savaş zamanlarında sefer için gereken masrafları karşılamak üzere padişahın emriyle halktan alınan verginin genel adı Avârız vergisidir. Bu örfî vergiler (tekâlif-i örfîyye), başlangıçta nadiren ve çok cüzi miktarlarda toplanırken giderek ihtiyaçların artması ve devlet hazinesinin bunları karşılayamaz hâle gelmesi üzerine daha sık aralıklarla ve artan miktarlarda toplanmaya başlanmıştır. Nitekim bu vergileri ödemekte güçlük çeken fakir halka akar veya para olarak tahsis edilen vakıflar tarafından yardım edilmiştir. Bu vakıflar da yine aynı yerleşim birimi eşrafından maddi gücü yerinde olanlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, Avârız, Vakıf, Para vakfi, Mahkeme Defteri

Abstract

Court records were an important source of information in the Ottoman Empire. When it comes to Istanbul, four regions; Istanbul (inner city Istanbul) and bilâd-i selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) are mentioned. This study covers the subject of the Istanbul court minutes about the neighborhood foundations established in the period between 1618 and 1697 and the functioning of these foundations, as well as the

* Dr.Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: rumeysakars@nevsehir.edu.tr

money and real estates dedicated to this purpose and the topic of who borrowed money from these foundations. The general name of the tax collected from the people in order to cover the expenses required for the expedition in the Ottoman State during the state of emergency, especially in times of war, was the Avârız tax. While these customary taxes (tekâlif-i örfiyye) were collected in very small amounts at the beginning, they started to be collected at more frequent intervals and in increasing amounts due to the increasing needs and the state treasury was unable to meet them. As a matter of fact, the poor people who had difficulty in paying these taxes were aided by the foundations allocated as flows or money. These foundations were also carried out by the notables of the same settlement, who could afford them.

Keywords: *Istanbul, Avarız, Foundations, Money Foundations, Court records*

GİRİŞ

A. Toplum-Mekân-Medeniyet Münasebeti Bağlamında ‘Osmanlı Mali Yapısı’

Toplum, bir arada yaşayan canlıların oluşturduğu topluluğa verilen isimdir. Bir toplumun önemli bir nüvesini teşkil eden İnsan ise kendi tarihinin ve kültürünün geçmişten geleceğe uzanan bir bağlantısı hükmündedir. Farklı sosyal ortamlarda dahi olsa bir arada yaşama kültürü, toplumda yaşayan her bireyin birtakım sorumluluklar üstlenmesini gerekli kılmıştır. Ekonomik yapının varlığı devletin mevcudiyetiyle doğru orantılıdır. Bu noktada ise toplumun her bireyi yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmek için devletin mali yapısına yönelik politikasının zuhuru ve idamesinde sorumluluk bilinciyle hareket etmişlerdir.

Mehmet Genç’in tespitleri doğrultusunda Osmanlı Devleti’nin ekonomi politikasına bakıldığında; Osmanlı Devleti’nin iktisadi hayatla alakalı kararlarında 1500 ile 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel unsurları arasında sayılması gereken başlıca üç ana ilke tespit edilmektedir. Bunlardan ilki *iaşe (provizyonizm)* ilkesidir. Bu ilke doğrultusunda iktisadi faaliyetin amacı, insanların ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu bağlamda üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir. Diğer bir ilke olan *Fiskalizm*; hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaşılan düzeyin altına inmesini engellemektir ve *bir diğer ilke ise* toplumun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmekte olan

gelenekçilik ilkesidir. Gelenekçilik, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme gerektiği takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması şeklinde tanımlanabilir.¹

Buradan hareketle devletin ekonomiye müdahil bir konumda olması otoritesinin muhafazası için önem arz etmektedir. Sosyal devlet olma gayesiyle öncelikle halkın refah düzeyinin önemli bir seviyede tutulması, bunun için de devletin mali kaynaklarını güçlendirici adımlar atması gerekmektedir.

'*Ulu'l emre itaat*' ile de halkın her koşulda yöneticilere hürmet göstermesi, alınan kararlara uymada sorun çıkarmaması, geçmişten gelen ekonomik bir düzen geleneğinin ve kaynaklarının muhafazasına gayret gösterilmesi Osmanlı devlet ve ekonomi politikası için hem idare hem reaya açısından sorumluluk bilinciyle hareket edilmesini gerekli kılan mefhumlardı.

Hazinenin dolu tutulması ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında sadece yöneticiler sorumluluk sahibi olmuyor, toplumun her bireyi bu hususta önemli bir misyon üstleniyordu. Bu açıdan bakıldığında ise devletin mali sistemi; *Merkez maliyesi, Tımar sistemi ve Vakıf sistemiyle* müteseşkildi.²

Vakıf sistemiyle bayındırlık işlemleri yürütülürken, tımar sistemiyle hem devlete ait tarım arazileri tasarruf hakkı kişilerde olmak üzere işletiliyor, aynı zamanda buradan asker ihtiyacı da temin ediliyordu.

Merkez maliyesini besleyen ve önemli bir yekûn tutan vergi sistemi de devlet hazinesi için önem arz etmekteydi. Dolayısıyla yeni fetihlerle hazineye akar sağlayan yönetim erbabı oluşturduğu mali sistem ile hazineden harcama yapmadan ekonomik dengenin muhafazasını temin etmiş oluyordu.

Bir arada yaşamının gerektirdiği başka bir olgu ise Medeniyet'tir. Medeniyet, milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür.

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul,2000,s.45-50.

² Yılmaz Yurtseven, "Klasik Dönem Osmanlı Maliye Teşkilatı ve Sistemi" *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3-4, 2002, s. 115; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisat Sistemi" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1996, s. 47; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Maliyesi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C.II IRCICA Yayınları, İstanbul 1994, (ed. Ekmeleddinİhsanoğlu), s. 513.

“Medeniyet kelimesi, bir Medine’de yani kentte oturanların hayat düzeylerini ve yaşama biçimlerini anlatan bir sözcüktür. Göçebe demek olan bedevilerin yaşayışlarına ‘bedeviyet’, kırsal kesimde yaşayanlarınkine ‘hazariyet’ ve kent hayatına da, yukarıda da belirttiğimiz gibi ‘medeniyet’ deniliyordu.”³ Buradan hareketle islam toplumunda da en eski devirlerden başlayarak medeni olma yani şehirleşme kavramları eşdeğer görülüp islamiyetin zuhuru ve gelişmesine kaynaklık eden yerleşim birimine ‘şehir’ anlamına gelen “Medine” sanı verilmiştir. Bu bağlamda halef olan topluluklarda da yerleşik hayatın yani şehirleşmenin gerektirdiği bir yaşam alanı oluşturulma gayesiyle imar-iskan faaliyetleri ağırlık kazanmıştır.

Osmanlı şehri “*Bazar durur, Cum’a kılınur yerdir.*” Nitekim şehir, idarede kadı ve subaşından başka, ticaret ve sanat ehli ile bir iş hayatı olan çeşitli grupların bulunduğu bir birimdir.⁴ Bunun yanında Osmanlı şehirlerinde en küçük idari birim olarak mahalle; sahip olduğu konumu, işlevleri ve idaresiyle şehrin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Üyelerinin ortak bir mabette ibadet ettikleri, nüfusu 1000 kişiden oluşan ve konaklanan yer anlamına gelen yerleşim birimine *mahalle* denilmektedir.⁵Devletin, sultanın iradesiyle örfe dayalı işleyişi içerisinde mahalle, toplumsal bir varlıktır. Genelde bir mescid etrafında oluşan fiziksel yapısı, konut ve yol ilişkileri, çıkmaz sokaklarıyla Osmanlı şehri İslam şehrinin genel özelliklerini taşımaktadır. Mahallenin en belirgin özelliklerinden biri aynı inanış ve geleneklere sahip insanların bir araya gelmesiyle oluşmasıdır.⁶

Aynı din, mezhep ve ırktan olanların yanında aynı meslek erbabının da bir arada yaşama arzuları sonucunda mahalleler teşekkül etmiştir.⁷ Mahalle bu türden işlev ve çeşitliliğiyle şehrsel devamlılığı ve bütünlüğü de ifade ederdi. Dolayısıyla denilebilir ki, Osmanlı şehri mahalleler üzerine bina edilmiştir. Osmanlı şehir toplumunda ortak yaşam alanı olarak bilinen mahalle halkı bu bağlamda birbirini tanır, güvenir, kefil olurdu. Toplumsal güvenlik ve birlik bu yaşam alanında her şeyden önemliydi. Sosyal

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989,s.67; Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul,2009,s.54.

⁴ Mehmet Karagöz, “Osmanlı’da Şehir ve Şehirli Mekan, İnsan-Beşeri Münasebetler(XV-XVIII.yy)”, *Osmanlı C.4*,(Edit.G.Eren),Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,1999,s.274.

⁵ Mehmet Bayartan, “ Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birimi Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi*, s.13,İstanbul 2005.

⁶ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri”,*Osmanlı Araştırmaları C.IV*, 1984, S.69.

⁷Rifat Özdemir, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı(1785-1940)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1998,s.75

dayanışma birbirinin davranışlarından sorumlu olma esasına dayanırdı. Belli kurallar ve etikler çerçevesinde birlikte yaşarlardı. En alt düzeydeki temel toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında tüm bu sayılan gerekçeler ekseninde mahalle ve mahallelilere sorumluluk yüklenmiştir.

Başında imamı olan, kendine özgü gelir kaynakları olan ahalisinin birbirine kenetlenmişliğiyle varlığını sürdüren mahalle, toplumsal ve idari bir birimdir.⁸ Buradan hareketle mahalle iktisadi, mali, idari yönden kendi içinde kapalı bir üniteydi, denilebilir. Kendine özgü gelir kaynakları sayesinde de Mahalle imamının barındırılması sağlanmakta, mahalledeki fakirlerin bakımına bütçe ayrılabilmekteydi.

Osmanlı şehirlerinin fizikî yapısını belirleyen en önemli etkenlerden biri, eski bir Türk geleneği olarak yeni mahalleler oluşturmaktı. İstanbul başlı başına vakıflarla kurulmuş bir hayrat şehridir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde şehirlerin fethinden sonra devlet adamları ve refah düzeyi yüksek olan şahıslar burada yeni vakıf müesseseleri kurmuşlardır. Ayrıca kentin nüfusunu artırmak için bu şehre Türkmenlerin yerleştirilmesine de devlet politikası gereği önem verilmiştir. II. Mehmed, İstanbul'u, farklı dinlerden insanların bir arada yaşadığı, ticaret ve kültür merkezi olan bir başkent yapmayı amaçlamıştı. Bu gaye ile de Fethin hemen ardından şehrin onarımına başlamıştır.

İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olarak vakıf sözlükte, "*durmak, durdurmak, alıkoymak*" demek olup; kavramsal olarak "*bir malın sahibi tarafından dinî, ictimai ve hayrî gaye ile kurulmasıdır.*" Aynı zamanda İslâm ülkelerinde toplum ve kültür hayatında önemli rol oynayan ve ebediyen tahsis edilen hayır müessesesi olarak da tanımlanmıştır. Başka bir ifadeyle "*...menfaati insanlara ait olmak üzere hukukî işlemle kurulan ve Allah'ın mülkü olarak temlik ve temellükten ebediyen alıkoymak...*" demektir.⁹ Vakıf medeniyeti, 8.yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına kadar tüm İslâm ülkelerinde mevcudiyetini korumuştur.

Vakıfla ilgili tanımlardan hareketle denilebilir ki, vakıflar, İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin kurulması veya yeniden teşkilatlandırılmasında büyük rol oynamıştır. Hayrat düşüncesi özellikle Müslüman Türk medeniyetinin özünü oluşturur. Herkese gücü yettiğince iyilik yapma gayesiyle gerçekleşen yardımlaşma anlayışı vakıf

⁸ Erbay Arıkboğa, "Fatih Dönemi'nde İstanbul'da İmar Faaliyetleri", *Şehir ve Medeniyet*(haz. Şevket Kamil Akar), Klasik Yayınları, İstanbul,2004, s.273.

⁹ Hacı Mehmed Günay, "Vakıf", *DİA*, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012,s.479.

medeniyetinin varlığı için önemli bir mefhumdur.¹⁰ Vakıf sistemi içerisinde *gayrimenkuller ve menkuller (para)* olmak üzere iki tür mal varlığı bulunmaktadır. Gayrimenkul mal olarak nitelendirilen *cami, medrese ve şifahane* gibi hizmet binaları vakıf amacı doğrultusunda kullanılır. Menkuller ise belirli bir gelir elde edilmek üzere ihtiyaç sahiplerinin kullanımına sunulan meblağlardır. Vakfedilen menkul ve gayrimenkullerden elde edilen gelirler ise vakıflar için birer finansman kaynağıydılar. Ayet ve hadislerden beslenen Allah'a yakın olma gayesiyle menkul ve gayrimenkul malların toplum yararına tahsis edilmesiyle kurulan vakıflar, Osmanlı toplumunu bir bütün olarak kuşatmıştır.¹¹

Bu gayelerle kurulan vakıflar, eğitim, sağlık, sosyal yardım, güvenlik, bayındırlık, ticaret, ulaşım, temizlik alanlarında hizmet vermişlerdir.

1. Osmanlı Vakıf Medeniyeti'nin Bir Örneği Olarak 'Avarız Vakıfları'

Vergi, devletin kamu giderlerini karşılamak üzere kişilerden cebren ve karşılıksız olarak topladığı ekonomik değeri ifade eder. Vergiler, *Tekalif-i Şer'iyye (öşür, haraç ve cizye...)* ve *Tekalif-i örfiye (imdad-ı seferiye, imdad-ı hazariye, izn-i sefine, derbend resmi, avarız)* gibi vergiler şeklinde kategorize edilmekteydi.

Örfi vergiler arasında yer alan avarız sözlükte, '*...Sonradan meydana gelen, aslî ve sabit olanın zıddı gibi manaları bulunan ve ayrıca Osmanlı maliyesinde vergi ve bütçe terimi*' olarak birbirine bağlı anlamları vardır.¹² Osmanlılarda vergi ve nüfus tespitleri aile (hane) sayımına dayanır, sayımlarda da vergi verebilecek durumda olan nüfus esas olarak kabul edilirdi. Bu sebeple sadece aile reisleri ve ailenin kazanç sağlayabilecek durumda olan erkek fertleri sayılır, bu sonuncular mücerred (bekar) olarak gösterilirdi. Osmanlı tahrir defterlerinde nüfus, avarızhanesi ve hane-i gayr ezavarız¹³ olarak ikiye ayrılırdı.¹⁴

¹⁰ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, İstanbul, 1936, s.27.

¹¹ Doğan Yörük, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Çevre Anlayışının Gelişmesinde Vakıflar ve Dernekler", *SUTAD*, Güz 2016; (40), s.361.

¹² M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", *DİA*, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 52.

¹³ "...*Belli bir hizmet karşılığı, vergiden muaf konumda olanları ifade etmektedir*". Daha fazla bilgi için bk: Alpaslan Demir, "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Koğans Kazası", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, 11(12), s.507.

¹⁴ Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.108-109.

Avarız haneleri vergilendirilebilir kesimi ifade ederken *derbencilik*, *tuzculuk*, *madencilik*, *celepcilik*, *şahincilik* gibi belirli hizmet yükümlülerini *kadı*, *naip*, *sipahi*, *muhassıl*, *müderris* gibi resmi görevliler; *imam*, *hatip*, *müezzin*, *zaviyedar*, *şeyh*, *seyyid* gibi din adamlarını, *körlük*, *delilik*, *düşkünlük* gibi bedenî sakatlıkları olan kimseleri kapsamakta olup vergilerin tamamı veya bir kısmından muafiyeti ifade ederdi.¹⁵

Avarız, arızanın çoğuludur. Hastalık, yangın, fakirlik, gibi ortaya çıkması istenilmeyen durumları ifade etmek için kullanılır.¹⁶ Vergi terimi olarak ise olağanüstü hallerde özellikle sefer zamanı 4 ile 50 hanesi 1 avarız hanesini oluştururdu. Donanma için kürekçi istendiği zaman 50 hane başına 1 kürekçi çıkarılıyordu. Avarız adı altında toplanan vergide ise 4-5 gerçek hane 1 avarız hanesi sayılırdı. Bunlar avarız hanesine dağıtılan vergiyi aralarında paylaşırlar ve öderlerdi.¹⁷ Avarız vergisi nakit olarak alınırdı. Genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanırdı.

Osmanlı merkez hazinesinin önemli bir vergi kalemi onaltıncı yüzyıl boyunca yalnızca olağanüstü durumlarda, ihtiyaç duyuldukça nakdi, aynı ya da hizmet şeklinde toplanan ve *avarız* olarak bilinen bu vergiler Müslüman, gayrimüslim bütün tebâdan alınırdı. Saray mutfağı için tavuk ve soğan tedarikinden yol, köprü ve su yollarının bakım ve tamirine, sefer sırasında orduya buğday temininden donanmaya kürekçi yollamaya, dağ geçitlerinin korunmasından savaş zamanında ihtiyaç duyulan iaşenin satın alınmasında kullanılmak üzere ödenen nakit paraya kadar geniş bir kapsamı olan ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek daha sık toplanır hale gelen 'avarız ve tekalif', 17. yüzyıl başlarına kadar tıpkı diğer vergilerde olduğu gibi 'hane' başına toplanmıştır. Timar sisteminin çözülüşü ve bu çerçevede askeri sınıf mensuplarına tahsis edilmekte olan timar gelirlerinin yavaş yavaş iltizama verilmesine paralel olarak avarız grubu vergiler, bu dönemden itibaren yıllık toplanan düzenli bir vergiye dönüştürülmüştür.¹⁸

Osmanlı'da avarızhaneyi belli sayıda gerçek hâne ve/veya nefer (yetişkin vergilendirilebilir Erkek)lerden oluşan "vergi ünitesi" şeklinde tarif etmek mümkündür. 15. ve 16. yy'ın ilk yarılarında bir gerçek hâne veya yetişkin erkek - "nefer"- bir avârizhânesi olarak kabul edilirken bu durum 17. yy'da

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, C.11, İstanbul, s.13.

¹⁶ Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Mahalle Avarız Vakıfları: Bursa Örneği(1749-1784)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006,S.29,s.60.

¹⁷ Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul, 1979, s.331.

¹⁸ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Ed. Halil İnalıcık & Şevket Pamuk), Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001, 39.

değişikliğe uğrayarak birden çok gerçek gerçekhâne ve/veya “nefer” den bir avârizhâne oluşturulmaya başlanmıştır. Bir avârizhânesi içerisindeki gerçek hâne sayısı zaman içerisinde ve bölgenin sosyo-ekonomik durumuna göre farklılıklar arz eder¹⁹

Çalışma konusu olan döneme ait mahkeme kayıtlarından edinilen bilgiler ışığında avarızhane ve kürekçi bedelinin miktarı ve bu verginin toplanmasının mükellefleri İstanbul mahkeme defterlerindeki bazı kayıtlarda şu şekilde tespit edilmiştir. İlgili bir hükümde, hane-i avarız cemine vekil olarak Mehmed Ağa görevlendirilmiş ve 17.500 esedi gurus tahsil etmiştir.²⁰ Başka bir belge ise İstanbul’a bağlıkazasının 3.038,5 adet avarız hanesinin karşılığında her bir haneden 429’ar akçe kürekçi bedeli tahsil olunmasına dair fermanıdır.²¹ Aynı meblağın hane başına oranının bizzat vurgulandığı bir hükümde İstanbul’a bağlı ...kazasının kürekçi bedeli ile avarızhane bedelinin zamanında tahsili avarızhane başı 429’ar akçe avarızhane olarak belirlenmiştir.²² Ödenen meblağın hane başına toplanmasının talep edilmesi vergilendirilebilen hanelerin ortak bir sorumluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlılarda başlangıçta avarız cinsinden vergiler ihtiyaçların artması ve devlet hazinesinin bunları karşılayamaz hale gelmesi üzerine artan miktarda ve daha sık aralıklarla toplanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla vergileri ödemekte güçlük çeken halk için para tahsis edilen vakıflardan yardım sağlanmıştır. Avarız vakfı, adı altında kurulan bu vakıfların mahiyeti, bir köy veya mahalle halkının ödemekte güçlük çektikleri avarız, kürekçi bedeli ve diğer ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere kurulmuş olan akar veya para vakfıdır.²³

Bazı hayır sahipleri tarafından kendi mahalleleri halkını bu vergi yükünden kurtarmak için kurulan avarız vakıflarının gelirleri avarıza tahsis edilir, gelir yetmediği zaman verginin geri kalan kısmını mahalle halkı aralarında paylaşarak öderlerdi. Vergi konmadığı zamanlar ise vakfın geliri kamu yararına kullanılırdı.

Menkul ve gayrimenkullerden oluşan akarların yıllık gelirinden, paraların ise işletilmesiyle elde edilen kârından bu vakıflara yardım yapılır, böylece ana kaynağa dokunulmamış olurdu. Bu tür vakıflar başlangıçta avarız gibi

¹⁹ Mehmet Öz, *Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642) – Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2008, Ankara.

²⁰ İŞS, nr.10, v.303, h.38b-1; (H.1072-73/M. 1661-1663)

²¹ İŞS, nr.10, v.117, h.155b-1; (H.1072-73/M. 1661-1663)

²² İŞS, nr.22, v.558, h.188a-2; (H.1107-08/M.1695-97).

²³ Mehmet İpşirli, “Avarız Vakfı” *DİA*, C.4 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, İstanbul, s.109.

örfi vergilerin karşılanması için tahsis edilmekteyken zamanla vakıf gelirleri köy, mahalle heyet kararıyla uygun yerlere sarf edilmesi usulü getirilmiştir.

Halkın karşılaştığı *yangın, deprem, su baskını, salgın hastalık* gibi afetlerle fakir, dul ve yetimlerin ihtiyaçlarına, kimsesiz kızların evlendirilmesine, sahipsiz cenazelerin masraflarının karşılanmasına ve iş hayatına atılanların sermaye ihtiyacına sarf edildiği gibi ayrıca su yolu, kaldırım, sıbyan mektebi gibi amme hizmetleri için de bu bütçeden faydalanılmaktaydı. Böylece mahiyeti değişen *avarız vakfı* daha sonra *avarız akçesi* ve *avarız sandığı* olarak adlandırılmıştır.²⁴

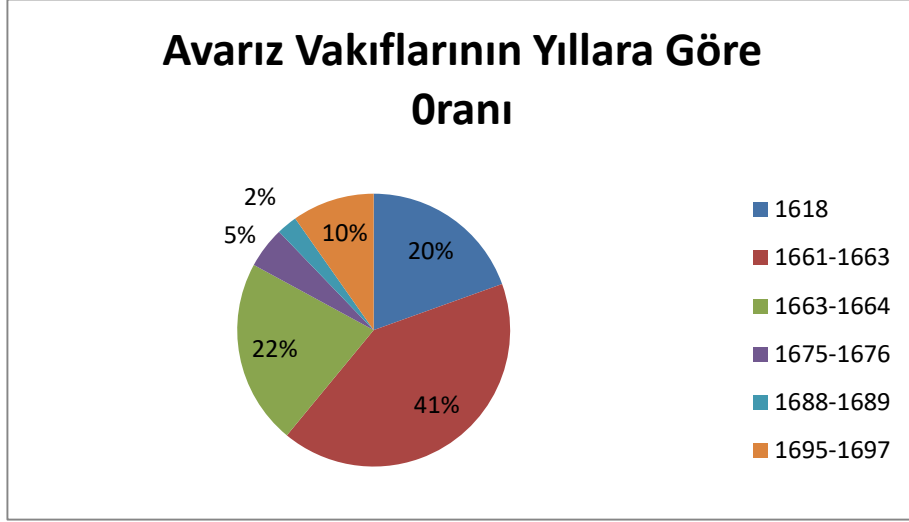
1.1. XVII. Yüzyıla Ait İstanbul Mahkeme Kayıtları Işığı'nda Avarız Vakıfları

Osmanlı İmparatorluğu'na ait mahkeme defterleri devletin hukuk târihi, sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel târih konuları bakımından son derece önemli bir bilgi kaynağıdır. İstanbul denilince dört bölge klasik tabiriyle İstanbul (sur içi İstanbul'u) ve bilâd-i selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) söz konusu olmaktadır. Daha önce de bahsedildiği üzere bu çalışmada İstanbul(sur içi)'da kurulan avarız vakıfları ve nitelikleri üzerinde durulacaktır.

Tablo-I: İstanbul Mahkeme Defterleri'nde Kuruluş Sayısı Bakımından Avarız Vakıfları

Defter No	Tarih Aralığı	Kurulan Avarız Vakfı Sayısı	Yüzdellik Oranı
(3) Nolu İŞS	H. 1027/M.1618	3	%20
(10)Nolu İŞS	H.1072-73/M.1661-1663	17	%41
(12) Nolu İŞS	H. 1074/M.1663-1664	9	%22
(18)Nolu İŞS	H.1086-87/M.1675-1676	2	%5
(20) Nolu İŞS	H.1099-1100/M.1688-1689	1	%2
(22) Nolu İŞS	H.1107-08/M.1695-97	4	%10

²⁴İŞS,nr.10,v.131,h.13b-4; v.358,h.45a-1; (H.1072-73/M. 1661-1663)

Grafik-I: İstanbul'daki Avarız Vakıfları'nın Yıllar Bazında Niceliksel Oranı

Gerek Tablo-I ve gerekse Grafik-I'de görüldüğü üzere incelenen İstanbul mahkeme defterlerindeki verilerden hareketle yıl bazında avarız vakıflarının niceliksel bağlamda en çok artış gösterdiği dönemin 1661-1664 ile 1688-1689 yıllarını kapsadığı tespit edilebilmektedir. Bunun yanında niteliksel olarak bu vakıflar hakkındaki bilgiler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak sunulacak ve ilgili değerlendirmelere yer verilecektir. Buradan hareketle Osmanlı tahtında 1661-1689 yılları arasında IV. Mehmet'in hüküm sürdüğü bilinmektedir. 17. Yüzyılda Avusturya, İran, Lehistan ile gerçekleşen uzun süreli savaşlar devletin yeni ekonomik kaynaklar edinmesinin kapısını aralamış olacak ki, her mahalle avarızındaki artışı tazmin edebilme gayesiyle vakıfların kapsamını genişletme gayesini gütmüştür. Bu nedenledir ki bu süreçte imparatorluğun başkentinde avarız vakıflarının sayısında yıllık bazda genel bir artış gözlemlenmiştir.

İstanbul'da kurulmuş olan avarız vakıfları, genellikle bulunduğu mahallenin avarız, nüzul ve benzeri tekalifini ödemek için belli miktarda paranın vakfedilmesi şeklinde kurulmuştur. Avarız vergisinin karşılanması için her mahallede avarız vakıfları kurulmuştur. Bu vakıflar mahalle halkının katkılarıyla kurulmuş ve çeşitli vesilelerle yapılan bağışlarla zenginleştirilmiştir.

Tablo-II: İstanbul Mahkeme Kaydı'nda Bahsi Geçen Avarız Vakıfları ve Nitelikleri

Avarız Vakfı'nın Adı	Mütevelli Adı	Mevkuf	Vakfa Bağışlanan Menkul ve Gayrimenkul Miktarı
Hasan Halife Mahallesi Avarız Vakfı	Mehmed Bey ibn-iAhmed	Cenan Hatun bintiAbdulvehhab	43.0000 akçe her sene nemadan 500 akçe avarız vakfı için
Katip BaliMescid-i şerifi mahallesi avarız vakfı	Ali Subaşı ibn-i Abdullah	-	-
Tarsus Mahallesi Avarız Vakfı	Hafız Abdullah ibn-i Talip	Mehmed bin Şaban	-
Efdalzade Mahallesi Avarız Vakfı	Mustafa bin Hamza	KatipKurd bin Mehmet	500 akçe imaretler ve suleha-yı fukara için
Mirahormahallesi avarız vakfı	El-hac Hüseyin	-	-
Burdur (Lengumi)Kazası Avarız Vakfı	Ahmed Halife ibn-i Recep	Mehmed Halife bin Kemaleddin	3000 akçe
Debbağzade mahallesi avarız vakfı	Muyesser efendi ibn-i şaban	Nesli Hatun binti Hamza	600 akçe
Mustafa bin Abdullah Mahallesi Avarız Vakfı	Kamyaibn-i Abdullah	İbrahim bin Abdullah	1000 akçe
KatipMuslihiddin Mahallesi Avarız Vakfı	Mustafa Efendi ibn-i Mehmed	-	12.000 akçe
Ali Paşa-yı Atik Mahallesi Avarız Vakfı	İbrahim Efendi	Emine Hatun bintiŞerefüddin	6000 akçe
Ereğli mahallesi avarızı vakfı	Ali Ağa	-	450 akçe
Cafer Ağa Mahallesi Avarızı Vakfı	Mehmed Efendi ibn-i Rüstem Ağa	-	36.000 akçe değerinde ev

Kızılbey Mahallesi Avarız Vakfi	El-Hac Mehmedibn-i Kasım	-	-
Seferikoz Mahallesi Avarız Vakfi	Musa Beşe	Rabia ve Kaya adlı hatunlar	25.000 akçe
Karaman Larende kazasına tabi Madenşehir Köyü avarız	El-hac Mehmedibn-i Mustafa	Süleyman Çelebi	39.600 akçe değerinde ev
Kızılcamescid Mahalle Avarız Vakfi	Sefer Beşe ibn-i Abdullah	-	20.000 akçe
Molla Ahaveyn Mahallesi Avarız Vakfi	-	-	500 akçe
Debbağzade Mahallesi Avarız Vakfi	Muharrem Çelebi	-	6000 akçe
-	Eş-Şeyh Şamil Efendi ibn-i Mehmed	Eş-Şeyh Efendi bin Süleyman	6.000 akçe değerinde ev
Keçeci Piri Mahallesi Avarız Vakfi	-	Abdulvehhab Efendi bin Şeyh Abdurrahman	-
MismariŞuca Mahallesi Avarız Vakfi	-	-	1000 akçe mahalle fakirleri için
Kalenderhane Mahallesi Avarız Vakfi	Mehmed Çelebi	Fatma binti Himmet	5000 akçe
İlmi Bey Mahallesi Avarız Vakfi	Mustafa ibn-i Yusuf	Veli Bey	3500 akçe
Bursa'daki Ermeni cemaati ve Ankara ve Tanrıvermiş cemaatleri fukarasının hane-i avarız	Nikolas veledi Sadet nam zimmi	Meryem binti Devlet nam nasraniyye	2 bab fevkani ve 1 babahtani menzil 7.070 akçe değerinde

Kızıldaş Mahallesi Avarız Vakfı(Aya Nikola Arsası avarıza bağlı)	-	Meryem binti Devlet namnasraniyyeAleks an veledi AvanasMikail veledi Azar	200 akçe
Kızıldaş Mahallesi Avarız Vakfı(Aya Nikola adlı zımmi arsası avarıza bağlı)	-	Meryem binti Devlet namnasraniyyeAleks anveledi AvanasMikail veledi Azar	50 akçe
Keçeci Piri Paşa Mahallesi Avarız Vakfı	Mehmed Çelebi İbn-i Mustafa	Mustafa bin Hanefi	7000 akçe değerinde ev
Müftü Ali Çelebi Mahallesi Avarız Vakfı	El-Hac Abdulfettahibn-i Abdulvedud	-	35.000 akçe
Hacı Muhyiddin Mahallesi Avarız Vakfı	Ahmed Efendi ibn-i Abdulkadir	Simaven veledi Vartan	2100 akçe değerinde menzil
Akseki Mahallesi Avarız Vakfı	Hasan ibn-i Mahmud ve Yusuf Efendi	-	-
Atik Ali Paşa Avarız Vakfı	-	İbrahim Beşe bin Hasan	2000 akçe değerinde ev
Keçeci Piri Mahallesi Avarız Vakfı	-	Abdubaki bin Mehmed	5600 akçe değerinde ev
Sadi Çelebi Mahallesi Avarız Vakfı	-	Hacı İbrahim bin Abdullah	2200 akçe
Nevbahar Mahallesi Avarız Vakfı	-	Şeyh Abdullah Efendi bin Murad	-
Sarrac İshak Mahallesi Avarız Vakfı	Ahmedibn-i Abdullatif	Merhum Mehmed Efendi bin Sefer bin Abdullah	34.800 akçe mahalle sükkamına

İstanbul Mahkeme Kaydı'nda Bahsi Geçen Avarız Vakıfları ve Nitelikleri'ne dair veriler ışığında; 17. Yüzyıl sur içi İstanbul'una ait Avarız vakıfları yalnızca kuruluşunda vakfedilen meblağ açısından ele alınabilmekte olup yıllık toplam gelir olarak mahkeme kayıtlarındaki verilerden yeterli bilgiye erişilememiştir. Çünkü mahkeme kayıtlarına vakıfların kurucusu, mütevellisi, bağış yapılan miktar, niteliği bu vakıf parasından alınan borç ve borcun tedariki hakkındaki verilere erişilebilmektedir. Ancak kayıtlardaki bilgilerden hareketle bu vakıfların kuruluşunda vakfedilen meblağ bazında en fazla paya sahip vakfın *Cafer Ağa Mahallesi Avarız Vakfı* (36.000 akçe) olduğu tespit edilebilmektedir. Daha sonra ise en çok meblağ ile oluşturulan avarız vakıfları, *Müftü Ali Çelebi Mahallesi Avarız Vakfı* (35.000 akçe) *Sarrac İshak Mahallesi Avarız Vakfı* (34.800 akçe), *Seferikoz Mahallesi Avarız Vakfı* (25.000 akçe), *Kızılcomescid Mahalle Avarız Vakfı* (20.000 akçe), *Katip Muslihiddin Mahallesi Avarız Vakfı* (12.000 akçe), ve köy avarız vakfı olarak sınıflandırabileceğimiz *Karaman'a bağlı Maden şehri Köyü avarızı* (39.600 akçe) vakıftır. Önemli miktarda menkul ve gayrimenkul ile tesis edilen bu vakıfların kurucuları arasında erkeklerin yanı sıra kadınların yer aldığı da aşikârdır. Ayrıca vakıflara ait verilere bakıldığında bazı vakıfların kurucu, mütevellî adı, meblağı belirtilirken bazı vakıf isimleri sadece borç alınması gerekçesiyle tabloda ismen verilmiştir.

1.1.1. XVII. Yüzyılda Sur içi İstanbul'unda Bulunan Avarız Vakıfları'nın Kuruluş Şekilleri ve Kullanım Amaçları

Mahallelerde kurulan avarız vakıflarının yöneticileri mahalleli tarafından seçilir ve yine mahalleli tarafından mahkemede tescil ettirilirdi. Vâkıflarca bağışlanan meblağ mütevelliler eliyle vakıf kuruluşun bütçesine dahil edilirdi. Bu nedenle mütevellî seçimi ve şartlar gereği değişikliği dikkat gerektiren mefhumlardı.

Bu hususa ilişkin bir hükümde İstanbul'da Kızılbey Mahallesi ve mescidi Avarızı mütevellisi el-Hac Mehmed ibn-i Kasım hacca gider. Sefer Beşe yerine görevlendirilir.²⁵ Başka bir mütevellî değişimi hakkındaki hükümde ise Akseki mahallesi avarız vakfı mütevellisi Hasan ibn-i Mahmud sonrası Yusuf Efendi yeni mütevellî olur. Borcu olanların muhasebesi hesaplanmıştır. Topal musli 17.000 akçe, gevher hatun 6000 akçe borç almışlardır.²⁶

²⁵İŞS,nr.10,v.183,h.22b-1; (H. 1072-73/M. 1661-63)

²⁶İŞS, nr.12,v.1315,h.148b-1; (H. 1074/M. 1663-64)

Başka bir hükümde, Ereğli Mahallesi'nden Mehmed Efendi, mahalle avarızı için 450 akçe vakfetmiş, vefat edince mütevelliliğe Ali Ağa atanır.²⁷ Başka bir hükümde, Muharrem Çelebi, Debbağzade Mahallesi avarızına 600 akçe mescid imamına, 600 akçe mahalle avarızına toplam 1200 akçenin vakfettiğini ve teslim edilmesinin gerekliliğini vasiyet eder. Müteveli Ahmed Çelebi'ye teslim olunan nakit sonrasında Ramazan Çelebi'ye verilir.²⁸ Başka bir hüküm ise "Müftü Ali Çelebi Mahallesi avarızına müteveli olan el-Hac Abdulfettah ibn-i Abdulvedud, vakf-ı nukudun her 1 guruşu 120 akçeden 60.000 akçe olan meblağın 600 akçe avarız nukuduna sevkeder. İhtiyardır deyu Ahmed çelebi ibn-i Recep yeni müteveli olur."²⁹ Yaşlılık, vefat etme, hac farızası dolayısıyla ve başka bir sebeple kentte ya da köyde bulunmama, görev ihmali gibi gerekçelerle müteveli değişiklikleri söz konusu olmuştur. Sur içi İstanbul'unda 17. yüzyılda kurulmuş olan Avarız vakıflarına *mahalle ve köy avarız vakıfları* olarak değinmek yerinde olacaktır. Her iki vakıf kuruluşuna da *menkul ve gayrimenkullerin* vakfedildiği görülmektedir. Bazen ev, arsa gibi mülkler bazen de değeri üzerinden satışı yapılan bu mülklerin satış bedeli vakıflara akar olarak katkı sağlamıştır.

Bazen ise avarız vakıflarında mekansal anlamda mahalleler arasında çatışmalar da zuhura gelebilmekteydi. "İstanbul'da Mercan Ağa Mahallesi hane-i avarızda iken Merhum Mehmed Ağa Vakfı'ndan ve Samanveren Mahallesi ahalisinden bazı kimseler adı geçen ekmek fırını ve serhane bizim mahalleimizdendir, diye müdahil olmaya çalışırlar. Ekmek fırını ve serhanenin Mercan Ağa Mahallesi dahilinde olduğunun ispatı üzerine Mehmet Ağa Vakfı ve Samanveren mahallesi halkının müdahaleden men olunması söz konusudur.³⁰ fırın ve serhane geliri mahalle avarızı için bir akar olarak sunulmuş olmalıdır.

1.1.1.1. Avarız Vakıfları'na Vakfedilen Menkuller

Daha önce de bahsedildiği üzere her mahalle paylarına düşen avarız vergisi borcu için ortak bir bütçeyle avarız vakfı kurmaktaydı. Bu kuruluş için maddi gücü yerinde olanlar önemli miktarda menkul vakfetmekteydiler. Bu nakit para sadece vergi borcu için değil mahalle ahalisi içerisinde maddi imkânsızlık yaşayanlar için de bir kurtuluş reçetesi hükmündeydi.

²⁷İŞS,nr.10,v.160,h.18a-1; (H. 1072-73/M. 1661-63)

²⁸İŞS,nr. 10,v.456,h.57a-1; (H. 1072-73/M. 1661-63)

²⁹İŞS,nr.12,v.317,h.27b-1; (H. 1074/M. 1663-64)

³⁰İŞS,nr. 20,v.313,h.66b-1; (H. 1099-1100/M.1688-89)

İhtiyaç mukabilinde vakıf paradan borç dahi alınabilmekte ve eğer bir iş kuruluşu için kullanılacaksa elde edilen kârla vakıf faaliyetleri hız kesmeden yürütülebilmekteydi. Bu bilgiye ilişkin bir hükümde, “Konstantiniyye’de Cafer Ağa Mahallesi’nden Mehmed Efendi ibn-i Rüstem Ağa, 36.000 akçeyle nukud vakfı kurar. Vakfiyesinden 600 akçenin avarıza verilmesi şart koşulur ve İmam Züfer kavli ile vakf-ı nukud kurulur.³¹ Şartı belirtilerek kurulan vakıflardaki gaye, kuruluş gerekçesine daha sonra vasilerin müdahale etmemeleri olarak düşünülmüştür.

Mahalle eşrafı arasında derviş vasıflı kişilerin bulunduğu çıkarımı yapabildiğimiz başka bir hükümde sülehâ-yı fukara için belli oranda bir menkulün vakfedildiği bilgisine ulaşılabilmektedir. “İstanbul’da Katibibn-i KurdMehmed, 45.000 akçe nakit parayla kurduğu vakıfta Efdalzade Mahallesi avarızına verilmek üzere 500 akçenin imamete teslim olunmasını ve bu paranın suleha-yı fukaraya verilmesini şart koşmuştur.³²

Vakfedilen paranın bir kısmının avarız için ayrıldığına ilişkin bilgi edindiğimiz başka bir vakıf şartı ise, “İstanbul’da Sarrac İshak Mahallesi’nden iken ölen Mehmed Efendi ibn-i Sefer bin Abdullah malına tasarruf için Ahmedibn-i Abdullatif’imalına vekil tayin eder. 2000 akçeyi sıbyan , muallimhane, mahalle mektebi için; 34.800 akçeyi ise mahalle sükkanına vakfettiğini yaşarken dile getiren Mehmet Efendi’nin beyanı İmam Mehmed Efendi onayıyla mahkemeye sunulmuş olup mahalle avarızından alınan borçtan 9.600 akçenin 5/1’i de mahalle sükkanı için vakf olunacaktır. Mehmet Efendi’nin vefatı ile vekil eliyle belirtilen meblağ vakfedilmiştir. Burada da mahalle imamının onayı ile kurulan bir vakıf bulunmaktadır. Devletin otoritesi mahalle eşrafı arasında imamı denilebilir.³³

Başka bir hükümde, Müslüman bir kadın eliyle kurulan başka bir nakit vakfının senelik kârı avarız vakfı için tahsis olunmuştur. “İstanbul’da Hasan Halife Mahallesi sakini Cenani Hatun binti Abdulvehhab, vakfın mütevellisine 43.000 akçe nakit parayla kurdurduğu vakıfta her sene hasıl olan nemadan Hasan Halife Mahallesi fukarası avarızını için 500 akçe vakfedilmesini şart koşmuştur.³⁴ Mahalle fukarası ihtiyacına vakfedilen meblağ sosyal yardımlaşmanın mahalle ahalisi nezdinde değerini göstermesi bakımından önemi haizdir.

³¹İŞS,nr. 10,v.161,h.18b-1,(H.1072-73/M. 1661-1663)

³² İŞS, nr. 3,v.196,h.21a-1; (H. 1027/M.1618)

³³ İŞS, nr.12, v.314,h.113b-1, (H.1074/M.1663-64)

³⁴İŞS,nr.3,v.113,h.11b-1; (H. 1027/M.1618)

Başka bir kadın eliyle kurulan ve mahalle fukaraları için şart koşulan nakit vakıf örneğinde ise İstanbul sakini Emine Hatun binti Şerefüddin, Hatice Sultan Mahallesi'ndeki 26.600 akçe değerindeki 1 bab tahtani, 1 bab fevkani evini satarak parasını Atik Ali Paşa Mahallesi Avarızı için vakfeder. Vakıf borçlanmasından elde edilen 600 akçeden hasıl olan kâr payı Ali Paşa Mahallesi fukarası avarızına verile şeklinde şart koşulmuştur.³⁵

Başka bir hükümde vâkıf yine bir kadındır. İstanbul'da Kalenderhane Mahallesi'nden Fatıma ibn-i Himmet, müteveli Mehmet Çelebi'ye avarız için 5000 akçe vakfetmiştir.³⁶ Bu konuya ilişkin başka bir hükümde ise vakıf malının vasisi bir kadındır. İstanbul'daki Mismari Şuca Mahallesi avarızı için Merhum Mehmed Beşe ibn-i Ali'nin karısı Emine binti Abdullah kocasının terekesinden 10 miskal altınlık malının 3/1'ini yani 1000 akçesini mahalle fakirleri için vakfeder.³⁷ Burada muhtemelen bir vasiyet üzere miras malının 1/3'ü mahalle avarızı için mahalle fakirlerinin ihtiyacı için vakfedilmiştir.

Avarız para vakıflarından şehre bağlı köy ahalisi ile yakın şehirdeki kişilerin de faydalandığı görülmektedir. “Burdur(Lengumi) kazasından Mehmed Halife ibn-i Kemaleddin, müteveli Ahmed Halife ibn-i Receb'e verdiği 3000 akçeyi yılda 11 rubu akçe istirbah olunup hasıl olan 375 akçe ribhin 75 akçesi müteveli vazifesine; kalanı karye avarızı için harcanması şartıyla adı geçen meblağ vakfedilir. Vakıf tasdik olunur.³⁸ Başka bir hüküm ise, Karaman Larende kazasına tabi Madenşehir köyü avarızı için müteveli el-Hac Mehmedibn-i Mustafa mülk bahçesini 330 riyali guruşa Süleyman Çelebi'ye satar. İlgili hüküm vakfedilen Paranın vakfa bağışlanması hakkındadır.³⁹

1.1.1.2.Avarız Vakıfları'na Vakfedilen Gayr-i Menkuller

Gayrimenkullerin avarız vakıflar için bağışlanması genellikle borca karşılık rehin bırakma yoluyla olabilmekte iken bazen de gayrimenkulün değeri nispetinde vakfa bağış yapıldığına dair bilgilere incelenen kayıtlarda rastlanılmıştır.

Bu hususa ilişkin bir hükümde; “İbrahim Beşe ibn-i Hasan'ın; eşi Firuze binti Abdullah'a bıraktığı evi, Siyavuş Bey ibn-i Abdullah 2000 akçeye satın alır. Firuze Hatun, evin bedelini Atik Ali Paşa Mahallesi Avarızı'na

³⁵ İŞS, nr. 10, v.157, h.170-1; (H.1072-73/M. 1661-1663)

³⁶ İŞS, nr. 10, v.892, h.113b-3; (H.1072-73/M. 1661-1663)

³⁷ İŞS, nr.10, v.702, h.89b-2; (H.1072-73/M. 1661-1663)

³⁸ İŞS, nr. 3, v.379, h.42b-1; (H. 1027/M.1618))

³⁹ İŞS, nr.10, v.315, h.39b-4; (H.1072-73/M. 1661-1663)

vakfeder.”⁴⁰ Burada sadece hayrî gaye ile yapılan bir bağış söz konusu olmuştur.

Kendi mülkünde olan evini kiraya verip aldığı ücreti avarız vakfı için bağışlayan bir kadının vakfettiği meblağa ilişkin bir hükümde Nesli hatun binti Hamza, Debbağzade Mahallesi avarız için 2 fevkani 1 tahtani evini, 1 seneliğine 600 akçeye kiralamıştır. Kızı Rabia binti Mustafa da bu kiralama hususuna kefil olur.⁴¹ Benzer konudaki başka bir hükümde Paşa Hatun Mahallesi Avarız Vakfı için Ayşe Hatun binti Ali, Molla Ahaveyn Mahallesi’ndeki evini kiraya verir. Kirayı avarız akçesi olarak ayırır. 500 akçeyi avarız için bağışlar. 360 akçe İmam Şeyh Resmi Mescidi imamına verilecek diye de şart koşar.⁴² Mahalle imamının maaşı da bu bütçeden karşılanmaktaydı. Gülcami Mahallesi Avarız Vakfı’na arsa satışı ve arsayı kiralama konusuna ilişkin bir hükümde eş-Şeyh Mehmed Efendi bin Süleyman, müteveli eş-Şeyh Şamil Efendi bin Mehmed bahsi geçen arsayı 6000 akçeye satar. Ve arsanın tasarrufu için Eş-şeyh İsmail Efendi’ye senede 900 akçeye kiralar.⁴³

Bazı durumlarda yanmış bir arazinin vakfedildiği de görülmektedir. Bunu örnekleyen bir hükümde İlmî Bey mahallesi avarız için Veli Bey tarafından vakfedilen yanmış menzil arsasının kullanım hakkı Mustafa bin Yusuf’a 3500 akçe bedel ile devredilmiş ve hasıl olan meblağ vakıf için bağışlanmıştır.⁴⁴

Vakıftan alınan borca karşılık menzil satışı söz konusu olabilmekteydi. “İstanbul’da Keçeci Piri Mahallesi Avarızı’na mevkufl-ı nukud mütevellisi Mehmed Çelebi ibn-i Mustafa ibn-i Hanefi,.....adlı şahsın, Hatice Sultan Mahallesi’ndeki mülk menzilin müteveliye vakıftan aldığı borcuna karşılık 1200 akçeye satar. 1800 akçeye evi kendisi için kiralar. Validesi Hibetullah hatun da bu kiralama hususuna kefil olur.”⁴⁵

Avarız vakfı şeklinde bazı müesseseler gayrimüslimler arasında da kurulmuş ve ortak ihtiyaçları için kullanılmıştır. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olarak oturdukları mahalle veya köylerde avarız vakfı her iki zümrenin de ihtiyaçlarına sarf edilir, vakfı yapanın Müslüman veya gayrimüslim olması buna tesir etmezdi.⁴⁶ Gayrimüslim avarızına ilişkin bir hükümde İstanbul’da Şeyh Ferhad Mahallesi sakini ve vakıf menzilin

⁴⁰ İŞS, nr.18,v.60,h.15b-2; (H.1086-87/M. 1675-76)

⁴¹ İŞS,nr.3,v.579,h.67b-2;(H. 1027/M.1618))

⁴² İŞS,nr. 10,v.358,h.45a-1 ;(H.1072-73/M. 1661-1663)

⁴³ İŞS,nr. 10,v.514,h.63b-4;(H.1072-73/M. 1661-1663)

⁴⁴ İŞS,nr. 10,v.1029,h.143a-3 ;,(H.1072-73/M. 1661-1663)

⁴⁵ İŞS, nr. 12,v.169,h.14a-4 ;(H.1074/M.1663-64)

⁴⁶ Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-Ahlâfi Ahkâmi'l-evkâf*, md.181, İstanbul 1307,s.10-84.

mütevellisi Nikolas veledi Sadet nam ermeni, vakıf kurucusu Meryem binti Devlet nam nasraniye vekili karşısında mahkemededir. Vekil Duma veledi Asadur aracılığıyla Meryem adlı Ermeni kadın evini sağ iken vakfeder. Kızı malına vasideir. Ev bedeli üzerinden kiralanır, ücreti Bursa'daki Ermeni cemaati ve Ankara ve Tanrıvermiş cemaatleri fukarasının hane-i avarızına verile diyerek şart edilmiştir.⁴⁷

Başka bir gayrimüslim kadının avarız vakfı için yaptığı bağışa ilişkin bir hükümde İstanbul'da Kızıldaş Mahallesi'nden Meryem binti Bidar adlı Ermeni nasraniye, vekili Nikolas veledi Sadet ve Aleksan veledi Avanas ile zevci Hüsrev veledi Meyrek adlı Ermeni aracılığıyla ölen babası Aya Nikola'ya ait iken kendisine miras kalan arsa hakkında mahkemededirler. Bahsi geçen arsa avarıza bağlıdır. Mülkiyetine mutasarrıf olanlar mahalle-i avarıza senede 200 akçe veregelirler. Bu şahısların arsası evine komşu olan Mikail veledi Azar adlı Ermeni'ye 8080 akçeye satılır ve kullanımından hasil olan meblağ mahalle avarızına bağışlanır.⁴⁸ Yine Meryem binti Bidar adlı Ermeni kadının babasından miras kalan avarıza bağlı başka bir arsadan 50 akçe avarıza bağlı 87 zira arsasını Ayan veledi Hüdaverdi adlı Ermeni'ye 8080 akçeye satar. Parayı aynı mahalle avarızını için bağışlar.⁴⁹

Miras kalan arsaların avarıza ait olması ve kullanım hakkının evlatlarına bırakıldığı mülkün devri durumunda dahi vakıf için sarf edilmesi söz konusu olan hükümlerde gayrimüslimlerin de vakıf hukukuna biat ettikleri aşikârdır. Başka bir gayrimüslim, bir avarız vakfından alınan borca karşılık başka bir mahalle avarızına satılan ve borcun kapanması ile kendisine kiralanen evde oturma yetkisi verilmesi hakkındaki hükümde İstanbul'da sakin Simaven veledi Vartan, Hacı Muhyiddin Mahallesi Avarız Vakfı'ndan *bey bil istiğlal* yoluyla ödünç aldığı borcuna karşılık, Ali Paşa-yı Atik Mahallesi Avarız Vakfı mütevellisi İmam Ahmed Efendi ibn-i Abdulkadir'e her biri 8'er dirhem 1200 akçe ve 360 akçeye mülk menziline borca karşılık satar. 360 gün tamamına değin kendisine 2400 akçeye mülk menzil kiralanır.⁵⁰

1.1.2. Sur içi İstanbul'undaki Avarız Vakfı Paralarının İşletilmesi/Değerlendirilmesi

Para vakıfları, bir gayrimenkul malın değil de belirli bir paranın vakfedilmesiyle oluşan vakıf türleridir. Bu vakıflarda para, "mütevelli heyeti" olarak adlandırılan ilgili sorumlu kişiler tarafından işletilir, elde

⁴⁷ İŞS, nr.12,v.133,h.11b-1 ;(H.1074/M.1663-64))

⁴⁸ İŞS, nr.12,v.403,h.36b-2;(H.1074/M.1663-64)

⁴⁹ İŞS, nr.12,v.408,h.36b-3;(H.1074/M.1663-64)

⁵⁰İŞS,nr.12,v.638,h.57a-5;(H.1074/M.1663-64)

edilen kâr, vakfın kuruluş amacına göre harcanırdı. ⁵¹ Vakfedilen paranın aslına dokunulmaksızın işletilmesi neticesi elde edilecek gelir, vakfın gayesi için harcanmaktaydı. ⁵² Vakfedilen gayr-i menkûl ve para hiçbir suretle azalmamak şartı ile gelirlerinden vakfın gayesinin gerçekleştirilmesinin şartı sağlanır, bu durum vakfın mâlî durumunun azalmasını önleyici bir tedbir olarak görülürdü. Avarız vakıfların ana sermayesini de gayrimenkullerin satış ya da kira bedelleri ile menkul olarak vakfedilen paralar oluşturmakta olup; bu paraların işletilmesi ve bunlardan elde edilen kâr ile vakfın kuruluş amacı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. ⁵³ Bu kapsamda nakit(para) vakıfları gibi de düşünülebilecek olan avarız nakit vakıfları, nakit paraların işletilerek mahalle halkının ihtiyacı için kullanılacak olan bir kredi kaynağı olarak da düşünülebilir.

İslâm hukukuna göre vakıf nakitler şartlarına göre iki nev'i'dir: a) *Muhtaç olanlara faizsiz olarak ödünç verilmesi şartıyla vakfedilmiş olan nukûd.* b) *Kârı bir hayra sarf edilmesi şartı ile bir ribih(kâr) karşılığı ödünç verilmesi meşrut bulunan nukûd.* İslâm'da faiz haram olduğu için bazı müfessirlere göre 'araya bir mu'âmele sokulmak şartı' ile mezkûr ikraz caiz görülmüştür. ⁵⁴ Para vakıflarında anapara, şu yöntemlerden biri veya birkaçı ile işletilmektedir. Bunlar; *karz-ı hasen (ödünç verme), mudârebe (emek-sermaye ortaklığı yoluyla işletme, yani müdârebe şirketi kurarak elde edilen kârın tasadduk edilmesi), müşâreke (sermaye ortaklığı),* fakirlere ve tahsis edilen kimselere ticaret sermayesi olarak verilmesi yani kredi olarak kullandırılması, *murâbaha (malî peşin fiyatla satın alıp yıllık belli kârla alıcıya devretme), bidâ'a (vakıf parayı Allah rızası için meccanen işletip kârın ve anaparanın tamamını vakfa verme), veya bey' bi'l-vefâ'dır (mülkiyeti muhafaza kayıtlı geçici satış)* ayrıca Osmanlı tatbikatında "mu'âmele-i şer'iyye" denilen usûlle gelir sağlanarak (istirbah edilerek) elde edilen kâr ve gelirin fakirlere dağıtılması da nakit paraların işletilmesinde kullanılan başka bir yöntem olarak sıralanabilir. ⁵⁵

1.1.2.1. Avarız Vakıf Paralarından Borç Verilmesi ve Borcun Ödenmesi

⁵¹ Murat Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayını, Tartışmalı İlimi Toplantılar Dizisi, İlimi Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 67.

⁵² Bayram Şibil, "Vakfın Mâlî Bünyesi ve Kaynakları", *II. Vakıf Haftası Kongresi (Konuşmalar-Tebliğler, 1984)*, Ankara 1985, s. 111-112.

⁵³ İsmail Kıvrım, "Mahalle Avarız Vakıfları (17.yy) Ayntab Örneği", *Gaun*, C.2(S.2), 31.12.2019, s.35, s.34.

⁵⁴ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1974, s. 219.

⁵⁵ Hamdi Döndüren, *İslam Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul, 1998, s. 6; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV Yayınları, İstanbul, 1996 s.223.

Savaş zamanlarında avarız bedelinin ödenmesi için sarf edilen meblağ; savaş harici zamanlarda fakir ve gariplerin iâşesine sarf olunmakta; haricen de esnaf ve ticaret erbabı için sermaye kaynağı olarak görülmekte ve kredi sağlanmak suretiyle yürütülen faaliyet her ne ise bundan elde edilen kârın vakfa teslimi ile vakfın sürekliliği tesis edilmiş olmaktadır. Nitekim vakıf kurulurken daha önce de bahsi geçtiği üzere bu husus vakıf şartı olarak bizzat belirtiliyordu. Buradan hareketle Avarıza bağışlanan para için vakfın amacının, bu vakıf parayı hayır amacıyla işletip kârın ve sermayenin vakfa verilmesi şeklinde tasavvur edilebilir. Bir malı veresiye alıp, teslim-tesellümden sonra, alıcıdan peşin fiyatla ve daha az bir bedelle satın alarak aradaki fiyat farkıyla kâr elde etme, istiğlâl yani paraya ihtiyacı olanların menkul veya gayr-i menkûlünü vakfa satıp parasını aldıktan sonra, bu mülkü belli bir zaman için kiralayıp kullanmaya devam edip vakfa olan borcunu ödedikten sonra mülkü geri alma, yahut vakfedilen paralarla vâkıf şartı gereği, vakıf adına gayr-i menkûl satın alınarak kiraya verilmesi ve elde edilen kira gelirlerinin vakfın gayesine göre harcanması gibi usullerden birisiyle veya birkaçı ile işletildiği görülür. Böyle bir kredi kullanımı sonucunda elde edilecek gelir, vakfın hayır cihetine harcanır. Ticarî bir mu'âmelede *ribih*, *kâr* anlamına gelir ve anaparanın üstündeki fazlalık olarak ortaya çıkar. Mu'âmelede ribihten hiç söz edilmemesi, anaparayı karz-ı hasene/karşılıksız verilen borca çevirir. Anapara ve kârın tümünü vakfa verme taahhüdü ise *bidâ'a* adını alır. Vakıf Paralardan Borç Verilmesi demek olan İdane: Kâr şartı ister koşulsun, ister koşulmasın vakıf paralarının borç verilme işlemine denilmektedir.⁵⁶ Gerek "idâne" ve gerekse "mu'âmele" işlemleri mütevelliler tarafından gerçekleştirilmekte ve yapılan işlemlerin tescili ise Şer'î Mahkemelerce yapılırdı.

Vakfiyelerde de belirtildiği üzere gayr-i menkullerde olduğu gibi para vakıfları yoluyla toplanan paraların da vakfiyelerindeki şartlara göre işletilmesi şarttır.

Bu durumda şahıslara kredi verilirken şu hususlara dikkat ediliyordu; "*rehn-i kavî* (borcu karşılayabilecek bir rehin, teminat); ve *kefil-i melî*, (borçlu borcu ödeyemediği zaman borcu ödeyecek kadar zengin olan kefil;) veya ikisinden biri ile 'onu on bir buçuk' hesabı ile (%15 kâr veya ribh) *mu'âmele-i şer'iyye* veya *murâbaha-i mer'iyye* ile *bâ-yedd-i mütevellî beher sene 'alâ-vechi'l-helâl istirbâh ve istiğlâl oluna*", (*istirbâh*, kâr getirmek için paranın işletmeye verilmesi) ve *istiğlâl*, (gelir getirme), işletme tarzına da ("*mu'âmele-i şer'iyye* veya *murâbaha-i mer'iyye*") veya sadece (*mu'âmele*) veya (*murâbaha*) isimleri verilmektedir. Bu terimlerden

⁵⁶ İsmail Kurt, *Para Vakıfları – Nazariyat ve Tatbikat–*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996, s.152-154.

Mu'âmele-i şer'iyye, vakıf paralarının işletme usulünün İslam hukukundaki “*bey'ü'l-ine*” denilen satım akdi esas alınarak geliştirilmiş bir usuldür. “*Murâbahâ-i mer'iyye*” ise, ticaret muamelesinde uyulması gereken veya devletin belirlediği kâr haddi için kullanılmıştır.⁵⁷

Borçlanma olayının tasdikine ilişkin bir hüküm şu şekildedir. İstanbul'da Tarsus Mahallesi Avarızı'ndan Mehmed bin Şaban 800 akçe borç alır ve bu olay tasdik edilir.⁵⁸

Avarız vakıflarındaki paralar yaygın geleneğe göre, müteveli eliyle, “...onu on bir buçuk...” (%15) nispetinde bir gelir karşılığında ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilmek suretiyle işletilmişlerdir. Buna bir örnek teşkil eden hükümde İstanbul'da Hasan Halife Mahallesi'nden sahibetü'l-hayrat Cenân Hatun binti Abdulvehhab eliyle müteveli Mehmed Bey bin Ahmed'e 43.000 akçe nukud vakfeylenme gayesiyle bağışlanır. Şart olarak meblağ-ı merkum her sene “...onu on bir buçuk...” akçe üzere *birisi alınmayınca yenisi verilmeyecek* şekilde her sene *hasıl olan nemadan* ise mahalle-i mezbure fukarası avarızı için 500 akçe verilmesi koşulu belirtilmiştir.⁵⁹ Burada vakfedilen nakit paranın işletilme esasları şart olarak belirtilmiştir. Borcu olanlar borcunu ödemediği takdirde tekrar borçlanamayacakları şartı ise vakıf gelirinin akamete uğramaması için öngörülmüş olmalıdır. Bu hususu örnekleyen başka bir hükümde Konstantiniyye'de sakin Emine Hatun binti Şerefüddin, Hatice Sultan Mahallesi'ndeki 1 bab tahtani, 1 bab fevkani evini 30.400 akçe değerinde Atik Ali Paşa Mahallesi Avarızı için vakfeder. Nukud-ı mezbur her sene ‘onu on bir buçuk ziyade’ ile *rehin ve kefil* şartıyla *istiğlal ve istirbah* olunup 39.600 akçe hasıl olan gallesi her fende derse; 6000 akçeden hasıl olan nema ise Ali Paşa Mahallesi fukarası avarızına verile, diye şart koşulmuştur.⁶⁰

Vakıf paranın gelir getirecek boyutta rehin ve kefil şartıyla işletilmesi vakıf kuruluşun niteliğine dair veri elde edilmesine olanak sağlamıştır.

Gelir getirme gayesiyle bir şahsın tasarrufuna bırakma esasına göre kiraya verilen bir arsa avarıza aittir. Bununla ilgili hüküm İstanbul'da Gülcami Mahallesi sakini olan eş-Şeyh Mehmed Efendi ibn-i Süleyman, vakfa olan borcuna karşılık müteveli eş-Şeyh Şamil Efendi ibn-i Mehmed'e mahallede bulunan arsasını 6000 akçeye *istiğlal* yoluyla satmıştır. Müteveli de eş-Şeyh İsmail Efendi'ye Gülcami Mahallesi avarız vakfına ait olan

⁵⁷ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları, Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 59; (İŞS, nr.12,v.403,h.36b-2); v.408, h.36b-3, H.1074/M.1663-64)

⁵⁸ İŞS, nr. 3, v.187, h.20a-1; (H. 1027/M.1618)

⁵⁹ İŞS, nr.3, v.113, h.11b-1; (H. 1027/M.1618)

⁶⁰ İŞS, nr. 10, v.157, h.170-1; (H.1072-73/M. 1661-1663)

arsayı senede 900 akçeye kiralamıştır.⁶¹ Gayrimüslimlerde nakit vakıflarına borçlanmaktaydılar. Bu konuya örnek teşkil edecek bir hüküm; “İstanbul’da sakin Simaven veledi Vartan, Hacı Muhyiddin Mahallesi Avarız Vakfı’ndan *bey bil’istiğlal* yoluyla ödünç aldığı borcuna karşılık, Ali Paşa-yı Atik Avarız Vakfı mütevellisi İmam Ahmed Efendi ibn-i Abdulkadir’e her biri 1200 akçe ile 3600 akçeye mülk menziline istiğlal yoluyla satar. 360 gün tamamına değin kendisine 2400 akçeye mülk menzil kiralanır.⁶² Bahsi geçen zımmi daha önce bir avarız vakfına borçlanmış başka bir avarız vakfına ise evini kar getirmesi için satarak diğer borcunu kapatmış ve evini kiralamıştır.

Alınan borcun muhasebesi en ince ayrıntısıyla kayıt altına alınırdı. Ancak mütevellî değişikliği esnasında bu hususa ilişkin bir anlaşmazlığın yaşandığını öğrendiğimiz hükümde İstanbul’da Katip Bali Mescid-i şerifi Mahallesi Evkafı’nın eski mütevellisi Hüseyin’den Mustafa Bey borç alır. Yeni mütevellî Ali subaşı ibn-i Abdullah, muhasebe işlemleri esnasında 42.400 akçe olan borcu, 54,100 akçe olarak gösterir. Mustafa Bey, şahitlerle borcun 42.400 akçe olduğunu ispatlamıştır.⁶³ Kostantiniyye’de Kızılcamescid Mahallesi Avarızı’nın mütevellisi Sefer Beşe ibn-i Abdullah’a; el-Hac Mehmed vakfa 20.000 akçe borçlanmıştır. Borcu olan 20.000 akçeyi yanan mescidin tamiri için harcanması şartıyla ödeyeceğini belirtir.⁶⁴

Bazı kimseler avarız vakfından aldıkları paraları ödemededen vefat etmişlerdir. Hukuk gereği vakıf paraları ödünç alan şahıstan kâr istenmesi, borcun devamlılığına bağlıydı. Borçlu ölünce borç peşin hale gelirdi. Terekesinden ifa edildiği takdirde ancak ifa edildiği tarihe kadarki kâr istenir, artık kâr işlemezdi. Ayrıca vakıf alacağı için diğer alacaklardan da farklı bir imtiyaz hakkı yoktu.⁶⁵

Bu konuya ilişkin bir hükümde İstanbul’da sakin Debbâğ yazıcı Mustafa ibn-i Ferhad, el-Hac Süleyman bin... Mahallesi avarız vakfı mütevellisi Mehmed Efendi ibn-i Ali ve Mirahor Mahallesi Avarızı mütevellisi el-Hac Hüseyin’in sorumluluğundaki avarızdan 26.000 akçe, diğer vakıftan 10.65 akçe borç almıştır. Yazıcı Mustafa’nın eşi Mümine binti Mahmud kocasının borcunu tescil için gelen Mevlana Süleyman Efendi’ye kocasının iflas ederek öldüğünü, terekesi olmadığını acz içinde olduklarını belirtir.⁶⁶ İki ayrı

⁶¹İŞS,nr. 10,v.514,h.63b-4;(H.1072-73/M. 1661-1663)

⁶²İŞS,nr. 12,v.638,h.57a-5;(H.1074/M.1663-64)

⁶³ İŞS, nr.3,v.148,h.16a-1;(H. 1027/M.1618)

⁶⁴İŞS,nr.10,v.317,h.40a-2;(H.1072-73/M. 1661-1663)

⁶⁵ Akgündüz,*Vakı Müessesesi*,s.228-229.

⁶⁶İŞS,nr. 3,v.293,h.32b-3;(H. 1027/M.1618)

avarızdan bor aldığı halde işlerini yoluna sokamayarak iflas eden bir adamın terekesi olmadığından borcunun ödenemeyeceğini karısı bizzat belirtmiştir.

Terekeden varisler eliyle ölen şahsın borcunun ödendiğine ilişkin bir hükümde İstanbul'da Kovacıdede Vakfı Mahallesi avarızı mütevellisi Kayma bin Abdullah, merhum İbrahim ibn-i Abdullah'ın varisi olan kızı Ayşe'nin vasisi Emine binti Musli, vekil Mustafa ibn-i Abdullah aracılığıyla mahalle avarızına 1 bab tahtani ve 1 bab fevkani evini 2000 akçeye müzayede ile satarak 1000 akçelik borcunu kapatmıştır.⁶⁷ Ölen şahsın borcu için ortaya sunulan mülk menzilin mütevellisi eliyle müzayede usulü ile satışa sunulması evin ederinden yüksek meblağda satılmasına olanak sağlamıştır.

Borca karşılık ev satışı gerçekleştirilerek ve kalan borcun tazmini için satılan evin kiralanmasıyla vakfa akâr sağlanmasını örnekleyen çok sayıda hüküm bulunmaktadır. İstanbul'da Keçeci Piri Mahallesi Avarızına mevkufluk-ı nukud mütevellisi Mehmed Çelebi'ye; Mustafa ibn-i Hanefi, Hatice Sultan Mahallesi'ndeki mülk menzilin avarızdan aldığı borcuna karşılık 1200 akçeye satar. 1800 akçeye ise kendisi için icar eder. Validesi Hibetullah hatun ise bu hususa *kefil-i melî* olur.⁶⁸ Satış ve kiralama olayının borca mukabil gerçekleşmesi ve bu olaya borçlunun yakınlarından biri aracılığıyla kefil olunması da vakıf paranın işletilmesinde gerekli şartlara riayet edildiğinin göstergesidir.

Bu konuya ilişkin başka bir hükümde İstanbul'da Keçeci Piri Mahallesi Avarız Vakfı'ndan aldığı borca karşılık Abdülbaki bin Mehmed evini 9600 akçeye *bey bi'listiğlal yoluyla* Mütevellisi Mehmed Halife'ye satar. Borca karşılık 2 seneliğine 26.880 akçeye ise kendisi kiralar. *Kefil-i melî* olarak da eşi Sare binti Mahmud gösterilir.⁶⁹ Burada da gelir getirme şartıyla borca karşılık ev satışı ve kiralanması hususuna borçlunun eşi kefil olarak atanmıştır.

İstanbul'da Sadi Çelebi Mahallesi Avarızı için Mütevellisi olan Hacı İbrahim ibn-i Abdulah Avarıza ait olduğu daha önce ispatlanan evin kiracısı olan Solak Mahmud Çelebi'ye evi yanınca inşaatına yaptığı masraflar için *karz-ı hasen* üzere 2200 akçe daha borç verilmesine imkân tanımıştır. Kira için baki kalan borç ise 25.880 akçe olarak hesaplanmıştır.⁷⁰ Burada Solak Mahmud Çelebi adlı şahsın daha önce de vakfa borçlandığına ve evini borcuna karşılık satıp, kalan borcunu da kira bedeliyle ödeme gayesinde olduğu çıkarımında bulunabiliriz.

⁶⁷ İŞS, nr. 3, v. 645, h. 76a-4 ; (H. 1027/M. 1618)

⁶⁸ İŞS, nr. 12, v. 169, h. 14a-4; (H. 1074/M. 1663-64)

⁶⁹ İŞS, nr. 18, v. 589, h. 166b-1; (H. 1086-87/M. 1675-76)

⁷⁰ İŞS, nr. 22, v. 12, h. 4a-2; (H. 1107-08/M. 1695-97).

Evinde çıkan yangın durumunda ise mahalle ahalisinin afet durumunda kullanabilmesi için vakfedilen meblağdan karşılıksız borç olarak zararını telafi etme yolunu izlemiş ve yine yapılan muhasebede ödemesi gereken kira bedeli de saptanarak kayıt altına alınmıştır.

Borca karşılık evini rehin bırakma hususuna ilişkin bir hükümde avarız vakfından borç alan şahsın kadın olması da dikkat çekicidir. Bu hususa ilişkin bir hükümde İstanbul'da Katip Muslihiddin Mahallesi Avarız mütevellisi Mustafa Efendi ibn-i Mehmed, Koca Mustafa Paşa Mahallesi sakini İsmihan binti Ali'nin avarız akçesinden 12.000 akçe aldığı borcuna karşılık meskun olduğu mahalledeki mülk menzilin *rehn-i kavî* bırakması söz konusudur. Borç ve rehin bırakılan mülk menzil mahkemece tasdik olunmuştur.⁷¹ Borca karşılık rehin bırakılan mülk, borç ödenemediğinde şahsın elinden alınarak yine aynı şahsa kiralanması ve borcu bitene kadar bu hususun idamesini örnekleyen başka bir hüküm İstanbul'da Keçeci Piri Mahallesi Avarız Vakfı'ndan Abdulvehhab Efendi ibn-i eş-Şeyh Abdurrahman 300esediguruş borç alır. Sultan Bayezid Mahallesi'ndeki evini borcuna karşılık *rehn-i kavî* olarak verir. Borcu ödeyemeyince mütevellî 1 sene tamamına değin 3600 akçeye isticar ve tesellüm ile kiralayarak bahsi geçen bedeli borca sayılmıştır.⁷²

Sonuç

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine ait mahkeme defterlerinden elde edilen verilerden hareketle sur içi İstanbul'u merkeze alınmak suretiyle 1618-1697 yılları arasındaki dönemde İstanbul'da kurulan mahalle avarız vakıfları ve bu vakıfların işleyişi, ayrıca bu gaye ile vakfedilen para ve gayrimenkuller ile bu vakıflardan borç para alanların kimler olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda İstanbul'da pek çok hayırseverin, mahallelerinde avâız ve diğer tekâlifli ödeyemeyecek durumda olanlar için para veya gayrimenkul vakfederek çok sayıda para vakfı kurmuş oldukları tespit edilmiştir. Bu vakıflar sayesinde hem mahallenin vergi yükü hafifletilmiş hem de nakit paraya ihtiyacı olanlara uygun krediler verilerek, bu kimselerin tefecilerin eline düşmesi önlenmiştir. Ayrıca şehrin ekonomisinin canlanmasına da katkı sağlamıştır. Nitekim avâız para vakıflarından muhtemeldir ki esnaf ve tüccarlar daha çok faydalanmaktadırlar. Kadınların da avarız para vakıflarına bağış yapmada öncülük ettikleri ve bazen de vakfa borçlandıkları

⁷¹İŞS,nr.10,v.131,h.13b-4;(H.1072-73/M. 1661-1663)

⁷²İŞS,nr. 10,v.660,h.80a-4;(H.1072-73/M. 1661-1663)

görülmüştür. Bunlar arasında yapılan bağışın genellikle miras kalan mülkten oluştuğu bilinmektedir. Ayrıca şehirdeki Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de bu vakıfların sermayesine bağışta buldukları ve bazen de bu vakıflardan kredi kullanmakta oldukları saptanmıştır. Vakıfların kuruluşunda vakfedilen meblağ bazında en fazla paya sahip vakfın *Cafer Ağa Mahallesi Avarız Vakfı* (36.000 akçe) olduğu tespit edilebilmektedir. Daha sonra ise en çok meblağ ile oluşturulan avarız vakıfları, *Müftü Ali Çelebi Mahallesi Avarız Vakfı* (35.000 akçe) *Sarrac İshak Mahallesi Avarız Vakfı* (34.800 akçe), *Seferikoz Mahallesi Avarız Vakfı* (25.000 akçe), *Kızılcamescid Mahalle Avarız Vakfı* (20.000 akçe), *Katip Muslihiddin Mahallesi Avarız Vakfı* (12.000 akçe), ve köy avarız vakfı olarak sınıflandırabileceğimiz *Karaman'a bağlı Maden şehri Köyü avarızı* (39.600 akçe) vakfidir.

Bu vakıf paralarının işletmesi ise genellikle “muamele-i şer’iyye” olan paranın kâra verilmesi ile yapılmıştır. Genellikle kâr haddi %15-20 arasında uygulanmıştır. İstiğlal ve istirbahen yani gelir getirme gayesiyle kefil ve rehin bırakma esasına riayet edilerek işletilmesine müsaade edilen vakıf paralar, paraya ihtiyacı olanların menkul veya gayr-i menkûlünü vakfa satıp parasını aldıktan sonra, bu mülkü belli bir zaman için kiralayıp kullanmaya devam edip vakfa olan borcunu ödedikten sonra mülkü geri alma, yahut vakfedilen paralarla vâkif şartı gereği vakıf adına gayr-i menkûl satın alınarak kiraya verilmesi ve elde edilen kira gelirlerinin vakfın gayesine göre harcanması gibi usullerden birisiyle veya birkaçı ile işletildiği görülmüştür.

Böyle bir kredi kullanımı sonucunda elde edilecek gelir, vakfın hayır cihetine harcanırdı. Avarız vakıfları, nakit olarak bağışı yapılan paraların mahalle avarızı, vergi ödeneği için sarfedilmesi, ihtiyaç sahiplerine iâşe ve kredi sağlama mekanizması olarak hizmet veren hayrî bir kuruluştur. Osmanlı başkentinde niceliksel bağlamda önemli yekûn tutan avarız vakıfları hakkındaki bu çalışma Osmanlı coğrafyasındaki diğer kent ve köy avarız vakıfları hakkında çalışma yapmak isteyenlere yardımcı olacak bilgiler ihtiva etmektedir.

KAYNAKÇA

İstanbul Mahkeme Defterleri (İşs), 3, 10,12, 18, 20, 22 Numaralı Defterler

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osav Yayınları, İstanbul, 1996.

- Arıkboğa, Erbay, “Fatih Dönemi’nde İstanbul’da İmar Faaliyetleri”, *Şehir Ve Medeniyet* (Haz. Şevket Kamil Akar), Klasik Yayınları, İstanbul,2004, Ss.273-282.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Avarız”, *İa*, C.11, İstanbul, Ss.13-19.
- Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehrinde Bir İdarî Birimi Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Coğrafya Bölümü, Coğrafya Dergisi*, Ss.93-107, İstanbul 2005.
- Çiftçi, Cafer, “Osmanlı’da Mahalle Avarız Vakıfları: Bursa Örneği (1749-1784)”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006, S.29,S.52-67.
- Çizakça, Murat , *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları Ve Para Vakıfları*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayını, Tartışmalı İlimi Toplantılar Dizisi, İlimi Neşriyat, İstanbul,1993.
- Döndüren, Hamdi, *İslam Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul, 1998.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev Ve Nitelikleri”,*Osmanlı Araştırmaları* C.Iv, 1984, Ss.65-76.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, Eminönü Halkevi Dil, Tarih Ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı,İstanbul,1936,Ss.27-108.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul,2000.
- Göyünç, Nejat , “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul, 1979, S.331-348.
- Günay, Hacı Mehmed, “Vakıf”, *Dia*, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012,Ss.479-486.
- İpşirli, Mehmet, “Avarız Vakfı” *Dia*, ,C.4 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, İstanbul,Ss.109-112.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları,İstanbul, 1989.
- Karagöz, Mehmet, “Osmanlı’da Şehir Ve Şehirli Mekan,İnsan-Beşerî Münasebetler(Xv-Xviii.Yy)”, *Osmanlı* C.4,(Edit.G.Eren),Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,1999,Ss.103-110)
- Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*,C.Iı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1974.
- Kenanoğlu, M.Macit,”Vergi”, *Dia*, C.43,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,2013,Ss. 52-58.
- Kıvrım, İsmail , “ Mahalle Avarız Vakıfları (17.Yy) Ayntab Örneği”, *Gaun*, C.2(S.2), 31.12.2019,S.35, Ss.34-49.

- Kurt, İsmail, *Para Vakıfları – Nazariyat Ve Tatbikat–*, Ensar Neşriyat, İstanbul,1996.
- Kütükoğlu, Mübahat S. , “Osmanlı Maliyesi”, *Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi*, C.1ı İrcica Yayınları, İstanbul 1994, (Ed. Ekmeleddinihsanoğlu) .
- Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul,2009.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-Ahlâf Fi Ahkâmi'l-Evkâf*, İstanbul 1307,S.10-84(Md.36-181)
- Öz, Mehmet, *Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642) – Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2008, Ankara.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları, Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Özdemir, Rifat, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari Ve Sosyo-Ekonomik Yapısı)(1785-1940)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1998.
- Özel, Oktay, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız Ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi Ve İstatistik*, (Ed. Halil İnalçık & Şevket Pamuk), Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001, 35-50.
- Sahillioğlu, Halil, “Avarız”, *Dia*, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,İstanbul, 1991,S S.108-109.
- Şibil, Bayram , “Vakfin Mâlî Bünyesi Ve Kaynakları ”, *1. Vakıf Haftası Kongresi (Konuşmalar Tebliğler,1984)*, Ankara 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı İktisat Sistemi” *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1996.
- Yörük, Doğan, “Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Çevre Anlayışının Gelişmesinde Vakıflar Ve Dernekler”, *Sutad*, Güz 2016; (40), Ss.361-372.
- Yurtseven, Yılmaz, “Klasik Dönem Osmanlı Maliye Teşkilatı Ve Sistemi” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3-4, 2002.

XVIII. YÜZYILDA EL-HALİL KENTİNDE BİR SOFRA: *SİMÂTÜ'L-HALÎL*

*THE TABLE IN HEBRON DURING THE 18TH CENTURY:
SIMÂT AL-KHALÎL*

Şerife EROĞLU MEMİŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.04.2020

Kabul: 24.02.2021

Article Info

Received: April 15, 2020

Accepted: February 24, 2021

Özet

Simâtü'l-Halil, Halil İbrahim Sofrası, İbrahim Peygamberin bütün yolcuları ağırlama ve karınlarını doyurma alışkanlığının bir gelenek halini aldığı yüzyıllar boyunca el-Halil kentinde bulunan fakir ve muhtaçlar ile hacılar, sufler ve seyyahların ağırlandığı bir sofradır. Halilürrahman Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren Halil İbrahim Sofrası aynı zamanda da başta Hz. İbrahim olmak üzere pek çok peygamberin türbesi üzerine kurulmuş olan el-Halil Camiini de bünyesinde barındıran El-Halil Külliyesinin en önemli yapısı olarak külliye kendi adını vermiştir. Osmanlı fethi sonrası Osmanlı merkezi yönetiminin hac organizasyonu çerçevesinde önemi artarak devam eden simât için yeni vakıflar kurulmuş, bazı durumlarda vakıflardan tahsisatlar yapılmış veya vakıf kurucularının evlattan nesilleri kesildiğinde vakıf gelirlerinin yönlendirildiği mübarek mekânlardan olmuştur. Bölgeye hac mevsiminde dağıtılmak üzere surre alayları ile hediyeler gönderilerek çeşitli ihsanlarda bulunulmuş, çalışanlarına tahsisatlar yapılmıştır.

Çalışma, Halilürrahman Vakfı külliyesi bünyesinde faaliyet gösteren simâtın, 18. yüzyılda etkinliğini ve bulunduğu coğrafya açısından önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Öncelikle Osmanlı algısında el-Halil kenti ve Haremü'l-Halil'in yeri hacıların ve seyyahların anlatılarına referansla kısaca incelenecektir. Sonrasında Simâtü'l-Halil tanımlanarak, sunulan hizmetler anlatılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde simâtın 18. yüzyıldaki durumu simâta ait muhasebe kayıtları, görevli atamaları, işleyişi ve yaşanan sıkıntılara ilişkin Divân-ı Hümayun'dan gönderilen hükümlere referansla değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Halilürrahman, el-Halil, imâret, vakıf, külliye, simât.

* Dr., Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü, serife.memis@hbv.edu.tr

Abstract

Simât al-Khalîl, the Table of Abraham, was a table that hosted the poor and needy and pilgrims, sufis and travelers in the city of Hebron for centuries, when the Prophet Abraham's habit of welcoming and feeding all passengers became a tradition. The Table of Abraham, which operates under the Halilürrahman Waqf, also named the complex itself as the most important structure of the Al-Khalil Complex, including Mosque of al-Khalil which was built on the mausoleum of many prophets, especially the prophet Abraham. After the Ottoman conquest, new waqfs were established for the continuity of the services in the public kitchen, which continued to increase in importance within the framework of the pilgrimage organization of the Ottoman central administration. In some cases, allocations were made from the waqfs, or when the founders of the waqf were cut off, the revnues of the waqfs was directed to the simât. A variety of gifts were made by distributing surra regiments sent to the region during the pilgrimage season, and allocations were made to the employees of the waqf.

This study aims to reveal the effectiveness of the public kitchen which operates within the complex of Halilürrahman Waqf, in the 18th century and its importance in terms of geography. In this framework, the study consists of three parts. Firstly, the city of Hebron and the location of the Haram al-Khalil in Ottoman perception will be briefly examined with reference to the narratives of the pilgrims and travelers. Later, Simât al-Khalil will be defined and the services provided will be introduced. In the third part of the study, the situation of the public kitchen in the 18th century will be evaluated with reference to the provisions sent from the Imperial Council regarding the accounting records of the simât, appointments of officers, the functioning and the troubles experienced.

Key words: Halilurrahman, Hebron, public kitchen, waqf, waqf complex, table of Abraham.

Giriş

*“Gelün Halilu'llâha varalum türbesine yüz sürelüm
Canumuz kurban virelüm şeyli'llah yâ Halîlu'llah
O peygamberler dedesi honında çıkdı 'adesi
Allahdan durur 'atâsı şeyli'llah yâ Halîlu'llah
'Adesi mercimek aşı şifâ bulur yiyen kişi
Bayram durur yaz u kışı şeyli'llah yâ Halîlu'llâh
Halîlu'llah makâmı bir 'aceb şehri
Geçübdür üzerinden bunca dehr
O dahı taş ile kireç işidür*

Bu Kuds şehrinün ol dahi eşidür”¹

Hacla ilgili kaleme alınan Türkçe edebî eserlerden en eskisi kabul edilen ve 15. yüzyıl başlarına ait olduğu değerlendirilen *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife* adlı yazma eserden iktibas edilen yukarıdaki dizelerde Ahmed Fakih, Kudüs'e eş tutulan el-Halil şehrinde bütün peygamberlerin dedesi olan Hz. İbrahim'in Türbesi'nin ziyaret edilmesini ve ziyaret sonrasında ikram edilen ve yiyeceklerin şifa bulacağı mercimek aşının yenilmesini tavsiye etmiştir. 13. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan müellif, hac ziyareti için Hicaz'a gittiğini ve dönüşünde Kudüs'te iki ay kaldığını, el-Halil'i de ziyaret ettiğini anlatmıştır. Eserin el-Halil bahsinde; el-Halil kenti, Haremü'l-Halil, harem içerisinde bulunan iki mescid ile peygamber ve eşlerinin kabirleri edebi bir üslupla tasvir edilir. Şair, gezdiği yerleri dikkatle seyretmiş, gördüğü yapıların kaç kapısı olduğunu, kubbelerini, sütunlarını, merdiven basamaklarını saymış, enlerini boylarını adımlayarak ölçmüştür.² Benzer şekilde, Şam'dan Filistin topraklarına 1689 yılında yapmış olduğu seyahatini günü gününe tuttuğu seyahatnâmesinde anlatan Abdülgânî en-Nablusî de seyahatnâmesinin hamdele ve salve kısmında yer verdiği aşağıdaki ifadelerde Kudüs'ü ziyarete gitmenin Mekke'ye hacca gitmek gibi sayılabileceğini kaydetmiş; Mekke ve Kudüs'ü ziyaret edilecek mahaller bakımından da karşılaştırarak, hac ibadetinin tamamlanmasını Arafat'a benzettiği el-Halil kentinin ziyaret edilmesine bağlamıştır. En-Nablusî'nin ifadeleri şöyledir:

“Allah Teâlâ'nın çevresini mübarek kıldığı ve huzuru indirdiği Beytü'l-Makdis, Mekke-i Muazzama ve Medîne-i Münevvere'den sonra emîn şehirlerin en şerefliisidir. Kudüs, Sahrâ-i Şerîfi ki, evvelce kible idi; şimdiki kible Ka'be'de Mekke'dedir. Şu ünsiyetli mekânlara nâzır olan Cebel-i Tûr da Kudüs'te olduğundan, Kudüs-i Şerîfi Mekke-i Mahrûse ile karşılaştırdık. Mûsâ (a.s.)'ın kabrini ve bu mekânların etrafını da Mina vâdisi ile mukayese ettik, çünkü bunların her biri ziyaretçiler olduğu vakit meskûn hale gelir, başka zaman değil. Halîl (a.s.)'ın beldelerini de Arafat dağı ile karşılaştırdık, zira hac, değeri yüce olan Arafat dağına gitmekle tamam olur. Beytü'l-Makdis'i ziyaret etmek de ancak el-Halîl şehrinin ziyaret etmekle tamamlanır. Beyt-i Makdis'i bu ziyaretimiz sanki küçük bir hac mesâbesindedir.”³

¹ Hasibe Mazioğlu (haz.), *Ahmed Fakih: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife*, Ankara 1974, s. 36.

² Mazioğlu, *Ahmed Fakih*, s. 36-38.

³ Abdülgânî bin İsmail en-Nablusî, *el-Hadratu'l-unsıyye fi'r-rihleti'l-Kudsiyye*, Tahk. Ekrem 'Ulebî, Mesadir Yay, Beyrut 1411/1990, s. 21.

Böylece Beytü'l-Makdis'i ziyaretin el-Halil şehrinin de ziyaret edilmesi ile tam olacağı ve bu ziyâretin de küçük bir hac niteliğinde olacağı vurgulanmıştır. El-Halil kentinin Müslüman hacılar açısından sahip olduğu kutsiyet ve burada bulunan peygamber kabirleri nedeniyle dünyanın dört bir tarafından yıl boyunca gelen ziyaretçiler Allah misafiri sayıldığı için Haremü'l-Halil adı verilen külliyyede ağırlandırlardı. Haremü'l-Halil'de bulunan İbrahim Peygamberin bütün yolcuları ağırlama ve karınlarını doyurma alışkanlığının bir sonucu olduğu söylenen Halil İbrahim Sofrası (*Simâtü'l-Halil*) hacılar, sufiler, seyyahların ağırlandığı bir sofradır.⁴ Sofrada hazır bulunanlara *men* adı verilen bir ekmek ve zeytin ile çorbadan oluşan ve *es-simâtü'l-Halilî, simât-ı şerîf, el-'adesü'l-Halilî* adlarıyla bilinen bir yemek ikram edilirdi. Haremü'l-Halil'de Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve onların bazı eşlerinin, bazı kaynaklara göre Hz. Yusuf'un mezarı da bulunmakta idi. *Simât* ile aynı adı taşıyan cami de külliyenin önemli bileşenleri idi.⁵

İbrahim peygamberin misafirperverliğini, cömertliğini sürdürmeyi amaçlayan ve İslamiyet'ten sonra gelişen bu gelenek yüzyıllar boyunca bölgeye hâkim olan İslam devletleri tarafından benimsenmiş, *sofranın* devamlılığı için yeni vakıflar kurulmuş, bazı durumlarda vakıflardan tahsisatlar yapılmış veya vakıf kurucularının evlattan nesilleri kesildiğinde vakıf gelirlerinin yönlendirildiği yerler *Haremeyn-i Şerifeyn* (Mekke ve Medine)'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerindeki mübarek mekânlar olmuştur.⁶ Bölgeye hediyeler gönderilerek çeşitli ihsanlarda bulunulmuş, vakıf çalışanlarına tahsisatlar yapılmıştır.⁷

Abbasiler döneminde kurumsallaşan ve vakıflar aracılığıyla hizmet veren Halil İbrahim Sofrası, Memlükler döneminde, Sultan Kayıtbay tarafından restore edilmiş ve sofranın mevcut gelirlerine yenileri eklenmiştir.⁸ Sultan Kayıtbay vakti zamanında el-Halil'de bulunan Peygamber türbelerini de restore ettirmiştir Ancak Mucîreddin, Sultan Barkûk'un (r. 1382-1399) özellikle el-Halil'deki simâta yemek dağıtımını için bir vakıf kurduğunu ve vakfın vakfiyesini de Harem'in kapılarına yazdırdığını nakleder. Bu simâtin

⁴ Mucîreddin el-'Uleymî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl*. C. II, Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 1973, s. 59.

⁵ Mustafa L. Bilge, "Halil", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 305-306.

⁶ Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011; Doris Behrens-Abouseif, "Qāyṭbāy's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribāt and the Dashishah," *Mamluk Studies Review*, 2 (1998), s. 65.

⁷ Abdüsselam Uluçam, "Haremü'l-Halil", *DİA*, C. XV, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 308.

⁸ Behrens Abouseif, "Qāyṭbāy's Foundation", s. 65-66.

Sultan Çakmak (r. 1438-1453) döneminde de hizmetlerine hala devam ettiği kayıtlıdır.⁹

Osmanlı fethi sonrası Memlûklerden alınan bu geleneğin devamlılığını sağlamak için yeni vakıflar tesis edilmiş, çeşitli vakıflardan tahsisatlar yapılmış,¹⁰ imâret çalışanlarına surrelerden pay ayrılmıştır.¹¹ 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Suriye, Mısır ve Hicaz seferleri sonrası el-Halil kenti Osmanlı topraklarına katılmış ve Sultan Selim tarafından ziyaret edilen kentte gerekli tamiratlar yapılmıştı.¹² Batı Filistin ya da Şam eyaletinin güneybatı kısmı, o zamanlar başlıca dört sancağa ayrılmıştı: Gazze, Laccun (kuzey vadileri), Nablus ve Kudüs. El-Halil de Osmanlı yönetiminin bu idari ve askeri yapılanmasında Kudüs Sancağı'na bağlı bir nâhiye haline getirilmiştir.¹³ Güneyde el-Halil'e uzanan Kudüs sancağının sınırları, kuzeyde Remle'den ve Akdeniz kıyısındaki Yafa'dan Eriha ve Ürdün vadisinden kentin doğusuna uzanıyordu. Yüzyıl süresince bazı sınır değişiklikleri olsa da, genel olarak bu idari ve askeri bölümlenme Osmanlı fethinden 18. yüzyıla dek büyük ölçüde değişmeden kaldı.¹⁴

İslam'ın iki büyük kutsal kenti olan Mekke ve Medine'ye verilen "*Haremeyn-i Şerifeyn*" adının bir yankısı olarak "*el-Haremeyn*" denilen el-Halil ve Kudüs kentleri de Osmanlı hayırseverliğinin kendini gösterdiği dini merkezler olmuşlardır.¹⁵ Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan tarafından Kudüs'te kurulan Hürrem Sultan İmâreti ile el-Halil'de bulunan Halil İbrahim Sofrası Osmanlı'nın bölgede hâkim olduğu dört yüz yıl

⁹ El-Hanbelî, *Ünsü'l-Celil*, II, s. 94.

¹⁰ El-Halil'de Osmanlı Dönemi vakıflarına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mustafa Güler, "The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak 2016, s. 27-35; 18. yüzyılda Kudüs Kazası kayıtları altında el-Halil nâhiyesinde faaliyet gösterdiği tespit edilen vakıflara ilişkin bir inceleme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, *Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler ve Görevliler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

¹¹ Örneğin bkz. Rahime Fişne, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Suresi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012, s. 14; Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 287-296; Özge Uslu, *1144 numaralı Kudüs-i Şerif surre defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Kırklareli 2019; Ayşenur Gülen, *Kudüs ahalisi surresi: Transkripsiyon ve tahlil (1593-1623)*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

¹² Bilge, "Halil", s. 305-306.

¹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1994, c. 7, s. 21.

¹⁴ Dror Ze'evi, *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 11-12.

¹⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Vol. 9 (1671-72), Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 510.

boyunca açları doyuracak kuruluşlar olarak hizmet sunmuşlardır. Bu imâretlerde, dullar, yetimler, yaşlılar, hastalar ve sakatların yanı sıra öğrenciler, sufiler, seyyahlar ve hacılar da dâhil olmak üzere çok sayıda fakir ve muhtaç kişiye ücretsiz ekmek ve yemek dağıtılmakta idi.¹⁶ Vakıf çalışanlarının da yemek yediği imâretlerde, ulema ve âlimlerden çok sayıda kişi imâretin yararlanıcıları arasında idi. Esasında fakir ve ihtiyaç sahiplerinin doyurulması, toplumun önde gelen kesimlerine imâretten tahsisatlar yapılması Osmanlı idaresinin vakıf-imâret külliyelerinin önemli bir yönü idi.¹⁷

Çalışma, “*el-Haremeyn*” kentlerinden el-Halil’de bulunan Halilürrahman Vakfı külliyesi bünyesinde faaliyet gösteren Simât’ı; gelir ve giderleri, işleyişi, sunulan hizmetler, yönetimi ve çalışanları gibi çeşitli açılardan incelemek suretiyle, 18. yüzyılda sofranın etkinliğini ve bulunduğu coğrafya açısından önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle Osmanlı algısında el-Halil kenti ve Haremü’l-Halil’in yeri hacıların ve seyyahların anlatılarına referansla kısaca incelenecektir. Sonrasında *Simâtü’l-Halil* tanımlanarak, sunulan hizmetler anlatılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde imâretin 18. yüzyıldaki mali durumu, yönetimi, görevli atamaları, işleyişi, imârete yapılan müdahale ve müttegallibelikler sofranın muhasebe kayıtları ile Divân-ı Hümâyün’dan gönderilen hükümlere referansla değerlendirilecektir.

Bilindiği üzere, vakfiyeler geniş bir yelpazede vakıflarla ilgili en önemli ve detaylı bilgiler içeren, vakıf sisteminin, aynı zamanda da bireysel vakıfların en temel arşiv kaynaklarından birisidir.¹⁸ Ancak vakıfların zaman içerisindeki serüvenini takip edebilmek adına diğer bazı defter ve kayıtlara ihtiyaç vardır.¹⁹ Bunlardan; muhasebe kayıtları vakıfların gelir ve giderlerinin muhasebesinin yapıldığı belgelerdir. Vakıfların iktisadi durum

¹⁶ Amy Singer, “Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen”, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 35, No. 3, *Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam* (Winter, 2005): 485.

¹⁷ Ratip Kazancıgil, *Edirne İmaretleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., İstanbul 1991; Amy Singer, “İmâret”, *The Ottoman World*, ed. C. Woodhead, (London 2012), 72-74; Oded Peri, “Waqf and Ottoman Welfare Policy”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35, (1992), s. 167-186.

¹⁸ W. Heffening, “Waqf”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, E. J. Brill, Leiden: 1934, 1096- 1103; Fuad Köprülü, “Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938): 1-6; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, MEB Yay., İstanbul 1986, 153.

¹⁹ Vakıf aratırmalarında başvurulacak bazı arşiv kaynakları için örneğin bkz. Kayhan Orbay, “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; vakfiyeler, şerîye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, 29, (2006), s. 27-41.

ve faaliyetlerinde zaman içinde meydana gelen değişimlerin tespit edilmesine ve kurumsal gelişim tarihlerinin ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır. Vakıf muhasebe kayıtları çeşitli yöntemlerle incelenmiştir. Örneğin, defterlere ilişkin tafsilatlı çalışmaları literatüre kazandıran Barkan, defterlerin yapı ve içerikleri ile ilgili açıklamalar yapmış ve defterlerdeki bazı bilgi ve verileri de düzenleyerek karşılaştırmalı analizler sunmuştur.²⁰ Defterleri farklı bir yöntemle inceleyen Faroqhi ise seri halinde vakıf muhasebe defterlerini analiz etmiştir.²¹ Bu geleneğin yakın zamandaki temsilcilerinden Orbay da, başta sultan ve vüzerâ vakıfları olmak üzere seri halinde vakıf muhasebe defterlerini analiz etmiştir. Muhasebe defterlerinin sosyal ve iktisadi açıdan tarih incelemelerine daha fazla çalışılmasına yönelik fikir ve öneriler sunmuştur.²²

Selâtin ve vüzerâ vakıfları gibi büyük hayrî vakıflar senelik gelir-gider hesaplarını içeren defterleri düzenleyerek merkeze gönderirlerdi. Ayrıca, muhasebe kayıtları vakıfların iktisadi aktivitelerinin ötesinde de ayrıntılı ve zengin bilgiler içerir. Örneğin, imâret mutfağı harcamaları ile ilgili kayıtlar bize mutfakta sunulan yemekler, bu yemeklerin hazırlanmasında kullanılan malzemeler ve miktarları ve yemek alışkanlıkları konusunda bilgi

²⁰ Vakıf muhasebe defterlerinin tarihi belgeler olarak önemini vurgulayan çalışmalar için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, ss. 243-246; ayn. yzr., “Edirne ve Civarındaki bazı imâret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları”, *Belgeler*, 1/2 (1964), s. 237-239; ayn. yzr., “Süleymaniye Cami ve imâreti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, s. 109-112; ayn. yzr., “Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 297-341; ayn. yzr., “Ayasofya Cami’i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 342-379.

²¹ Muhasebe defterlerinin diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanıldığı çalışmalar için bkz., Suraiya Faroqhi, “Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents”, *Turcica*, 1981, s. 90-121; Kayhan Orbay, “The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II’s Waqf in Amasya (1594-1657)”, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2001. Farklı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Fatma Şensoy, “Ebubekir Paşa’nın İstanbul’daki Sıbyan Mektebi ve Sbil Vakfı’nın 1867-68 Yıllarına ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni ve Dinamik Yapı”, 13 (1), *Sakarya* 2018, s. 391-416; Fatma Şensoy, Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek-Bir Örnek XVIII. Yüzyıl”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı (MUFTAV)*, Sayı 7, 2014, s. 76-103.

²² Örn. bkz. Kayhan Orbay, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D’Etudes Turques*, 39, (2007), s. 3-48; ayn. yzr., “Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)”, *Accounting Historians Journal*, 40, (2013), s. 31-50; a.g.y, Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfı. “*H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*”, (2011), s. 159-165.

vermekte.²³ Bu bağlamda, mevcut çalışmada 18. yüzyılda Simâtü'l-Halil'in gelir- gider durumu, imârette pişirilen yemekler ve imâret çalışanları, yararlanıcıları gibi pek çok konuda detaylı bilgiler sunan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA) *Evkâf Harameyn* Defterleri (EV.HMH.d) fonunda yer alan 1431 numaralı muhasebe defteri kayıtları vakfın 18. yüzyıl mali durumunun tespiti için detaylı bir şekilde incelenmişti.²⁴ Bu çalışmada ise ilgili muhasebe kayıtlarının *simâta* ilişkin sunduğu veriler esas alınarak, simâtın 1117-1118/1705-1707 ve 1118/1707-1708 cari yıllarına ait gelir-gider durumunun vakıf bütçesi içerisindeki yeri değerlendirilmeye çalışılacaktır.²⁵

Ahkâm defterleri de mütevellilerin vakfı zarara uğrattıkları, bu konunun vakıf hesaplarının görülerek teftiş edilmesi emri, mütevellilerin zimmetlerindeki vakıf malının alınması, vakıf görevlerine ve görevlilerine yapılan müdahaleler, vakıf gelirlerinin toplanması, gelirleri hizmetlerin görülmesi ve maaşların ödenmesine yetmeyen vakıflara dair hükümler gibi vakıflar konusunda çok sayıda değerli kayıtlar içerirler.²⁶ Çalışmada, VGMA'da bulunan *Mekke, Medine, Mısır Ahkâm Defterleri*'nde yer alan 84 kayıt incelemeye dâhil edilmiştir.²⁷ Bu kayıtların incelenmesi ile çoğunlukla el-Hac Beşir Ağa tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a vakıfla ilgili olarak gönderilen arzlar üzerinden pratikte vakfa ve simât'ın işleyişine ilişkin ne gibi uygulamalar olduğu ve bu uygulamalarda yaşanan sıkıntıların neler

²³ Örneğin, Fatih İmâreti'nden yemek alanların düzenlendiği bir tevzinâme Ünver tarafından yayınlanmıştır. Bkz. A. Süheyl Ünver, *Fatih Aşhânesi Tevzî'nâmesi*, Ankara 1953, s. 3-6; Barkan tarafından ise bir "defter-i aş" yayınlanmıştır bkz.. Barkan, "Bazı imâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları". İmârette pişirilen yemeklerle ilgili olarak Faroqi tarifleri konu alan bir çalışma yapmıştır bkz. Suraiya Faroqi, "Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth- and Seventeenth Century Anatolian Hostelrys (*imâret*)", in *Feeding People, Feeding Power, Imârets in the Ottoman Empire*, edited by Amy Singer, Christoph Neumann and Nina Ergin (Istanbul: Eren, 2007), pp. 197-208. Orbay ise imâretten ekmeğe, yemek ve nakid para alanların kaydedildiği *taamhoran* ve *fodulahoran* defterlerini muhasebe kayıtları ile birlikte değerlendirmiştir bkz. Kayhan Orbay, "Distributing Food, Bread and Cash: Vakıf Taamhoran and Fodulahoran Registers as Archival Sources for Imârets", *Feeding People, Feeding Power; Imârets in the Ottoman Empire*, İstanbul 2007, s. 171-196.

²⁴ Şerife Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu", *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 72 (2020/2): 77-114.

²⁵ BOA, EV.HMH.d: 1431.

²⁶ Ahkâm defterlerinin tarihi gelişimi, şekli yapısı ve içeriğine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri, Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S 5, İstanbul 2005, s. 110-111; Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yay., Ankara 2016.

²⁷ *Ahkâm-ı Mekke ve Medine ve Mısır* isimli 814 nolu defterde Kudüs vakıflarına ilişkin 51 ve 815 nolu defter ise 33 kayıt içermektedir. Defterlere ilişkin kısa bir değerlendirme için bkz. Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu*, s. 29-30.

olduğu sorularının cevaplanması amaçlanmıştır. Darüssaade Ağası el-Hac Beşir Ağa'nın ise *Haremeyn-i şerifeyne* yani Mekke ve Medine'ye, burada yaşayanlara ve buraya gelen hacıların hayrına vakfedilmiş dev bir vakıflar ağını idare etmek başlıca meşguliyetiydi.²⁸

Vakıfların yönetimi ve istihdam politikalarına ilişkin başvuracağımız temel kaynaklar ise *cihât*, *atık* (hazîne) *esâs/ şahsiyet* ve *hurûfât/askerî rûznâmçe* defterleridir. Vakıflara yapılan her türlü görevli tevcihâtının kaydedildiği defterlerde görevli değişikliklerinin nedenleri gerekçeleri ile kaydedilmiştir.²⁹

Öte yandan, müstakil olarak Osmanlı döneminde el-Halil kenti ve vakıflarına ilişkin çalışma sayısı oldukça azdır. Bu durumun istisnası olabilecek çalışmalar arasında Güler tarafından kaleme alınan çalışmalar sıralanabilir.³⁰ Yine Güler danışmanlığında Akkaya tarafından hazırlanan

²⁸ Bu görev, Haremeyn-i şerifeyn (Mekke ve Medine) için kurulan bir dizi önemli dini saltanat vakfının gözetimiyle kesinlikle bağlantılı olmalıdır. İmparatorluğun her tarafındaki toprak ve emlakten gelen gelirler bu vakıflara bağışlanıyor, vakıflar da Mekke ve Medine'nin yoksullarına ve bu iki şehre gelen Müslüman hacılara yiyecek, su ve diğer imkânları sağlıyordu. Örneğin, Hürrem Sultan Kudüs'te en büyük vakıflardan birini kurmuştu. Vakfiyesinde, vakfın Bâbüssaade Ağası tarafından gözetilmesini kesin şart koşmuştu. Bu atamadan kısa bir süre sonra Darüssaade Ağası, bütün Haremeyn vakıflarının sorumluluğuna getirilecekti. Başlangıçta Bâbüssaade Ağası bu vakıfların en üst nâzırı gibi işlev görüyordu, ama 1588 itibariyle Dârüssaade Ağası, bu mevkinin tek sahibi haline geldi. Detaylı bir inceleme için bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 25.

²⁹ Vakıflara yapılan görevli atamalarının günü gününe tutulduğu ve güncellendiği, Hurûfât Defterleri Osmanlı idari yapısına göre kaza isimleri adı altında tutulmuşken, Atık Defterler vakıf adları altında kaydedilmiştir. Hurûfât Defterleri'nde bir kazada görev yapan ve Osmanlı toplum yapısı içerisinde '*askerî*' zümre olarak adlandırılan her türlü vergiden muaf yönetici zümreye ilişkin her türlü atama kaydı yer alırken, Atık defterlerde yalnızca vakıf çalışanlarına ilişkin kayıtlar yer almıştır. Bu kayıtlar da çoğunlukla hayrî vakıf olarak nitelendirdiğimiz kamusal vakıfların idari ve diğer personeline ilişkin bilgileri içermektedir. Defterlere ilişkin detaylı incelemeler için bkz. Mustafa Alkan, "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği," *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C.4, 2010, s. 825-842; Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, Vol. 5, Issue 1, (2013), s. 39-69; şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da 'Askerî Rûznâmçe Defterleri: Kazâ-i Kudüs-i şerif Örneği" *Vakıflar Dergisi*, 39 (2013): 115-146; Atık (hazîne) defterlerine ilişkin detaylı bilgi inceleme için ayrıca bkz. şerife Eroğlu Memiş, "Between Ottomanisation and Local Networks: Appointment Registers as Archival Sources for Waqf Studies. The Case of Jerusalem's Maghariba Neighborhood. Ordinary Jerusalem 1840-1940", *Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), Brill Academic Pub., Leiden 2018, s. 75-99.

³⁰ Mustafa Güler, "The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak

yüksek lisans tezi ve Güneş'in çalışması da bu kapsamda değerlendirilebilir.³¹ Bunun yanı sıra yukarıda künye bilgilerine yer verilen ve Haremeyn'e gönderilen surreler çerçevesinde Kudüs ve el-Halil surrelerini inceleyen çalışmalar da mevcuttur.³²

Çalışma konusunu oluşturan ve El-Halil külliyesinin önemli bir bileşeni olarak Halilürrahman İmareti çoğunlukla seyyahların, hacıların veya sufilerin çalışmalarında Kudüs bahsi içerisinde kısaca yer almıştır. İmarete ilişkin müstakil olarak yürütülen çalışma ise yine yok denecek kadar azdır.³³ Ancak kaynak olarak VGMA'da bulunan şahsiyet kayıtlarının esas alındığı çalışmada Akkaya, imâret hakkında kısaca bilgi vererek *imâret vakıfları* başlığı altında bir belge olmadığını belirterek, imâret çalışanlarının listesini surre defterlerine referansla sunmuştur. Çalışmada, farklı bir yöntemle Halilürrahman Vakfı *cami vakıfları* ve *imâret vakıfları* başlıkları altında incelenmiştir.³⁴ Mevcut çalışmada ise Halilürrahman Vakfı başlığı altında külliye içerisinde bulunan cami, imâret ve türbeler birlikte değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere, Osmanlı'da imâretler vakıf yolu ile vücuda gelir ve çoğunlukla cami, medrese, tekke, hangâh, bîmarhane gibi yapılardan oluşan vakıf külliyelerinin bir birimi olarak faaliyet gösterirlerdi. *İmâret-i dârü'z-ziyâfet* veya *imâret-i dârü'l-it'am* gibi çeşitli şekillerde de anılan imâretler, fakirlere yardım kuruluşları olarak da değerlendirilebilir.³⁵ Yukarıda da işaret edildiği üzere, Halilürrahman Vakfı da bir imâret-külliye olarak faaliyet göstermekte ve aynı adı taşıyan mescid, Peygamber kabirleri ve simât (sofra)'dan oluşmakta idi. Ancak külliyenin yüzyıllar boyu devam

2016, s. 27-35; a.g.y, "Halilürrahman'ın Dura Köyünde 1863 Yılında Yaşanan Bir Asayiş Meseleri", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Kudüs Özel Sayısı, Sayı: 2 (Kış 2017): 58-75.

³¹ Yasemin Akkaya, *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012; Hasan Hüseyin Güneş, "17. Yüzyılda Kudüs Halilürrahman Vakfı Görevlileri ve Vakfın İşleyişindeki Rollerini," *Journal of History Culture and Art Research*, 7 (1), 647-662.

³² Bkz. Dipnot 9.

³³ Bu duruma istisna olabilecek bir tebliğ, *Institut français du Proche-Orient* (IFPO) tarafından düzenlenen "Antik Çağdan Günümüze Yakın Doğu'da Hayırseverlik ve İnsani Yardım" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulmuştur. Kitap bölümü olarak yayınlanması planlanan tebliğde, *Simâtü'l-Halil*'in önemi "yardımseverlik" kavramı çerçevesinde tartışılmıştır. Şerife Eroğlu Memiş, "Feeding only for the Face of God: Functioning of the *Simât al-Khalil* during the 18th Century", *Charity and Humanitarian Action in the Near East from Antiquity to the Present Day (17-18 November 2019)*, Institut Français du Proche-Orient (Ifpo), Amman/Jordan.

³⁴ Akkaya, "XIX. Yüzyılda", s. 26, 43-44.

³⁵ Halil İnalçık, "Istanbul: An Islamic City," *Journal of Islamic Studies*, 1 (1990), s. 10-11; Amy Singer, "İmâret," *The Ottoman World*, ed. C. Woodhead, London 2012, s. 72-85.

ettirdiği temel fonksiyonu el-Halil'de yerleşik olan fakir ve ihtiyaç sahipleri ile kente gelen hacı, sufi ve seyyahların doyurulmasıdır. Aşağıda detaylı bir şekilde incelenecek olan muhasebe kayıtlarından da görüleceği üzere, *simât*, külliye'deki diğer herhangi bir kurumdan daha fazla yıllık vakıf gelirlerinden pay almıştır. Ve de, külliye'nin en önemli yapısı olarak külliye'ye kendi adını vermiştir.

Osmanlı Dönemi'nde el-Halil kenti ve vakıflarına ilişkin mevcut literatüre katkı sunmayı amaçlayan çalışma çerçevesinde, vakıfların içinde buldukları sosyal ve ekonomik koşullar ile ilgili bilgiler sunmaları bakımından genel olarak sosyal ve ekonomik tarih için olduğu gibi vakıflar açısından da değerli kaynaklar niteliğindeki defterlerde yer alan kayıtlara, bu yazının sınırları içerisinde söz konusu Halilürrahman Vakfı simâtının 18. yüzyıldaki durumunu tespit etmeye yönelik örnekler üzerinden yer verilmiştir.

1. Osmanlı Algisında el-Halil Kenti ve Haremü'l-Halil

Meier, 16. yüzyıl ortalarını, Osmanlı yönetim merkezinin bir bütün olarak *Bilâdü's-Şam*'ın güneyine yönelik tutumlarında bir dönüm noktası olarak değerlendirir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Şam'daki faaliyetlerinin, bölgeyi geliştirmekte olan bir Osmanlı devlet ve yönetim anlayışına entegre etmeye yönelik uygulamalar çerçevesinde görülmesi gerektiğini dile getirir. Meier, bu alanı imparatorluk muhayyilesi ile bütünleştirmek idealinin en önemli ayağı olarak hac organizasyonunu görür. Fetih'ten sonraki yarım yüzyılda, hacıları çekmek veya bu bölgelerde seyahat etmeyi kolaylaştırmak için imparatorluk merkezince önemli sayıda girişimler gerçekleştirilir.³⁶ Kudüs'te bulunan Haseki Sultan İmâreti ile el-Halil'de bulunan Simâtü'l-Halil'de yürütülen faaliyetleri bu idealin önemli bileşenleri olarak ifade eder. Aynı zamanda da fiziki olarak bu yapılar, Osmanlı idaresinin ilk yüzyılına ait simge yapılardandır. Öte yandan 18. yüzyılda, belirli bir düzen ve intizam ile yerine getirilen hac organizasyonu çerçevesinde İstanbul'dan Şam'a, oradan Medine ve Mekke'ye, bazen Kudüs'e ve el-Halil'e geçilen yollar boyunca inşa edilen kervansaraylar, hanlar ve hamamlar, şehirler, kasabalar ve menzilhanelerin inşası bu bakış açısının ulaştığı noktayı göstermektedir.³⁷

³⁶ Astrid Meier, "For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and İmârets in Early Ottoman Damascus," in *Feeding People, Feeding Power: İmârets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann, and Amy Singer, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 122-123.

³⁷ Hac yolunun düzenlenmesine ilişkin bazı incelemeler için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, (Ankara 1972), 40-42; Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 129;

Osmanlı merkezi yönetiminin bu bakış açısının önemli bir göstergesi olarak *Simâtü'l-Halil*'de fakirlerin doyurulması geleneği Osmanlılardan önceki İslam devletleri arasında da yaygındı. Ancak Mekke, Medine ile El Halil gibi kutsal şehirlerin dışında pişmiş sıcak yemeklerin yıl boyunca bu amaçla tasarlanmış özel bir binadan çok sayıda kent sakinine günlük dağıtımı yeni bir Osmanlı uygulaması olarak değerlendirilmektedir.³⁸ Bu durumun istisnalarından Mekke ve Medine'de, düzenli tahıl dağıtımı için en azından Memlûklere dek uzanan daha eski bir donanımına sahipti. Öte yandan, el-Halil örneği Osmanlı öncesi dönemin en tanınmış örneğidir. İbrahim Peygambere atfedilen, İbrahim'in Sofrası fakir ve muhtaçlara yüzyıllar boyunca hizmet etmiştir. Sunulan bu hizmetler bir hayırseverlik faaliyeti olarak değerlendirilirken aynı zamanda da kutsallığın bir ölçüsünü de içeren Cuma ve bayram günlerinde ikram edilen özel yemekler ve ziyâfetler imâretteki standart uygulamalardandı.³⁹

Simâtü'l-Halil ise Osmanlı algısında Mekke, Medine ve Kudüs'teki Osmanlı Devleti'nin vakıf-imâret külliyeleri zincirinin bir halkasını oluşturmuştur. Burada sunulan hizmetlerin devamlılığı Osmanlı sultanının Müslüman devletler nezdindeki imajını da korumaktaydı. I. Selim döneminde Suriye, Mısır ve Hicaz'ı ele geçirilmesi ile aynı zamanda da haccın idaresi ve organizasyonu Osmanlı Devleti'ne geçmişti. Bundan sonra Osmanlı hem üç kıtaya yayılan bir imparatorluk mahiyeti taşıyor hem de Müslüman memleketlerin dini lideri olma vasfına erişiyordu.⁴⁰ Böylece, Yavuz Sultan Selim, Osmanlı padişahına Mekke ve Medine'nin hizmetkârı demek olan *hâdimu'l-harameynü's-şerifeyn* vasfını kazandırırken,⁴¹ daha sonra yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi, *halife-i rûy-ı zemîn*, sıfatını benimseyen Sultan Süleyman için tüm Müslümanların koruyucusu olduğunu fiilen ispat etmek dünya çapında bir siyasi güç olma politikasının uzantısı olarak daha da önemli hale geliyordu.⁴² Bu bağlamda, El Halil ve Kudüs kentlerinde bulunan bu imâretler Mekke ve Medine'dekilerle beraber

A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XX, (İstanbul 2000): 73-76; Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 100.

³⁸ Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, Albany 2002, s. 148-149.

³⁹ Singer, "Serving up Charity", s. 493.

⁴⁰ Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 108.

⁴¹ Feridun M. Emecen, "Kuruluşta Küçük Kaynarca'ya," Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.) *Osmanlı Medeniyeti ve Tarihi*, Cilt I, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, s. 32.

⁴² Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C. 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 56.

İslam'ın dört kutsal şehrinin her birinde fakir ve muhtaçlarla birlikte, buraları ziyaret eden hacıların ve sufilerin doyurulması bu organizasyonda önemli bir yere sahipti. Kudüs ve el-Halil'de bulunan imâretler oldukça büyüktü ve kutsal şehirlere gelen hacıların devamlılığının sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli rolleri icra etmekte idi.

Yüzyıllar boyunca hac niyeti ile Mekke ve Medine'yi ziyaret eden Müslüman hacıların ise, ayet ve hadislerde faziletleri övülen, ziyaret edilmesi tavsiye edilen Kudüs'e "*kesr-i sevâb*" yani sevaplarını artırmak niyetiyle gelmişlerdir.⁴³ İslâm'ın erken dönemlerinden beri Müslümanlar için özel ve kutsal bir yeri olan Kudüs, Haremeyn'den sonra üçüncü kutsal yer olup meşhur bir söze göre; '*ulâ al-kibleteyn, sânî al-mescideyn ve sâlis al-haremeyn* (ilk kible, ikinci mescid, üçüncü Harem)'dir. Şehrin bir ziyaretgâh olarak önemi, hadis-i şeriflerle sabit olup yerel geleneklerle evvelce şekillenmişti. Ancak Haçlı Seferleri esnasında bu ehemmiyet daha da arttı.⁴⁴ Hacıların yanı sıra, İsrâ ve Mi'râc hâdiselerinin sırlı yönü İslâm dünyasındaki sufileri de büyülemiş; onları "*sünneti yerine getirme, günahlardan arınma, Hak katına çıkma, bir şehîd sevabı alma ve cehennem ateşinden korunma*" vesilesi olarak Kudüs'e çekmiştir. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de de "*etrafi mübarek kılınan*" bu beldenin bereketi ve Mi'râc ile olan irtibatı genelde bütün Müslümanlar ve husûsen de sufiler için her daim bir çekim merkezi olmuştur. İstanbul'dan Mekke'ye giden güzergâha yakın olduğu için Osmanlı hacıların da hacca giderken Kudüs ve el-Halil kentlerini de sık sık ziyaret etmişlerdir.⁴⁵

Buna bağlı olarak da, Osmanlı Dönemi'nde el-Halil'de bulunan Halil İbrahim Sofrası'na ilişkin en önemli kaynakları, hacı, sufi, seyyah olarak kenti ziyaret edenlerin anlatıları oluşturur. Bu metinlerden örneğin hac seyahatnâmeleri, bir hacı adayının kutsal yerleri bulabilmesi ve hac vecibelerini doğru ve ağırbaşlı bir biçimde yerine getirebilmesi gibi pratik amaçlarla yazılmıştır.⁴⁶ Hac seyahatnâmelerinde *Simâtü'l-Halil*'den bahseden eser oldukça sınırlı sayıda olmakla birlikte, diğer bazı eserlerde de el-Halil anlatıları iki konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilkinde Haremü'l-Halil tasvir edilirken ikincisinde külliye içerisinde yer alan

⁴³ Şerife Eroğlu Memiş, "'Nebzetü'l-Menâsik': en-Nakşibendî el-Muradî'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi", *Dini Tarihi ve Edebi Açıldan Kudüs*, DBY Yay., İstanbul 2018, s. 170.

⁴⁴ Gisela Prochazka-Eisl, "Evliyâ Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, Nuran Tezcan (yay.), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 347-348.

⁴⁵ Memiş, "Nebzetü'l-Menâsik", s. 173.

⁴⁶ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, (1517-1638), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 14.

Peygamber makamları ve buralarda okunacak dualara yer verilmiştir.⁴⁷ Örneğin, en-Nakşibendî el-Muradî H. 1170 senesi başında (M. Eylül-Ekim 1756) hac sonrası telif ettiği “*Nebzetü'l-Menâsik*” adlı yazma eserde Halilürrahman’dan şöyle bahseder:

“*Bu fasl Hazreti İbrâhim ‘aleyhi’s-salâtu ve’s-selâmın kabri şerîflerinin mahallini ve ziyâretlerini ve kabri şerîfleri civârında olan kabri şerîfleri ve bunların dahî ziyâretlerini beyân ider. Ma’lûm ola ki; Hazreti İbrâhim ‘aleyhisselâmın kabri şerîfleri Kudüs-i Şerîf’in hâricinde olan Habrûn didikleri mevzı ‘de vâki’ Mescid-i İbrâhim ve Mescid-i Halîl demekle ma’rûf Mescid-i Şerîfidir. Ve kabri şerîfleri civârında zevce-i muhteremeleri Sâre Hazretlerinin ve İshâk Peygamber ‘aleyhisselâmın ve zevceleri Rifâ Hazretlerinin ve Yağkub Peygamber aleyhisselâmın ve zevceleri Likâ’nın ve Yusuf Peygamber aleyhisselâmın kabri şerîfleri vardır. Her kimse ki bu kabri şerîfleri ziyâret murâd eylese müstehâb olan ile ibtidâ-i ider...*”⁴⁸

Osmanlı Dönemi’nde kaleme alınan diğer pek çok çalışmada benzer bir yol izlenmişken,⁴⁹ bunlardan Hıfzî, *Mir’ât-ı Kudüsî* adlı eserinde el-Halil’i daha ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.⁵⁰ Hıfzî, Kudüs ve el-Halil’in faziletlerini anlatan Türkçe eserlerin sayıca az olması üzerine 1051/1641 yılında kaleme aldığını belirttiği eserinde, “*İbrahim aleyhisselâmın kabrin ziyaret eylemek fukarânın hüccetidir, ağniyânın derecâtıdır.*” sözüne yer vermiştir. Yine aynı eserinde, Eba Bekir Eskâfî’nin Hz. İbrahim makamını görmek için 4000 altın sadaka verdiğiinden de bahseder.⁵¹

2. *Simâtü'l-Halîl* ya da Halil İbrahim Sofrası: Yüzyıllarca Sürdürülen Gelenek

⁴⁷ Mazioğlu, *Ahmed Fakih*, s. 36, 38.

⁴⁸ Eroğlu Memiş, “*Nebzetü'l-Menâsik*”, s. 182-187.

⁴⁹ Benzer anlatılar için bkz. Derya (Kaya) Yıldırım, *Fezâyilü'l-Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kuds*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010, s. 3-5; Menderes Coşkun, “Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarik ilâ Beyti'llâhi'l-'Atık* by Kadri (17th century),” *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001, s. 322; Ali Rıza Ayar, Abdurrahman Eşref Efendi’nin (öl. 1738) ‘*Mir’âtü’s-Safâ*’ Adlı El Yazmasının Tanıtılması”, *Uluslar arası Amasya Sempozyumu, (4-7 Ekim 2017), Bildiriler Kitabı 2. Cilt (Edebiyat, Dil, Kültür)*, Kitabek, Amasya 2017, s. 777, 783; Eroğlu Memiş, “*Nebzetü'l-Menâsik*”, s. 182,187; ayn. yzr., “Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnameleri: Morali Bahtî’nin ‘*Manzûme fi Menâsiki'l-Hacc*’i Örneği”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018)*, Ankara 2018.

⁵⁰ Bilge Karga, *Hıfzî’nin Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, ve Mirât-ı Kudüs (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 143-149.

⁵¹ Karga, *Hıfzî’nin Hayatı*, s. 147.

Daha önce belirtildiği gibi, tüm imâretler vakıfların bir parçası olarak kurulur ve servis ettikleri yemekler için tarifler (veya en azından malzemeleri) genellikle vakfiyelerinde belirtilirdi.⁵² Ancak *Simâtü'l-Halil* için böyle bir vakfiyeden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, az sayıda olmasına rağmen, Osmanlı ve yabancı gezginlerin raporları, imâretlerde gördükleri misafirperverliği ve günlük ve Cuma ve bayram günlerinde servis edilen yemekler de dâhil olmak üzere yemeklerin ayrıntılı açıklamalarının yanı sıra, servis edilen yiyeceklerin miktarları ve yemek yeme düzeni hakkında bazı bilgiler sunmuşlardır. Bu eserlerden *Simât'*a ilişkin en erken anlatının sahibi ve 11. yüzyılın İranlı gezgini Nâsır-ı Hüsrev, seyahatnâmesinin el-Halil ziyareti kısmında Haremü'l-Halil ve burada bulunan kabirleri detaylı bir şekilde anlattıktan sonra, el-Halil'e her kim gelirse ona günde bir somun ekmek, zeytinyağıyla pişirilmiş mercimek çorbası ve kuru üzüm verildiğini belirtir.⁵³ Bu geleneğin ise Hz. İbrahim zamanından beri devam ettirildiğini de ifade eder.⁵⁴ İmâretteki etkinliği ise şöyle anlatır:

“Meşhetteki maksurenin damına, oraya gelen konuklar için hücreler yapmışlar. Köylerde ve Beytü'l mukaddes hâsulatından birçok vakıfları var. Orada en fazla arpa var, buğday az. Zeytini de çok. Konuklarla, yolcular ve ziyaretçilere ekmek ve zeytin verirler. Orada katır ve öküzle döndürülen birçok değirmenler var. Bütün gün un öğütmede kızcağızlar var, bütün gün ekmek pişirmedeler. Ekmeklerinin her biri, bir batmandır. Oraya gelen herkese günde bir somun ekmekli bir kâse zeytinyağı ile pişmiş mercimek ve kını üzüm veriyorlar. Gün olur ki oraya beş yüz kişi gelir, hepsinin de yemeği hazırlanmıştır.”

Nâsır-ı Hüsrev'in anlatısında dikkat çeken ilk husus *simâta* sunulacak hizmetler için gelir kaynağı sağlayan vakıf köylerden ve Kudüs gelirlerinden aldığı tahsisatlar bahsidir. Sonrasında vakfın gelirleri arasında arpa ve zeytinin çokluğu, buğdayın azlığından bahseder. Herhangi bir ayırım yapılmadan herkesin imârette yemek yiyebileceği kaydedilmiştir. İmârette her biri bir batman şeklinde ölçülerek sunulan ekmeklerin hazırlanmasında bir taraftan çok sayıda değirmende un öğütüldüğü, diğer taraftan da gün boyu ekmek pişirildiği tasvir edilmiştir. Haremi ziyarete gelen herkese günde bir somun ekmekli bir kase zeytinyağı ile birlikte pişmiş mercimek ve

⁵² Barkan, “İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, s. 239-240.

⁵³Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 57-58.

⁵⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.53.

kuru üzüm verdiklerini, bazen ziyaretçi sayısının 500'ü bulunduğunu belirtmiştir.

16. yüzyıl başlarında kenti ziyaret eden yerel vakanüvis Mucîreddin el-'Uleymî el-Hanbelî (öl. 927/1521) ise imârette perşembe akşamları iç pilavla (*ruzzü'l-mufalfal*) nar tanesi ikram edilirken, sofradaki günlük tayının hâlâ mercimek çorbası olduğunu gözlemlemişti. Bayramlarda ise daha zengin yemekler pişirildiğinden bahisle imârette Cuma ve bayram günlerinde ziyaretçilere farklı bir menü sunulduğuna işaret etmiştir.⁶⁹ Mucîreddin sofralardaki günlük kuralları da şöyle anlatıyordu:

“İşte bu, Deşişe denilen Hz. İbrahim'in sofrası, Allah'ın selamı üstüne olsun; mutfak kapısında her gün ikindi namazından sonra, cömert sofraya oturma zamanı davul çalınır. Kent halkı ve mümin misafirler oradan yemek yerler; ekmek günlük yapılır ve üç kere dağıtılır: Kent halkına sabah erken ve öğle namazından sonra, ikindi namazının ardında da kent halkıyla yeni gelenlere genel bir dağıtım yapılır. Her gün pişen ekmek miktarı 14.000 yassı somundur, ama bazen 15.000 adete ulaştığı da olur. Vakfın kapasitesine gelince onu belirlemek zor; herkes onun cömert sofrasına buyur edilir, zenginler de fakirler de.”

Mucîreddin, Halil İbrahim sofrasını *deşişe* olarak adlandırmıştır. *Deşişe* kelimesi, sözlükte (tahılı) öğütmek, ezmek anlamına gelen *deşşe* fiilinden gelir.⁵⁵ *Deşişe*, bu nedenle ezilmiş buğday ve tereyağı ile yapılmış bir çeşit lapa anlamına gelmekte idi. Kuvvetle muhtemeldir ki, ikram edilen yemek nedeniyle Memlûkler Dönemi'nde simât, *deşişe* olarak adlandırılmış olmalıdır. Zira Memlûk Sultanı Kayıtbay el-Halil'de bulunan mutfakın modelinin ardından buğday ve yağdan yapılmış bir yemek olan *deşişenin* dağıtımı için de Medine'de benzer bir imâret kurmuştur.⁵⁶ Memlûklerin son döneminde Kudüs ve el-Halil kentlerinin tarihini anlattığı çalışmasında Mucîreddin, imârette ikram edilen yemeği buğday aşısı anlamına gelen *deşişe* olarak adlandırmıştır. Kayıtbay'ın da *deşişe* adı verilen buğday ve yağdan oluşan bu yemeğin dağıtılmasını şart kıldığı Medine'deki imâreti için el-Halil'de bulunan imâreti örnek aldığını belirtmiştir.⁵⁷

Simât'ta yemeğin ne şekilde dağıtıldığına ilişkin bilgiler de sunan Mucîreddin, her gün ikindi namazından sonra sofraya oturulduğu ve oturmadan önce de simâtın kapısında davul çalınmak suretiyle kent halkı ve misafirlerin yemeğe davet edildiği anlatılmıştır. Günlük yapılan ekmeklerin, sabah erkenden, öğle namazından sonra ve ikindi namazının ardından günde

⁵⁵ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 2012, s. 305.

⁵⁶ Behrens-Abouseif, “Qâyâtây's Foundation”, s. 65.

⁵⁷ el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl*, s. 94.

üç kez dağıtıldığı kaydedilmiştir. Günde 14.000 ila 15.000 adet arasında değişen sayılarda yassı somun ekmek pişirildiği bilgisi de ilave edilmiştir. Zengin, fakir ayırt edilmeden herkesin davet edildiği sofraya bu imkânları sağlayan Halilürrahman Vakfından da bahseden Mucîreddin vakfın kapasitesini belirlemenin de güç olduğunu belirtir.⁵⁸

Nâsır-ı Hüsrev'e göre *simât*'ın kapasitesi hakkında daha detaylı bilgiler sunan Mucîreddin, *simât*'ta bahşedilen nimetler için yürütülen işlerin kapsamını vurgulamak amacıyla, ekmek pişirmek için üç fırın, hazırlamak içinse kalabalık adamların tahıl öğütmekten, ateşi körüklemekten ve diğer gerekli işlerden başını kaldırmadığı, buğday dolu ambarların üstündeki dört değirmeni sayar. Burasının dünyanın harikaları arasına alınması gerektiğini; krallarda bile böylesinin az görüldüğünü de ilave eder.⁷⁰

17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi ise Mucîreddin'den yaklaşık iki yüz yıl sonra ziyaretinde kaleme aldığı seyahatnâmesinde *simâtı* anlatırken, “*mücâvirîn ve müsafirîn matbahı*” olarak tanımladığı imârette dağıtılan buğday çorbasının lezzetini hiçbir vezir sofrasında bulamadığını şöyle aktarır:

“...matbahı Hazreti İbrahim Halilullah Subhu mesa fukarayı billâha ve âyende ve revendiye nîmeti bezli (bezl) etmek için tablı Halili getürdügelüb ahali (i) şehire ilân oldukda azameti Huda olkadar âdem cem olub her kes kas'asın şorbayı Halil ile pür idüb ehli iyalleri ile keşafırlar Hakir dahi teberrüken ol fukaralar bölüğünden olub bir sahan buğday çorbası aldım Huda âlimdir bir vüzeranın ve bir ulemanın taamında o lezzeti müşahede etmedim. Bu güruhu enbuh gidüb ardı sıra müteaddid âdemler ve bazı huddamları bakır sahanlar ile gelüb bunların cümlesine pilav ve yahni ve zerde ve şorba bezl olunur. Zira bunlar eimme ve hutaba ve meşayihun ve mürtezikadırlar...”⁵⁹

Evliyâ, kendisini fukarânın arasında bulunmakla şanslı addeder zira bu imârette dağıtılan buğday çorbasının oldukça lezzetlidir. Kentin fakirlerinin ardından çok sayıda kişi ve bazı hizmetliler bakır sahanları ile gelirler ve imârette pişirilen pilav, yahni, zerde ve çorbadan bol bol alırlar. Çünkü bu hizmetliler Haremü'l-Halil'de imam, hatip, şeyh ve vakıftan tayinat alan diğer kişilerdir.

Seyahatnâmenin devamında günlük ve Cuma ve bayram günlerinde imârette pişirilen yemekler şöyle anlatılır:

⁵⁸ el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celil*, s. 94.

⁵⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 510.

“...Aşçı başı kelamile ruz merre yed(i) bin sahan taam bezl olunur. İşte cümle bu yedi kazandır didi Amma Huda alimdir bin kazgan taam o taşınan sahanlara yetişmez Amma Cenabı Bari berekâtı Halil virmiş Acib acib hikmetdir Asla bu taamlardan maada leylei cum'ada seüdlü aş veydiş Halil palûzesi bîmtinan çıkub cemii âyânı şehre mebzul olub (Âyet) vemâ gaderallahu hakkahû kadrihû fehvasınca bir bir beyaz nan dahi virirler Amma gayri günlerde bir yekmî/yükmi bin esmerüllevin ekmek virirler Ve bu leylei cum'ada ta vaktülaşayedek mehterhane ve tabıl ve nakkare ve kös ve nefir ve kudume turalar uruldukda dağ ve taşlar ve ra'id var gürler Hulâsa-i kelâm bu şehir halkının ağni(y)ası ve fukarasının hanelerinde ateş yanub nîmet bişmez Meğer cenaze guslü için ateş yakalar Andan malûmdur kim filân kişinin hanesinde ateş yanar Acaba aslı ne ola Mevtası ola Yahud müsafiri ola deyu o hane sahibinin halin bu gûna süal iderler Bundan maali kelâm oldur kim Hazreti İbrahim Halilullâhın nîmetile mücâvirîn ve müsafirîn matbahı Halilden geçinirler Ve bu matbahda Hazreti İbrahim zamanından beru ateş sönmemiştir Daimüddehr ilâ yevmilkıyâme müebbed ola Âmin Ya Muin.”⁶⁰

Evliyâ'nın anlatımında Halilürrahman imâretinde her gün 7000 sahan yemek dağıtıldığına yer verilir. Cuma geceleri sütlü aş ile Halil palûzesi olarak adlandırdığı iki çeşit tatlının çıktığını ve bir de beyaz ekmekle beraber kentin önde gelenlerine dağıtıldığını belirtir. Diğer günlerde ise esmer undan imal edilen bir ekmek dağıtılır. Cuma geceleri halkın imarete davet edilmesini de tasvir eden Evliyâ, şehirdeki zengin-fakir bütün halkın evinde yemek pişmeyip herkesin bu sofradan geçindiğini kaydeder. Eğer ki kent halkından birilerinin evinde ateş yakılsa bunun iki şekilde değerlendirildiğini belirtir. Buna göre ya ateş yanan hanede bir cenaze vardır ya da ateş yakan kişinin Yahudi bir misafiri vardır.⁶¹

Evliyâ'dan yaklaşık 19 yıl sonra, 1101/1690 yılında el-Halil'i ziyaret eden en-Nablusî, eserinde yazdığı kasidesinde İbrahim peygamberi “*Ey Allah'ın dostu ve peygamberi, peygamberlerin atası, misafirlerin babası, cömertlerin en cömerdi*” olarak tanımlar.⁶² en-Nablusî ziyareti esnasında “tekiyye” olarak adlandırdığı sofradan pek etkilenmiş ve bu konuda Mucîreddin'den uzun alıntılar yapar.⁶³ en-Nablusî'nin anlatıları da bu simâta faaliyetin hiç bitmediğini ortaya koyar.

⁶⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 511.

⁶¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 511.

⁶² En-Nablusî, *el-Hadra el-Ünsiyye*, 67.

⁶³ En-Nablusî, *el-Hadra el-Ünsiyye*, 252.

Simâtta 18. yüzyılda sunulan yemekler hakkında ise, Dîvân-ı Hümâyün'a Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nâzırı Darussaade Ağası el-Hac Beşir Ağa tarafından gönderilen arz üzerine kaleme alınan ve 17 Safer 1193/6 Mart 1779 tarihli *emr-i şerîfte* şöyle bahsedilmiştir:

“... *bâ fermân-ı ‘âlî mahfûz olan defterde vakf-ı şerîf-i mezkûre kurâ ve mezâri‘ vâridâtından vezâyif-i hademe ve simât-ı kerîm mesârife ve ta‘yinât ve emânât-ı misafirîn ve mücâvirîn ve muhtacîn için tabh olunan nân-ı azîz ve şorba için hınta ve pilav ve zerde için pirinç ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem‘-i ‘asel bahaları ve mesârif-i ta‘mirât ve levâzımı mühimmeye sarf olunmak üzere târîh-i mezkûrede olan mesârifin mecmu‘ı dokuz bin sekiz yüz yirmi kuruşa bâliğ olmuş olmadığı...”⁶⁴*

Bu kayıтта vakfın köy ve mezraa gelirlerinden görevli ücretleri ve *simât-ı kerîm*in masrafları, tayinatlar ile misafir ve mücâvir ve ihtiyaç sahipleri için pişirilen ekmek ve çorba için buğday; pilav ve zerde için pirinç, et ve odun ve diğer hububatlar ve balmumu ücretlerine ve tamir masrafları ile diğer önemli ihtiyaçlar için söz konusu tarihte masrafların toplamının 9820 kuruşa denk gelmediği kayıtlıdır. Bu bilgiden aşağıda detaylı bir şekilde incelenecek olan muhasebe kayıtlarından vakfın gelir ve gider kalemleri kabaca tespit edilebilir. Öte yandan, bu hüküm simâtta pişirilen yemekler ve vakıttan yararlananlar hakkında da bilgi verir. Yani, 18. yüzyılın ortalarına ait bu kayıтта *simâta* gelenlere hala ekmek, buğday çorbası ve zerde pişirildiği görülmektedir. Bu da imâretteki etkinliğin 18. yüzyılın ortasında da gelenek olduğu üzere devam ettiğine işaret eder.

3. 18. Yüzyılda *Simâtü'l-Halil*

“... *imdi mütevellî-i mûmâileyh tarafından işbu sene-i mübârekeye mahsûben lede‘l-istizân kaimumakâm ta‘yin eylediği çukadarlarından Mustafa Halîfe ve Kudüs-i Şerîf Kadısı ve Şeyhü‘l-haremi ve Halilü‘r-rahman Şeyhi ve türbedârları ve vakf-ı şerîf-i mezbûr kâtibleri vesâir el-müşrif hademe ma‘rifetleri ve bu defa hâssa mübâşir ta‘yin olunan [boşluk] mübâşeretiyle vakf-ı şerîfin bi‘l-cümle kurâ ve mezâri‘ ve musakkafât ve tayyarât-ı sâiresi vâridatı düsturu‘l-‘amel tutulan Receb Paşa tahrîri üzere dikkat ve teharri ve ol-makâm-ı ‘aliyyede hademe vâzâyifiyle simât-ı kerîm mesârifi vemüsafirîn ve muhtacîn için tabh olunan nân-ı azîz ve şorbaya iktizâ eden hınta ve pilav ve zerde için muktazî olan ürz ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem‘i ‘asel bahaları ve levâzım-ı mühimmeden ise yegan*

⁶⁴ VGMA, 815: 144-145.

yegan teftiş ve tefahhus ve kemâl-ı taharri ve dikkat olunarak zâhire ihracı ve nizâm-ı mu'tebere-i kadîmesine tatbîk olunarak fi mâ ba'du düsturu'l-amel tutulmak için memhûr ve müzmâ defteri tahrir ve iktizâ iden mahallere kayd için der 'aliyyeye ba's ve tisyar ve bu.....ile irâd-ı vakf-ı şerîfden ve yahud hakk-ı fukarâdan bir akçe ketm ve ihfâsına ve mücerred ekl ve bel' için kizib ihtiyariyle ziyâde tasadduk beyânî ve havme-i vakıfdan tâm-ı ham tebeyyün ile ziyâde vazîfe ve mu'ayyenât talebi ve vücûh-ı sâire ile bir ferde hilâf-ı rıza hareket itdirilmeyüb ve kurâ ve mezâri' ve müstegillât-ı sâire vakfa vülâd ve hüddâm ve zabıtân vesâir tevâyifden bir ferde dahâlet hüsn-ü ta'arruz itdirilmeyüb bi'l-cümle hasilât ve varidâtı kaimumakâm-ı mumâileyh ma'rifetiyle vakf-ı şerîf için cem' ve tahsil ve simât-ı kerîm masârifi ve masarîfât-ı sâire-i mu'ayyenesiyle sarf ve kemâl-ı sadâkat ve istikâmet üzere hıfz eyleyüb umûr-ı vakf-ı şerîfi hilâf-ı rızâ-yı hümayun bir ferde müdâhil itdirilmemek ve işbu nizâm ilâ...''⁶⁵

Yukarıda kısa bir bölümü iktibas edilen Dîvân-ı Hümayûn'dan gönderilen 17 Safer 1193/ 06 Mart 1779 tarihli *emr-i şerîf*'in burada daha geniş bir kısmına yer verilmiştir. Bu yazıda Halilürrahman Vakfı'nın işleyişi ve simâtın faaliyetleri tanımlanmıştır. Buna göre; vakfın mütevellisinin kaymakam tayin ettiği vakfın çukadarlarından Mustafa Halife, Kudüs Kadısı, Şeyhü'l-Haremi, Halilürrahman şeyhi ve türbedârları ve vakfın kâtipleri ve diğer hizmetliler marifetiyle ve hâssa mübaşir/kontrolör tayin edilen kişinin nezâretleri ile vakıf gelirlerinin toplandığı kaydedilmiştir. Toplanan bu gelirler ile simâtın masrafları ve simâttaki misafirler, mücâvirler, ihtiyaç sahipleri için pişirilen ekmek ve çorba için gerekli olan buğday; pilav ve zerde için gerekli pirinç, et, odun, diğer zahireler (hububat) ile bal mumu masraflarının tek tek kontrol edilmesi ve nakliyesinin de eskiden beri süregelen düzen üzere uygulanması emredilmiştir. Bu detayların da yine usul olduğu üzere mühürlenmiş ve imzalanmış deftere yazılması ve gerekli diğer yerlere de kaydedilmesi istenilmiştir. Yazının devamında imâretin işleyişine yönelik sunulan bilgiler arasında vakıftan veya fakirlerin hakkından 1 akçe saklanması veya çeşitli gerekçelerle fazla tüketilmesi yasaklanmıştır. Yine olmayacak gerekçeler göstererek vakıftan fazla ücret talep edenlere ve diğer gerekçelerle herhangi bir kişinin vakıf şartlarına uygun olmayan taleplerine rıza gösterilmemesi emredilmiştir. Vakfın köy, mezraa ve diğer gelir getiren mülklerine sancakbeyleri, yardımcıları, zabıtalı ve diğer taifelerden kimsenin müdahale ettirilmemesi istenilmiştir. Vakfın bütün mahsulleri ve gelirlerinin kaymakam-ı müteveli marifetiyle toplanarak, tahsil edilmesi ve *simât-ı kerîm* masrafı ve diğer masrafları

⁶⁵ VGMA, 814: 144-145.

karşılığında sarf edilerek, kalan kısmının sadâkat ve dürüstlük üzere korunması emredilmiştir. *Rızâ-yı hümâyûn* yani Osmanlı merkezi yönetiminin onayı dışında hiç kimsenin vakfın işlerine müdahale ettirilmemesi ve bu nizam üzere vakfın faaliyetlerine devam etmesi emredilmiştir.

1760 yüzyılı sonlarına tarihlenen *emr-i şerîf*in yukarıdaki kısmı vakfın ve simâtın işleyişine ve gelir-gider durumlarına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bilgileri biraz daha detaylandırmak adına vakfın yüzyılın başına tarihlenen muhasebe kayıtlarının ilgili kısımları çalışmanın sonraki başlığı altında incelenecektir.

3.1. Halilürrahman Vakfı'na ait Muhasebe Defterleri

İmâretler, sunmuş oldukları hizmetler ve sahip oldukları önem bakımından vakıf bütçeleri içerisinde önemli bir gider kalemi oluşturmuştur. Bununla birlikte, nispeten az bilinen ve daha az çalışılan muhasebe defterlerini daha iyi kullanmak için öncelikle kayıtların yapılarını anlamak gerekmektedir. Daha önce etraflıca incelenen bahse konu muhasebe kayıtları çalışmanın bu kısmında yapıları bakımından bazı tablolarla açıklanmıştır.

Evkâf Haremeyn Defteri (EV.HMH.d) Fonu'nda 1431 numara ile kayıtlı defterin başında “*müsvedde-i muhasebe-i Hazret-i Halilürrahman der-Kudüs-i Şerîf ‘an vâcib-i sene-i 1118*” kaydı bulunmaktadır. Bu defter iki muhasebe kaydı içerir. Bunlardan ilki vakıf kâtiplerinin hesapları esas alınarak hazırlanmıştır. Vakfın el-Halil, Kudüs, Gazze, Remle, Nablus, Halep, Şam ve Mısır nâhiyelerinde kayıtlı müstegallât ve musakkafâtları bu defterde detaylı bir şekilde yazılmıştır. Bu muhasebe kaydı vakfın mütevellisi el-Hac Hasan Ağa döneminde Dârüssaade Ağası Süleyman Ağa'ya sunulmuştur. Muharrem 1117 (Nisan 1705) ile 1118 (Nisan 1707) dönemini kapsayan muhasebe kaydının bir yıldan fazla bir dönemi kapsamada vakfın mütevellisinin değişmesinin gerekçe olduğu vakfa ait gelir detayından anlaşılmaktadır. Vakıf gelir ve giderlerini tafsilatlı bir şekilde sunan muhasebe defterinde, vakfın gelir, gider ve vakıf köylerindeki re'âyâ ile kiracılar da kalan bâkî hesaplar kalem kalem kaydedilmiş, Kudüs Kazası Kadısı Mustafa'nın mührü ile hesaplar denkleştirilmiştir.⁶⁶

İkinci muhasebe kaydı ise; vakfın *fodula*⁶⁷ defteri esas alınarak hazırlanmış ve vakfın mütevellisine sunulmuştur. Mart 1118 (Mart 1707) ile

⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Eroğlu Memiş, “Halilürrahman Vakfı'nın”, s. 88.

⁶⁷ Singer'a göre, *fodula*, un, tuz ve sudan yapılan sade somunlar için kullanılmıştır. Fırından çıktıktan sonraki her bir fodulanın standart ağırlığı 90 dirhem olmalıydı. Bkz. Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, s. 69.

Şubat 1118 (Mart 1708) dönemini kapsayan muhasebe kaydında vakfın gelirleri, giderleri ile vakıf köylerindeki re'âyâ ile kiracılarda kalan bâkî hesaplar kalem kalem kaydedilmiş, vakıf kâtibinin mührü ile hesaplar denkleştirilmiştir.

3.1.1. Halilürrahman Vakfı Gelirleri:

Muhasebe kayıtlarındaki ilk kayıt vakfın gelirlerini içermektedir. Halilürrahman Vakfı'na ait muhasebe defterinde yer alan H.1117-1118/M. 1705-1707 tarihli ilk muhasebe kaydındaki gelirlerin dağılımı şöyledir:

Table 1: Halilürrahman Vakfı'nın I. Muhasebe Kaydına Göre Gelirleri (para)⁶⁸

Gelirler	Nukûd	Gılât	%	Toplam
'Ani'l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık (Eski mütevellinin zimmetinden gelen mevcut)	115.974	-	13,31	115.974
'An Nâhiye-i Medîneti Halilürrahman	78.557	302.054	41,60	362.611
'An Nâhiye-i Medîneti Kudüs-i Şerîf	12.235	77.130	10,25	89.365
'An Nâhiye-i Sahil-i Gazze ve Beni Süheyle	9.600	72.747	9,45	82.347
'An Nâhiye-i sahili er-Remle	3.180	35.130	4,40	38.310
'An mahsûl-ı Nâhiye-i Nablus ve Beni Sa'b		-	6,88	60.000
Emvâl-i müteferrika Nâhiye-i Haleb ve Nahiyetü'ş-Şam ve Nâhiye-i Mısır Müsemmat ve gayri zalik		-	14,11	123.000
Toplam			100	871.607

Halilürrahman Vakfı'na ait birinci muhasebe kaydında yer alan ve Tablo 1'de sunulan gelirlerin dağılımına bakıldığında %41,60 oranı ile en fazla geliri vakfın el-Halil kentinde bulunan musakkafât ve müstegallât nev'inden mülkler oluşturmuştur. Vakfın musakkafât gelirleri 28 kalemde kaydedilmişken, müstegallât olarak vakfın el-Halil nâhiyesinde bulunan Halhol, Duri, Edna, Beni Naim, Leta, Gabad, Harsa köylerinin mahsulleri yine 28 kalemde kaydedilmiştir. Bu gelirleri %14,11 oranı ile Halep, Şam, Mısır ve diğer bazı yerlerden gelen ve toplu bir şekilde 6 kalemde kaydedilen gelirler oluşturmuştur. Tablo 1'de görülen ve vakfın mevcut yıla ait üçüncü gelir kalemini vakfın eski mütevellisi zimmetinden gelen ve %13,31'lik bir orana sahip olan gelirler oluşturmuştur. Vakfın dördüncü gelir kalemini %10,25'lik bir oranla Kudüs nâhiyesinden elde edilen aynı gelirler oluşturmuş ve 16 kalemde kaydedilmiştir. Beşinci sırada yer alan Gazze Sahili ve Beni Süheyle nâhiyesi gelirleri ise vakıf gelirleri arasında %9,45 oranına sahiptir. Bu başlık altında Cenin, es-Satur, el-Müsemmiye, Gıyab, el-Vemad es-Suğra köylerinin mahsulleri kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri arasında %6,88 oran ile altıncı sırada yer alan Nablus ve Beni Sa'ab

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı'nın", s. 88.

nahiyelerinden gelen aynî gelirler ile kira gelirleri tek bir kalemde, detay verilmeden kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri arasında %4,40 oran ile son sırada yer alan Remle sahili nâhiyesi gelirleri arasında Letron, Beyt-i Nevbâ, Beyt-i Benala köylerine ait aynî gelirler kaydedilmiştir.

Aşağıda Tablo 2’de sunulan ve vakfa ait 1118/ 1707-1708 tarihli ikinci muhasebe kaydında görüleceği üzere, vakfın toplam geliri ‘*Ani’l-mahsûlât ma’a emvâl-i mütenevvi’a başlığı* altında kaydedilen cari yılda beklenen gelir ile bir önceki yıla ait vakfın eski mütevellisinde kalan ‘*bâkî*’den oluşmaktadır. Cari yıl içinde beklenen gelir, gelirlerin % 87,44’ünü oluştururken, önceki yıla ait fazla vakıf gelirlerinin% 12,56’sını kapsamaktadır.

Tablo 2: Halilürrahman Vakfı’nın II. Muhasebe Kaydına Göre Gelirleri (*para*)⁶⁹

No	Gelirler	%	Toplam
1	‘ <i>An mevcûd-ı anbar-ı kerîm</i>	12,56	115.974
2	‘ <i>Ani’l-mahsûlât ma’a emvâl-i mütenevvi’a</i>	87,44	807.406
	a. ‘ <i>Ani’l-müşîrât (Kira gelirleri)</i>	17,71	163.572
	b. ‘ <i>An Mahsûl-ı mütenevvi’a (Mahsûl)</i>	15,05	139.000
	c. ‘ <i>An mahsûl-ı kurahâ-i evkâf (Vakıf köy gelirleri)</i>		
	‘ <i>Ani’n-Nukûd</i>	132.794	54,68
	‘ <i>Ani’l-gılâh ‘an kurahâ-i vakıf hınta ve şâ’ır</i>	372.040	
	Toplam	100	923.380

Tablo 2’ye göre vakfın gelirleri arasında %54,68’lik en büyük orana sahip gelir ‘*Ani’l-gılâh ‘an kurahâ-i vakıf hınta ve şâ’ır* başlığı altında toplu bir şekilde 12 kalemde kaydedilen vakıf köylerinden alınan buğday ve arpa gelirleridir. İkinci en büyük paya sahip gelirleri %17,71’lik oranla ‘*ani’l-müşîrât* başlığı altında beş kalemde kaydedilen vakıf musakkafâtına ait kira gelirleri oluşturmaktadır. Üçüncü olarak vakıf gelirleri arasında %15,05’lik bir orana sahip, ‘*an mahsûl-ı mütenevvi’a* başlığı altında üç kalemde kaydedilen ve el-Halil’de bulunan Sultan Gavri Vakfı’nın mahsulleri ile Şam ve Mısır’da bulunan mahsulleri yer almaktadır. Muhasebe defterinde kayıtlı son gelir kalemini ise yukarıda da işaret edilen ve eski müteveli Osman Ağa’nın zimmetinden alınarak vakfın anbar mevcuduna kaydedilen ve vakıf bütçesinin yaklaşık %12,56’sını kapsayan gelirler oluşturmaktadır. Bu veriler de vakfın esas olarak tarımsal üretim gelir kaynağına (% 54,68) sahip olduğunu göstermektedir. Gelirlerin bir kısmı (% 15,05), bahçe ve değirmen kirası (17,71) da toplam gelir rakamında önemlidir.

⁶⁹ Bkz. Eroğlu Memiş, “Halilürrahman Vakfı”, s. 93.

Halilürrahman Vakfı'na ait yukarıda incelenen muhasebe defterleri esas alınarak sunulan gelir tabloları vakfın temel gelir kaynağının vakıf köylerden toplanan tarımsal ürünler olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte han, hamam ve değirmenlere ait kira gelirleri de yine vakıf bütçesi açısından önemli gelir kaynaklarıdır. İlâveten, her iki kayıta da önceki yıldan vakıf re'âyâsı ile kiracılar elinde kalan gelirler de vakıf bütçesine önemli bir diğer gelir kaynağı olmuştur.

3.1.2. Halilürrahman Vakfı Giderleri

Halilürrahman Vakfı'na ait 1117-1118/1705-1707 tarihli birinci muhasebe kaydında vakfın gider dağılımı şöyledir:

Table 3: Halilürrahman Vakfı'nın I. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri (para)⁷⁰

No	Vakıf Giderleri	%	Miktar
1	<i>El-Vezâif</i> (Görevli Ücretleri)	48,6	409.528
2	<i>Anbar</i> (Anbar Masrafları)	7,3	61.360
3	<i>Tenvîr</i> (Aydınlatma)	4,4	37.080
4	<i>İhrâcât</i> (Harcamalar)	32,6	274.428
5	<i>Ta'âmiye-i Mütevellî</i> (Mütevellinin Yemek Masrafları)	7,1	60.000
Toplam		100	842.396

Harcama kalemlerinin etraflıca kaydedildiği muhasebe kaydında görevli ücretlerinin yanı sıra anbar masrafları, aydınlatma, diğer harcamalar ve mütevellinin yemek masrafları beş ayrı kalemde yazılmıştır. Örneğin, vakfın idarî personeli "*Cemâ'at-i mütevellî ağa ve nâib-i nâzır ve başkâtib ve Rûznâmçe*" başlığı altında toplam 6 personel görev adı, görevli adı, ücreti (aynî ve nakdî), günlük ve yıllık olarak kaydedilmiştir. Buna göre, vakfın mütevellisi el-Hac Hasan Ağa'ya tek kalemde yıllık 14.400 para görevli ücreti olarak kaydedilmiştir. Vakfın nâzır olarak kaydedilen Süleyman Bey, Derviş Bey ve evlâd-ı merhûm İbrahim olarak kaydedilen 3 kişinin gelirleri arasında; keyli 72 paradan 23.040 para değerinde buğday, keyli 72 paradan toplam 28.800 para kıymetinde arpa ve 100 para kıymetinde zeytinyağı kaydedilmiştir. Vakfın başkâtibinin gelirleri ise; günlük 10 paradan yıllık 1800 para, keyli 72 paradan 23.040 kıymetinde buğday ve 100 para kıymetinde zeytinyağı kaydedilmiştir. Vakfın idari görevlileri arasında kaydedilen son görevli rûznâmçeci Şeyh Şahabeddin Efendi'nin görev ücretidir. Günlük 3 paradan, yıllık 1080 para nakdî maaş ile birlikte keyli 72 paradan yıllık 23040 para buğday, keyli 72 paradan yıllık 11520 para arpa ve 50 para kıymetinde zeytinyağı rûznâmçecinin görev ücreti olarak kaydedilmiştir.

⁷⁰ Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı", s. 96.

Vakfın diğere personellerinin sayı ve maaşları ise şöyledir:

Table 4: Vakıf Personeli Sayıları ve Ücretleri⁷¹

Görevliler	Personel sayısı	Ücretler (yıllık)	Personel/ Toplam Personel	Personel Ücretleri / Toplam Personel Ücretleri
Genel Hizmet	129	99.695	129/252 %51,2	99.695/ 409.528 %24.3
Dini	47	102.200	47/252 %18,7	102.200/409.528 %24.9
Eğitim	32	34.940	32/252 %12,7	34.940 / 409.528 %8.5
Sosyal (<i>Simât</i>)	12	8.850	12/252 %4,7	8.850/409.528 %2.1
İdari	6	133.920	6/252 %2,4	133.920 /409.528 %2.7
Diğere Personel	26	29.923	26/252 %10,3	29.923/409.528 %9.3
Toplam	252	409.528	252 %100	

Tablo 4'te görüleceği üzere toplamda 252 kişiden oluşan vakıf görevlileri 6 başlık altında kategorize edilmiştir. Bunlardan en kalabalık vakıf çalışanı grubunu genel hizmetli başlığı altındaki *huddâm* (24), *ferrâş* (12), *bevâb* (24), *küttâb* (61), *câbî* (8) grubu oluşturmuştur. Buna göre ikinci en kalabalık vakıf görevlilerini; *hatip*, *imam*, *muvakkıt* (18 kişi), *imam-ı makâm-ı erba'in* (1), *müezzinler* (28) olmak üzere dini görevliler başlığı altında gruplanan vakıf görevlileri oluşturmuştur. Üçüncü grupta kategorize edilen *Cemâ't-i musaddirîn* ve *müderrisîn 'an meşâyih-i harem-i şerîf* başlığı altında kaydedilen 32 kişiden oluşan musaddir ve müderrisler oluşturmuştur. Dördüncü grupta diğere görevliler olarak gruplanan *sühagân* (4), *mürettebât-ı sade* (16), *mürettebât-ı ashâb-ı hayrât* (1), *cemâ't-i müste'min* (1) bulunur. Beşinci grupta ise sonraki bölümünde detaylı bir şekilde incelenecek olan sosyal hizmet görevlileri başlığı altında kategorize edilen ve içerisinde *simât* görevlilerinin de oluşturduğu vakıf çalışanları bulunmaktadır. Görevli sayısı itibariyle en son sırada bulunan ancak maaşları itibariyle vakıftan en fazla ücreti alan vakfın idari personeli gruplandırılmıştır.

Halilürrahman Vakfı'na ait H.1118/M. 1807-1808 tarihli ikinci muhasebe defterinde yer alan vakfın giderleri "*el-vezâif*" ve "*vâcibât*" olmak üzere iki başlık altında şöyle kaydedilmiştir:

⁷¹ Bkz. Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı", s. 97.

Table 5: Halilürrahman Vakfı'nın II. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri (para)⁷²

Vakıf Giderleri			%	
1	El-vazâif (Personel)		51,41	387.588
2	Vâcibât (Masraflar)	Harc-ı matbah (Mutfak harcamaları)	158.440	48,59 366.324
		Muhasebât-ı evkâf- sâire (Diğer harcamalar)	189.043	
		Meremmât (Tamirat masrafları)	18.841	
Toplam			100	753.912

Tablo 5'te verilen bilgiler incelendiğinde; vakfın giderleri arasında %51,41'lik orana sahip vakıf personelinin maaşları, muhasebe kaydında tek kalemde, toplu bir şekilde kaydedilmiştir. Öte yandan “vâcibât” başlığı altında vakıf giderlerinin %48,59'unu oluşturan masraflar, mutfak giderleri, diğer masraflar ve tamir masrafları olmak üzere üç ayrı başlıkta 33 kalemde kaydedilmiştir.

3.2. Muhasebe Kayıtlarına Göre *Simâtü'l-Halil*'in Vakıf Bütçesi İçerisindeki Durumu

Yukarıda tablo halinde sunulan vakıf muhasebe kayıtlarından 18. yüzyılın başında Halilürrahman Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren *Simâtü'l-Halil*'in işleyişini, yönetim ve görevli durumları ile sunulan hizmetleri incelemeyi amaçlayan çalışmanın bu kısmında öncelikle vakıf giderleri arasında *simât*'in payını ele alacağız.

Vakfa ait 1118/1707-1708 tarihli II. Muhasebe kaydında mutfak masrafları başlığı altında üç kalemde toplu bir şekilde kaydedilen imâret giderlerinden ilki şöyledir:

“*Be-cihet-i harc-ı matbah berâ-yı masarîfât-ı simât-ı Hazreti vâkıf-ı müşârun*

ileyh

Be-cihet-i baha-i ruğan-ı zeyt berâ-yı tenvîr-i kanadîl-i harem-i şerîf ve merkad-ı enbiyâ-i 'izam ve rusûl-i kirâm aleyhim efdalu's-salavât. Ve evliyâ-yı kirâm ve meşâyih-i zevi'l-ihtirâm ve matbah-ı kerîm ve ba'zı masarîfât-ı vakf-ı şerîf ber-mûceb-i mu'tad-ı kadîm ve defter-i kâtibân-ı vakf-ı şerîf-i mezbâre bi'd-defa'at kalem ve sarf şode. Ruğan-ı zeyt kıyye 928. (37080 para)”

⁷² Bkz. Eroğlu Memiş, “Halilürrahman Vakfı”, s. 103.

Üç kalemde toplu bir şekilde kaydedilen mutfak masrafları arasında ilk kalemde içerisinde *simât*'ın da bulunduğu *harem-i şerif* ve *merkad-ı enbiyâ* gibi makamların aydınlatma masrafları için 928 kıyye bedeli olan 37.080 para zeytinyağı bedeli olarak kaydedilmiştir. İkinci ve mutfak masrafları içerisindeki en fazla gider kalemini oluşturan kısımda ise “*Be-cihet-i baha-i hınta ve şa'ir ve dels ve alef ve baha-i nân ve baha-i kahve ve masarîfât-ı sâire berâ-yı matbah-ı Hazreti Halilurrahman -salavatullahi alâ nebiyyina ve aleyhisselam- ve fukara-i vâridîn-i müslimîn ber-mûceb-i âdet-i kadîm ve defter-i kâtibân-ı vakıf bi'd-defa'at sarf şode. (61360 para)*” kaydı ile buğday, arpa, yulaf, ekme ve kahve ile diğer mutfak masrafları olmuştur. *Simât*'a gelen fakir Müslümanlara gelenek olduğu üzere ikram edilen yemeklerin masrafı da bu kalemde kaydedilmiştir. Mutfak masrafları içerisinde üçüncü kalemde kaydedilen masrafları ise; “*Be-cihet-i harc-ı ta'am baha-i mütevellî-i vakıf ve hüddâm-ı vakıf ve re'âyâ-yı kurahâ Ve baha-i kahve ve masarîfât-ı sâire ber-mûcebi mu'tâd-ı kadîm ve defter-i kâtibân-ı vakıf bi'd-defa'at sarf şode. (60.000 para)*” şeklinde kaydedilmiştir. Bu kalemi de mütevellî, vakıf hizmetlileri ve vakıf köylerinin re'âyâlarının yemek masrafları ile kahve ve gelenek olan diğer masraflar oluşturmuştur.

Vakfa ait bu I. Muhasebe kaydında tanımlanan mutfak masrafları incelendiğinde iki husus dikkat çekicidir. Bunlardan ilkinde *simât*'a gelenlerin yemek masrafları ile vakıf personelinin yemek masraflarının ayrı kaydedildiği görülmüştür. Bu durum ise vakıf personeli ile çeşitli gerekçelerle el-Halil'i ziyarete gelen misafirlere ikram edilen yemeklerin farklı olabileceği sorusunu akla getirirken, aynı zamanda da ziyaretçi sayısının yıldan yıla farklılık arz etmesi bu iki gider kaleminin ayrı ayrı kaydedildiği fikrini öne çıkarmaktadır. Mutfak harcamaları arasında dikkat çeken ikinci husus ise, imâretin kahve giderlerinin mutfak harcamaları arasındaki oranının fazlalığıdır. Seyyahların ya da hacıların hakkında bir malumat vermediği kahvenin, kimler tarafından, ne şekilde tüketildiği soruları da yine cevapsız kalmaktadır.

Her iki muhasebe kaydında da *Simât*'a ait herhangi bir tamir masrafına rastlanmazken, diğer harcama kalemleri arasında yazılan örneğin “*be-cihet-i harc-ı ziyâfet-i Şeyhülislam kasaba-i Halilurrahman ve sâdât ber-mûceb-i âdet-i kadîm*” başlığında kaydedilen 2860 para; “*be-cihet-i baha-i kahve berâ-yı zâbitân-ı vakıf*” başlığında kayıtlı 6196 para da mutfak masrafları arasına dâhil edilebilecek vakıf muhasebe defterinin diğer harcamaları arasında kayıtlı masraflardandır. *Zâbitân-ı vakıf* terimi vakfın idari kadrosu için kullanılan bir terim olması hasebiyle yukarıda zikredilen kahve masraflarına ilaveten ayrı bir kalemde tekrar bir kahve giderinin

yazılmasından bu ikinci kalemde kaydedilen kahvenin vakfın idari görevlilerince tüketildiğini akla getirmektedir.

Vakfın I. Muhasebe kaydında yer alan mutfak masrafları incelendiğinde ise; vakıf görevli ücretlerinden başka kaydedilen anbar giderleri ile aydınlatma ve ihrâcât giderleri arasında pek çok kalemde *simât*'ta yapılan harcamalara işaret edilmiştir. 32 kalemde kaydedilen anbar giderleri arasında *ta'âmiye* ve *nukûl* kelimeleri ile ifade edilen çok sayıda yemek ve mutfak erzaklarının taşınması ile ilgili harcamalar kaydedilmiştir. Aydınlatma masrafları arasında ise; Harem-i Halil'de bulunan mescid, peygamber kabirleri ve bunların kapıları ile kale mescidi ve bazı vakıf görevlilerinin aydınlatma masrafları 24 kalemde kaydedilmiştir. İhrâcât başlığı altında kaydedilen 56 kalemde yazılan giderler; hem *simât*'ın hem de Haremü'l-Halil'de sunulan hizmetlere ilişkin çok çeşitli masrafları içermektedir. Ayrıca, II. Muhasebe kaydına göre daha detaylı bir şekilde yazılan kahve giderleri arasında; "*be-cihet-i kahve-i vekil ağa*", "*be-cihet-i kahve ve nûş*", "*be-cihet-i kahve ve nûş ve tahsîl-i bi'r-reşîde*", "*be-cihet-i kahve ve nûş fi tahsîl-i gülâl-i Cenîn el-Celîl*" başlıklarında toplamda 6196 para kaydedilmiştir.

Netice itibariyle 1117-1118/1705-1707 ile 1118/1707-1708 yılına ait farklı görevliler tarafından hazırlanan ve denetlenen ve *simât*'a ilişkin detaylı bilgiler sunan iki muhasebe kaydından vakfın en temel fonksiyonunun *simâtta* yürütülen hizmetlerin devamlılığının sağlanması olduğu görülmektedir. Buna göre, I. Muhasebe kaydında %55,34'e ve II. Muhasebe kaydında da %55,88'e tekâbül eden köylerin hâsılatından gelen tarımsal ürünler arasında kaydedilen buğday, arpa, pirinç, zeytinyağı mahsulleri vakfın imâretinin mahsul kaynağını oluşturmuştur.⁷³

3.3. *Simâtü'l-Halil*'in Yönetim ve Diğer Görevlileri

Vakfa ait II. Muhasebe kaydında vakıf görevlileri toplu bir şekilde tek kalemde kaydedilmişken, I. Muhasebe kaydında *simât* görevlileri "*Cemâ'at-i Sâlîfe-i Simât ve Ümenâ-i Anbar-ı kerîm ve anbardar ve gayri zâlik*" başlığı altında görev adı, ücreti günlük ve yıllık olarak kaydedilmiştir. Tablo 6'da görüleceği üzere görevli isimlerine iki kayıta yer verilmiş, diğerlerinde yer verilmemiştir. Buna göre; vakıf görevlileri arasında %4,7'lik bir orana sahip 8.850 para kıymetindeki *simât* görevlilerinin dağılımı şöyledir:

⁷³ Bkz. Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı", s. 110.

Tablo 6: Simât Görevlileri

	Görev Adı	Sayı	Ücreti
1	<i>Şeyh-i anbar-ı kerîm</i> (anbar şeyhi)	1	640
2	<i>Tabbâheyn-i matbah</i> (Mutfak aşçıları)	2	360 (yevm 1 para)
3	<i>Fettâlin-i glâl</i>	1	1.080 (yevm 3 para)
4	<i>Anbardâr-ı simât</i> (imâretin anbarcısı)	1	180 (yevm nısıf para)
5	<i>Neccâr-ı harem-i şerîf</i> (harem-i şerif marangozu)	1	540 (yevm 1,5 para)
6	<i>Semerci-i vakıf</i> (vakfın semercisi)	1	360 (yevm 1 para)
7	<i>Neccar-ı tahûn</i> (değirmen marangozu)	1	1.440 (yevm 4 para)
8	<i>Nukabâ-i 'anbar</i> (anbar denetçisi)	1	720 (yevm 2 para)
9	<i>Nukabâ</i> (denetçiler)	3	1.080 (yevm 3 para)
10	<i>Meşâyih-i anbar</i> (anbar şeyleri)	1	1.080 (yevm 3 para)
11	<i>Leyâl-i simât</i> (imâret bekçisi)	1	180 (yevm yarım para)
12	<i>Salih Rûmî keyyal-i Letron</i> (Letron kantarcısı)	1	90 (yevm çeyrek para)
Toplam		15	7.750

Tabloya göre simât ve anbar görevlileri 12 kalemde 15 görevli olarak yazılmıştır. Ücretler açısından bakıldığında; idari en fazla ücreti üç ayrı kalemde kaydedilen anbar şeyhlerinin aldığı görülmektedir. Halilürrahman Vakfı'na ait 1121(1709-1710) -1147 (1734-1735) tarihleri arasındaki yaklaşık 20 yıla ait verileri içeren Cihât Defteri'nde kayıtlı görevliler ise şöyledir:

Tablo 7: 1121-1147 tarihli Cihât Defteri'nde Kayıtlı Halilürrahman Vakfı Görevlileri

No	Görevli Adı	Toplam
1	<i>'An Vakf-ı vazîfehordan-ı Vakf-ı Şerîf Hazreti Halilürrahman der Kuds-i Şerîf-en-nâzır</i>	1
2	<i>'An Cemâ'at-i Hutabâ ve Eimme-i Harem-i Şerîf</i>	22
3	<i>'An Cemâ'at-i Musaddırîn-i Harem-i Şerîf</i>	42
4	<i>'An Cemâ'at-i Müezzînîn-i Harem-i Şerîf</i>	32
5	<i>'An Cemâ'at-i Huddâmân-ı Ebniye-i Kirâm Aleyhi aksâ es-Salavât ve's-Selâm</i>	31
6	<i>'An Cemâ'at-i Ferrâşîn-i 'an Harem-i Şerîf</i>	20
7	<i>'An Cemâ'at-i Bevvâbîn-i Harem-i Şerîf ve Makamât-ı Enbiyâ-i Kirâm</i>	36
8	<i>'An Cemâ'at-i Kâtibân-ı Vakf ve gayrihu</i>	65
9	<i>'An Cemâ'at-i Zâbitân-ı Vakf-ı Şerîf</i>	15
10	<i>'An Cemâ'at-i Huddâmân-ı Simât-ı Şerîf</i>	17
11	<i>'An Cemâ'at-i Mürettebhorân-ı Sadât-ı 'an Halilullah</i>	30
Toplam		311

Buna göre ilk dikkati çeken husus vakıf görevlilerinin 25 yıl zaman zarfında sayılarındaki artıştır. Şöyle ki 1118 (1705-1707) tarihlerini kapsayan muhasebe kaydında vakıf görevli sayısı 252 olarak kaydedilmişken, cihât defteri bu sayıyı 311 olarak göstermektedir. Görevli sayısındaki en fazla artış ise ‘*An Cemâ‘at-i Mürettebhorân-ı Sadât-ı ‘an Halîlullah* grubunda olmuştur. II. Muhasebe kaydında sayıları 18 olan bu grubun sayısı 30’a çıkmıştır. İkinci en fazla görevli artışının olduğu grup ‘*An Cemâ‘at-i Musaddırîn-i Harem-i Şerif* olmuştur. II. Muhasebe kaydında müderrislerle beraber kaydedilen gruptaki görevli sayısı 32 iken burada 42’ye çıkmıştır.

Cihât defterinde yer alan *simât* görevlileri ise şöyledir:

Tablo 8: ‘*An Cemâ‘at-i Huddâm-ı Simât-ı Şerif*

No	Görevli Adı	Sayı	Ücreti (Günlük / para)
1	<i>Müezzin-i Simât</i> (Simâtın müezzini)	2	4
2	<i>Tahhânîn-i Dakik</i> (Un Öğütücü)	1	2
3	<i>Karrâtîn-i gendüm-i simât</i> (Simâtta buğday ölçücü)	4	10,5
4	<i>Tabbâhîn-i şurba</i> (çorba pişirenler)	2	2
5	<i>Hattâbîn-i fırın ve matbah</i> (fırın ve mutfak oduncuları)	6	6
6	Sennâs-ı senûh (?)	1	3
7	<i>Keyyâlîn-i Alefhâ</i> (yulaf /hayvan yemi tartıcısı/kilecisi)	6	3
8	<i>Derâş-ı gendüm güb</i> (buğday dövücü)	1	1
9	<i>Semerci-i vakf</i> (vakıf semercisi)	1	1
10	<i>Şeyh Ahmed Ensârî veled-i ‘Atiyye anbardâr</i> (anbar görevlisi)	1	1
11	Sahhâr-ı Harem-i şerif	1	1
12	<i>Ahmed ve Mahmud sahhâr-ı tavâhîn</i> öğütücü)	1	3
13	<i>Şeyh Halil, Mahmud ve İbrahim anbardâr</i> (anbar görevlileri)	3	3
14	<i>Kennâs-ı etraf</i> (etraf temizleyici/süpürgeci)	1	½
15	<i>Kabbânân-ı dakik</i> (un tartıcı)	1	½
16	<i>Bevvâb-ı fırın</i> (fırın kapıcısı)	1	1,5
17	<i>Bevvâb-ı anbar</i> (anbar kapıcısı)	1	3
Toplam		34	46

Tablo 8’de görüleceği üzere II. Muhasebe kaydında 12 olan *simât* görevli sayısı 17’ye ulaşmıştır. Görevler arasındaki hisseli sahiplikler dikkate alındığında bu sayı II. Muhasebe kaydında 15 kişi iken, Cihât Defteri kaydında bu sayı hızla artmış ve 34’e çıkmıştır. Dolayısıyla bu sayılar

görevli sayısındaki artışın yanı sıra hisseli görev paylaşımında da ciddi bir artışa işaret etmektedir.

Vakıflardaki görevli sayısındaki artışın gerekçeleri aynı yüzyıl için daha önce Kudüs vakıfları özelinde tartışılmıştı.⁷⁴ Örneğin, *Simâtü'l-Halil*'deki duruma benzer bir durumda, Haseki Sultan'ın H. 964/ M. 1557 tarihli vakfiyesinde görevli sayısı 46 olarak belirtilmişken,⁷⁵ vakfa ait H. 1154/ M. 1741 tarihli muhasebe defterinde görevli sayısı 369'a çıkmıştır.⁷⁶ Başka bir örnekte ise, Kudüs şehri vakıf görevlileriyle ilgili olarak yukarıda belirtilen Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra Vakıfları'nın 1121-1147 tarihleri arasında kapsayan Cihât defterinde yaklaşık görevli sayısı 461 olarak kaydedilmişken, 1177/ 1763-1764 tarihli surre kaydında Meğâribe Vakıfları görevlileri de dâhil edilerek bu sayı 777 olarak kaydedilmiştir.⁷⁷ Bu da 18. yüzyılda gerek vakıf uygulamaları, gerekse Osmanlı yönetiminin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durum neticesinde zamanla vakıf görevli ve hisseli görev paylaşımı sayılarının arttığını Halilürrahman Vakfı örneğinde de göstermiştir.

3.4. Simâtın Tamir ve İhyası

Osmanlı'nın Suriye, Mısır ve Hicaz'ı fethi sonrasında el-Halil kentinde bulunan Halilürrahman Vakfı'nda da gerekli tamiratlar yapılarak, vakıf hayrât binaları muhafaza edilmiştir. Külliyyede bulunan türbelerin tamirini yaptıran I. Selim sonrası Kanuni Sultan Süleyman döneminde de külliye ve imâretin ihtiyaç duyduğu imar ve inşa faaliyetleri Kudüs'te bulunan Harem-i Şerif içerisindeki başta Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra camileri olmak üzere diğer mukaddes yapıların restorasyon faaliyetleri arasında değerlendirilerek, beraber yürütülmüştür.⁷⁸

Osmanlı yönetimi idaresi dönemindeki sonraki yüzyıllarda da imar ve ihya faaliyetlerine devam etmiştir.⁷⁹ Örneğin, 18. yüzyılda Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa için en az dört restorasyon döneminin olduğunu bilmekteyiz. St. Laurent ve Riedlmayer, arşiv belgelerine dayandırdıkları çalışmalarında 1720-21; 1742; 1753-54 ve 1780 yıllarında gerçekleştirilen

⁷⁴ Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu*, s. 219-240.

⁷⁵ VGMA, 608-2: 235/ 178.

⁷⁶ VGMA, 524: 2-29.

⁷⁷ BOA, EV.HMK.SR: 1971.

⁷⁸ Mehmet Paksu, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, Nesil Yayınları, İstanbul 2000, s. 122; Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Kudüs'üne Ait H. 1195/ M. 1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21) 3, 720-752.

⁷⁹ St. Laurent, B. and A. Riedlmayer, "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol.10 (1993), s. 76.

dört restorasyon döneminden bahsetmişlerdir.⁸⁰ Bu dönemlerden ilk ikisine denk gelen restorasyon sürecinde, Sevinç'te aktarıldığına göre, 1742 yılında Kudüs'teki Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra camilerinin yanısıra Halilürrahman Evkâfına tabi bulunan su yollarının tamire ihtiyacı bulunduğunu Evkâf Nâzırı Beşir Ağa, Dîvân-ı Hümâyun'a verdiği bir 'ariza ile bildirmiştir. Bundan evvel Valide Sultanın nâzırı tarafından bu evkafa tabi bulunan suyolları tamir edilmiş, suyollarının civarında bulunan Sultan Kayıtbay İmareti ve Sultan Salahaddin-i Eyyubi Medresesi ve Hz. Halilürrahman Hangâhı ve Hz. Musa İslam Medresesi'nde gerekli tamir tamirler yapılmış ve eksiklikler giderilmiştir.⁸¹ Bu dönemlerden dördüncü restorasyon dönemine ait 1195/1780 tarihli keşif defterine ilişkin daha önce yapılan bir çalışmada, başta Harem-i Şerif alanları olmak üzere Kudüs'te ve el-Halil kentinde çeşitli mahallerde tamir ve bakıma ihtiyaç duyan alanlar, kullanılacak malzemeler, ölçüler ve masrafları bir envanter olarak sunulmuştur. Tutulan bu keşif defteri esas alınarak Osmanlı yönetimince tamir ve bakımlarının yapılması onaylanan bu mahallerin ortak özelliği ise Osmanlı merkezi yönetimince çoğunlukla yerel önde gelen ailelerden mütevellî olarak atanan kişilerce yönetilen ve Dârüssaade ağalarının denetiminde olan hayrî/kamusal nitelikte vakıf yapılar olmalarıdır. Buna göre keşif defterinde 61 kaleme yapılan ve “*Seyyidinâ Halilü'r-rahman Aleyhisselam Efendimizin Makam-ı şeriflerinin Keşif Defter-i müfredatıdır*” başlığı altında El-Halil'de bulunan peygamber ve eşlerinin kabirleri defterde başlıca tamir gerektiren mahaller olarak kaydedilmiştir. Ayrıca tamir ve restorasyon çalışmaları çerçevesinde *simâtın* çatısının sıvası da yenilenmek üzere deftere yazılmıştır.⁸²

3.5. Simâtü'l-Halil'e Yapılan İhlal, Müdahale ve Mütegalibelikler

Dîvân-ı Hümâyun'a Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı nâzırı olması dolayısıyla Dârüssaade ağası sık sık arzlar göndermiştir. Bu arzlar üzerine kaleme alınan çok sayıda hüküm *Mekke, Medine ve Mısır Ahkâm defterlerinde* kayıtlıdır. Çalışmanın bu kısmında incelenecek olan arzların konusunu Halilürrahman Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren vakfın imâretine gerek vakıf yöneticileri gerekse yerel yöneticiler tarafından yapılan ihlaller, müdahale ve mütegalibelikler oluşturmuştur. Vakfın gelirlerinin tahsili, yönetimi, görevliler, görevlilerin ücretleri, vakıfların tamir ve bakımı gibi konu başlıkları da başlıca ihlal, müdahale ve

⁸⁰ St. Laurent and Riedlmayer, “Restorations of Jerusalem”, s.77-79.

⁸¹ Tahir Sevinç, “Mescidü'l-Aksa ve Kubbetü's-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2016, 6 (1), s. 122-123.

⁸² Eroğlu Memiş, “Osmanlı Kudüs'üne Ait”, s. 724, 742-745.

mütegallibeliklerin gerekçesi olarak kaydedilmiştir.⁸³ Vakıf hukukunun toplumun çeşitli kesimlerince ihlal edildiğini gösteren arzlara cevaben Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen hükümlerde ise verilen *emr-i şerif* gereğince uygulama yapılması hükme bağlanmakta idi.

Örneğin, Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen hükümlere konu olan imârete ilişkin tespit edebildiğimiz 23 Cemaziyelahir 1100/14 Nisan 1689 tarihli hükümde mütevellinin usulsüz yönetimi şöyle anlatılmıştır:

“*Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nâzırı olan el-Hac Mustafa Ağa –dâme ‘uluvvuhû- Dîvân-ı Hümâyun’a ‘arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmakla Kudüs-i Şerifde vâki’ Hz. Halilürrahman, Sahratullah-ı Müşerreffe ve Suyolu Evkâflarının bâ-hatt-ı hümâyun-ı şevketmâkrûn ile vakf-ı şerife sadâkat üzere hizmet eylemek şartıyla mütevellisi olan Ali Ağa dört seneden beri mütevellisi olub mesâlih-i imâret işlenüb ve mu’tâd olduğu üzere fukaraya nafakaların virirüz deyu virmedükde gayrın suyollarını dahî ta’mir itmeyüb mücidd-ü sâ’î olmadığından vakf-ı şerifi harâbe müşrif olmağla def’ olunub sülehâdan el-Hac Mehmed Ağa vakf-ı şerife sadakât ile hizmet ve vakfa sâ’î olduğu müretteb vakfi ta’mir idüb imâret.. ve fukaraya ta’yinleri virmek şartıyla tevcih olunmak bâbında hatt-ı hümâyun-ı şevketmâkrûn sâdır olmak mücibince işbu buyuruldu sene Martı ibtidâsından 1102 senesi Martı gayetine değin üç sene ber-tahvîl ile kadvetü’l-emâsil ve’l-akran sulehâdan el-Hac Mehmed Ağa’ya tevcih olunub müceddeden berât-ı şerif-i ‘alîşân virilmek ricâsına i’lâm eylemek için müşârun ileyh hazretlerinin ‘arz ve sâdır olan fermân-ı celîl-i aziz mucibince zıkr olunan Hz. Halilürrahman Hazretlerinin yevmî 20 pare ile ve Sahratullah-ı Müşerreffe’nin yevmî 20 pare ile ve Sultan Süleyman Han Suyolları Evkâfının yevmi 10 akçe ve senevî 70 müd hinta cirâye ile tevliyeleri işbu 1100 senesi Martı ibtidâsından 1102 senesi Martı âhiline değin 3 sene olub zabt eylemek üzere bâ hatt-ı hümâyun-ı şevketmâkrûn tevcih olunmak vech-i meşrûh üzere müceddeden irâd-ı şerif-i ‘alîşân yazılmak için Evkâf-ı mezbûra nâzır olan Dârussa’âde Ağası el-Hac Mustafa Ağa hazretlerinin ‘arzıyla ve fermân-ı ‘alîşân ile işbu tezkire ta’yin olundu. Tahrîrân fî 23 Cemâziye’l-âhir 1100.”⁸⁴*

Hz. Halilürrahman, Sahratullah ve Suyolu Vakıflarının vakfa doğruluk üzere hizmet etmek için görevlendirilen ve dört yıldan beri mütevellisi olan

⁸³ Vakıf ile ilgili şikâyet konularının “teşkilat, hizmet ve hizmetliler ve gelir” başlıkları altında değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet*, s. 215-247.

⁸⁴ VGMA, 341: 392.

Ali Ağa'nın imâret çalışanlarına ücretlerini ve fakirlere de nafakalarını vermeyerek, suyollarını tamir etmeyerek harap olmasına sebep olduğu için görevden el çektirilir. Yerine ise, el-Hac Mehmed Ağa atanmıştır. 1100 senesi Martı başlangıcından (Mart 1689), 1102 senesi Martı sonuna kadar (Nisan 1691) üç yıl süreyle atanmıştır. Mütevellîye, Halilürrahman Vakfı'ndan günlük 20 para, Sahratullah Vakfı'ndan günlük 20 para, Sultan Süleyman Han Suyolları Vakfı'ndan günlük 10 akçe ve yıllık 70 *müd* buğday ücret ile görev tevdi edilmiştir.

Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı nâzırı Dârussaâde ağası el-Hac Beşir Ağa tarafından gönderilen arz üzerine kaleme alınan ve 17 Safer 1193/28 Eylül 1760 tarihli emr-i şerifte vakfın H. 1128/ M. 1715-1716 yıllarında (incelenen muhasebe kayıtlarından yaklaşık 8 yıl sonra) içinde bulunduğu durum şöyle özetlenmiştir:

“...bi'l-fi'il Dârü's-sa'âdeti's-şerîfe Ağası olub Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nâzırı olan Beşir Ağa -dâme 'uluvvuhû- Divân-ı Hümayûna 'arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmağla Kudüs-i Şerif Kazâsında vâki' Hazreti Halilü'r-rahman -salavâtullahi alâ nebiyyina ve aleyhisselam- Evkâfı olan imâret-i 'âmirelerinde tabh olunan nân-ı azîz ile me'külât-ı sâiresinin şart-ı vâkıfî üzere nizâmına kemâl ve ihtimâm olunması isticlâb de'avât-ı hayriyeyeistid'a olmağın işbu madde-i asâr-ı hayriyeden ve emr-i nizâmı müstahsin ve bâis-i ecr-i cezil olmağla kuyûdâtı lede't-tetebbu' şart-ı vâkıf ne vecihle ise zaferyâb olunduktan sonra ne vecihle şart-ı vâkıfa halel tetarruk eylemişdir zâhire ihrâcî bâbında fermân-ı âli sudûr eylediğine binâen kuyûdâtı görülürken mukaddemâ yüz yirmi sekiz tarihinde vakf-ı şerif-i mezkûrun murûr-ı eyyâm ile vukû' bulan vazâyif-i muhdesese sebebiyle nizâmına halel ve fukarâ ve gurabâya mahsus olan imâret-i şerifesi mu'attal kaldığına binâen irâd ve masârîfî ve 'usûl ve muhdesâtı yoklayub imâreti ihyâ ve şart-ı vâkıf üzere hâlet-i evvelisine ircâ olunmak bâbında ol-vakitde sâdir olan hatt-ı hümayun mücibince mahallinde ma'rifet-i şer' ve cümle ma'rifetiyle tahrîr...’’⁸⁵

Buna göre; H. 1128/ M. 1715-1716 yılında vakfın zamanla görevlerinin boş kalması nedeniyle düzeninin bozulduğu ve fakir ve gariplere mahsus olan imâretinin işlevsiz kaldığı, buna bağlı olarak da gelir ve giderleri ile usul ve düzeninin kontrol edilerek ihya edilmesi ve vâkıfın şartı üzere önceki haline dönmesi için o dönemde *fermân-ı 'âlî* gönderilerek bir düzenleme yapıldığı belirtilmiştir.

⁸⁵ VGMA 814: 144-45.

Selh-i Muharrem 1141/ 4 Eylül 1728 tarihli bir arzda ise, Halilürrahman Vakfı köylerinden Benî Zîr nâhiyesine tâbi' Defter-i Hakanî'de isimleri kayıtlı yedi-sekiz köyün vakfa aynî olarak ödedikleri zeytinyağı vergileri ile ilgili durumları şöyle izah edilmiştir:

“...Hz. Halilurrahman Evkâfı kurâlarından olup Benî Zîr Nâhiyesine tâbi' Defter-i Evkâf-ı Hakanî'de mestûru'l-esâmî olan yedi sekiz pâre olan karyelerin gallesi olmayub bi'l-cümle mahsûlatları revgan-ı zeyte münhasır olup o'l-dahî bi-emri'l-lâhi te'âla bir senede olup bir senede olmadığından Makâmât-ı Enbiyâ ve Mescid-i Aksâ ve Sahratullah-ı Müşerrefe'de ikâd-ı kanâdil için revgan-ı zeyt bahasiyye bu senede beş yüz aded kuruş virilegelüb lâkin birkaç seneden beri Abdurrezzak ve İbrahim evlâd-ı Ebû Reyyan tâifeleri demekle ma'rûf kimesneler evkâf-ı mezbûr kurâları üzerlerine istilâ ve 1133 senesinden 39 senesine gelince altı senede 2000 kuruş mütecâviz re'âyâ fukarâsına cebren ve kahren alub ve 350 kantar Kudsî zeytlerin tağallüben ahz itmeleriyle gadr-i külli eylediklerinden gayri evkâf-ı şerîfelerde kadîmden iş'âle lazım gelen kanâdillerin noksanlarını tertîp ve mürtezika fukarâsının vezâiflerine kesr ve zarûretlerine bâ'is ve min külli'l-vücuuh ... ve re'âyâ fukarâsının ihtilâf ve perişanlıklarına sebep olup bundan akdem tâife-i mezbûrların bu isyan ve 'adâvetleri yanlarına kalır ise zikr olunan evkâf-ı şerîfe kurâları harab ve re'âyâları perakende ve bi'l-küllîye mu'attal ve sâir ...olacakları ve fî mâ ba'd mezbûrların hilâf-ı şer'i tağallüben aldıkları ol-makûle ... akçeleri revgan-ı zeytlerin tahsili ve haklarında şer'le lazım gelen icrâ olunmak bâbında...”⁸⁶

Yukarıdaki hükümde Benî Zîr nâhiyesine tabi vakıf köylerin mahsulleri olan zeytinyağını Peygamber makamları, Mescid-i Aksa ve Sahratullah'da yakılan kandiller için aynî olarak ödedikleri kaydedilmiştir. Simâtın aydınlatılması da vakıf muhasebe kaydında yer aldığı için bu hüküm de çalışmanın bu kısmına dâhil edilmiştir. Ancak zeytinyağı mahsulünün bir yıl olup bir yıl olmamasından dolayı, mahsul olmayan yılda 500 aded kuruş verildiği yazılmıştır. Evlâd-ı Ebu Reyyan tâifesinden Abdürrezzak ve İbrahim adlı kişilerin ise vakıf köylerine saldırarak, 1333-1339 yılları arasında 6 yılda 2000 kuruşu vakıf re'âyâsından zorbalıkla aldıkları ve 350 kantar Kudsî zeytinlerini de zorla aldıkları bildirilmiştir. Bu zorbalık, vakıflarda eskiden beri yakılan kandillerin eksik kalmasına ve vakıf re'âyâsının perişan olmasına sebep olmuştur. Bunun için bu zorbaların vakıf

⁸⁶ VGMA, 238: 20.

köylülerinden aldıkları para ve zeytinyağlarının tahsil edilerek, mahallinde şer'î hukukun gereğinin yapılması emredilmiştir.

İmârete ilişkin Şam Ahkâm defterinde kayıtlı Şaban 1160/Eylül 1747 tarihli bir hüküm ise şöyledir:

“Kudüs-i Şerîf Kadısına, ... Kadısı, Kudüs-i Şerîf ve Sahratü'l-Müşerreffe ve Halilü'r-rahman Evkafı mütevellisi ... -zîde kadruhûya-hüküm ki: Sen ki mütevellî-i mûmâ-ileyhsin mütevellisi olduğun vakf-ı şerîfe mürtezikalarnın berevât-ı şerîfemle mutasarrıf oldukları vazîfeleri ve nân-ı azîz ve şorbaları tabh ve mu'tâd-ı kadîm üzre virile gelüp bir dürlü 'illet ve muhâlefet olunmak lâzım gelmez iken ehl-i mürtezika vazîfeleri ve hinta ... talep eylediklerinde cevır ü eziyet eylediğün arz u mahzar birle ahâli-i fukarâ ilâm ve istirhâm ve 'inâyet itmeleriyle ehl-i mürtezikanın yedlerinde olan senedâtları mûcebince müstahak oldukları vazîfe ve murad almak ve şorbaların mu'tâd üzere tabh itdirilmek tevzî' ve taksîm ve bundan sonra dahi 'illet ve muhâlefet iderisen sonra bir dürlü cevâba kadir olamayup mu'âteb olacağını mukarrer bilüp hilâfından hazer eylesesin deyü bi'l-fi'l Darü's-sa'âdetim Ağası Beşir Ağa -dâme 'uluvvuhû-tarafından mühürlü mektup virilmekle vech-i meşrûh üzre amel olunmak için yazılmışdır. Fî Evâhir-i Şaban sene 1160.”⁸⁷

Yukarıda yer verilen hükümde; gelenek olduğu üzere vakıf mürtezikaları sahip oldukları Padişah beratı ile vakıftan ücret, ekmek ve çorba almaya devam ettikleri halde, vakfın hâlihazırdaki mütevellisinin ücret ve tayinatlarını talep ettiklerinde kendilerine eziyet ettiğini bildirmişlerdir. Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderdikleri 'arz-ı mahzar (toplu dilekçe) ile vakıf mütevellisinin tavrını arz eden fakir ahali ellerinde bulunan beratları gereğince ücretlerini ve gelenek olduğu üzere vakıftan aldıkları ekmek ve çorbanın da verilmesini talep etmişlerdir. Kudüs Kadısı, ... Kadısı, Kudüs-i Şerif ve Sahratullahi Müşerreffe ve Halilürrahman Vakfı mütevellisine yazılan hükümle müteveli uyarılmış ve denetiminin de Darüssaade Ağası Beşir ağa tarafından yapılacağı bildirilmiştir.

İmâret vakfa ilişkin 17 Safer 1193/ 6 Mart 1779 tarihli hükümde ise; vakfın H. 1191/ M. 1777-78 yılı vakıf gelirlerinden 9820 kuruşun vakfın masraflarını karşılamaya yetmediği şöyle izah edilmiştir:

“... bâ fermân-ı 'âlî mahfûz olan defterde vakf-ı şerîf-i mezkûre kurâ ve mezâri' vâridâtından vazâyif-i hademe ve simât-ı kerîm masârifeye ve ta'yinât ve emânât-ı müsâfirîn ve mücâvirîn ve muhtâcîn için

⁸⁷ BOA, ADVNS.AHK.ŞM (1): 174/3.

tabh olunan nân-ı azîz ve şorba için hinta ve pilav ve zerde için pirinç ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem- 'i asel bahaları ve masârif-ı ta'mirat ve levâzımı mühimmeye sarf olunmak üzere târih-i mezkûrede olan masârifin mecmû'î dokuz bin sekiz yüz yirmi kuruşa baliğ olmuş olmadığı ve el-haletu hezihi vakf-ı şerîf-i mezkûrun yüz doksan bir senesine mahsûben tevliyeti Kâtibleri Efendi Başhalîfesi Hafız Ahmed Halifenin 'uhdesinde olduğu ve bu sûretde vakf-ı şerîf-i mezkûrun îrâdını havâli-i mezkûrede olan kurâ ve arâzi-i mevkûfesinden hâsıl olageldiği der-kenardan müstebân...''⁸⁸

Bu hükmün devamında ise; vakfın gelirlerine Zahir Ömer'in musallat olduğu bildirilmiştir. 18. yüzyılda Filistin'in büyük kentlerinin çoğu, bölgesel ticareti tekeline almakta oldukça başarılı, yerel askeri liderlerce kontrol edilmiştir. Zahir el-Ömer ve sonrasında Cezzar Ahmed Paşa, Sayda Sancağı'nda politik ve ekonomik güç merkezlerini kurmuşlar ve Akka kentini de kendilerine merkez yapmışlardı.⁸⁹ Aşağıda yer verilen kısım örneğinden anlaşıldığına göre, Zahir Ömer ve tayin ettiği görevliler aracılığı ile vakıf köylüsünden birkaç yıllığına talep ettiği gelirler yine vakfın imâretinin çalışmasına engel olmuştur. Bahse konu anlatı ise şöyledir:

“... ve birkaç seneden beru maktûl Zâhir Ömer'in tasallut ve istilâsından nâşî îrâd-ı vakfa kesir gelmekle şart-ı vâkıfın adem-i icrâsına sebil müstakil olduğu zâhir ve numâyan ve felehü'l-hamdü ve'l-minnetu avnu inâyet-i bâri ile kuvve-i kâhire hazreti cihandâri sebebiyle şâkka-yı merkûm ve 'avânesinin levsî vücûdlarının imha ve izaleleri ile havâli-i merkûmenin hâlet-i aslisine rucuikayd u beyân olmağla el-hâletu hâzihî zikr olunan imâret-i şerîfede tabh olunan nân-ı azîz ve me'kulât ve mevadd-ı vesâirenin şart-ı vâkıf üzere tanzîmi mütevellî-i vakf olanlar tarafından mansûb kâimumakamlarının sadakât ve diyânet üzere hizmetlerine mütevakkıf ve menût olmağla...’’⁹⁰

Halilürrahman Vakfı'na ilişkin ahkâm defterlerinde karşımıza çıkan bir başka hükümdede ise, re'âyâdan bazı kişilerin vakfın yönetimine müdahale ederek, vakıf mütevellisini rencide ettikleri, dolayısıyla da vakfa zorbalık yaptıkları kayıtlıdır. Konuya ilişkin Dârussaade ağası Beşir Ağa tarafından Dîvân-ı Hümâyun'a gönderilen Rebiulevvel 1163/Şubat 1750 tarihli bir arz üzerine kaleme alınan hüküm şöyledir:

⁸⁸ VGMA, 814: 144-45.

⁸⁹ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century Patterns of Government and Administration*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 1973, s. 30-53.

⁹⁰ VGMA, 814: 144-145.

“...Kudüs-i Şerif eyâletinde vâki’ Hazreti Halilurrahman – salavatullahi ‘alâ nebiyyinâ ve ‘aleyh- ve Mescid-i Aksâ ve Sahrâtullah-ı Müşerreffe Evkâfından bazı kimesneler divân ve ‘askerî beratlarıyla ve kadı hüccetleriyle vezâif ve cerâye ve ziyâde ta‘yinât ihdâs idüb Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesi defterlerinde kaydı ve yedlerinde ‘arz ile maliye tarafından berevâtı yoğiken kadılara istid‘â ile cirâye muhdes vezâifesiyile mütevellî-i vakfın rencide ve vakfın külli gadr eylediklerinden gayrı Kadıların umûr-ı vakfda ve mütevellîlerin muhasebesinde kat‘a müdahaleleri yoğiken mahlûlâtдан arza varub ve muhasebesini gördüm deyu mütevellî olanlar rencide ve harc-ı muhasebesi namıyle akça taleb ve gadr itmeleriyle...”⁹¹

Buna göre, ellerinde ilgili görevlere atandıklarına dair herhangi bir berât ve kadı hüccetleri ve maliyeden beratları yok iken kadıya başvurarak vakıfta boş olan görevlerin kendilerine tevdi edilmesini talep etmişlerdir. Bu şekilde vakfın mütevellisinden bağımsız olarak kadıya başvurmaları neticesinde ise mütevellî rencide edilerek, vakfın yönetimi yok sayılmıştır. Hükmün devamında ise; kadıların vakfın ve mütevellîlerin işlerine kesin olarak müdahale etmedikleri belirtilmiş, yine bahse konu kişilerce vakfın muhasebesini gördüklerini iddia ederek, karşılığında muhasebe vergisi talep ettikleri kaydedilmiş ve böylece vakfa ikinci kez müdahale edilerek, vakfın mütevellisinin rencide edildiği kaydedilmiştir. Meselenin çözümüne ilişkin hükmün son kısmında ise; söz konusu vakıfların kanun ve uygulamalar doğrultusunda *serbestiyet* üzere tasarruf edildiği bildirilmiştir.⁹² Vakıf mütevellilerine hiçbir şekilde müdahale ve rencide edilmemesi emredilmiştir. Vakıfların işleyiş ve yönetim düzenini korumaya yönelik bu talep, taşrada vakıf işlerinin nezâretinin titizlikle yürütüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, vakıfların Haremeyn, ya da bazı durumlarda Sultan vakfı olup Dârussaade ağası idaresinde dahi olsa kamu işleri arasına alınmaması ve özel şikâyet konusu olması, vakfın hukuki niteliğinden ileri

⁹¹ VGMA, 814: 106/1.

⁹² “Haremeyn-i Şerifeyn için kurulan vakıfların, Kudüs’teki Kubbetü’s-Sahrâ ile el-Halil’deki İbrahim Camii vakıflarının, imâret de aralarında olmak üzere büyük Osmanlı saltanat vakıflarının parçası olan köyler, Osmanlı hukukundaki şartnameler gereği “*ber vech-i serbestiyet*” üzere tasarruf olunurdu. Bundan kasıt vakıf köylerin serbestiyeti olup, vergiden tamamen muaf olmaları değildir. Vakıf re‘âyâsının olağanüstü hallerde konan avarız cinsi vergilerden muafiyetidir.” Detaylı bir inceleme için bkz. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 56; Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu*, s. 324-28.

gelmektedir. Vakıf üzerinde devletin, teorik olarak bir tasarruf hakkı bulunmamaktadır.⁹³

Sonuç

Netice itibariyle yüzyıllar boyunca İslam devletleri ve toplumlarında kutsiyeti ile öne çıkan şehirlerden el-Halil şehrinin, Osmanlı merkezi yönetiminin hac organizasyonuna verdiği önem neticesinde sahip olduğu “dini” kent karakteri pekiştirilmiştir. Kente gelen hacıların doyurulması, ihtiyaçlarının karşılanması gibi amaçlar için Mekke, Medine ve el-Halil kentlerinde mevcut imâretlere, Osmanlı imâret zincirinin önemli bir halkasını oluşturan Haseki Sultan İmaretinin de ilave edilmesi ile Müslümanların dört kutsal kentinde fakir ve ihtiyaç sahiplerinin doyurulması sağlanmıştır. Adeta bir *hac imâreti*⁹⁴ fonksiyonunu yerine getiren bu imâretlerde fakir ve ihtiyaç sahiplerinin yanı sıra başta vakıf çalışanları, sufiler, hacılar ve seyyahlar olmak üzere toplumun çeşitli kesimleri de yemek yiyebilmiştir. Yerine getirdiği bu işlev sayesinde Halil İbrahim Sofrası olarak da bilinen *Simâtü'l-Halil*, Osmanlı döneminde de bölge için canlılığını sürdürebilmiştir. Aynı zamanda yüzyıllar boyunca el-Halil’e ve Osmanlı İmparatorluğu’nun *Hâdimü'l-Harameynü’ş-Şerifeyn* hâmilliğinin korunmasına hem maddi hem de manevi açıdan oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

Öte yandan, çalışma çerçevesinde incelenen muhasebe kayıtları da göstermiştir ki; Osmanlı merkezi yönetimi tarafından kontrol edilen bu vakıflar, önemli miktarda satın alma gücüne sahip büyük ve etkili bölgesel ekonomik kurumlardı. Bu vakıflar altyapı ve yatırımların idâme edilmesi, istihdam yaratma, yoksullukla mücadele gibi çeşitli devlet politikalarını izlemek için güçlü araçlardı. Bu nedenle, bu vakıfların kontrol ve izleme mekanizması sıradan vakıfların mekanizmasından daha dikkatli ve çok yönlü

⁹³ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, 1998, s. 39.

⁹⁴ Burada Haseki Sultan ve *Simâtü'l-Halil* imâretleri için kullanılan bu terimi, Kudüs’te bulunan Orta Asyalı ve Hintli sufi hacılara barınma ve yeme içme imkânı sağlayan Özbek, Afgan ve Hint tekkelerini “*hac imâretleri*” olarak tanımlayan Zarccone, bu tekkeler aracılığı ile Orta Asya, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ve Arap vilayetleri özelinde gerçekleşen kültürel, dinsel ve siyasi alışverişe dikkat çekmiştir. Bkz. Thierry Zarccone, *Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, Kabalcı Yay., İstanbul 2012, s. 19. Çalışmaya Mağrip’ten gelenler için benzer hizmetler sunan Meğaribe Mahallesi zâviyeleri üzerine bir inceleme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, “Sürdürülebilir Gelişimde Vakıfların Tarihi Rolü: Ebû Medyen el-Ğavs Zâviyesi,” *Keşkül Dergisi*, *Harem, Kudüs ve Mukaddesat*, (2018), Yaz 46, s. 79-85.

olmuştur.⁹⁵ Bu mekanizmada en etkili araç, yıllık ana muhasebe defteri ve standart kayıt ilkelerine göre tutulan çeşitli ayrıntılı kayıtlardan oluşan muhasebe sistemidir. Muhasebeye bağlı olarak, kontrol ve izleme mekanizması vakıf muhasebesinden sorumlu görevliler ve denetçiler sayesinde zamanının standartlarına göre etkili olmuştur. Vakfın hesapları her yıl bir kez vakfın mütevellisine sunulsa da, denetim makamlarının temsilcileri tarafından ara denetimler ve genellikle bir şikayeti takiben yerel kadılar tarafından vakıf muhasebesinin denetlenmesi her zaman mümkün olabilmıştır.⁹⁶

Çalışma çerçevesinde incelenen ve 18. yüzyıl başına tarihlenen muhasebe kayıtları Halilürrahman Vakfı'nın gelir kaynaklarının tarımsal ürünler olduğunu, gider kaynakları arasında ise *simât* giderlerinin önemli bir paya sahip olduğunu göstermiştir. Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen hükümler ise *simâtın* etkinliğinin 18. yüzyılda da devam ettiğini, ekmek ve buğday aşısı ile zerdenin ikram edilen yemekler olduğunu göstermiştir. Ancak yüzyıl içerisinde zaman zaman gerek vakıf yöneticileri gerekse yerel yöneticiler tarafından yapılan ihlaller, müdahale ve mütegalibelikler nedeniyle vakıf imâretinin harap olduğu, hizmet sunamaz hale geldiği de olmuştur. Merkezi hükümet tarafından takip edilen bu ihmal, ihlal ve mütegalibeliklerin çözümünde ise yerel makamlara çeşitli hükümler gönderilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA):

Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d) 1431.

Şam Ahkâm Defteri (ADVNS.AHK.ŞM) (1): 174/3.

Evkaf Haremeyn Mukataası Surre Defterleri (EV.HMK.SR.d) 1971.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Ahkâm-ı Mekke ve Medine ve Mısır: 814: 106/1; 341: 392; 815: 144-45; 238: 20.

Vakfiye Defterleri: 608-2: 235/ 178.

Atık Şahsiyet Defterleri: 524: 2-29.

⁹⁵ Kayhan Orbay, "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies*, vol. 1, no. 2, 2017, s. 145-146.

⁹⁶ Orbay, "Imperial Waqfs", s. 146.

Kitap ve Makaleler

- Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1994, c. 7.
- Akkaya, Y., *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.
- Alkan, M., "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği," *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C.4, 2010, s. 825-842.
- Armağan, A. L., "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XX, İstanbul 2000, s. 73-76.
- Atalar, M., *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Ayar, A. R., "Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl. 1738) 'Mir'âtü's-Safâ' Adlı El Yazmasının Tanıtılması", *Uluslar arası Amasya Sempozyumu, (4-7 Ekim 2017), Bildiriler Kitabı 2. Cilt (Edebiyat, Dil, Kültür)*, Kitabek, Amasya 2017, s. 777-786.
- Bakhit, M. A., *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982.
- Barbir, K. K., *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980.
- Barkan, Ö. L., "Ayasofya Cami'i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 342-379.
- Barkan, Ö. L., "Edirne ve Civarındaki bazı imâret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları", *Belgeler*, 1/2 (1964), s. 235- 377.
- Barkan, Ö. L., "Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 297-341.
- Barkan, Ö. L., "İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, Sayı 1-2, 1963-64, s. 239-296.
- Barkan, Ö. L., "Süleymaniye Cami ve İmâreti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, s. 109-112.
- Behrens-Abouseif, D., "Qâytbây's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribât and the Dashishah," *Mamluk Studies Review*, 2 (1998), s. 61-71.
- Beyazıt, Y., "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, Vol. 5, Issue 1, (2013), s. 39-69.
- Bilge, M. L., "Halil", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 305-306.

- Cohen, A., *Palestine in the 18th Century Patterns of Government and Administration*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 1973.
- Coşkun, M., “Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk* by Kadrî (17th century),” *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001, 307-322.
- Emecen, F. M., “Kuruluşta Küçük Kaynarca'ya,” Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.) *Osmanlı Medeniyeti ve Tarihi*, Cilt I, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, s. 32.
- Emecen, F. M., “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri, Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S 5, İstanbul 2005, s. 110-111.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 9 (1671–72), Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- Faroqhi, S., “Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth- and Seventeenth Century Anatolian Hostelrys (*imâret*)”, in *Feeding People, Feeding Power, İmârets in the Ottoman Empire*, edited by Amy Singer, Christoph Neumann and Nina Ergin (İstanbul: Eren, 2007), s. 197-208.
- Faroqhi, S., “Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents”, *Turcica*, 1981, s. 90-121.
- Faroqhi, S., *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- Fişne, R., *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Suresi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.
- Gülen, A., *Kudüs ahalisi surresi: Transkripsiyon ve tahlil (1593-1623)*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Güler, M., “The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims,” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak 2016, s. 27-35.
- Güler, M., *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011 .
- Güneş, H. H., “17. Yüzyılda Kudüs Halilürrahman Vakfı Görevlileri ve Vakfın İşleyişindeki Rollerini,” *Journal of History Culture and Art Research*, 7(1), 647-662.
- el-Hanbelî, M.U., *el-Ünsü'l-Celil bi-Târîhi'l-Kudsi ve'l-Halil*. C. II, Mektebetü'l-Muhtesib, Amman 1973.
- Hasibe M. (haz.), *Ahmed Fakih: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe*, Ankara 1974.

- Hathaway, J., *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- Heffening, W., “Waqf”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, E. J. Brill, Leiden 1934, s. 1096- 1103.
- İnalcık, H., “İstanbul: An Islamic City,” *Journal of Islamic Studies*, 1(1990), s. 10-11.
- İnalcık, H., “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, 1998, s. 33-54.
- İnalcık, H. ve Quataert, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1300-1600, C. 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- Karga, B., *Hıfzı'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, ve Mirât-ı Kudüs (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.
- Kazancıgil, R., *Edirne İmaretleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Köprülü, F., “Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938), s. 1-6.
- Meier, A., “For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and İmârets in Early Ottoman Damascus,” in *Feeding People, Feeding Power: İmârets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann, and Amy Singer, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 121-47.
- Memiş, Ş. E., “Between Ottomanisation and Local Networks: Appointment Registers as Archival Sources for Waqf Studies. The Case of Jerusalem's Maghariba Neighborhood. Ordinary Jerusalem 1840-1940”, *Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), Brill Academic Pub., Leiden 2018, s. 75-99.
- Memiş, Ş. E., “‘Feeding only for the Face of God’: Functioning of the *Simât al-Khalil* during the 18th Century”, *Charity and Humanitarian Action in the Near East from Antiquity to the Present Day (17-18 November 2019)*, Institut Français du Proche-Orient (Ifpo), Amman/Jordan.
- Memiş, Ş. E., “Halilürrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 72 (2020/2): 77-114.
- Memiş, Ş. E., “‘Nebzetü'l-Menâsik’: en-Nakşibendî el-Muradî'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi”, *Dini Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*, DBY Yay., İstanbul, 170.
- Memiş, Ş. E., “Osmanlı Kudüs'üne Ait H. 1195/ M. 1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21) 3, 720-752.

- Memiş, Ş. E., “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâmçe Defterleri: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği” *Vakıflar Dergisi*, 39 (2013), s. 115-146.
- Memiş, Ş. E., “Sürdürülebilir Gelişmede Vakıfların Tarihi Rolü: Ebû Medyen el-Ğavs Zâviyesi,” *Keşkül Dergisi, Harem, Kudüs ve Mukaddesat*, (2018), Yaz 46, s. 79-85.
- Memiş, Ş. E., “Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnameleri: Morali Bahtî'nin ‘Manzûme fî Menâsiki'l-Hacc'ı Örneği”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018)*, Ankara 2018.
- Memiş, Ş. E., *Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler ve Görevliler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Memiş, Ş. E., *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703–1831*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2016.
- en-Nablusî, A. İ., *el-Hadratü'l-unsıyye fî'r-rihleti'l-Kudsiyye*, Tahk. Ekrem 'Ulebî, Mesadîr Yay, Beyrut 1411/1990.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- Orbay, K., “Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)”, *Accounting Historians Journal*, 40, (2013), s. 31-50.
- Orbay, K., “Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System”, *Endowment Studies*, vol. 1, no. 2, 2017, s. 145-146.
- Orbay, K., “Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, 39, (2007), s. 3-48.
- Orbay, K., “The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657)”, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2001.
- Orbay, K., “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; vakfiyeler, şeriye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, 29, (2006), s. 27-41.
- Orbay, K., “Distributing Food, Bread and Cash: Vakıf Taamhoran and Fodulahoran Registers as Archival Sources for İmârets”, *Feeding People, Feeding Power: İmârets in the Ottoman Empire*, İstanbul 2007, s. 171-196.
- Orbay, K., “Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfı. “*H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*”, (2011), s. 159-165.
- Paksu, M., Mehmet, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, Nesil Yayınları, İstanbul 2000.

- Peri, O. "Waqf and Ottoman Welfare Policy", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35, (1992), s. 167-186.
- Prochazka-Eisl, G., "Evliyâ Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, Nuran Tezcan (yay.), YKY, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 347-364.
- Sevinç, T., "Mescidü'l-Aksa ve Kubbetü's-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6 (1), 2016, s. 111-137.
- Singer, A., "İmâret", *The Ottoman World*, ed. C. Woodhead, (London 2012), 72-85.
- Singer, A., "Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen," *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 35, No. 3, *Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam* (Winter, 2005): 485.
- Singer, A., *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, Albany 2002.
- Singer, A., *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- St. Laurent, B. and Riedlmayer, A., "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol.10 (1993), s. 76-84.
- Şensoy, F., "Ebubekir Paşa'nın İstanbul'daki Sıbyan Mektebi ve Sbil Vakfı'nın 1867-68 Yıllarına ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni ve Dinamik Yapı", 13 (1), Sakarya 2018, s. 391-416.
- Şensoy, F., "Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek XVIII. Yy.", *Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı (MUFTAV)*, Sayı 7, 2014, s. 76-103.
- Tuğluca, M., *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikayet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yay., Ankara 2016.
- Uluçam, A., "Haremü'l- Halil", *DİA*, C. XV, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 308.
- Uslu, Ö., *1144 numaralı Kudüs-i Şerif surre defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Kırklareli 2019.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972.
- Ünver, A. S., *Fatih Aşhânesi Tevzî'nâmesi*, Ankara 1953.
- Yediyıldız, B., "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, MEB Yay., İstanbul 1986, 153.
- Yıldırım, D.K., *Fezâyilü'l-Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kuds*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

- Zarcone, T., *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, Kabalcı Yay., İstanbul 2012.
- Ze'evi, D., *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

KAPTAN-I DERYA KÜÇÜK HÜSEYİN PAŞA'NIN GELİRLERİ VE GİDERLERİ

INCOMES AND EXPENSES OF CHIEF ADMIRAL KUCUK HUSEYIN PASHA

Ertan ÜNLÜ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 08.03.2021

Kabul: 12.03.2021

Article Info

Received: March 8, 2021

Accepted: March 12, 2021

Özet

Bu makale; varidat ve masarifat defterlerinden yola çıkarak, III. Selim döneminde (1789-1807) yaklaşık on iki yıl kaptan-ı derya olarak hizmet etmiş olan Küçük Hüseyin Paşa'nın (1792-1803), kazancı ile birlikte, görevi boyunca yaptığı harcamalara odaklanmaktadır. Bundaki amaç; Osmanlı İmparatorluğu'nun kabuk değiştirdiği bir süreçte, üst düzey bir yönetici elitin gelir giderlerinin ne kadar birbirleriyle örtüşür nitelikte olduğunu ve bu gelir giderlerin hangi oranda onun hususi muhasebesini yansıttığını gözler önüne sermektir. Ayrıca, tüketim kalıpları açısından Küçük Hüseyin Paşa'nın nasıl bir profil çizdiği, çalışmada resmedilecektir. Zira o, yazdığı vasiyetnameyle, düyunlarının ödenmesi talebinde bulunan borçlu bir kaptan paşa olarak hayata veda etmiştir. Öte yandan Küçük Hüseyin Paşa, müsriflik ile cömertlik arasında bir dikotomi ekseninde literatürde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Küçük Hüseyin Paşa, kaptan-ı derya, varidat ve masarifat defterleri, gelirler, giderler.

Abstract

This article, which starts out from the registers of incomes and expenses, focuses on the costs and revenues of Küçük Hüseyin Pasha (1792-1803), who served as the chief admiral about twelve years during the reign of Selim III (1789-1807). The purpose of this research is to point out how the incomes and expenses of a ruling elite coincided with each other and to what extent these incomes and expenses reflect his private accounting in a period of which the Ottoman Empire was changing its shell. In addition, this study demonstrates the profile of Küçük Hüseyin Pasha in terms of consumption aspects. Yet, he passed out as an indebted chief admiral, who wrote a will in which he requested the payment of his debts. On the other hand, Küçük Hüseyin Pasha is evaluated in the literature on the axis of a dichotomy between lavishness and generosity.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: eunlu@ankara.edu.tr.

Keywords: *Küçük Hüseyin Pasha, chief admiral, revenue and cost books, incomes, expenses.*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik yapısının bir aynası olan Osmanlı Arşivi, bünyesinde çok çeşitli belge koleksiyonları barındırmaktadır. Bu belge koleksiyonları arasında, “*rûznâmçe*” olarak adlandırılan ve hem imparatorluğun merkezi hazinesinin hem de taşradaki eyaletlerinin gelir giderlerini gösteren hesap cetvelleri de yer almaktadır; saray, tersane, tophane gibi diğer devlet kurumlarının tuttuğu benzer kayıtlar da bunlara ilave olunmaktadır.¹

Aslına bakıldığında bu belgeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir giderlerini kontrol altına alma arzusunun bir sonucudur. Çünkü imparatorluk, bürokratik yapısında görev yapan herkesten veya her kesimden hesap tutmasını istemekte ve hem ilgili vazifenin yerine getirilmesi hem de muhasebe açısından hesabının verilmesini beklemektedir.² Zaten bu kayıtlar da bunun göstergesidir ve sadece devlet kurumlarıyla sınırlı da değildir. Zira Mehmet Genç'in “*özel muhasebe defterleri*” olarak vurguladığı³ ve büyük çoğunlukla merkez ve taşradaki yönetici elitlerin hususi hesaplarını ihtiva eden, ki bunlar arasında esnaf, tüccar, sarraf⁴ vb. ticaret erbabı kişilere ait olanlar da vardır, “*varidat ve masarifat defterleri*”⁵ de bu türdendir.

¹ Bunlarla ilgili birkaç çalışma için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, “Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) yılına Âit Muhasebe Bilançosu”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23/1-2, 1963, s. 380-398; Salim Ayduz, “Cıgalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi İçin Tophâne-i Âmire'de Hazırlanan Toplar ve Tophâne-i Âmire'nin 1012 (1604) Yılı Gelir-Gider Muhasebesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 2, 1998, s. 139-172; Ahmet Şimşirgil, “Osmanlı İdaresinde Uyvar'ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1998, s. 325-355; Mehmet Genç-Erol Özvar (Haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, 2 cilt, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006.

² Erol Özvar, “Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, Haz.: Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 197.

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2012, s. 347.

⁴ Hülya Taş, padişah adına yetki kullanan askeri-idari-mali görevlilerin, özellikle de taşradaki üst düzey yöneticilerin, yetkilerini kullandıkları zaman zarfında kayıtlar tuttuklarını belirtmekte ve merkez bürokrasisinin ilgili bürolarında bu kayıtların örneklerine rastlandığını dile getirmektedir. Bu noktada ise, buyruldiyat defterleri ile *D.BŞM.d. 04043* numaralı deftere atfen sarraf defterlerini örnek olarak vermektedir. Zira Taş, 59 sayfadan oluşan *D.BŞM.d. 04043* numaralı defterin, sarraf, kapı kethüdası ve ayan arasındaki ilişkileri göz önüne sermesinden dolayı, bir sarraf defteri olarak nitelendirilebileceğini vurgulamaktadır. Bkz.: Hülya Taş, “‘İş Erliği’nden ‘Subaşılık’a: Kariyer Basamaklarını Tırmanan Üsküdar Emimi Timurhan Bey”, *Journal of Turkish Studies*, S. 52, 2019, s. 292-293; *D.BŞM.d. 04043*.

⁵ Varidat ve masarifat defterleriyle ilgili yapılmış birkaç çalışma için bkz.: İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1981; Hüseyin Özdeğer, “III. Ahmed'in Varidat ve Masarifat Defteri”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, S. 1, 1987, s. 305-352; Dündar Aydın, “Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda

Bu minvalde araştırmamızın merkezinde de varidat ve masarifat defterleri yer almakta ve bu defterlerden yola çıkarak, burada, III. Selim döneminde (1789-1807)⁶ yaklaşık on iki yıl kaptan-ı derya olarak hizmet etmiş olan Küçük Hüseyin Paşa'nın (1792-1803), kazancıyla birlikte, kaptan paşalığı boyunca yaptığı harcamalarına odaklanılmaktadır. Bundaki amaç; Osmanlı İmparatorluğu'nun kabuk değiştirdiği bir süreçte, üst düzey bir yönetici elitin gelir giderlerinin ne kadar birbiriyle örtüşür nitelikte olduğunu ve bu gelir giderlerin hangi oranda onun hususi muhasebesini yansıttığını gözler önüne sermektir. Nihayetinde Küçük Hüseyin Paşa, yazdığı vasiyetnameyle, duyularının ödenmesi talebinde bulunan borçlu bir kaptan paşa olarak hayata veda etmiştir.⁷ Ayrıca o, müsriflikle cömertlik arasında bir dikotomi ekseninde literatürde değerlendirilmektedir.⁸ Dolayısıyla bu çalışma, bir anlamda Küçük Hüseyin Paşa'nın tüketim kalıpları açısından nasıl bir profil çizdiğini anlamaya yönelik bir çaba ile kaleme alınmıştır.

Bu doğrultuda makalede öncelikle Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın hayatına kısaca yer verilecektir. Zira bu, onun kazanç ve harcamalarını daha anlamlı hale getirecektir. Ardından ise varidat ve masarifat defterlerinin kaynak değeri irdelenerek, çalışmada kullandığımız kayıtlara değinilecektir. Son kertede de bu kayıtlardan yola çıkarak, Küçük Hüseyin Paşa'nın gelir giderleri değerlendirilecektir.

Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi", *OTAM*, s. 8, 1997, s. 393-477; Muzaffer Doğan, "XIX. Yüzyıl Başında Babıali'de Gündelik Faaliyet ve Teşrifat: 1810 Tarihli Bir Masraf Defteri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2001, s. 29-50; Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşasının Masraf Bilançosu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 22/34, 2003, s. 107-124; Ertan Gökmen, "Cevdet Paşanın Bir Aylık Aile Bütçesi", *Erdem*, S. 45/46/47, 2006, s. 87-108; Halime Doğru, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kamanıçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006; Fatih Bozkurt, *III. Mustafa Dönemine Ait Bir Kadınefendinin Masraf Defteri*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2016; Faruk Doğan, "Sahibi Bilinmeyen Hususi Bir Masraf Defterinin Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Açısından Kullanılabilirliğine Dair Bir Deneme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 18/2, 2018, s. 335-376.

⁶ III. Selim dönemi ve bu dönemde donanma ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Kapı Yay., İstanbul 2008; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 207-266.

⁷ *TSMA.e. 143/6, 143/8, 167/11, 751/22, 760/3*; Nejad Göyünç, "Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa", *Tarih Dergisi*, c. 2, S. 3-4, İstanbul 1952, s. 44-47.

⁸ Mehmed Süreyya'ya göre Küçük Hüseyin Paşa çok cömerttir ve borçlarına mal varlığı yetmemiştir. N. Göyünç ise, paşanın eline geçen parayı müsrifâne bir surette sarf etmesi ve bu yüzden borç içinde kalarak metrukatının satılmasını, paşa hakkında ileri sürülen suçlamalardan biri olarak değerlendirmektedir. Bkz.: Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 3, Haz.: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 724; N. Göyünç, "...Küçük Hüseyin Paşa", s. 49.

1. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Hayatı

Gürcü ya da Çerkez kökenli olduğu vurgulanan Küçük Hüseyin Paşa'nın⁹ ne zaman doğduğu konusunda kaynaklar suskundur. Bununla birlikte, vefatında kırk altı yaşında olduğu bilgisinden yola çıkarak, onun, 1757/58 yıllarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

Ufak tefek olmasından dolayı kendisine “küçük” lakabı verilmiş olan Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığa ve hanedan damatlığına uzanan öyküsü, Ahıskalı Silahdar İbrahim Paşa'nın 1767-1768 yılında onu III. Mustafa'ya takdim etmesiyle başlamıştır. Küçük Hüseyin Paşa için bir dönüm noktası olan bu başlangıç, ona sarayın kapılarını açmıştır. Önce enderunda öğrenim gören Küçük Hüseyin, ardından Şehzade Mehmed'in hizmetine girmiştir. III. Selim'in 7 Nisan 1789'da tahta geçişi ise, onun kaderini değiştirecektir. Zira mabeyncilik ve tebdilcilik göreviyle “hâne-i hâssa”ya alınan Küçük Hüseyin Ağa, beş altı ay gibi çok kısa bir süre zarfında başçukadar olmuştur. Ahmed Vasıf ile Ahmet Cevdet Paşa'nın “tarik-i enderûn” a aykırı olarak nitelediği bu yükseliş¹⁰, Küçük Hüseyin Ağa'yı III. Selim'e daha da yakınlaştırmıştır. Çünkü Hüseyin Ağa hem hükümdarın Beşiktaş İhlamur'daki nişan talimlerine katılacak hem de Fransız elçisi H. Sebastiani ile İshak Bey'in Osmanlı ordusuna yeni nizam verme çalışmalarında yer alacaktır. Bu da padişahın sevgi ve takdirini kazanmak demektir. Zaten III. Selim'in 10 Mart 1792'de vezaret rütbesiyle Küçük Hüseyin Ağa'yı kaptan-ı deryalığa ataması bu sevgi ve takdirin açık göstergesidir. Ayrıca bu sevgi ve takdir, I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan ile Küçük Hüseyin Paşa'nın 29 Mayıs 1792'de kıyılan nikahıyla, ziyadesiyle perçinlenecektir.

Her ne kadar Ahmed Vasıf ile Ahmet Cevdet Paşa III. Selim'in tahta geçişinin ardından Küçük Hüseyin Ağa'nın önce mabeyncilik ve tebdilcilik görevine getirilmesi ve beş altı ay sonra da başçukadar olmasını enderun tarikine aykırı olarak nitelese de, aslında ortada bir usulsüzlük yok gibidir. Zira on yaşlarında saraya giren Hüseyin Ağa'nın, bu vazifeye getirilene kadar, neredeyse yirmi beş yıllık saray tecrübesi bulunmaktadır. Dolayısıyla onun rastgele seçilmediği muhakkaktır. Elbette ki Küçük Hüseyin Ağa'nın III.

⁹ Küçük Hüseyin Paşa'nın hayatı büyük oranda şu çalışmalardan derlenmiştir: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, Dersaadet 1309, s. 266-267; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, Haz.: Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yay., İstanbul 2017, s. 821-827; N. Göyünç, “...Küçük Hüseyin Paşa”, s. 35-50; Aynı yazar, “Hüseyin Paşa, Küçük”, *DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 6-8; Münir Aktepe, “Husayn Pasha (Küçük Hüseyin Pasha)”, *The Encyclopedia of Islam*, c. III, 1986, s. 627-628; J. H. Mordtmann, “Hüseyin Paşa (Küçük)”, *İA*, c. 5/1, İstanbul 1987, s. 654-655; M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 3, s. 724.

¹⁰ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr...*, s. 822; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, s. 266.

Selim'le arasının iyi olmasının bunda payı vardır. Ancak sarayın kaideleri onun için de işlemiş olmalıdır.

Hizmetkar olarak girdiği sarayda, kariyer basamaklarını tırmanarak hanedan damadı bir kaptan-ı deryaya dönüşen Küçük Hüseyin Paşa'nın donanmadaki ilk faaliyeti, Ege Denizi'ndeki korsanlarla yaptığı mücadeledir. Zira bu dönemde Ege Denizi'nde pek çok Rus bandıralı korsan, Osmanlı tüccar gemilerinin seyrüseferine engel olmakta, onları yağmalamakta ve kıyılara da baskınlar düzenlemektedir. Dolayısıyla Küçük Hüseyin Paşa'nın öncelikli görevi bu sorunu çözmektir. Zaten o da, Esmâ Sultan'la kıyılan nikahının ardından, düğünlerini gerçekleştirmeden, 10 Haziran 1792'de denize açılmış ve on parça tekne ile Porte-kale'de (Lagia) faaliyet gösteren Lambro Katsoni (Canziani) adlı korsanı etkisiz hale getirmiştir. Yine Lambro'nun ortaklarından Kara-Katzanis'i (Karakaçan) de yakalayarak idam ettiren Küçük Hüseyin Paşa, 29 Eylül 1792'de İstanbul'a dönerek, Esmâ Sultan'la yarım kalan mutluluğunu bir düğünle taçlandırmıştır (19 Aralık 1792).

Donanma eğitimi olmayan bir kaptan-ı derya olarak ilk görevinden muvaffakiyetle dönen Küçük Hüseyin Paşa'nın bu başarısı, onun padişah nezdindeki nüfuz ve itibarını daha da arttırmıştır. Zaten onların arasında bir abi kardeş diyalogu bulunmakta ve Küçük Hüseyin Paşa, "*karındaşı a'zam*"¹¹ olarak III. Selim'e hitap etmektedir. Fakat bu yakınlık, diğer devlet ricalinin kıskançlığını celbetmiştir. Dolayısıyla Küçük Hüseyin Paşa, rakiplerinin girişimiyle, 13 Aralık 1797'de¹² Pazvandoğlu İsyanı'nı bastırmak için Rumeli seraskerliğine tayin edilerek, rutin seyrüsefer faaliyetleri dışında ayrılmadığı İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.

Yeni görevini; ilkbahardan önce cepheye hareket etmemek, vazifesi sona ermeden donanmaya dönmesi istenmemek ve Anadolu valisi Seyyid Ali Paşa'nın Eflak'a gönderilmesi şartlarıyla kabul eden Küçük Hüseyin Paşa, 6 Nisan 1798'de sefer tuğunu dikmiş ve Mayıs başlarında Vidin'e yakın bir yer olan Lom'a ulaşmıştır.¹³ Rumeli valisi Mustafa Paşa, Anadolu valisi Seyyid

¹¹ *T SMA.e. 429/18, 429/22, 429/23, 429/26, 429/29, 429/30, 429/32, 429/49, 429/50.*

¹² N. Göyünç, Küçük Hüseyin Paşa'nın 1 Aralık 1797'de Vidin'e serasker tayin edildiğini belirtse de, Ahmed Vasıf Tarihi ile *T SMA.d. 02106* numaralı masraf defterinde Küçük Hüseyin Paşa'nın 13 Aralık 1797 (23 C 1212)'de Rumeli seraskerliğine atandığı vurgulanmaktadır. Karşılaştırma için bkz.: N. Göyünç, "...Küçük Hüseyin Paşa", s. 39; Aynı yazar, "Hüseyin Paşa, Küçük", s. 7; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr...*, s. 268; *T SMA.d. 02106*, s. 2b.

¹³ Ahmet Vasıf ve Ahmed Cevdet Küçük Hüseyin Paşa'nın Vidin'e hareketini 10 Nisan 1798 olarak vermektedir. N. Göyünç de Küçük Hüseyin Paşa'nın 10 Nisan 1798'de Vidin'e hareket ettiğini ve 22 Nisan'da da kale yakınlarına ulaştığını belirtmektedir. Yücel Özkaya ise Küçük Hüseyin Paşa'nın 12 Nisan'da İstanbul'dan yola çıktığını ve yine 22 Nisan'da Vidin civarındaki

Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa gibi valilerin yardımıyla hem karadan hem de ince donanma vasıtasıyla Tuna'dan Vidin Kalesi kuşatılsa da, yeterli asker ve malzeme yokluğundan bir sonuç alınamamıştır. Zaten imparatorluk, kısa bir süre sonra Küçük Hüseyin Paşa'yı geri çağırmıştır. Çünkü Mısır, Napolyon tarafından tehdit altındadır. Ancak Hüseyin Paşa hemen İstanbul'a dönme niyetinde değildir. Zira o, itibarı için Pazvandoğlu meselesini halletmelidir. Çözüm ise, merkezin Pazvandoğlu'nu affetmesidir. Dolayısıyla Küçük Hüseyin Paşa bu konuda Pazvandoğlu'nu destekleyecek ve ona kapıcıbaşılık rütbesi verdirerek, sorunun üstesinden gelecektir.

İstanbul'a gecikmeli olarak Mart 1799'da dönen¹⁴ Küçük Hüseyin Paşa'nın yeni faaliyet sahası Mısır'dır ve o da hemen Akdeniz'e açılacaktır. Zira Napolyon hala Mısır'dadır ve İngiliz donanması Mısır sahillerini abluka altına almıştır. Zaten Küçük Hüseyin Paşa da Akdeniz'e vardığında İngiliz donanmasına katılmıştır. Amaç, Napolyon'un Mısır'dan gizlice Fransa'ya kaçmasına engel olmaktır. Ancak bunda başarı elde edilememiştir. Çünkü Napolyon Ağustos 1799'da Mısır'ı terk etmiştir. Bunun üzerine Küçük Hüseyin Paşa, Fransızları teslim olmaya zorlamak için kethüdası Hüsrev Ağa'yı altı bin kişilik bir kuvvetle Ebûkîr'da karaya çıkartmış (Mart 1801) ve Reşid ile Rahmaniye alınmıştır. Dolayısıyla Fransızlar antlaşma imzalamak durumunda kalarak, Mısır'dan ayrılmışlardır (27 Haziran 1801).

III. Selim'i çok memnun eden bu başarısının ardından İstanbul'a dönen Küçük Hüseyin Paşa, geri kalan yıllarında Ege Denizi'ndeki adalar ile Mora sahilleriyle meşgul olmuş ve verem hastalığına yakalanarak 7 Aralık 1803'te ölmüştür.¹⁵ Tecrübesiz bir kaptan-ı derya olarak çok fazla kendini gösterme

Çoban Köprüsü'ne geldiğini vurgulamaktadır. Öte yandan *TSMA.d. 02106* numaralı masraf defterinde, paşanın 6 Nisan 1798'de (19 L 1212) sefer için tuğ diktiği yazılıdır ve Hüseyin Paşa 17 Nisan'da daha Büyükçekmece ile Silivri civarındadır. Paşanın Edirne ve Pazarcık üzerinden Lom'a ulaşması da mayıs başlarına tekabül etmektedir. S. Shaw da ordunun mayıs başlarında Vidin'e ulaştığını dile getirmiştir. Karşılaştırma için bkz.: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 306; Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr...*, s. 275; N. Göyünç, "...Küçük Hüseyin Paşa", s. 41; Aynı yazar, "Hüseyin Paşa, Küçük", s. 7; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyânları (1791-1808)*, TTK, Ankara 2020, s. 55; S. J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim...*, s. 321; *TSMA.d. 02106*, s. 10a-12a.

¹⁴ N. Göyünç, Küçük Hüseyin Paşa'nın Ocak 1799'da İstanbul'a döndüğünü belirtse de, masraf defterlerinden Küçük Hüseyin Paşa'nın 20 Mart 1799'da daha Büyükçekmece civarında olduğu anlaşılmaktadır. Paşanın İstanbul'a gelerek Divân-ı Hümâyün'a katılması da 22 Mart 1799'dur. Karşılaştırma için bkz.: N. Göyünç, "...Küçük Hüseyin Paşa", s. 43; Aynı yazar, "Hüseyin Paşa, Küçük", s. 7; *TSMA.d. 02094*, s. 26b; *TSMA.d. 02098*, s. 1b.

¹⁵ Ahmed Cevdet ve Mehmed Süreyya'ya göre Küçük Hüseyin Paşa, adamı Hüsrev Paşa'yı Mısır valisi olarak tayin ettirmesinden dolayı halkın dil uzatması sebebiyle kahrından hastalanmıştır. Bkz.: Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, s. 267; M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 3, s. 724.

fırsatı elde edememiş olsa da, III. Selim'in, donanmanın ihtiyaç duyduğu ıslahatı kavrayıp özümseyecek ve uygulayacak bir kaptan paşayı Küçük Hüseyin Paşa'nın şahsında bulduğu muhakkaktır.¹⁶ Haddizatında Fransız gemi mimarı Jacques Balthazard le Brun ile iki asistanı Jean Baptiste Benait ve Toussaint Petit'in 1793'te İstanbul'a getirilmesi; Osmanlı donanmasının kırk beş yeni savaş gemisiyle takviye edilmesi; tersanede havuz inşası ve sarayın onarımı; sefer dönüşü gemi mürettebatının memleketlerine gönderilmeleri usulünün kaldırılarak kış aylarında da talim ve terbiyelerinin devam etmesi; donanma kaptanlarının ehliyetlerine göre sınıflandırılması; marangozların donanma gediklileri arasına alınarak usta işçi sınıfı meydana getirilmesi; kalyonların büyük ve küçük olarak ayrılması gibi faaliyetler de bunu yansıtmaktadır. Bu noktada da Küçük Hüseyin Paşa, modern Osmanlı denizciliğinin kurucusu olarak adlandırılmaktadır.¹⁷

2. Çalışmanın Kaynakları: Varidat ve Masarifat Defterleri

Yukarıda da değinildiği üzere, M. Genç'in özel muhasebe defterleri olarak vurguladığı varidat ve masarifat defterleri, içlerinde ticaret erbabı kişilere ait olanları yer almakla birlikte, genellikle yönetici elitlerin hususi hesaplarını ihtiva eden bir kaynak grubudur. Bu kaynak grubu, Osmanlı Arşivi'nde maliyeden müdevver defterler, müteferrik defterler, Kamil Kepeci, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi gibi farklı fonlar arasında bulunmakta ve zaman dilimi bakımından 1-2 haftadan başlayıp 20-30 yıla kadar uzanan değişik boyutlarda olabilmektedir.¹⁸

İlgili şahsın gelir düzeyi, bu gelirleri nerelerden elde ettiği, giderleri vb. konularda son derece ayrıntılı veriler sunan, bu bağlamda da Osmanlı seçkinlerinin yaşam tarzı, tüketim kalıpları, gündelik hayatı, ilişki ağları gibi değişik mevzuların aydınlatılmasının yanı sıra, kültür tarihi çalışmalarına da katkı yapacak nitelikte olduğu değerlendirilen bu defterler,¹⁹ varidat defteri, masarifat defteri şeklinde ayrı ayrı olabileceği gibi, her ikisini kapsayan tek bir defter biçiminde de bulunabilmektedir. Misal vermek gerekirse; F. Bozkurt'un bir kadın efendinin masraflarına odaklandığı kitabında kullandığı defter sadece bir masraf defteri iken, İ. M. Kunt'un bir Osmanlı valisinin kazanç ve harcamalarını ele aldığı eserinde yararlandığı defter, hem varidat

¹⁶ D. Panzac, *Osmanlı Donanması...*, s. 216.

¹⁷ N. Göyünc, "...Küçük Hüseyin Paşa", s. 48; Aynı yazar, "Hüseyin Paşa, Küçük", s. 7; J. H. Mordtmann, "Hüseyin Paşa (Küçük)", s. 654; S. J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim...*, 207-2017; Panzac, *a.g.e.*, s. 216-235.

¹⁸ M. Genç, *...Devlet ve Ekonomi*, s. 347.

¹⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 347; İ. M. Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri...*, s. 1; F. Bozkurt, *...Bir Kadınefendinin Masraf Defteri*, s. 17.

hem de masarifatı birlikte içermektedir.²⁰ Dolayısıyla defterlerin düzeni birbirinden farklılık arz edebilir.

Öte yandan bu defterlerin büyük bir bölümünün kime ait olduğu da bilinmemektedir. Çünkü genellikle kâtipler, “*veliyyü'n-ni'am efendimizin irâdâtı, vâridâtı*” ya da “*veliyyü'n-ni'am efendimizin masârifâtı*” şeklinde bir başlıkla konuya girmekte ve defterini tuttuğu efendinin kimliğini nadiren zikretmektedir. Ancak satır aralarında yer alan küçük ipuçlarının yanı sıra, gelirler ve giderler arasında mukataa, cizye, esham gibi hazineye ait kayıtların mevcudiyeti, kimlik tespitini kolaylaştırır niteliktedir. Zira bu mukataa, cizye ve eshamın ilgili tarihte kime verilmiş olduğu, maliye belgelerinden rahatlıkla anlaşılmaktadır.²¹ Yine de bazı araştırmalarda “*sahibi bilinmeyen*” olarak varidat ve masarifat defterlerine atıf yapılmaktadır.²²

Bu doğrultuda Tablo 1'de görülen ve Osmanlı Arşivi'nde Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Fonu'nda yer alan çalışmada kullandığımız defterler de benzer bir durumdadır.²³ Zira arşiv kataloğunda ilgili defterlerin Küçük Hüseyin Paşa'nın varidat ve masarifat defterleri olduğu vurgulansa da, defterlerin içeriğinde ona dair bir atıf bulunmamaktadır. Sadece TSMA.d. 02108 numaralı defterin kapağında, sonradan yazıldığı muhtemel şu kayıt düşülmüştür: “*On altı defter. Kapudân-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'ya 'â'id masraf defterleri. 1206 ilâ 1217*”.²⁴

²⁰ Kunt, *a.g.e.*; Bozkurt, *a.g.e.*.

²¹ M. Genç, ...*Devlet ve Ekonomi*, s. 348.

²² F. Doğan, “Sahibi Bilinmeyen Hususi Bir Masraf Defteri...”.

²³ Tablo 1'de görülen defterler dışında “*TSMA.d. 02102, 02106, 02109, 03273, 03405, 04711, 04748, 08989*” numaralı defterler de Küçük Hüseyin Paşa'nın masraf defterleridir. Bunlardan *TSMA.d. 02102* numaralı defter, 2 Haziran 1792-11 Şubat 1793 (11 L 1206-30 C 1207) tarihleri arasında Küçük Hüseyin Paşa'nın hazinedarı Emin Ağa'ya teslim edilen altınlar ile bu altınların nerelere harcandığını göstermektedir. *TSMA.d. 02106* numaralı defter ise 13 Aralık 1797-8 Aralık 1798 (23 C 1212-29 C 1213) tarihlerini kapsamakta ve defter, Küçük Hüseyin Paşa'nın Rumeli seraskerliğine ait “cânib-i mirî”den gelen meblağlar ile sefere özgü harcamaları içermektedir. Dolayısıyla bu defter ayrı bir makalede değerlendirilecektir. Diğer defterlere gelince, onlar, belirli bir düzende olmayıp müsvedde niteliğindedir ve tarih aralıkları şöyledir: *TSMA.d. 02109*, 7 Aralık 1801 (1 Ş 1216) ile 2 Haziran 1802 (30 M 1217); *TSMA.d. 03273*, 27 Ağustos 1801 (17 R 1216) ile 15 Kasım 1803 (30 R 1218); *TSMA.d. 03405*, 2 Mayıs 1800 (7 Z 1214) ile 17 Kasım 1800 (29 C 1215); *TSMA.d. 04711*, 12 Nisan 1798 (25 L 1212) *TSMA.d. 04748*, 2 Mayıs 1802 (29 Z 1216); *TSMA.d. 08989*, 19 Temmuz 1799 (15 S 1214) ile 2 Eylül 1799 (1 R 1214). Bu makalede değerlendirilmeye alınmayan bütün defterlerin, Tablo 1'dekilerle birlikte, transkripsiyonu tamamlanmış olup, kitap olarak yayınlanması planlanmaktadır.

²⁴ *TSMA.d. 02108*.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Defterler

Sıra No	Defter Numarası	Defterlerin Tarih Aralığı	Açıklama
1	T SMA.d. 02104	10 Mart-22 Mayıs 1792 (16 B-30 N 1206)	Darphane sarrafi Hoca Minas aracılığıyla yapılan masraflar ile paşanın ceyb-i 'aliyyelerine verilen altın kayıtları vardır
2	T SMA.d. 02108	23 Mayıs-21 Ekim 1792 (1 L 1206-5 RA 1207)	Darphane sarrafi Hoca Minas aracılığıyla yapılan masraflar
3	T SMA.d. 02105	22 Ekim 1792-9 Haziran 1793 (6 RA-29 L 1207)	Sarrafi Sakaoğlu Mardiros ve ortağı Muradoğlu Refail aracılığıyla yapılan masraflar
4	T SMA.d. 02107	10 Haziran 1793-28 Temmuz 1794 (1 ZA 1207-29 Z 1208)	Sarrafi Sakaoğlu Mardiros ve ortağı Muradoğlu Refail aracılığıyla yapılan masraflar
5	T SMA.d. 02100	29 Temmuz 1794-17 Temmuz 1795 (1 M-29 Z 1209)	Sarrafi Sakaoğlu Mardiros ve ortağı Muradoğlu Refail aracılığıyla yapılan masraflar
6	T SMA.d. 02103	18 Temmuz 1795-6 Temmuz 1796 (1 M-29 Z 1210)	Sarrafi Sakaoğlu Mardiros ve ortağı Muradoğlu Refail aracılığıyla yapılan masraflar
7	T SMA.d. 02101	7 Temmuz 1796-25 Haziran 1797 (1 M -29 Z 1211)	Sarrafi Sakaoğlu Mardiros ve ortağı Muradoğlu Refail aracılığıyla yapılan masraflar
8	T SMA.d. 02099	26 Haziran 1797-21 Nisan 1798 (1 M-5 ZA 1212)	Hazinedar Emin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
9	T SMA.d. 02094	1 Haziran-24 Eylül 1798/30 Eylül 1798-22 Mart 1799 (16 Z 1212-13 R 1213/ 19 R-15 L 1213)	Kapı kethüdası Selim Sabit Efendi tarafından kethüdalara verilen iratlar ve Kethüda Mustafa Ağa ve Mehmed Hüseyin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
10	T SMA.d. 02098	22 Mart 1799-24 Mayıs 1800 (15 L 1213-29 Z 1214)	Hazinedar Emin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
11	T SMA.d. 02095	25 Mayıs 1800-13 Mayıs 1801 (1 M-29 Z 1215)	Kethüda Mehmed Hüseyin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
12	T SMA.d. 02096	14 Mayıs 1801-3 Mayıs 1802 (1 M-30 Z 1216)	Kethüda Mehmed Hüseyin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
13	T SMA.d. 02097	4 Mayıs 1802-22 Nisan 1803 (1 M-29 Z 1217)	Kethüda Mehmed Hüseyin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
14	T SMA.d. 03195	23 Nisan-7 Aralık 1803 (1 M-22 Ş 1218)	Kethüda Mehmed Hüseyin Ağa aracılığıyla yapılan masraflar
15	T SMA.d. 03192	13 Mart 1792-7 Aralık 1803 (19 B 1206-22 Ş 1218)	İratlar ile masrafların icmalî kayıtlıdır

Her ne kadar bu kayıt sonradan düşülmüş olsa da, incelediğimiz defterlerin Küçük Hüseyin Paşa'ya ait olduğu muhtevassından da kolaylıkla anlaşılmaktadır. Zira Hüseyin Paşa'nın eşi Esmâ Sultan²⁵ ile kethüdası

²⁵ T SMA.d. 02105, s. 2b.

Mehmed Hüsrev'in²⁶ adının açık olarak zikredilmesi, bunun yanı sıra "efendimizin velîmelerinde (düşün)", "efendimizin Akdeniz'e, Mısır'a teşriflerinde" ya da "efendimizin Akdeniz'den, Mısır'dan teşriflerinde"²⁷ gibi küçük ipuçları, buna müsaade etmektedir. Zaten defterler, kapsadıkları tarih aralığına göre sıralandığında, Tablo 1'den de anlaşıldığı üzere, Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı dönemiyle (10 Mart 1792-7 Aralık 1803) birebir örtüşmektedir. Dolayısıyla Küçük Hüseyin Paşa'nın varidat ve masarifat defterleri, aşağıda daha detaylı görüleceği gibi, hem paşanın gelir giderlerine dair detaylı bilgiler içermekte hem de dönemle ilgili önemli veriler sunmaktadır. Örneğin bu on iki yıllık periyotta, İstanbul'un yanmayan semti neredeyse kalmamıştır. *Galata, Beyoğlu, Beşiktaş, Üsküdar, Kasımpaşa, Eyüp, Hasköy, Fener, Topkapı, Cibali, Cağaloğlu, Vefa, Ayvansaray, Unkapanı* bunlardan bazılarıdır. Ayrıca "bahr-ı zafer, nesim-i zafer, polad-ı bahri, akab-ı bahri" gibi kalyon adları da defterlerden tespit edilebilmektedir.

Bu doğrultuda defterlerin düzenine bakıldığında, ilk on dört defterde Küçük Hüseyin Paşa'nın giderleri, ayrıntılı olarak, bir bütün halinde yer almaktadır. Bununla birlikte, TSMA.d. 02104 numaralı defterde Hüseyin Paşa'nın "ceyb-i 'aliyye"lerine verilen 1.876 İstanbul zer-i mahbûbu, 1.250 İstanbul nisfiyyesi ve 4.000 rub'iyye de kayıtlıdır. TSMA.d. 02094 numaralı defter ise, ilgili tarihteki harcamaların yanı sıra, kapı kethüdası Selim Sabit Efendi²⁸ tarafından bu masrafları karşılamak üzere verilen tutarlar ile nüzül emini Osman Ağa'nın çeşitli kazalardan topladığı sekban bedellerini²⁹ kapsamaktadır.

TSMA.d. 03192 numaralı deftere gelince, bu defter, bütçe mahiyetinde bir icmal defteridir. Çünkü defterde Küçük Hüseyin Paşa'nın gelirleri ve bu gelirler doğrultusunda yaptığı masraflar özet halindedir. Dolayısıyla buradaki iratların, ki bunlara TSMA.d. 02094'tekileri de eklemek gerekir, Küçük Hüseyin Paşa'nın bütün kazancını göstermesi, düşük bir ihtimaldir. Zira varidatlar, harcamalara karşılık olarak ilgili defterlerde belirtilmiştir.

Para birimi olarak kuruşun esas alındığı, bununla birlikte, rub', nisf, İstanbul ya da Mısır zer-i mahbûbu gibi verilen altınların ayrıca zikredildiği bu defterlerin, kimin tarafından hazırlandığı da meçhuldür. Çünkü kayıtları tutan kâtip, efendisinin adını zikretmediği gibi, kendi adını dile getirmekten de imtina etmiştir. Diğer taraftan, Tablo 1'de de görüldüğü üzere, masrafların

²⁶ TSMA.d. 02096, s. 1b. Mehmed Hüsrev hakkında bkz.: M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 2, s. 682-683; Halil İnalçık, "Hüsrev Paşa, Koca", *DİA*, c. 19, 1999, s. 41-45.

²⁷ TSMA.d. 02105, s. 7a, 20b; TSMA.d. 02096, s. 5a, 12a; TSMA.d. 03195, s. 5a, 14a.

²⁸ Selim Sabit Efendi hakkında bkz.: M. Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 5, s. 1493.

²⁹ Bu bedeller ayrı olarak yazıldığından, Grafik 1'deki hesaplama dahil edilmemiştir.

kimler aracılığıyla yapıldığı net bir şekilde dile getirilmiştir. Bu kişiler; Küçük Hüseyin Paşa'nın kethüdaları Mustafa Ağa ve Mehmed Hüsrev Ağa, hazinedarı Emin Ağa, sarrafları Sakaoğlu Mardiros ve ortağı Muradoğlu Refail ile darphane sarrafı Hoca Minas'tır. Ayrıca Hüseyin Paşa'nın kapı kethüdası Selim Sabit Efendi ile Mehmed Hüsrev ve Emin Ağa'nın birlikte çalıştığı sarraf İstefan ve sarraf Agop'u da³⁰ bunlara katmak lazımdır. Bu da, üst düzey bir yönetici elitin finansal işlerinin nasıl yürüdüğünün küçük bir özetidir, ki zaten bu noktada sarraflar ve kapı kethüdaları, yönetici elitlerin çarklarını döndüren temel aktörlerdir.³¹

Her ne kadar Küçük Hüseyin Paşa'nın giderleri, gıda, giyim, ulaşım gibi çeşitli başlıklara göre masraf defterlerine yazılmamış olsa da, defterlerin kendi içerisinde bir sistematiği vardır. Zira yapılan harcamalar, gün gün, aylık periyotlar halinde, kronolojik bir düzende kayıtlıdır. Bununla birlikte, 21 Nisan-1 Haziran 1798 ile 24-30 Eylül 1798 tarihleri arasında bir kopukluk olduğunu da belirtmek gerekir. 21 Nisan-1 Haziran 1798'deki kopukluğun neden kaynaklandığı net değildir. Ancak bu dönem, Küçük Hüseyin Paşa'nın Rumeli seferinde bulunduğu sürece denk gelmektedir ve oluşan sarfiyatların Rumeli seferine ait deftere kaydedilmiş olması muhtemeldir. Öte yandan 24-30 Eylül 1798 tarihlerinde kayıt tutulmamış olması, kethüda değişikliğindedir. Çünkü Küçük Hüseyin Paşa'nın ilk kethüdası Mustafa Ağa vefat etmiş³² ve yerine Mehmed Hüsrev Ağa kethüda tayin edilmiştir. Mehmed Hüsrev Ağa'nın devreye girişi ise 30 Eylül 1798'dir.³³

Defterlerle ilgili vurgulanması gereken bir değer konu ise; yapılan masrafların Küçük Hüseyin Paşa'nın onayından geçmiş olmasıdır. Zira Küçük Hüseyin Paşa, "*ber müceb-i defter-i müfredât olunan masârifât-ı mezkûr yegân yegân manzûr ve makbûlüm olmağla*" şeklinde, her ay için, o ayın son günü tarihiyle defterlere şerh düşmüştür. Bu şerh, Küçük Hüseyin Paşa'nın giderlerini denetlediğinin bir kanıtıdır. Ancak bu denetimin ne zaman gerçekleştiği net değildir. Çünkü Küçük Hüseyin Paşa'nın ölmeden önceki yaklaşık 8 aylık harcamalarını içeren TSMA.d. 03195 numaralı defterde böyle bir tasdik kaydı gözükmemektedir. Bu da, hesapların yıllık olarak kontrol edildiği düşüncesini akla getirmektedir. Yine de bu, bir varsayımdan ibarettir.

³⁰ TSMA.d. 03192, s. 47b, 49b, 51b, 53b, 55b.

³¹ Ertan Ünlü, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s. 246, 290.

³² İlgili defterde yer alan 26 Eylül 1798 tarihli bir kayıta Mustafa Ağa "kethüdâ-yı sâbık müteveffâ" şeklinde zikredilmektedir. Dolayısıyla o, 24-25 Eylül gibi ölmüş olmalıdır. Bkz.: TSMA.d. 02094, s. 2a.

³³ TSMA.d. 02094, s. 11-b.

Son olarak kayıtları tutan kâtiplerin işlerini titizlikle gerçekleştirdiklerini söylemek gerekir. Çünkü yaptıkları hesaplamalar, neredeyse kusursuza yakındır. Şöyle ki; defterde yazan rakamlar tek tek aylık olarak toplandığında, sonuç büyük oranda ya aynı çıkmakta ya da artı eksi çok küçük farklar görülmektedir. Bu da, zamanın şartlarına göre takdire şayandır.

3. Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelir ve Giderleri

10 Mart 1792'den 7 Aralık 1803'e kadar yaklaşık on iki yıl kaptan-ı derya olarak hizmet etmiş olan Küçük Hüseyin Paşa'nın gelir giderlerinin detaylı bir incelemesine girişmeden önce, onun kazanç ve harcamalarının birbirleriyle ne ölçüde örtüştüğüne bakmak gerekir. Zira bu, Küçük Hüseyin Paşa'nın ayağını yorganına göre uzatıp uzatmadığını anlamamız açısından elzemdir. Ancak buradaki irat ve masrafların, incelediğimiz defterlerle sınırlı olduğunu ve paşanın tüm muhasebesini yansıtmadığını da belirtmek lazımdır. Dolayısıyla ortaya çıkan sonuç, bütünün bir kesiti olarak tahayyül edilmelidir.

Bu noktada yapılan hesaplamalara göre Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı döneminde görevine tahsis edilen gelirleri, Grafik 1'de görüldüğü üzere, 17.264.546 kuruştur. Bu da on iki yıla bölündüğünde, paşanın yıllık ortalama kazancı 1.438.712,16 kuruşa denk gelmektedir. Aylık olarak ise bu rakam 119.892,68 kuruş ederken, paşanın bir haftalık varidatı 29.973,17 kuruştur. Gün bazında bakıldığında da bu miktar 4.281,88 kuruştur.

Bu rakamın o dönem için ne anlam ifade ettiği ile ilgili kesin bir şey söylemek zordur. Zira yapılan taşışlarla kuruşun değeri düşmüştür.³⁴ Ancak yine de Küçük Hüseyin Paşa'nın günlük kazancının, aşağı yukarı üç Mısır atı ya da yedi ev alacak düzeyde olduğu muhakkaktır.³⁵

Küçük Hüseyin Paşa'nın bu dönemdeki giderine gelince, ortaya 17.371.165,5 kuruş gibi bir rakam çıkmakta ve bunun yıllık ortalaması 1.447.597,125 kuruşa denk gelmektedir. Paşanın aylık harcaması ise 120.633 kuruş düzeyindedir. Hafta ve gün bazında bakıldığında da bu meblağ, sırasıyla 30.158,25 kuruş ile 4.308,3 kuruş etmektedir.

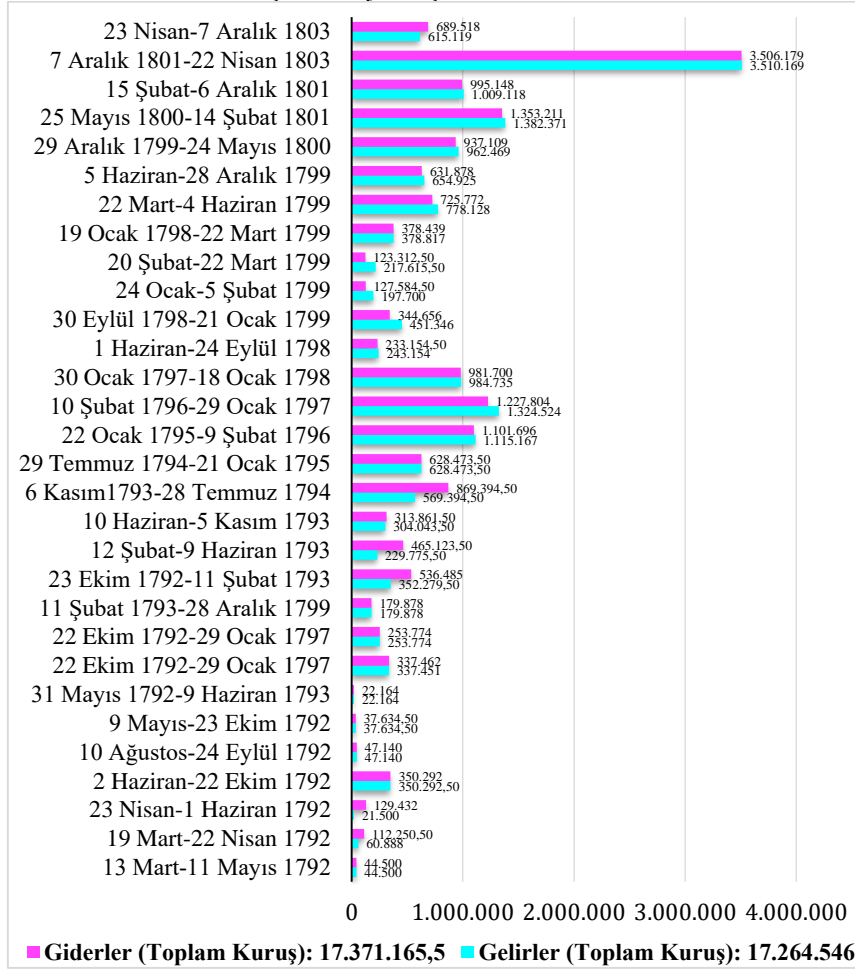
Görüldüğü üzere Küçük Hüseyin Paşa'nın gelirlerinin giderlerini karşılamaya yetmediği açıktır. Zira Hüseyin Paşa'nın 17.371.165,5 kuruşluk masrafına karşılık, 17.264.546 kuruş kazancı bulunmakta ve arada 106.619,5 kuruşluk bir fark oluşmaktadır. Bu farkın 74.399 kuruşu, Hüseyin Paşa'nın

³⁴ Bu dönemdeki para değerleri ile ilgili bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s. 178.

³⁵ Küçük Hüseyin Paşa'nın aldığı bir Mısır atının fiyatı 1.500 kuruştur. Yine paşaya kitap tahrir eden Seyyid Hasan Efendi'ye satın alınan bir hanenin fiyatı 600 kuruştur. Bkz.: *TSMA.d. 02098*, s. 11b; *TSMA.d. 02099*, s. 3b.

ölmeden önceki son sekiz aylık muhasebesindedir. Geri kalan meblağ ise hesaplamalar sonucu ortaya çıkan fazladır. Öte yandan grafikteki rakamların 20 bin kuruştan 3,5 milyon kuruşa dalgalı bir seyir takip etmesi, hesap dönemleri ile alakalıdır. Çünkü hesap dönemleri, 1-2 aydan 17 aya uzanan çeşitli periyotlardadır.

Grafik 1: Küçük Hüseyin Paşa'nın Gelirleri ve Giderleri³⁶

Her ne kadar ortaya çıkan netice, bir yönetici elitin varidatının mevkisine uygun bir maiyeti geçindirebilecek düzeyde olması ilkesiyle uyumda da³⁷,

³⁶ Bu grafik, *TSMA.d. 03192* ve *TSMA.d. 02094*'teki verilere göre hazırlanmıştır.

³⁷ Metin Kunt, "Bâb-ı Hümayun ve Diğer Kapılar", *Osmanlı Dünyası*, Edt.: Christine Woodhead, Alfa Yay., İstanbul 2018, s. 145.

bu on iki yıllık süre zarfında Küçük Hüseyin Paşa'nın devamlı olarak borçlu olmadığını da belirtmek lazımdır. Çünkü paşanın gelirleri, Grafik 1'de de görüldüğü üzere, kimi zaman giderlerine denk kimi zaman fazladır. Kazancının harcamalarından az olduğu dönemlerde ise Hüseyin Paşa, son dönem haricinde, mümkün mertebe düyununu kapatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla onun medyun olarak hayata veda etmesi, büyük oranda hastalığıyla bağlantılı olmalıdır. Nihayetinde verem hastası olan Hüseyin Paşa'nın, bu zorlu süreçte pek de irat ve masraflarıyla ilgilenecek bir halde olmadığı aşikardır. Ancak yine de o, mükellefiyetlerine sadıktır. Zira Hüseyin Paşa, yukarıda da vurgulandığı gibi, ölmeden önce vereceklerinin ödenmesi için bir vasiyet bırakarak, Galata kadısı Halil Efendi'yi vekil tayin etmiştir. Fakat enderun-ı hümayun hazinesi tarafından zapt edilerek satılan paşanın muhallefatı, ki bu muhallefatın satışından 106.008,5 kuruş (12.721.030 akçe)³⁸ elde edilmiştir, zimmelerini karşılamaya yetmemiştir.³⁹ Hatta bunun için, paşanın konağının yıkılması bile gündeme gelmiştir. Ama III. Selim, hem hanedan damadı hem de uzun yıllar kendisine kaptan-ı derya olarak hizmet eden Küçük Hüseyin Paşa'nın, itibarının bu şekilde zedelenmesine razı olmamış ve paşanın kalan bakiyelerinin hazineden tediyesi kararına varmıştır.⁴⁰

Görüldüğü üzere, Küçük Hüseyin Paşa ayaklarını yorganına göre uzatmaya çabalamış olsa da, bunda pek başarılı olamadığı muhakkaktır. Ancak bu, onun müsrif olarak etiketlenmesini gerektirecek bir durum değildir. Ayrıca borçlarına malının yetmemesi, çok cömert olduğu anlamına da gelmemelidir. Dolayısıyla yapılacak en doğru şey, paşanın gelir giderlerinin detaylı incelenmesidir.

Bu doğrultuda öncelikle Küçük Hüseyin Paşa'nın varidat kalemlerine bakmak gerekir. Her ne kadar incelediğimiz defterlerde gelirler grupları halinde olmasa da, Tablo 2'de görüldüğü üzere, verilerden hareketle belirli başlıklar altında bunları toplamak mümkündür. Ancak bazı kayıtlar birkaç iradı birden içerdiğinden, tasnifin ilkinde göre yapıldığını söylemek lazımdır. Dolayısıyla buradaki kategorilerin değişebilir olduğu ve farklı

³⁸ Buradaki rakam, katiplerin akçe olarak verdiği toplam rakamın, 1 kuruş=120 akçe hesabından, kuruşa çevrilmesiyle elde edilmiştir. Bkz.: *TSMA.d. 4456*.

³⁹ Küçük Hüseyin Paşa'nın muhallefatının satışından elde edilen meblağ, Grafik 1'de yer alan açıklama aşağı yukarı aynı değerdedir. Ancak satılan muhallefat paşanın borcuna yetmemiştir. Muhtemelen buradaki rakam, paşanın borcunun tamamı değildir. Zira Hüseyin Paşa'nın ölümünden sonra talepte bulunan Çalık Angeli bazerganın alacağı sadece 491.573 kuruştur. Bu da paşanın muhallefatının borçlarına neden kâfi gelmediğini gösterir niteliktedir. Küçük Hüseyin Paşa'nın muhallefatından para talep edenler ve zimmelerini tahsil edenler hakkında bkz.: *TSMA.e. 143/6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15*.

⁴⁰ *TSMA.e. 167/11, 751/22, 760/3*.

bölümlemelerin meydana getirilebileceği hatırd tutulmalıdır. Bu, paşanın gider kalemleri için de böyledir.

Bu bağlamda Küçük Hüseyin Paşa'nın kazancının %42'si, nazır, voyvoda, kethüda, sarraf, ayan, mütesellim, çukadar ve benzeri kişilerden alınan meblağlardan oluşmaktadır. Bu meblağlar, büyük oranda gerek paşaya bağlı yerlerin idarecilerinin gerekse Eflak voyvodası ya da Yanya valisi gibi üst düzey yönetici elitlerin gönderdikleri, bedel-i askeriye, hediye baha, boğça baha, iltizam akçesi, gümrük bedeli vesair ödemelerdir. Örneğin Eflak voyvodası 1 Şubat 1799 tarihinde 50 bin kuruş verirken, Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa 22 Ocak 1801'de 30 bin kuruş boğça baha yollamıştır.⁴¹ Muhtemelen bunlar, bu bölgelerden kaptan paşa ya da donanma için ayrılmış paylardır. Öte yandan, tercüman, hazinedar, kethüda, çukadar, sarraf gibi kişiler zaten kaptan paşayla birlikte iş görmektedir. Dolayısıyla onların irat ve masarifat listelerinde sıkça görülmesi normaldir. Nihayetinde bu kişiler, merkezinde Hüseyin Paşa'nın yer aldığı çarkın dişlileridir ve gelir gider noktasında paşaya aracılık etmektedir.

Tablo 2: Küçük Hüseyin Paşa'nın Kaptan Paşalığı Dönemindeki Gelirleri

	Gelir Grupları	Miktar (Kuruş)	Yüzde (%)
1	Mukataa vs. gelirleri (Bayındır, Beypazarı, Narda, Ayazmend, İstanköy)	1.911.123,5	11
2	Canib-i miri, tersane emini vs. gelen meblağlar (ulufe, umur-ı seferiye vb.)	1.283.184,5	8
3	Kişilerden gelenler (nazır, voyvoda, kethüda, mütesellim, ayan, çukadar, tercüman, hazinedar, kaptan, sarraf vs.)	7.324.452,5	42
4	Satılan eşya bedelleri (kürk, mücevher, koyun, sefine, hinta, kahve, erz, şeker vs.)	1.348.866	8
5	Akdeniz adaları ile diğer yerlerden gelenler (zahire, hediye, imdadiye, boğça vs. baha)	4.149.490,5	24
6	Diğer çeşitli gelirler (tereke, gemi navlunu vs.)	1.247.429	7
	Genel Toplam	17.264.546	100

Akdeniz adaları vesair yerlerden gelen zahire, hediye, boğça, imdadiye bahaları ise, %24'lük bir oranla Hüseyin Paşa'nın ikinci en büyük gelir kalemidir. Zaten Akdeniz adaları, olageldiği üzere, "Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd Eyâleti" olarak kaptan paşa yönetimindedir⁴² ve kaptan paşa bu adalardan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre, 18. yüzyılın sonlarında toplamda senevi

⁴¹ TSMA.d. 03191, s. 54a; TSMA.d. 02094, s. 12a.

⁴² TSMA.e. 411/18.

300 bin kuruş irat elde etmektedir.⁴³ Dolayısıyla tablodaki 4.149.490,5 kuruşluk meblağ, paşanın resmi kazancını teşkil etmektedir ve bu, %42'lik dilimle birlikte düşünülmelidir. Zira adaların hediye, boğça ve benzeri bahaları, kimi zaman buradaki yöneticiler nezdinde verilen şekilde defterde zikredilmiştir. Hüseyin Paşa'nın buralardan topladığı rakamlar ise kısmen şöyledir: *İzmir 15.000 kuruş, Midilli 12.500 kuruş, Sakız 12.225 kuruş, Limni 7.750 kuruş, Rodos, 5.150 kuruş, Gelibolu, 1.345 kuruş, Sisam 2.700 kuruş, Boğazhisarı 2.950 kuruş, Lapseki 1.250 kuruş, İstanköy 2.280 kuruş, İstendil 1.600 kuruş, İmroz 1.120 kuruş, Bozcaada 1.750 kuruş, Çeşme 1.120 kuruş, Bodrum 700 kuruş, Kuşadası 1.525 kuruş, Liryoç 525 kuruş, Kalemboz 575 kuruş, Bozbaba 500 kuruş, Çandarlı 700 kuruş, Semadirek 375 kuruş, Maydos 420 kuruş, Yunda 1.000 kuruş, Foça 2.060 kuruş, Karaburun 500 kuruş, Yeni Kale ve Liman Kale 130 kuruş, Sığacık 230 kuruş, Urla 250 kuruş.*⁴⁴

Küçük Hüseyin Paşa'nın mukataa vesair yerlerden elde ettiği gelirler ise, toplamın %11'ine eşittir. Bunlardan Beypazarı, Bayındır, Narda, İstanköy, Ayazmend gibi çiftlik ve mukataalar, paşanın kendi uhdesindedir ve bunların bazıları müşterektir. Ayrıca kız kardeşi Gülhiz Hanım'ın⁴⁵ Çanakkale'deki çiftliğinin 3.500 kuruşluk iltizam bedeli de bu varidata dahildir. Yine Rodos ve benzeri adalardan toplanan tımar akçesi de bunlara ilavedir.

Hüseyin Paşa'nın gelirlerinin %23'lük kalan kısmına gelince, bunlar, ulufe, mahiye, umur-ı seferiye için canib-i miriden, tersane eminden gelenler, satılan eşya bedelleri ile tereke, gemi navlunu gibi diğer kalemlerden müteşekkildir. Bu doğrultuda kumanya bahası olarak paşaya 2.831 kuruş ödenirken, paşanın filika ya da kamara mefruşatına 1.313 kuruş verilmektedir. Mısır'a gönderilen askerlerin mevacibi ise 125 bin kuruş civarındadır. Rumeli seferi masraflarına karşılık olarak paşanın aldığı rakam da 75 bin kuruştur. Yine Hüseyin Paşa, Kalonyalı Ebubekir Ağa'nın terekesinden 158.101,5 kuruş elde ederken, 25 Haziran 1803 tarihinde gemi navlunundan 10.581,5 kuruş kazanmıştır.

⁴³ Uzunçarşılı ayrıca kaptan paşaların, donanmada ikinci amiral rütbesinde olan kapudaneden tersaneye tayin olunan en ufak memura kadar herkesten yıllık bir caize aldığını belirtmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988, s. 416-417.

⁴⁴ Bu rakamlar, *TSMA.d. 03192*'nin 2b ile 3a sayfaları arasındaki verilere göredir. Ancak kaptan paşanın eyaleti daha fazlasını içermektedir. Kaptan paşa eyaletini oluşturan yerler için bkz.: İ. H. Uzunçarşılı, *...Bahriye Teşkilâtı*, s. 420-421.

⁴⁵ Defterlerde Küçük Hüseyin Paşa'nın kız kardeşinin adı açık olarak zikredilmemekte ve bunun yerine "ismetli hemşire hanım" olarak kendisinden bahsedilmektedir. Fakat başka arşiv belgelerinde o, Küçük Hüseyin Paşa'nın kız kardeşi Gülhiz Hanım'dır ve IV. Mustafa'nın zevcesi olarak arşiv kataloğunda adı vurgulanmaktadır. Sicil-i Osmani'de ise Gülhiir Hanım'dır. Bkz.: *TSMA.e. 13/17; AE.SSLM.III 162/9741*; M. Süreyya, *Sicil-i Osmani*, c. 3, s. 724.

Paşanın sattığı eşyalara gelince, bunların büyük bir kısmı, Mısır ve Boğdan gibi yerlerden hediye vesair amaçla gelmiş buğday, kahve, pirinç, şeker, yağ, bal, un, koyun, kuzu, at, katır ve benzeriden oluşmaktadır. Örneğin İskenderiye'den gönderilmiş çeşitli ürünlerden tek seferde paşanın eline geçen meblağ, yaklaşık 355 bin kuruştur. Ayrıca paşa, 3 bin kuruştan 12.500 kuruşa varan fiyatlarla, bazı gemileri de elden çıkarmıştır. Yine değerleri 500 kuruşla 5 bin kuruş aralığında değişen samur kürkleri ile türlü elmaslar da, ki bunlar içerisinde Düzoğlu Oseb'e 25 bin kuruş karşılığında verilen hançer elmasları da bulunmaktadır, paşanın gelir kalemlerindedir.

Görüldüğü üzere Küçük Hüseyin Paşa'nın gelirleri, satılan birkaç mücevher ve kürk, sarraflardan alınan meblağlar, Ayazmend çiftliği ile kız kardeşinin Çanakkale'de bulunan çiftliğinden elde edilenler haricinde, canibi miriden yapılan ödemeler, kaptan paşa hasları, mukataalar ile vali, voyvoda, ayan vesair kişilerin gönderdikleri bohça ya da hediye bahalarından müteşekkildir. Dolayısıyla bu hasılatları, Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan paşalığı vesilesiyle elde ettiği resmi varidatlar olarak değerlendirmek mümkündür. Nihayetinde Hüseyin Paşa'nın özel kazancı, neredeyse defterlerde yoktur. Aslında bu da, Osmanlı yöneticilerinin elde ettikleri iratların, bir maaştan çok, askeri ve idari görevlerin yerine getirilmesinin yanı sıra, kapı halkını beslemeye imkan sağlayan bir bütçe gibi olduğunun göstergesidir.⁴⁶

Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı döneminde elde ettiği gelirlerden, yönümüzü giderlerine (bkz. Tablo 3) çevirdiğimizde, öncelikle bu süreç boyunca paşanın resmi ve özel harcamalarının iç içe geçtiğini belirtmek gerekir. Zira Hüseyin Paşa'nın kendisine ve kapı halkına yapılan her türlü masrafın yanı sıra, kalyon inşası, umur-ı seferiye gibi kamu sarfiyatları da defterlerde yer bulmaktadır. Dolayısıyla Küçük Hüseyin Paşa'nın giderlerini hususi ya da formel olarak ayırmak çok da kolay değildir. Zaten merkezinde padişahın yer aldığı, birbirinin içine geçmiş birçok kapıdan oluşan Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet ile hanedan ve amme ile birey arasında belirgin bir çizgi çekmek de zordur. Çünkü kimi zaman sultanın varidatları bile devlet işlerine harcanırken, kimi zamanda evlilik ve sünnet gibi kutlamalar, ailevi meseleler olmaktan çıkarak, devletin üst düzey bürokratlarının iştirak ettiği bir seremoniye dönüşebilmektedir.⁴⁷ Bu, aşağıda da görüleceği üzere, Hüseyin Paşa'nın şahsında da vücut bulmuştur.

⁴⁶ Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 160-161.

⁴⁷ E. S. Gürkan, *Sultanın Casusları...*, s. 160.

Tablo 3: Küçük Hüseyin Paşa'nın Kaptan Paşalığı Dönemindeki Giderleri⁴⁸

	Gider Grupları	Toplam (Kuruş)	Yüzde (%)
1	Paşanın kişisel masrafları (cep harçlığı, giyim kuşam vs.)	1.831.664	12
2	Kapı halkına ve daireye verilen mahiyeler, bayram harçlıkları ile çeşitli kişilere yapılan harcamalar, in'âmlar, bahşişler, maaşlar ve ödemeler (sadrazam, şeyhülislam, ayan, vali, voyvoda, mütesellim, muhassıl, elçi, cebeci, kapudan, gulam, topçu, nöbetçi, mehter, mimar, talimci, pehlivan, esir, kalyoncu, sarraf, bazergan, kuyumcu, yorgancı, kâğıtçı, çadırcı, bakırcı vs.)	9.203.570,5	59
3	Yiyecek, içecek, matbah vs. masraflar	415.155,5	3
4	Giyim kuşam masrafları	651.000,5	4
5	Ulaşım, haberleşme, taşıma giderleri (kayık ve bargir ücreti, hamaliye, tatarlara ve cevap getirenlere verilenler)	297.231,5	2
6	Sağlık harcamaları (cerrahlara, tabiplere, hastalara ve mecruh olanlara verilenler)	120.649	1
7	İnşaat ve tamirat masrafları	572.568	4
8	Ahır giderleri (seyislere, serraclara verilenler; esb, koyun, kuzu, koç, saman, arpa, kuş yemi, aslan mekulatı vs. masraflar)	325.143,5	2
9	Mukataa vs. giderleri	755.825,5	5
10	Çeşitli yerlerden hediye, yiyecek, içecek, esb, çiçek, av hayvanı, cariyeye vs. getirenlere verilenler	408.425,5	2
11	İhtiyaç sahiplerine (kadın, ihtiyar, çocuk, fukara), cenazeye camilerde ve türbelerde görev yapan türbedar, şeyh, imam, müezzin, molla vs. ile tekkelere verilenler	204.415	1
12	Yakacak, aydınlatma, duhan vs. giderler	431.000,5	3
13	Diğer giderler (umur-ı seferiye, yangın vs. yerlere teşrifler ile ziyafetlere, hanende ve sazanelere verilenler)	275.754	2
	Genel Toplam	15.492.403	100

Bu doğrultuda, Tablo 3'te de görüldüğü üzere, Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryalığı döneminde yaptığı masrafların %12'sini şahsi harcamaları teşkil etmektedir. Ancak bu oranın daha yüksek olması muhtemeldir. Zira diğer gider kalemlerinde de Hüseyin Paşa'nın payı vardır. Bu durumda paşanın kişisel masrafları gibi bir ayrıma gitmiş olmamızı açıklamak lazımdır. Bunun nedeni, incelediğimiz defterlerdeki bir kısım kayıtların, "*efendimize verilen, efendimize alınan, efendimize gönderilen, efendimiz için yapılan, efendimiz için yaptırılan, efendimiz için imal olunan, efendimiz için tanzim olunan, efendimize mahsus pişirilen*" şeklinde ayırt edici ifadeler içermesidir. Dolayısıyla böyle bir tefrik meydana gelmiştir. Çünkü bunlar, bütünüyle olmasa bile, doğrudan Küçük Hüseyin Paşa'nın tüketim kalıplarını bizlere göstermektedir.

⁴⁸ Bu tablo, Tablo 1'de belirttiğimiz ilk on dört defterdeki verilere göre hazırlanmıştır. Dolayısıyla ortaya 15.492.403 kuruş gibi bir rakam çıkmıştır. Ancak Rumeli seferine ait olan masraf defteri ile diğer müsvedde kayıtlardaki veriler eklendiğinde Grafik 1'deki sonuca aşağı yukarı ulaşılmaktadır.

Bu noktada Küçük Hüseyin Paşa'nın şahsi harcamalarının büyük bir kısmı, tersane, gemi, konak, yalı, sultan sarayı, bâb-ı âsafi, Okmeydanı, Dolmabahçe, Levent çiftliği, Kule bahçesi gibi gezintiye çıktığı ya da teşrif ettiği çeşitli yerlerde, yüzlük, iki yüzlük, üç yüzlük çıkılar halinde veya çil para şeklinde verilen cep harçlıklarından oluşmaktadır ve çoğunlukla da bunlar, kuruş olarak değerleri değişen İstanbul rub'iyyesi, Mısır nısfıyyesi ve benzeri zer-i mahbûblardır.⁴⁹

Küçük Hüseyin Paşa'nın şahsına verilmiş bu para ve altınlar, muhtemelen, paşanın bulunduğu ya da ziyaret ettiği yerlerde, zenginlik ve cömertliğini göstermek üzere etrafa dağıttığı bahşış, in'âm ve harçlıklar olmalıdır. Zaten bu, Hüseyin Paşa'nın diğer harcama kalemlerinden rahatlıkla anlaşılır. Çünkü Hüseyin Paşa'nın gittiği veya içinde yer aldığı mekanlarda, kadın, ihtiyar, çocuk, fakara vesair kişilere yaptığı ihsanlar, defterlerde çok sık kayıtlıdır. Dolayısıyla bunları, Tülay Artan'ın vurguladığı üzere, bir tür iktidar sergileme biçimi olarak değerlendirmek lazımdır.⁵⁰ Nihayetinde Hüseyin Paşa, hem bir hanedan damadıdır ve bu anlamda topluma sarayın ihtişamını yansıtmaktadır hem de cemiyet nezdinde kendini bu şekilde meşru kılması olasıdır. Zira bir kaptan-ı derya olarak Hüseyin Paşa, biyografisinden de anlaşıldığı üzere, bir iki görev dışında, askeri önderliğini/kahramanlığını aksettirecek çok fazla fırsat yakalayamamıştır.

Altın ya da nakit olarak verilmiş cep harçlıkları dışında Küçük Hüseyin Paşa'nın kişisel harcamaları; giyim kuşamdan yiyecek içeceğe, özel alet edevattan ev eşyalarına, inşa olunan kayık ve kırlangıçtan, alınan at, gulam ve cariyelere varan geniş bir yelpaze arz etmektedir.

Bu doğrultuda Hüseyin Paşa'nın giyim kuşam eşyaları, bir kısmını satın aldığı bir kısmını da imal ettirdiği/diktirdiği elbise, fes, takke, kuşak, kavuk, pabuç, terlik, ayak yemenisi, çizme, hamam takımı, peştamal, çorap, bornoz, eldiven, havlu, cepken, şal, sırmalı kaput, don uçkuru vesaireden müteşekkildir ve bunların bazıları çok sayıda temin edilmiştir. Örneğin tek seferde 100 çift terlik, 38 çift çizme mübayaa olunmuştur. Ancak bunların tamamı paşanın kullanımı için değildir. Zira Hüseyin Paşa, kendisiyle birlikte, yer yer gulamlarına ve kapı halkına da malzeme tedarik etmiştir. Bunlara, fiyat aralıkları 60 kuruştan 3.500 kuruşa değişen, top olarak kayıtlı İngilizkari, Hindi, Bursakari, Trabzonkari çeşitli bez ve kumaşları da eklemek lazımdır.

⁴⁹ Defterlerde 100 rub'iyye bazen 125, bazen 172,5, bazen de 175 kuruştur. 100 nısfıyye ise 225 ile 250 kuruştur. 100 İstanbul zer-i mahbûbu 500 kuruş iken, 50 Mısır zer-i mahbûbu 200 kuruştur. Öte yandan 24 Mısır altını da 802 kuruştur.

⁵⁰ Yönetici elitlerin iktidar sergileme biçimleri için bkz.: Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, S. 83, 2000, s. 292-322.

Bu kumaşlar, gerek paşaya gerekse paşanın kapı halkına dikilen kıyafetlere mahsus olabileceği gibi, Hüseyin Paşa'nın iktidarını sergilemesinin aracı bir hediyelik olması da muhtemeldir.⁵¹

Giyim kuşam eşyaları ve kumaşlar dışında, Küçük Hüseyin Paşa'nın gerek kendi kişisel kullanımına özgü alet edevatları gerekse yaşam alanlarının dekorasyonuna mahsus mobilya, mefruşat vesair ürünleri, onun tüketimci ve gösterişçi davranışlar sergilediğini yansıtır niteliktedir. 14.500 kuruşluk 9 adet İngilizkari mineli altın kutu, 6.215 kuruşluk İngilizkari altın bıçak, 2.000 ve 1.500 kuruşluk İngilizkari mineli altın saat, 3.000 kuruşluk altın divan, 3.000 kuruşluk mineli altın basma saat, İspanya elçisinden 2.804 kuruşa mübayaa olunan sim takımı, 3.250 kuruşluk elmas, 1.000 kuruşluk iki elmas küpe, 1.500 ve 1.250 kuruşluk elmaslıca altın zarf, 3.520 kuruşa Moskovkari keçe, 450 kuruşa sedefkari çekmece ve dolap, 250 kuruşa tanzim olunan sandık, 720 kuruşa masa tabir olunur iskemle, 120 kuruşluk tavus kuşu yelpaze, 1.000 kuruşluk mangal bunun açık resmidir. Yine çeşitli saatler, billur avize kandiller, altın yıldızlar, şamdanlar, mumlar, aynalar, sakal tarağı, tırnak bıçağı, makas, ustura, berber takımı, şemsiye, sırmalı cüzdan, tasvir, ok, yay, kalkan, tüfenk, piştov, kılıç, dürbün, çadır, palaska, at koşumları, asa, cirit, kama, barut, sineklik, fanus, nargile, duhan zıvanaları, lüleler, demir sedir, mürekkep, hokka, divit, terazi, kalem, kalemtıraş, silahlık, dirhem, şukufe, çiçek ve benzeri de eklendiğinde, tablo daha da genişlemektedir. Ayrıca alınan tuhaf satranç (200 kuruş), rehavi söyler kanarya (120 kuruş), dudukuşu (30 kuruş) ve papağan (124 kuruş) da onun hobilerini bize özetlemektedir. Ancak bu hobiler, resmin sadece bir parçasını teşkil etmektedir. Zira diğer gider kalemleri kayıtlarından anlaşıldığına göre, Hüseyin Paşa'nın "elmas" adında bir köpeği bulunmakta ve paşa, billur şişe ve kaselerde balık beslemektedir. Paşaya getirilen Van kedisi ve Misk kedisi de bunlara eklenmelidir. İlâveten Hüseyin Paşa, aslan, kaplan, maymun, tilki, çakal, karaca, geyik,⁵² vaşak, şahin, tazı gibi egzotik hayvanlar ile av hayvanlarına ilgilidir ve bu hayvanların bakımı konusunda özen göstermektedir. Haddizatında onlarla alakadar olan özel bakıcılar vardır ve yiyecekleri de bu hayvanlara hastır. Dolayısıyla Hüseyin Paşa'nın, gücünü ve zenginliğini sergilemek noktasında bu hayvanlara sahip olması da olasıdır.

Küçük Hüseyin Paşa'nın zevkperestliği yeme içme konusunda da ortaya çıkmaktadır. Zira paşa, kalkan balığı yemekte ve kendisine özel martı

⁵¹ T. Artan'a göre top top değerli kumaşlar, diğer hediyelik eşyalarla birlikte, yönetici elitin mal varlığını iktidar ortaklarıyla paylaşmakta olduğunun işaretlerinden biridir. Bkz.: T. Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elit...", s. 312.

⁵² Karaca ve geyiğin paşanın yemek menüsünün bir parçası olması da muhtemeldir. Zira ikisinin de eti yenmektedir.

avlanmaktadır. Ekmeği paşaya mahsus pişirilmekte ve bu noktada Hüseyin Paşa, francala, nan-ı has ya da nan-ı aziz tercih etmektedir. Paşa'nın içtiği su ise Kayış Pınarı ve Çamlıca'dan taşınmaktadır. Alınan kuzu, koyun, koç, kaymak, kavun, karpuz, şeker, reçel, şerbet, şurup, kahve, vişne, çörek, börek, dondurma, paşanın ağzının tadını iyi bildiğini bir nebze de olsa gösterir niteliktedir. Bu gıdalar ile suyun soğutulması için kar ve buz da temin edilmektedir. Ancak Hüseyin Paşa'nın tükettiği yiyecek ve içecekler sadece bunlarla sınırlı değildir. Diğer gider kalemleri içinde Hüseyin Paşa'ya çeşitli yerlerden gönderilen kahvaltılar, bumar, aşure, tatlı, pilav ve zerdenin yanı sıra, elma, armut, üzüm, erik, portakal, narenc, şeftali, zerdali, limon, süt, yoğurt, yumurta, keklik, sülün, tavuk, kadayıf, nar, piliç, ördek, patlıcan, ayva, yağ, bal, sucuk, pastırma, ağaç kavunu, bostan, güvercin, bildircin, turfanda hıyar, kabak, zeytin, pirinç, buğday, un, peynir, peksimet, kebab, incir, fesleğen, sebze, meyve, ıstakoz, balık (mercan balığı, kılıç balığı, mersin balığı) ve turşu da bu menüye dahildir. Ayrıca bazı şeyhler, paşaya şifalı olarak bilinen sığırcık suyu da getirmektedir. Muhtemelen bu, paşanın hastalığından mütevellittir ve bu noktada Hüseyin Paşa perhizine de dikkat etmektedir. Nihayetinde ona hususi perhiz yemeği hazırlanmakta, alınan macun, ilaç vesaire de bu perhize ilave olunmaktadır.

Bu doğrultuda Hüseyin Paşa'nın kişisel harcamaları içerisindeki mutfak araç gereçleri de şahsına özeldir. Zira paşanın kaşığı somdandır. Kase, tabak, fincan, sahan vesaire de Saksoniye ürünlerden oluşmaktadır. Ayrıca Hüseyin Paşa İngilizkari billur bardak kullanmaktadır. Bunlardan 20 fincan 100 kuruşken, 5 sahan 4.310 kuruştur. İngilizkari bardak ise 100 kuruştur. Her mutfakta olan tencere, kapak, şişe, polat tepsi, sürahi ve benzeri de bunları tamamlamaktadır.

Hüseyin Paşa'nın kişisel harcama listesinde yer alan ve fiyat aralığı 330 kuruştan 20 bin kuruşa değişen Arap, Gürcü, Çerkes cariyeye ve gulamlar ise, muhtemelen hem Hüseyin Paşa'nın şahsi hizmeti hem de konak, yalı, sultan sarayı gibi yaşam alanlarında kullanılmak üzere mübayaa olunmuş olmalıdır. Zaten Hüseyin Paşa'nın kapı halkının genişliği, bir anlamda bunu kanıtlar niteliktedir. Zira 25 Mayıs 1800 tarihinde paşanın dairesine verilen bir mahiye listesinde yaklaşık yüz elli kişi kayıtlıdır ve matbah aşçıları, yukarı konaktaki kalfalar şeklindeki tanımlamalar, bu sayının daha fazla olduğunu açık kanıttır.⁵³ Ayrıca gulamların donanma için satın alınmış olmaları da mümkündür.

Paşaya satın alınan atlar ise, her ne kadar Küçük Hüseyin Paşa gündelik hayatında da bu atları kullanmış olsa da, yukarıda vurgulanan at koşumları, tüfenk, piştov, zırh, barut, kama, ok, yay, bıçak, kılıç, asa, kalkan, cirit, çadır, başlık, palaska vesaire ile birlikte, Hüseyin Paşa'nın askeri kimliğinin

⁵³ *T SMA.d. 03405*, s. 19b-21a. Başka bir liste için bkz.: *T SMA.d. 04711*.

yansımasıdır. Bu noktada Hüseyin Paşa'nın tercihi, değerli Mısır atlarıdır ve bu atlar, 100 kuruştan 1.760 kuruşa varan fiyat aralığındadır. Paşanın 40 kuruşluk harita kitabı ile yaldızlı, mücevherli, gümüş kaplama ve İngilizkari çok sayıda dürbününü de⁵⁴ bu bağlamda düşünmek lazımdır. Sonuçta onlar da paşanın askeri yönünün ürünleridir ve bunlara, 3.750 kuruşluk kırmızı yakut mühürle, inşa ve tamirat kısmına dahil ettiğimiz, kayık ve benzeri de eklenir.⁵⁵

Küçük Hüseyin Paşa'nın kişisel harcama listesinde bulunan bir cilt kelam-ı kadim (50 kuruş), Mushaf-ı şerif (280 kuruş), cami tasviri (100 kuruş) ve seccadeler ise Osmanlı elitlerinin olmazsa olmaz kutsallık sembolleridir.⁵⁶ 65 kuruşa mübayaa olunan bir çift *Naima Tarihi*'ni de, paşanın okumaya önem verdiğinin göstergesi olarak değerlendirmek gerekir. Bunun, Hüseyin Paşa'nın şahsına kitap tahrir eden Seyyid Hasan Efendi'ye alınmış bir armağan olması da ihtimal dahilindedir. Nihayetinde Seyyid Hasan Efendi, paşanın kapı halkındandır ve 50 kuruş mahiye almaktadır.⁵⁷ Ancak Hüseyin Paşa'nın Seyyid Hasan Efendi'ye olan desteği sadece bununla sınırlı değildir. Zira Seyyid Hasan Efendi'nin hane bedeli ile konak kiralarnı Küçük Hüseyin Paşa ödemiştir. Ayrıca Hüseyin Paşa, Seyyid Hasan Efendi ile ailesine in'âmlar vermekte, mürekkep, kitap, kömür, reçel vesair ücretleri de bu in'âmlara eklenmektedir. Dolayısıyla bunu, üyelerine yiyecek, giyecek, nakit para ve lüks mallar dağıtan girift bir ekonomik operasyon olarak nitelenen Osmanlı kapılarının⁵⁸, Küçük Hüseyin Paşa nezdinde vücut bulmuş halinin küçük bir yansıması kabul etmek lazımdır. Haddizatında Hüseyin Paşa, kapı halkını oluşturan diğer bireyler için de benzer şeyler yapmaktadır.

Küçük Hüseyin Paşa'nın gider kalemlerinin %12'sini oluşturan kişisel masrafları, tek başına bile Hüseyin Paşa'nın tüketim tutkusunu açık olarak göstermeye yetmektedir. Ancak bunlar, rastgele bir sefahat boşalımından ziyade, yukarıda da vurgulandığı üzere, paşanın zenginlik ve iktidarını sergileme biçiminin göstergeleridir. Bu noktada Küçük Hüseyin Paşa bir istisna değildir. Zira saray ve çevresi, her zaman gösteriş ve tüketimin merkezindedir.⁵⁹

⁵⁴ Bu dürbünlerin fiyatı, 250 kuruş ile 2.850 kuruş aralığındadır.

⁵⁵ Uzunçarşılı'ya göre kaptan paşa, hakimiyet alameti olarak sedefkari asa taşımakta ve yedi çifte ya da kadirga burunlu tekneler kullanmaktadır. Ayrıca padişah tersaneye teftiş vesair amaçla geldiğinde, onun verdiği atla kaptan paşa tersaneyi dolaşmaktadır. Bkz.: İ. H. Uzunçarşılı, *...Bahriye Teşkilâtı*, s. 415-416. Yönetici elitlerinin askeri sembolleriyle ilgili ayrıca bkz.: T. Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elit...", s. 311-312.

⁵⁶ Osmanlı yönetici elitlerinin kutsallık sembolleriyle ilgili bkz.: Artan, "a.g.m.", s. 310-311.

⁵⁷ *T SMA.d. 03405*, s. 19b-21a; *T SMA.d. 04711*.

⁵⁸ Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 18.

⁵⁹ T. Artan, "18. Yüzyılın Başlarında Yönetici Elit...", s. 303.

Bu doğrultuda Hüseyin Paşa'nın diğer gider kalemlerine bakıldığında, bunun %59'u, mahiye, in'âm, bahşişat, cumalık, hamam akçesi, bayram harçlığı ve benzeri amaçlarla gerek kendi hanesine ve dairesine gerekse sadrazam, şeyhülislam, ayan, vali gibi çeşitli yönetici elitler ile onların adamlarına verdiği meblağlardan oluşmakta, paşanın birlikte çalıştığı sarraf, bazergan, kuyumcu vesaireye yapılan ödemeler de bunlar içinde yer almaktadır.⁶⁰ Bu noktada Hüseyin Paşa, "*ta'yînât-ı enderûn ve bîrûn*" olarak vekilharç Mustafa Ağa'ya aylık en düşük 4.260,5 kuruş, en yüksek 28.800 kuruş göndermiştir. Yine paşanın daireye ve konağa ödediği aylıklar 830 kuruş ile 9.771,5 kuruş aralığındadır. Her hafta cumalık olarak 20 kuruş ile 70 kuruş civarında bir meblağ daireye dağıtılmaktadır. Gulamların hamam akçesi 7 ile 180 kuruş arasındayken, hazinedar ağa tarafından bayramda verilen bahşiş 210 kuruştur. Öte yandan Esmâ Sultan'ın sarayına gönderilen bayram harçlığı da 7.000 kuruştur. Dolayısıyla Hüseyin Paşa'nın harcamalarının boyutları ortadadır. Ancak paşanın konumunun bunda etken teşkil ettiği de açıktır. Nihayetinde Hüseyin Paşa, hanedan damadı bir kaptan paşa olarak, beslemekle yükümlü olduğu, her ne kadar bunların bazıları için paşa devletten destek alsa da, geniş bir kapı halkına sahiptir ve bu kapı halkı; Esmâ Sultan'dan Gülhiz Hanım'a; konaktaki kalfalardan harem ağalarına; kethüdalardan çukadar, hazinedar, silahdar, duhancı, kilerci, saraydar, çavuş ve gulamlara; tabiplerden kitapçı, aşçı, kahveci ve sakalara; seyislerden bahçıvan, nöbetçi, kayıkçı, kalyoncu, mehteran ve tatarlara kadar pek çok kişiyi bünyesinde barındırmaktadır.

Bu minvalde Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın sadrazam, şeyhülislam, vali, ayan, elçi, valide sultan vesair için yaptığı harcamalar da onun konumuyla bağlantılıdır ve bu yolla Hüseyin Paşa, güçlü ilişkiler kurarak kendi iktidarını meşrulaştırmaktadır. Örneğin Hüseyin Paşa, Mısır ümeralarına in'âm olarak 25.000 kuruş verirken, Anadolu valisi Osman Paşa'ya 21.000 kuruş göndermiştir. Tercüman tarafından İspanya elçisine 1.200 kuruş ihsan olunurken, oğluna da 220 kuruşluk ihram irsal olunmuştur. Caize için sadrazama yollanan meblağ 5.000 kuruşken, Valide Sultan'a 7.000 kuruşluk kebir makam çalar saat armağan edilmiştir. Ayrıca gelenek olduğu üzere Hüseyin Paşa, Yalı Köşkü'nde rikâbiye olarak 3.935 kuruş ödemiştir. Zaten kaptan paşaların sefere gidiş gelişlerinde bu tür para ödemeleri ve valide sultan ile kadın efendilere hediyeler sunmaları, imparatorluğun rutin ananelerindedir.⁶¹

⁶⁰ Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'dan mahiye alan kapı halkı ve aldıkları miktarları gösterir liste için bkz.: *TSMA.d. 03405*, s. 19b-21a; *TSMA.d. 04711*.

⁶¹ Uzunçarşılı, kaptan paşaların sefere giderken ve sefer dönüşlerinde Yalı Köşkü'nde padişah huzuruna kabul edilirken döşeme bahası olarak 18. yüzyılda 20 bin kuruş verdiklerini belirtmektedir. Ayrıca valide sultanlara ve kadın efendilere de büyük hediyeler sunduklarını vurgulamaktadır. Bkz.: İ. H. Uzunçarşılı, ...*Bahriye Teşkilâtı*, s. 416.

Bu doğrultuda Hüseyin Paşa'nın sarraf, bazergan, kürkçü, yorgancı, saatçi, yağlıkçı, bakırcı, hasırcı vesaireye olan borçlarına şaşırılmamak lazımdır. Zira hem paşa geniş bir kapı halkına sahiptir hem de kendi iktidarının meşruiyeti için zenginlik ve cömertliğini yansıtmak durumundadır. Dolayısıyla böyle bir yükün altında kim olsa zorlanacaktır. Zaten bu kişilere tek seferde yapılan ödemelere bakıldığında, bunu anlamak daha kolaydır: *Sarraf Muradoğlu Refail ve ortağı Mardiros'a 145.000 kuruş, bazergan Kabril'e 161.075 kuruş, kürkçü Yivan'a 125.000 kuruş, bazergan Çalık Angeli'ye 129.209 kuruş, Düzoğlu damadı Serope'ye 64.324 kuruş, bakırcı Hafız Efendi'ye 20.503 kuruş.*

Hüseyin Paşa'nın yiyecek içecek ve mutfak masrafları da harcamalarının %3'ünü oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde gerek konak ve dairede gerekse gemi ve kalyonlarda dağıtılan tayinatlar ile çalışan aşçı vesaireye ödenen meblağlar da vardır. Misal vermek gerekirse; 24 nefer aşçıya 567,5 kuruş verilirken, vekilharç ağanın mutfak masraflarından talebi 20.666 kuruştur. Yine sadece tek bir Ramazan ayında Hüseyin Paşa'nın 10.399 kuruşluk mutfak gideri mevcuttur. Sarraf Minas aracılığıyla temin edilen zahirenin bedeli de 21.931 kuruştur. Bu noktada tüketilen yiyecek içecek ile kullanılan alet edevatlar, aşağı yukarı paşanın şahsi sarfiyatıyla uyumludur: *menekşe (tatlı için), sebzevat, tavuk, karpuz, bal, nan-ı aziz, nan-ı has, francala, reçel, şeker, kahve, üzüm, nebat, şerbet, dakik-i has, dakik, çörek, şekerleme, kadayıf, elma, lahm-ı ganem, ecnas zahire, dondurma, gül yağı, meyve, erz, pirinç, helva, mercimek, hinta, kaymak, şurup, kaşık, sabun, tabak, bardak, kase, tabla, fincan, revgan-ı sade ve zeyt, pekmez, pilav ve zerde, simit, koyun, kavun, kabak, hıyar, su, peksimet, portakal, sakız, güvercin, balık, kebab, sirke, hamur teknesi, kilit, yoğurt, süt, badem, fıstık, limon, hoşaf kaşığı, bastırma, sucuk, zeytin, peynir, fanus, safran, börek.* Bununla birlikte ramazan aylarında paşanın mutfağında ekstra aşçıların iş gördüğünü de belirtmek lazımdır. Bu aşçılara, helva gecelerinde helva pişirmek için helvahaneden özel olarak getirilenler de dahildir. Dolayısıyla paşanın yeme içme konusunda elinin açık olduğu muhakkaktır.

Küçük Hüseyin Paşa'nın giderlerinin %4'ünü de giyim kuşam harcamaları oluşturmakta ve çoğunlukla satın alma yoluyla bu eşyalar tedarik olunmaktadır. Ayrıca bazı eşyalar, özel olarak diktirilmekte ya da imal ettirilmektedir. Bunlar, envaiçeşit hediyelik ya da elbiselik top top yerli ve ithal kumaş, kürk, kaftan, don, şalvar, entari, ihram, elbise, çorap, terlik, çizme, pabuç, mest, fes, külah mendil ve benzeriden ibarettir. Bu noktada Hüseyin Paşa, terzi Papazoğlu, terzi Mustafa, terzi İsmail, terzi Arslanoğlu, fermeneçi Zakiri ile sık sık iş görmektedir. Sünnet olan çocuklara bile elbise diktiren Hüseyin Paşa, Esmâ Sultan'ın düyünü için terzi Arslan'a 10.000 kuruş ödemiştir. Hüseyin Paşa'nın haremine alınan çuka ve işleme tülbende verilen rakam da 14.153 kuruştur. Yine paşa, tek seferde 10.525 kuruşluk

hılatlık kaput temin etmiştir. İngiliz kumandanı ve kapudanına da 950 kuruşluk ağır suavi ve beldar kumaş armağan etmiştir. Zaten bu tür hediye ve armağanlar, yönetici elitlerin kolektif iktidar paylaşımında sıklıkla kullandığı bir araç niteliğindedir⁶² ve buna, Küçük Hüseyin Paşa da riayet etmiştir.

Ulaşım, nakliye ve haberleşme giderleri de Küçük Hüseyin Paşa'nın harcama kalemlerinin %2'sini oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde gerek Hüseyin Paşa'nın gerekse kapı halkı vesairenin ücret-i kayık masrafları, bargir ve araba ücretleri, liman kiralari yer almaktadır. Ayrıca asker, barut, eşya nakliyesi için ödenen hamaliyeler ile haber ya da cevap getirip götüreren tatarlara verilenler de bunlara dahildir. Bu noktada gelen giden tatar ve ulakların geldikleri yere ve mevkiye göre aldıkları meblağların değiştiğini söylemek lazımdır. Örneğin Esmâ Sultan'dan cevap getiren harem ağası Cevher Ağa'ya 200 kuruş uygun bulunurken, İzmir'den İstanbul'a yollanan bir tatarı 180 kuruş münasip görülmüştür. Sultan kethüdası Ömer Ağa'nın tatarının aldığı rakam da 1.000 kuruştur. Paşanın kayıklarının aylık liman kirası ise 7 kuruş ile 20 kuruş aralığında oynamaktadır.

Hüseyin Paşa'nın sağlık harcamaları da genel giderlerinin %1'lik bir kısmını teşkil etmektedir. Bu orana Hüseyin Paşa'ya alınan ilaçlar, tabiplere olunan in'âmlar ile hasta olan ya da sefer vesair yerlerde gözü, yüzü, eli, kolu, ayağı yaralananlara ödenen meblağlar da dahildir. Bu noktada gerek Hüseyin Paşa'yla gerekse hasta ve yaralılarla ilgilenen doktorlar, ser etıbba Razi ve Bogos, cerrah Anton, Marko, Emin Efendi ve Süleyman ile hekim Cozeb, Kapos, Yeşuva ve Mehmed Efendi'dir. Tek seferde tabip Razi'ye verilen ilaç parası 2.000 kuruştur. Mısır seferi sırasında hastalanan 47 nefer Levent çiftliği ile Üsküdar askerine 2.540 kuruş in'âm olunmuştur. Çiçek çıkaran çocuklar için ise 9 kuruşa kadı suyu getirilmiştir. Yine bu süre zarfında Hüseyin Paşa'nın üç kere dişi çekilmiştir. Bu işlemi gerçekleştirenler, filikacı, molla ve Bursalı bir kişidir. İzmirli berber Halil de Hüseyin Paşa'yı hacamat etmiştir. Paşanın ayağının çıkmış olması da muhtemeldir. Çünkü Hüseyin Paşa'nın ayağını tımar eden bir çıkıkçıya 100 kuruş ücret ödenmiştir. Ayrıca veba hastalığının defedilmesi için 2 Mart 1803 tarihinde 40 kuruşa yazılı tahta da tanzim edilmiştir⁶³, ki zaten bu dönemde imparatorluk sık sık bu salgınla mücadele etmiştir.⁶⁴

Hüseyin Paşa'nın kalan masraflarının %14'ü, ahır, yakacak, aydınlatma, inşaat, tamirat ve mukataa giderleri iken; %5'i, çeşitli yerlerden hediye, çiçek vesair

⁶² T. Artan, "18. Yüzyılın Başlarında Yönetici Elit...", s. 312.

⁶³ *TSMA.d. 02097*, s. 20b.

⁶⁴ 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul ve imparatorluk coğrafyasında sık sık yaşanan veba salgınları hakkında bkz.: Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.

getirenler ile ihtiyaç sahiplerine, tekke ve şeyhlere ödenenler, sefer harcamaları, yangınlarda dağıtılanlar, ziyafetler gibi değişik sarfiyatları kapsamaktadır.

Bu noktada öncelikle Hüseyin Paşa'nın mukataa giderlerine baktığımızda, bu masraflar, aynı zamanda paşanın gelir kalemlerini de teşkil eden Beypazarı, Bayındır, Narda, İstanköy, Ayazmend, Nakşa ve Pare gibi çiftlik ve mukataaların harç ücretleri ile bu mukataaların müştereklerine dağıtılan meblağlardan müteşekkildir. Örneğin Nakşa ve Pare mukataasına 1792 yılında 12.572 kuruş verilmiştir. Gülhiz Hanım'a alınan Pınarbaşı çiftliği bahası 25.000 kuruştur. Paşanın Bayındır mukataasının ortağı olan Bayburdizade Mahmud Efendi'ye pay olarak 30.000 kuruş gönderilmiştir. Narda mukataasının üçte bir hissesi için 49.000 kuruş ödenirken, Üsküdar'daki bağın kasr-ı yed bedeli de 3.750 kuruştur. Yine Hüseyin Paşa, kız kardeşi dışında, diğer kapı halkının girişimlerini de desteklemekte, Ülker ve Lalber kalfaların karşılanan sehm paraları da bunu göstermektedir.

Küçük Hüseyin Paşa'nın 325.143,5 kuruşluk ahır giderleri ise, gerek at, deve gibi binek hayvanları gerek satın alınan koyun, kuzu, koç gibi evcil hayvanlar ve aslan, kaplan, maymun, tazı vesair egzotik ya da vahşi hayvanlar ile bunların yiyeceklerini kapsamakta, mirahur, seyis, serrac, saka ve bakıcılara ödenen meblağlar da bunlara ilave olunmaktadır. Örneğin mirahur ağanın bir senelik talebi 31.706 kuruştur. 2.163 kantar saman 2.865,5 kuruştur. Süleyman Kaşif tarafından alınan Mısır atlarının değeri 7.987,5 kuruşken, 3.013 kuruş da kurbanlık koçlara sarf olunmuştur. Arslanların mekulatına 101 kuruş, kaplan masarifatı 17 kuruş, elmas köpeğin mahiyesi 25 kuruş, kanaryaların yem bahası 1 kuruştur. Ayrıca Bahçekapı'daki ahırın 18 aylık kirası da 216 kuruştur.

Hüseyin Paşa'nın 431.000,5 kuruşluk yakacak, aydınlatma ve benzeri giderlerinin içerisinde ise, kömür ve odun masrafları, aydınlatmada kullanılan meşale, bal mumu, zeytin yağı harcamaları ile gerek paşanın gerekse kapı halkı vesairenin duhan sarfiyatları vardır. Örneğin vekilharç ağa tarafından on iki defada alınan oduna 1.706,5 kuruş ödenirken, kapı kethüdası ağa aracılığıyla mutfağa alınan oduna 1.767 kuruş verilmiştir. Konağa ve daireye kömürcü Molla Salih'ten mübayaa olunan kömürün bedeli 5.250 kuruştur. Divanhanenin fener ve kandilleri 22 kuruşken, meşale için Mustafa Ağa'ya 78 kuruş gönderilmiştir. Gulamlara 10 kuruşluk çıra tedarik edilirken, hasta kalyoncuların kandillerine 165 kuruşluk revgan-ı zeyt satın alınmıştır. Hüseyin Paşa Akdeniz'deyken serduhaninin sağladığı duhan da 1.050 kuruştur.

Hüseyin Paşa'nın giderlerinin %4'ünü teşkil eden inşa ve tamiratlar, paşanın muhasebesinin kamu ve özel şeklinde bir ayrıma tabi tutulamayacağını açık olarak göstermektedir. Zira bu masraflar, hem paşanın hususi hayatıyla ilgilidir

hem de resmi görevinin bir gereğidir. Bu noktada başta İstanbul olmak üzere, Rodos, Çanakkale, Kalas, Gemlik, Midilli, Limni, Bodrum gibi tersanelerde imal olunan, kalyon, firkateyn, kırlangıç, üç anbarlı, üç çifte, dört çifte, yedi çifte, kayık, sandal, aktarma, filika vesair deniz araçları ile liman, iskele, havuz, fırın ve Tersane Sarayı'nın konstrüksiyonu için yapılan sarfiyatlar, Hüseyin Paşa'nın donanmayı ihya ettiğini gözler önüne sermektedir. Öte yandan Hüseyin Paşa'nın kamusal harcamaları sadece bunlardan ibaret de değildir. Tüfek, kılıç, piştov, palaska cilası; talimci odaları ile zırh, sancak, mızrak, tabl, çadır, harar, kamçı, göğüslük, fıçı, dolap, terek, dürbün, asa, hasır, kürek, fener, tulumba onarımı; köprü, su kanalı, kuyu, meydan, metris, işaret tahtası, yelken, cebehane, fişeklik tesisi; Göksu'da set ve nişangâh; Kulaksız'da cami; Okmeydanı ve Tatavla'da çeşme; Ayvansaray'da cami; Kule Bahçesi'ne çeşme; Söğütçe'de mahzen; İncili Çeşme; Odun Kapısı'nda dükkân; Yemiş İskelesi'nde dükkân; Kasımpaşa'da su yolu ile Şeyh Türabi Tekkesi; Öküz Limanı'nda anbar; Gelibolu'da Sinan Paşa Cami ile Nara Tekkesi ve sultan sarayı bitişiğindeki imaret ile hanenin bina ve restorasyonları da bunlara dahildir. Bunlardan mahzen, dükkân, nişangâh ve paşanın diğer küçük amme işleri bir kenara bırakıldığında, tadilat edilen ya da yeniden ayağa dikilen çeşme, cami, tekke, imaret, su yolu ve benzeri yapıların, paşanın toplum nezdindeki görünürlüğünü pekiştirdiği muhakkaktır.⁶⁵ Zaten bu tür gösterişçi aktiviteler, 18. yüzyıldan itibaren çok artmıştır.⁶⁶

Paşanın özel hayatını ilgilendiren inşaa ve tamirat masrafları ise, yeni yaşam alanlarının konstrüksiyonu ile bu alanlara eklenen yapıları kapsamaktadır. Bunlara; Hazinekar Emin Ağa, Tiryaki, murabıt Hacı Mehmed ve öteki kapı halklarına ait binaların tadilatı; saat, kürk, ustura, tespih, sandık, yelpaze, buhari-i şerif, şemsiye, kerevet, seccade, kuş kafesi onarımı ile çakıl, boya, zift, kum, kireç, taş, cam, kalay, demir, kereste, keser, mismar, perde, muşamba, mezar taşı gibi alınan malzemeler de ilave olunmaktadır. Bu noktada konağın tesisi için Hüseyin Paşa, Komikos Kalfa'ya 167.736 kuruş ödemiştir. Konağın kereste ve amele bedeli de 22.862 kuruştur. Hamamcı Karabet'e konağa yaptırılan hamamdan 1.250 kuruş verilirken, iki odaya Devlet Kalfa'nın aldığı meblağ 1.063,5 kuruştur. Yine konağa, 47.974,5 kuruşa büyük bir duvar, bir havuz ve bir mahzen eklenmiştir. Ayrıca konakta valide sultana⁶⁷ bir oda döşenirken, paşa için tasarlanan büyük odaya da tuğra resmedilmiştir.⁶⁸ Konağın bahçesindeki küçük köşk ile mutfak, ocak, çeşme,

⁶⁵ Literatürde Küçük Hüseyin Paşa'nın sadece Kasımpaşa'da Hastane Yokuşu'nda bir çeşme yaptırdığı belirtilmektedir. Bkz.: N. Göyünç, "...Küçük Hüseyin Paşa", s. 50; Aynı yazar, "Hüseyin Paşa, Küçük", s. 8.

⁶⁶ Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 123-124.

⁶⁷ Bu valide sultan Esmâ Sultan'ın annesi Ayşe Sineperver Sultan olmalıdır.

⁶⁸ Resmedilen bu tuğranın kimin tuğrası olduğu belirtilmemektedir. Ancak bunun III. Selim'in tuğrası olması kuvvetle muhtemeldir.

hazine dairesi, yıldızlı fanuslukla birlikte, Aynalı Kavak'taki ahır da göz ardı etmemek gerekir. Köşkün silinip süpürülmesi de Ermeni kadınların elindedir. Paşanın Yahya Efendi'de bulunan sahilhanesi ile Ortaköy'deki küçük yalısının iskelesi de elden geçirilmiş ve bir limonluk bile düzenlenmiştir. Sultan sarayındaki havuza konulan sandal da zevk ü sefadan hiçbir ödün verilmediğinin göstergesidir. Zaten bu tür tüketim kalıpları, hanedan damadı bir kaptan paşa için normaldir. Nihayetinde bunlar, onun konumuna ve makamına uygun davranış örüntüleridir.

Hüseyin Paşa'nın gider kalemlerinin %5'lik kalan kısmına bakıldığında, bunların %2'si, çeşitli yerlerden yiyecek, içecek, çiçek, av hayvanı, esb, bargir, cariyeye, gulam, kaplan postu, barut, silah vesair getirenlere verilen bahşiş ve in'âmlardır. %1'lik dilim ise kadın, ihtiyar, çocuk, fakir ve fukaraya dağıtılanlar, cenaze giderleri, türbe ve cami gibi çeşitli yerlerde görev yapanlar ile tekkelere ita olunanları kapsamaktadır. Aslında bunlar, daha önce de vurguladığımız üzere, paşanın zenginliğini ve cömertliğini sergilemesinin göstergeleridir. Zaten Hüseyin Paşa, Tekir Bahçesi'nde yılandan korkan bir mehtere ihsanda bulunacak derecede eli açıktır. Ayrıca o, bir gelenek olarak Mekke ve Medine'ye gönderilen surreye de katkı sunmaktadır. Bu da onun hayırseverliğinin başka bir versiyonunu oluşturmakta, mevlit-i şerif tilaveti için vakfedilen 16.500 kuruş, bunu daha da anlamlı kılmaktadır. Ancak Hüseyin Paşa'nın hayırseverliğinin bunlardan ibaret olmadığı da bir gerçektir. Çünkü Hüseyin Paşa, fakir fukaranın yanı sıra, gerek sadaka yollu gerek adaklık kurban olarak, birçok tekke ve türbeye de yardım etmektedir. Bunlar; Kasım Paşa'daki Şeyh Türabi Tekkesi; Eyüp Ensari Türbesi; Yahya Efendi Tekkesi; İdris Köşkü'ndeki tekke; Edirne'de Zaviye Tekkesi; Buhari Tekkesi; Emirler Tekkesi; Finike Limanı'nda Abdal Musa Tekkesi; Gelibolu'da Ahmed Bican Tekkesi, Nara Tekkesi; Saka Baba Tekkesi, Birgili Mehmed Efendi Tekkesi ve Yazıcı Mehmed Türbesi; İnci Baba Tekkesi; Hayreddin Paşa Türbesi; Akbaş Tekkesi; Mevlevihane Tekkesi; Okmeydanı Tekkesi; Şehir Emimi Tekkesi; Yuşa Tekkesi; Ciğerdere Tekkesi; Beylerbeyi Tekkesi ve Abdülkerim Ağa Tekkesi'dir. Bu tekke ve türbelerin bir kısmının Hüseyin Paşa tarafından ziyaret edildiğini ve paşanın buradaki şeyh ve türbedarlara kendini okuttuğunu da belirtmek gerekir.

Hüseyin Paşa'nın %2'lik kalan giderleri ise, sefer harcamaları, yangın vesair yerlere teşriflerde dağıtılanlar, eğlence ve benzeri masrafları kapsamaktadır. Örneğin Levent Çiftliği'nde ziyafet günü 5.118 kuruşluk in'âm verilirken, Rusya elçisine 3.000 kuruş değerinde elmas yüzük takdim olunmuştur. Miri kalyonların ikinci kaptanı olan Patrona⁶⁹ Bey'in

⁶⁹ İ. H. Uzunçarşılı, ...*Bahriye Teşkilâtı*, s. 434.

düğünündeki sarfiyat da 2.000 kuruştur. Hüseyin Paşa kendisiyle güreşen harem ağasına da 500 kuruş sunmuştur. Hanendeler, sazandeler, çalgıcılar, canbazlar, kalkanbazlar, soytarılar, ayı oynatanlar ve hatta Ermeni şairler ile türkü söyleyenler de paşanın bu cömertliğine nail olmuştur.

Sonuç

Varidat ve masarifat defterlerinden yola çıkarak, III. Selim döneminde yaklaşık on iki yıl kaptan-ı derya olarak hizmet etmiş olan Küçük Hüseyin Paşa'nın gelir giderlerine odaklandığımız bu çalışmada sonuç olarak şunları söylemek mümkündür;

Her şeyden önce; özel muhasebe defterleri olarak adlandırılan varidat ve masarifat defterlerinin, sadece ait olduğu kişinin gelir giderlerini yansıtan basit bir muhasebe kaydı olmadığını vurgulamak lazımdır. Zira bu defterler, incelediğimiz örnekte de görüldüğü üzere, kapsadıkları periyoda göre, ilgili şahsın hayatını bir film şeridi gibi resmetmekte ve gündelik hayatı, ilişki ağları, yaşam tarzı, tüketim kalıpları açısından da bir profil çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla bu noktada varidat ve masarifat defterlerinin, birey odaklı tüketim tarihi çalışmalarında öteden beri kullanılan muhalefat defterlerini tamamlayan ya da ona alternatif olarak yararlanılabilecek bir kaynak olduğu açıktır. Bununla birlikte; fiyatlar, yangınlar, hastalıklar gibi dönemin sosyoekonomik dokusu hakkında da defterlerde bilgi bulunması, bu defterlerin önemini biraz daha arttırmaktadır.

İkinci olarak; varidat ve masarifat defterlerinin, en azından incelediğimiz örnek doğrultusunda, pek de “hususî muhasebe defterleri” olmadığını belirtmek lazımdır. Zira Hüseyin Paşa'nın iratları, büyük oranda paşanın kaptan-ı deryalığı dolayısıyla elde ettiği resmi gelirlerdir. Giderler noktasında da, her ne kadar Hüseyin Paşa'nın cep harçlığı, giyim kuşam, yiyecek içecek vesair harcamaları olsa da, keskin bir kamu-özel ayrımı yapmak mümkün değildir. Nihayetinde Hüseyin Paşa, çok fazla amme hizmetine para sarf etmiştir. Aslında bu da, imparatorluğun, birbirine bağlı ağlardan ya da kapılardan oluşan bir yapı arz etmesinden kaynaklıdır. Çünkü bu yapıda aradaki çizgiler flulaşmakta ve iktidar ortaklarına dönüşen ricalle, devletin ihtiyaçları üst üste binerek bütünleşmektedir.

Son olarak; tüketim kalıpları açısından Küçük Hüseyin Paşa'nın yoğaltıcı ve gösterişçi bir profil çizdiğini söylemek mümkündür. Ancak bu profil, rastgele bir istihlak tutkusu ya da zevk ü sefa boşalımı değildir. Zira Hüseyin Paşa, geniş kapı halkına sahip, hanedan damadı bir kaptan paşadır ve bu yolla o, iktidar ortaklığını meşru kılmaktadır. Dolayısıyla bu profil aynı zamanda cömertliği de bünyesinde barındırmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

AE.SSLM.III 162/9741.

D.BŞM.d. 04043.

TSMA.e. 13/17; 143/6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15; 167/11; 411/18; 429/18, 22, 23, 26, 29, 30, 32, 49, 50; 751/22, 760/3.

TSMA.d. 02094; 02095; 02096; 02097; 02098; 02099; 02100; 02101; 02102; 02103; 02104; 02105; 02106; 02107; 02108; 02109; 03192; 03195; 03273; 03405; 4456; 04711; 04748; 08989.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 7, Dersaadet 1309.

Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, Haz.: Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yay., İstanbul 2017.

Aktepe, M., "Husayn Pasha (Küçük Hüseyin Pasha)", *The Encyclopedia of Islam*, c. III, 1986, s. 627-628.

Artan, T., "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, S. 83, 2000, s. 292-322.

Aydın, D., "Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi", *OTAM*, s. 8, 1997, s. 393-477.

Aydüz, S., "Cıgalazâde Yusuf Sinan Paşa'nın Şark Seferi İçin Tophâne-i Âmire'de Hazırlanan Toplar ve Tophâne-i Âmire'nin 1012 (1604) Yılı Gelir-Gider Muhasebesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 2, 1998, s. 139-172.

Barkan, Ö. L., "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) yılına Âit Muhasebe Bilançosu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23/1-2, 1963, s. 380-398.

Bozkurt, F., *III. Mustafa Dönemine Ait Bir Kadınefendinin Masraf Defteri*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2016.

Doğan, F., "Sahibi Bilinmeyen Hususi Bir Masraf Defterinin Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Açısından Kullanılabilirliğine Dair Bir Deneme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 18/2, 2018, s. 335-376.

Doğan, M., "XIX. Yüzyıl Başında Babıali'de Gündelik Faaliyet ve Teşrifat: 1810 Tarihli Bir Masraf Defteri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2001, s. 29-50.

Doğru, H., *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kamanıçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Genç, M., *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2012.

- Genç, M.-Özvar, E. (Haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, 2 cilt, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006.
- Gökmen, E., “Cevdet Paşanın Bir Aylık Aile Bütçesi”, *Erdem*, S. 45/46/47, 2006, s. 87-108.
- Göyünç, N., “Hüseyin Paşa, Küçük”, *DİA*, c. 19, İstanbul 1999, s. 6-8.
- Göyünç, N., “Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa”, *Tarih Dergisi*, c. 2, S. 3-4, İstanbul 1952, s. 35-50.
- Gürkan, E. S., *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yay., İstanbul 2017.
- Hamadeh, S., *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yay., İstanbul 2010.
- Hathaway, J., *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.
- İnalçık, H., “Hüsrev Paşa, Koca”, *DİA*, c. 19, 1999, s. 41-45.
- Kunt, İ. M., *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1981.
- Kunt, M., “Bâb-ı Hümayun ve Diğer Kapılar”, *Osmanlı Dünyası*, Edt.: Christine Woodhead, Alfa Yay., İstanbul 2018, s. 145-160.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 6 cilt, Haz.: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Mordtmann, J. H., “Hüseyin Paşa (Küçük)”, *İA*, c. 5/1, İstanbul 1987, s. 654-655.
- Özdeğer, H., “III. Ahmed’in Varidât ve Masârifât Defteri”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, S. 1, 1987, s. 305-352.
- Özkaya, Y., *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, TTK, Ankara 2020.
- Özvar, E., “Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, Haz.: Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006, s. 197-238.
- Pamuk, B., “XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşasının Masraf Bilançosu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.22/34, 2003, s. 107-124.
- Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012.
- Panzac, D., *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.
- Panzac, D., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.

- Shaw, S. J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Kapı Yay., İstanbul 2008.
- Şimşirgil, A., “Osmanlı İdaresinde Uyvar’ın Hazine Defterleri ve Bir Bütçe Örneği”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1998, s. 325-355.
- Taş, H., ““İş Erliği”nden “Subaşılık”a: Kariyer Basamaklarını Tırmanan Üsküdar Emini Timurhan Bey”, *Journal of Turkish Studies*, vol. 52, 2019, s. 291-322.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.
- Ünlü, E., *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.

**KAPODISTRIAS'A GÖRE
YUNAN BAĞIMSIZLIK HAREKETİ VE RUSYA**
ACCORDING TO KAPODISTRIAS
THE GREEK INDEPENDENCE MOVEMENT AND RUSSIA

Arzu ERMAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 16.07.2020

Kabul: 25.01.2021

Article Info

Received: July 16, 2020

Accepted: January 25, 2021

Özet

Yunan bağımsızlık hareketi 18. yüzyılın sonunda Batı Avrupa temelli düşünce akımlarından etkilenen bir diaspora hareketi olarak ortaya çıkmış ve 1821 senesinde Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelik genel bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Bu bağlamda Rusya, Yunan uyanışının rahatça gelişip yayılma imkânı bulduğu başlıca ülke konumundadır. Bu uyanışın Rusya'daki en büyük destekçisi ise uzun yıllar Çar'a hizmet eden ve 1816 ile 1822 yılları arasında Rusya'nın Dışişleri Bakanı olan Ioannis Kapodistrias'tır. Kapodistrias, Rusya'nın bu meselede taraf olması için Çarı ikna etmeye çalışmaktadır. Ancak Napoléon savaşları sonrasında oluşan yeni dünya düzeni ulusal nitelikli ayrılıkçı hareketlerin bastırılması ve monarşilerin korunması konusunda anlaşmıştır. Öte yandan isyanın çıktığı yerler Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına ulaşan deniz ticaret yolları üzerinde olduğu için bütün Akdeniz ticaretini etkileyebilecek konumdadır. Bu nedenle Büyük Güçler'in birbirlerini kontrol altında tutarken aynı zamanda birbirlerine karşı avantajlı bir konuma geçmeye çalışması nedeniyle Yunan meselesi, Avrupa diplomasisinde uzun süre gündemi meşgul etmiş ve bağımsızlık ancak on yıl süren mücadeleler sonunda kazanılmıştır. Kurulacak Yunan devletinin ilk başkanı olacak olan Kapodistrias'ın otobiyografisi, resmi ve şahsi yazışmaları Yunan bağımsızlık hareketini ve Rusya'nın isyandaki tutumunu aydınlatacak önemli bir kaynak niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Yunan Bağımsızlık Hareketi, Osmanlı Devleti, Yunanistan, Rusya, Ioannis Kapodistrias.

* Arş.Gör.Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü e-posta: arzu_erman@hotmail.com

Abstract

The Greek independence movement emerged at the end of the 18th century as a diaspora movement influenced by thoughts originating from West Europe and a general uprising aimed at separation from the Ottoman State started in 1821. In this sense, Russia is the principal country where the Greek awakening found ample possibility to spread and to develop. The main supporter of this awakening in Russia was Ioannis Kapodistrias, who served the Tzar many years and acted as Russia's Foreign Minister between 1816 and 1822. He tried to convince the Tzar to take sides in this issue, however the new world order established at the end of the Napoleonic wars had come to an agreement to suppress separatist movements and to protect the monarchies. On the other hand the areas where the uprising erupted could affect the whole Mediterranean trade as they were on the marine trade routes reaching from Europe to the Ottoman land. For this reason, as the Great Powers were trying to gain advantage over another while keeping each other under control, the Greek Problem became a current issue for the European diplomacy for a long while and independence was gained only at the end of a ten-years long struggle. The autobiography as well as the personal and official letters of Kapodistrias, who was to become the first president of the newly founded Greek state, are an important source shedding light on the Greek independence movement and Russia's attitude during the uprising.

Key Words: *Greek Independence Movement, Ottoman State, Greece, Russia, Ioannis Kapodistrias.*

Giriş

Tarih sahnesine 14. yüzyılda küçük bir uç beyliği olarak çıkan Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyunca tedricen genişlemiş ve bu genişlemesini 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. Geçen bu uzun sürede büyük bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti, Müslümanların yanı sıra fethettiği bölgelerdeki gayrimüslimleri de kurmuş olduğu yönetim sistemi içinde belirli bir düzene göre yönetme becerisi göstermiştir. Ancak devletin kadim nizamı 17. yüzyılda Avusturya karşısında almış olduğu yenilgiler ile büyük yara almıştır. Bu yenilgi, Osmanlı'nın yenilebileceğini göstermesinin yanı sıra devletin ileride yaşayacağı siyasi değişim ve dönüşümlerin de işareti olmuştur. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti için en büyük tehlike yüzyıl boyunca sürekli savaşaacağı Rusya olacaktır.

Bu yüzyılda yapılan savaşların ana sahnesi Osmanlı Balkan coğrafyasında Aşağı Tuna bölgesi olacak ve Osmanlılar Ruslar karşısında ardı ardına kritik yenilgiler alacaktır. Özellikle 1774'te imzalayacağı Küçük Kaynarca Antlaşması ile tarihinde daha önce görmediği nitelikte büyük toprak kayıpları

yaşayacaktır.¹ Osmanlı Devleti için yeni bir dönemin habercisi olan bu süreçte Amerika ve Avrupa'da da ciddi krizlere yol açan büyük devrimci hareketler yaşanmaktadır. Yönetimlerin yasal yetkilerini sadece yönetilenlerin rızalarından aldıkları ilkesi, Amerikalıların Britanya Kralı III. George'a başkaldırmaları ile 1776'da tüm dünyaya duyurulurken yeni siyasi kurumların mutlak bir krallığa karşı büyük bir devrimi kısıktıkları yer Fransa olacaktır.² Nitekim 1789 Fransız Devrimi yönetici bir grubun yerine başka bir grubun getirilmesinden ziyade siyasi iktidarın kullanımına yönelik yeni imkanlar getirmesi bakımından daha önce görülen hükümet darbesi ya da sivil ayaklanmalardan ayrılmaktadır.³ Bu yönüyle devrim, hem bölgesel statükoda ve Avrupa güçler dengesinde, hem de siyasal fikirlerde yarattığı korkunç altüst oluşla Osmanlı Devleti'ni etkilemeye başlamıştır.⁴

Oysaki geniş bir coğrafyaya yayılmış olan imparatorluğun heterojen bir yapısı vardır ve Osmanlı sisteminde Müslim ve gayrimüslimlerin belirli bir uyum içinde yaşadığı görülmüştür. Hıristiyan ve Yahudiler millet (dini cemaatler)⁵ olarak örgütlenmiş ve kendi dinsel kimliklerini korumalarına izin verilmiştir. Ancak gelinen süreç yüzyıllar boyu istikrar sağlamış dini cemaatler sisteminin de altını oymaya başlamıştır.⁶ Aslında 19. yüzyılda değişen siyasi konjonktür, birbirlerine zıt iki doktrin olan milliyetçilik ve liberalizmi harmanlayarak Avrupa kıtası için nihai hedef olarak Avusturya-Macaristan ve Osmanlı gibi çok uluslu devletlerin dağılarak anayasal düzenli

¹Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789- 2007*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 24- 25.

²William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 598.

³ Elie Kedouri, *Avrupa'da Milliyetçilik*, Çev. M. Halûk Demirtaş, MEB Yayınları, Ankara, 1971, s. 4- 5.

⁴Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856- 1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 24.

⁵Osmanlı Devleti, İslam hukuku çerçevesinde gayrimüslimlerin idaresini belirleyerek kendine özgü teşkilatlanmalarla bu idareyi sistemli hale getirmeye çalışmıştı. Millet Sistemi olarak adlandırılan bu yapılanma ile devlet, ülkede yaşayan en fazla nüfusa sahip ve farklı inanıştaki üç gayrimüslim topluluğu (Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler) ayrı milletler olarak tanıyor ve İstanbul'da bulunan kendilerine ait dini merkezleri aracılığıyla da onların ülke genelindeki idarelerini sağlıyordu. Hıristiyanlar arasındaki farklı etnik gruplar da inançları ya da başka bazı özellikleri dikkate alınarak Rum veya Ermeni milletine dahil ediliyordu. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 17, 27.

⁶Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 4.

ulus devletlere dönüşmesini hedeflemiştir.⁷ Bu bağlamda farklı bir milletten ziyade farklı bir din tarafından yönetilmek olarak anlaşılan yabancı egemenliğine karşı ayaklanmalar, devletin etnik ve kültürel çeşitliliğinin en fazla olduğu Balkanlar'da yoğunlaşmış ve ilk tehdit yüzyılın başında Sırp'lardan gelmiştir.⁸ Aslında Türk yönetimine karşı olmak gibi bir iddia taşımayan Sırp isyanının ilk evresi, aksine yerel yöneticilerin kötü yönetimine karşıdır.⁹ Ancak değişim ve dönüşüm çağında görülen bu hareketler kısa sürede Balkanlardaki Hıristiyan halkların Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına yönelik ayaklanmalar niteliğine bürünmüştür.

Böylelikle bölgenin “balkanlaşmasına” doğru evrilen süreç başlamıştır. Bu terim yüzyıl sonunda coğrafi anlamından uzaklaşarak Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız olan devletleri tanımlamada kullanılmıştır. Buna göre eski coğrafi ve siyasi birimler milliyetçi akımlarla parçalanarak küçük devletlere bölünmüştür. Bu süreç Yunanistan ile başlamış ve Arnavutluğun bağımsızlığını kazanıp Balkan haritasındaki yerini almasıyla süreç tamamlanmıştır.¹⁰ Dolayısıyla Yunanların¹¹, Osmanlı siyasi sisteminden kopması ve müstakil bir Yunanistan Krallığı'nın ortaya çıkması Osmanlı Devleti'nin yüzlerce yıldır oluşturduğu denge ve ilişkiler ağını değişime uğratmıştır. Bu yüzden Yunan bağımsızlığının Osmanlı Devleti'nin çözülmesine doğru giden süreçte özel bir konumu bulunmaktadır. Çünkü bu hareket her ne kadar Doğu Avrupa'da gelişen ilk ulusal hareket değilse de Hıristiyan olmayan bir ortamda yani Osmanlı Devleti'nde ilk kez yaşanmaktadır.¹² Avrupalı Devletler için ise bu isyan, bir halkın Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmasının ötesinde onların çıkarlarını nasıl

⁷ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, C. 1, Çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 198.

⁸ Bkz. Selim Aslantaş, *Osmanlı'da Sırp İsyancıları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

⁹ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 154-156.

¹⁰ Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 75-76.

¹¹ Osmanlı Millet Sistemi içindeki Rum milletinden bahsedilirken ülkedeki tüm Ortodokslar kastedilmektedir. “Rum” tabiri sadece etnik kimlik değil, başta İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi olmak üzere ülkenin diğer bölgelerindeki Rum patrikhaneleri ve kiliselerine bağlı Ortodoksların tümünü tanımlamaktadır. Ancak Yunanistan Krallığı'nın kuruluşuyla Yunanistan Krallığı'ndakilere Yunan, Osmanlı Rum cemaatine de Rum denmiştir. Bkz. Güllü, *a.g.e.*, s. 46.; Ahmad, *a.g.e.*, s. 55.

¹² Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 31.

etkileyeceği ile ilgili bir konudur ve asıl hedef kendileri için bir tehdit unsuru olarak görülen Rusya'nın siyasi emellerini engellemektir.

Devrin Rus Dışişleri Bakanı Korfu doğumlu Ioannis Kapodistiras, Yunan davasının o dönemdeki en önemli savunucularından biri olmuştur. Rusya'nın Yunan isyanına gereken desteği vermemesi nedeniyle görevinden ayrılan Kapodistrias, 1828'de büyük ümitlerle Yunanistan'a gitmiş ve yeni kurulan Yunan Devleti'nin ilk devlet başkanı olmuştur. Ancak 1831 senesinde uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Ölümünün ardından otobiyografisinin yanı sıra resmi-şahsi mektupları ve yazışmaları Kapodistrias Arşivi adı altında toplanarak yayınlanmıştır. Çalışmada sözü edilen bu kaynaktan Yunanca literatür ile birlikte yararlanılmıştır. Böylelikle dönemin siyasi iklimi ve genel eğilimleri çerçevesinde Yunan bağımsızlığı fikrinin olgunlaşmasında ve isyanda Rusya'nın önemi ve nasıl bir tutum içinde olduğu anlamaya çalışılacaktır.

1-Kargaşa İçindeki Bir Kıta ve Rusya

1789'da başlayan Fransız Devrimi, birçok evreden geçerek onlarca yıl sürmüş ve Fransızların devrimin ürettiği fikirleri komşu ya da uzak Avrupa ülkelerine yaymak istemesi Avrupa'daki bütün dengeleri değiştirmiştir.¹³ Bu amaçla Fransız ordularının 1792'den 1812'ye kadarki yirmi yılda yapmış olduğu savaşlar Avrupa haritasını ve devletler sistemini büyük ölçüde yeniden düzenlemiştir. Bu süreçte Almanya, İsviçre ve İtalya'nın büyük bölümü doğrudan ilhak edilmiştir. Ayrıca Fransa'ya sıkı şekilde bağlı her biri yeni anayasa modellerine ve Fransız usulü bir yönetime sahip yeni devletler (Ren Konfederasyonu, Westphalia Krallığı, Varşova Büyük Dükalığı ve Beş İtalyan Cumhuriyeti vb.) kurulmuştur. Bu süreçte eskiden kurulmuş pek çok devletin (Avusturya, Prusya, İspanya, Napoli ve Portekiz gibi) büyük ölçüde değişen sınırları ve sıkı şekilde denetlenen iç düzenlemelerle varlığını sürdürmesine izin verilmiştir.¹⁴ Böylelikle Fransız İmparatorluğuna dahil olan yerler Napoléon kanunlarıyla yönetilmiş ve bu kanunların yarattığı aile, mülkiyet, birey ve halk iktidarı kavramları bütün Avrupa'ya yayılmıştır.¹⁵ Bu karmaşa 1812'de Napoléon komutasındaki ordunun Rusya'yı işgal ederek, 1814 senesindeki yenilgisine kadar devam etmiştir.¹⁶ Ancak Fransa'nın Rus

¹³Mithat Atabay, *Aydınlanma Çağı ve Avrupa*, Nobel Yayın, Ankara 2004, s. 65.

¹⁴Norman Davies, *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, Çev. Burcu Çılgın, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 776- 778.

¹⁵J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2016, s. 435.

¹⁶Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 345- 349.

yenilgisine kadar devam eden süreçte yaratmış olduğu karmaşa ortamı Avrupalı devletleri Fransa tehlikesine karşı bir ittifaka zorlamıştır. Bu nedenle 1814 yılı Eylül ayında devrimin etkilerinden korunmak ve Avrupa siyasetini yeniden dizayn etmek için Fransa'ya karşı birleşen dört devlet (Rusya, İngiltere, Prusya, Avusturya) Viyana Kongresi'ni düzenlemiştir. Kongrenin en önemli iki şahsiyeti Avusturya başbakanı Metternich ile Fransa Dışişleri bakanı Talleyrand olmuştur. Yenilmiş bir devleti temsilen orada bulunan Talleyrand, kongreden mümkün olduğunca az zararla çıkmaya çalışmıştır. Bunun için de "Meşruiyet İlkesi" denen bir ilke öne sürmüştür. Buna göre Napoléon savaşlarından önceki meşru hükümdarlar, tahtlarına ve topraklarına iade edilmelidir. Bu görüş diğer devletler tarafından da kabul görmüştür çünkü Napoléon'un Fransa'ya döndüğü haberi kongreye katılan devletlerde panik yaratmıştır. Bu nedenle alınan kararlar hızlı şekilde akit altına alınmıştır.¹⁷ Böylelikle Fransa İmparatorluğu'nun yeniden canlanma tehdidi ve de Avrupa'da devrimin ardından çeyrek yüzyıl boyunca neredeyse ara vermeden devam eden savaşın tekrarlanma tehlikesi ortadan kalkmıştır.¹⁸ Bu da kutsal kurum olarak monarşinin yani eski sistemlerin korunması için her türlü değişikliğin engelleneceği anlamına gelmektedir.

Napoléon'a karşı kazanılan zaferde şüphesiz Rus Çarı Aleksander'ın büyük payı vardı. Bu nedenle o, 1815 Viyana Kongresi'ne damgasını vuran ve bakış açısı Kutsal İttifak'ta vücut bulan kişi olmuştur. Böylelikle Avrupa barışının korunması ve devrimin üretmiş olduğu düşünceler Avrupalı güçlerin uzlaştıkları yollarla bertaraf edilecektir.¹⁹ 26 Eylül 1815'te Çar Aleksander'ın inisiyatifi ile Rusya, Avusturya ve Prusya arasında Kutsal İttifak Akti imzalanmıştır. Daha sonra bu pakta Fransa da dahil olmuştur. Bu akit ile ilgili olarak kimi liberaller, deklarasyonun özünde hükümdarların tebaaları olan halkların başlatabilecekleri herhangi bir devrim hareketini engelleyebilmek ve ezmek için tertipledikleri bir komplo potansiyeli görmüştür. Bu akit şekli ve özü itibarıyla diplomatik bir belge olmakla birlikte politik olmaktan öte dini bir içeriğe sahipti.²⁰ Üyelerinin kendilerini, tek bir Hıristiyan ulusun üyeleri olarak tanımladığı bu ittifakta Çar. I. Aleksander, bu imgesel birliğin varlığına içtenlikle inanarak bu birlik için ülkesinin ulusal çıkarlarını bile tehlikeye atmaya hazır hale gelmiştir.²¹

¹⁷Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789- 1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 92- 93.

¹⁸J. M. Roberts, *a.g.e.*, s. 437.

¹⁹Hosking, *a.g.e.*, s. 349- 350.

²⁰George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 254- 255.

²¹Andrezej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma'dan Marksizme*, Çev. Alâeddin Şenel

Rusya'nın 18. yüzyıldan itibaren Balkan coğrafyasına yönelik genel eğilimi Slav ve Ortodoks halkların bağımsızlıklarını kazanması yönündedir. Fransız Devrimi'nin ve Napoléon savaşlarının ortaya çıkardığı siyasi problemlerin etkisi ile Doğu ve Merkezi Avrupa aydınlarının zihinlerinde doğan milliyetçi unsurların, emperyalist ve milletler üstü temayüllerle karışmasından meydana gelen bir hareket olan Panslavizm, temelde Slav ırklarının bağımsızlığını hedeflemektedir. Zira Slavlar, uzun yıllardır Türkler, Almanlar ve Macarların yönetimi altındadır ve bu nedenle Macaristan, Türkiye ve Almanya'nın dünya haritasından büyük bir kısmı silinmedikçe Slav siyaseti hedefine ulaşmış sayılmayacaktır.²² Dolayısıyla bu siyaset, Osmanlı Devleti'nin geleceğine yönelik büyük riskler barındırmaktadır. Çünkü Osmanlı egemenliğindeki Balkan coğrafyası her ne kadar Fransız etkisinden uzak kalmış olsa da devrimci düşünce rüzgarları her yere ulaşmış ve Osmanlı yönetimine karşı ilk başkaldırı Sırp'lardan gelmiştir. Bu ayaklanma, zaman ilerledikçe milliyetçi bir karaktere dönüşecek ve Rusya bu isyana müdahil olmanın ve onun oluşturduğu karmaşa ortamından faydalanmanın yollarını arayacaktır.²³

Rusya'nın Yunanlar üzerinde de büyük amaçları olmuştur. Örneğin 1768'de başlayan Osmanlı- Rus savaşı sonrasında 1770'de Mora'da bir ayaklanma çıkarma girişimi o günün koşullarında başarıya ulaşmamıştır.²⁴ Ancak bu ayaklanma tertibi Rusların ne ilk ne de son teşebbüsü olmuştur. Driault'a göre 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması²⁵ ile Balkan siyasetini aktif hale getiren Rusya'nın Çariçe II. Katarina döneminde bir Yunan Projesi bulunmaktadır. Nitekim Katarina'nın 1781-1782 senelerinde dönemin Avusturya İmparatoru II. Joseph ile olan yazışmaları bu projenin detayları hakkında bilgi vermektedir. Ancak II. Joseph'in ölümü sonrasında halefi II.

İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 131.

²² Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agah Oktay Güner, İlgü Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 23, 120.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Aslantaş, *a.g.e.*, s. 86- 93.

²⁴ Carter.V, Findley, *a.g.e.*, s. 25. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. J. Von Hammer, *Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye*, Haz. Hüseyin Tekinoğlu, Kamer Yayınları, İstanbul 2013, s. 434- 436.

²⁵ Temmuz 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Avusturya ile yapılan Karlofça Antlaşmasının muadili gibidir. Karadeniz bölgesindeki güç dengesinde büyük değişiklikler getiren bu antlaşma Osmanlı Devleti için askeri ve diplomatik anlamda büyük bir yenilgi anlamına gelmiştir. Çünkü bu antlaşma ile Rusların Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesine imkan tanıyan koşullar oluşmuştur. Ayrıntı için bkz. Jelavich, *a.g.e.*, 76- 77., Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDVİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 524- 527; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 36- 37.

Leopold, Balkanlar'a hakim olacak bir Rusya'nın Avusturya'ya Akdeniz yolunu kapatabileceği endişesiyle bu proje gerçekleşmemiştir.²⁶

Rus yayılmacılığı genel olarak Avrupa Devletleri tarafından dikkatle takip edilmiştir. Rusya'nın sahip olduğu genişlik, değişen sınırları, Ortodoksluğu koruma iddiaları gibi karakteristik özellikleri Avrupa devletlerini, Rusya'nın sosyo-politik sistemi karşısında dikkatli olmaya iterken genel eğilim Rusya'ya Balkanlar ve Boğazlar çevresinde güç kazandıracak düzenlemelerden kaçınmak şeklinde olmuştur. Bu nedenle Rusya'nın Balkan politikasını uygulamaya koymasına uzun zaman içinde gerçekleşmiştir. Avrupalı güçler tarafından Osmanlı Devleti'nin zayıflığı ve de tampon vazifesi görerek varlığını devam ettirmesi ise siyaseten tercih edilen bir durum olmuştur.²⁷

2- Yunan Bağımsızlık Hareketi'nde Rusya'nın Önemi

Genel bir Yunan ayaklanması ile Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikrinin oluşması ve olgunlaşmasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askeri, ekonomik ve yönetsel gerilemenin büyük payı vardır. Bununla birlikte Fransız Devrimi ve Aydınlanma'nın etkileri ile oluşan ideolojik ve politik bilinçlenmenin bir ürünü olan gizli örgütler de çok önemlidir. Tarihsel bir süreç ve toplumsal bir iradenin sonucu olarak ortaya çıkan Yunan hareketinin olgunlaşmasında ve yayılmasında şüphesiz Rusya, kilit ülke konumunda olmuştur. 1809'da Paris'te Eflak'ın siyasi temsilcisi Kalimahi ve Grigorio Zaliki tarafından kurulan *Elinoglosson Ksanadoxion/ Ελληνόγλωσσον Ξενοδοχείο*yani (*Yabancı Diller Oteli*) isimli örgüt her ne kadar Yunanların kültür düzeyini yükseltmek ve Paris'te eğitim gören Yunanlara burs verme amacı taşısa da üyelerinden toplanan yardım ve paraların belli bir kısmı zamanı geldiğinde Yunan bağımsızlığı adına kullanılmak üzere silah ve cephane alımı için kullanılmıştır.²⁸ Mora, Epir ve Makedonya'da faaliyet gösteren bu oluşum Napoléon'un düşüşü ile merkezini Paris'ten Moskova'ya taşımıştır. Bu taşınmanın arka planında Rus Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Kapodistrias ve onun Yunan problemi ile ilgilenmesi yatmaktadır. Yine 1812'de Atina'da kurulan *Müzik Dostları Derneği* de kısa sürede Rus etkisine girerek Ruslardan ekonomik yardım alır hale gelmiştir.²⁹ 19. yüzyılın başında kurulan *Philomousos Eteria (Φιλόμουσος Εταιρία)* da eğitim alanında faaliyet

²⁶ Edouard Driault, *Napoléon'un Şark Siyaseti, Selim-ı Salis Napoleon, Sébastiani ve Gardane*, Ter. Köprülüzâde M.Fuad, Tercüme, Çeviri yazı, Selma Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 12- 17.

²⁷ Hosking, *a.g.e.*, s. 324- 325.

²⁸ Thasos Vournas, *Φιλική Εταιρία: α' το παράνομο οργανωτικό της, β' ο διωγμός της από τους ξένους*, Εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1982, s. 8-11.

²⁹ Stefanos P. Papageorgiou, *ΑποΤο Γένος Στο Εθνός Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821- 1862*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, s. 84-85.

göstererek aralarında Rus Çarı Aleksander ve Kapodistrias gibi isimlerin de bulunduğu destekçileri ile kısa zamanda büyümüşür.³⁰ Ancak şüphesiz Yunan bağımsızlığı adına kurulan oluşumların en önemlisi ve en bilineni Filiki Eteria'dır. 14 Eylül 1814'te Rus topraklarında Odessa'da kurulmuştur.³¹

Yunan ulusal hareketinin gelişiminde Osmanlı topraklarında ve Osmanlı'nın dışında faaliyet gösteren varlıklı tacirler önemli rol oynamışlardır. Bu bağlamda Rus toprakları önemli denebilecek sayıda Yunan tacire ev sahipliği yapmıştır. Çünkü kendi donanması olmayan Rusya, Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde Yunan gemilerinden ve Yunan tacirlerden yararlanmışır. Bu nedenle 18. yüzyılın sonlarından itibaren Yunan armatörler ve tacirler Akdeniz ve Karadeniz limanlarında genelde Rus ticaret mallarının taşımacılığını yapmıştır. Ayrıca Kuzey Rusya'nın neredeyse bütün limanlarında Yunan ticari şirketleri açılmışır. 19. yüzyılın başına geldiğinde Yunanlar, sadece Akdeniz ve Karadeniz'in büyük limanlarında değil, Levant yolunda kendi ticaretleriyle ve ticari mal tedarikleriyle uğraşır hale gelmiştir. Propaganda için istenilen şeyler de gemilerle kolaylıkla taşınmıştır. Ayrıca o dönem Osmanlı'dan çeşitli nedenlerden dolayı kaçanlar ya da kaçmak zorunda kalanlar için de Rus toprakları doğal bir sığınak haline gelmiştir. Öyle ki Yunan hareketinin başlamasında en etkili örgüt olan Filiki Eteria'nın ilk üyeleri genelde Rusya'ya kaçarak sığınanlardır. Ayrıca Rusya, İstanbul'daki büyükelçiliği aracılığıyla pek çok Yunan'a koruma hakkı verilmesini de sağlamıştır. 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başında İpsilantis kardeşler gibi pek çok aristokrat Fenerli³², Rus ordusunun çeşitli kademelerinde hizmet vermiştir.³³ Dolayısıyla tüm bunlar Yunan hareketinin başlaması ve gelişiminde Rusya'nın mesken seçilmesinin hiç haksız olmadığını göstermektedir. Ayrıca Rusya, 1808'de Eflak ve Boğdan'ın büyük bir bölümünü işgal ederek 1810'da Tuna'yı geçmiştir. Ancak Napoléon'un Rusya'yı işgali ve de Osmanlı Devleti'nin barış istemesi sonucu 1812'de

³⁰ Vourmas, a.g.e., s. 8.

³¹Derneğin üç kurucu üyesi Nikolaos Skoufos, Emmanouil Ksantos ve Athanasios Tsakalof'tur. Arta doğumlu Skoufos, Pisa Üniversitesi'nde eğitim gördüğü sırada Carbonari hareketinden etkilenmiş, ardından benzeri bir hareket meydana getirmek için Rusya'ya gitmiştir. Tsakalof'un babası da Moskova'da tüccarlık yapmaktadır. Kendisi de burada eğitim aldıktan sonra yüksek öğrenim için Paris'e gitmiştir. Babası Rus ordusunda görevli olan Ksantos ise Odessa'da tüccar olarak bulunmaktadır. Bu üç kişi 1813 senesi Kasım ayı başında Odessa'da tanışmıştır. Bkz. I.K. Mazarakis Ainian, *Η Φιλική Εταιρία*, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα 2007, s. 9-10.

³²Farklı kökenlerden gelmekle birlikte Fener semtinde yaşayarak kendilerini Bizans'ın mirasçısı olarak gören soylu ailelerdir. Bkz. Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü (1711- 1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2010, s. 7.

³³Olga Borisovna Sparo, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος και η Ρωσία (1821-1829)*, Μετ. Α. Σαρανταπούλου, Εκδ.Φέξη, Αθήνα 1971, s. 17- 18, 36.

Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti Tuna Prenslüklerinden sadece Besarabya'yı (Boğdan'ın Dinyester ve Prut Irmakları arasında kalan kısmı) geri alabilmiştir. Bu nedenle Rusya, Moldova ve Eflak'ta çok geniş yetkilere sahip olmuştur. Dolayısıyla Yunan meselesi ortaya çıktığında bölgede belirgin bir Rus varlığı söz konusudur.³⁴

a. Ioannis Kapodistrias ve Rus Yönetimi ile Temaslar

Yunan ayaklanması için uygun şartların oluşması kadar yabancı bir devletten destek alabilmek de son derece önemli olmuştur. Bu nedenle isyanı hazırlayanlar için 1776 Korfu/ (Kerkira) doğumlu Ioannis Kapodistrias, adeta en uygun kişidir. Aristokrat bir aileye mensup olan Kapodistrias, yüksek öğrenimini İtalya'da tamamladıktan sonra Rusya'ya giderek 1826 senesine kadar Rus Çarlığı'nda hizmet etmiştir. Kendisi Viyana, Paris ve Aix Chapelle kongrelerinde Rusya'yı temsil etmiş ünlü bir diplomattır.³⁵ Ölümü sonrasında yayınlanan otobiyografisi, resmi ve özel yazışmaları Rusya'nın Yunan bağımsızlığındaki rolü ve tutumu ile bilgiler içermektedir. Nitekim Kapodistrias'ın 1800 ile 1807 yılları arasında İyon Adalarında görev yapması Yunan isyanında yer alacak olan pek çok kişiyle önceden tanışmasında zemin olmuştur. Çünkü Fransa'nın İyon adalarını ele geçirmesi sonrasında bölge, bir Osmanlı- Rus ittifakı ile geri alınmıştır. Böylelikle de adalarda fiili bir Rus egemenliği başlamıştır. Ardından Rusya, Osmanlı ile yaptığı antlaşma gereği adalara geçici olarak 3000 Rus askeri konuşlandırmış ve ilerleyen süreçte de bölgeyi terk etmemiştir. Burada Rusya'nın kefaleti altında 1800'de Yedi Ada Cumhuriyeti kurulmuştur.³⁶ Kapodistrias Rusya adına ilk olarak 1801'de

³⁴ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze Kadar*, Çev. Figen Dereli, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014, s.321- 324; Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300- 1923*, Çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 378- 379.

³⁵ John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833- 1843*, Princeton University Press, New Jersey 1968, s. 107.

³⁶ A. Fuat Öreñç, "Yedi Ada Cumhuriyeti", *TDVİA*, C.43, 2013, s. 385.; Napoléon'un 1797 seferi sonunda Avusturya ile imzaladığı Campo- Formio Antlaşması, Akdeniz'deki ticari dengeleri değiştirmiştir. Çünkü bu antlaşmanın 5. maddesine göre Mora yarımadasının kuzey batısındaki ve Adriyatik Denizi'nin girişine yakın Venedik'e ait İyon adaları Fransa'ya verilmiştir. Bu durum Fransa ile Osmanlı Devleti'ni sınır komşusu yapmıştır. Ancak Fransa'nın 2 Temmuz 1798'de Osmanlı toprağı İskenderiye ve 21 Temmuz'da Kahire'yi işgali, Doğu Akdeniz'deki güçler dengesini değiştirmiş ve bunun üzerine 3 Ocak 1799'da Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti Rusya ile ittifak yapmıştır. Bu ittifakın ilk somut sonucu bu adalardan Fransa'nın çıkartılması olmuştur. Ancak adalar Osmanlı egemenliğine alınmamıştır. Bunun yerine 21 Mart 1800 tarihinde imzalanan antlaşmayla burada resmi olarak Osmanlıların fakat fiilen Rusların egemenliği altında bir cumhuriyet kurulmuştur. (Yedi Ada Cumhuriyeti). Ancak ilerleyen süreçte Rusya, Fransa ile ittifak yapmış ve 1807 senesinde Tilsit Antlaşmasını imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Rusya, bu adalar üzerindeki haklarını Fransa'ya devretmiştir. Dahası Rusya, Napoléon'un Britanya ticaret ağına zarar vermek amacıyla başlattığı "Kıta

Kefalonia adasında görev yapmaya başlamıştır. 1807'de de Lefkada'da Yedi Ada Cumhuriyeti'nin olağanüstü yöneticisi olarak bulunmuştur. Görevi, Fransızların adalardan gitmesinin ardından buralarda Rus egemenliğini sağlamlaştıracak tedbirler almaktır.³⁷ Ancak Adaların Fransız egemenliğine girmesinin ardından Kopodistrias'a, Rusya'da görev alması için teklif gelmiştir. Bu nedenle Rusya'ya giden Kapodistrias, 1808 senesinde Rus hariciyesinde çalışmaya başlamıştır. Bu dönem Napoléon savaşlarının her yeri kasıp kavurduğu bir dönemdir.³⁸

Bu süreçte Balkan coğrafyasında Batı'da neredeyse tamamen göz ardı edilen yeni güçler sahneye çıkmaktadır. Yüzyıllardır Osmanlı idaresinde olan Balkan halkları ilk defa devlet içinde bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. Sırpların başkaldırısı 1805 sonbaharından itibaren bir isyana dönüşmüştür.³⁹ Ardından Eflak ve Boğdan nedeniyle 1806'da başlayan Osmanlı-Rus savaşı 1812'ye kadar devam etmiştir.⁴⁰

Filiki Eteria böyle karışık bir ortamda Odessa'da kurulmuştur. Burası gerek Sırbistan gerekse Tuna bölgesi ile olan iletişimin kolaylıkla sağlanabileceği bir konumda olmasından dolayı stratejik olarak çok önemlidir. Zaman içinde şube sayısını arttıran örgüt, 1816'ya geldiğinde güçlü bir kısmı yine Odessa'da kalmakla birlikte merkezini Moskova'ya taşımıştır.⁴¹ Örgütün üst düzey yöneticileri, amaç ve projelerini anlatmak ve yardım alabilmek için Rusya'da temaslarda bulunmuşlardır. Örneğin örgüt yetkililerinden İtali adasından Galatis'in⁴² Odessa'ya geldiğinin

Ablukası" projesinde Fransa'nın yanında yer almıştır. Osmanlı Devleti ise Rusya ile savaş halinde olduğundan bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Adaların stratejik önemi dolayısıyla adalar 1815 senesinde İngiltere tarafından işgal edilecektir. Ayrıntı için bkz. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 284- 285; Fatih Yeşil, *Trajik Zafer: Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi, 1806- 1807*, Ed. Emre Yener, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.12; George Vernadsky, *a.g.e.*, s.242- 248; Matthew S. Anderson, *Doğu Sorunu, 1774- 1923 Uluslararası İlişiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 47- 60.

³⁷ Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Τ/ Β, Συν. Κώστας Δαφνής, Αριστείδης Στεργέλλης, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1978, s. i.

³⁸ Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια* Αυτοβιογραφία, Τ/ Α, Συν. Κώστας Δαφνής, Κ. Θ. Δημαράς, Αριστείδης Στεργέλλης, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα, 1976, s. 6.

³⁹ Anderson, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 108, 113.

⁴¹ Sparo, *a.g.e.*, s.36.

⁴² Galatis, isimli Filiki Eteria üyesi 1816 senesinin Kasım ayının ilk on günü içinde St. Petersburg'a gelerek burada Hristoforos Perraios ve Dimitrios Argiropoulos gibi diğer üyeler ile görüşmüştür. Ayrıca Mazarakis-Ainian'a göre Galatis, 1817 senesinde Kapodistrias ile Varşova'ya da gitmiştir. Bkz. Mazarakis- Ainian, *a.g.e.*, s. 16, 22.

duyulmasıyla Çar, onunla görüşmek istemiş ve onu St.Petersburg'a davet etmiştir. Yapılan görüşmede Galatis, bir ayaklanma ile Türk egemenliğinden kurtulmayı hedefleyen Filiki Eteria'nın planlarını detaylı bir şekilde anlatmış ancak duydukları Çar'ın hiç hoşuna gitmemiştir. Bu nedenle de Yunan davası için hiçbir şey yapmamıştır.⁴³ Sparo'ya göre Kapodistrias, Rus Dışişleri Bakan yardımcısı olarak görevlendirildiği Viyana Kongresi'nde bir Yunan sorunu olduğunu ortaya koymak istemiş ancak Kutsal İttifak'a ve Avrupa'nın bütünlüğüne bağlı olan Çar bu teklifi reddetmiştir.⁴⁴

Osmanlı yönetimi, Galatis'in Rusya'ya yapmış olduğu bu seyahatten İngilizler aracılığıyla haberdar olmuştur. Öyle ki İngiltere'nin St. Petersburg'daki yetkilisi Rusya'daki tüm gelişmeleri İstanbul'daki büyükelçiliğe bildirmektedir. Ancak Çar, her ne kadar Filiki Eteria'nın faaliyetlerinden rahatsızlık duymuş olsa da Galatis'in,1821 senesine kadar örgütün Rusya'daki askeri örgütlenmesinden sorumlu olacak olan Giannis Gorgolis ile görüşmek için pek çok defa Rusya'ya gittiği de bilinmektedir.⁴⁵ Aslında Rusya, her ne kadar Yunanların ideolojik ve politik bilinçlenmesini desteklese de Çar I. Aleksander döneminde geniş çaplı bir ayaklanma fikrine sıcak bakmadığı söylenebilir. Ancak bu oluşumu tamamen engelleme yoluna da gitmemiştir. Nitekim Çar I. Aleksander, 1822'de Rusya'daki mason locaları da dahil bütün gizli örgütleri yasaklamıştır.⁴⁶ Ancak Filiki Eteria'nın böyle bir engelle karşılaştığı ya da diğer örgütler gibi faaliyetlerinin engellendiğine dair bir bilgi mevcut değildir.

Galatis, Çar'ın yanı sıra Kapodistrias ile de görüşmüştür. Kapodistrias, "*Konuşması, düşünceleri ve tipi bende maceracı bir kişi izlenimi verdi.*" dediği Galatis'e hareketlerinin Osmanlı yönetimi tarafından bilinmesinin Yunanlar açısından sakıncalı olduğunu söylemiş ve onu, askerin dikkatini üzerine çekmemesi konusunda uyarmıştır. Ardından Galatis'i Rus büyükelçiliğinin himayesine alarak ona 1816'ın sonunda Rusya'nın beş bin ruble ekonomik yardımını iletmiştir.⁴⁷

Kapodistrias, 1818 senesinde sağlık nedenlerinden dolayı izin alarak memleketi Korfu'ya gitmiştir. Bundan bahsederken kendisi, o sırada memleketinin tiranlık baskısı altında olduğunu belirtmektedir. Çünkü 1816'dan beri Sir Thomas Maitland, Yedi Ada'nın İngiltere adına Yüksek

⁴³Kapodistrias, *Αυτοβιογραφία*, s. 37- 38.

⁴⁴ Sparo, *a.g.e.*,s. 38-39.

⁴⁵Kapodistrias, *Αυτοβιογραφία*,s.36- 38.

⁴⁶Hosking, *a.g.e.*, s. 364.

⁴⁷Mazarakis-Ainian, *a.g.e.*, s.16-17.

komiserliğini yapmaktadır. Kapodistrias, otobiyografisinde onun adalardaki halklara özellikle de Yunanlara baskı yaptığını belirtmiştir.⁴⁸

Korfu'da bulunduğu süre boyunca isyanda daha sonra isimleri öne çıkacak olan Kolokotronis, Boçarıs gibi Mora'nın, Akarnania'nın (Kıta Yunanistan'ının güney batısı) ve Ege'nin pek çok yerel eşrafı ile de görüşmeler yapmıştır. Çünkü bu kişiler Rusya'nın kendilerine yardım edeceğini düşünmektedir.⁴⁹ 1817 ile 1818 arası Filiki Eteria'nın en güçlü merkezi Yedi Ada'dır. Burada bulunduğu sırada Rus Dış İşleri Bakanlığı, Kapodistrias'ın attığı her adımı takip etmiştir. Çünkü Rusya'dan yeni okulların açılması ve Yunan eğitiminin geliştirilmesi adına para istediği bilinmektedir.⁵⁰ Ancak belki de paranın nereye aktarıldığı ile ilgili Rus hükümetinde soru işaretleri oluşmuştur.

Kapodistrias ilerleyen süreçte tekrar Rusya'ya çağırılmıştır. Bu sırada Filiki Eteria üyelerinin yine kendisiyle görüşme girişimleri olmuş ve İmmanuel Ksantos Haziran 1820 tarihinde St. Petersburg'a gitmiştir. Yapılan görüşmede Ali Paşa'nın faaliyetlerinin yanı sıra Rusya'dan gelecek yardımların nasıl kullanılacağı ile ilgili konular konuşulmuştur. Ayrıca bu görüşmede kendisine Filiki Eteria'nın başkanı olması teklif edilmiştir. Ancak o, Çar'ın bir bakanı olarak bu öneriyi kabul etmemiştir ama çıkması olası bir Türk- Rus savaşının Yunan isyanının başlaması için uygun bir fırsat yaratabileceğini belirtmiştir.⁵¹

Kapodistrias, her ne kadar Filiki Eteria'nın başkanlığını reddetse de başkanlık için uygun bir isim olarak Fenerli elit bir aileye mensup olan Aleksandros İpsilantis ismini önermiştir. Babası Konstantinos İpsilantis, geçmişte Boğdan beyliğinin yöneticiliğini yapmıştır. Aleksandros İpsilantis, ise 1792'de İstanbul'da doğmuştur. Eğitimini Rusya'da tamamladıktan sonra Rusya'nın Viyana Büyükelçiliğinde sekreter olarak çalışmaya başlamıştır. Ioannis Kapodistrias ile tanışıklığı buradan gelmektedir.⁵² Kapodistrias'ın bu yönlendirmesiyle Ksantos, Aleksandros İpsilantis ile görüşmüş ve İpsilantis, Filiki'nin başkanı olmayı kabul etmiştir.⁵³

Aleksandros İpsilantis, Filiki Eteria'nın başkanlığını kabul etmesinin ardından bir süre Odessa'da isyanın hazırlıklarını planlamış ve bu esnada, Kuzey Rusya hükümetinin üst düzey askerleri ve yöneticileri ile görüşmeler

⁴⁸Kapodistrias, *Αυτοβιογραφία*, s. 50- 51, 60.

⁴⁹Kapodistrias, *Αυτοβιογραφία*, s. 52.

⁵⁰Sparo, *a.g.e.*, s. 43.

⁵¹Mazarakis-Ainian, *a.g.e.*,s. 47-48.

⁵²Periklis Rodakis, *Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η Φιλική*, Εκδ. Γδρδιος, Αθήνα 1996, s. 32, 28, 53.

⁵³Rodakis, *a.g.e.*, s. 174.

yapmıştır. Aslında bu kişiler, daha sonra Çarlık Rusya'sındaki yönetimi ilga etmek isteyen Aralıkçılar olarak da bilinen Dekabristler'dir. Çarlık yönetimi karşısı olan Dekabristler'in çoğu Rus ordusunun üst kademelerinde bulunan soylular ve askerlerdir.⁵⁴

b. Yunan İsyanının Başlaması

Uzun bir fikri hazırlık safhası olan Yunan isyanı, 1821'de patlak vermiştir. Tuna bölgesinden başlayan isyan kısa sürede Mora yarımadasının tamamına ve kıta Yunanistanı'nın büyük bir bölümüne yayılmıştır. İsyanın çıktığı yerler, Akdeniz coğrafyasında Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına ulaşan deniz ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla Büyük Güçlerin, Kuzey Afrika ve Asya'ya geçiş yolları üzerinde olup bütün Akdeniz ticaretini etkileyebilecek konumdadır. Bu nedenle Yunan meselesi, o dönem Avrupa diplomasisini en azından on yıl boyunca en çok meşgul eden konulardan biri olmuştur.⁵⁵

Yunan tarih yazımında ise Aleksandros İpsilantis'in Prut Nehri'ni geçerek tüm Yunanları başkaldırıya davet ettiği 22 Şubat 1821 tarihi, fiilen Yunan hareketinin başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir.⁵⁶ Ancak isyan başladıktan sonra görüldüğü kadarıyla işler İpsilantis'in tasarladığı gibi gitmemiştir. Çünkü İpsilantis'in planlarına göre bölgeye girdiğinde Rus ordusundan yardım almayı ummuştur ancak Kutsal İttifak'taki uluslararası konumu nedeniyle Rusya böyle bir yardıma yanaşmamıştır. Bunun üzerine İpsilantis, bizzat Çar I. Aleksander'a mektup yazmış ve kendisinden askeri yardım talep etmiştir. Ancak yine sonuç alamamıştır. Bu nedenle isyanın Tuna bölgesindeki ayağı kısa sürede Türk güçleri tarafından kontrol altına alınmıştır.⁵⁷ Papakostas'a göre İpsilantis, Çar'a toplamda üç mektup yazmıştır. Bunlardan ilki 1821'de ikincisi de 1826'da yazılmıştır. Üçüncüsünü de ölmeden hemen önce 1828'de yazmıştır. Bu mektubunda Kapodistrias'ı suçlamaktadır. Onun kendisini aldattığını ve onu, Yunan sorunuyla baş başa bıraktığını belirtmektedir.⁵⁸

Çar, ayaklanmadan duyduğu hoşnutsuzluğu göstermek adına Bükreş ve Yaş'ta bulunan Rus konsoloslarını Yunan yanlısı tutumlarından dolayı

⁵⁴Sparo, *a.g.e.*, s.46.; Dekabristlerin, kurdukları örgütler ve isyan için bkz. Anatole G. Mazour, *The First Russian Revolution 1825 Dekembrist Movement It's Origins, Development and Significance*, University of California Press, California 1937, s. 64-181; Hosking, *a.g.e.*, s. 359- 365.

⁵⁵Sparo, *a.g.e.*, s. 7.

⁵⁶Rodakis, *a.g.e.*, s. 232.

⁵⁷Sparo, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁵⁸Lefteris Papakostas, *Αναρχικός Πολιτενόμενοι Διπλώματα και Πολιτική στη Νεότερη Ελλάδα 1821- 1936*, Εκδ. Αγγελάκη, Αθήνα 2014, s. 55- 56.

görevden almıştır. Gelişmeler karşısında Rusya, bu sorunun Avrupalı güçlerle çözümü için İngiliz ve Avusturya hükümetlerine teklif götürmüştür. Ancak bu ülkeler Balkanlar'da Rusya'nın gücünü arttırabilecek bir eylemden kaçındıkları için bu teklif reddedilmiştir.⁵⁹ Çünkü Habsburg hanedanının birleştirdiği birbirinden farklı topraklardan oluşan Avusturya, devrimci her tür ideolojinin karşısında yer almaktadır. Bölgede Osmanlı Devleti'nin yerine geçecek herhangi bir gücün Habsburg toprak bütünlüğüne tehdit oluşturması ve bu durumun bölgenin doğrudan Rusya'nın denetimi altına girebileceği endişesi nedeniyle daima ulusal hareketlerin karşısında yer almıştır. Ancak hiçbir zaman onlara karşı güç kullanma yoluna da gitmemiştir.⁶⁰ Ayrıca bu kargaşa ortamının Avrupa'da zor kazanılmış olan barış ve birliği bozarak Rusya ile ciddi sürtüşmelere yol açmasından da endişe etmiştir. Yunan meselesini "Radikallerin, Büyük Güçler ve özellikle de Avusturya ve Prusya arasında patlattıkları bir havai fişek" olarak tanımlayan Avusturya Başbakanı Metternich, bu sorunun bir an önce çözülmesi için Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır.⁶¹ Fransa ise Napoléon yenilgisinin ardından dikkatini Kuzey Afrika ve Suriye'ye çevirmiştir. Genel olarak Akdeniz havzasında tek rakibi İngiltere'dir.⁶² İstanbul, Boğazlar ve Akdeniz'deki deniz gücünün korunması Fransa için de çok önemli olduğu için Yunan isyanı başladığında Akdeniz ve Karadeniz'deki ticareti için kendisine rakip olan Yunanlıları desteklememiştir.⁶³ İngiltere ise Hindistan'ı ele geçirdikten sonra geniş kolonilerini ve Doğu'ya giden ticaret yollarını korumaya odaklanmıştır. Ancak bu yollar Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki topraklardan geçtiğinden isyanın ortaya çıkardığı Akdeniz'deki karmaşa en fazla İngiltere'yi etkilemiştir. Ancak İngiltere, egemen devletlerin 1820'de toplanan Troppau Kongresi'nde imzalanan protokol kararlarına yani nerede olursa olsun devrimi ve isyanı bastırmaya kararlı anlayışa mesafeli durmaktadır. Fakat Osmanlı Devleti'ni, Doğu Akdeniz'deki Rus yayılmacılığı karşısında tampon olarak gördüğü için onu zayıflatacak her türlü hareketten de uzak durmaya çalışmıştır.⁶⁴

⁵⁹Anderson, *a.g.e.*, s. 71- 82.

⁶⁰ F. D. Bridge, "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu 1900- 1918", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.36- 37.

⁶¹Anderson, *a.g.e.*, s. 78.

⁶²Jelavich, *a.g.e.*, s. 213.

⁶³Bruce, L. Fulton, "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 164.; Meral Bayrak, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", *Osmanlı*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.72.

⁶⁴Anderson, *a.g.e.*,s. 78; Riasanovsky-Steinberg, *a.g.e.*, s. 328.

Bu sırada İtalya’da da ayaklanmalar başlamıştı. Napoli’deki durumun Avrupa barışını tehdit etmesi üzerine Troppau Kongresi kararlarının bildirilmesi için Laibach’da Ocak 1821’de bir kongre toplanmıştır.⁶⁵ Kapodistrias, 18/ 30 Mart 1821’de Laibach’dan Aleksandros Stourtza’ya bir mektup göndermiştir.⁶⁶ Fenerli bir aileye mensup Stourtza, Rus diplomasisindeki kariyerine 1809’da Kapodistrias’ın sekreteri olarak başlamıştır. Moldovya yöneticisi olan Mihail Stourtza’nın da kuzenidir. Kapodistrias ile tanışıklıkları çok öncesinden St. Petersburg’daki yıllara dayanmaktadır. 1814- 1815 arasında Viyana’da gerçekleşen kongrelerde Stourtza ile yeniden görüşen Kapodistrias, ayrıca Philemousos Eteria için de Stourtza ile işbirliği yapmıştır.⁶⁷ Kapodistrias mektubunda Çar’ın Yunan bağımsızlığı için İpsilantis’in hareketini kınadığını ve bu dakikadan sonra Avrupa’da bağımsızlık adına çıkan her ayaklanmayı tehdit olarak gördüğünü belirtmiştir. Kapodistrias’a göre İpsilantis’in, isyanın niteliğini açıkça bağımsızlığa yönelik olduğunu açıklarsa amacına ulaşmasının zor olduğunu ve Yunanların kaybedeceğini dile getirmiştir.⁶⁸

Kapodistrias, konuyla ilgili olarak Rusya’nın Londra maslahatgüzarı P. Nikolay’a 22 Haziran / 4 Temmuz 1821 tarihli şahsi bir mektup göndermiştir. Kapodistrias, İngiltere’nin Doğu Sorunu’nda sürekli geciktirici ve olayları yavaşlatıcı bir politika takip etmesinden yakınmaktadır. Ona göre Rusya İstanbul’daki Rumları her türlü kötü muamelelerden ve “mezalim” den korumak durumundadır ancak “Türk dostu” olarak tanımladığı İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi Stratford Canning olaylar karşısında en ufak bir kınamada bile bulunmamaktadır.⁶⁹

Kapodistrias’ın buradaki sözlerine temkinli davranmamız gerekmektedir, çünkü 1808’den 1858 yılına kadar geçen yarım asır içinde çeşitli aralıklarla İngiltere hükümetini Osmanlı Devleti nezdinde temsil etmiş olan Lord

⁶⁵Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 124- 125.

⁶⁶Buradaki 150 numaralı mektup Fransızca olup bu sayfadan sadece mektubun Yunanca künye bilgileri kullanılmıştır. Bkz. Ioannis Kapodistrias, *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, Τ / ΣΤ, Συν. Κώστας Δαφνής, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1984, s. 163.

⁶⁷Bkz. Apostolos, E. Vakalopoulos, “Θαρραλέα υποστήριξη του Αλέξ. Υψηλάντη απο τον Μολδοβό λόγιο και Ρώσο Διπλωμάτη Αλέξ. Στούρτζα μετά την Αποκήρυξη του κινήματος απο τον Τσάρο Αλέξανδρο Α”, *Μνήμη Αλεξάντρος Υψηλάντη 200 Χρόνια Από την Γέννηση του (1792- 1992)*, Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, s.22- 32.

⁶⁸Burada sözü edilen Fransızca mektubun Yunanca açıklamasından yararlanılmıştır. Bkz: Kapodistrias, Τ / ΣΤ, 1984, s. 164.

⁶⁹Buradaki 151 numaralı mektup Fransızca olup 165 ile 168. sayfalar arasındadır. Buradan mektubun Yunanca künyesindeki bilgiler alınarak mektubun Yunanca açıklaması kullanılmıştır. Bkz. Kapodistrias, Τ / ΣΤ, 1984, s. 165, 168.

Stratford Canning, isyanın ilk çıktığı zamanlarda ABD'den yolladığı mektuplarda Türklerin Avrupa'dan pılısıyla pırtısıyla kovulması gerektiği düşüncesini savunmaktadır. Yine Temmuz 1821 tarihli mektubunda da “zavallı Yunanların, korkunç Türklerin ekmeğine yağ sürdüğü” için Avrupa dengesi denen gaileyi neredeyse lanetleyeceğini belirtmektedir.⁷⁰ Dolayısıyla özellikle kişisel mektuplarda geçen değerlendirmelerin subjektif olduğu unutulmamalıdır.

Kapodistrias, Yunan meselesinde Rus hükümetinden umduğu desteği alamamıştır. Bununla ilgili olarak Rusya'nın Londra büyükelçisi Lord Lieven'e 27 Kasım/ 9 Aralık 1821 tarihli özel bir mektup yazmıştır. Kapodistrias'a göre Doğu Sorununun çözümünde İngiliz hükümeti karşısında Rusya pasif bit tutum içindedir. Buna rağmen Türk dostu İngilizler, bazı açıklamalar yapmış olmakla birlikte yayılcı öneriler ileri sürmeye devam etmektedirler. Bu nedenle Kapodistrias'a göre bir an önce Osmanlı Devleti ile ilişkiler kesilmelidir. Çünkü, ancak bu şekilde felaketin önüne geçilebilecektir. Çar, Hıristiyanlara karşı yapılanlar karşısında hiçbir şey yapmadığı gibi barış ve huzurun sağlanması adına da bir şey yapmaya niyeti yoktur.⁷¹ Burada Kapodistrias'ın Hıristiyanlara yönelik olarak değerlendirmeleri yine kişisel duygu ve düşüncelerini içermektedir. Kaldı ki Yunan isyanı sırasında yaşanan olaylarda Türklere yönelik şiddet ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerine dayalı araştırmalar olduğu gibi İngiliz belgelerine dayalı yapılmış ve aksi görüş beyan eden çalışmalar da mevcuttur.⁷²

Kapodistrias, Çar'a 1/ 13 Mayıs 1822 tarihli bir yazı göndermiş ve Yunan meselesi ile ilgili olarak baskı yapmaya devam etmiştir. Yazışmalarında düzenli olarak Türklere müzakerelerin kesilmesi konusunu gündemde tutmaya çalışmıştır. Çünkü ona göre, Avusturya'nın kontrolü altında ilerleyen Yunan meselesinde Meternich, olayları sürekli akışına bırakmakta ve bu olanları Osmanlılara karşı bir ayaklanma olarak göstermektedir. Bu durum ise Türklere istediği zamanı vermektedir. Avrupa'nın yeni yıkımlardan korunması için Yunan meselesi bir an önce çözümlenmelidir diyen Kapodistrias'a

⁷⁰Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 9, 47.

⁷¹Söz konusu 157 numaralı mektup Fransızca olup 210 ile 215. sayfalar arasındadır. Buradan sadece mektubu tanıtıcı Yunanca künyesindeki bilgiler kullanılmış olup geri kalan bilgiler mektubun Yunanca açıklamasından alınmıştır. Bkz. Kapodistrias, T/ ΣΤ, 1984, s. 210, 216.

⁷²İsyanın Mora'daki Türklere yönelik insani boyutları hakkında Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan çalışma ve daha geniş bir değerlendirme için bkz. Ali Fuat Örenç, “Yunanistan'ın Bağımsızlığı Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, S. 11/ 12, 2011, s. 15- 32; Ayrıca bkz. Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerinde Türk- Yunan İlişkileri 1821- 1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 31- 37.

göre Rusya'nın bunu tek başına çözebilecek gücü vardır. Bu nedenle Rusya'nın, Türklerle müzakereleri kesilmesi yönünde görüş beyan etmiştir.⁷³

Kapodistrias, Yunan meselesi ile ilgili olarak Rusya'nın Londra Büyükelçisi Lord Lieven'e de 17/ 29 Mayıs 1822 tarihli şahsi bir mektup göndermiştir. Yakın iş arkadaşı olan Lord Lieven ile Çar'ın tutumuyla ilgili olarak karşılaştığı büyük hayal kırıklığını paylaşmıştır. Ona göre Doğu'da başlayan bu yeni bir dönem büyük bir açmaza doğru sürüklenmektedir.⁷⁴

Görüldüğü üzere Katarina ve Çar Pavel zamanlarında Balkanlar'da toprak kazanmak uğruna isyanları teşvik eden Rusya, bu sefer harekete geçme konusunda tereddüt etmektedir. Bu durum, aralarında Rusya'nın da bulunduğu Ancien Règime hükümdarlarının Fransız Devrimi sonrası mevcut statükoyu koruma refleksi ile açıklanabileceği gibi Çar I. Aleksander'ın tutumuyla da ilgili olabilir.⁷⁵ Dolayısıyla Yunan meselesinde istediği ölçüde etkin olamayan Kapodistrias, 1822'de Rus Dış İşleri Bakanlığı görevini bırakmış ya da bırakmaya zorlanmıştır.⁷⁶ Yunan meselesinde Rusya'nın tutumu ise yeni Çar I. Nikola gelinceye kadar değişmeyecektir.

c. Yabancı Desteği ve Yunan Devleti'nin Kuruluşu

Modern Yunan tarih yazımında Yunan bağımsızlık hareketi genel olarak birkaç safhada ele alınmaktadır. Buna göre ilki 1821 ile 1823 arasında Mora'da Kıta Yunanistan'ı ve Ege adalarında yaşanan gelişmelerdir. İkinci aşama 1824'te isyancıların birbirleriyle mücadele ettikleri süreçtir. Üçüncü aşama 1825 ile 1827 arasındadır. Burada iç mücadeleler sona ermiş ve düzenli Mısır güçleri yani Mehmet Ali Paşa ile bir mücadele başlamıştır. Ancak

⁷³Buradaki 160 numaralı yazı Fransızca olup 223 ile 237. sayfalar arasındadır. Buradan yazının Yunanca künye bilgileri alınmış olup Yunanca açıklamasından yararlanılmıştır. Bkz. Kapodistrias, T/ ΣΤ, 1984, s. 223, 227- 228.

⁷⁴Buradaki mektup Fransızca olup 228 ve 229. sayfalar arasındadır. Mektubun künyesi Yunanca yazılmıştır. Buradan künye bilgileri alınmış ve mektubun sonundaki Yunanca açıklamasından yararlanılmıştır. Bkz. Kapodistrias, T/ ΣΤ, 1984, s. 228, 229.

⁷⁵1801-1825 tarihlerinde hüküm süren I. Aleksander, başlangıçta son derece liberal düşüncelere sahipti. Ancak özellikle 1815'ten sonra Meternich'in etkisinde kalan Çar, eski görüş ve söylemlerinden vazgeçerek ülkesindeki reform hareketlerini askıya almıştır. Ayrıntı için bkz. Charles Seignobos, *Rusya'nın Doğuşu'ndan Çar II. Nikola'ya Rus Hükümeti*, Haz. Vefa Kurban, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s.51- 51; Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 161.

⁷⁶Paulos, B. Petridis, "Αλέξανδρος Υψηλάντης και Ιωάννης Καποδίστριας Η κοινή τους Πορεία στον Αγώνα της Εθνικής Αναγέννησης", *Μνήμη Αλεξάντρος Υψηλάντη 200 Χρόνια Από την Γέννηση του (1792- 1992)*, Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, s. 56.

askeri bir başarı sağlanamamıştır. Bu nedenle Avrupalı güçlere başvurulmuş ve süreç Navarin olayı ile farklı bir yöne evrilmiştir.⁷⁷

Yunan isyanı ilk çıktığında Osmanlı Devleti, 1822 senesinin son aylarından itibaren Tepedelenli Ali Paşa tehlikesi ortadan kalmış olmasına rağmen hala devam eden Osmanlı- İran savaşları nedeniyle Mora'daki gelişmelere yeterince müdahale edememiştir.⁷⁸ 1825 senesine gelindiğinde ise isyanın devam etmesi nedeniyle dış yardım almaksızın başarılı olunamayacağını anlamıştır. Bunun üzerine Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istenmiştir. Ali Paşa da yardımına karşılık kendisine Girit'in, oğluna da Mora'nın verilmesi şartını öne sürmüştür. Sultanın da bu şartları kabul etmesiyle Mısır, Yunan meselesine müdahil olmuştur.⁷⁹

Mısır birliklerinin 1825 ile 1827 yılları arasında Mora yarımadasında yol açtığı yıkım ve nüfus azalışı özellikle İngiliz kamuoyunda olumsuz bir etki yaratmış, ayrıca bu durum ülkenin ticari kaygılarını da giderek arttırmıştır.⁸⁰ Askeri anlamda başarı sağlayamayan Yunan hareketi, çıkış yolu olarak Avrupalı güçlerin yardımlarına ve diplomatik yöntemlere başvurmak zorunda kalmıştır. Yunan temsilciler, Eylül 1825'te Osmanlı Devleti ile anlaşma zemini bulması için İngiliz Büyükelçi Lord Stratford Canning ile görüşmüşlerdir. Böylelikle İngiltere, Ege Denizi'ni bir korsan yatağına çeviren ve ülke menfaatleri açısından son derece zararlı olan bu duruma son vermek amacıyla Yunan meselesine resmi anlamda dahil olmaya karar vermiştir.⁸¹

1825 senesi Rusya için de önemlidir. Zira Çar I. Aleksander ölmüştür. Ardından ülkede Çarlık yönetimini devirmek için Dekabrist ayaklanma olarak adlandırılan otokratik yönetim karşıtı başarısız bir isyan girişimi yaşanmıştır. Ancak Çar I. Nikola ile ülke yeni bir siyasi tutum içine girmiştir. Bundan sonra, öncekinin aksine Yunan isyanı desteklenecektir.⁸² Rusya, bu sorunun en kısa sürede bitmesi taraftarıdır. Çünkü üst düzey Rus görevlilerin, 14 Kasım 1826 tarihli yazısında, hala süregelen kaos ortamının Rus ticaretini yok

⁷⁷Papageorgiou, *a.g.e.*, s. 118.

⁷⁸Finkel, *a.g.e.*, s. 382, 384.

⁷⁹Jelavich, *a.g.e.*, 242, 244.; Mehmet Ali Paşa'nın Mora'daki faaliyetleri ile ilgili bilgi için bkz. Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 54- 60.

⁸⁰Clogg, *a.g.e.*, s. 57.

⁸¹Ayrıntı için bkz. Stanley L. Poole, *a.g.e.*, s. 51- 56.

⁸²Vernadsky, *a.g.e.*, s. 266.

denecek noktaya getirdiği ve bu durumun Türkler ve Yunanlar arasındaki çatışma bitmediği sürece düzelmeyeceği belirtilmiştir.⁸³

Bu nedenle İngiltere ve Rusya uzun süren karışık ve diplomatik görüşmeler yapmıştır. Görüşmeler sonunda İngiltere ve Rusya 4 Nisan 1826 tarihinde Petersburg Protokolü ile Yunanistan'ın özerk bir devlet olması için taraflar arasında ateşkes yapılmasında arabulucu olma konusunda anlaşmıştır.⁸⁴ Bu protokol ile Osmanlı sultanına vergi vermesi şartıyla özerk bir Yunan Devleti'nin varlığı tanınarak sınırları belirlenmiştir. St. Petersburg protokolün 3. maddesine göre Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşa girse dahi bu anlaşmanın bozulmayacağı şeklindedir. Ayrıca bu maddeye göre Bâbıali ile Yunan tebaası arasında bir müdahaleye gerek olursa iki ülke "birlikte ya da ayrı ayrı" duruma müdahale edebilecektir.⁸⁵ Bu protokolü Fransa da 1827 Londra Antlaşması ile kabul etmiştir. Canning tarafından "barışçıl bir müdahale" olarak tanımlanan bu politika doruk noktasına Navarin Savaşı ile ulaşacak ve Ekim 1827'de İngiliz, Rus ve Fransız birleşik donanması Türk- Mısır donanmasını imha edecektir.⁸⁶

Yunanlar ise çok zor durumda kalmıştır. Zira Atina'nın Türklerin eline geçmesi isyan sürecindeki neredeyse en büyük hayal kırıklığı olmuştur. Bu nedenle isyancılar İstanbul'daki Rus büyükelçisine verilmek üzere içinde buldukları durumu anlattıkları bir mektupla Rusya'dan yardım istemişlerdir. Çünkü sadece Rusya'nın yardımı ile kurulacak bir Yunan Devleti, geniş topraklara ve gelecekte sahip olacağı özerklik için yeterli haklara sahip olacaktır. Ayrıca uzun süre Rus Dışişleri Bakanlığı yapmış Kapodistrias ismi onlarda sempati uyandırmaktadır.⁸⁷ Bu nedenle Büyük Güçlerin hazırladıkları antlaşmalarla oluşturulan Yunan Geçici Meclisi 2 Nisan 1827'de hükümet başkanı olarak yedi yıllığına Ioannis Kapodistrias'ı seçmiştir. Aslında bu ilk davet değildir. 1824'te benzer bir teklif yapılmıştır.⁸⁸

Öte yandan Rusya'nın etkinliğini arttıracak her türlü faaliyet, İngiltere tarafından memnuniyetsizlik ile karşılanmaktadır. Bu nedenle İngiltere, 1827 sonbaharına kadar Rusya ile olan işbirliklerine mesafeli davranmış hatta Canning, herhangi bir görüşme için Rus yetkilileri bile kabul etmemiştir. 1827

⁸³Sparo, *a.g.e.*, s. 153.

⁸⁴W. Alison Phillips, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, Smith, Elder Co, London 1897, s. 246- 247.

⁸⁵Anderson, *a.g.e.*, s. 84- 85.

⁸⁶Clogg, *a.g.e.*, s. 58- 59.

⁸⁷Sparo, *a.g.e.*, 165- 166, 169.

⁸⁸Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Τ/Ζ, Συν. Κώστας Δαφνής, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1986, s. 245.

senesinin Haziran ayında Avusturya hala açıkça Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya devam etmektedir ve İngiltere'ye bazı yeni öneriler götürmüştür. Ancak İngiltere'nin bunu kabul etmemesi halinde ise Rusya'nın tek başına hareket edeceğini bildirmesi nedeniyle Londra'da yeniden görüşmeler başlamıştır. Uzun süren müzakereler sonunda Rusya, İngiltere ve Fransa arasında 6 Temmuz 1827 tarihinde Londra Antlaşması imzalanmıştır.⁸⁹

Aslında arabuluculuk yöntemiyle savaşın sona erdirilmesi ve kabul etmeyen taraf için zorlama tedbirlere başvurulması Rusya'nın uzun süredir istediği bir şeydir.⁹⁰ Nitekim Cannig de Yunan meselesinin çok çetrefilli olduğunu ve de gelinen noktada diplomatik bir çözümün son derece zor olduğunu düşünmektedir. Çünkü anlaşma için Yunanlar da Türkler de ödün vermemekte aksine iki taraf anlaşma yerine savaşarak ölmeyi tercih etmektedir. İngiltere'nin emperyal siyaseti Hindistan'ı korumaya, Rusya'nın siyaseti ise Akdeniz'e ulaşmaya odaklanmıştır. Dolayısıyla bu stratejik çatışma nedeniyle gelinen noktada diplomatik bir çözüm son derece zor görünmektedir. Bu nedenle müttefikler çözümü, Osmanlı Devleti'ni ateşkese razı etmek için Navarin'de bulunan Osmanlı- Mısır deniz gücünü tamamen imha etmekte bulmuştur. Navarin Savaşı'nın⁹¹ sonucu İstanbul'a ulaştığında Osmanlı Devleti, bu üç devletle olan ilişkilerini kesmiş ve Rusya ile daha önceden yapılmış olan Akkerman Antlaşmasını feshederek Rusya'ya karşı savaş ilan etmiştir. Bu savaş, Yunan hareketine rahat bir nefes aldırıştır. Çünkü Rus ordusunun Balkanlar'da bulunması Osmanlı yetkililerinin bölgeye gerekli silah, besin ve benzeri malzemeleri götürmesine engel olmuştur. Bu nedenle Türk güçlerinin büyük bir kısmı kuzeye ve sıcak çatışma bölgelerine çekilmiştir.⁹²

Bu esnada Yunan sorunu kısa bir süre için de olsa Osmanlı siyasetinin ilgisinden uzaklaşmış ve Büyük Güçler de meseleyi yeniden düzenleme fırsatı bulmuştur. 1828 senesinin Eylül ayında İstanbul'daki Rus, İngiliz ve Fransız temsilcileri bu soruna bir çözüm bulmak için Poros Adası'nda bir araya gelmiştir. Yavaş ve zorlu geçen görüşmeler Aralık 1828 tarihinde herhangi bir anlaşmaya varılmadan son bulmuştur. Ancak ilerleyen zamanda Büyük

⁸⁹Sparo, *a.g.e.*, s. 166- 173.

⁹⁰Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 188-189.

⁹¹Mora yarımadasının güneybatısında yer alan Navarin'de 20 Ekim 1827 tarihinde İngiliz, Fransız ve Rus donamalarından oluşan mürettebat Osmanlı- Mısır donanmasını herhangi bir savaş durumu olmamasına rağmen ani baskın ile imha etmiştir. Osmanlı tarihinde "Navarin Faciası" olarak geçen bu olay neticesinde Osmanlı Devleti, müttefiklerden tazminat talep ettiyse de bir sonuç almamıştır. 29 Ağustos 1828 tarihinde Navarin'e gelen Fransız ordusu şehri teslim almıştır. Ayrıntı için bkz. İdris Bostan, "Navarin", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s.442- 443.

⁹²Sparo, *a.g.e.*, s.223- 226.

Güçler'in temsilcilerinin anlaşmasıyla görüşmeler yeniden başlamıştır. Varılan mutabakata göre kurulacak olan Yunan Devleti'nin sınırları Mora'nın dışında Volos Körfezi'nden Arta Körfezi'ne kadar genişletilecektir. Bu sınırlar Fransız ve Rus temsilciler tarafından kabul edilmesine rağmen İngiliz Hükümeti, sınırların Mora ve Kiklad Adaları ile sınırlandırılmasını istemiştir. Amacı, yeni devletin Rusya'nın bir uydusu olmasının önüne geçmektir.⁹³ İngiltere'nin bu isteği nedeniyle Londra'da yeniden görüşmelere başlanmıştır. Müzakereler sonunda 22 Mart 1829 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Londra Protokolü, ardından da 3 Şubat 1830 tarihli başka bir protokol yapılmıştır. Osmanlı Devleti ise Ruslarla yapmış olduğu savaş sonunda imzaladığı Edirne Antlaşması⁹⁴ ile yapılan bu protokolleri tanımaya zorlanmıştır.⁹⁵ Burada dikkati çeken husus üç büyük devletin yapmış olduğu diplomatik temaslara Yunan temsilcilerin çağrılmamış olmasıdır. Çünkü İngiltere'nin Kapodistrias'ı Rus yanlısı olarak görmesi ona güvenmesini engellemiştir.⁹⁶ Bu nedenle görüşmeler sonucunda Rusya'nın istediği Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir Yunanistan yerine bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulmasına karar verilmiştir. Hatta Metternich bile Rus etkisine girebilecek özerk bir Yunanistan yerine bağımsız bir Yunan Devleti fikrini benimsemiştir.⁹⁷ Aslında bu durum Avrupalı Güçler'in bir yandan birbirlerini denetim altına tutarken bir yandan da birbirilerine karşı avantaj sağlamaya

⁹³Steven Richmond, *The Voice of England in The East Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire*, I. B. Tauris, London, New York 2017, s. 147-186.

⁹⁴16 maddeli antlaşmanın 10. maddesine göre Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Yunanistan hakkında Londra'da 6 Temmuz 1827 tarihinde yapmış olduğu antlaşma ile birlikte 22 Mart 1829 tarihinde yaptıkları antlaşmayı kabul edecektir. Başka bir deyişle bu durum Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne vergi verir özerk bir devlet olmasını kabul etmesi anlamına gelmektedir. Bu, Yunan bağımsızlığına giden süreçte çok önemli bir adımdır. Ancak bir süre sonra İngiltere'nin önderliğinde İngiltere, Fransa ve Rusya 22 Mart 1829 tarihli protokolden vazgeçerek tamamen bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması için 3 Şubat 1830 tarihinde Londra'da yeni bir protokol imzalamıştır. Bu protokolün 1. maddesine göre Yunanistan, her türlü siyasi, idari ve ticari serbestliğe sahip bağımsız bir devlettir. 8 Nisan tarihli ortak nota ile bu son protokol Osmanlı yetkililerine bildirilmiştir. Osmanlı yönetimi de 24 Nisan tarihinde bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *AÜ. DTCF, C.IX/1- 2*, Ankara, 1951, s. 120- 144.; Osmanlı Devleti'ni bu antlaşmayı kabul etmeye razı eden olay ise Mora'daki Yunan hareketini bastırmak için yardım istediği Mehmet Ali Paşa ile Suriye'de savaşmasıdır. Zira Paşa, Mora Savaşı sırasındaki başarıları karşılığında Suriye'deki dört paşalığın kendisine verilmesini talep etmiştir. Ancak savaş sonunda Osmanlı yönetiminin bunu reddetmesi üzerine, Mehmet Ali Paşa'nın, hak ettiğini düşündüğü şeyi güç kullanarak almak istemesi Osmanlı ve Mısır güçlerini Suriye'de karşı karşıya getirmiştir. Ayrıntı için bkz. Fahmy, *a.g.e.*, s. 40- 41.

⁹⁵Bayrak, *a.g.m.*, s. 83.

⁹⁶Jelavich, *a.g.e.*, s.253.

⁹⁷Anderson, *a.g.e.*, s. 93.

çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü her birinin kendine özgü kaygıları bulunmaktadır.⁹⁸

Kapodistrias'ın Yunanistan'ın ilk başkanı olmasında Çar I. Nikola'nın girişimleri önemli olmuş ve yeni kurulan devletin yapısı onun siyasi ideolojileri bağlamında şekillenmiştir. Başka bir deyişle yeni devlet, Rusya yanlısı, modern, liberalizm etkilerine açık ve Batı yanlısı politik amaçlar güden bir devlet olarak kurgulanmıştır. Batıcılığı onun Batıda eğitim görmesinin ve Rus liberalizmiyle ilişkisinin bir ürünüdür. Batı modelli bürokratik bir devlet oluşturmak ve kolektif iş birliğine dayanan kanunların hazırlanması Kapodistrias'ın politik idealidir. Ancak onun döneminde bağımsızlık sonrası Fenerli yönetici sınıfa, yerel askeri yöneticilere ve kiliseye karşı olumsuz tutumu hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Özellikle kişisel ve bölgesel çıkarlar yerine bütünleştirici merkezi bir siyaset takip etmesi Yunan isyanında Osmanlı'ya karşı savaşıyor yerel önde gelenlerin ve eski düzenin ayrıcalıklı sınıflarının muhalefetiyle karşılaşmıştır. Dolayısıyla her biri birbirinden farklı beklentiler içinde olan fraksiyonların taleplerini karşılayamayan Kapodistrias çok fazla düşman kazanmıştır. Elbette ortaya çıkan hoşnutsuzluklar arasında onun temsil etmekte olduğu Rus nüfuzunun sona ermesini isteyen İngiltere ve Fransa da bulunmaktadır. Dolayısıyla ülkede oluşan böylesi bir kaotik ortamda Kapodistrias, 9 Ekim 1831 tarihinde bir suikaste yaşamını yitirmiştir.⁹⁹ Onun 1828 ile 1831 yılları arasındaki kısa politik hayatında genel itibarıyla ülkede Rus etkisinin baskın olduğu bir dönem olduğu söylenebilir.

Sonuç

Yunan bağımsızlığı fikrinin oluşmasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askeri, ekonomik ve yönetsel gerilemenin yanı sıra Amerika ve Avrupa'da yaşanan devrimci hareketlerin ve onların oluşturduğu ideolojik-politik bilinçlenmenin büyük etkisi vardır. Uzun süren hazırlık aşamasından sonra 1821 senesinde silahlı bir ayaklanma ile Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelik topyekün bir başkaldırı hareketi başlamıştır. İsyanın çıktığı bölgenin Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına ulaşan deniz ticaret yolları üzerinde, bütün Akdeniz ticaretini etkileyecek stratejik konumu nedeniyle bu konu, Avrupa diplomasisini uzun yıllar meşgul etmiş ve Yunanlar, yaklaşık on yıl süren mücadeleler sonunda kendi devletlerini kurabilmiştir. Bu bağlamda Yunan bağımsızlığı fikrinin olgunlaşmasında ve bu fikrin eyleme dönüşmesinde Rusya'nın en önemli ülkelerden biridir. Çünkü Yunan isyanını

⁹⁸Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev.Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 62.

⁹⁹Petropoulos, *a.g.e.*, s. 108- 111.

başlatanlar çeşitli nedenlerden dolayı Osmanlı ülkesinden ayrılarak Rusya'ya sığınmış kimselerdir. Bu kişilerin Rusya'daki en önemli koruyucusu ise uzun yıllar Rus Çarlığına hizmet etmiş olan Ioannis Kapodistrias'tır. Onun 1800-1807 yılları arasında Rusya adına Yedi Ada Cumhuriyeti'nde olağanüstü yetkili olarak görev yapması, ileride Yunan hareketi içerisinde yer alacak pek çok isimle önceden tanışmasını sağlamıştır. 1816 ile 1822 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı yapan Kapodistrias, Yunan isyanı başladığında diplomatik girişimleri ile Rus Çarını etkilemeye ve onu bu meseleye dahil etmeye çalışmıştır. Fakat Napoléon savaşları sonrasında oluşturulan yeni Avrupa düzeni, eski yönetimlerin korunmasını esas aldığı için oluşturulan Kutsal İttifak'a bağlı kalan Çar I. Aleksander, isyana mesafeli yaklaşmış ve Yunan isyanına destek vermemiştir. Bu nedenle Yunan meselesi büyük ölçüde Avusturya'nın kontrolünde ilerlemiştir.

Rusya'nın Yunan isyanına tam olarak müdahil olması ve bağımsızlığa aktif destek vermesi 1825 senesinden sonra gerçekleşmiştir. Çünkü bu meselenin neden olduğu kaos ortamı sürdürülebilir olmaktan çıkarak Rusya'nın ticari faaliyetlerini olumsuz etkilemeye başlamıştır. Bu nedenle yeni Çar I. Nikola'nın bu meseleye bakış açısı farklı olmuş ve Rusya'nın bu konudaki pozisyonu değişmiştir. Bu nedenle Rusya'nın diplomatik girişimleri neticesinde bu konunun nihai çözüme kavuşması adına Yunan sorunu, uluslararası boyuta taşınmıştır. 1828 senesinde Kapodistrias'ın Yunan hareketinin başına geçmesi ve kurulacak devletin ilk başkanı olması da Rusya'nın girişimleri neticesinde gerçekleşmiştir. Kapodistrias'ın başkanlığındaki Yunan Devleti, Rusya yanlısı, modern ve liberalizm etkilerine açık bir devlet olarak kurgulanmış ve bu durum onun 1831 senesinde hayatını kaybetmesine kadar devam etmiştir.

Kaynakça

1-Kaynak Eserler

Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια Αυτοβιογραφία*, Τ/Α,

Συν. Κώστας Δαφνής, Κ. Θ. Δημαράς, Αριστείδης Στεργέλλης, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα, 1976.

Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Τ/ Β, Συν. Κώστας Δαφνής, Αριστείδης Στεργέλλης, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1978.

Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Τ/ ΣΤ, Συν. Κώστας

Δαφνής, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών Κέρκυρα, 1984.

Ioannis Kapodistrias, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Τ/ Ζ, Συν. Κώστας Δαφνής, Εκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών Κέρκυρα, 1986.

2-Araştırma ve İncelemeler

Anderson, Matthew.S., *Doğu Sorunu, 1774- 1923 Uluslararası İlişliler*

Üzerine Bir İnceleme, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789- 1914*, Timaş Yayınları, 2013

Aslantaş, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*,
Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

Ahmad, Feroz, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar Yahudiler ve Araplar*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

Atabay, Mithat, *Aydınlanma Çağı ve Avrupa*, Nobel Yayınları, Ankara 2004.

Bayrak, Meral, "Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu", *Osmanlı*, C. 2, s. 71-86, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDVİA*, C. 26, Ankara 2002, s.524- 527.

Bostan, İdris, "Navarin", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 441- 443.

Brewer, David, *The Greek War of Independence The Struggle for Freedom Ottoman Oppression and Birth of the Modern Greek Nation*, The
Overlook Press, New York 2001.

Bridge, F. D., "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu 1900- 1918",
Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.36- 59.

Bushkovitch, Paul, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016.

Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Edouard, Driault, *Napoléon'un Şark Siyaseti, Selim-ı Salis Napoleon, Sébastiani ve Gardane*, Ter. Köprülüzâde M. Fuad, Tercüme, Çeviri yazı, Selma Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

- Fahmy, Khaled, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakol, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Findley, Carter, V., *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789- 2007*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300- 1923*, Çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Fulton, Bruce, L., "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 164- 198.
- Güllü, Ramazan, E., *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.
- Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla Kadar*, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları İstanbul, 2006.
- Hammer, J.Von, *Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye*, Haz. Hüseyin Tekinoğlu, Kamer Yayınları, İstanbul 2013.
- Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı 1789- 1848*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 18 ve 19.Yüzyıllar*, C.1, Çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2013.
- Jusdanis, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 1998.
- Kedourie, Elie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, Çev. M. Hâluk Demirtaş, MEB Yayınları, Ankara 1971.
- Kohn, Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agah Oktay Güner, İlgü Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.
- Mazarakis- Ainian, I. K., Η Φιλική Εταιρεία, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Αθήνα, 2007.
- Mazour, Anatole G., *The First Russian Revolution 1825 Dekembrist Movement It's Origins, Development and Significance*, University of California Press, California 1937.
- McNeill, William, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- Norman Davies, *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, Ed.

- Mehmet Ali Kılıçbay, Çev. Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Örenç, Ali Fuat, “Yunanistan’ın Bağımsızlığı Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, S.11/ 12, Ankara 2011, s. 5- 32.
- Örenç, Ali Fuat, “Yedi Ada Cumhuriyeti”, *TDVİA*, C.43, İstanbul 2013, s. 384-387.
- Papageorgiou, Stefanos, P., *Απο Το Γένος Στο Εθνός Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821- 1862*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.
- Papakostas, Lefteris, *Αναρχικός Πολιτεύομενοι Διπλώματία και Πολιτική στη Νεότερη Ελλάδα 1821- 1936*, Εκδ. Αγγελάκη, Αθήνα 2014.
- Petridis, Paulos B., “Αλέξανδρος Υψηλάντης και Ιωάννης Καποδιστριας Η κοινή τους Πορεία στον Αγώνα της Εθνικής Αναγέννησης”, *Μνήμη Αλεξάντρος Υψηλάντη 200 Χρόνια Από την Γέννηση του (1792-1992)*, Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, s. 47- 58.
- Petropoulos, John, A., *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833- 1843*, Princeton University Press, New Jersey 1968.
- Phillips, W. Alison, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, Smith, Elder Co., London 1897.
- Poole, Stanley, L., *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara 1988.
- Riasanovsky, Nicholas.V.; Steinberg Mark D., *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze Kadar*, Çev. Figen Dereli, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014.
- Richmond, Steven., *The Voice of England in The East Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire*, I. B. Tauris, London New York 2017.
- Roberts, J.M., *Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2015.
- Rodakis, Periklis O *Αλέξανδρος Υψηλάντης και η Φιλική*, Εκδ. Γορδιος, Αθήνα 1996.
- Seignobos, Charles, *Rusya'nın Doğusu'ndan Çar II. Nikola'ya Rus Hükümeti*, Haz. Vefa Kurban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- Sonyel, Salahi, R., *İngiliz Belgelerinde Türk- Yunan İlişkileri 1821- 1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

- Sözen, Zeynep, *Fenerli Beyler, 110 Yılın Öyküsü (1711- 1821)*, Aybay Yayınları, İstanbul 2000.
- Sparo, Olga Borisovna, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος και η Ρωσία (1821-1829)*, Μετ. Α. Σαρανταπούλου, Εκδ. Φέξη, Αθήνα 1971.
- Todoroava, Maria, *Balkanları Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Turan, Şerafettin. “1829 Edirne Antlaşması”, *AÜ. DTCF*, C.IX/1-2, Ankara 1951, s.111-151.
- Vakalopoulos, Apostolos, E., “θαρραλέα υποστήριξη του Αλέξ. Υψηλάντη από τον Μολδοβόλο λόγιο και Ρώσο Διπλωμάτη Αλέξ. Στούρτζα μετά την Αποκήρυξη του κινήματος από τον Τσάρο Αλέξανδρο Α’”, *Μνήμη Αλεξάντρος Υψηλάντη 200 Χρόνια Από την Γέννηση του (1792-1992)*, Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1995, s.19- 33.
- Vernadsky. George, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Vournas, Thasos, *Φιλική Εταιρία: α’ το παράνομο οργανωτικό της, β’ ο διωγμός της από τους ξένους*, Εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1982.
- Walicki Andrezej, *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma’dan Marksizme*, Çev. Alâeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Yeşil, Fatih, *Trajik Zafer: Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz’deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi, 1806- 1807*, Ed. Emre Yener, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

MEKTEB-İ HUKUK'TA TANZİMAT FERMANI'NI ANLATMAK: KEMALPAŞAZÂDE SAİD'İN HUKUK- I SİYASİYE-İ OSMANİYE DERS KİTABI

LECTURE ON TANZİMAT EDICT AT THE SCHOOL OF
LAW: KEMALPAŞAZÂDE SAİD'S TEXTBOOK OF PUBLIC
LAW IN THE OTTOMAN EMPIRE

Gökhan KAYA*

Makale Bilgisi

Başvuru: 18.04.2020

Kabul: 15.02.2021

Article Info

Received: April 18, 2020

Accepted: February 15, 2021

Özet

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için yoğun bir reform çağıydı. Bu reformlar sürecinin en önemli halkasını oluşturan Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı yükseköğretiminde, hangi süreçlerin sonucu olduğu, içeriğinin nasıl aktarıldığı, meşruiyetinin nasıl temellendirildiği, Osmanlı reform hareketleri içindeki yerinin ve öneminin nasıl öğretildiği yeterince araştırılmamıştır. Bu çerçevede yüksek bürokratik mevkilerde bulunmuş, dönemin önde gelen yüksek okullarında hocalık yapmış, tercüme eserler yayınlamış, çeşitli alanlarda çok sayıda kitap ve gazete yazısı olan Tanzimat Dönemi'nin önemli bir bölümünü görmüş, II. Abdülhamid döneminin ise tamamını yaşamış olan Kemalpaşazâde Said Bey'in yazdıkları bahsi geçen eksikliği bir nebze de olsa giderilmesinde önemlidir. Zira Said Bey'in Mekteb-i Hukuk'ta verdiği Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye dersinin notlarından oluşan kitabı, Tanzimat Fermanı'nu siyasi haklar açısından ele alan bir metindir.

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazâde Said, Tanzimat Fermanı, Mekteb-i Hukuk, Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye, Mustafa Reşid Paşa

Abstract

XIXth century was an age of high-intensity reforms for the Ottoman State. However, how the Tanzimat Edict (Imperial Edict of Reorganization), which constituted the most important part of these reforms process, was taught in Ottoman higher education has not been researched enough. Therefore, it is necessary to conduct further research on the reasons for Tanzimat Edict's proclamation, how its

* Dr. Öğr. Ü. Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, gokhankaya71@gmail.com

content was conveyed, how its legitimacy was ensured, how its place and importance in the Ottoman reform movements were taught by instructors. In this framework, the lecture notes of Kemalpaşazâde Said Bey, who performed high bureaucratic duties, taught at prestigious schools, published translated works and wrote books and journal articles in different fields, are important in terms of eliminating some of the above-mentioned shortcomings. Because the Book of Public Law in Ottoman, consisting of the lecture notes given by Kemalpaşazade Said at the School of Law, is a text that deals with the Tanzimat Edict in terms of public law.

Keywords: Kemalpaşazâde Said., Tanzimat Edict, School of Law, Public Law in Ottoman, Mustafa Reşid Pasha

Giriş

1839’da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan ve genellikle 1876’ya kadar sürdüğü kabul edilen Tanzimat Dönemi’nin, Osmanlı modernleşmesinin gerçek anlamda başlangıcı olduğu, sosyal bilim insanlarının üzerinde büyük ölçüde uzlaştığı bir konudur. Yine üzerinde anlaşılan bir başka husus ise Ferman’ın, askeri yenilgiler, toprak kaybı, mali istikrarsızlık, Balkan Milliyetçiliği, Mısır Meselesi gibi gelişmelerin yarattığı tehditleri hem ortadan kaldırmak hem de ortaya çıkan yeni ihtiyaçları gidermek amacını benimseyen, Batı Avrupa’ya özgü düşünce ve uygulamaları benimseyen Babiâli bürokratlarının eseri olmasıdır.

Ferman, ilân edilışinden kısa bir süre sonra Ubcini, Engelhardt gibi yabancı diplomatlar ile yüzyılın sonlarına doğru başta Mustafa Nuri Paşa olmak üzere, Galib Haldun, Mehmed Memduh Paşa gibi Osmanlı yazarları tarafından ele alınmıştır.

Cumhuriyet Dönemi’nde verilen eserler ise Maarif Vekaleti’nin 1940 yılında yayınladığı *Tanzimat I* adlı kitapla başlamış, çok sayıda yazılan eserle günümüze kadar devam etmiştir.¹

¹ Ferman hakkında önde gelen çalışmalardan bazıları şöyledir: 150. Yılında Tanzimat, Haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004; E. Kalaycıoğlu – A.Y. Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. E. Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 1999; M. Reinkowski, *Düzenin Şeyleri Tanzimat’ın Kelimeleri*, Çev. Ç.C. Dikmen, YKY, İstanbul, 2017; N. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: YKY, 2003; R.H Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Çev. O. Akınhay C. I, Papyrus Yayınevi, İstanbul, 1997; Shaw, S. - Shaw, E. K (1994), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, E yayınları, İstanbul, 1994; Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz’er Türköne vd, (çev.) İletişim Yayınları, İstanbul, 1996; *Tanzimat I Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetile*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1940.

Ferman'ın Osmanlı eğitim kurumlarında öğrencilere nasıl aktarıldığı, ne türden nedenler, etkilenmeler, ilişkiler bağlamında ele alınıp, anlatıldığı ve daha önemlisi nasıl gerekçelendirilip temellendirildiği ise yeterince araştırılmamış bir olgudur. Özellikle yükseköğretim seviyesindeki okullarda, Ferman'ın bahsi geçen yönleriyle aktarılma biçimi, ileride Osmanlı elitini oluşturacak bu öğrencilerin Osmanlı modernleşmesine dair algılarının oluşması anlamında önemlidir.

Kemalpaşazâde Said Bey'in 1883-1886 yılları arasında *Hukuk Mektebi*'nde okuttuğu *Hukuk-ı Esasiye ve İdare-i Mülkiye* dersinin², ders notlarından oluşan 1329/ 1913 tarihli, 160 sayfalık *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Dersleri* başlıklı kitabı, dile getirdiğimiz eksikliği bir nebze de olsa giderme yolunda iyi bir örnektir. Zira bahsi geçen kitabın 24. sayfasından itibaren Tanzimat Fermanı'nın ilân edilme süreci, gerekçeleri ve temellendirilmesi dile getirilmiştir. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa'nın, Ferman'ın ilân sürecindeki rolü de kitapta mevcuttur. Üstelik kitap basıldığı sırada Said Bey, Tanzimat Dönemi'nin bir kurumu olan *Şûrâ-yı Devlet*'de *Tanzimat Dairesi* başkanıdır.

Kemalpaşazâde Said Bey

5 Safer 1264/12 Ocak 1842'de, Tanzimat Dönemi diplomat ve devlet adamlarından Ahmed Kemal Paşa'nın oğlu olarak İstanbul'da doğmuştur. Kemalpaşazâde Said, ilk eğitimini babasının özel gözetimi altında özel hocalardan almıştır. Arapçayı Amasyalı Hoca Mecid Efendi'den, Farsçayı ise bizzat babasından öğrenmiştir. Said'in henüz çocukken okuma merakını fark eden babası, onu Arapça Bin Bir Gece ile Farsça Kelile ve Dimne masal kitapları vasıtasıyla kitap okumaya özendirmiştir³. Said Bey, babasının Berlin'de orta elçi olarak görev yaptığı esnada (1854-1857), Berlin'e gitmiş burada ilkokula yazılmış, Almancayı öğrenmiş, İstanbul'da biraz öğrendiği Fransızcasını ise geliştirmiştir.⁴

Memuriyet hayatına 1868'de birinci sınıf muavin unvanı ile Şûrâ-yı Devlet'de başlamış, 1874'e kadar bu kurumda muavin, kâtib, başkâtib olarak devam etmiştir. 1874 tarihinde Sadrazam Hüseyin Avni Paşa tarafından Hariciye Nezâreti Matbuât Kalemi'ne önce müdür muavini sonrasında müdür

² Said Bey'in Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu dersler için Bkz. Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 72-79.

³ Mehmet Ali Beyhan "Bir II. Abdülhamid Devri Aydını'nın Profili: Lastik Said Bey" *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İSAM, (1993), s. 168.

⁴ Said, "Tahkikât-ı Edebiyye Sütunları", *Servet-i Fünun*, No:1431, 16 Teşrinievvel 1335/1919, s.7.

olmuştur.⁵ 1885’de Şûra-yı Devlet’e, Muhâkemât Dairesi üyesi olarak tayin edilmiş,⁶ sonrasında bu dairenin riyasetine terfi etmiştir.⁷ 1894’te Şûra-yı Devlet bünyesinde kurulan Bidâyet Mahkemesi başkanlığına tayin edilmiş, bu görevi 1899 yılında "devlet ve saltanat aleyhine neşrolunan muzır neşriyata muavenet", II. Abdülhamid’in iç ve dış politikalarını, jurnalcılığı, devlet memurlarının yolsuzluklarını eleştirme gerekçesiyle Yemen’e sürülene kadar⁸ devam ettirmiştir. Yemen’de sürgündeyken çeşitli görevler istemiş⁹ ancak istekleri yerine getirilmemiştir.

Said Bey’in sürgün edilmesinde eleştirel yazıları, ilk bakışta muhalif bir metin görülmesi de dikkatli okununca ustaca ifade edilmiş muhalif yazıları etkili olmuştur. Kaleminin keskinliğinin sonuçları hakkında yazdığı bir manzumede şöyle dile getirmişti: “Zapt olunmaz at gibi vurdun beni yerden yere/ Nesr-ü nazmında neler çektim senin ey hâme ben.”¹⁰

Said Bey’in dokuz yıl sürgün hayatını sonlandıran gelişme, 1908 yılında ilân edilen II. Meşrutiyet olmuştur. İstanbul’a gelen Said Bey, aynı yıl, iade-i itibar sayılabilecek bir uygulama ile 14 Aralık’ta *Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi* ikinci reisliğine atanmış,¹¹ bu son görevinden yaş haddinden dolayı 3 Şubat 1913 yılında emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra okumak ve yazmakla meşgul olmuş, 15 Mart 1921 tarihinde vefat etmiştir.

Her ne kadar Said Bey yüksek bürokrasi içinde yer almışsa da şöhretini, yazarlık, hocalık ve gazetecilik faaliyetleriyle elde etmiştir.¹² Said Bey, Fransızca, Almanca, Farsça ve Arapça dillerine hâkimdir. Telif ve tercüme olmak üzere siyasi ve idari hukuk, ceza hukuku, devletler hukuku, iktisat, sosyoloji, etnografya, biyografi ve dil alanlarında tamamlanmış 15 adet, yarım

⁵ Vakit, No:1031, 22 Teşrinievvel 1336/1920, s. 2

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE), 83-27. (28 Rebiülevvel 1301/27 Ocak 1884)

⁷ Vakit, No:71, 31 Kanunievvel 1333/1917, s. 2

⁸ BOA, Y..EE., 94-70, 16 Recep 1317/ 20 Kasım 1899; M. A. Beyhan, “ Bir II. Abdülhamid”, s. 185; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVI, Haz. Serdar Sakin, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 39-40.

⁹ BOA, Yıldız Parakende Evrakı Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı (Y.PRK.ŞD.), 3-9, (29 Zilhicce 1318/19 Nisan 1901)

¹⁰ Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, Haz. Hikmet Dizdaroğlu, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 182.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 3461-259502

¹² Said Bey’in özellikle gazete yazılarındaki yeteneğini Halid Ziya Uşaklıgil şöyle ifade eder: “O zamân *Sait Bey*’in bir makale için bir adet sarı altın ücret-i tahririye almasına, bütün *Baali caddesi* matbuat âleminde vusulü tahayyül edilebilecek olan mertebelerin en yükseği olmak üzere, hayran olarak ve için için hatta bazen taşkın taşkın haset duyarak bakardı. (...) *Vakıa Sait Bey bu nevi yazılar için yekta bir münşi idi.*” Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, Yay. Haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 260-261.

kalmış 2 eser olmak üzere toplam 17 eseriyle¹³ geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda tanınmış bir simadır.

Said Bey'in Osmanlı okuryazarları tarafından tanınması, bürokratik görevleriyle birlikte yürüttüğü gazetecilik sayesinde olmuştur. İlk gazetecilik deneyimini, haber gazeteciliği ile fikir gazeteciliğinin bir sentezi olan *Tasvir-i Efkâr*'ın en yüksek tiraj rakamlarına ulaştığı zamanlara denk gelen 1862-1870 yılları arasında, gazeteciliğe başlaması için teşvik eden Namık Kemal ile birlikte yaşamıştır.¹⁴

Gazeteciliği, halkı, dünyanın farklı toplumları hakkında bilgilendirmek, gelişmeleri aktarmak ve özellikle Batı'daki bilimsel ve teknik yeniliklerden haberdar etmek için bir araç olarak görmüştür. Said Bey, *Tasvir-i Efkâr*, *Âyine-i Vatan*, *İstanbul*, *Hakâyiku'l Vekâyi*, *Vakit*, *Tarîk*¹⁵, *Şark* gazetelerinde başyazarlık kimi zamanda sadece yazarlık yapmış, hatta *Tarîk* ve *Şark* gazetelerini bizzat kendisi çıkarmıştır.

Said Bey, devrin en önemli okulları olan *Mekteb-i Sultani*, *Mekteb-i Mülkiye*¹⁶ ve *Mekteb-i Hukuk*'ta¹⁷ hocalık yapmıştır. *Mekteb-i Sultani*'de "Usûl-i Kitâbet" ve "Usûl-i Terceme" dersleri vermiştir. *Mülkiye Mektebi*'nde "Usûl-i Kitâbet-i Resmîye" ile "Hukuk-ı Düvel"; *Mekteb-i Hukuk*'ta ise "Hukuk-ı Siyasiye-i Dahiliye-i Osmaniye" adı altında Hukuk-ı Esasiye ve İdare-i Mülkiye (Anayasa ve İdare Hukuku) içeriğine sahip dersleri vermiştir.¹⁸ *Galatasaray Sultanîsi* ve *Mekteb-i Hukuk*'ta hocalığı, "parlak

¹³ Eserleri şunlardır: *Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne Arızadır, Daru'l-Kütüb, Fezâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye* (Jean Jacques Rousseau'nun *Discours Sur Les Sciences et Les Arts* adlı eserinin çevirisidir) , *Galetât-ı Terceme*, *Garâib-i Âdât-ı Akvâm*, *Hukûk-ı Düvel*, *Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmaniye*, *Kamus-ı Said Musavver* (Büyük Larousse sözlüğünün çeviri girişimidir 1. Cildin A harfinin "Amphotere" kelimesine kadar yazabilmiştir.), *Medhal-i Usûl-i Mes'uliyet-i Vükelâ*, *Mehâkim*, *Sefirler ve Şehbenderler*, *Teşhir-i İzmihlal*, *Teşebbüsât-ı Cürmiyye*, *Usûl-i Maişet-i İnsan*, *Vazife-i Adliyye-i Etibbâ*, *Terâcim-i Ahval-i Mu'âsirîn* ve son olarak Fransız hukukcusu Joseph Louis Eliear Ortolan'ın (1802-1873) *Ceza Hukuku* adlı tercümesidir. Beyhan, a.g.e., s. 188-197.

¹⁴ Said, " Tahkikât-ı Edebiyye ", s.7.

¹⁵ *Tarîk Gazetesi*'nde *İcmâl-ı Ahvâl* başlığıyla yazdığı yazıları kapsayan bir çalışma için Bkz. Cemal Işık, *Kemalpaşazâde Said Bey'in Siyasi Yazıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.

¹⁶ *Mekteb-i Mülkiye*'de *İnşa* ve *Kavâid-i Osmaniye* dersleri vermiştir. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.II, Mars Matbaası Ankara, 1968-1969, s.1068-1069

¹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 602, 7 Receb 1297/1880, s. 1; Ali Adem Yörük, a.g.e., s.72.

¹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, MEB Devlet Kitapları, İstanbul,1969, s.1587.

öğretimi, dil hakkında bilgince incelemeleri, Fransızcadaki köklü bilgisiyle fevkalâde bir şöhret” kazanmasına neden olmuştur.¹⁹

Mekteb-i Hukuk'ta verdiği “Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye” dersini alan öğrencisi Abdurrahman Adil'in ifadeleriyle Said Bey'in derslerini alan öğrencilerin, “meşrutiyeti hakkıyla anlamaması, usûl-i meşrutaya bir muhabbet-i kalbiye peydâ eylememesi mümkün değildir.”²⁰

Yine Abdurrahman Adil Bey'e göre Said Bey derste Mustafa Reşid Paşa'nın, Fuad Paşa'nın, Serasker Rıza Paşa'nın Tanzimat reformları yanlısı tutumlarına destek vermiştir. Bu kişilere muhalif olanların hatta düşmanlık besleyenlerin amaçlarını tasvir eder, reformcu Paşaları “tezyîf ve tehzîl için o zaman söylenen kıt'aları da yâd ve tezkâr eylerdi”²¹

Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Kitabı

Hukuk, Eşitlik ve Osmanlı'da Eşitsizliğin Kökenleri

160 sayfa olan kitap, 1329/1913 tarihinde İstanbul Alemdar Matbaası'nda basılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi kitap Said Bey'in 1301-1304/1885-1888 yılları arasında *Mekteb-i Hukuk* üçüncü sınıf öğrencilerine²² verdiği “Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye-i Dahiliye” isimli dersin notlarından oluşmaktadır.

Kitabın ders notlarından oluştuğunun kanıtı, başlangıçta belirtilen, “*Dersimiz hukuk-ı siyasiyedir*” ifadesinden anlaşılmaktadır.²³ Dersin adının ifade edilmesinden sonra Said Bey, kavramsal bir açıklama işine girer. Hukuk-ı siyasi kavramının Fransızcasının *Droit Public* 'e [Kamu Hukuku] denk geldiğini, bunun Türkçe karşılığının hukuk-ı umumiye olduğunu. “*Lakin adliyece başka manada kullanıldığından iltibasdan içtinâben hukuk-ı*

¹⁹ Ahmed Rasim, *Muharrir*, s. 180.

²⁰ Abdurrahman Adil, *Hadisât-ı Hukukiye*, İkinci Tertib, 2. Cüz, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1338/1922, s. 18, 21; Ali Birinci, *Tarih Uğrunda, Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.65. Bir rivayete göre Said Bey'in bu dersi vermesini Cevdet Paşa'nın istemiştir. Bkz. Abdurrahman Adil, “Kemalpaşazade Said Bey II”, *Tevhid-i Efkâr*, No.15-3043, 18 Haziran 1921, s.3.

²¹ Abdurrahman Adil, *Hadisât-ı Hukukiye*, s.23.

²² Mehmed Nâzım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, Haz. Ali Adem Yörük, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 29.

²³ Said, *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Notları*, Alemdar Matbaası, İstanbul 1329, s. 3.

umumiye denilmemesi” gerektiğini, *hukuk-ı siyasiye* denilmesini daha uygun bulduğunu dile getirir.²⁴

Buradan hareketle Said Bey ilk 24 sayfada, hukuk-ı siyasiyenin içeriği olarak insanların nasıl birlikte yaşamaya başladıkları, toplumu oluşmasında etkili olan nedenleri, bir toplum olarak yaşamının yararlarını, hükümetlerin görevlerini, hürriyetin önemini ve hangi şartlarda sınırlandırılabilceği gibi konuları ifade eder. Bundan başka merkezîyetçilik, adem-i merkezîyetçilik, hukuk-ı şahsiye (kişi hakları) ve hukuk-ı umumiyenin (genel haklar, kamu hukuku) genel esaslarını da anlatmıştır.²⁵ Kitabın 24. sayfasındaki *Hukuk-ı Esasiye-i Şahsiye* başlığı altında kişi haklarının genel tarihi içinde Osmanlı İmparatorluğu’na da değineceğini belirtir.²⁶

Hürriyet ile eşitlik arasında doğrudan bir bağ kuran cümleyi takip eden satırlardan sonra Said Bey, eşitlik fikrinin tarihini anlatmaya başlar. Ona göre Hukuk-ı siyasiye dair ilk tetkikatları Romalılar ve Yunanlılar yapmış olsa da, Romalıların kendilerinden başka herkesi “hayvanat-ı saire” olarak gördüklerinden ve onları köleleştirdiklerinden dolayı hukuka çok hizmetleri olmasına rağmen “usûl-i müsâvatı” kuramadıklarını belirtir. Aynı şekilde Yunanlılar da kendi nesillerini üstün görmüşler, “ bir âdem yunan neslinden değilse kendi tabirlerince köpek makulesinden olunur” düşüncelerinden ötürü müsâvata hizmet edememişlerdir.²⁷

Yazara göre hukuk tetkikatı Romalılar ve Yunanlılardan sonra Araplara geçmiştir. Araplar da İslam gelene kadar Arap olmayanlara acem dedikleri için müsâvat kuramamışlar, İslam vahy edilmesini takiben İslam’ın “necabet ve asalet kaidelerini imha ve müsâvat kaidelerini tesis ve bina eylemiştir” diyerek eşitsizlikleri aşama aşama kaldırmıştır. Bu satırların ardından kaldırılan eşitsizlik uygulamalarını dile getirir: herhangi bir kabile üyesini öldüren kişinin mensup olduğu kabilenin tümünün öldürülmesi; gaybdan haber verdiğini iddia ederek üstün olduğunu söyleyenlerin ortadan kaldırılması gibi uygulamalardır bunlar. Kitapta, kaldırılan uygulamalar arasında en fazla yer tutan uygulamalardan birisi köleliktir. Yazar, İslam öncesi kölelik ile İslam sonrası köleliği kısaca anlattıktan sonra, İslam öncesi dönemde kölelerin bir mal gibi görüldüğünü, İslam geldikten sonra ise köle

²⁴ Said Bey dersin içeriğinin daha iyi anlaşılması için hukuk-ı siyasiyeyi, ilki hukuk-ı siyasiye-i hariciye, ikincisi hukuk-ı siyasiye-i dâhiliye olmak üzere ikiye ayırır. Devletlerin arasındaki ilişkiler ilkinin konusudur, ikincisinin konusu ise bir yandan hukuk-ı esasiye demek olan devlet ve ahali arasındaki ilişkilere dair konuları, kanunları kapsar diğer yandan da devlet kurumları arasındaki ilişkileri kapsayan hukuk-ı idaredir. Said, *a.g.e.*, s. 4.

²⁵ Said, *a.g.e.*, s. 3-24.

²⁶ Said, *a.g.e.*, s.24.

²⁷ Said, *a.g.e.* s., 27-28.

almaya yönelik sınırlamaların fazlalığından ötürü, “ *Din-i İslam ise esir alana o kadar vezâif-i tahmil etmiştir ki; Din-i İslam kavaidine muvafık olarak hareket etmek yani müslümanlığı tamamen muhafaza eylemek iltizâmında bulunan bir adam için esir almak esir olmak demektir*” ifadesiyle köle almanın adeta imkânsızlığını belirtmiştir.²⁸

Kitapta üzerinde en çok durulan eşitsizlik örneği ise “şerâfet, necâbet, asâlet” gibi kavramların yarattığı eşitsizliktir. Yazar, bu kavramlara dayanarak kendisini diğer insanlardan üstün gören soylu sınıfın anlayışının İslam’da olmadığını belirtir. İslam’ın sınıf ayrımını ortadan kaldırdığını, ilk zamanlarda kendisine yapılan en büyük muhalefetin de bu anlayışından kaynaklandığını belirtir.²⁹ Said Bey, İslam’ın bir anlamda feodal hukuku kaldırdığını ifade ettikten sonra Avrupa’da hukuki eşitliğin sağlanması bahsine geçer. Özellikle matbaanın sayesinde basılı kitaba ulaşımın kolaylaşması, eğitimin yaygınlaşması ile birlikte okurların feodal hukukun tasfiyesi ile hukuki eşitliği savunan felsefi, siyasi düşüncelerin, hukuk düşüncesinin yaygınlaştığı ifade eder. Montesquieu, Voltaire, Jean Jacques Rousseau’nun insanlar arası genel eşitlik ilkesini tetkik ettiklerini, bu tetkikat sürecinde ilk inceledikleri şeyin İslam olduğunu, incelemeleri sonucunda çıkardıkları eserler matbaa sayesinde insanların düşüncesini değiştirdiği ve en nihayetinde Fransız Devrimi’nin çıktığını belirtir. Böylece “*Nihayet yüzbinlerce fedakâranın bahasına olarak zuhura gelen Fransız İnkılâb-ı Azîmi sayesinde şerâfet, necâbet ve asâlet taraftarlarının mağlubiyetlerine muvaffakiyet-i tamme hasıl oldu.*”³⁰

Fransız Devrimi’nin getirdiği genel eşitlik ilkesinin bütün Avrupa devletleri tarafından kabul edilmesi sonucunda, “bugünkü hâl-i saadete vüsûl bulundu” denilerek Avrupa’nın o anki durumu tasvir edilmiştir.³¹

Said Bey’in kitabının 45. sayfasından itibaren, Osmanlı Devleti’nin İslam’ın temel esaslarını yerleştirme amacı gütmesine³² rağmen, onda görülen eşitsizlik uygulamalarının nedenleriyle beraber tarihi anlatır.

İlk uygulama esirlik/kölelik uygulamasıdır. Yazar’a göre bu uygulama Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarında, kendi adet ve görenekleriyle “vahşi ve bedevi” olan, kölelik uygulamasını mübâh gören Tatarların ve İranlıların

²⁸ Said, *a.g.e.* s., 36.

²⁹ Said, *a.g.e.* s., 38.

³⁰ Said, *a.g.e.* s., 43.

³¹ Said, *a.g.e.* s., 44.

³² “Bize vazife olan şey Düvel-i İslamiye’den biri olan Devlet-i Osmaniye’de müsâvat maddesinin sûret-i cereyânını tedkik etmektir. Devlet-i Osmaniye ahkâm-ı şer’iyye-i İslamiyeyi başka yola koymak için teşekkül eden bir takım hükümetlerden değildir. Devlet-i Osmaniye şeri’at-ı İslamiyenin ahkâmını tamamıyla icra etmek maksadına mebni yani o esas üzerine teşekkül etmiş bir devlettir.” Said, *a.g.e.* s. 45.

Osmanlı topraklarına gelmesiyle başlamıştır. Söz konusu kavimlerin “pek çok fenalıkları olduysa da” Devletin kuruluş yıllarında bu uygulamayı kaldırma gücü olmadığı için kölelik uygulaması yerleşmiş, Devletin güçlü olduğu zamanlarda ise bu uygulama artık Türklere de sirayet ettiğinden köleliğin yerleştiği belirtilir.

Said Bey, Osmanlıda esirlik, kölelik uygulamasının tarihsel nedenlerini açıkladıktan sonra bu uygulamaların İslam’a aykırı olduğunu bir kez daha net bir şekilde ifade ettikten sonra bir diğer eşitsizlik uygulaması olan gayrimüslimlerin hakir görülmesi, hakaret görmesi bahsine geçer.

Yazar, Asya ve Avrupa fethettiği yerlerdeki gayrimüslimlerin Osmanlı fütûhatı öncesinde “*cengâverliği haydutluk yolunda icra*” ettiklerini, *bu bölgeler fethedilince bu gayrimüslimleri öldürmek yerine onların yaşamasına izin verdiğini ancak “galib ile mağlubu müsâvi tutmak mümkün olamadı”* diyerek gayrimüslimlerin hakir görülmesi ve onlara hakaret edilmesinin nedenini açıklar.³³

Said Bey bu satırların ardından gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti’nde Müslümanlarla eşit olmadığı ancak bu eşitsizliğin rahatsız edici boyutta olmadığı uygulamalara geçer. Fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlerin ilk zamanlarda galipler tarafından zorla çalıştırılması gibi uygulamalar olmuşsa da zamanla menkul ve gayrimenkul tasarruf edebilmeleri, istedikleri sanat ve hırfetle uğraşabilmeleri, ırzlarının korunması, mahkemelerde haklarının gözetilmesi konuları, iki kesimin eşitlik açısından birbirine yakın olduğu, devletin bu konuda başarılı olduğu konulardır.³⁴

Gayrimüslimlerin ödediği haraç vergisi, devlet memuru olamamaları, farklı elbise giyme zorunlulukları; “*Devlet-i Osmaniyeye iltica ve iltihak eden tavâifin ahlâk ve efkâr ve âdetine etbâ eylemek mecburiyeti hasebiyle devletin ilgâsına muvaffak olamadığı*” uygulamalardır.

Haraç vergisini İslami bir uygulama olduğu ve bu vergi öncesi alınan fidyenin zamanla haraç vergisine dönüştüğünü, Abbasiler döneminde, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi her türlü teminata sahip olmalarına binaen haraç vergisinin makul bir uygulama olduğu görüşünün ağırlık kazanmasından itibaren bu verginin kurumsallaştığını söyler. İslam’ın en güçlü zamanında bile kaldırılmayan bu eşitsiz uygulamanın, devletin zayıfladığı zamanlarda kaldırmanın mümkün olmadığını belirtir. Gayrimüslimlerin devlet memuru olamamaları uygulaması da yazara göre her ne kadar İslam, memuriyet ya da toplumun genel yararına olacak

³³ Said, *a.g.e. s.*, 47.

³⁴ Said, *a.g.e. s.*, 48-50.

uygulamalara öncelik verse de, gayrimüslim devletler kendi ülkelerindeki müslümanlara hayvan muamelesi yaparken “onlara imtiyâzât-ı içtimaiyye verme[k]” kabul edilmedi. Farklı elbise uygulaması da, “Din-i İslam’ın elbise hususunda tesettürden başka maksadı” olmamasına rağmen yine galipler, mağluplara mağlubiyetlerini hiç unutmamaları için farklı elbise giydirmişlerdir, denilerek açıklanmıştır. Yazar, “İşte Devlet-i Osmaniye’nin ne çare ses çıkarmadığı ve müsaade etmek mecburiyetinde bulunduğu müsâvatsızlıklar bunlardan ibaretti”³⁵ diyerek bu kısma son verir.

Said Bey, Osmanlı Devleti’nin bu müsâvatsızlıkları kaldırmak istese de, yapılan savaşlar, geçirilen buhranlar yüzünden bunun mümkün olmadığını söylese de, bu olumsuzlukta en büyük payı ulemaya verir:

Gerek müslümanlığın ve gerek “*Devlet-i Osmaniye’nin esas kuvvet ve satveti olan şeyler gözetilmemeye başladı*” ibaresiyle, sözü ulemaya getirir. Yukarıda bahsi geçen müsâvatsızlıkların devam etmesinde en büyük pay ulemaya verilir. İslam’ın emrettiği “*menba-ı ahlâk-ı hasene, mecrâ-yı adalet olan ulûm ve maarife*” önemin verilmediği için “*Ulemâ tabiri; sunûf-ı teşrifâtiyeden bir sınıfın ismi olarak kaldı. Öteden beri Ehl-i İslam beyninde en büyük sermâye-i iftihâr ve daimî şeref olan müderrislik rütbe-i teşrifâtiyeden bir rütbe haline münhasır*” olduğu belirtilmiştir. Bunun sonucunda, “*maârifsizlik ahlâk ve adaleti bütün bütün ihlâl etti. Gayrimüslimler hakkındaki müsâvatsızlık kat kat mezâlime münkalib oldu. Tabirat-ı tahkiriye evrak-ı resmiyeye kadar sirayet etti. İşte Devlet-i Osmaniye’yi din-i İslamın ahkâmına riayetsizlik böyle bir hale getirdi.*”³⁶

Yazar bu noktadan sonra Avrupalıların özellikle taassubu yenip yeni maarif ve medeniyet yolunda mesai yaptıklarını belirtir. Bunu yaparken de İslam’ı ve “Türki yolunu” örnek aldığını, avam ve havas ayırımı yapmaksızın hukuka aykırı ne varsa kaldırmaya çalıştıklarını söyledikten sonra özellikle Napolyon’un bu konudaki çabasını över. Onun *Code Civil* ve *Code Napolyon* olarak bilinen Fransız Medeni Kanunu’nu hazırlatırken Mısır’da incelettiği İslam hukukundan etkilendiğini, dolayısıyla *Code Civil*’in kaynaklarından birisinin İslam hukuku olduğunu belirtir.³⁷

Kitabın 63. sayfasından itibaren Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’da kurduğu egemenlik, Mora İsyanı (1821) ve isyanın Avrupa’daki yankıları dile getirilir. Ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın tehdit ve baskıları gibi meselelerle başa çıkamaması sonucunda, “Devlet-i

³⁵ Said, a.g.e. s., 50-55.

³⁶ Said, a.g.e., s. 55-56.

³⁷ Said, a.g.e., s. 59-62.

Osmaniye katl kerevetine çıktı” ifadesinin Avrupa’da dolaşıma girdiği anlatıldıktan³⁸ sonra iç meselelere geçilir.

Bahsi geçen meselelerin, Osmanlı toplumunda müslim, gayrimüslim kesimlerin arasındaki anlaşmazlıkları arttırdığını ifade edilir. “Ehl-i İslam beyninde bile tefrika” olduğunu, özellikle olası bir Rus işgali durumunda, “Ahaliden bir takımı buralarını bırakıp Anadolu’ya geçmeliyiz, bir takımı Buhara’ya gitmeliyiz bir takımı da merkez-i İslam olan Arabistan’a çıkmalıyız.” türünden görüşleri aktarır.³⁹ Said Bey, Rusya’nın Osmanlı üzerindeki baskısının Osmanlı siyasal düzenine ve iktidarla halk arasındaki ilişkiye etkisini ise şöyle dile getirir: “*Dahilen Rusya’nın her işe müdahalesi umur-ı memleketi bütün bütün intizamdan çıkarıyordu. Halk hükümetten soğumuş ve hükümete lazım gelen itaat ve inkiyâda hâlel gelmişti*”⁴⁰

Tanzimat Ferman’ın Arka Planı ve Mustafa Reşid Paşa.

Said Bey, kitabının 78. sayfasının ortalarından itibaren Tanzimat Fermanı’nın ilân edilişi sürecini; Mustafa Reşid Paşa’nın yükselişi ile iç ve dış gelişmeler eşliğinde anlatmaya başlar.

II. Mahmud’un, yukarıda bahsi geçen Rusya’nın baskısı, içeride halk ile devlet arasındaki ilişkilerin bozulması gibi nedenlerden dolayı, tahttan çekilmeyi düşünmüşse de böyle bir durumda “devletin münkeriz” olacağından dolayı bundan vazgeçtiğini, “fakat işe karışmamak tarafını iltizam edip”, Çamlıca’da bir bağa çekildiğini “umur- dahiliyenin merkez müzâkerâtı olmak üzere bir meclis teşkil ettiler. Kendi isimleri Mahmud-ı Âdlî olduğundan meclisin ismi Meclis-i Vâlâ-yı Adliye dediler.”⁴¹

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye’nin⁴² kuruluş süreci anlatıldıktan sonra Reisülküttabın Hariciye nazırı olma süreci dile getirilmiş, ardından Mustafa Reşid Paşa’ya geçilmiştir. Bu geçişten önce Said Bey, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye özelinde II. Mahmud’un reformculuğunu planlı, programlı bir ıslahat olmadığına dair, bir anlamda azımsar nitelikte bir yorumda bulunur:

Bir takım Avrupa müellifleri Sultan Mahmud Hazretlerinin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeyi tesis ve Hariciye Nezâreti makâmına vezâif-i mühimme

³⁸ Said, a.g.e., s. 63-75

³⁹ Said, a.g.e., s. 77.

⁴⁰ Said, a.g.e., s. 78.

⁴¹ Said, a.g.e., s. 79.

⁴² Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

*tayin etmelerini bir nev'i ıslahat-ı idare mukaddimesi addederler. Lakin ekseri müellefin bunu kabul etmiyorlar. Çünkü bu teşkilat mahzâ yeis ve tevhiş halinde münba'is olduğundan ve bir fikr-i mahsus ıslahkârâneye mübteni olmadığından mebdei ıslahat ad olunamaz.*⁴³

Yukarıdaki ifadeler, bir sonraki satırlarda anlamını bulur. Başka bir deyişle Said Bey, Tanzimat Fermanı'nın ve devamındaki reform sürecinin müsebbibi olarak Mustafa Reşid Paşa'yı görür:

*Tarih ile müspettir ki siyasiyattan ne kadar büyük adamlar zuhur etmiş ise onların meydana çıkmaları ve yine siyasiyatta ne kadar teşkilat-ı mühimne-nafi'a görülmüş ise onların vücûd bulması en buhranlı vakitlerde olagelmiştir. İşte devletin son nefesi demek olan şu vakitte Reşid Efendi namında birisi zuhur etti.*⁴⁴

Takip eden satırlarda Mustafa Reşid Paşa'nın, reformculuğunun arka planını anlatmaya koyulur. Babası Mustafa Efendi'nin ona fıkıh ve Fransızca öğrettirdiğini, zamanla Osmanlı ordusunda ve başka kurumlarda tercümanlık hizmetinde bulunduğu, 1829 Edirne Antlaşması'nda mükâleme meclisinde tercümanlık yaptığı belirtildikten sonra, Paşa'nın istisnalığı vurgulanmıştır.

Said Bey'e göre Mustafa Reşid Paşa kendi aklına o derece güvenmektedir ki, onun bu özelliğinden dolayı Tanzimat Fermanı'nı başarıya ulaştırmıştır. Başka bir deyişle Ferman'ın getirdiği yeni anlayış ve uygulamaların başarıya ulaşması Reşid Paşa'nın özgüveni ve akıldan başka herhangi bir şeye tevessül etmemesinden kaynaklanmıştır.⁴⁵

Mustafa Reşid Paşa'nın karakter özelliği olarak bu istisna hâli, Osmanlı Devleti için yeni bir reform anlayışını savunmasıyla da pekiştirilir. Yazar, Mustafa Reşid Paşa'nın fıkıh bilgisinden dolayı "*Avrupa hukuk-ı siyasiyesinin esasının din-i İslam olduğunu anladı ve Avrupa hukuk-ı siyasiyesini şeri'at-ı İslamiye ile telif ederek hukuk-ı siyasiyemizi o esas üzerine bina etmedikçe bizim için selamet olmadığı*" iddiasında olduğunu belirtir. Bu iddiasının II. Mahmud tarafından duyulması üzerine saraya çağrıldığını da ifade etmiştir.⁴⁶

II. Mahmud'un onu saraya çağırması, Paşa'nın reform düşüncelerini padişahın karşısında dile getirme fırsatını doğurmuştur. Padişahın huzurunda Reşid Paşa, III. Selim'in ve devamındakilerin izlediği ıslahat politikalarının

⁴³ Said, a.g.e., s. 80.

⁴⁴ Said, a.g.e., s. 81.

⁴⁵ Said, a.g.e., s. 81-82.

⁴⁶ Said, a.g.e., s.82.

askeriyeden başlamak gibi bir yanlılığı barındırdığını dile getirmiş ve ardından izlenmesi gereken ıslahat programının, askeri temelli olmasındansa

*“Hukuk-ı siyasiyemizin esası şer’i-i İslam olan ve Avrupa hukuk-ı siyasiyesine tevfikeyen tensik etmedikçe alem-i medeniyette yer tutmaktığımız mümkün değildir” demiştir.*⁴⁷

Reşid Paşa’nın bu düşüncelerini, padişahın huzurunda üstelik Mısır Meselesi’nin yarattığı gergin siyasal ortamına rağmen dile getirmesini onun cesaretine yoran Said Bey, Reşid Paşa’nın çeşitli memuriyetlerden sonra Hariciye nazırı olduğunu belirtir. Hariciye nazırı olduktan sonra, *“hukuk-ı siyasiyemizi Avrupa hukuk-ı siyasiyesi üzerine tensik ve ilan etmek istedi[ğini]”* Ancak Sultan Mahmud’un ülkenin içinde bulunduğu hâlden dolayı bu adımı atma konusunda cesaretinin olmadığını belirten Said Bey, Mustafa Reşid’in, *“Avrupa’ya karşı hiç olmazsa bir mukaddime olsun göstermek arzusuyla (...) Sultan Mahmud’a ben bundan sonra tebaamdan Müslümanları camide ve hristiyanları kilisede ve Musevileri havrada ayrı göreceğim. Sair ahvâlde tebaamın hiçbirini yekdiğerinden farklı olmayacaktır”* sözlerini söylediğini belirtir.⁴⁸

Kemalpaşazâde Said Bey, Reşid Paşa’nın bu baskın rolünü eserin ilerleyen sayfalarında da devam ettirir. Mustafa Reşid’in II. Mahmud’a bahsi geçen sözü söylettirdikten sonra, her tarafa “devlet müsâvatı ilân etti” haberini gönderdiğini ardından sefir olarak Londra’ya gittiğini, müsâvatın ilân edilmesi üzerine İngiltere ve Fransa basınının Osmanlı’dan yana tavır aldıklarını belirtmiştir. Devam eden satırlarda II. Mahmud’un ölüm tarihi verilmiş, onun saltanatı esnasındaki faaliyetlerini tarih kitaplarının yazdığını, öğrencilerine o kitaplara başvurması gerektiğini söylemiştir. Sonrasında, verilen dersle ilgili olduğu için şu görüş dile getirilir: *“Şurası sabittir ki eğer yeniçerilerin kalkması, Reşid Paşa’nın zuhuru Sultan Selim zamanında olsa idi devletin bugünkü günde mevki-i ma’nevîsi bütün bütün başka olur idi”*⁴⁹

Sultan Abdülmecid’in tahta geçmesinden sonra, Rusya’nın, Reşid Paşa’yı Hariciye nazırlığı görevinden alınmasını istediye de bu isteğinde başarılı olamadığını, Paşa’nın Londra’dan “tebrik-i cülûs” için İstanbul’a geldiği de belirtilir. Eserde, Reşid Paşa’nın İstanbul’a geldikten sonra ilk işinin “süferâyı, küberâyı, rüesâyı, ruhâniyeyi huzur-ı şahaneye” getirttiği, bu toplantıda padişaha, “gerek müslim ve gerek gayrimüslim tebaamın saadet-i hâline çalışacağım” sözlerini söylemiş olduğu belirtilir. Said Bey’e göre, Padişahın bu sözleri üzerine Reşid Paşa, padişahın babasından kalan asil bir

⁴⁷ Said, a.g.e., s.83.

⁴⁸ Said, a.g.e., s.84.

⁴⁹ Said, a.g.e., s.84-85.

miras olan reformları sürdürmeyi amaçladığını ilân etti. Padişahın bu sözlerinin Avrupa tarafından olumlu görüldüğü, “Avrupa *efkâr-ı umumiyesi kemâlen bize meyl etmeğe başladı fakat Rusya devleti artık gerçekten ıslahat yoluna gireceğimizi anlayınca her türlü fedakarlığı göze aldırarak üzerimize hücum edeceğini*” Reşid Paşa’nın anladığını belirttikten sonra Said Bey, Reşid Paşa’nın İngiltere ve Fransa’ya bir teklifte bulunduğu söyler. Teklif:

“Avrupa *hukuk-ı siyasiyesi[nin] Şer’i-i İslam’a tamamıyla muvafık olduğunu, Memalik-i Osmaniye’de Avrupa hukuk-ı siyasiyesini tamamıyla ittihaz ettir[me]*” karşılığında, bahsi geçen ülkelerden Rus tehdidine karşı Osmanlıya somut yardım etmeyi içermektedir”⁵⁰

Yazar, Mustafa Reşid Paşa’nın yapılacak reformlar karşılığında Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’dan askeri ve mali yardım sözünü aldıktan sonra Padişah Abdülmecid’e bu yardım sözünü aktardığı belirtir. Bu ifadelerin ardından Said Bey, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilân edilmesini şu ifadelerle dile getirir:

*Reşid Paşa Abdülmecid’e gitti. Bu babda ki kavaid-i esasiyeyi mücemmilen iş’âr etmek üzere bir hatt-ı hümayun çıkarılmasını teklif etti. Fakat ittihaz edeceğimiz kaide-i cedide cihetiyle Hilafet-i İslamiye Avrupa’da (Souveraineté) dedikleri hükümdarlık sıfatıyla beraber uhde-i şahanezinde içtima edecektir. Avrupa hükümdarları ise cülûslarında kânûn-ı esâsiye riayet edeceklerini yemin ile taahhüt ederler. Siz dahi Avrupa hükümdarları gibi neşr edeceğimiz kavaide bizzat riayet edeceğinizi meş’ûr bir yemin-i alenî etmelisiniz dedi. Abdülmecid dedi ki; madem ki selâmet-i devlet bu veçhile hâsıl oluyor ben de yemin ederim. Şimdi okuyacağımız hatt-ı hümayunda görüleceği veçhile yemin etmeyi der’uhde ettiler. bunu üzerine 1839 sene-i miladiyesi teşrinisanisinin üçüncü yani 1255 sene-i hicriyesi şabanının on altıncı günü bilcümle vükelâ, vüzerâ ve ulema ve ricâl-i saltanat ve mu’teberân-ı memleket ve rüesây-ı ruhaniye ve süferây-ı ecnebiye Gülhane’de içtima ettiler. Orada hatt-ı hümayun kıraat olundu.*⁵¹

Tanzimat Fermanı’nın ilân edilmiş sürecini aktardıktan sonra Said Bey, Ferman’ın içinde geçen kavramlar üzerine herkesin anlayabileceği bir şekilde tetkikat yapacağını belirtir.

Eserin 90. sayfasından itibaren Ferman’ın izahatı ve analizi, bir alt başlık altında yapılmaya başlanır.

⁵⁰ Said, a.g.e., s.87-88.

⁵¹ Said, a.g.e., s.88-89

İkrâü'l Hattü'l-Hümâyün

Eserin 24. Sayfasındaki *Hukuk-ı Esasiye-i Şahsiye*'den sonraki ikinci başlığı koymasının nedenini Said Bey, "Hatt-ı Hümâyün'da münderiç olan bazı nikâtin izahına" dair açıklamalar olduğunu söyler. Ardından bu izaha "şer" kavramı ile başlar. "*Şer' denilen şey ister dine ister irka müstenid olsun kanun demektir. Bizde ise ne kadar kanun var ise esasen dinden istinbât olduğundan ahkâm-ı diniyeye müteallik kavânine şeri'at demek tamamıyla muvafık-ı maslahatdır*" Bu ifadelerden sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın "neşrettiği evamir-i mahsusa"ya "şeri'atı değiştiriyor denilmesin" diye kanun dendiğini, III. Selim'in de bir takım kanunlar yaptığını, tıpkı Kanuni'nin şeri'atı bozuyor suçlamasından korktuğu gibi III. Selim'de "Sultan Süleyman'ın kanunlarını bozuyorlar derler diye yaptığı şeylere nizam dedi"ğini belirtir.⁵²

Yazar bu satırları takiben Abdülmecid'in de bu durumdan ürktüğü için *nizam* yerine *tanzimat* dediğini, bu yüzden hattın isminin *Tanzimat Hattı* olduğunu ancak dikkat edilmesi gereken noktanın, "derun-i hatta şer' lafzının çok kullanılmış" olduğudur. Bunun sebebinin ise Reşid Paşa'nın "umumen kavanine şer' denilmesini istemesidir."

Said Bey, kanun ile şeri'atı bir tutan Reşid Paşa'yla birlikte kanunlara kanun namı verildiğini şer'i kavramının ise yalnızca "*mehâkim-i şer'iyye rü'yet olunan mevadda ve umumen dine müteallik hususâta ilm olarak istimal olunur*" hale gelmesinin yanlış olduğunu söyler. Bu yanlışlığı ise şer'iat ile kanunun aynı anlama geldiğini ancak kanunun kapsamının dar, şeri'atın kapsamının ise kavaid-i esasiye dolayısıyla da hukuk-ı siyasiyeyi barındırdığı için daha geniş olduğu ifadeleriyle kanıtlar. Bu anlamda yazar, Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'na koydurduğu şer'i hükümlerin başka bir deyişle kavaid-i esasiyenin, Fransız Devrimi'nde olduğu gibi kan dökülerek değil, Reşid Paşa'nın bir başarısı gibi sunar. Kavaid-i esasiyenin vaz edilmesi, Avrupa devletler sisteminde Osmanlı'nın saygı ve itibar kazanmasını sağladığı da belirtilmiştir.⁵³

Ferman'ın tetkiki ise hattın içeriğine yönelik bazı itirazları çürütmek ile başlar. Ferman'ın tebaaya can, ırz, namus garantisi veren, bir kişinin bunları tehlikede görüyorsa yaratılışında ve karakterinde ihanet etmek yoksa bile "muhafaza-i can ve namus için" devletin ve memleketin yararına olmayan çeşitli girişimlerde bulunabileceğine, yine kişi bunlardan emin ise devletine ve milletine iyi niyetle hizmet edeceğine dair ifadenin eleştirilmesi ele alınır.

⁵² Said, a.g.e. s., 90.

⁵³ Said, a.g.e. s., 92-93.

Said Bey, bu ilkeyi eleştirenlerin; kişinin mal, can, ırz ve namusundan emin olmasıyla devletine ve memleketine iyi hizmet etmek arasında bağlantı kurmanın yanlış olduğunu söylediklerini, bu eleştirinin yüzeysel ve sadece ifadeyi dikkate aldığı için yersiz olduğunu söyler. Ardından bu ilkenin getirilmesinde Montesquieu'nun, “*bir memlekette kanun ve nizamlar mükemmelen cârî olur ise herkes kendi menfaatine hizmet ediyorum zannıyla umuma hizmet eder*” sözünün Reşid Paşa üzerindeki etkisinin sonucu olduğunu belirtir.⁵⁴

Ferman'a başka itirazların da olduğu, bu itirazların; Ferman'ın getirdiği kavaide uymaları yönünde yemin ettikleri için küberâ ve ulemeden değil avamdan geldiği, avamın itirazının nedeninin ise bir takım kimselerin “Frenk usulü ittihaz olunuyormuş” türünden yaptıkları propagandaların sonucu olduğu belirtilmiştir.⁵⁵

Hatt-ı Hümayûn'un verilen dersle ilgili kısımlarını tetkike devam eden Said Bey; herkesin gelirine göre vergi vermesi, mahkemelerin herkese açık olması, kimseye yargılanmadan ceza verilmemesi, müsaderenin kaldırılması ile bu getirilen ilkelerin müslim, gayrimüslim tüm Osmanlılar için geçerli olması bahsine geçer. Bu beş noktanın kendisi tarafından verilen *Hukuk-ı Esasiye-i Osmaniye* dersinin esasını oluşturduğu söyledikten sonra, bir yandan bahsi geçen beş ilkenin Şer'-i İslam'da olduğunu dolayısıyla da Tanzimat Fermanı'nın İslam'a uygun olduğunu diğer yandan da Ferman'ın İslami kökenlerini göstermeye girişir.

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği herkesin gelirine göre vergi verme ilkesi, “*Şer'-i İslamın beytülmâl için herkesten hâline göre bir vergi alınması kaidesine muvafıktır*” ifadesiyle İslam ile uyumlu hâle getirilir.

Mahkemelerin herkese açık olması, İslam tarihinden bir uygulama üzerinden meşrulaştırılır: “*İslamın ibtida-i zuhurunda muhâkemat camilerde icra olunur idi. Kimse camiye girmekten men olunamayacağından tabiat-ı maslahat olarak beyn'el-islam aleniyet-i muhâkemat tesis etti*”⁵⁶

“*Üçüncü madde bir kimsenin bilâ muhakeme mücâzât görmemesi maddesi olub bu dahi Din-i İslam'ın şiddetle iltizam ettiği kavaidendir*”⁵⁷

Müsaderenin ve müsadereye uğrayan kişinin varislerinin mirastan men edilmesi uygulamasının kaldırılması ise İslami bir ilke ile uyumlu olduğu

⁵⁴ Said, a.g.e., s. 94.

⁵⁵ Said, a.g.e., s. 95.

⁵⁶ Said, a.g.e., s. 97.

⁵⁷ Said, a.g.e., s. 97.

söylenir: “ İslam’da ukubatda niyâbet ve sirâyet yoktur. Bil-izâfe veya binnisbe mücrimin gayri bir şahsa ceza edilemez herkes kendi cürümünün cezası ne ise o cezayı bizzat çekmeye mecburdur.”⁵⁸

Said Bey’in önem verdiği noktalardan beşincisi olan Ferman’ın getirdiği ilkelerin din ayrımı olmaksızın bütün Osmanlı tebaasına uygulanacağı ilkesinin İslami kökeni ise şöyle dile getirilir:

“*Temin-i can ve mal ve mahfûziyet, ırz ve namus hususunda din-i İslam hiçbir fark ve istisna vaz’ etmediği gibi hidemât-ı umûmiyenin tefvîzinde dahi kavmin menfaatinden başka bir şey aranılmamak lazım geldiğinden o cihetçe dahi ehl-i İslam ile milel-i sâire efrâdı beyninde bir gûne fark yoktur.*”⁵⁹

Bu beş noktanın İslam’da bulunduğunu bu anlamda Ferman’ın İslam’a aykırı olmasının söz konusu olmadığı gibi bizzat İslami ilke ve uygulamalara uygun ilkelerle donatıldığını belirten yazar, bu ilkelerin hepsinin Avrupa’da Fransız Devrimi’nden sonra kökleştiğini de belirtmeden geçmez.

Said Bey, eserinin 100 ile 105. sayfaları arasında fıkhnın evlenme, boşanma, nafaka konularını kapsayan *münâkehât*; ibadetler dışında kalan *muâmelât*; şer’i olarak belirlenmiş yahut yetkililerin takdirine bırakılmış cezaları kapsayan *ukubât* ile bunların Avrupa’daki karşılıklarını açıklar. Açıklamalarına bu kavramların Osmanlı ile Avrupa’da nasıl uygulandıklarını da ekler. Münâkehâtın karşılığının *mariages* olduğunu, “münâkehâ-ı medeniyye yani mariage civil namıyla bir kaide-i nikah” olarak Fransız Devrim’nden sonra kilisenin elinden alınarak belediye tarafından tasdik edilen hukuki uygulama olduğunu belirtir. *Muâmelata* denk düşenin *droit civil* [abc. medeni hukuk], *ukubâtın* karşılığının ise *droit pénal* [abc. ceza hukuku] olduğunu belirtir.⁶⁰

Kitabın devamında, daha önceki bölümlerde bahsi geçen Rusya’nın Mustafa Reşid Paşa’yı ve onun reform çabalarını engelleme çabalarına yeniden değinilir. Rusya’nın Mustafa Reşid Paşa’nın reform çabalarını engellemek için mutaassıp kitleleri harekete geçirmeye çalıştığı, Osmanlı Devleti’nin Frenk devleti olduğu, Frenkleşmenin devam etmesi halinde Hz. Muhammed’in “*bu yolda devam ederseniz ümmetinden değilsiniz*” gibi ifadelerin bulunduğu sahte broşürler, nizamnâmeler dağıttığı belirtilmiştir.⁶¹

⁵⁸ Said, a.g.e., s. 98.

⁵⁹ Said, a.g.e., s. 98-99.

⁶⁰ Said, a.g.e., s. 100-105.

⁶¹ Said, a.g.e., s. 107-108.

Reşid Paşa'nın azledilmesini, mutaassıpların ve Rusya'nın faaliyetlerine bağlayan Said Bey, Rusya'nın bununla da yetinmeyip, "*Reşid Paşa'nın tuttuğu yolun aksini iltizam edecek (...) muktedir bir adam olmadığını bildiğinden Reşid Paşa'nın düşmanlarını Avrupa'ca himaye etmek yoluna sülük etti[ğini].*" belirtir. Bu ifadeleri takiben yazar, Rusya'nın Prens Metternich vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne reform politikasını bırakıp "idare-i kadimeyi tahrip" etmemesi, taklidi bırakıp "usûl-i saltanatla hiç münasebeti olmayan modeller mucibince iltizam-ı ıslahat eylemesi" gerektiği gibi telkinlerde bulunduğunu da ilave eder.⁶²

Metternich'in girişiminin etkisiyle gerçekleştiği iddia edilen olayları ise şöyle dile getirmiştir: "*Zihin ve fikirlerce pek çok karışıklıklar olduğu, (...) eski usûle avdet emaresi üzerine Gülhane Hatt-ı Hümayunuyla kalkmış olan iltizam usûlü iade olundu. Vergi tahsili için tahsildarlar nasb olunmuş iken bunlar dahi ilga olunarak tahsil işi yine hizmet-i askeriyeye ilave kılındı. Bu cihetle terakkiperverler pek mahzun oldular. Bu hâlin en büyük fenalığı gayrimüslimler hakkında ilân olunan müsâvatın bir vaad hükümde kalması idi*"⁶³

Bu gelişmelerin Osmanlı gayrimüslimlerinin üzerinde ters etki yarattığını, Rumların Rusya'dan, Katoliklerin Fransa'dan himaye talep ettikleri de belirtilir. Bu gelişmelere rağmen Sultan Abdülmecid'in "*terakki*" yolunu bırakmadığını, Serasker Rıza Paşa'nın, Reşid Paşa'nın açtığı yolu devam ettirdiğini, "*ıslahat-ı mülkiyeye himmet eylediği gibi ıslahat-ı askeriyeye dahi gayretle Sultan Selim ve Mahmud hazretlerinin vücuda getirmek istedikleri ıslahat-ı askeriyeyi icrâ eyledi[ği]*" ifade edilir.⁶⁴

Yazar, Rıza Paşa'nın, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği askerlikle ilgili düzenlemeleri uygulamaya çalıştığını belirttikten sonra, kitabın 121 ile 124.

⁶² Said, a.g.e., s. 108-112. Said Bey, Metternich'in İstanbul Sefiri Kont Appony'ye çektiği telgrafı nota olarak değerlendirir. Bu telgrafın içeriğini ise Engelhardt'tan aktarmıştır. İlgili telgraf için bkz. E. P. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, Kaküs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 55-57.

⁶³ Said, a.g.e., s. 113-114. Bu alıntı da ilginç olan husus, Tanzimat reformlarının istenilen sonuçları vermediği mali alanda, başarısızlığın dış bir etkene bağlanmasıdır. Devrinin önde gelen aydın bürokrat figürlerinden olan Said Bey'in mali alan gibi uzmanlık isteyen bir alanda yeterince hazırlık yapılmadan, sonuçları yeterince düşünülmeden kökleşmiş bir uygulama olan iltizamın kaldırılmasının yarattığı vergi kaybını Metternich'e faaliyetlerine bağlaması bir hayli tuhaf bir yorumdur. Mali alandaki bu somut başarısızlığı Reşid Paşa'nın bir öngörüsüzlüğü, hatası olarak görme ya da göstermeden kaçınmış gibidir Said Bey.

⁶⁴ Said, a.g.e., s.

sayfaları arasında yeni askere alma usulünü açıklamış ardından bunun gerekliliğine bu usule karşı çıkanları⁶⁵ eleştirmiştir.

Said Bey, eserinde, mali konulara da değinmiştir. Tanzimat Dönemi'nden önceki yöneticilerin mali konular hakkındaki bilgisizliklerine kanıt olarak tağşiş, karşılıksız para basmak, mali itibardan habersiz olmayı gösterir.⁶⁶

Eserin 130 ile 133. sayfaları arasında Tanzimat Fermanı'yla idari taksimatı ele alınmıştır. Ancak bu konu dersin alanına girmediği için bilgi verilmemiştir. Ancak düzenlemeler hakkında bilgi verilmese de idari taksimatın, Rusya ile olası bir savaş halinde asker toplamanın ve sevk etmenin kolay olmasının gözetildiği belirtilmiştir.⁶⁷

Kitabın 133'üncü sayfasından itibaren Islahat Fermanı'na giden süreci ve ardından Ferman'ın içeriğini anlatılmaya başlanır. Dersin konularıyla ilgili gördüğü için Kırım Savaşı'na giden süreci kısaca anlattıktan sonra, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması'na değinmiştir. Özellikle Paris Antlaşması'nın öncesinde Viyana'da toplanan konferansta gündeme gelen gayrimüslimlerle müslümanları eşit kılınması isteklerine binaen Osmanlı Devleti'nin büyük devletlere "müsâvatı ilân etmeye" hazır olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸

Müsâvatın, İslam'ın "ahkâmına tamamen muvafık" olduğunu dile getiren Said Bey, verdiği dersin konusunu ilgilendirdiği için müsâvatın, Islahat Fermanı'na yansıyan diğer içeriklerinden de bahsetmiştir. Cizyenin kaldırılması, gayrimüslimlerin ehliyet ve yeteneklerine göre orduya ve idari görevlere alınmasını özellikle belirtmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerin zorla din değiştirilmesinin önüne geçilmesi, mahkemelerin aleni yapılması, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmesi, eziyetin, cebrin, işkencenin yasaklanması, askeri ve mülki okullarda okuyabilecekleri, son olarak da kendi dillerinde eğitim veren okulların açılması gibi maddeleri de saymıştır. Ardından bütün bu maddelerle ilgili gelişmeler anlatılmıştır.⁶⁹

Eser, Islahat Fermanı'nı özellikle müslümanlarla gayri-müslimler arasında kurulmasına çaba harcanan müsâvat açısından ele alınmıştır. Bu konuya

⁶⁵ Said Bey, yeni askere alma uygulamasına karşı çıkanlar arasında sadece Arnavutların ismini belirtir: "*Arnavutluk'ta zuhur eden şuriş oraya asker sevkini mucib olduğundan asâkir-i nizamiye-i cedide evvelen oraya sevk olundu. Umûr-ı tabi'iyeden olduğu üzere asiler askerinin birkaç misli oldukları halde asâkir-i nizamiye derhal teskîn-ı şuriş etti.*" Said, a.g.e., s. 123.

⁶⁶ Said, a.g.e., s. 126-129.

⁶⁷ Said, a.g.e., s. 130-133.

⁶⁸ Said, a.g.e., s. 133-137.

⁶⁹ Said, a.g.e., s. 137-154.

ilişkin pek çok problemin dile getirilmesinin yanı sıra yapılan çeşitli ıslahatların da istenilen sonucu sağlamadığı belirtilmiştir.

Reşid Paşa'nın ve Sultan Abdülmecid'in vefat etmesinden sonra tahta Abdülaziz'in geçtiğini, onun ilkin önceki ıslahat hareketlerini teyit ve tasdik ettiğini ardından da müsâvat konusunda şöyle bir ifadesinin olduğunu dile getirmiştir:

*“Tebaamin asayiş ve refahı hakkında olan arzu-yu şâhânem istisna kabul etmeyeceğinden edyân ve akvâm-ı muhtelifeden bulunanların dahi cümlesi taraf-ı hümayunumuzdan adalet ve himmet ve temin-i hüsn halleri emrinde dikkat-i mütesaviye görecektir”*⁷⁰

Sultan Abdülaziz'in bu beyanını aktardıktan sonra Said Bey, bu dönemde *“pek çok terakkiyat-ı maddiye ve maneviye vuku' bulduğunu”* belirtmiştir. Yine bu dönemde dersle ilgili olarak şu gelişmeleri vermiştir: *“Umûr-ı adliye umûr-ı idareden ayrıldı. Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye namıyla iki büyük heyet teşekkül etti. Ve mürekkeb olduğu iki daire dahi mahkeme-i temyiz namıyla bir heyet münkalib oldu.”*⁷¹

Bahsi geçen bu gelişmeler aktarıldıktan sonra kanun kavramı, kanun yapma biçimi üzerinde durulduktan sonra, *“Kanun-ı Esasi'nin hukuk-ı siyasiyeye müteallik bendleri şunlardır”* denilerek, 1876 Anayasası'nın ders ile ilgili maddelerine geçilir. Ele alınan ilk madde, *“Osmanlıların kâffesi hürriyet-i şahsiyeye mâlik ve âherin hukuk-ı hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir.”* ifadelerini kapsayan anayasasının 9. maddesidir. Yazar, maddeyi aktardıktan sonra aşağıda bahsi geçecek diğer maddelerde yapmadığı itiraz içeren açıklamayı bu madde için yapmıştır: *“Bir ferdin hudud-ı hürriyeti diğerinin hukuk-ı hürriyeti olduğu ve hürriyet-i şahsiye esasen diğerinin hukukuna tecavüz edememekle mukayyed bulunduğu cihetle şu bendin fıkra-i ahîresi zaidir.”*⁷²

11. madde, Osmanlı Devleti'nin resmi dininin İslam olduğunu, bu temel ilkenin korunmasının yanında *“Asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartıyla memâlik-i Osmaniyede mâruf olan bilcümle edyânın serbesti-i icrâsı ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyâzât-ı mezhebiyenin”* eski devirlerde olduğu devletin sorumluluğu altında olduğu belirten maddedir.⁷³

⁷⁰ Said, a.g.e., s. 154.

⁷¹ Said, a.g.e., s. 155

⁷² Said, a.g.e., s. 158

⁷³ Said, a.g.e., s. 158-159.

12. madde, “*Matbuat kanun dairesinde serbesttir.*” Basının hukuk-ı siyasiye konusu olması, onun hem kamuoyu yaratma hem de siyasal haklar ve görevler açısından öneminin öğrencilere öğretilmesinin önemli görüldüğünün bir kanıtıdır.

13. madde, “*Tebaa-ı Osmaniye nizâm ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felâhat için her nevi şirketler teşkiline mezûndur.*” Bu maddenin dersin konusu olması ise serbest girişimciliğin bir hak olduğunun anlaşılması amacını taşımaktadır.

14. madde, Kişilerin ya da birkaç kişinin toplanarak “*kavanin ve nizamâta muhalif gördükleri*” konularda dilekçe verme yahut “*Meclisi Umumiye dahi müddei sıfatıyla imzalı arzuhal vermeğe ve memurların efalinden iştikâya selâhiyetleri[nin]*” bulunduğunu, bunun da bir hak olarak görüldüğüne ilişkindir

15. maddenin, “*Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tabi’yyet şartıyla her Osmanlı umûmi ve hususi tedrise mezûndur.*” ifadesi ise özel ya da genel eğitimin her Osmanlının temel hakkı olduğuna vurgusundan dolayı dersin içeriği olarak kabul edilmiştir.

17. Madde, “*Osmanlıların kâffesi huzur-ı kanunda ve ahval-i diniyye ve mezhebiyeden mâadâ memleketin hukuk ve vezâifinde mütesâvidir.*” İçeriğine sahiptir. Kitabın ana temalarından birisi olan din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlıların hak ve ödevler konusunda eşit olduğuna ilişkindir.

19. madde, “*Devlet memûriyetinde umûm tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münâsib olan memûriyetlere kabul olunurlar.*” Devlet memuriyetine kabul edilmenin kıstasının liyakat olduğunu, bu ilke dışında herhangi bir ölçütün olmadığı dersin içeriklerinden biri olarak görülmüştür.

21. madde, “*Herkes usûlen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menâfi-i umûmiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer bahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.*” Tanzimat Fermanı ile kaldırılan müsadere usulünün Kanun-i Esasi’de de aynı kararlılıkla yer aldığı ifade edilmiştir bu madde. Mal ve mülk edinilmesinin ve bunların tasarrufunun temel bir hak olduğu üzerinedir.

22. Madde ise “*Memâliki Osmaniye’de herkesin mesken ve menzili taarruzdan masûndur. Kanunun tâyin eylediği ahvâlden mâadâ bir sebeble hükûmet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez*”⁷⁴ ifadelerini barındırır. Konut dokunulmazlığının bir anayasa hükmüyle hak

⁷⁴ Said, a.g.e., s. 159-160.

olarak görüldüğünün kanıtıdır. Bu anlamda madde, dersin konularından birisi olarak gördüğü için Said Bey kitabına almıştır.

Sonuç

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen bürokratlarından olan Kemalpaşazâde Said Bey'in Osmanlı kültür ve eğitim hayatına yaptığı katkılar, belirtilen dönemin siyasal, sosyal ve kültürel eğilim ve sorunlarından bağımsız düşünülemez. Bu anlamda XIX. ve erken XX. yüzyılın en önemli sorunu; siyasal, sosyal ve kültürel reformların nitelikleri ile bu reformların istenilen sonuçları doğurup doğurmayacağıydı. Ele almaya çalıştığımız eser, Said Bey'in, dönemin en gözde yüksekokullarından olan *Mekteb-i Hukuk*'ta verdiği ders notlarının kitaplaşmış halidir. Eser, bahsi geçen sorunun çözülmesi amacıyla uygulanan iddialı bir reform projesinin başlangıcından yaklaşık yarım yüzyıl sonra nasıl değerlendirilip anlatıldığına dair iyi bir örnektir. Başka bir deyişle Osmanlı reform hareketlerinin en kapsamlısı olan Tanzimat Fermanı'nın içeriğine, bu içeriği hangi koşulların şekillendirdiğine, Osmanlı ıslahat geleneği içindeki yerine dair son derece kişisel bir bakış açısının ürünüdür bu kitap.

Bu kişisel bakış açısının en belirginleştiği yerler, Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın tek faili gibi gösterildiği yerlerdir. Said Bey'e göre, Reşid Paşa'nın baskın failliğinin, istisnâlığının arkasında yatan neden onun kendi bilgisine olan inancıdır. Paşa'nın bu failliği kendinden emin tavırlarla, cesurane söz ve davranışlarla desteklenir. Paşa'ya göre model alınan Avrupa'nın o günkü gelişmişliğinin temel nedenlerinden birisi siyasal ve sosyal haklar, özgürlükler ve görevlerin iyi tanımlanmış olmalarıdır. Üstelik bu hakları, özgürlükleri ve ödevleri Avrupa, İslam'dan esinlenerek, onları inceleyerek alıp kendine uygulamasıyla gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla neredeyse mitolojik bir kahraman olarak anlatılan Reşid Paşa'nın farkı, Avrupa'nın kendi halklarına sağladığı siyasal hak ve özgürlüklerin ilham kaynaklarından birisinin İslam olduğunu en erken fark eden kişi olmasıdır. Eser, Osmanlının pratik gerekçelerle İslam'ın barındırdığı - siyasal haklar ve eşitlikler gibi- imkânlardan nasıl uzak düştüğü ile bu imkânları, Tanzimat Fermanı'nın faili olan Reşid Paşa'nın anlayıp uyguladığı iddiasıyla yazılmış bir eserdir. Bu anlamda Paşa'nın failliğinde Avrupa'nın rolü ise hem belirtilen imkânları görmüş, öğrenmiş ve başarılı bir şekilde uygulayıp başarıya ulaşmış bir modeldir hem de o imkanların öğrenilmesine vesile olmuştur.

Kaynakça**A. Arşiv Kaynakları**

BOA, Y.EE, 83-27.

BOA, Y.EE, 94-70.

BOA, BEO, 3461-259502.

BOA, Y.PRK.ŞD, 3-9.

B. Gazeteler

Servet-i Fünûn, No:1431, 16 Teşrinievvel 1335/16 Ekim 1919

Vakit, No: 71, 31 Kanunievvel 1333/31 Aralık 1917

Vakit, No: 1031, 22 Teşrinievvel 1336/22 Ekim 1920

Tercüman-ı Hakikat, No. 602 7 Receb 1297/ 15 Haziran 1880.

Tevhid-i Efkâr, No.15-3043, 11 şevval 1339/ 18 Haziran 1921

C. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Abdurrahman Adil, *Hadisât-ı Hukukiye*, İkinci Tertib, 2. Cüz, İkdam Matbaası, İstanbul, 1338/1922.

Ahmed Rasim , *Muharrir Bu Ya*, Haz. Hikmet Dizdaroğlu, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

Birinci, A., *Tarih Uğrunda, Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.

Beyhan, M. A., “Bir II. Abdülhamid Devri Aydını’nın Profili: Lastik Said Bey” *Osmanlı Araştırmaları*, S. XIII, İSAM, 1993, ss. 167-205.

Çankaya, M. A. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.II, Mars Matbaası Ankara, 1968-1969.

Işık, C., *Kemalpaşazâde Said Bey’in Siyasi Yazıları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.

İnal, İbnülemin M.K., *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1969.

Engelhardt, E.P., *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 199

Mehmed Nâzım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, Haz. Ali Adem Yörük, TTK Yayınları, Ankara 2012.

Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. XVI, Haz. Serdar Sakin, TTK Yayınları, Ankara 2008.

- Said, *Hukuk-ı Siyasiye-i Osmaniye Ders Notları*, Alemdar Matbaası, İstanbul, 1329.
- Seyitdanlıoğlu, M. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Uşaklıgil, H. Z., *Kırk Yıl*, Yay. Haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yörük, A. A., *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

YILDIZ ESAS EVRAKI DEFTERLERİ VE 93 HARBİ SONUNDAKİ GELİŞMELERE IŞIK TUTAN İKİ DEFTER: 1016 VE 1017 NOLU DEFTERLER

YILDIZ ESAS EVRAKI DEFTERLERİ AND TWO
REGISTERS EXPLAINING THE DEVELOPMENTS AT THE
END OF THE RUSSO-TURKISH WAR (1877-1878):
REGISTERS NUMBERED 1016 AND 1017

Mustafa MALHUT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17.05.2020

Kabul: 13.12.2020

Article Info

Received: May 17, 2020

Accepted: December 13, 2020

Özet:

Osmanlı arşivinde bulunan Yıldız Esas Evrakı Defterleri, Sultan II. Abdülhamit zamanına ilişkin pek çok farklı konuya dair çeşitli bilgileri bir araya getirmektedir. Araştırmacıların arşivde sıklıkla kullandığı kelime ile basit arama usulünün aksine defterlerin içinde yer alan bilgilere ulaşmak için defterlerin tek tek incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Y.EE.d tasnifleri, tasniflerde bulunan defter örnekleri ve ele alınacak dönemin tarihsel gelişimi hakkında bilgi verildikten sonra 1016 ve 1017 nolu defterler incelenecektir. Ele alınacak iki defter, 93 Harbi sonrasındaki gelişmelere ilişkin zengin içeriklere sahiptir. Bu iki defter özellikle Osmanlı diplomasisinin en yoğun dönemlerinden birinin yaşandığı bu sürecin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Bu çalışmanın amacı Yıldız Esas Evrakı Defterleri'ne dikkat çekmek ve diplomasi ile dış politika açısından örneğine az rastlanacak derecede zengin olan bu iki defteri mercek altına almaktır. Defterlerde ele alınan süreç birbiriyle alakalı ve tamamlayıcı olarak ve genelde kronolojik bir sıra ile kayıt edilmektedir. Bu nedenle konu akışları tutarlı bir şekilde ilerlediğinden tarihsel süreç ayrıntısı ile izlenebilmektedir. İki defterin incelenmesi ile ortaya çıkan bulgular, 93 Harbi sonundaki dönemin biraz daha aydınlatılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu örnek inceleme, Y.EE.d tasniflerinde bulunabilecek defterlerin içerik ve değeri hakkında bir rehber olabilecektir.

* Öğr. Gör. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, mustafamalhut@akdeniz.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: Arşiv Belgeleri, Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), 93 Harbi, Diplomasi, Osmanlı İmparatorluğu.

Abstract

Yıldız Esas Evrakı Defterleri in the Ottoman archive it brings together various information on many different topics related to Sultan Abdulhamid II period. Researchers who do research in the archive frequently use simple search by keywords. On the contrary, the aforementioned registers need to be examined one by one to obtain the information contained in the registers. In this study, BOA, Y.EE.d's registers, examples of registers and about the historical process of the period to be discussed will given overview and then registers numbered 1016 and 1017 will be examined. The two registers to be examined in this study have rich contents related to the developments after the War of 93. The two registers provide a better understanding of this process, especially one of the most intense periods of Ottoman diplomacy.

The purpose of this study is to draw attention to the Yıldız Esas Evrakı Defterleri and to investigate the two registers. The two registers are very rich in terms of diplomacy and foreign policy. The topics matters discussed in the registers are generally chronological, interrelated and complementary. Therefore the flow of topics progress in a consistent way and the historical process can be followed with its details. The findings obtained by examining the two registers, it will be assisted that the period at the end of the Russo-Turkish War is clarified a little more. In addition, this sample review can be a guide for the content and value of registers which can be found in Y.EE.d's registers.

Keywords: Archive Documents, Y.EE.d (Yıldız Esas Evrakı Defterleri), Russo-Turkish War (1877-1878), Diplomacy, Ottoman Empire.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için pek çok açıdan yoğun ve zorlu geçti. Yüzyılın son çeyreğine girilirken yoğunluk giderek arttı ve Osmanlı topraklarında peşi sıra meydana gelen olaylarda Osmanlı'ya yönelik uluslararası müdahale ve baskı üst seviyelere çıktı. 1875-1878 tarihlerini içeren bu dönemde Osmanlı topraklarında yaşanan olaylar dünya üzerindeki gündemi belirleyen en önemli konular arasında yer aldı. *Doğu Sorunu*, en canlı ve gündemi en fazla meşgul eden dönemini yaşıyordu.

Bu dönemde Osmanlı yönetiminin aldığı kararlar ve yürüttüğü politikalar, imparatorluğun geleceğinin nasıl şekilleneceğini belirleyecekti. Osmanlı yönetimi gelişmelerde etkin bir duruş sergilemeye çalışarak gelişmeleri kendi lehine çevirebilmenin yollarını ararken uluslararası arenada Büyük Güçlerin Osmanlı'ya ait politikaları tekrar gözden

geçiriliyordu. Özellikle geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasıyla en çok güvenilen İngiltere, Osmanlı'ya karşı emellerini gerçekleştirebilmek için kullanabileceği her türlü kozun peşini bırakmayan Rusya ve Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın yer aldığı diğer Büyük Güçler'in her biri kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı'yı hedef aldılar. Osmanlı'nın son döneminin laboratuvarı konumundaki bu süreç yoğun olduğu kadar gelişmelerin çokluğu ve çeşitliliği ile birçok yeni çalışmayla detaylandırılmaya ihtiyaç duyuyor.

Tüm bu gelişmelerin tahlili ve değerlendirilmesinde tarihçilere yol gösterecek temel kaynak kuşkusuz arşiv vesikalarıdır. Osmanlı arşivinde bu döneme ilişkin çok fazla belge bulunmaktadır. Ancak belgelerin çoğu farklı fon ve tasniflerde genellikle müstakil şekilde yer aldığından dolayı araştırmacıların konu bütünlüğünü ve kurgularını sağlam temelde inşa edebilmesi için arşivde dikkatli ve yoğun bir mesai harcamaları gerekir. Hâlbuki Sultan II. Abdülhamit zamanında tutulan kayıtlardan bir araya getirilen Yıldız Esas Evrakı Defterleri'nde yer alan bazı defterler, içerdikleri belge ve bilgiler itibariyle araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadırlar. Belli bir konuya ilişkin farklı fon ve tasniflerde yer alan belgeleri de içinde barındırabilen örnekleri ile şuan mevcut arşiv taraması ile ulaşması mümkün olmayan kayıtlara da bu defterlerde rastlanabilmektedir.

Bu çalışmanın son kısmında 1016 ve 1017 nolu defterler örnek olarak özetlenerek bu iki defterin 93 Harbi sonrasındaki gelişmelere birinci elden kayıtlarla nasıl etraflıca ışık tuttuğu gösterilecektir. Başka konulara ilişkin ön bilgi olması açısından ve araştırmacıların ilgisini çekmesi umuduyla Yıldız Esas Evrakı Defterleri ile içerdikleri konulara genel olarak ve diğer bazı örneklerine kısaca bakmak yerinde olacaktır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (BOA, Y.EE.d)

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde genel olarak defterler şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, hükme bağlanan konuların Divan ve Maliye kalemlerinde kaydolunduğu serilerdir... Tanzimat sonrası defterler ise; başta Sadâret olmak üzere nezâretler, vilayetler ve diğer dairelere ait olup, siyasi, ekonomik, adli vb. konular ile ilgili alınan kararlar ve yapılan*

yazışmaların kayıtlarının tutulduğu defter serileridir.”¹ Nejat Göyünç, Osmanlı Arşivi’ndeki defterlere 14. yüzyılın başlarından itibaren rastlandığını ve yaklaşık 300 bine ulaşan defter türü bulunduğunu söylemektedir.² Osmanlı Arşivi Rehberi’ne bakıldığında pek çok defter türü hakkında bilgi verilmektedir. Ele alınacak defterler bugün Y.EE.d. kodlu Yıldız Esas Evrakı Defterleri içerisinde yer almaktadır. 1876-1908 tarihleri arasında tutulmuş olan bu defterlerin toplam sayısı 1.215 adettir.³

Bu fon altında toplanan defterlerin tasnif ve düzenlenmesinin birkaç on yıl içinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Araştırmacılara yol göstermesi açısından bugüne kadar değişik zamanlarda Osmanlı Arşivi hakkında rehberler yayımlandı. 1955 tarihli Midhat Sertoğlu’nun *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi* adlı eseri ile Atilla Çetin’in 1979 tarihli *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu* adlı eseri bunun ilk örnekleriydi.⁴ Ayrıca Atilla Çetin, 1979 tarihinde *Yıldız Arşivi’ne Dair* başlıklı makalesinde özellikle Yıldız Arşivi hakkında bilgiler verdi. Bu makalesinde Çetin, Yıldız Arşivi’ndeki defterleri ikiye ayırdı: 1. Evrak kaydına mahsus defterler, 2. Evrak hülâsa veya sûretlerine mahsus defterler.⁵ Ancak Yıldız Esas Evrakı Defterleri başlıklı ayrı bir fon henüz bulunmadığı için makalede bu defterler hakkında açıklayıcı bilgi yoktu. Benzer şekilde T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından ilk baskısı 1992 yılında yapılan *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* adlı kitapta da bu fon hakkında bilgi bulunmuyordu. İlerleyen yıllarda güncellenen *Osmanlı Arşivi Rehberi*’nin yeni baskıları yapıldı. 1992 ve 2000 tarihli rehberlerde ayrı bir fon olarak karşımıza

¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:147, 4. Baskı, İstanbul 2017, s.19-20.

² “Osmanlı Arşivi’nde XIV. yüzyıl başlarından itibaren defterlere rastlanmaktadır. Mesela arazi tahrirlerine ait bugüne ulaşabilen en eski defter 835 (1432) tarihini taşır ve XVI. yüzyılda ‘mufassal’, ‘icmal’ ve ‘timar rüznâme’ olmak üzere sayıları binleri geçer. Ayrıca XVI. yüzyılda Divan-ı Hümayun kalemlerine ait mühimme, ruûs, tahvil; defterdarlığa ait muhasebe, mukataa, rüznâme, tamirat keşif ve ahkam; askeri teşkilata ait mevâcib; vakıflara ait vakıf rüznâme defterleri ve benzerleriyle XVII. yüzyıldan sonra görülen şikayet defterleri, devletin sınırlarının ve teşkilatının zamanla büyümesi sonucu, bazıları evvelden mevcut, bir kısmı ihtiyaçtan doğan ve sayıları sadece Osmanlı Arşivi’nde yaklaşık 300.000’e ulaşan defter türlerini oluştururlar. Bunların dışında kazalarda kadılarca tutulan mahkeme kayıtları, merkezden gönderilen emirler ve mahalli kararların yazıldığı kadı sicilleri de önemli miktarlara ulaşmaktadır.” Bkz., Nejat Göyünç, “Defter”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:9, 1994, s.90.

³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.163.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.2.

⁵ Atilla Çetin, “Yıldız Arşivi’ne Dair”, *Tarih Dergisi*, Sayı:32, 1979, ss.563-586.

çıkmayan Yıldız Esas Evrakı Defterleri'nin bir kısmı, 2000 tarihli 2. baskıda Yıldız Tasnifi Defterleri adı altında yeni bir fon olarak sunuldu.⁶

2010 tarihli 3. baskıda Yıldız Esas Defterleri (Y.EE.d), 1214 adet defterden oluşuyordu.⁷ Söz konusu defterler 2017 tarihli *Osmanlı Arşivi Rehberi*'nin 4. baskısında Yıldız Esas Evrakı Defterleri adı altında 1215 adet olarak son şeklini aldı. *Osmanlı Arşivi Rehberi*'nin 2017 tarihli son baskısında verilen defterlerin listesi şöyledir:⁸

Defter Numarası	Defterin Adı / Konusu	Tarihi	
		Hicrî	Milâdî
1-5	Maruzât Kayıt Defterleri	1293-1316	1876-1898
6-138	Tezkirelerin ve İrade Hülâsalarının Kaydına Mahsûs Defterler	1294-1309	1877-1891
139-166	Maruzât Hülâsa Kayıt Defterleri	1294-1321	1877-1903
167-173	Maruzât-ı Hususiye Hülâsa Kayıt Defterleri	1295-1325	1878-1907
174	Mâbeyn-i Hümâyûn'a Mûteallik Evrakların Kayıt Defterleri	1297-1298	1879-1880
175-204	Padişaha Takdim Olunan Maruzât ile Sâdır Olan İrade Defterleri	1297-1321	1875-1903
205-210	Kanunları Hâvi Defterler	1302-1321	1884-1903
211-220	İstatistik Defterleri	1303-1322	1885-1904
221-241	Tercümeler	1306-1325	1888-1907
242-248	Padişaha Takdim Edilip Bâbîâlî'ye Havale Edilen İstidanâmelerin Hülâsalarıyla Cereyan Eden Muamelâta Dair Defterler	1313-1333	1895-1878
249-251	Daire-i Hususiye'den Sâdır Olan Muhtelif Konulardaki İradelerin Muamelât Kaydına Dair Olan Defterler	1313-1317	1895-1895
252-254	Mâbeyn-i Hümâyûn Zimmet Defteri	1314-1326	1896-1908
255-351	Müteferrik Defterler (Hazine-i Hassa Müteferrik Defterleri, Askerî Mevzuları Hâvi Müteferrik Defterler, Muhtelif Konulardaki Müteferrik Defterler, Müteferrik Matbu Eserler)	1295-1328	1878-1861
352-396	Müteferrik Diğer Eserler	1323-1327	1905-1910
397-403	Hazine-i Hümâyûn'dan Saraya Alınan ve Yıldız Müzesinde Mevcut Bulunan Eşyaya Dair Komisyonların Evrak ve Defterleri.	1312-1329	1894-1911
404-447	Bazı Zevat ve Makamlar Tarafından Takdim Olunan Risaleler Albümler ve Resimler	1293-1327	1876-1910
448-546	Çeşitli Perakende Evrak	1300-1327	1882-1910
547-562	Bazı Hususi İradeleri Havi Defterler	1318-1325	1900-1908
563-575	Selamlık Resminde Bulunan Askerî Ümeranın İsimlerini Gösterir Deft.	1303-1325	1885-1910
576-677	1296 Senesinden 1322 Senesine Kadar Askerî Kuvvetlerin Umumî Kuvve Cetvelleri Hülâsaları	1298-1326	1880-1909
678-700	1296 Senesinden 1314 Senesine Kadar Askerî Kuvvetlerin Mevcutlarını Gösterir Hülâsa Cetvelleri	1296-1314	1878-1897

⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:5, İstanbul 1992; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:42, 2. Baskı, İstanbul 2000. Ayrıca 1995 tarihinde bir katalog rehberi yayımlandı. Bkz., *Başbakanlık Osmanlı Katalogları Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:26, Ankara 1995.

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:108, 3. Baskı, İstanbul 2010, ss.230-233.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2017, s.137-138.

701-746	Dahili, Harici Meselelerle Mali, İktisadi ve Sair Hususlara Dair Yazı Suretlerini Havi Defterler.	1264-1321	1847-1904
747-754	Saraylar ile 4. ve 6. Belediye Dairelerinin Tenvirine Dair İstanbul Şehri Tenvir Şirketi İdare Meclisi Azası Frants Simon, Hazine-i Hassa ve Şehremaneti Arasında Tanzim Edilen Türkçe ve Fransızca Mukâvele Suretlerini Havi Defterler.	1293-1315	1876-1898
755-765	Moskof Çarı, Kazak ve Sarıkamış Hatmanları ile Moskof Çarlarının Başvekiline Gönderilen Nâme-i Hümâyûnlarla Sadâret Yazılarının Suretlerini Havi Defterler ve Bahsi Geçen Yazıların Asıllarının Fotoğrafları	1036-1327	1626-1910
766	Defterler ve Resmi, Hususi Evrak Raptedilmiş Kartonlar (Şûrâ-yı Devlet Reisi Said Paşa)	1300-1301	1882-1883
767-770	İşkodra'da Mirliya Rıza Paşa ile Harbiye Nezâreti Arasında Cereyan Eden Muhaberata Ait Evrakın Suretleri. (Bkz. Y.EE Dosya No: 146) III- 1297 Senesinde Başvekaletten, Hariciyeden ve Sair Yerlerden Gelen Tezkire Telgraf ve Diğer Yazıların Suretleri (Bkz. Y.EE Dosya No: 147) IV- 1306 Senesinde Sefaretlerden Gelen Telgraflarla Dış Politikaya Dair Yazılar ve Bazı Mühim Gazete Makalelerinin Tercüme Suretleri (Bkz.Y.EE Dosya No: 148)	1271-1314	1854-1897
771-787	Kral, Şah ve Prenslıklardan Padişaha Yazılan ve Cevabı Verilen Evraka Ait Defterler.	1277-1295	1860-1878
788-962	Osmanlı Elçilerine Gönderilen Yazılarla Sava Paşa'dan, Odyan ve Vahan Efendi'lerden Gelen Muharrerat, Peşte Başşehbenderliği'nden Paris ve Viyana Elçiliklerinden Gönderilen Evrak Suretlerini Havi Defterler	1277-1327	1860-1910
963-1002	Forj Eşantiyer Firmasından Gönderilen Gemi Plan ve Projelerini Havi Dört Karton	1294-1327	1877-1910
1003-1025	Mali, İdarî, Dahili ve Harici Meselelere Dair Tezkire ve Mazbataların Suretlerini Havi Defterler	1296-1299	1878-1882
1026-1087	Muhtelif Tarihlerde İnşa veya Tamir Edilen Saraylara ve Yalılara Ait Masraf Defterleri	1298-1327	1881-1910
1088-1101	Mâbeyn'den Devair ve Vilayetlerle Bazı Zevata Yazılan Tezkire ve Muharrerat Müsveddelerini Havi Dosya Defteri. (Bkz. Y.EE Dosya No: 149 ve 150)	1293-1323	1876-1906
1102-1108	Sadâret Makamı ile Sair Dairelerden Mâbeyn'eTaksim Olunan Tezkire, Mazbata ve Diğer Evrak ile Mâbeyn'den Tebliğ Olunan İrâde Suretlerini Havi Defterler	1300-1312	1882-1895
1109-1126	Mâbeyn ile Paris, Petersburg, Berlin, Roma, Londra, Belgrad Elçilikleri ile Bulgaristan Komiserliği Arasında Cereyan Eden Muhaberata Ait Evrakın Suretlerini Havi Defter.	1303-1323	1885-1906
1127-1169	Mâbeyn ile Bazı Valiler ve Kumandanlar Arasında Geçen Muhaberata Ait Evrak Suretlerini Havi Defterler	1297-1323	1879-1906
1170-1183	Bulgaristan İşlerine Dair Hicri 1255 Senesindens 1311 Senesi Sonuna Kadar Alınan Kararlarla İrâde-i Seniyyeli Evrakın Suretlerini Havi Defterler ve Fihrist.	1255-1311	1839-1894
1184-1197	Umumiyetle Mısır Meselesine Dair 1299 Senesinden 1307 Senesine Kadar Vükela Meclisi Zabıtlarını, Maruzât Tezkireleri ve Konferans Tutanakları Suretlerini, Sudan'da Zuhur Eden Mehdi Hakkındaki Evrakın Suretlerini Muhtevi Defterler	1255-1323	1839-1906
1198-1203	Sultan II Abdülhamid'e ait Hususi El Defterleri ve Cüzdanlar.	1283-1327	1866-1910
1204-1214	Bazı Tezkire ve Evrak Suretlerini Havi Defterler	1296-1327	1878-1910
1215	Savaş Gemilerine Ait Albüm	1318	1900/1901

Kataloglara ilişkin yapılan sınıflandırmanın içeriği genellikle çok geniş tutulmuştur. Sadece kataloglara bakarak defterlerde hangi konular hakkında

bilgi bulunduğunun saptanması oldukça güçtür. Arşivin internet sitesi üzerinde yapılacak tarama ile (detaylı aramada sırasıyla Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız, Yıldız Esas Evrakı Defterleri) 1215 adet defterin özetlerine ulaşılabilir. Özetler incelendiğinde yukarıdaki sınıflandırmayı çeşitlendirmek ve sınıflandırmaya alternatif oluşturacak yeni sınıflandırmalar yapmak mümkün gözükmemektedir.

Örnek olması açısından defter özetlerinden hareketle şunlar eklenebilir: 28-83 nolu defterlerde Hariciye, Dahiliye, Adliye, Askeriye, Hazine-i Hassa Nezaretleri'ne mahsus tezkerelerin ve irade hülasalarının kayıtları; 212-219 nolu defterlerde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesince bütün orduların mevcut durumlarını ve buldukları mahalleri mübeyyin istatistik kayıtları; 448-460 nolu defterlerde Avrupa ajanslarının telgraf suretlerini havi kayıtlar; 461-505, 536-545 nolu defterlerde ecnebi gazetelerde münderiç bazı bentlerin tercümelerini havi kayıtlar; 795-796 nolu defterlerde Nafia işlerine dair maruzat tezkerelerinin suretlerini havi kayıtlar; 816-824 nolu defterlerde mabeynle kumandanlar arasındaki muhaberata ait evrak suretlerini havi kayıtlar; 930-934 nolu defterlerde Posta ve Telgraf Nezareti'nin 1315-6-7-8 mali yılı istatistik cetvellerini havi kayıtlar; 893-905, 1109-1130 nolu defterlerde arazi, emlak, gayrimenkullere ait kayıtlar; 226-241, 371-395, 982-989, 119-1200 nolu defterlerde çevirisi yapılan edebi eserler (Dilsiz Polis, Milyoner Çocuk, Mecburi Cinayet, Amerika Çölleri, Yabancı Bir Ölü, Vukuat-ı Zabita vs. romanlar) gibi spesifik konuların yer aldığı defterler de Yıldız Esas Evrakı Defterleri içinde bulunmaktadır. Detaylı olarak incelendiğinde geniş çaplı olması kaçınılmaz olacak ayrı bir sistematik sınıflandırma yapılabilir.

Bunların haricinde asıl vurgulanması gereken nokta şudur ki, bazen yüzlerce sayfa içeren bir defteri birkaç cümle ile özetlemek çok zordur ve doğal olarak defterdeki bilgilere ilişkin eksikler içermesi kaçınılmazdır. Bir defter hakkında yapılacak basit bir özet veya genelleme defterin içinde bulunan önemli kayıtların gözden kaçmasına neden olabilir. Bu defterlerdeki konular veya defter boyutu ile uzunluklarına ilişkin bir standart olmadığı da ayrıca belirtilmelidir. İnceleme fırsatı bulunan defterlerden bazılarına ilişkin şu açıklamalar yapılabilir:

29 nolu defter, 1877 yılının ortasına ait Hariciye Nezareti'ne mahsus tezkere ve irade özetlerini içeren 13 sayfalık bir defterdir.⁹

328, 329 ve 341 nolu defterlerde Osmanlı Devleti'nin ticaretine dair rakamlar bulunmaktadır.¹⁰

⁹ BOA, Y.EE.d., 29.

435 nolu defterde İngiltere'nin eski elçisi Sir Henry Elliot'un risalesinin tercümesi bulunmaktadır. Bu defter dört formadır ve muadil olan her forma 32 sayfadır.¹¹

439 nolu defterde, Mısır'ın işgalinin sonuçlarıyla ilgili Mısırlı Mustafa Kamil'in yazdığı Fransızca risale ve tercümesi vardır. Bu defter 14 sayfadır.¹²

441 nolu defter, 1907 yılına ait S. Vitman imzalı "Dersaadetde İngiltere ve Almanya" başlığını taşıyan ve Mütercimi Mahmut İzzet olan 10 sayfalık bir risalenin tercümesidir.¹³

461 nolu defter, 16 sayfadır ve 1883 yılına ait yabancı gazetelerde yer alan haberlerin tercümesine ilişkindir.¹⁴

751 nolu 91 sayfalık defterde II. Abdülhamit'in cülusunu takip eden gelişmelerde Sadarettin arz olunan tezkerelerin özetleri ile sadır olan irade suretleri yer alır.¹⁵

771 nolu defter 93 Harbi'ne ilişkindir. Fihristinde 93 vesikanın özeti bulunan 150 sayfalık bu defter özellikle savaş sürecine dair birçok bilgiyi içermektedir.¹⁶

789 nolu defter, 1877 yılının başında Londra ve Paris'e özel elçi sıfatıyla giden Odyan Efendi tarafından gönderilen 8 adet telgrafi içeren 14 sayfalık bir defterdir.¹⁷

¹⁰ BOA, Y.EE.d., 328; BOA, Y.EE.d., 329; BOA, Y.EE.d., 341. Sırasıyla 1298, 1299 (1882-83) ve 1312-1313 (1896-97) tarihlerine ait ayrıntılı ihracat ve ithalat rakamları ile yabancı devletlerle yapılan toplam ticaret hacimlerini içeren bu defterler iktisat tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için eşsizdir. Osmanlı ticaret istatistiklerinin muntazam tutulup yayımlanmamış olması ve bu konuda genel olarak Osmanlı resmi kayıtlarından çıkarılan konsolosluk raporlarına muhtaç kalınması, süreklilik arz etmese de bu defterlerin önemini arttırmaktadır

¹¹ BOA, Y.EE.d., 435. Popüler olan bu risale, ilk olarak *The Nineteenth Century* dergisinde yayınlanıp buradan tercüme ile İstanbul'a gönderilmiş olmalıdır. Bkz., Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *The Nineteenth Century*, XXIII/132, 1888, ss.276-296. Risale aynen matbu olarak, büyük ihtimalle İkinci Meşrutiyet döneminde basıldı. Bkz., Kitapçı İlyas, *İntihar mı İmate mi? yahud Vak'a-ı Sultan Aziz*, (tarihsiz). 1946 yılına gelindiğinde risale çevirenin veya yayına hazırlayanın bilgisi olmadan yayımlandı. Bkz., Henri Eliot, *Mithat Paşaya Dair, Bir Hakikatın Tezahürü*, Gün Basımevi, İstanbul 1946. Daha sonra risale transkripsiyon edilerek yeniden yayınlanmıştır.

¹² BOA, Y.EE.d., 439.

¹³ BOA, Y.EE.d., 441.

¹⁴ BOA, Y.EE.d., 461.

¹⁵ BOA, Y.EE.d., 751.

¹⁶ BOA, Y.EE.d., 771.

10 sayfa uzunluğundaki 794 nolu defter küçük boyutludur ve sadece Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi hakkında Padişah'ın mütalaasına dairdir.¹⁸

830 nolu defter, 86 sayfadır ve hususi vazifeyle Avrupa'ya gönderilen zevat ile yapılan yazışmaları içermektedir.¹⁹

998 nolu defterin içinde fihrist bulunur ve 235 sayfa uzunluğundadır. 1890'lı yıllara ait yabancı hükümdarlara gönderilen ve onlardan gelen mektuplara ilişkindir.²⁰

1020 nolu defterde, Berlin Kongresi sonrasında Rusya ile karara bağlanmayan konuların çözümü, Avusturya ile Bosna Hersek meselesi ve özellikle Yunan sınır meselesi ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. İçeriği ile ilgili bir de fihrist bulunan bu defter 60 sayfadır.²¹

1025 nolu defter, 1881 yılının sonunda Osmanlı Alman yakınlaşma çabaları çerçevesinde Berlin ve Viyana'ya gitmiş olan Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey tarafından takdim olunan raporları içermektedir. 46 sayfa uzunluğundaki bu defterde sayfa numaraları belirtilmemiştir.²²

1082 nolu defter, 21 Temmuz 1905 tarihinde Sultan II. Abdülhamit'e düzenlenen suikast girişimi ile ilgilidir. 89 sayfalık bu defterde suikast girişiminin ayrıntıları ile suikastla ilişkili kişilerin ve suikast malzemelerinin görselleri yer almaktadır.²³

1184 nolu defter, Mısır'ın İngiltere tarafından işgalini takip eden süreçteki gelişmelere ilişkin 209 sayfalık bir defterdir. Büyük oranda mazbatalar ile sefirlerle yazışmalar, iradeler, tezkerelerden oluşmaktadır.²⁴ Benzer şekilde, devam niteliğinde olan 1185 nolu defter de 251 sayfadır.²⁵ 60 sayfa olan 1186 nolu defterde de 1883 sonu ve 1884 başındaki Mısır'a ilişkin encümen mazbataları bulunur.²⁶ 1187 nolu defter 124 sayfadır ve içinde 1888 yılına ait Süveyş Kanalı, Sudan ve özellikle Mısır'a ilişkin

¹⁷ BOA, Y.EE.d., 789.

¹⁸ BOA, Y.EE.d., 794.

¹⁹ BOA, Y.EE.d., 830.

²⁰ BOA, Y.EE.d., 998.

²¹ BOA, Y.EE.d., 1020.

²² BOA, Y.EE.d., 1025.

²³ BOA, Y.EE.d., 1082. Bu defter transkripsiyon edilerek yayımlanmıştır. Bkz., *Sultan'a Suikast, Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bomba Hadisesi Fezlekesi*, yay. haz. Haluk Selvi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013.

²⁴ BOA, Y.EE.d., 1184.

²⁵ BOA, Y.EE.d., 1185.

²⁶ BOA, Y.EE.d., 1186.

sefaretlerle yazışmaları, hususi ve maruzat tezkerelerini, Meclis-i Vükela ve Meclis-i Mahsus mazbatalarını ve mukavelenameleri yer alır.²⁷

1190 nolu defter, 1255 senesinden 1310 senesine kadar Mısır meselesine dair sadır olan İrade-i Seniyye suretlerini içermektedir. 207 sayfa olan defterin ilk 177 sayfasında 1041 İrade-i Seniyye ve son 30 sayfasında taltifatlar yer almaktadır. Bu defterde “*Babîli hazine evrakında mahfuz olan*” iradelerin sadece başlıkları bulunmaktadır.²⁸

Son sayfasında 385 sayfa numarası verilmesine rağmen 1213 nolu defter, boş sayfalarla birlikte 102 sayfalık küçük boyutlu bir defterdir. İçinde 93 Harbi sonrasına ilişkin olan Şarkî Rumeli'nin tahliyesi, Yunan sınır meselesi, Rusya ile barış sonrasına kalan bazı konularla birlikte özellikle Kıbrıs'ın İngiltere'nin idaresine geçiş sürecine dair kayıtlar bulunmaktadır.²⁹

Dönemin Panoramik Özeti

Balkanlar'da 1875 yılında başlayan olaylar 1878 yılına kadar devam etti ve meydana gelen olaylar pek çok araştırmacı tarafından Doğu Krizi (Eastern Crisis) veya Balkan Krizi (Balkan Crisis) olarak adlandırıldı. Üç yıl içinde yaşananlar, Büyük Güçler'in ve uluslararası kamuoyunun Osmanlı'dan uzaklaşmasına neden oldu. Ve sonunda Rusya, Osmanlı Devleti ile kimsenin doğrudan karışmadığı bir savaşı başlatabildi.

Balkanlarda meydana gelen olaylar haricinde 1876 yılı Osmanlı İmparatorluğu için birçok ilkleri de beraberinde getirdi. 1876 yılında Osmanlı tarihinde ilk defa tahta üç padişah oturdu. Yine aynı yıl ilk defa Osmanlı Devleti bir anayasayı kabul etti. Kanun-ı Esasi ile padişahın yetkileri kısıtlandı. Yine Osmanlı tarihinde kısa sayılabilecek bir süre önce alınan dış borçlar, içinden çıkılmaz bir hal aldığı için Osmanlı maliyesi iflasını açıkladı ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne giden süreç başladı. Bu gelişmeler Osmanlı Devleti'ni dış politikada olduğu kadar iç politikada da yoğun bir döneme soktu.

Dönemin kapısı 1875 yılında Hersek'e bağlı küçük bir kazada vergi meselesi yüzünden çıkan olaylarla açıldı. Kısa sürede önce Bosna sonra da faklı boyutlarla neredeyse bütün Balkanlar sürece dâhil oldu. Uzaklaşan olaylar zamanla bir iç mesele olmaktan çıkarak Büyük devletlerin resmen gelişmelere müdahil olduğu bir hal aldı.

²⁷ BOA, Y.EE.d., 1187.

²⁸ BOA, Y.EE.d., 1190.

²⁹ BOA, Y.EE.d., 1213.

1876 yılının Mayıs ayı başında Bulgarlar ayaklandı. Osmanlı yönetimi Hersek isyanında yaptığı hatayı tekrarlamamak yani ayaklanmanın uzayıp gitmesine izin vermemek için önlemler aldı. Ancak Bulgar isyanı sırasında yaşananlar büyük abartılarla uluslararası arenada yankılandı. Osmanlı'nın yaşadığı mali kriz sonucunda borç ödemelerini askıya alması tepkinin büyümesinde etkili oldu.

Bosna ve Hersek'te isyan devam ederken ve Bulgar İsyanı'nın çıktığı haftanın sonunda Selanik Vakası ya da Kız Vakası olarak tarih sayfalarında yerini alan olay meydana geldi. Sevdiği Müslüman erkekle evlenebilmek için dinini değiştirmeye karar veren Bulgar bir kızın Selanik'e gelmesiyle başlayan olaylar sonucunda duruma müdahale etmek isteyen Fransız Konsolosu (Jules Moulin) ve Alman Konsolosu (Eric Abbott) çıkan arbedede hayatlarını kaybetti.

Bu olaylar sırasında Avrupa diplomasisi Osmanlı'ya odaklandı. Doğu Sorunu en yoğun dönemlerinden birini yaşıyordu. Sorunların yankıları devam ederken 1 Temmuz 1876'da Sırbistan, ertesi günün sabahında ise Karadağ Osmanlı'ya savaş açtılar. Savaş hali, Rusların 30 Ekim 1876 tarihinde verdikleri ultiimatomaya kadar sürdü. Büyük devletlerin özellikle İngiltere'nin yoğun çabası ile toplanan İstanbul (Tersane) Konferansı'nda dayatılan ağır şartlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmediği için Osmanlı Rus Savaşı'nın kapısı aralandı.

24 Nisan 1877 tarihinde Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Savaşın görünürdeki nedeni Osmanlı Devleti'nin sunulan teklifleri kabul etmemesi ve reformlara yanaşmamasıydı. Aslında, Balkanlarda istediği düzenlemeyi Osmanlı Devleti'ne kabul ettiremeyen ve yıllardır diğer devletleri Osmanlı'dan soyutlama politikasında başarıya ulaşan Rusya'nın son hamlesiydi bu. Savaş başladığı zaman Osmanlı Devleti'nin en çok güvendiği İngiltere Devleti tarafsızlığını açıkladı. Bu açıklama büyük ihtimalle Osmanlı yöneticileri tarafından şaşırtıcı olmadı. Çünkü Balkan Krizi boyunca İngiltere, şartların kötüleştiği durumlarda Osmanlı'ya Kırım Savaşı'ndaki gibi bir yardımı kendisinden beklememesini defalarca ve açıkça söylemişti.

93 Harbi Osmanlı Devleti için tam bir felaket ile sonuçlandı. Ruslar Doğu'da Kars, Ardahan ve Batum'u almış, Batı'da ise İstanbul kapılarına kadar dayanmıştı. İşte tam bu sırada Osmanlı Devleti'nin izleyeceği politika ve diğer devletlerin tutumu Osmanlı'nın kaderini şekillendirecekti. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (BOA, Y.EE.d)* içinde yer alan 1016 ve 1017 nolu defterlerin sunduğu bilgilerin yardımı ile bu sürece daha yakından bakmak mümkün hale gelecektir.

1875-1878 tarihleri arasında meydana gelen bu olaylar ve diplomatik süreç hakkında birçok değerli eser vardır.³⁰ Ayrıca arşivlerde bolca kaynak bulunmaktadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan kaynaklar titiz bir çalışma gerektirmektedir. Çünkü görüldüğü kadarıyla aynı konu hakkında bir araya getirilmiş veya derlenmiş vesikaları bulmak güçtür.³¹ Buradaki konularla ilgili belgeleri bir araya getirerek konu akışımı eksiksiz ve tutarlı şekilde oluşturmak zahmetli ve yorucudur.

Hâlbuki İngiliz arşiv kaynaklarına bakıldığı zaman konular hakkındaki gelişmeleri bir arada sunan kayıtlar bulunmaktadır. Bunlar arasında İngiliz

³⁰ Bu çalışmanın amacı dönemin tarihsel olaylarının anlatımı, analizi ve değerlendirmesi olmadığı için çok kısa şekilde bahsedilen gelişmelere ilişkin dipnot yığınları oluşturulmasından kaçınılmıştır. Özetlenen dönem bu çalışmanın yazarı tarafından doktora tezinde detaylı şekilde incelendiği için burada sadece konuyla ilgili bazı temel kaynaklara işaret edilecektir. Yabancı kaynaklardan bazıları şunlardır: A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Clarendon Press, London 1954; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans*, Archon Books, London 1962; David, Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878*, Stanford University Press, California 1936; James Peter Phillips, *The Eastern Crisis, 1875-1878, in British and Russian Press and Society*, PhD Thesis, University of Nottingham 2012; Mihailo D. Stojanovic, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, London 1939; *Ottoman Diplomatic Documents on "the Eastern Question", the Balkan Crisis (1875-1878)*, IV Part, Ed.: Sinan Kunalalp, Gül Tokay, The Isis Press, İstanbul 2013-2014; Richard Millman, *Britian and the Eastern Question 1875-1878*, Oxford 1979; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880*, Second Edition, Frank Cass & Co. Ltd., London 1963; Walter George Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis: 1875-1878*, Columbia University Press, New York 1935; William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, Alfred A. Knopf, New York 1939. Konu ile ilgili Türkçe literatürdeki temel eserlerden bazıları şunlardır: Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyik, 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zuhuru Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, Hazırlayan: Ömer Fâruk Can, TTK Yayınları, Ankara 2015; Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılâb*, Kısmı Evvel, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1294; Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılâb*, Kısmı Sani, Takvim-i Vakayi' Matbaası, İstanbul 1295; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Cilt:II, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:VII-VIII, TTK Yayınları, Ankara 2011; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul 2010; İbrahim Halil, *1875'den 1878' kadar Şark Muharebatı, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan İhtilalatı*, Birinci Cild, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1328; Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul 1983; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2010, ss.195-234, vd. Bu eserlerin dışında 1875-1878 yılları arasında meydana gelen olaylarla ilgili spesifik olarak pek çok tez, kitap ve makale yazılmıştır. Bu eserler için ayrıca bibliyografik bir çalışma gerekir.

³¹ Mesela, Bosna ve Hersek ile ilgili arşiv kaynakları derlenmiştir. Ancak bu eser içinde Bosna ve Hersek'teki isyan ile ilgili bilgi bulmak zordur. Bkz., *Bosna - Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

Parlamentosu'na sunulmak üzere hazırlanmış belgeleri tanımlayan *Parliamentary Papers*'lar, konu bütünlüğünü sağlayacak ve kronolojik olarak olayları aydınlatacak yazışmalardan, raporlardan, direktiflerden, ekonomik ve toplumsal verilerden vs. oluşmaktadır.

Ele alınan dönemle ilgili hazırlanan *Papers*'lar arasında örnek olması açısından, Bosna ve Hersek'teki olaylarla ilgili belgelere *British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina*'dan ulaşılabilir. Aynı şekilde 1876'daki olaylarla ilgili olarak *British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey*'ye ve Selanik'te öldürülen konsoloslar için *British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica*'ya bakılabilir. 1876 yılında meydana gelen Osmanlı-Sırp ve Osmanlı-Karadağ Savaşlarına dair diplomatik gelişmeleri içeren 1090 belgenin bulunduğu 801 sayfalık *British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey* ile 1876-1877 yıllarını kapsayan *British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877* araştırmacılar için önemli bilgiler içermektedir. Osmanlı topraklarındaki gelişmeleri merkeze alan bu örnekler uzayıp gitmektedir.

Söz konusu dönemle ilgili *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nde benzer şekilde aynı konuyla ilgili çeşitli vesikaların bir araya getirilmesi ile hazırlanmış ve konu akışının takip edilebileceği örnekler nadirdir. Ele alınan iki defter içerdikleri belgeler ve bilgiler dolayısıyla neredeyse yukarıda örneği verilen *Parliamentary Papers*'lar ayarındadır. *Yıldız Esas Evrakı Defterleri* arasındaki bu iki defter 93 Harbi sonrasındaki gelişmelere ilişkin müstesna örneklerdendir. Bununla birlikte ele alınan dönemle ilgili yapılan bilimsel çalışmalarda görüldüğü kadarıyla bu iki defterden yararlanılmadığı anlaşılmaktadır.³² 93 Harbi sonrasındaki gelişmeleri ele

³² Mahmut Celâleddin Paşa'nın, *Mir'ât-ı Hakikat* isimli eserinde defterde yer alan bazı bilgilere rastlanmaktadır. Dönemin tanıklığını yapan Mahmut Celâleddin Paşa'nın bu bilgileri defterden mi elde ettiği yoksa çeşitli belgeler vasıtasıyla mı bu bilgelere ulaştığını bilmek mümkün değildir. Çünkü döneme ilişkin kuşkusuz en önemli eser olan *Mir'ât-ı Hakikat*'ta bilgilerin referansları yani dipnotları yoktur ve çoğunlukla olaylar tarihsel süreçte akıp giderken verilen bilgilerin tarihleri sıklıkla vurgulanmamıştır. Ayrıca istisna olarak bu çalışmanın yazarı, doktora tezinde bu defterlerden faydalanmış olup, defterlerin sunduğu özgün bilgilere ve defterlerin yer aldığı fonun önemine dikkat çekmek adına bu çalışmayı kaleme almıştır.

alan çalışmalar için yol gösterecek bu iki defter örneğinden hareketle genel olarak Yıldız Esas Evrakı Defterleri, yapılacak çalışmalara daha çok kaynaklık ettiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarının daha iyi anlaşılacağına şüphe yoktur.

1016 ve 1017 nolu Defterler

Detaylı olarak incelenen 1016 ve 1017 nolu defterlerin fiziki durumu gayet iyi durumdadır. Rika olarak kaydedilen bu defterlerden ilki 255, ikincisi 283 sayfadır. Bazı sayfalar boş bırakıldığı veya atlandığı için ilk defterde yazılı sayfa sayısı 254, ikincisinde ise 243'tür.

Defterler özetle, 93 Harbi'nin sonundaki mütareke girişimleri ve pazarlıkları, devam eden askeri harekât, siyasi olaylar ve uluslararası arenadaki diplomatik sürece ışık tutacak yazışmalar ve kararlar ile barış sonrasında Rus askerinin geri çekilmesi, mali durum, askeri yargılamalar ve barış sonrasına kalan sorunlara ilişkin bilgiler vermektedir.

İçeriklerine bakıldığı zaman padişah kararları, sadaret tezkereleri, vükela mazbataları, sefirlerle yazışmalar, Padişahın İngiltere Kraliçesi ve Rus Çarı ile telgraflaşmaları gibi pek çok farklı kayıt bu defterlerde yer almaktadır.

1016 nolu defter, savaşa bir son vermek için teşebbüste bulunmanın farz olduğu yazılı 9 Muharrem 1295 (13.01.1878) tarihli *Sadaret Tezkeresi* ile başlar. (s.1) Mütareke görüşmelerini gerçekleştirmek için iki murahhas tayin edilir: Hazine-i Hassa-ı Şahane Nazırı Namık Paşa ve Hariciye Nazırı Server Paşa. (s.2-3) Rus İmparatoru'ndan gelen telgrafın tercümesinde İmparator "*ben de sizin gibi barış ve dostluğun tesisini arzu ederim*" der, ancak belirttikleri şartların kabul edilmesi durumunda. (s.6) Rusya'nın mütareke şartlarının ne olduğu 20 Kânunusani 1878 tarihinde murahhaslardan gelen telgrafnameden öğrenilir. Karadağ, Memleketeyn ve Sırbistan'ın bağımsızlığı kabul edilecek, Bosna ve Hersek mümtaz idareye nail olacak, Rusya'ya savaş tazminatı ödenecek ve Rusya'nın İstanbul ve Karadeniz'deki hukuku karara bağlanacak. Bu şartlar kabul edildiği takdirde silahlar susacaktır. (s.7-9)

Ancak savaşın çıkma sebebi zaten bu önerilerin kabul edilmemesiydi ve şimdi biraz daha ağırlaşmıştı durum. Bu nedenle ilk başta öneriler kabul görmedi. 1856 Paris Antlaşması'nın barış için temel alınması isteği Osmanlı tarafında hâkimdi. Ayrıca boğazlar konusu tamamen "*Avrupa menafi-i umumiyesine müteallik*"ti. (s.9-10) Savaş tazminatı ise Osmanlı için hatıra getirilecek mevaddan değildi. (s.21) Rusya'dan gelen cevap kesindi: ya kabul ya da reddedin. (s.12) Rus ordusu İstanbul yolundaydı ve

şartlar Osmanlı için daha da ağırlaşabileceği tehdidi ile Rusya kati tavrını gösterdi. (s.14) Osmanlı tarafı ise ara yol bulma çabaları içinde geri adım atmaya razı gözüküyordu ama Server ve Namık Paşalara verilen talimat da açıktı: “*teklifleri savuşturmaya çalışın.*” (s.19) En önemli konu bir an önce mütarekenin imzalanması ve silahların susturulmasıydı. (s.21)

1016 nolu defterin ilk sayfalarında yer alan yukarıdaki bilgiler, tarafların 1878 yılı başında artık barışı arzuladıkları ve barış için girişimde bulduklarını gösteriyor. İki tarafın ortak bir paydada buluşması ise kolay olmayacaktı.

Osmanlı Devleti'nin takındığı politika sonucunda savunduğu haklarından vazgeçmek istemediği anlaşılıyor. Tam burada 19. yüzyıl boyunca dış politikada sürdürülen diplomasi çarklarının tekrar çalıştırılma denemeleri karşımıza çıkar. Defterin ilerleyen sayfalarındaki kayıtlarda Osmanlı Devleti'nin kendisine yardım edebileceğine inandığı ve eğer bir kurtuluş mümkünse bunu yapabilecek gücün onda olduğunu düşündüğü İngiltere'yi sürece dâhil etme çabaları izlenir.

13 Muharrem 1295 (17.01.1878) tarihli *Sadaret Tezkeresi*'nde İngiltere Devleti ile görüşüldüğü ve İngiliz Kraliçesi'ne telgraf gönderildiği bilgisi bulunuyor. (ss.25-27) Aynı tarihli *Meclis-i Vükela Mazbatası*'nda konu uzunca aktarılır. (ss.28-44) Mazbatada İngiltere'nin meselenin başından beri Osmanlı Devleti'ne fiili yardım konusunda ümit verdiği ve arabuluculuk yapacağını bildirdiği halde sonradan ağız değiştirdiği bilgisi yer alır. İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Layard'ın durumun vahametine dair bir yazıyı İngiliz Hükümeti'ne ve Kraliçe'ye göndermesi bir şeyi değiştirmez. (s.32) Lord Derby İngiltere'deki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'ya elinden geleni yapacağını bildirerek yine de İngiltere'den bir şey beklenilmemesini ifade eder. (s.36) Ancak Ruslar boğazları zapt ederse ve Gelibolu'ya asker sevk ederse, İngiltere tarafsızlığını korumak kaydıyla Osmanlı'nın isteği üzerine donanmasını ve askerini sevk edebilir. (s.41) Lord Derby'nin sözleri malum olan İngiliz politikasının yani “*İngiltere Devletince bitarafılık yolundan çıkılda bize nafi' (yararlı) asar-ı fiiliye gösterilmeyeceği şimdi değil meselenin zuhurundan beri malum olduğu halde Devlet-i Aliyye'yi ümide düşürmek politikasından dahi geri durulmadığı*”nı bir kez daha hatırlatır. (s.42)

İngiltere için önemli olan nokta, Rusların Boğazlara ve İstanbul'a yerleşmesine engel olmaktı. Osmanlı Devleti ise içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için İngiltere'nin doğrudan doğruya savaşa müdahale etmesini istiyordu. En azından İngiltere'nin arabuluculuğu ile Rus

ilerlemesi durdurularak İstanbul'un güvenliği sağlanabilirdi. İstanbul elden çıkarsa bir daha bizim olamaz deniliyordu. (s.72)

Defterin içerdiği belgelerin önemli kısmı barışın sağlanabilmesi için Rus tekliflerinin kabul edilebilir hale getirilmesi ile İngiltere'nin yardımını sağlamaya yönelik verilen diplomatik uğraşları içeriyor. İngiltere'nin isteği ise, savaşa taraf olmadan kendi çıkarlarını korumak yönündeydi. Bu nedenle donanmasını boğazlara getirmeyi bir oldubitti ile gerçekleştirmek istedi. 13 Kânunusani 93 (25.01.1878) tarihindeki *Taraf-ı Sadarettin Tezkere-i Mahsusa*'da İngiltere'nin donanmasını boğazdan geçirmesi için amirale emir verdiği yazılıyordu. (s.47) Bunun mütarekeye ters bir hareket olacağından dolayı donanmanın Osmanlı'nın daveti olmadan geldiğini İngiltere'nin Rusya'ya bildirmesi istendi. (s.48-49) *Hariciye Nezareti'ne Londra Sefiri Musurus Paşa'dan gelen Telgrafnamenin Hulasa-yı Mealinin Tercümesi*'nde İngiliz donanmasının geliş amacı ve Rusya'ya haber verildiği yazılıyordu: “Mütareke şeraitinin parlamentoya tebliğ olunması üzerine İstanbul'da bulunan İngiliz tebaasının muhafaza-ı can ve malları zımnında altı kuta sefine ile Amiral Horbin'in Dersaadet'e azimeti için emir verildiğine ve bu karardan Rusya Devleti'ne malumat verilmekle beraber...” diğer devletler de bilgilendirildi. (08.02.78) (s.105)

İngiliz donanması halen yoldayken gelmemesi konusunda yapılan istek kabul görmedi. (13.02.78) (s.124) Donanmanın gelmemesi konusunda Ruslar baskı yapıyordu. Bu nedenle *Hariciye Nezareti'nden Londra Sefaret-i Seniyyesi*'ne gönderilen telgrafnamede donanmanın İstanbul'a gelmesinin büyük felaketlere yol açacağı söylendi. Talep reddedildiği halde yine de donanmanın gönderilmesi haklı olarak şu sorunun sorulmasına neden oldu: “donanma dost ve müttefik bir devlet donanması gibi mi yani bizimle birleşmek niyetiyle mi gelecektir (?)” Aksi takdirde gemilerin Marmara sularında bulunmasına Osmanlı Devleti kesinlikle rıza göstermeyecekti. (s.125) *Londra Sefaret-i Seniyyesi*'den 16.02.78 tarihinde gelen cevapta Lord Derby'nin şu sözleri aktarıldı: “Donanmamızın İstanbul'a gönderilmesi bir dost devletin kuvve-i bahriyesi sıfatıyla olup yoksa bir müttefik sıfatıyla veyahud akd-i ittifak maksadıyla değildir. Biz bitarafız ve Rusya ile hal-ı sulhtayız ve muharebeden ictinab etmekteyiz (sakınmaktayız). İşte şimdilik mevkimiz budur. Fakat bu mevkimiz tagayyür edemez (değişemez) dahi demem. Ahval-ı hazırta o derecede ağır ve müşküldür ki Rusya ile muharebeye tutuşmak mecburiyetinde bulunmaktığımız dahi mümkündür. Bu halde bitaraf kalmayub sizinle müttefik oluruz. Şimdilik şunu bilmelisiniz ki donanmayı göndermenin esasen ve katiyen sebebi Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin boğazlarca olan hukuk-u hükümdarisinin serbest-i cereyanı Rusya'nın olabada bir kudret-i

münhasıra istihsal etmesinin men'-i maddeleri olub bu babda Devlet-i Aliyye'nin menafi'ne ne kadar el verir ise İngiltere'nin menafi'ne daha o mertebede muvafıktır. İstanbul'a takriben kırk mil mesafede bulunan Mudanya Körfezi'nde ikamete emir almış olan donanmamızın gelişini herhalde bir dost devletin kuvve-i bahriyesi sıfatıyla olub şayed Zat-ı Hümayun-u Mülûkâne'nin nefs-i şahaneleri bir tehlikede bulunacak olur ise anlara asr-ı müzaheret (yardım) etmeğe dahi bir vazife-i acile ad edebilecektir.” (s.128-129) Lord Derby'nin sözlerinden kısaca şu anlaşılıyor: sizinle dostuz ama Rusya ile düşman değiliz; ta ki Ruslar boğazlara yaklaşınca kadar.

Donanma konusunun tartışıldığı sırada Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit ile İngiliz Kraliçesi ve Rus Çarı arasında bir dizi telgraflaşma meydana geldi. Özetle Rus Çarı İngiliz donanmasının boğazlardan geçmesini istemiyordu ve eğer bu olursa emniyet amacıyla Rus askerinin bir kısmı İstanbul'a girebilirdi. Osmanlı Padişahı ise bunu engellemek için Kraliçe nezdinde girişimde bulunup donanmanın geri çekilmesi isteğini bildirdi. Kraliçe, durumun Rusya'ya iletildiği ve Rus askerinin İstanbul'a girmesinin kabul edilemeyeceği cevabını verdi. (s.51, 96-97, 116-119, 134-6, 167-168, 186)

Donanma konusu sonuçta, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskı sonucu İngiliz donanmasının İstanbul'a elli mil mesafede Marmara Denizi'ndeki Mudanya'ya demirlemesiyle çözülmüş görülüyor. (s.167) Ancak ilerleyen safhalarda Rusya, İngiliz donanmasından duyduğu rahatsızlığı Osmanlı Devleti'ne karşı koz olarak kullanmaya devam edecekti.

Donanma konusu defterin içindeki sayfalarda yerini alırken diğer taraftan barış şartlarının düzenlenmesi amacıyla başlayan görüşmeler Osmanlı ve Rusya Devleti arasında devam ediyordu. Rusya'nın silahların susturulması için Osmanlı Devleti'nden talep ettiği 6 maddelik şartı vardı. Öncelikle bu maddeler yumuşatılmaya çalışıldı. Ancak Rusya'nın tavrı netti. Bu durumda 23.01.1878 tarihinde konu önce Daire-i Askeriye'de görüşüldü ve kabul edilmek mecburiyetinde kalındı. Meclis-i Umumi'de tasdik edildi ve Kanun-ı Esasi'ye göre son kararı vermesi için padişaha gönderildi. (s.57) Defterde yer alan Meclis-i Vükela Mazbatasında görüşmeler ve kararlar uzun uzun anlatıldı. (ss.60-79) Söz konusu mazbata içinde Nikola'nın yazısının ultimatome niteliğinde olduğu belirtildi. (s.68) Ayrıca eğer şartları reddedersek savaşabilir miyiz sorusuna olumlu bir cevap verilemedi. (s.70-71) Sonuçta 31.01.1878 tarihinde altı şartın taraflarca kabul edildiği bir protokol imzalandı. (ss.80-82) Ardından mütareke şartları konuşulmaya başlandı. (ss.83-89) 05.02.1878 tarihli

Suret-i İrade-i Seniyye'de murahhas paşaların geri gelmeleri ve mütarekeyi görüşecek Rusya murahhasının geliş tarihlerinin bildirilmesiyle birlikte askeri tertibat ve muhafaza için gerekli önlemin alınması bildirildi. (s.103)

Barış görüşmelerini Osmanlı tarafında Safvet Paşa ve Sadullah Bey, Rus tarafında ise Kont İgnatiev ile Mösyö Nelidof yürütecekti. Osmanlı temsilcileri aldıkları mezuniyet ile mütareke imzalayabileceklerdi. Safvet Paşa ve Sadullah Bey'e verilen talimat deftere uzunca kaydedilmiştir. (s.106-115)

Görüşmelerin başladığı ilk gün yani 14.02.1878 tarihliyle *Edirne'de bulunan Murahhas Safvet Paşa Hazretleri'nden Başvekâlet-ı Celile'ye yazılan tahriratın sureti*'nde Rus temsilcilerinin lisan ve ifadelerinin çok şedid (sert, şiddetli) olduğu ve elimizdeki talimata uygun hareket etmeye çalışacağım diye yazılıyordu. (ss.131-133)

Safvet Paşa'dan gelen yazıya göre, Rusya isteklerinde kararlı ve aceleci davranıyordu. Görüşmelerin seyri Safvet Paşa'nın gönderdiği yazılardan izlenebilir. (s.136-162) Rusya barış esaslarını olduğu gibi kabul ettirmek istiyordu. Aceleci davranmalarının sebebi ise diğer devletlerin barış şartlarına karışmasına meydan vermemekti. (s.137-138) Safvet Paşa'nın 17.02.1878 tarihinde gönderdiği yazıda Padişah'ın Rus İmparatoru'na taleplerin ağır olduğu ve kabul edilemeyeceği hakkında bir telgraf göndermesinin faydalı olacağını belirtiyordu. “*Zira Kont İgnatiev müzakeratımız bir haftaya kadar hitampezir olmaz ise bir ültimatom vermeğe mecbur olacağını taraf-ı acizaneme işrab eyledi (ima etti.)*” (s.163-164)

Rus tarafının direttikleri konulardan birisi tazminattı. İddialarına göre, 100 bin asker ve 2 milyon ruble kaybetmişlerdi. (s.137) İstekleri arasında altı kıta geminin bulunduğu donanma maddesi vardı. II. Abdülhamit 27.02.1878 tarihli bir *Namika-ı Hümayun (Padişah Mektubu)* ile buna karşı tavrını gösterdi: “*Başvekil Paşa'ya ve Safvet Paşa'ya vesair vükelaya kasekle (yeminle) beyan ederim ki, Donanma-yı Hümayunum elden çıkarılmasına kata' reyim ve rizam yoktur. Her türlü fedakârlığı eder fakat bu donanma maddesini esasen red ederim ve esbab-ı mucibesini (gerekçesini) dahi beyana muktedirim. İcabı halinde donanmayı gaib etmemek için canımı fedaya hazırım.*” (s.168) Durumun nazikliği dolayısıyla, söylediklerinin yanlış anlaşılması için aynı tarihte bir *Namika-ı Hümayun* daha yazan Padişah, “*her türlü fedakarlık ibaresinin... donanma maddesinden başka bir şeye aid olmadığını*” belirtme ihtiyacı duydu. (s.199-200)

Defterin son sayfalarına yaklaşırken görüşmelerin Edirne'den Ayastefonas'a kaydırıldığına ve Osmanlı tarafının kararları imzalamaktan başka çaresi olmadığına dair belgeler karşımıza çıkıyor. (173-184, 201-203) 02.03.1878 tarihli İrade-i Seniyye'de yazılanlar durumu özetliyor: “*esasen pek ziyade muzır ve Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i hayatiyesini muhill (bozan) maddeler olarak kabul ve ihtiyarı değil, tasavvuru bile tecviz olunamayacağından...*” devletin ve askerinin bu günkü durumu nedeniyle karşı koyacak durumu olamadığı için ve “*tazminatı harbiye meselesinden altı kıta zırhlı sefinenin terki maddesinin katiyen bertaraf edildiği dahi suret-i maruzadan anlaşıldığından*” tekliflerin, İstanbul kapısına yakın gelmiş olan Rusya askerinin şimdiden Edirne'den öteye çekilmesi şartıyla kabul olunması buyruldu. (s.173-174) 03.03.1878 tarihinde Ayastefanos'ta bulunan Safvet Paşa'dan gelen telgrafta bugün saat 11 sularında sulh mukavelesinin imzalandığı ve mühürlendiği haberi geldi. (s.221) 15 gün içinde padişahın onayı gerekiyordu ki Vekâlet Tezkeresi'nin yazıldığı aynı gün tarihli (05.03.1878) İrade-i Seniyye ile onaylandı. (s.225) Bundan sonra Edirne'de bulunan Rus askerinin çekilmesine ilişkin konular (s.227-239, 250) ve dostluğun tekrar başlayacağına dair yazışmalar ile defter son bulmaktadır.

1016 nolu defterin devamı niteliğinde olan 1017 nolu defter bir önceki defterde kalan konudan devam ediyor. İlk belge *Taraf-ı Eşref-ı Hazret-i Padişahiye 6 Mart 78 tarihli Rusya İmparatoru'ndan gelen namenin tercümesidir*. Bu mektupta hazırlanan muahedenamenin Rusya tarafından da imzalandığı yazılıyor ve bunun dostça ilişkilerin başlangıcı olması temennisi yer alıyor. (s.1)

1017 nolu deftere genel olarak bakıldığı zaman, kayıt edilen konular ilk deftere göre biraz daha çeşitlidir. Rusya ve İngiltere ile devam eden diplomatik sürece Avusturya'nın da katıldığı görülür. Rusya ile Edirne'de bulunan Rus askerinin geri çekilmesi, İngiltere'nin İzmit'te bulunan donanmasının durumu ve Avusturya ile Bosna ve Hersek konusu defterin içinde yer alan kayıtlar arasındadır. Bununla birlikte mali işlere, askeri yargılamalara (s.173, 151, 175-177, 208-209), taşradaki yönetime ilişkin (s.66, 68, 113, 278, 280-283) birçok kayıt olmasının yanı sıra muhacirlerin durumu (s.51, 214-216), verilen nişan (s.193-194), tersane amelesinin maaşı (ss.200-205) ve Doktor Blanc'ın mukavelesi (s.197-198) gibi daha özel konular da defterde bulunmaktadır.

Bu defterde 27-30, 155-156, 238-253 arasındaki sayfalar yoktur. Ayrıca defterin içeriğinde yer almasını umduğumuz Berlin Kongresi ve Antlaşması'na ilişkin kayıt olmaması belki de defterin en büyük eksikliğidir. Yine de Osmanlı arşivinde bu konuyla ilgili belgeleri tamamlayacak bazı

kayıtlar defterde bulunuyor. Mesela Berlin Kongresi öncesinde İngiltere'nin yardım karşılığı Kıbrıs'ın yönetimini ele geçirmesine dair taraflar arasında yapılan anlaşmayla ilgili görüşmeler (ss.22-26, 148) ile *Sadrözama 21 Temmuz 878 tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesi'nden varid olan telgrafın tercümesi*'nde Lord Biconsfield'in konuşmasında yer alan İngiltere'nin Berlin'de Osmanlı Devleti'nin haklarının savunulduğuna dair bilgi (s.31) bunlardan bazılarıdır.

Berlin Kongresi sonrasında problem yaratan konulardan birisi Bosna ve Hersek ile ilgili alınan karardı. Karara göre buralardaki asayiş ancak Avusturya gibi komşu bir devletin askerinin duruma el atması ile sağlanabilirdi. Kararın Avusturya tarafından uygulamaya geçirildiği izlenmektedir.

05.08.1878 tarihinde Avusturya'nın Bosna ve Hersek hududuna tecavüz ettiği ve askerlerinin daha ileri gitmesinin engellenmesi için İngiltere ile Avusturya'ya müracaat edilmesi gerekiyordu. Avusturya kumandanı devletinden emir gelmedikçe ilerlemeyeceğini bildirdi. (s.35) Ancak Avusturya askeri bölgeye yerleşmiş hatta ilerlemeye çalışıyordu. Padişah'ın Meclis-i Vükela'ya verdiği layiha suretinde (07.10.1878), Osmanlı'nın genel olarak içinde bulunduğu zor şartlardan bahsedilip konu Bosna ve Hersek meselesine getirildi. Layiha'da Avusturya'nın Selanik'e gitmek amacıyla Yenipazar'a girdiği ve Yenipazar'ı ele geçirirse Selanik'e gitmez mi sorusu yer alıyordu. Avusturya askeri Yenipazar'a 17-18 saat mesafede olduğundan buraya bir miktar asker sevkinden bahsediliyor. Avusturya'nın "*mukavele yapmak kaydıyla Bosna'ya girmeye mezu olduğu halde askerinin oraya duhulü bilakis asayişin esasen halelpezir olmasını (bozmasını) ve bunca kan dökülmesini... Yenipazar'a duhulü hukuk-u Devlet-i Aliyye'nin külliyyen azrar edeceği (zarar göreceği) gibi yeniden bir takım vaka-yı faciaya sebep olacağı cihetle*" Bosna ve Hersek kıtalarına otonomi verilerek bu müşkilatın def olunması mülahaza olunur denmekteydi. (s.38-43)

02.02.1879 tarihinde *Viyana Sefaret-i Seniyyesi'nden varid olan tahriratın tercümesi*'nde konunun Avusturya meclisine taşındığı haberi verildi. Berlin Muahedesinin tasdik olunması için yapılan teklif Avusturya meclisinde 112 oya karşı 154 oyla kabul edildi. "*Efkâr-ı umumiyenin sediden (doğrudan) red ve cerh eylediği istila-ı memalik politikası karar-ı meşruh ile bilvasıta tasdik olunarak mebusan-ı milletin ekserisini ahali ile açıktan açığa mübâyenet (zıtlık) efkarında bulunmuş demektir.*" (s.189) Defterde olayla ilgili olarak son gelişme olarak 27.02.1879 tarihinde Sefir Zici'den alınan bilgide Andraşi'nin talimatına göre "*eğer Devlet-i Aliyye Avusturya Devleti nezdinde Hersek ve Bosna'ya dair bir mukavelename*

imzalarsa Avusturya askerinin Yenipazar ve Mitroviçe'ye girmeyüb Bosna hududuna yakın mahallerde iki nikat (iki nokta) intihab olunarak yalnız bu nikelarda asker ikame ettireceği" beyan edilmektedir. (s.199)

Barış sağlandıktan sonra arda kalan en önemli sorunlardan biri Edirne'de bulunan Rus askerinin geri çekilmesi idi. İlk olarak az önce değinilen Padişah'ın Meclis-i Vükela'ya verdiği layiha suretinde bu konudan bahsedildi. (s.38-39) 07.02.1879 tarihli Babıâli'ye yazılan Tezkere-i Hususiye suretinde Berlin Antlaşması haricinde kalan konuların Rusya ile biran evvel çözülmesi isteniyordu. Çünkü böylece Rus askerini Edirne'den çekilmesi hızlanacaktı. (s.84-85) Güvenilir kaynaklardan haber alındığına dair Petersburg Sefareti Seniyyesi'nden gelen yazıda, Rus askerinin istilasında bulunan eyaletlerden katiyen tahliye edileceği kararı, bazı vükeladan oluşan Meclis-i Mahsusa'da alındı. (s.129, 143.) 22 Şubat'a kadar Rusların Edirne ve havalisini tahliye edecekleri bilgisi defterde verildi. Ancak 17.02.1879 tarihli bu yazıda silahlı olmayan mülkiye memurlarının İstanbul yolu ile geri dönmeleri talep edildi. (s.151-153) 02.03.1879 tarihli Tezkere-i Hususiye-i Vakaletpenahi'de şu satırlar okunuyor: "*Edirne'de bulunan Rusya memurin-i mülkiye ve askeriyesinin Dersaadet'e uğramaksızın doğrudan doğru izamları hakkında Rusya sefaretine telgraf-ı lazıma ve me'sure olunmuş idi.*" Mülkiye memurları Dersaadet'te az bir zaman bile kalmadan Sirkeci İskelesi'nden direkt vapura gideceklerini Rus sefiri resmen bildirdi. (217) Doğabilecek sıkıntıları ortadan kaldırmak için gerekli tedbirlerin alınması istendi. 03.03.1879 tarihli *Zaptiye Nezareti'nden mevrud jurnalde* dün gece trenle bir grubun geldiği ve yanlarında on beş kadar zabıt olduğu bildirildi. (218-219) Rusların geri çekilişi başlamıştı artık.

Rus askerlerinin geri çekilmesi konusu devam ederken Rusların Edirne'den Bergos İskelesi'ne kadar inşa ve tamir ettirmek istedikleri yollar ile orada çalıştırılması düşünülen işçiler, soruna yeni bir boyut kazandırmıştı. Bununla alakalı kayıtlar defterde bulunmaktadır. (ss.115-118, 126-127, 130-140)

1879 yılının Şubat ayı başında İzmit'te bulunan İngiliz donanmasının ateşli talimde bulunmasıyla ilgili bir dizi yazışma vardır. İngiliz donanmasının talim yapacağı son anda haber verildi. Ancak yapılan yazışmalarda talim yapılmasının önceden haber verilerek izin dâhilinde olması istendi. (s.89-90, 99-102, 107, 119, 207) İzmit'te bulunan İngiliz donanmasının boğazdan çıkacağına resmen bildirildiğinden bahseden 15.03.1879 tarihli yazıyla defterin sayfalarında yerini alan bu konu son buldu. (s.237)

Defterde Osmanlı Maliyesi ilişkin çeşitli bilgiler bulunuyor. Bunlar arasında 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında devlete açtığı kredilerle savaşın finansmanına önemli katkıları bulunan Rum Bankeri Yorgo Zarifi'den alınması kararlaştırılan 200 bin liralık borç, İngiltere ve Fransa'dan borçlanma ile Fransa ve İngiltere tarafından komiserler tayin edilmek şartıyla bir banker sendikasının kurulmasına ilişkin Mösyö Tocqueville'nin layihası ve bunun üzerine yapılan görüşmelerle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. (s.17, 53-58, 61, 67, 75-79, 86, 105, 122-124, 141, 145-147, 149-151, 157-158, 171, 177-179, 180, 182)

Defterin 230-234. sayfaları arasında Osmanlı Fransız ilişkilerine ilişkin kayıtlar vardır. Fransa'da bulunan Osmanlı elçisi Arifi Paşa'nın yerine Mahmut Esat Safvet Paşa, Paris elçiliğine atanır. Paşa atandıktan sonra, Fransa'da iki ülkenin dostluğunun devamı için çalışacağını belirten bir nutuk irad eder. Ve bu nutkun suretini İstanbul'a gönderir. 1879 yılının başında Fransa Cumhurbaşkanlığı'na Jules Grevy getirildikten sonra (s.108) 02.02.1879 tarihinde padişaha bir mektup gönderir. Mektupta iki ülkede dostluğun korunması ve artırılması ile genel barışın devamı için "*ziyadesiyle itina edeceğim*" demektedir.

Defterin 259-263. sayfaları arasında sabık sadrazamlardan Mehmet Rüştü Paşa ile ilgili yazışmalar yer alıyor. Paşa sağlık durumu nedeniyle Manisa'ya gitmek için izin istemektedir. Verilen izin ile 08.02.1879 tarihinde İzmir'e gelen Mehmet Rüştü Paşa, ertesi gün tren ile hayatının son birkaç yılını geçireceği Manisa'ya hareket eder. (s.103, 108) Bir hafta kadar sonra Paşa'ya Hazine-i Hassa'dan aylık on bin kuruş maaş tahsis edildiği defterde yer alır. (s.259)

1017 nolu defter, Mithat Paşa'nın Suriye Valisi sıfatıyla gönderdiği birkaç telgraf ve taşrada yapılan tayinlere ilişkin bilgilerin yer aldığı Şubat 1879 tarihli Mabeyn-i Hümayun Başkitabet Celilesi'ne giden yazılar ile son bulmaktadır.

Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı Defterleri Sultan II. Abdülhamit dönemini içine alan çeşitli konu ve içerikli, farklı boyut ve uzunluktaki 1215 adet defterden oluşmaktadır. Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarından itibaren kaydedilen bu defterlerden bazıları, ilgili konu akışını ve bütünlüğünü sağlamaya yardımcı olacak belgelerin bir araya gelmesiyle oluşturulduğu için yapılan/yapılacak araştırmalara büyük katkı sağlayacaktır.

Osmanlı arşivinin katalog taraması sistemi üzerinden ulaşılamayacak pek çok kıymetli belge defterler incelendiği zaman ortaya çıkacaktır. Çünkü pek çok defter aynı zamanda farklı fonlarda da bulunabilecek belgeler bütünüdür. Bu nedenle defterlerin dikkatlice incelenmesi ve okunması gerekmektedir. Arşiv belgelerini sadece belge özetlerindeki bilgilerden hareketle kullananlar için ise bu defterlerin kullanımı kolay olamayacaktır. Bu handikaba rağmen zahmet gösterip mesai harcayan araştırmacılar için söz konusu defterler belki ummadıkları zengin bilgiyle araştırmacılarını ödüllendireceklerdir. Böylece ne kadar çok çalışılmış olsa da Sultan II. Abdülhamit zamanını içine alan konular, bu defterlerin sunduğu bilgilerle çeşitlenebilecek ve literatüre katkı sağlayacağına şüphe olmayan pek çok yeni bilgi gün yüzüne çıkabilecektir.

Defterlerin içeriğinde nelerin bulunabileceğine dair örnek olması açısından bu çalışmada 1016 ve 1017 nolu defterler özelinde bir değerlendirme yapıldı. Defterlerin tamamının transkripsiyonu bu çalışmada mümkün olamayacağı için anlaşılabilirliği kolaylaştırmak adına defterdeki belgeler özetlendi ve içeriklerine ait kısa bilgiler verildi. Böylece hem bu iki deftere başvuracaklar için bir fihrist işlevi görülmesi hem de defterlerin içeriğine ilişkin genel bir fikir verilmesi amaçlandı.

Rika olarak kaydedilen ve toplamda 500 sayfaya yakın kayıt içeren bu iki defterde, 93 Harbi'nin sonundaki özellikle diplomatik ve sonra askeri, yönetsel, siyasi, mali, hukuki alanlara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. İçeriklerine bakıldığı zaman İrade-i Seniyyeler, Sadaret Tezkereleri, Vükela Mazbataları, sefirlerle yazışmalar, Padişah'ın Namika-ı Hümayunları gibi pek çok farklı kayıt bu defterlerde yer almaktadır. 1016 nolu defter 1878 yılının başından Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen süredeki gelişmeleri genel olarak kronolojik bir sıra ile sunmaktadır. 1017 nolu defter ise 1016 nolu defterin devamı niteliğindedir ve bu defterdeki konular Mart 1879 tarihine kadar gelmektedir. Özellikle barış sağlandıktan sonraki çeşitli sorunlar ikinci defterde geniş yer bulmaktadır. İki defter karşılaştırıldığında, ilkindeki kayıtların çoğunluğu diplomatik süreçle ilişkindir. İkinci defterde diplomatik sürecin takibinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin mali ve idari alandaki dâhili konularını da bulmak mümkündür.

İki defter analiz edildiğinde ve değerlendirildiğinde, döneme ve arşiv çalışmalarına vakıf araştırmacıların fark edeceği üzere pek çok orijinal ve daha önce yayımlanmamış bilginin yer aldığı görülecektir. Mesela, defterlerde Sultan II. Abdülhamit'in Rus Çarı ve İngiliz Kraliçesi'ne gönderdiği mektuplar toplu şekilde yer almaktadır. Sultan'ın dış politikaya müdahale ederek gelişmelere olumlu bir katkı sunma çabaları bu mektuplarda açığa çıkmaktadır. Sadece buradan hareketle Sultan II.

Abdülhamit'in dış politikadaki tesirinin inceleneceği bir çalışmada defterde bulunan mektupların araştırmacıya fayda sağlayacağı kuşkusuzdur. Büyük devletlerin Doğu Sorunu algısı ve Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren konulara ilişkin yaklaşımlarının belli bir dönemdeki yansımaları bu defterler vasıtasıyla izlenebilir. Yine 93 Harbi sonrasındaki diplomatik süreçte Rusya ile müzakereleri ve İngiltere'den beklenen destek ile İngiltere'nin tutumunu defterlerden hareketle bazen gün gün takip etmek mümkündür. Barış görüşmeleri sırasında İngiltere'nin donanmasını boğazdan geçirme sürecinde yapılan yazışmalar ve gelişmeler, defterlerde yer alan özgün bilgilerdendir. Defterlerde Kıbrıs'ın yönetiminin İngiltere'ye devrine veya Rus askerinin Edirne'den geri çekilmesine dair birçok belge vardır. Defterlerde ayrıca mütareke suretlerine, Meclis-i Mebusan'ın kapatılma kararına, askeri harekâtlara, mali duruma, askeri yargılamalara, Avusturya ile Bosna ve Hersek konusuna, muhacirlerin durumuna, tersane amelesinin maaşlarına ve taşradaki yönetime ilişkin belgelerin bulunması, dönem içinde meydana gelen farklı konulardaki gelişmelere dair ilk elden kıymetli bilgileri oluşturur.

Bu defterler Osmanlı arşivinde örneğine az rastlanacak niteliktedir. Çünkü belli konular ile ilgili farklı belgeleri derli toplu olarak bir arada bulundurulur. Böylece sadece defterlerden hareketle bile ele alınan dönemin gelişmelerine ilişkin tutarlı ve doyurucu bilgiye ulaşılabilir. Bununla birlikte defterlerin içeriklerinin bu kadar zengin olması, tarih yazımındaki önemli bir yöntemin göz ardı edilmesi anlamını taşımaz. Kuşkusuz bu defterler, yerli ve yabancı arşiv vesikaları, dönemin basını, anılar ve monografik çalışmalarla birlikte ele alındığı zaman daha anlamlı bir bütün oluşturacaktır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı Defterleri (BOA, Y.EE.d.,): 29, 328, 329, 341, 435, 439, 441, 461, 751, 771, 789, 794, 830, 998, 1016, 1017, 1020, 1025, 1082, 1184, 1185, 1186, 1187, 1190, 1213.

British House of Commons Parliamentary Papers.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (1992, 2000, 2010, 2017), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Katalogları Rehberi (1995), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:26, Ankara.

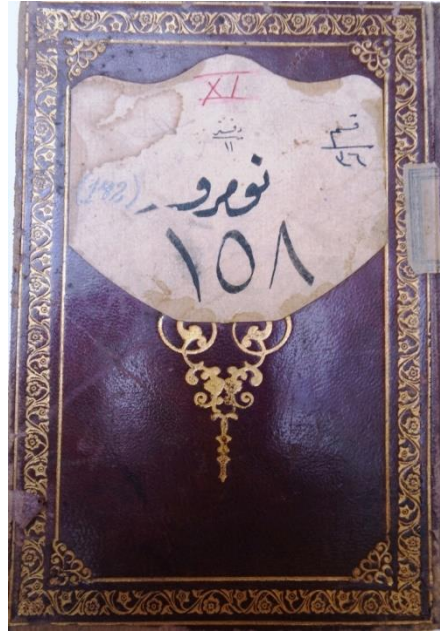
Çetin, A. “Yıldız Arşivi’ne Dair”, *Tarih Dergisi*, Sayı:32, 1979, s.563-586.

Göyünç, N. (1994), Defter, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, s.88-90.

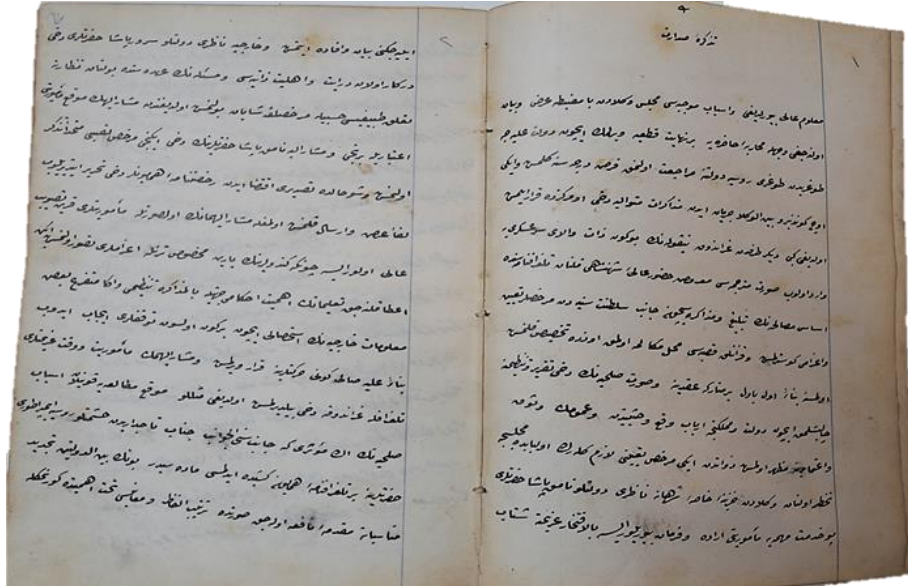
Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat*, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul 1983.

Ekler

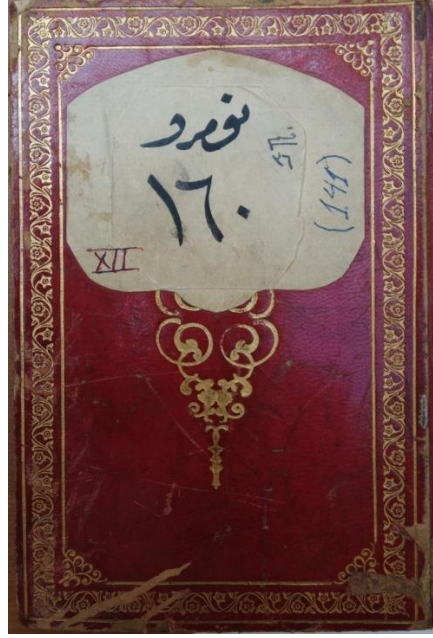
1. Y.EE.d 1016 nolu Defter

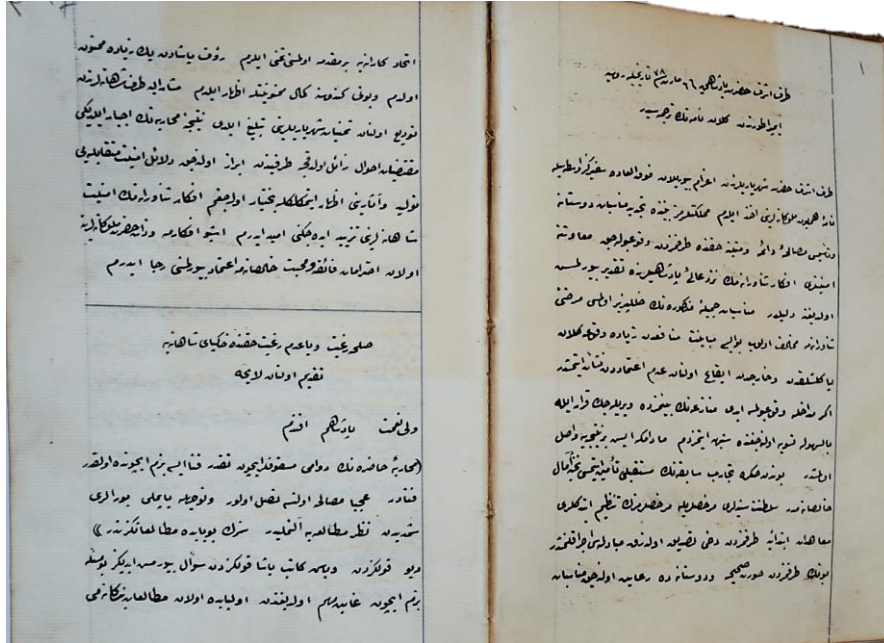
2. Y.EE.d 1016 nolu Defter'in ilk sayfası

3. Y.EE.d 1017 nolu Defter

4. Y.EE.d 1017 nolu Defter'in ilk sayfası

**OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ
KONUSUNDA MEBUS OHANNES VARTEKS
EFENDİ'NİN DÜŞÜNCELERİ
(1908-1914)**

THE OPINION OF THE DEPUTY OHANNES VARTEKS ON
FREEDOM OF THE PRESS IN THE OTTOMAN STATE
(1908-1914)

Ayşe ERYAMAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 21.07.2020

Kabul: 29.03.2021

Article Info

Received: July 7, 2020

Accepted: March 29, 2021

Özet

Osmanlı Devleti'nde özellikle 1860'lı yıllardan itibaren gazetelerde hükümete yönelik olarak yer almaya başlayan eleştiriler nedeniyle devlet, bir takım düzenlemelerle basını kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu sürecin son halkasını İkinci Meşrutiyet dönemi oluşturmaktadır. Bu çerçevede İkinci Meşrutiyet yıllarında yeni bir basın kanunu yürürlüğe girmekle beraber, ülkede askeri yönetimin kurduğu sansür uygulamaları İttihat ve Terakki'nin yönetime hâkim olmasıyla artmıştır. Basına yönelik olarak takip edilen bu politikalar çeşitli eleştirilere neden olmuş ve bu eleştirilerin Meclis gündemine de yansıdığı görülmüştür. Bu konuda dikkat çekici açıklamalar ve eleştiriler sunan bir mebus da Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi olmuştur. Kendisinin sunduğu bu eleştiriler farklı bir perspektif sunduğundan bireysel olarak incelenmeye değerdir. Ohannes Varteks Efendi'nin beyanlarından, onun diğer mebuslardan daha radikal bir basın özgürlüğüne taraftar olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ohannes Varteks, Basın, Basın Özgürlüğü, Gazete, Matbuat.

Abstract

Due to the criticisms that started to appear in newspapers against the government in the Ottoman Empire, especially since the 1860s, the state tried to control the press with a number of regulations. Second Constitutional Era constitutes the last link of this process. In this context, although a new press law entered into force during the Second Constitutional Monarchy, the censorship practices established by the military administration in the country increased with the control of the Committee of Union and Progress. These policies, which were followed for the press, caused various

*Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, erylamanayse@hotmail.com

criticisms and these criticisms were also reflected in the agenda of the Assembly. One of the members who presented remarkable explanations and criticisms on this matter was Mr. Ohannes Varteks, Erzurum Deputy. Since these criticisms presented by him offer a different perspective, it is worth examining individually. From the statements of Mr. Ohanne Varteks, it is understood that he is a party to a more radical press freedom than other deputies.

Keywords: *Ohannes Varteks, Press, Freedom of the Press, Newspaper.*

Giriş

Batı'da özellikle iktisadi şartların bir neticesi olarak ortaya çıkmış olan gazeteler,¹ modern devlet anlayışının gelişmesiyle birlikte farklı misyonları da üstlenmeye başlamışlardır. Fransız Devrimi sonucunda yaratılan yeni devlet düzeninde, yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri birbirinden bağımsız hale gelmiş, insanlara daha adil ve özgürlükçü bir toplum düzeni sağlayacak bir yapının yaratılması hedeflenmiştir.² Bu yeni süreçte siyasal meşruiyetin dayandığı ulus olgusunun yaratılabilmesi için toplumda türdeşliği sağlayabilme çabasıyla çeşitli yapılanmalar önem kazanmaya başlamıştır. Bu amaçla kullanılan araçların arasında kitle iletişim araçları yani gazeteler de yer almaya başlamıştır.³

Avrupa'da gazetelerin özellikle kamuoyu üzerindeki değiştirici etkisi fark edilmiş ve kullanılmıştır. Kamuoyunun biçimlendirilmesinde gazetelerin önemini bünyesindeki yabancı devletlerin elçiliklerinin yürüttüğü basın faaliyetleri ile farkına varan Osmanlı Devleti idarecileri, basının halka ulaşmada önemini anlayabilmişlerdir.⁴ Bu gelişmelerin sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde *Takvim-i Vekayi* devlet tarafından yapılmak istenenleri halka doğru olarak anlatmak için çıkarılmıştır. *Takvim-i Vekayi*'nin çıkışıyla onu takip eden senelerde gazetelerin kamuoyu oluşturmadaki önemli gücü

¹Batı'da gazeteciliğin ortaya çıkışının ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1-2.

²Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 15.

³Hediyetullah Aydeniz, "Tarihsel ve Literal Açıdan Yerel Gazetecilik", *Türkiye'de Yerel Basın*, Ed. Prof. Dr. Suat Sezgin, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 3-6.

⁴Osmanlı İmparatorluğu'nda basının ortaya çıkmasına ilişkin ayrıntılı değerlendirme için bkz. Gül Karagöz Kızılca, "Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *İlef Dergisi*, 3/1 (2016), s. 71-90.

anlaşıldığından, 1840'ta *Ceride-i Havadis*'in çıkarılmasına müsaade edilmiştir.⁵

Bu ilk gelişmelerin ardından Osmanlı basını 1860 yılında Ağâh Efendi ve Şinasi tarafında yayımlanmaya başlanan *Tercüman-ı Ahval* ve 1862'deki *Tasvir-i Efkâr* ile yeni bir döneme girmiştir. 1860-1876 dönemi, gazetelerin toplumda üstlendiği rol açısından daha önceki yıllarla kıyaslanamayacak ölçüde önem arz etmiştir. Bu yıllar arasında basında, vatan, milliyet, hürriyet, hak ve adalet gibi kavramlar ele alınmış, ülkede tam anlamıyla bir kamuoyu oluşmuştur. Yaşanan bu gelişmeler, kitle iletişim araçlarının toplumsal bilinçlenme sonucu ortaya çıkan, toplumsal dönüşüm potansiyeli çok yüksek olan hareketlere neden olma gücünü kanıtlar niteliktedir.⁶

Diğer taraftan 1860 yılı ile birlikte ortaya çıkmaya başlayan Türkçe özel gazeteler ve bunların bir kısmında yer verilen siyasal eleştiriler, devletin basın alanında hukuki düzenlemelere gitmesine neden olmuştur. Bu gereksinimler sonucu 1864 Matbuat Nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamname ile yayım öncesi sansüre son verilmişse de, gazetelerin "izin alıp yayımlanma" esasına devam edilmiştir. Ayrıca nizamname ile gazete sahibi veya sorumlu müdürün sorumluluk çerçevesi çizilirken cevap hakkına yer verilmiş, basın suçları düzenlenmiş ve belli suçlar bakımından idareye kapatma cezası yetkisi tanınmıştır. Buna rağmen basının kamuoyu oluşturacak bir güç ve siyasal muhalefetin aracı haline gelmesi, hükümeti daha radikal tedbirler almaya

⁵Geleneksel Osmanlı basın tarihi yazımına göre Osmanlı'da basının ortaya çıkışı ve gelişimi, devletin Tanzimat ile başlayan reform anlayışının sonucudur. Kızılca'ya göre, geleneksel Osmanlı basın tarihi yazımının görmezden geldiği, toplumsal yapıdaki hareketlilik ve seçkinler dışındaki çeşitli toplumsal grupların devletle iletişiminin bir aracı olarak gazetenin kullanılabilirdir. Karagöz Kızılca, "Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", s. 71; Ülkenin hemen her yerindeki devlet memurlarına gönderilen *Takvim-i Vekayi*'nin ayrıca halktan kendi isteği ile abone olanlara gönderilmesi, doğrudan idarehanesine gelenlere de ücreti karşılığı satılması, onu takip eden senelerde gazetelerin kamuoyu oluşturmadaki önemli gücü Osmanlı Devleti idarecileri tarafından anlaşıldığından bu iş için ayrı bir matbaa ve Takvim-i Vekayihane Nezareti adı altında yeni bir idarenin kurulması, devletin kendi resmi gazetesini ülkede konuşulan diğer dillerde de yayımlanmasını sağlayarak Türkçe konuşmayan diğer tebaasına da ulaşmaya çalışması gibi unsurlar, seçkinler dışındaki çeşitli toplumsal grupların devletle iletişiminin bir aracı olarak gazetenin kullanılabilirdiğinin göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi "Belgeler"*, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983, s. 17-21.

⁶Ünsal Çığ, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Gazetecilik Hareketleri: Takvim-i Vekayi'den Vilayet ve Özel Girişim Gazetelerine", *Türkiye'de Yerel Basın*, Ed. Prof. Dr. Suat Sezgin, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

itmiş ve sonuçta kabul edilen 1867 kararname ile idari kararlar gazeteleri kısmen veya tamamen kapatma yetkisi tanınmıştır.⁷

Basına getirilen bu sınırlamalar, ara kararnamelerle Birinci Meşrutiyet'in ilanına kadar sürmüş ve Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte yeni basın kanunu çalışmaları yapılmış, fakat yürürlüğe girmemiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar olan bu süreçte, gazete ve dergilerin siyasal iktidarla ilişkileri önemli seviyelere ulaşmış hatta bu dönemde bazı gazeteci ve yazarlar, siyasal rejimin değişmesi doğrultusunda yayın faaliyetlerine girişmişlerdir. Basına yönelik denetimler yüzünden yurt içinde yayın faaliyetinde bulunamayanlar ise yurt dışına çıkarak Fransa, İngiltere, Avusturya, Belçika, İsviçre, İtalya gibi Osmanlı ile ilişkileri iyi olmayan ülkelerde Osmanlı ve Sultan II. Abdülhamit aleyhinde, hürriyet, eşitlik, meşrutiyet gibi söylemler etrafında gazete ve dergi çıkarmışlardır.⁸

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet yıllarına kadarki süreçte, özellikle hükümete yönelik eleştirilerin artmasıyla birlikte basın, kontrol altına alınmak istenen bir unsur olmuştur. Aşağıda da izah edileceği üzere, bu anlayışın İkinci Meşrutiyet yıllarında da devam ettiği görülmektedir. Basına getirilen bu kısıtlamalar, İkinci Meşrutiyet yıllarında basın özgürlüğü konusunda geniş tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu makalede, basına getirilen kısıtlamaların mebuslar tarafından nasıl algılandığı ortaya konmaya çalışılarak, Türkiye'de basın özgürlüğü kavramının gelişim sürecinin aydınlatılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

İkinci Meşrutiyet Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Basın Özgürlüğünün Görünümüne Genel Bir Bakış

24 Temmuz 1908'te İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile beraber basına uygulanan sansür resmen kaldırılmıştır. O süreçte yayını devam etmekte olan *İkdam* ve *Sabah* gazeteleri örnekleri sansür memurlarına verilmemiş, basın ön sansürü fiilen kaldırılmıştır. Bu ortamda Meşrutiyet'in ilk bir buçuk ayı içinde 200'den fazla gazete ve dergi yayımlanmaya başlamıştır.⁹ Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkede siyasal gruplaşmalar başlamış, buna paralel olarak basında da gruplaşmalar görülmüştür. Siyasal çalkantılarla dolu böylesine bir ortamda çeşitli görüşler basına yansımış ve basın aracılığıyla

⁷Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basın ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876), *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 1, 2006 (Bahar), s. 155.

⁸Mehmet Sena Köseadağ, "Türk Basın Kanununda Yapılan Değişikliklerin Yazılı Basında Temsili", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 43, Nisan 2016, s. 2028.

⁹Onur Öymen, *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın, Dünyada ve Türkiye'de Sansür, Baskı ve Yönlendirme*, 2. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 59vd.

şiddetli mücadele veren gruplar meydana gelmiştir. İktidar karşısında bir güç olarak beliren bu gruplar, yayın organları aracılığıyla sosyal hayatı etkilemiş, kamuoyunu yapıcı ve yöneltici, kitleleleri hareket ettirici bir rol oynamışlardır.¹⁰ Diğer taraftan Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük havası içinde herkesin tam bir serbestlikle dilediğini yazabilmesi, bir kargaşa ortamının doğmasına da neden olmuştur.¹¹ Bu özgürlük havasından yararlanan *Volkan* gazetesi, *Sırat-ı Müstakim* dergisi gibi yayın organlarının etkisiyle bazı asker kıtaları 13 Nisan 1909'da "şeriat isteriz" diye ayaklanmışlardır. On gün süren bu ayaklanma sırasında birçok kişi öldürülmüş, *Şura-yı Ümmet* ve *Tanin* gazetelerinin merkezleri yağmalanmıştır. *Volkan* gazetesinin yanı sıra *İkdam*, *Mizan*, *Osmanlı* ve *Serbesti* gazeteleri de isyancıları desteklemiştir. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesi ile ayaklanma bastırılabilmiştir. Olaylar ardından Abdülhamit tahttan indirilmiş, *Volkan* gazetesinin başyazarı Derviş Vahdeti ile beraber birçok kişi ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ardından divan-ı harp kurularak, basına sansür getirilmiş, taşkınlık eden gazeteler de kapatılmıştır.¹²

Bu olaylardan ayrı olarak Meşrutiyet'in ilanının getirdiği özgürlük havası içinde azınlık unsurların da çıkardıkları gazetelerle ayrılıkçı faaliyetlere giriştikleri görülmüştür.¹³ Ülkede basın vasıtasıyla yapılan yayınların bu denli tehlikeli olaylara neden olması hükümeti harekete geçirmiş ve basının zararlı sonuçlar doğuracak yayınlarının önünü alabilmek için yeni bir basın kanunu düzenlemesine gidilmiştir.¹⁴ Bu amaçlarla düzenlenen Matbuat Kanunu Tasarısı Meclis'te gerçekleşen uzun görüşmeler sonucu kabul edilerek 16 Temmuz 1909 tarihinde yasalaşmıştır.

Dört fasıldan oluşan Matbuat Kanunu'nun birinci faslı, bir gazetenin ne suretle çıkarılabileceği esaslarını belirlemektedir. Kanunun ikinci faslı ise, basın suçları hakkındaki ceza hükümlerinden oluşmaktaydı. Bu fasıl, gazetede yayımlanan bir yazıdan dolayı maddi ve manevi zarar gören bir şahsın sorumlular hakkında dava açabileceği, Osmanlı ülkesinde tanınmış olan din, mezhep ve unsurlardan birini aşağılamak için yayın yapılamayacağı, genel ahlaka aykırı yazı ve resimlerin yayımlanamayacağı gibi hükümleri ve bunlara aykırı davranışlara karşı verilecek cezaları içermektedir. Matbuat Kanunu'nun üçüncü faslında ise; padişah, dost devlet hükümdarları, hanedan, Meclisi Ayan ve Mebusan, hâkimler, ordu, donanma ve konsololar

¹⁰M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 312.

¹¹Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi, Her Yönüyle Basın*, Güven Matbaası, Ankara 1969, s. 171-172.

¹²Öymen, *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*, s. 59vd.

¹³T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA şeklinde gösterilecektir), DH.ŞFR., 413-27-0, 03.03.1325.

¹⁴BOA, BEO, 3539-265418-0, 12.04.1327; BOA, BEO, 3543-265714-0, 16.04.1327.

aleyhinde küçük düşürücü neşriyatta bulunanlara verilecek ceza hükümleri yer almaktaydı. Matbuat Kanunu'nun dördüncü faslı ise, özetle, matbuat suçları ile ilgili davaların genel mahkemelerde görüleceği, seferberlik ve savaş tehlikesi durumunda, ordu ve donanmanın yapacakları harekete dair yayınların çıkarılacak emir üzerine yasaklanabileceği gibi hükümleri içermekteydi.¹⁵

Aslında kanun oldukça liberal eğilimli bir görüşle hazırlandığı halde, sonradan yapılan değişikliklerle basın özgürlüğü birçok yönden sınırlanmıştır. Böylelikle 1909'da büyük çabalarla kurulan basın rejimi, gerçekleştirilen bu değişikliklerle geniş bir baskı rejimine dönüşmüştür. Basın kanunu yürürlüğe girmekle beraber, 31 Mart Vakası'ndan sonra basına getirilen sansür uygulamaları devam etmiştir.¹⁶ Özellikle hükümetin politikalarının basın yoluyla eleştirilmesinden duyulan rahatsızlık nedeniyle birçok gazete ve dergi kapatılmış, bazı gazeteciler öldürülmüş ve bazıları da tutuklanarak hapse mahkûm edilmişlerdir.¹⁷ Bu çerçevede İttihatçılara karşı olanlardan *Serbesti* gazetesinin yazarı Hasan Fehmi 5 Nisan 1909'da, *Sada-yı Millet* yazarı Ahmet Samim 9 Haziran 1910'da, *Şehrah* yazarı Zeki Bey 10 Temmuz 1911'de öldürülmüşlerdir.¹⁸

Diğer taraftan basın kanununda yapılan değişikliklerle İstanbul ve taşra basını sıkı takibe alınmış, bazı gazetelerin yayınları durdurulmuş ve bazı gazeteciler de sürgüne gönderilmiştir. Bu uygulamalardan İttihat ve Terakki'nin Rumeli'de etkin *Tüfek*, *Silah*, *Süngü*, *Kurşun*, *Hançer*, *Top*, *Bıçak*, *Bomba* gibi gazeteleri de etkilenmişlerdir. Bunların yanı sıra *Arnavut* gazetesi gayrimüslimler hakkındaki yazısından dolayı, Erzurum'da Ermenice olarak yayımlanan *Araç* isimli gazete ise özellikle adliye ve zabıta memurlarının uygulamalarına yönelik yalan haberler yayımlayarak Ermenileri hükümet ve Müslüman halka karşı kışkırttığı için kapatılmıştır.¹⁹ Söz konusu gazete kapatma ve gazetecilerin tutuklanması olaylarına sol basının da maruz kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede tahrik edici yayınlarından dolayı divan-ı harbi örfice *Türkiye*, *Hür Memleket* ve emsali

¹⁵Matbuat Kanunu için ayrıntılı olarak bkz. *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 1, 24 Cemaziyelahir 1326- 27 Şevval 1327 (10 Temmuz 1324- 29 Teşrinievvel 1325), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329, s. 397-403.

¹⁶İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 318.

¹⁷İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 320.

¹⁸Bu öldürme olayları için ayrıntılı olarak bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt 3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 502-508.

¹⁹Kapatılan diğer gazeteler için ayrıntılı olarak bkz. Hamza Çakır, *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri, Azınlık Basını, Türkçe Basın, Dış Basın*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2002, s. 118-122.

gazeteler kapatılmıştır.²⁰ Yine aynı doğrultuda olarak *Hukuk-u İbad* gazetesi de kapatılan gazeteler arasında yer almıştır. Ayrıca gazetenin sahibi ve başyazarları memleketin güvenliğini sarsacak teşebbüste buldukları gerekçesi ile Manastır Divan-ı Harbi Örfisince üçer sene hapse mahkûm edilmişlerdir.²¹ Benzer şekilde *İnsaniyet* gazetesi yazı kadrosundan Asaf Bey,²² sorumlu müdürü İsmail Faik Efendi, idare ve yazı kadrosunda memur Hüseyin Hilmi Efendi ve *Muahede* gazetesi sorumlu müdürü Pertev Tevfik Efendi, yazı kadrosundan Hamit Suphi Efendiler,²³ divan-ı harbi örfice gerçekleştirilen mahkemeleri neticesinde, halkı tahrik edecek ve ülkeye zarar verecek nitelikte yayınlar yaptıkları gerekçesiyle tutuklanarak hapse mahkûm edilmişlerdir.²⁴

1913 yılı Ocak ayında Babiâli Baskını sonucunda İttihat ve Terakki'nin iktidarını pekiştirmesinin ardından basın üzerindeki baskı artmıştır.²⁵ Bu çerçevede karşı fikirleri savunan yazarların hemen hapsi ya sürgüne gönderilmiş ya da yurt dışına kaçmak zorunda kalmışlardır.²⁶ Örneğin, Meşrutiyet döneminin ilk gazetelerinden biri olup, *İkdam* gazetesinden ayrılan Abdullah Zühtü tarafından çıkarılan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarına karşı çıkan *Yeni Gazete*'nin yayını Babiâli Baskını'ndan sonra 23 Aralık 1913'te durdurulmuştur.²⁷ Ayrıca yine muhalefetin önde gelen gazetelerinden biri olan Ali Kemal'in *Peyam*'ı da kapatılan gazeteler arasında yer almıştır.²⁸ Yine aynı doğrultuda olarak başlangıçta İttihatçılar arasından yer alıp, 1913'te İttihat ve Terakki iş başına geldiği zaman, bu parti üyelerinin bazı fikir ve davranışlarına şiddetle karşı çıkarak *Silah* adında gazete çıkaran Hasan Tahsin, başta Sofya'ya sürgüne gönderilmiş, ardından tekrar İstanbul'a dönmesi üzerine öldürülmüştür.²⁹ Dönemin önemli gazetecilerinden Hüseyin Cahit'in de, devletin bu politikalarından etkilendiği görülmüştür. Balkan

²⁰BOA, DH.EUM.KDL., 12-4-001, 24.03.1329.

²¹BOA, BEO, 3763-282179-001, 4.06.1328; BOA, BEO, 3763-282179-002, 04.06.1328; BOA, BEO, 3763-282179-003, 04.06.1328; BOA, BEO, 3763-282179-004, 04.06.1328; BOA, BEO, 3763-282179-006, 04.06.1328; BOA, BEO, 3859-289359-0, 19.02.1329; BOA, BEO, 3863-289680-1, 28.02.1329.

²²BOA, İ.HB., 84-1-001, 12.04.1329; BOA, İ.HB., 84-1-002, 12.04.1329; BOA, İ.HB., 84-1-003, 12.04.1329; BOA, BEO, 3881-291010, 13.04.1329.

²³BOA, DH. EUM. KADL, 21-76-001, 15.12.1328; BOA, DH. EUM. KADL, 21-76-002, 15.12.1328.

²⁴BOA, İ. HB., 73-26-002, 11.01.1329; BOA, İ. HB., 73-26-003, 11.01.1329; BOA, İ. HB., 73-26-004, 11.01.1329; BOA, BEO, 3844-288287-001, 11.01.1329.

²⁵İnuğur, *Basın Yayın Tarihi*, s. 320.

²⁶Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 249.

²⁷İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 311.

²⁸Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 245; Çakır, *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri*, s. 112.

²⁹İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 326.

Savaşı nedeniyle kendi partisini eleştirmekten çekinmeyen Hüseyin Cahit, sahibi olduğu *Tanin* gazetesini İttihat ve Terakki Partisi'ne devretmek zorunda kalmıştır.³⁰ Ardından başlayan Birinci Dünya Savaşı ile birlikte basın üzerine daha da sıkı bir kontrol getirilmiş, sadece İttihat ve Terakki yanlısı *Tanin*, *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr* gibi gazeteler ayakta kalabilmiştir.³¹

Yaşanan bu gelişmeler İkinci Meşrutiyet yıllarında basın özgürlüğü konusunda geniş tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan bu tartışmalar Meclis gündemine de yansımış ve Meclis'in çeşitli oturumlarında mebusların basın özgürlüğü konusunda görüşler bildirmelerine sebebiyet vermiştir. Bu konuda görüş bildiren mebuslardan biri de Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi'dir. Kendisinin ifade ettiği beyanlar, basın alanında yaşanan gelişmelerin sosyalist bir mebus tarafından nasıl algılandığını göstermesi açısından önemlidir.

Ohannes Varteks Efendi'nin Meclisi Mebusan'a Yansıyan Görüş ve Beyanları

Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi'nin basın özgürlüğü konusundaki görüşlerini beyan ettiği ilk oturumlardan biri, 18 Mayıs 1909 tarihli'dir. Bu oturumda hükümet tarafından hazırlandıktan sonra Matbuat Encümenince gerekli düzenlemeler yapılarak Meclis gündemine sunulan Matbuat Kanunu Tasarısı görüşülmüştür. Bu çerçevede adı geçen kanun tasarısının 12. maddesi "Gazetelerin içeriğinden dolayı sorumluluk, evvelâ müdür-ü mes'ul veya mümessile, ikinci olarak makalede bulunan makale sahibine, üçüncü olarak matbaacı, dördüncü olarak bayi ve dağıtıcılara aittir. Ancak bu muhtelif derecedeki şahıslardan her derecedekiler hakkında dava takibi imkânsız kalmadıkça ondan sonraki derecedekiler hakkında ikame-i dava edilemez" hükmünü içermekteydi.

Adı geçen kanun tasarısı maddesi görüşülürken Ohannes Varteks Efendi, bu maddeye göre gazete bayi ve dağıtıcılarının da cezalandırılabilceğini belirterek, "çoluk çocuğunu geçindirmek için, beş on para kazanmak için çarşıda gazete satan dağıtıcıların bir gazetenin içeriğini nereden bileceği, onun içeriğinin zararlı olup olmadığını nereden anlayacağı" sorusunu yöneltmiştir. Ayrıca bütün bu gerekçelerden dolayı da bayi ve dağıtıcıların sorumlu tutulmasının haksızlık olacağını savunmuştur.³²

³⁰İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 309.

³¹Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 250.

³²Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 74, 5 Mayıs 1325, s. 505.

Aynı doğrultuda olarak Ohannes Varteks Efendi'nin adı geçen kanun tasarısının 14. maddesi görüşülürken de fikir bildirdiği görülmektedir. Söz konusu kanun tasarısının 14. maddesi "Gazeteler her nevi muhakematı neşredebilirler. Ancak hiç bir hususta mahkemenin ve usul nizamı dairesinde suret-i hafiyede içtima etmiş olan bir heyet-i resmiyenin müzakeratı neşredilemez. Neşrolunan muhakemat hakkında verilecek hükümlerin dahi derci lazım gelir" hükmünü içermekteydi. Bu noktada Ohannes Varteks Efendi, "bir dairede olan gizli bir oturmadaki söylenenleri gazetecinin nereden duyacağı" sorusunu sorarak, mutlaka o gizli toplantıda olanlardan birinin bunu söylemiş olacağını, bundan dolayı da gazetecinin kabahati olamayacağını savunmuştur. Bu noktada kendisi, bu türden gizli toplantılarda yer alıp da devletin sırrını saklayamayanların sorumluluğunun başkasına yüklenmesini eleştirerek, söz konusu kanun maddesinin aleyhinde olduğunu belirtmiştir.³³

Varteks Efendi'nin bundan sonra Matbuat Kanunu Tasarısının 19. maddesi görüşülürken fikir beyan ettiği görülmektedir. Bu çerçevede ilgili madde "Memalik-i Osmaniye'de tanınmış olan dinler ve mezheplerden birini tahkir yolunda neşriyat vaki olursa, müdür-ü mes'ul ve sahib-i makale bir aydan bir seneye hapis ve her birinden yirmi Osmanlı altınından yüz altına kadar nakdi ceza alınır" hükmünü içermekteydi.

Bu madde ile ilgili olarak ise Ohannes Varteks Efendi, söz konusu kanun tasarısının birinci maddesine atıfta bulunarak, bir kimsenin padişaha hürmetsizlik etmesi durumunda, bundan padişahın başka zarar göreceği kimse olmadığını ancak bir dine veyahut bir mezhebe küçük düşürücü bir nitelemeye bulunulması durumunda ise, o dine mensup olanlarda genel bir heyecan meydana gelebileceğini ve asayişin sekteye uğrayabileceğini vurgulamıştır.³⁴ Belirtilen bu gerekçelerden dolayı da söz konusu maddede yer alan ilgili cezanın "bir aydan bir seneye" olan hükmünün "üç aydan üç seneye" şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir.

Varteks Efendi'nin bu beyanlarında padişahın, devletin tamamını, bütünlüğünü temsil ettiği gerçeği göz ardı edilerek, devlet başkanına basın yoluyla girişilecek hürmetsizliklerin ülkeye verebileceği zararların göz ardı edildiği görülmektedir. Bütün bu gerekçelerden dolayı da kendisinin yaptığı

³³Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 74, 5 Mayıs 1325, s. 529.

³⁴Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 75, 6 Mayıs 1325, s. 563-564.

bu değişiklik teklifi, Meclis'te yapılan oylama sonucunda kabul edilmemiştir.³⁵

Bundan sonraki süreçte Meclisi Mebusan'da basın özgürlüğü konusunun bir kez daha gündeme gelmesi, 19 Mayıs 1909 tarihinde Matbuat Kanunu Tasarısının 22. maddesi görüşülürken gerçekleşmiştir. Bu noktada adı geçen kanun tasarısının 22. maddesi “Dost devlet hükümdarları yahut hükümet reisleri hakkında tahrik edici neşriyat vuku bulursa müdür-ü mes’ul ve makale sahibi altı aydan bir seneye kadar hapis olunur” hükmünü içermekteydi.

Söz konusu madde Meclis gündemine alındığında ilk görüş bildiren mebuslardan biri Manastır Mebusu Trayan Nali Efendi olmuştur. Kendisi ilgili kanun maddesinde geçen “tahrik edici neşriyat vuku bulursa” tabirine dikkat çekerek, bu cümlenin birçok suiistimale uğrayacağını belirtmiştir. Örneğin bir mizah gazetesinin, bir ecnebi hükümdarı aleyhinde mizahi olarak bir resim yayımlaması halinde, bu maddenin kabul edilmesi durumunda bir gazetecinin cezalandırılabilceğini vurgulamıştır. Ardından Almanya gazetelerinin kendi hükümdarları aleyhinde böyle resimler yayımladıkları halde cezaya çarptırılmadıklarını belirten Trayan Nali Efendi, adı geçen madde gereğince yabancı hükümdarların aleyhinde bir resim yayımlamasından dolayı bir gazetecinin cezaya çarptırılacak olmasının savunulamayacağını belirtmiştir.

Trayan Nali Efendi'nin bu beyanlarından sonra söz alan Ohannes Varteks Efendi ise, söz konusu madde ile ilgili olarak eleştirilerini ortaya koyabilmek adına, sansür usulünün kabul edilmesi gerektiğini belirtmiş, çünkü sansür olduğu zaman bile gazetelerin daha iyi yazabildiklerini savunmuştur. Bu noktada kendisi, basının bu kadar kontrol altına alınmasından ise sansürün daha iyi olduğunu belirterek³⁶ Matbuat Kanunu Tasarısında yer alan bu sınırlayıcı hükümlere karşı sert eleştirilerde bulunmuştur.

Aynı doğrultuda olarak Ohannes Varteks Efendi, adı geçen kanun tasarısının 31. maddesi olan, “Meşrutiyet aleyhine ve dâhili ve harici emniyeti ihlal edecek tahrik edici neşriyatta bulunan gazete veya risalenin müdür-ü mes’ulleri hakkında dava açılabilceği gibi, hükümetçe asayişin muhafazası için lüzum görüldüğü halde adı geçen gazete veya risale mahkeme neticeleninceye kadar tatil edilebilir. Ancak mahkeme neticesinde müdür-ü mes’ullerin beratına karar verildiği halde, gazete yahut risalenin tatilinden

³⁵Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 75, 6 Mayıs 1325, s. 566.

³⁶Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 75, 6 Mayıs 1325, s. 363.

dolayı müdür-ü mes'ullerin tazminat talebine hakları vardır"³⁷ hükmünü de kısıtlayıcı bularak, eleştirilerini sürdürmüştür.

Bu noktada Ohannes Varteks Efendi söz konusu madde ile ilgili olarak, gazetelerin geçici süre ile kapatılmasının iki sebebi olduğunu, bunlardan birincisinin bir fikri yayımlanmaktan menetmek, ikincisinin ona bir ceza vermek olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede kendisi, bir gazetenin iç ve dış güvenliği bozacak bir yayın yapması halinde bu gazeteye dava açılabilmesini ancak ilk etapta gazetenin kesinlikle kapatılmamasını, mahkemeden sonra söz konusu yayının iç ve dış güvenliği bozacak bir nitelikte bulunduğu kesinleştiği zaman kapatma cezası verilmesi gerektiğini özellikle savunmuştur.³⁸

Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi'nin basın özgürlüğü konusunda görüş bildirdiği diğer bir oturum ise, 9 Mayıs 1910 tarihidir. Kendisi bu oturumda, Şefik El Müeyyid Bey'in Manastır ve İstanbul'da yayımlanan ve yazı kadrosunda iki mebusun da bulunduğu gazetede kendisine bazı iftiralarda bulunulduğuna dair beyanatı münasebetiyle görüş bildirmiştir. Şefik El Müeyyid Bey söz konusu beyanatında, iki gazetenin kendisini baskıcı bir idare savunuculuğu, hafiyelik, jurnalcilik ile itham ve divan-ı harbe vermekle tehdit ettiklerini belirtmiştir. Bu noktada Şefik El Müeyyid Bey, hiçbir kimsenin söylediğinden veya yazdığından dolayı mahkemeye sevk edilmesine taraftar olmadığını,³⁹ asıl bu gibi iftiralarda bulunanların divan-ı harbe gönderilmesi gerektiğini çünkü onların meşrutiyetin esasına itiraz ettiklerini belirtmiştir.⁴⁰

Şefik El Müeyyid Bey'in bu ifadelerinden sonra söz alan Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi ise, meşrutiyet sisteminin en önemli gereklerinden birinin herkesin ifade özgürlüğüne sahip olabilmesi olduğunu vurgulayarak, Meclisi Mebusan'da istibdat taraftarının da, meşrutiyet taraftarının da, anarşistin de, sosyalistin de söz söyleyebilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu noktada Abdülhamit devrinin medholunduğu gerekçesiyle birine hakaret etmeye kimsenin hakkı olmadığını, nasıl ki bir mebusun söylemeye hakkı olduğu gibi bir gazetecinin aynı şekilde ifade özgürlüğü ile söz söylemeye hakkı olduğunu belirtmiştir. Konuşmasının devamında Varteks Efendi'nin ayrıca şu dikkat çekici ifadelerle yer verdiği görülmüştür:

³⁷Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 79, 12 Mayıs 1325, s. 657.

³⁸Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 79, 12 Mayıs 1325, s. 661.

³⁹Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 2, İnikat: 85, 26 Nisan 1326, s. 8-9.

⁴⁰Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 2, İnikat: 85, 26 Nisan 1326, s. 10.

“*Neyyir-i Hakikat* ve *Tanin* gazeteleri, güya kendisinin istibdat taraftarı ve bundan dolayı da divan-ı harbe sevki lazım olduğunu söylemişler ise Şefik El Müeyyid Bey buna asla esef etmemeli. Şefik El Müeyyid Bey hukukunu müdafaa için burada söz söylemeye serbesttir ve kendisi istibdat taraftarı olup olmadığını zaten söyledi ve söylemekte hürdür. Fakat Şefik El Müeyyid Bey de, gazetecilere kendisinin malik olduğu o hakkı versin. Eğer gazeteciler kendi aleyhine bir şey yazmışlarsa, onlar hakkında dava etsin. Eğer hükümet, bu gazetelerin neşriyatına kulak asarak kendisini divan-ı harbe sevk etseydi, o vakit burada söylemeye hakkı olurdu. Fakat öyle bir şey olmadı. Hatta geçen sene de ben söyledim. Beni divan-ı harbe çağırıydılar ben onlara da hissiyatımı söyledim. Ben bir şey ararım ki beni söyletsinler. Sizi de divan-ı harbe davet ederlerse, fikrinizin ne olduğunu söylersiniz. O vakit sizin ne kadar halis fikirde olduğunuz anlaşılır, hem de bir şey olmaz ve onu yazan gazetecilerin müfteri, yalancı oldukları meydana çıkar.”⁴¹

Kendisinin bu ifadelerinden açıkça anlaşılacağı gibi Ohannes Varteks Efendi, gazetecilerin istediği gibi her şeyi, hür bir şekilde söyleyebilmeleri gerektiğini savunmaktadır.

Bundan sonraki süreçte Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi'nin basın özgürlüğü konusunda görüş bildirdiği otumlardan biri de Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'na Ek Kanun Tasarısının görüşüldüğü 18 Haziran 1914 tarihli Meclis gündemine getirilen bu kanun tasarısı, basınla ilgili suçların muhakeme usulüne ait, bunlarla ilgili davaların icra usulüne ait bir kanundu. Bu kanun ile basın suçlarına ait davaların görülmesi ve karara bağlanması, itiraz, istinaf ve temyiz müddetlerinin kısaltılması, basın suçları ile ilgili davaların diğer davalara tercihen ve acilen görülmesi amaçlanmaktaydı. Bu kanun, ülkenin güvenliğini tehlikeye sokacak yayınlarda bulunduğu zaman mahkemelerinin süratle görülmesini hedeflemekteydi.⁴²

⁴¹Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 2, İnikat: 85, 26 Nisan 1326, s. 11-12.

⁴²Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330, s. 362; Adı geçen kanun tasarısı şu maddeleri içermekteydi: Madde 1: Matbuata bağlı suçlar Usul-ü Muhakeme-i Cezaiyye'nin umumi ahkâmı dairesinde ve aşağıdaki surette görülür. Madde 2: Hâkim iddianamesinde suçun mahiyetini ve hangi kanun maddesine dayandığını açık olarak tayin edecektir. Madde 3: Suç adiyen zemm ü kadhi (yergi ve sövme) içerdiği takdirde hâkim, doğrudan doğruya mahkemeye tevdi işlemine gidecektir. Madde 4: Bidayet mahkemesi iddianameyi aldığı tarihten itibaren nihayet üç gün zarfında zanlıyı mahkemeye davet ve sair esaslara tercihan muhakemeyi görecektir. Madde 5: Hâkim,

Adı geçen kanun tasarısı Meclis gündemine alındığında görüş bildiren mebuslardan biri Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi olmuştur. Bu çerçevede kendisi, basın son derece baskı altına alınmış olduğunu, bütün kötülüklerin sebebinin basın olarak görüldüğünü ve buna karşı hiçbir başka sebep aranmadan tek suçluyu basını görerek “vur abalıya” diye bütün sorumluluğun basına yüklendiğini belirtmiştir. Konuşmasının devamında hatayı kendilerinde görmediklerini, basın açıkça söylediği için daima ona hücum edildiğini, basına yönelik ne kadar baskı düşünülüyorsa onları uygulamada Meclis’te bir hareket gördüğünü belirten Ohannes Varteks Efendi, yaşanan bu gelişmelere yönelik eleştirilerini ortaya koymuştur.

Ardından Meclis gündemine getirilen adı geçen kanun tasarısının, basının ülke güvenliğini tehlikeye düşürecek yayında bulunduğu zaman muhakemelerinin süratle görülmesi lüzumunu amaçladığını vurgulayan Ohannes Varteks Efendi, hâlbuki bir gazetede güvenliği tehdit edecek bir makale yayımlandığı anda o gazetenin derhal kapatıldığını ve sahibinin tutuklandığını belirtmiştir. Bütün bunlardan dolayı da zaten basın üzerinde birçok baskı olduğunu savunan Varteks Efendi, teklif edilen kanun tasarısını “o zincir üzerine bir halka daha takmak” şeklinde değerlendirerek eleştirilerini sunmuştur. Ohannes Varteks Efendi’nin konuşmasının devamında ayrıca şu ifadelerle yer vermesi dikkat çekmiştir:

“Eğer tazyik yoksa söyleyiniz, bu kanunu matbuatın menfaati için mi, yoksa hükümetin menfaatini düşünerek mi yaptınız? Ben

iddianame tarihinden itibaren derhal ve nihayet yirmi dört saat zarfında zanlıyı huzuruna çağırma ve kanuni engeli bulunmadıkça nihayet bir hafta zarfında tahkikat ikmal edilerek işi karara bağlamaya mecburdur. Madde 6: Söz konusu mesele heyet-i ithamiyyeye gönderilmesi gerektiği takdirde, hâkim tahkikat evrakını derhal istinaf hâkimine gönderecek ve istinaf hâkimi dahi yirmi dört saat zarfında heyet-i ithamiyyeye tevdi edecek ve heyet-i ithamiyye de kırk sekiz saat zarfında karar mazbatasını tanzim ve ita eyleyecektir. Madde 7: Mahkemeler hükmün bildirilme tarihinden itibaren, nihayet beş gün zarfında ilamı tanzim ve itaya mecburdur. Madde 8: Matbuat suçları ile ilgili olarak verilen hükümler aleyhine itiraz müddeti, tarihi tebliğ tarihinden ve istinaf ve temyiz müddetleri, kararın alındığı günden itibaren taraflar için üçer günden ibarettir. Madde 9: İstinaf ve temyizde dava gerçekleştiğinde hâkimler, dava evrakını kendilerine tebliğ olduğu tarihten nihayet kırk sekiz saat zarfında ilgili mahkemeye göndermeye mecburdur. Madde 10: İstinaf ve temyiz mahkemeleri, üçüncü madde gereğince davayı acilen görecek ve karara bağlayacak ve altıncı maddede yazılı müddet zarfında ilamını verecektir. Madde 11: Bu kanun hükümlerine uymayan hâkim ve mahkemelere vazifelerini ifa etmemiş nazariyle bakılarak, haklarında Ceza Kanunu’nun 102. maddesi uygulanacaktır. Madde 12: İşbu kanunun icra-yı ahkâmına Adliye Nazırı memurdur. İçeriği belirtilen bu esasları barındıran ve 18 Haziran 1914 tarihinde Meclis gündemine alınan söz konusu kanun tasarısı, Meclis’te yapılan oylama sonucunda, maddenin biri tetkik edilmek şartıyla ilgili encümenine gönderilmek üzere kabul edilmiştir ki bu durum mebusların basın suçlarının acilen görülmesi konusuna dair görüşlerini ortaya koymaktadır. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330, ss. 367-374.

altı senedir bu Meclisi Mebusan'dayım, hükümet hiçbir vakit matbuatın lehinde kanun yapıp getirmemiştir. Daima onu tazyik edecek, daima onun hürriyetini kısıtlayacak, hiç söz söyletmemeye mecbur edecek kanunlar vazetmiştir. Eğer siz bu kanunu matbuatın lehine olarak getiriyorsanız bendeniz teşekkür ederim. Bizim matbuatımız kendi lehine olarak böyle bir kanunu istemez, aleyhinde ise yine istemez.”⁴³

Varteks Efendi'nin Meclis gündemine yansıyan bu görüşlerinden de açıkça anlaşıldığı üzere, kendisi, basın suçlarının hızla görülmesini amaçlayan söz konusu kanun tasarısını, basın üzerinde mevcut olan baskıya yenilerinin eklenmesi şeklinde değerlendirerek eleştirmiştir.

Konuyla ilgili olarak Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi ise, basın özgürlüğünün suiistimalinin bir memleket için büyük zararlar doğuracağını, diğer taraftan basın özgürlüğünün hürriyet ve meşrutiyetin esası olduğunu, basın özgürlüğü olmayan bir memlekette meşrutiyetin de olmayacağını beyan etmiştir. Bundan dolayı da hükümetin bu hususta ılımlı bir yol takip etmesi gerektiğini savunmuştur. Konuşmasının devamında, hükümetin basının suiistimalini engellemek için zaten birçok ihtiyat tedbirleri almış olduğunu, buldukları süreçte basının idare-i örfiyyeye tabi olduğunu, yirmi dört saat zarfında gazetelerin kapatılıp, gazetecilerin hapse mahkûm edilebildiğini vurgulayan Emanuel Emanuelidi Efendi, basın üzerinde bunca ihtiyati tedbirler varken bundan fazla ne istenebileceğini sormuştur. Ayrıca kendisinin basın üzerindeki mevcut ihtiyati tedbirler kaldırılmadıkça adli tedbirlerin artırılmaması gerektiğini özellikle savunduğu görülmüştür.⁴⁴

Meclis'in bu oturumda Ohannes Varteks Efendi, yine aynı kanun tasarısının 4. maddesi görüşülürken fikirlerini dermeyan etmiştir. Bu noktada adı geçen kanun tasarısının 4. maddesi “Hâkim iddianame tarihinden itibaren derhal ve nihayet yirmi dört saat zarfında zanlıyı huzuruna çağırma ve kanuni engeli bulunmadıkça nihayet bir hafta zarfında tahkikat ikmal edilerek işi karara bağlamaya mecburdur” hükmünü içermekteydi. Bu madde ile ilgili olarak Ohannes Varteks Efendi, küçük suçlarla ilgili meselelerde zanlının tutuklanabildiğini hatırlatmış ardından basına ait bu gibi suçlardan dolayı

⁴³Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İctima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330, s. 363.

⁴⁴Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İctima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330, s. 364.

zanlının tutuklanmaması gerektiğini savunarak, bu maddeye “zanlının tutuklanmaması” kaydının konulmasını teklif etmiştir.⁴⁵

Yine aynı kanun tasarısının 7. maddesi “Matbuat suçları ile ilgili olarak verilen hükümler aleyhine itiraz müddeti, tebliğ tarihinden; istinaf ve temyiz müddetleri, kararın alındığı günden itibaren taraflar için üçer günden ibarettir” hükmünü içermekteydi. Bu madde görüşülürken de söz alan Ohannes Varteks Efendi, adı geçen kanunun aleyhine ne kadar söz söylendi ise de Meclis’te süratle görüşülmeye karar verildiğini, asayiş temin etmek için bu sürate gerek görüldüğü üzerinde durmuştur. Ardından “bir gazetenin yazdığı makaleden dolayı bir gün, iki gün, beş gün içinde asayiş ihlal olunabilir mi” sorusunu yönelterek, basın için kısıtlamalar getireceğine inandığı kanuna yönelik eleştirilerini ortaya koymuştur.

Ayrıca yine aynı madde görüşülürken basın yüzünden çok zarar görüldüğünün söylendiğini, ancak her şeyi basına yüklemenin doğru olmadığını belirten Varteks Efendi, konuşmasının devamında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Şimdi matbuat yüzünden çok zararlar gördük diyorlar, bu doğrudur. Fakat mebuslarımız da buna sebebiyet vermedi mi? Meşrutiyet’in ilk senelerinde herkes kendi bildiğine gidiyordu. Meşrutiyet’in ilk senelerinde hepsi bir deli gibi yürüyordu. Hiç kimse yolunu bilmiyordu. Meclisi Mebusan da hakeza! Şimdi bu Meclis, ne için evvelki Mebusan gibi bağırıp çağırıyor? Ne için evvelki Meclisler gibi hareket etmiyoruz? Çünkü biz de uslandık. Matbuat da uslandı. Şimdi Meclisi Mebusan’ın dört senede yaptıkları için bir kayıt yaptınız mı ki, matbuat için yapıyorsunuz? Efendiler, yalnız bizim Osmanlıların kabahatini matbuatın boynuna yükletmeyelim. Bendeniz de matbuatın içinde kendi vazifesine layık olmayan adamlar olduğunu görüyorum. Aynı zamanda kendi vazifesine çok layık, çok dirayetli olanları da var.”⁴⁶

Kendisinin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Varteks Efendi, bütün kötülüklerin sebebinin hiçbir başka suçlu aranmadan basının görüldüğünü düşünmekte ve bu fikre itiraz etmektedir. Ayrıca kendisi, Meclis’te basını baskı altına almaya yönelik eğilim olduğunu düşünmekte ve söz konusu bu durumu da eleştirmektedir. Bu noktada kabulü teklif olunan basın suçlarının

⁴⁵Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İctima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330, s. 369.

⁴⁶Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İctima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330, s. 371.

mahkemelerinin görülmesinin hızlandırılmasını amaçlayan söz konusu kanun tasarını, basını baskı altına almak için hazırlanan diğer bir kısıtlayıcı girişim olarak değerlendirmekte ve bu konudaki hükümetin girişimlerini eleştirmektedir.

Sonuç

Kamuoyu oluşturmada önemli rolü olan basın özgürlüğünün Osmanlı Devleti'ndeki görünümü değerlendirildiğinde, özellikle 1860'lı yıllardan itibaren gazetelerde hükümete yönelik olarak yer almaya başlayan eleştiriler nedeniyle, yapılan bir takım düzenlemelerle basının kontrol altına alınmaya çalışıldığı görülmüştür. İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden bu süreç, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yeni bir döneme girmiştir. Meşrutiyet'in ilanının yarattığı özgürlük havası içinde devlet bünyesinde yer alan her bir grubun kendi ideolojik fikirlerinin savunuculuğuna yönelik giriştiği basın faaliyetleri neticesinde yaşanan olaylar, hükümetin basın alanında bir takım hukuki düzenlemelere gitmesine neden olmuştur. Basın kanunu yürürlüğe girmekle beraber, 31 Mart Vakası'ndan sonra basına getirilen sansür uygulamaları devam etmiş, 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin yönetime hâkim olmasıyla, basın üzerindeki baskının arttığı görülmüştür. Bu çerçevede özellikle devlet politikalarının basın yoluyla eleştirilmesinden duyulan rahatsızlık nedeniyle birçok gazete kapatılmış, bazı gazeteciler de hapse mahkûm edilmiştir. Bu politikardan İttihat ve Terakki'nin kendi basın organlarından, azınlık basın ve sol basına kadar birçok yaygın organı etkilenmiştir. Ülkede yaşanan bu olaylar ve özellikle İttihat ve Terakki tarafından basına yönelik takip edilen politikalar, eleştirilere neden olmuş ve bu eleştirilerin Meclis gündemine de yansıdığı görülmüştür. Bu konuda dikkat çekici açıklamalar ve eleştiriler sunan bir mebus da Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi olmuştur.

Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi, Meclis'in çeşitli oturumlarında basın özgürlüğü konusunda bildirdiği görüşlerle çarpıcı açıklamalarda bulunmuştur. Kendisinin sunduğu bu açıklamalar, basın alanında yaşanan olaylara karşı sosyalist bir mebusun perspektifini yansıtmaya açısından önemlidir. Bu noktada kendisinin, daha Meşrutiyet'in ilk yıllarında Meclis gündemine alınan Matbuat Kanunu Tasarısını ve sonraki aşamada basın alanında yapılmaya çalışılan hukuki düzenlemeleri, kısıtlayıcı bularak eleştirdiği görülmüştür. Bu çerçevede kendisinin özellikle Matbuat Kanunu Tasarısının, “gazetelerin içeriğinden dolayı gazete dağıtıcılarının cezalandırılabilmesi”, “hükümetçe gerekli görüldüğü zaman mahkemesi sonuçlanmadan bir gazetenin kapatılabilmesi” gibi esaslarını kısıtlayıcı

bularak eleştirdiği görülmüştür. Bütün bunlarla birlikte kendisinin basın suçlarının muhakeme usulüne ait olan ve basın suçlarına ait davaların görülmesi ve karara bağlanması süreçlerini kısaltan kanuna yönelik olarak da sert eleştiriler sunduğu görülmüştür. Bu çerçevede Varteks Efendi, zaten basın üzerinde birçok tazyik olduğunu belirterek adı geçen kanun tasarısını “bu zincir üzerine bir halka daha takmak” şeklinde değerlendirmiştir. Bu noktada Varteks Efendi, hükümetin basına yönelik olarak daima baskıcı düzenlemeler yaptığını savunmuş, hükümetin bu politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir.

Bunlardan ayrı olarak Varteks Efendi'nin, basın özgürlüğü kavramını meşrutiyet sisteminin en önemli gereklerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu noktada meşrutiyet sisteminin en önemli özelliklerinden birinin fikir özgürlüğü olduğu noktasından hareketle, gazetecilerin de istediği gibi her şeyi, hür bir şekilde söyleyebilmeleri gerektiğini savunması dikkat çekmiştir. Özellikle konuşmalarında yer verdiği “ben bir şey ararım ki beni söylesinler” ifadeleri her konunun konuşmakla aydınlanabileceğini, çözülebileceğini savunduğunu açıkça ortaya koyacak niteliktedir. Varteks Efendi'nin Meclis'e yansıyan basın özgürlüğü konusundaki bu görüşleri değerlendirildiğinde ve eleştirilerini ve önerilerini sunduğu temel noktalar esas alındığında, kendisinin, daha adil ve özgürlükçü bir toplum düzeni sağlayacak bir yapının yaratılmasını hedefleyen bir anlayışla salt bir basın özgürlüğünü savunduğu söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO, 3539-265418-0, 12.04.1327.

BEO, 3543-265714-0, 16.04.1327.

BEO, 3763-282179-001, 4.06.1328.

BEO,3763-282179-002, 04.06.1328.

BEO, 3763-282179-003, 04.06.1328.

BEO, 3763-282179-004, 04.06.1328.

BEO, 3763-282179-006, 04.06.1328.

BEO, 3859-289359-0, 19.02.1329.

BEO, 3863-289680-1, 28.02.1329.

- BEO, 3881-291010, 13.04.1329.
BEO, 3844-288287-001, 11.01.1329.
DH.EUM.KDL., 12-4-001, 24.03.1329.
DH. EUM. KADL, 21-76-001, 15.12.1328.
DH. EUM. KADL., 21-76-002, 15.12.1328.
DH.ŞFR., 413-27-0, 03.03.1325.
İ. HB., 73-26-002, 11.01.1329.
İ. HB., 73-26-003, 11.01.1329.
İ. HB., 73-26-004, 11.01.1329.
İ.HB., 84-1-001, 12.04.1329.
İ.HB., 84-1-002, 12.04.1329.
İ.HB., 84-1-003, 12.04.1329.

Resmi Kaynaklar

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi

- Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 74, 5 Mayıs 1325.
Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 75, 6 Mayıs 1325.
Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, İnikat: 79, 12 Mayıs 1325.
Devre: 1, Cilt: 5, İçtima Senesi: 2, İnikat: 85, 26 Nisan 1326.
Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, İnikat: 17, 5 Haziran 1330.

Düsturlar

- Düstur, Tertib-i Sani, Cilt 1, 24 Cemaziyelahir 1326- 27 Şevval 1327 (10 Temmuz 1324- 29 Teşrinievvel 1325), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329.

Kaynak Eser ve İncelemeler

- Aydeniz, H., "Tarihsel ve Literal Açıdan Yerel Gazetecilik", Türkiye'de Yerel Basın, Ed. Prof. Dr. Suat Sezgin, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 1-27.
Ceylan, A., "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukuki Düzen (1839-1876)", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sayı 1, 2006 (Bahar), ss. 139-155.
Çakır, H., Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri, Azınlık Basını, Türkçe Basın, Dış Basın, Siyasal Kitabevi, Ankara 2002.
Çığ, Ü., "19. Yüzyılda Osmanlı'da Gazetecilik Hareketleri: Takvim-i Vekayi'den Vilayet ve Özel Girişim Gazetelerine", Türkiye'de Yerel Basın, Ed. Prof. Dr. Suat

Sezgin, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 29-75.

İnuğur, M. N., Basın ve Yayın Tarihi, Der Yayınları, İstanbul 2005.

Karagöz Kızılca, G., “Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, İlef Dergisi, 3/1 (2016), ss. 71-90.

Kösedağ, M. S., “Türk Basın Kanununda Yapılan Değişikliklerin Yazılı Basında Temsili”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, Sayı 43, Nisan 2016, ss. 2023-2051.

Koloğlu, O., Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Koloğlu, O., Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.

Öymen, O., Bir Propaganda Silahı Olarak Basın, Dünyada ve Türkiye’de Sansür, Baskı ve Yönlendirme, 2. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014.

Şapolyo, E. B., Türk Gazeteciliği Tarihi, Her Yönüyle Basın, Güven Matbaası, Ankara 1969.

Tunaya, T. Z., Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, Cilt 3, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Yazıcı, N., Takvim-i Vekayi “Belgeler”, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983.

POLİS MECMUASI (1913-1928) YAZILARINA GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE POLİS TEŞKİLATI

POLICE ORGANIZATION IN THE OTTOMAN STATE OF THE POLICE MECMUASI ACCORDING TO THE ARTICLES OF 1913-1928

Cüneyt AKDENİZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24.07.2020

Kabul: 18.02.2021

Article Info

Received: July 24, 2020

Accepted: February 18, 2021

Özet

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde polis teşkilatının tarihsel gelişimi ve değişimi hakkında önemli bilgiler içeren polis mecmuası yazıları ele alınacaktır. 1913 tarihinden itibaren kaleme alınan mecmua Osmanlı polisi hakkında şimdiye kadar fark edilmemiş orijinal bilgileri vermesi bakımından önemlidir. Emniyet teşkilatının yüz yıl öncesini satırlarına taşıyan mecmua, polis tarihi hakkında önemli detaylar vermiştir. Günümüz emniyet teşkilatının, ilk süreli yayını olan polis mecmuası, yayınsal hayatı boyunca siyasi meselelerden kendisini uzak tutmaya gayret göstermiştir. Polis mecmuası, içerdiği bilgi ve birikimleri polisliğin bütün incelik ve uygulamalarını sade ve anlaşılır bir dil kullanarak, örneklemeler yoluyla aktarmayı hedef edinmiştir. Polis mecmuası 1913 yılından günümüze kadar yayınsal hayatını aralıksız sürdürebilen nadir süreli yayımlardan biridir. Emniyet teşkilatının ilk süreli yayını adını alan polis mecmuası, çıkarılış amacını daha ilk sayısında belirtmiştir. "Polisin tenvir-i efkârına ve mesleğin terakkisine hadim olmak". Polisi yayımlarının merkezine koyan mecmua, polislik dışında kalan konuları yayımlarına taşımamaya gayret etmiştir. Yayımlanan yazıların ve mecmuada hedeflenen çalışmaların emniyet teşkilatının günümüzde ulaştığı seviyeye katkı sağladığı muhakkaktır.

Anahtar Kelimeler: Kanun, Polis, Suç, Polis Mecmuası, Osmanlı, İstanbul

Abstract

In this article, documents written on police magazine articles containing important information about the historical development and change of the police

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
cuneytakdeniz@hotmail.com.

force in the Ottoman State will be discussed. The magazine, which was written since 1913, is important in terms of providing original information about the foundation date of the Ottoman police, which has not been realized until now. The magazine, which carried a hundred years ago to the lines of the police force, gave important details about the history of the police. Police magazines, which is the first periodical publication of today's law enforcement agency, has tried to keep itself away from political issues during its publishing life. The police magazine aims to convey all the subtleties and practices of policing through sampling, using a plain and understandable language. Police magazine is one of the rare periodicals that can continue its publishing life from 1913 until today. The police magazine, which was named as the first periodical of the police organization, stated its purpose of issue in its first issue. "To be an eunuch of the police and the profession of the profession". Putting the police at the center of their publications, the mecmua tried not to move the issues other than the police to their publications. It is certain that the published articles and the activities targeted in the magazine contribute to the level that the police force has reached today.

Keywords: Law, Police, Crime, Police Magazine, Otoman, İstanbul

Giriş

Devletlerin en temel görevlerinden birini ifa eden polislik kurumu, zaman içinde yapısal değişikliklere uğrasa bile, aslında devlet olgusu kadar eskidir. Devlet ve güvenlik ihtiyacı birbiriyle doğru orantılıdır.¹ Devlet, insanların bir arada ve de toplu halde güvenli bir biçimde yaşama ihtiyacından doğmuştur.²

Dünya tarihi itibarıyla adından sıkça söz ettiren Türkler, tarih sahnesine çıkışından itibaren konargöçer gibi zor bir hayat tarzı benimsemiştir. Hüküm sürdüğü coğrafyalarda hayat sahasını bulabilme adına çok çetin mücadelelere girmiş, bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Yaşam alanı buldukları coğrafyalarda hayatta kalabilmek, kuşkusuz ki güvenliği en üst seviyelerde tutmakla mümkün olabilirdi.³

Dış güvenliğin teşkilatlanmasında çoğu zaman başarılı olan Türkler; iç güvenliğini de önemsemiş ve bunun için bir takım görevlendirmeler yapmış, güvenliğini çeşitli görevliler eliyle sağlamıştır. Çalışmamızda geniş

¹ Kasım Tatlıoğlu, "Türk Polis Teşkilâtı'nın Yapılanması ve Tarihten Günümüze Üstlendiği Misyon ve Sorumluluk Üzerine Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme", *Tarihte Türk Polis Teşkilâtı Sempozyumu*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2013., s.91.

² Derviş Okçabol, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilatı Tarihçesi*, Polis Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1940, s.210.

³ A.Nihat Dündar, "Emniyet Teşkilatının Kuruluş ve Gelişmesini Sağlayanlar", *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı 10, Ankara, 2010, s.17.

ayrıntılarla bahis edeceğimiz bu görevliler, temel olarak toplumun barış ve huzurundan sorumlu olan kişilerdi.

Basit bir döngüsel bağlamla bakıldığında güvenlik olgusu kendi ihtiyacından doğmuştur ve ilk insanın ortaya çıkışından itibaren toplumların en temel dinamikleri arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde iç güvenliğin temini dönem dönem farklı isimler eliyle gerçekleştirilse de 1845 yılında çıkarılan nizamnameyle “polis” tabiri ilk kez kullanılmaya başlanmış ve devletin emniyeti ve iç güvenliği artık polis teşkilatıyla sağlanmaya başlanmıştır.⁴ Yeni kurulan polis teşkilatının Batıdaki örnekleri gibi profesyonel bir teşkilat haline gelmesi için çalışmalar yapılmış; bunun için dünyanın farklı yerlerinde düzenlenen güvenlik konferanslarına katılımlar sağlanmıştır. İç güvenlikte polis teşkilatını geçmişteki örneklerinden farklı hale getirmek için çeşitli nizamnameler çıkartılmış ve bu nizamnamelerin eksiksiz ve tam olarak uygulanması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalardan biri de resmi ve süreli olmak kaydıyla bir mecmua çıkarılması kararı olmuştur. Çıkarılan bu yeni resmi yayın Polis Mecmuası adını almıştır. 1913 yılı itibariyle daha işlevsel ve daha profesyonel polisler yetiştirebilme parolasıyla yayın hayatına başlamış olan polis mecmuası çalışmamızın ana başlığı ve konusu olacaktır.

Mecmua ilk sayılarını çıkarmaya başladığı 1913 yılı ve sonrası için resmi ve aynı zamanda polisiye bir yayın organı olma özelliğini göstermektedir. Kurumun kendi meslek üyelerine, kendi diliyle seslenmesinin bir örneğidir. Derginin amacı çıktığı ilk sayıdan itibaren “Polisin tenvir-i efkârına ve mesleğin terakkisine hadim olmak” olarak belirtilmiştir.⁵

Mecmuada yer alan yazı kataloguna baktığımızda katil cinayetleri, cinayetle uğraşma yöntemleri, vukuat-ı zabıta başlığı altındaki aktüel cinayet hikâyeleri, zabıta-i fenniye başlığı adı altında olay yeri incelenen teknikleri, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne bağlı polis şubeleri, yeni kurulan polis teşkilatının batıdan aldığı tekniklerin suçlarla mücadelede ne kadar verim sağlayıp sağlayamadığı, dönemin sosyal şartları, polisin görevleri, polis meslek bilgisi, ceraimler, işlenen suç çeşitleri, polis köpeklerinin kurum hizmetinde kullanılması, ünlü sabıkalı ve hırsızların resimleri, suç türlerine dair yazılar, Avrupa polis teşkilatlarının çalışmaları gibi geniş ve de süreli bir yazı katalogu bulunmaktadır.

⁴ Fethullah Eraslan ve İsmail Metin, *Türk Polis Tarihi*, EGM Yayınları, Ankara, 1984. s. 21.

⁵ Polis Mecmuası, 1 Temmuz 1329 (1913), Sayı.1, s.1.

Çalışmamızın ana konusu olan Polis Mecmuası, sadece mesleki bilgi birikim ve tecrübelerine yer vermemiştir. Bizlere daha kapsamlı yazılar ve durumlardan bahsetmiştir. Derginin bu alanda ülkemizdeki ilk teori ve polisiye hikâyeler anlatan resmi bir mecmua olması kendisini daha da önemi bir yayın haline getirmektedir. Polis Mecmuası, Emniyet Teşkilatının polisine hitap ettiği ilk süreli yayın olması hasebiyle gerek iç güvenliğimizin tarihçesi ve gerekse emniyet teşkilatının tarihsel gelişim evreleri hakkında ilk ve de en kapsamlı veriler olması açısından bizler için büyük bir önem arz etmektedir.

I. Polis Mecmuası'nın Tarihçesi

Emniyet müdürlükleri biçiminde yapılandırılan emniyet teşkilatının 1911 yılına kadar herhangi bir mesleki yayını olmadı. Uzun yıllar devam eden iletişim eksikliği 1911 yılı itibariyle zamanın İstanbul Emniyet Müdürü Mazhar Bey'in girişimleri sonucunda "Polis" adıyla dört sayfadan oluşan bir gazete yayınlanmaya başlanarak giderilmiştir.⁶ Bu gazete, 1911-1913 yılları arasında 30-35 nüsha kadar yayınlanabildi.⁷ Polis gazetesinin kapanmasından sonra hiç iletişime ara vermeden yayınına son verilen gazetenin yerine 1 Temmuz 1913 tarihinden sonra Polis Mecmuası adıyla on beş günde bir olmak üzere isim değiştirerek günümüze kadar ulaşan dergi yayınlanmaya başlandı.⁸ Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından yayımlanması planlanan Polis Mecmuası'nın yayına hazırlanması için "Polis Mecmuası Müdürlüğü" adı altında bir birim kuruldu. Bir müdür, bir kâtipten oluşan bu birimin ilk müdürlüğünü vekâleten Sadı Bey yürüttü.⁹ Aynı zamanda mümeyyizlik görevinde bulunan Sadı Bey, yüklendiği görevlerin çokluğundan dolayı polis mecmuası müdürlüğü görevinden azlini talep etmesi üzerine yerine Niyazi Bey atandı. Niyazi Bey'den sonra aynı görevi sırasıyla; Zeki Bey ile Florinalı Nazım Bey yürüttüler. Polis Mecmuası, yayın hayatını ülkenin tümüyle işgal edildiği yıllar da dâhil olmak üzere 1924 yılına kadar İstanbul'da sürdürdü.¹⁰ Florinalı Nazım Bey ise, 1916 yılında atandı polis mecmuası müdürlüğü görevini 1930 yılına kadar sürdürme ayrıcalığını yaşadı.¹¹ Bu yıldan sonra yapılan idari değişiklikler sonrası "Polis Mecmuası Müdürlüğü" uygulamasından vazgeçilerek dergi çıkarma görevi yayın ve istatistik işlerini yürütmek üzere kurulan 5. Şube Müdürüne verildi.¹²

⁶ Derviş Okçabol, a.g.e., s.210.

⁷ Okçabol, a.g.e., s. 21.

⁸ Polis Mecmuası, 1 Temmuz 1329 (1913), Sayı 1, s.1-2.

⁹ Polis Mecmuası, 1 Temmuz 1329 (1913), Sayı 1, s. 24.

¹⁰ Okçabol, a.g.e., s. 211.

¹¹ Okçabol, a.g.e., s. 212.

¹² Emniyet Genel Müdürlüğü, *İç Hizmet Bülteni*, S. 1, Ankara, 1975, s.1.

Ocak 1938 tarihine kadar Emniyet Genel Müdürlüğü merkez birimlerince yayımlanan Polis Mecmuası'nın adı 1936 yılında "Polis Dergisi" olarak değiştirildi.¹³ Polis Dergisi olarak adlandırılan ve Emniyet Teşkilatı'nın tek yayın organı olma özelliği taşıyan derginin yayına hazırlama ve yayın görevi 3201 sayılı Emniyet Teşkilatı Kanunu gereğince açılan Polis Enstitüsüne devredildi. Bu tarihi itibarıyla de üç ayda bir yayımlanmaya başlandı. 1 Mart 1943 tarihine kadar Polis Enstitüsünce yayımlanan polis dergisi, bu tarihten sonra tekrar Emniyet Genel Müdürlüğü merkez birimlerince yayınlanmaya başlandı. 1960 yılına kadar sürdürülen yayın bu tarihten sonra kesintiye uğradı.¹⁴ Yaklaşık olarak 15 yıla kadar yayım hayatına ara verilen polis dergisi Emniyet Genel Müdürlüğü'nün idari yapılanmasında meydana gelen değişimlere paralel olarak 15 Ocak 1975 tarihi itibarıyla İç Hizmet Bülteni adı altında yayınlanmaya başladı.¹⁵ 15 Aralık 1984 tarihinden itibaren İdari ve Mali İşler Dairesi Kalemi tarafından yayımlandıktan sonra 20 Aralık 1984 tarihinde alınan genel müdürlük makamı onayıyla Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı tarafından yayımlanmaya başlandı.¹⁶ İçerik ve biçim olarak değişikliğe uğramasına karşılık, günün ihtiyacına cevap veremez hale gelen İç Hizmet bülteninin o günden sonra Polis Dergisi boyutuyla yapılandırılması gündeme geldi. Bunun üzerine Genel Müdürlük Makamının 29 Aralık 1994 tarih ve 63 sayılı onayıyla Ocak 1995 tarihinden itibaren Polis Dergisi olarak Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi tarafından yayımlanmaya başlandı.¹⁷ Bu tarihi itibarıyla adı değiştirilerek yayınlanmaya devam edilen Polis Dergisi zamana ve ihtiyaca bağlı olarak şekil ve içerik değişikliğine uğrayarak günümüzdeki şeklini almış, teşkilatına, kamu kurum ve kuruluşları ile üniversite ve yüksekokullara dağıtılan Polis Dergisi okuyucusunun beğenisini kazanma başarısını göstermiştir.

II. Osmanlı Devleti'nde Polis Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde halk, yönetimin felsefesi olarak ve dini referans olarak, bir emanet olarak kabul edilmiş ve bu nedenle de halkın can, mal ve yol güvenliğine büyük önem verilmiştir. Devlet korumayı ve güvenliği sağlamayı temel görevi saymıştır. Osmanlı Devleti'nde güvenlik ve polis kavramları, zabıta, asayiş ve emniyet terimleri ile ifade edilmiştir.¹⁸

¹³ E.G.M., s. 26.

¹⁴ E.G.M., s. 27.

¹⁵ E.G.M., s. 87.

¹⁶ Genel Müdürlük Makamının 26.12.1994 Tarih ve 63 Sayılı Oluru.

¹⁷ Eyüp Şahin, "Polis Dergisinin Tarihçesi" *Polis Dergisi*, Ankara, 2001.

¹⁸ Eraslan, Metin, a.g.e., s.79.

Osmanlı Devlet'inin kuruluş yıllarında ülke küçük olduğundan idari teşkilat da basit bir biçimde yapılandırılmıştır. Osman Bey zamanında atanan kadılar yargısal görevlerinin yanında idari görevleri de yürütüyorlardı. Osman Bey Karacahisar'ı ele geçirdiği zaman, semtin yönetimini oğlu Orhan Bey'e vermiş ve onun yanına arkadaşı olan Gündüz Alp'i de subaşı olarak tayin etmiştir. Bu kişi bugünkü anlamda ilk polis amiridir. Dönemin komutanlarından Evrenos Bey, Timurtaş Bey, Koca Bey ve Ayna Bey aynı zamanda Subaşı payesine sahip olmuşlardır.¹⁹

İstanbul'un fethinden sonra, gerek Anadolu'dan İstanbul'a yapılan büyük göçler, gerekse İstanbul'un başkent olmasından ötürü şehrin nüfusunda büyük artışlar gözlemlenmiştir. Bu durum ister istemez ortaya önemli bir güvenlik sorunu çıkarmıştır. Güvenlik sorununu çözmek için şehir içinde yeni düzenlemeler yapılmış, İstanbul beş güvenlik bölgesine ayrılmıştır. Buna göre; İstanbul'un Topkapı Sarayı çevresi dışındaki yerler, yeniçeri ağasının, Saray dışı sayılan Ayasofya, Hoca paşa, Ahırkapı tarafları, cebeci başının, Kasımpaşa ile Galata civarı, kaptan paşanın, Tophane tarafları, Beyoğlu semtleri, topçu başının, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Kadıköy, Adalar ve Ayastefanos, bostancıbaşının idaresine bırakılmıştır.²⁰

Yeniçeri teşkilatının kurulması ile birlikte askeri görevlerinin yanında emniyet işleri yeniçeriler tarafından yerine getirilmiştir. Kendi içinde idarî ve adlî sahada özerk bir yapıya sahip bulunan Yeniçeri Ocağı yeniçeri ağası tarafından idare edilmekteydi ve ocak içindeki her türlü yaptırım gücü onun başkanlığındaki yetkili kurulun (ağa divanı) elinde toplanmıştı.²¹ Bu anlamda yeniçerilerin kovuşturma ve gereğinde cezalandırma işlemleri de ancak yeniçeri ağasının emriyle yerine getirilir, padişah dâhil sivil iktidarın müdahalesi ancak ağa vasıtasıyla icra edilirdi. Bu devirde yeniçeri ağası yeniçeri askerinin komutanı ve başkentini asayişini sağlayan kişiydi.²²

Yeniçeri Ocağı'nın bünyesindeki gelişmeler doğrultusunda teşkilât ve yönetimi de çeşitli değişikliklere uğramış, zamanla tekemmül etmiştir. Kanuni devrinde yeniçerilerin yasakçı ve korucu adı altında Anadolu'nun her tarafına yerleştirilmeye başlanması zamanla önemli sonuçlar veren bir uygulama halini almıştır. Buralardaki yeniçeriler çeşitli sebeplerle kalıcı

¹⁹ Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1947, s.29-30.

²⁰ Remzi Fındıklı, "Osmanlı Devletinde Güvenlik ve Polis," *Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt 6, Ankara, 1999, s.296.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I*, T.T.K Basım Evi, Ankara 1988, s.397.

²² Bülent Akkaya, "Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbelere," *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı 8, Ankara, 2013, s.62.

duruma gelmiş, vilâyetlerde güvenlik giderek tımarlılardan alınıp ocaklıya havale edilmiştir.²³

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra, İstanbul'da Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli ve polisiye hizmetleri de yapmak üzere yeni bir askeri teşkilat kurulmuş ve Seraskerler tarafından komuta edilmiştir. Seraskerler zamanla görev ve yetki alanlarını artırmanın yanı sıra, iç güvenliğin sağlanmasında Yeniçeri Ağasının yetkilerine de sahip olmuştur.²⁴

19. yüzyılda Osmanlı Devleti müesseslerinde yoğunlaşan batılılaşma sürecine bağlı olarak yaşadığı değişim iç güvenlik konusunda da kendisini göstermiştir. Özellikle Tanzimat Döneminde, merkez ve taşra teşkilatlarında görülen köklü değişimin de etkisiyle iç güvenlik teşkilatı askeri yapıdan ayrılarak müstakil bir örgütlenme haline getirilmiştir. 1845 yılında yayımlanan polis nizamnamesi polislerin hak, hukuk ve hükümlerinin vizesi olarak bilirse de, Osmanlı Devleti'nde modern anlamda polis teşkilatı ise 1879'da kurulan Zaptiye Nezareti ile ortaya çıkmıştır.²⁵

İlk teşkilât kanunu Polis Nizamı adı altında 17 maddeden ibaret olarak Sultan Abdülmecid zamanında 11 Rebiü'levvel 1261 tarihinde çıkarılmıştır. Bunun miladi karşılığı 20 Mart 1845'tir. Polis kelimesi de resmi lisana ilk defa bu nizamname ile girmiş oluyordu. Bu nizamname 21 Rebiyülevvel 1261'de yani 30 Mart 1845 Pazar günü bir yazı halinde (müzekkere-ı umumiye) İstanbul'da bulunan sefaretlere gönderilmiştir.²⁶

Polis Nizamı'nın çıkarılmasıyla, kolluk işlerinin örgütlenmesi ve yürütülmesi alanında yeniçerilerin kaldırılmasından beri süregelen anarşiyi, başka bir deyişle zabıta işlerinin karışık ve birçok makam ve mercilere tabi olması olgusunu sona erdirmeye yolundaki ilk adım atılmıştır.²⁷

III. Osmanlı Devleti'nin Tesisinden İstanbul'un Fethine Kadar Zabıtamızın İlk Şekli

Kuruluşunda bir uç beyi olarak kurulan Osmanlı Devleti, kısa zamanda fetihlerini artırarak, gerek Anadolu ve gerekse Rumeli'de ülke topraklarını genişletmiş, her fethedilen bölgeye kendi idaresini sağlamak için bir takım görevliler tayin etmiştir. Osmanlı Devleti'nde fethedilen bölgelerdeki otoriteyi ve idareyi sağlamak adına kadı ile birlikte vazifelendirilen bu

²³ Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *T.D.V.İ.A.*, Cilt 43, İstanbul, 2013. s.460.

²⁴ Tatlılıoğlu, a.g.m., s.92.

²⁵ Veysel Bilgiç ve Muhittin Karakaya, "Türk Polis Teşkilatının Tarihi Gelişimi," *Polis Bilimleri Dergisi*, Ankara, 2002, s. 26.

²⁶ Ali Birinci "Türk Emniyet Teşkilatı'nda İlkler" *Polis Bilimleri Dergisi*, Ankara, 1999, s.9.

²⁷ Mesut Gülmez, "Polis Örgütünün ilk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı," *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt. 16, Sayı. 4, İstanbul, 1983, s.4.

görevlilere subaşı adını verilmiştir.²⁸ Subaşılık müessesesinin ehemmiyetine özellikle kuruluş yıllarında daha fazla önem veren Osmanlı Devleti, bir şehri fetih ettikten sonra o bölgeye kadı ile birlikte subaşılar görevlendirirdi. Bu tayinler fethin tescili olarak düşünülürdü. İlk dönem kaynaklarında bu tayinler gerçekleştiikten sonra, “*Tamam memleket fetih olundu*” ibaresini kullanılırdı.²⁹ Osman Gazi Karaca Hisarı fetih ettiği zaman, idaresini Orhan Beye, subaşılık görevini yani zabıta riyasetini de biraderi Gündüz Beye vermiştir.³⁰ Osmanlı Devleti’nde beylik döneminden beri fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının, idareyi temsilen bir subaşının tayini yerleşmiş bir gelenektir.

*Müesses Devlet-i Sultani Osman hâkim ve kadı ile beraber zabıta amirini de ilk defa tayin ederek teşkilatı devlette zabıtayı her şeye takdim eylemiş, tevzi, adalet, ahlak ve hak gibi en âli vazâif devletin ancak zabıtaya istinat eylemekle husulpezir olabileceğini keşif ve takdir eylemekte müstesna bir nüfusu nazar göstermiştir.*³¹

*Aynı zamanda Osman Gazi Karaca Hisarı fetih eylediği zaman, emir idaresini mahdumu Orhan Beye, (Subaşı) lığı yani zabıta riyasetini de biraderi Gündüz Beye vermiştir.*³² *Görülüyor ki ilk padişahımız devlete vaz’ esas ederken eski Türk usul ve ananesine ve Selçuklulardaki teşkilata tevfiikan (Subaşı) lığı ihdas eylemiştir. Binaenaleyh Osmanlı tarihinde zabıta rüesasının en kademlisi Gündüz Bey olduğu gibi zabitanın iptidai şekli de subaşılıktır.*³³

Osmanlı Devlet’inin kuruluş yıllarında ülke küçük olduğundan idari teşkilat da basit bir biçimde yapılandırılmıştır. Osmanlı subaşısı İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisidir.³⁴ Osman Bey zamanında atanan subaşılar kadılara yardımcı olarak yargısal görevlerinin yanında idari görevleri de yürütüyorlardı.³⁵ Özellikle kuruluş dönemindeki padişahlar subaşılara karşı büyük güven duygusu taşımaktaydılar. Teşrifatta ön saflarda yer alan subaşılar, özellikle idari anlamda kadıdan sonra gelmekteydiler.

²⁸ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 835, Ayrıca Bknz, Halil İnalcık, “Osmanlı Beyliği”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 33, İstanbul, 2007, s.446.

²⁹ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 836, Ayrıca Bknz, Mücteba İlgürel, “Subaşılık Müessesesi Emniyet ve Asayişteki Rolü”, *Türk Polis Tarihinin Kökenleri Sempozyumu*, Antalya, 2016, s. 37.

³⁰ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 834.

³¹ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 835.

³² Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 837.

³³ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 839.

³⁴ İlber Ortaylı, “Kadı”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 24, İstanbul 1992, s.70.

³⁵ Alyot, a.g.e., s.29-30.

Sultan Murad evvel Rumeli cihetinde meşgul iken Bursa'da subaşı olarak bıraktığı (Hacı İvaz Paşa) nın Karaman oğlundan tecavüzüne karşı ittihaz edildiği tedabiri eski mürehihlerimizden (Neşri) anlatırken diyor ki: "Hacı İvaz Paşa Bursa'nın (Subaşı) idi. Karaman oğlu dahi gelmeden İvaz Paşa şehir halkın okuyup (Davet Edip) dedi ki ey Müslümanlar padişahımız Rumenlidedir. Şimdi buraya Karaman oğlu geliyor. İmdi hisar yarağı (Esliha ve Zahiresi) olan kişiler hisara girsinler ve esbaba gücü yetmeyen kişiler hisara girip yok yere mahpus olmasınlar başları dik görsünler dedi.³⁶"

Büyük subaşılıklar, İstanbul'un fethine kadar bir yandan askeri kumandanlık görevini îfâ ederken aynı zamanda şehirlerin asayiş ve intizamını da sağlıyordu. Subaşılar barış zamanında ülkenin asayiş ve inzibat işlerini yürütür, savaş zamanında ise orduda bir komutan bir asker olarak görev alırlardı. Nitekim Osmanlı idaresinde önemli görevler îfâ eden Evrenos Bey ve Timurtaş Bey gibi kumandanlar askeri komutanlıklarının yanı sıra zaman zaman subaşı unvanını da kullanmışlardır.³⁷

Hüdavendigâr Gazi Kosova Muharebesine giderken Anadolu cihetindeki memleketlerinin asayiş ve inzibâtını temin için bu havaliyi mıntikalara ayırarak her birine mücerrep ve muktedir ümerâdan bir zatı (Subaşı) olarak memur etmişti. Sivrihisar ile Sakarya'nın irva eylediği memaliğe (Timur Taş Bey) i bu zat bildiğimiz Timur Taş Paşadan başkadır. Akşehir havalisine (Koca Bey) i Hamid ve Eğirdir cihetlerine (Kutlu Bey) i subaşı tayin eylemişti.³⁸

Mecmuada subaşılardan kuruluş devrinde devlet erkânında protokoldeki derecelerinin yüksek olduğu belirtilmiştir. Kadı ile birlikte görevlendirilen subaşılar şehrin asayiş ve intizamını sağlamakla birlikte idaresi altında bulunduğu şehirlerin kumandanlığını ve savunmasını da üstlenirdi.³⁹ Osmanlı subaşısının mülkî, beledî, malî, askerî ve adlî sahaları kapsayan görevleri göz önüne alınırsa onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi memuriyet kompartımanı ve şahsiyeti onun kadar çeşitli olanı da yoktur denebilir.⁴⁰

Payitaht muhafızı ve en büyük zabıta reisi olan (Subaşılardan) merasim ve teşrifatta ne derece şayan-ı tevkir bir mevkiye bulduklarına ilk padişahlarımızın bunlara verdikleri ehemmiyete en celi bir misal teşkil eden atideki satırlar mesleğimize edilen ebediyen şeref veren vesikadandır. "Nüzul Sultan, Gümüş Hisarı; rivayet olunur ki hünkâr (Keçimora) dan geçip

³⁶ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 838.

³⁷ İlgürel, a.g.m., s. 38.

³⁸ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 839.

³⁹ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 835.

⁴⁰ Ortaylı, a.g.m.,70.

büyük mukadderi ilim ve sancaklar çözüp, tabl ve nakkareler çalınıp, saflar dizilip, alaylar bağlanıp erenler ve bahadırlar, gaziler müsellaah yer yer ağıla yürüyüp, her birinin güzüne rüstem ve asitan sûri sakince görünmezdi. Evvel Ali Paşa ardınca Beyazıd Çelebi ve onun ardınca (Ayna Bey Subaşı) ve ondan Yakup Çelebi, ondan Sırrıca Paşa dahi ardınca hünkâr devletle ve azimle gelip Gümüş Hisarı önüne kondular.”⁴¹

İstanbul’un fethi sonrası subaşılık müessesinde önemli değişiklikler olmuştur. Devletin kuruluş yıllarında idari ve askeri görevlere sahip olan subaşılar, bu yeni dönemde imar ve çevre düzeni görevlerini de üstlenmeye başlamışlardır. Nitekim Fatih, İstanbul’u fethi akabinde dönemin subaşıları olan Süleyman Beyi şehrin imar faaliyetiyle vazifelendirmiştir. Savaş sonrası yıkık dökük olan baş şehir dönemin İstanbul subaşıları önderliğinde yeniden imara açılmıştır. Mecmuanın Osmanlı Devleti’nin tesisinden İstanbul’un fethine kadar zabıtamızın ilk şekli başlıklı makalede bu yeni vaziyet şu şekilde izah edilmiştir;

Fethe müteakip Fatih Hazretleri İstanbul’a ilk defa bendegânından Gazi (Karıştıran Süleyman Bey) i subaşıları nasip etmiştir. “Sultan Mehmed çünkü İstanbul’u fethetti. Subaşılığı kulu Süleyman Bey’e verip şehri mamur etmek istedi.” Balaya nakil edilen fıkarda (Süleyman Bey) in İstanbul’un imarına da memur edildiği anlaşılıyor. Buraya kadar görülen subaşılardan farklı bir tayine tesadüf ediliyor. (Tacü’t-Tevarih) in aşağıya derç olunan cümlesinde tamir kelimesini ihtiva ediyor.”⁴²

Klasik Osmanlı döneminde şehir yönetiminde beledi, mülki ve adli görev aynı elde toplanmıştı. Subaşı güvenlik âmiri ve vakıfların deneticisiydi. Subaşının bu görevleri yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan bazı başka görevliler, kurumlar ve gruplar vardı. Böcekbaşı, çöplük subaşıları, mimarbaşı gibi Yeniçeri Ocağı mensubu subaylar ve görevliler, genel güvenlikten temizlik ve imar düzeninin sağlanmasına kadar çeşitli alanlardaki kolluk görevini yerine getirmekteydiler.⁴³

İstanbul’un fethinden sonra, gerek Anadolu’dan buraya yapılan büyük göçler, gerekse başkent olması dolayısıyla şehrin nüfusu büyük artış göstermiştir. Bu durum ister istemez ortaya önemli bir güvenlik sorunu çıkarmıştır. Güvenlik sorununu çözmek için şehir içinde yeni düzenlemeler yapılmış ve iç güvenlikte yeni teşkilatlar kurulmuştur. İstanbul çeşitli bölgelere ayrılmış ve her bölgenin güvenlik sorumluluğu farklı görevliler eliyle sağlanmıştır. İstanbul’un bazı bölgelerinin güvenliği ise

⁴¹ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 840.

⁴² Tacü’t-Tevarih Hoca Sadettin efendi’nin Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan I. Selim’in ölümüne kadar geçen süre içerisinde Osmanlı Tarihini ele alıp yazdığı eserdir.

⁴³ İlber Ortaylı, “Belediye”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 5, İstanbul 1992, s.398.

yeniçeri ağası, cebecibaşı, topçubaşı, kaptanpaşa ve bostancıbaşı gibi yüksek rütbeli görevlilere bırakılmıştır. İstanbul'un saray ve saray çevresinin güvenliğinden yeniçeri ağası sorumluydu. Ayasofya, Ahırkapı ve Hocapaşa tarafları cebecibaşı, Tophane ve Beyoğlu civarı; Topçubaşı tarafından, Topkapı, Boğaziçi ve Haliç kıyıları ile Adalar'ın; kontrolü Bostancıbaşı tarafından, İstanbul Limanı, Tersane, Kasımpaşa ve Galata Kaptanpaşa tarafından idare edilmekteydi.⁴⁴

*Eskiden İstanbul ile Bilâd-ı Selâse ve tevabi'nin idare-i zabıtası birkaç kısma ayrılmıştı. İstanbul'un Saray-ı Hümayun civarlarından mâadası yeniçeri ağalarına, Saray-ı Hümayun harici ad olunan Ayasofya, Hoca Paşa, Ahır kapı tarafları, cebecibaşlarına, Kasımpaşa ile Galata muhitleri, Tophane tarafı ile Beyoğlu semtleri, topçubaşlarına, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Kadıköy, Adalar, Ayastefonos tarafları, bostancıbaşına muhavvel idi. Bundan fazla olarak muhtelif (Usta) namıyla yerli zabıtlar bulunur. Bunlarda yalnız kendi mıntikasının asayişini temin ile mükellef ve ondan mesul bulunurdu.*⁴⁵

Bu klasik düzen özellikle II. Mahmud devrindeki yeni düzenlemelerle değişikliğe uğramıştır. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adlı yeni ordu ve ordunun başındaki serasker İstanbul'un güvenliğinden de sorumlu tutuldu.⁴⁶ Klasik dönemde sipahilerin ve yer yer yeniçerilerin sorumluluğunda bulunan eyaletlerdeki iç güvenlik işleri 1826'dan sonra çeşitli yerlerde kurulan Asâkir-i Nizâmiyye birliklerine verildi. 1834'ten itibaren eyalet ve sancaklarda teşkiline başlanan redif birlikleri inzibatı sağlamakla da görevlendirildi.⁴⁷

II. Mahmud devrinde klasik kolluk teşkilâtı olan yeniçerilik kaldırılınca 1827'de İhtisap Nezâreti'nin kurulmasıyla, Tanzimat devri şehir yönetiminin temeli oluşturuldu. Şehirlerde vergi toplamak, asayiş sağlamak, ekonomik faaliyetlerin, çarşı pazarın teftişi, sağlıkla ilgili kontrol başka bir yolla sağlanmak isteniyordu. İhtisap Nezâreti bir müddet sonra yetersiz kaldı, çünkü 19. yüzyılda şehirlerin imarı, alt yapının tesisi, inşaat kontrolü, yangına karşı tedbirler almak gibi büyüyen şehrin idaresinde daha aktif ve yapıcı işleri yürüten bir teşkilâta gerek vardı. Klasik dönemde Hassa baş mimarının hesaplarını tutan memurun unvanı olan şehremini, şehrin idaresinden sorumlu belediye reisi için kullanılmaya başlandı. "Belediye", "dâire-i belediyye", "dâire-i belediyye reisi" ve meclisi gibi tabirler ve unvanlar ise ilk defa İstanbul şehrinin kibar ecnebi semti sayılan Galata-Beyoğlu Belediyesi için kullanılacaktır. Fakat modern belediye teşkilâtının

⁴⁴ Fındıklı, a.g.m., s.296.

⁴⁵ Polis Mecmuası, 1 Haziran 1336 (1920), Sayı 126, Sayfa 439.

⁴⁶ Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *T.D.V.İ.A.*, İstanbul, 2013. s.128.

⁴⁷ Özcan, a.g.m., s.129.

başlangıcı şehremanetidir. Aslında gerek İstanbul'da gerekse 1921'de Ankara'da belediye reislerine hep şehremini denmiş, fakat taşralarda unvan meclis-i beledî reisi veya belediye reisi olarak geçmiştir.⁴⁸

IV. Zâbita Tarihi Tetkikati'ndan Asesbaşı

Ases, kelime olarak Arapça asse (عَسَّ) fiil kökünden ism-i fâil olup "bekçi" anlamına gelen "âss"ın çoğuludur.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde asesbaşılık Fâtih zamanında kurulmuş, daha sonra ağa bölüklerinden birini teşkil etmiştir. Bölük kumandanı olarak ocak içindeki askerî görevi dışında, şehrin özellikle geceleri inzibat ve asayişinden mesul olan asesbaşı, Ağakapısı'nda devamlı bir kapı kethüdâsı (emir eri) bulundurur, yeniçeri ağası ile irtibatını bu nefer vasıtasıyla sağlardı.⁵⁰

Yeniçeri üzerlerinden yirmi sekizinci bölüğün kumandanı yani çorbacısı (Asesbaşı) unvanını alır, bölükle beraber vazâif-i zabıtada istihdam olunurdu. Asesbaşılık Fatih Hazretleri zamanında ihdas edilmiştir. Kelimenin aslına ve bunlar için malumat veren eserlerin tarifâtına bakılırsa asesbaşılar, geceleri zapturapt emrini ifa etmek üzere ihdas edilmişlerken murur zamanla gece ve gündüz şehir subaşısı ile müştereken payitahtın asayiş ve inzibatı ile meşgul olmaya başlamışlardır. Asesbaşılar bölüklerinde ki zabitan ile çarşı aralarında ve mahalle içinde ve süzani celb mahallerinde sabaha kadar dolaşarak ashab-ı ceraimi derdestle icap eden yerlere gönderir, halkın emniyet ve istirahatını temine çalışırlardı. Gece zabitasını idare etmek ve daha fazla askeri inzibatı temine gayret eylemek üzere vücuda getirildikleri anlaşılan asesbaşılar, maiyetlerindeki beş yüz neferle yeniçeriler meyânında harbede iştirak ederlerdi. Sulh devrinde zabita hizmetlerinde kullanılırdı.⁵¹

Belli bir odası bulunmayan asesbaşının görevleri ocak içinde ve dışında olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ocak içindeki idamlar mutlaka onun tarafından infaz edilirdi. İnfazın yapılacağı gün, yanında aseslerle idam mahallinde hazır bulunur ve düzeni sağlardı. Ağa Divanı'nda katline karar verilen suçlu asesbaşıya teslim edilir ve idamı genellikle Baba Câfer Zindanı'nda gece yarısı gerçekleştirilirdi.⁵² Hapishane ve zindanlar subaşı ile asesbaşının gözetimi altına verilmiştir.⁵³ Asesbaşının diğer bir vazifesi ise merasimlerde ve kapıkulu askerlerinin sefere çıkışları sırasında düzenlenen törenlerde 500 kadar maiyetiyle güzergâhın iki tarafını tutmak ve asayişini sağlamaktır.⁵⁴

⁴⁸ Ortaylı, a.g.m., s.399

⁴⁹ Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", *T.D.V.İ.A.*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 464.

⁵⁰ Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 882.

⁵¹ Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 883.

⁵² Abdülkadir Özcan, a.g.m., s. 465.

⁵³ Özcan, a.g.m., s. 466.

⁵⁴ Alyot, a.g.e., s.41.

Veziriazam divanındaki hizmetlerinin yanı sıra veziriazamın şehir içi devriye gezilerinde, yanında aseslerle ona refakat ederdi. Cuma namazına giderken sadrazamın geçeceği yollarda inzibatı sağlamak da yine onun görevleri arasındaydı. İstanbul'un fethinden sonraki dönemde Üsküdar ve Galata'da olmak üzere iki asesbaşı görevlendirilmiştir.⁵⁵

Asesler, halkın huzuru ve asayişin temini için nöbetleşe olarak geceleri devriye nöbeti tutarlardı. Aseslerin tutma, kapma, vurma, asma, basma ve "kayd ü bend" gibi ihtisas erbabı vardı. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında asesbaşı olan Zülfiyar Ağa'nın 4000'den fazla suçluyu kendi eliyle öldürdüğü nakledilmektedir.⁵⁶

Evliya Çelebi: "Asesbaşı askerleri eli asalı, muhteşem üsküflü neferlerdir. Seyyah rahın iki tarafında izdiham eden temaşacıları açıp tarik-i amm, tevsi' etmeyi ve askeri dağıtmalarını emir-i şer'i ile katl eylemeye memurlardır." diye tasvir ediyor. Yine müşarünileyhin tarifatına bakılırsa bir de ases-i sâni esnafi denilen (200) mevcutlu bir kısım askerler vardı ki bunlar hakkında kullandığı tabirlerden sûret-i daima da zâbitada buldukları ve asesbaşuların idârelerinde ifâ-yı vazîfe eyledikleri anlaşılıyor. Ez cümle bunlar "Tutma, kapma, vurma, kovma, asma, basma, kaydı bent adamlarıdır, birbirinden eşit mel'un kullardır" diyor. Filhakika bir cürm ve cinâyet veya kabahati mürtekibi olanlar bunların elinden pek güçlükle yakayı kurtarabilir. Ele geçirdiklerini yeniçeri kolluklarına götürerek bunlara dehşetli dayak atarlardı. Zaman zaman sefk-i dimanın revaç bulduğu devirlerde asesbaşılardan fevkalade hunharlık gösterenler olmuştur.⁵⁷

16. yüzyıl sonlarından itibaren asesbaşuların görev sahaları genişletilerek timar verilmeye başlanmıştır. Bulduğu yerin kadısının denetimi altında çalışan asesbaşının tayinini kadının teklifi üzerine padişah yapmıştır.⁵⁸ Yeniçeri teşkilatının kaldırılmasından sonra asesbaşılık makamı da eski önemini yitirmiştir.

V. Zâbita Tarihi Tetkikatı'ndan Şehir Subaşısı

Osmanlı Devleti öncesi kurulan Türk devletlerinde subaşı kelimesi sü-başı (سو باشی) olarak geçmektedir Sü veya su eski Türkçede "asker, ordu" anlamına gelir. Osmanlıların kuruluş yıllarından itibaren subaşılık vazifesinin varlığı bilinmektedir.⁵⁹

⁵⁵ Alyot, a.g.e., s.42.

⁵⁶ Özcan, a.g.m., s 464.

⁵⁷ Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 881-884.

⁵⁸ Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 881-884.

⁵⁹ İlgürel, a.g.m., s, 447.

Subaşı Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde şehir muhafızı konumundaydı. Bir şehrin fethinden sonra kadı ve dizdar tayin edilirken subaşı da görevlendirilirdi. Bu tayinler fethin tescili olarak düşünülürdü. İlk dönem kaynakları bu tayinler gerçekleştiikten sonra, "Tamam memleket fetholundu" ifadesini kullanırlar.⁶⁰ Fâtih Sultan Mehmed devrinde subaşılık müessesesi eski etkinliğini kaybetmeye başladı, ancak görev alanları daha basitleştirilip genişletildi.

Osmanlı'da subaşının görev ve yetkileri kanunname ve yasak namelerle tayin edilmiştir. Teşrifatta subaşının adı, sancak beyi ve kadıdan sonra anılmaktadır. Subaşılar mahallî konularda, kanun ve nizamların uygulanmasında söz sahibidir, ehl-i örf taifesindedir.⁶¹

Bir suç unsuru gerçekleştiğinde, subaşı önce suçluyu arayıp bulur, adalet huzuruna götürür, gerektiği durumlarda teftiş görevini de yerine getirirdi. 1487'de düzenlenen Hüdâvendigâr Livâsı Kanunnamesi'nden subaşı görevlerine yeni bir düzenleme getirildiği anlaşılmaktadır.⁶² Buna göre subaşılar daha ziyade asayiş işlerine yönlendirilmiştir. Beylerbeyi veya sancak beyine bağlı olan konargöçer Yörük taifesinden vergi tahsiliyle görevli subaşılardan yetkileri de sınırlandırılmıştır. Reâyâdan zorla yiyecek almaları, odun talep etmeleri ve angarya yasaklanmıştır. Buna karşılık subaşılar serbest timar sahibi olduklarından sancak beyinin malî kontrolüne tâbi değildir. Timar sahipliği dolayısıyla subaşılar için zaîm tabiri de kullanılmaktadır. Bursa ve Edirne subaşılarının itibarı yüksek olup bunların İstanbul subaşısı tayin edilme şansları kuvvetliydi. Bu tayin sadrazamın yetkisindeydi. Taşradaki subaşılar ise beylerbeyi veya sancak beyleri tarafından tayin edilirdi.⁶³

(Subaşı) tabiri Türk lisanında kavim ve kabile manasına geldiği gibi (Su) kelimesi sefer etmek, harbe gitmek (Sulamak) mastarından alınmıştır. Bu tabirin safî Türkçe olduğu en eski Türk tarihi ve kitabelerinde mevcut olması ve hatt-ı zâtında Türk lisanının malî bulunması sabit iken Enderun edebiyatının garp ve acem dillerinin müthiş tesirine kapılan kadim muharrer ve müelliflerimiz (Subaşı) yani cürm ve cinâyet ve her nevi mesaviyi itiyat eden eşrafın amir ve reisi tarzında te'vil ve tefsire kalkışmışlar ise de bizce en doğruyu yukarıda (Eski Türklerde Zâbita) serlevhası altındaki kısımda izah eylediğimiz veçhile (Subaşı) mukaddemü'l-ceyş denilen ve askerinin önünden harbe giden kumandana verilen unvandır.⁶⁴

⁶⁰ Okçabol, a.g.e., s.26.

⁶¹ Alyot, a.g.e., s.46.

⁶² Özcan, a.g.m., s. 466.

⁶³ İlgürel, a.g.m., 449.

⁶⁴ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 835-840.

17. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen kapıkulu kanunnamesine göre İstanbul subaşısının ve asesbaşının en önemli görevi hazineyi ve sancak-ı şerifi beklemektir. Bunlar Paşakapısı'ndan hareket eden ve liva-i şerifi taşıyan alayın önünde yürürlerdi. Subaşılar ayrıca cülûs ve kılıç kuşanma törenlerinde, elçi kabullerinde, düğünlerde, bayramlaşma törenlerinde ve padişahın bayram namazına katılışında protokole dâhildi.⁶⁵ Subaşı, ordunun sefere hareketinden önce alay köşkü önünde yapılan törende de bulunurdu. Elçilerin İstanbul'a gelişinde düzenlenen törende, itimatnamesini takdim etmek üzere Paşakapısı'na gelişinde asesbaşı ve aseslerle yer alırdı. Bu törenlere silâhlı ve tüfekli olarak katılan subaşılar asesbaşı, ihtisap ağası ve mimarbaşıyla birlikte İstanbul kadısının emrindeydi. Şehrin iâşesinin sağlanması, kalpazanlık takibi, kılık kıyafet, meyhaneler, tütün içme, ilaç imali, tabip ve cerrahların teftişi subaşılardan görevlerindendi. Diğer görevleri ise hayvanlara fazla yük yüklenmemesi, kayıkçılık nizamı, narh, ayakkabıların nizama göre imali, dilencilik menî ve tüfek teftişi, mukataaya verilmiş padişah haslarının denetlenmesi, gümrüklerin teftişi, mum imalâtı ve dellâllik nizamı idi.

İstanbul'un fethi sonrası Fatih Fultan Mehmed' in şehrin imar faaliyetlerini subaşılardan tayin etmesi sonrası, kaldırımların tamiriyle yıkılmaya yüz tutmuş binaların tespiti de subaşılardan görevleri arasında olacaktır. 1572'de alınan bir karara göre de yangına karşı her eve bir merdiven ve su dolu bir fiçî bulundurma mecburiyetinin teftişi subaşıya verilmişti. Diğer taraftan subaşılardan Baba Cafer Zindanı ve tomruk nizamından da sorumlu idi.⁶⁶

Şehir subaşılarının vazifeleri gündüzler kol gezerek çarşı, pazar ve mahalle aralarının nezaîfetine dikkat etmek ve bozulmuş kaldırımları tamir ettirmek. Ve yol üzerinde yolun maili inhidam olan ebniyenin yıkılıp yapılması lüzumunu mi'mâr başı tarafına ihbâr eylemek. Ve asesbaşı gibi geceleri de kola çıkararak, uygunsuz takımının teftişi ve taharrisi ile meşgul olmaktan ibaret idi. Tadad edilen vezâife nazaran, şehir subaşılardan hem zâbita-i belediye müfettişleri ve hem de zâbita-i umûmiye memurları salahiyetine hâiz idiler. Esâsen son asra kadar belediye ve zâbita mesaili tev'em gibi idi. zâbita memurları ekseriye birçok belediye işleriyle de iştigal ederlerdi. Çünkü belediye memuriyetleri gibi zâbitada şehir ve kasabalarda temin-i intizam ve refâh endişelerini giderirlerdi. Bu itibarla subaşılardan kısmen belediye işleriyle uğraşmalarını tabii görmek lazımdır. Şehir subaşılarının muavini makamında kethüdalardan ve ayrıca okuryazar kimselerden tayin olunan kâtipleri var idi. Maiyetlerinde hizmet eden

⁶⁵ Fındıklı, a.g.m., s.61.

⁶⁶ Akyol, a.g.e., s.77.

*askerlere subaşı neferatı denildiği gibi bunlara (Subaşı Asesleri) de itlak olunurdu.*⁶⁷

Eski Türk devletlerinde memuriyet unvanı olarak kullanılan subaşı, gerçekte askeri bir niteliği ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nden önce kurulmuş olan Türk devletlerinde ordu komutanı ve başkumandan olarak görev yapan subaşı, ilerleyen zaman içerisinde önemini yitirmiş ve köy, kasaba, kaza, sancak ve diğer yerleşim birimlerinde asayiş ve emniyeti sağlamakla görevlendirilmiştir.⁶⁸ Osmanlı Devleti'nde önceleri merkezden tayin edilmesine rağmen 16. yüzyıldan sonra yapılan değişiklikle birlikte Beylerbeyi ve Sancakbeyleri tarafından tayin edilmesi usulü benimsenmiştir. Subaşı aynı zamanda Beylerbeyi ve Sancakbeyine bağlı bir memur olma niteliği kazanmıştır. İslam hukukuna göre suç ve cinayetten dolayı mahkûm edilen suçlulardan mahkeme kararı ile kanunun belirlediği oranlarda cerime (nakdi ceza) alınmaktaydı. Subaşı bu cerimeleri toplayarak devlet hazinesine teslim etmekle mükellef olduğundan, "Zaim" olarak da adlandırılmaktaydı.⁶⁹

16. yüzyıldan sonra subaşının temel olarak iki görevi vardı. Bunlardan ilki, mali görev olarak adlandırılabilir olan vergileri toplamak ikincisi ise şehirde asayiş sağlamak. Kolluk görevi olarak da adlandırılabilir olan asayişin sağlanması aslında geleneksel idare sisteminde yargıya ait olup, kadı tarafından yerine getirilmesi gereken bir görevdir. Ancak kadının icra-i iktidarı olmadığından, subaşı bu görevi kadı adına yerine getirmekteydi.⁷⁰ Bununla birlikte asayiş amirinin kadı olduğu ve gerçek anlamda tüm yetkilerin kadıda toplandığı gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nitekim subaşı, kadıya asayiş görevini yerine getirirken yardımcı olan bir görevlidir.⁷¹ Subaşının kamu düzenini sağlamak adına suçluları cezalandırmak gibi bir görevi bulunmamaktaydı.

Fâtih Sultan Mehmed devrinde subaşılık eski etkinliğini kaybetmeye başladı, ancak görev alanları daha basitleştirilip genişletildi.

İstanbul'un fethine kadar payitaht subaşılığı mühim ve mu'tena bir vazife idi. Hatta fethi müteakipte bu vazifeye Fatih Hazretleri tarafından en mutemet bendegânından ma'ruf bir zat tayin eylemişti. Zamanla Devletin teşkîlât-ı idâresi tekemmül eylemiş, Osmanlı hükümeti İstanbul'a yerleşince muazzam bir Avrupa devleti ve Mısır fütuhâtı akabinde muhteşem bir İslâm

⁶⁷ Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 884-886.

⁶⁸ Alaaddin Aköz, -İbrahim Solak , "Osmanlı Taşra Yönetimi ve 16. Yüzyılda Maraş Kazâsı Yöneticileri", *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sakarya 2014, Sayı 9, s. 127.

⁶⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt. 1, İstanbul 2004, s.191.

⁷⁰ İlber Ortaylı, "Kadı" *T.D.V.İ.A.* İstanbul, Cilt 24, s.69-73.

⁷¹ Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Cilt 5, Ankara 1991, s. 50.

*hilâfeti ve saltanatı haline geldiğinden ihtiyacıyla mütenasip vazîfe ve münasip ihdas olunmuştur. Fethe müteakip payitaht subaşılığının salâhiyeti yeniçeri ağalığına geçmiş, subaşılığı unvanıyla mütevassıt bir zâbıtâ memurluğu halini almıştır.*⁷²

Osmanlı Devleti'nde subaşının görev ve yetkileri kanunname ve yasak namelerle tayin edilmiştir. Subaşının adı sancak beyi ve kadıdan sonra anılmaktadır. Mahallî konularda, kanun ve nizamların uygulanmasında söz sahibidir, ehl-i örf taifesindedir. Subaşı önce suçluyu arayıp bulur, adalet huzuruna götürür, gerektiği durumlarda teftiş görevini de yerine getirirdi. Osmanlı Devleti'nde özellikle kuruluş yıllarında, asayişî ikinci derecede (kadıdan sonra) sorumlusu olan subaşılıklar sırası ile:

- 1) Şehir Subaşısı.
- 2) Taşra Subaşısı.
- 3) Kasaba ve Köy Subaşısı.
- 4) Sancak Subaşısı.
- 5) Voyvoda (dirlik sahibi adına asayişî sağlayan)
- 6) Çöp ve Çöplük Subaşısı.

VI. Zâbıtâ Tarihi Tetkikatı'ndan Taşra Subaşıları

Osmanlı Devleti'nde merkezde İstanbul subaşısı olduğu gibi eyalet ve sancak merkezlerinde de subaşılık görevi olan memurlar vardı. Bu görevlilere taşra subaşısı ismi verilmiştir. Sadrazam tarafından görevlendirilen taşra subaşıları inzibat işleri yanında ticaret işlerine de karışabiliyordu. Sancak subaşılarının görev süreleri sancakbeyinin görev süresi ile sınırlıydı.⁷³

Taşra subaşılıklarına zamanla farklı tabirlerde verilmeye başlanmıştır. Vergi tahsiliyle görevli taşra subaşısına “Zaim” dendiği gibi, Sancak Beyine bağlı olarak görev yapan köy subaşısına “Voyvoda” denilmiştir. Bu tabirler daha çok taşra subaşılıkları için kullanılan tabirlerdir.⁷⁴

Taşrada yakalanan bazı suçluların İstanbul'a gönderilmesi lazım geldiğinde merkezden dergâh-ı âli çavuşları görevlendirilmekte ve subaşılar da belli mevkilere kadar adamlarıyla birlikte görevli çavuşlara muavenet etmektedir. Suçluların mahkemede yargılanmaları ve suçlu bulunurlarsa verilen cezanın uygulanması subaşılıkların sorumluluğu altında bulunmaktaydı.⁷⁵

⁷² Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 884-886.

⁷³ Hasan, Yağar, “Osmanlı Polis Teşkilatı ve Yenileşme Süreci”, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002. s. 176.

⁷⁴ Halil İnalçık, Tımar”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 41, İstanbul 1992, s.168.

⁷⁵ İlgürel, a.g.m., s. 76.

Subaşılar görev alanlarında ikamet eden insanları vazifeleri icabı iyi tanımak zorundaydılar. İnsanların medeni durumlarını, sahip oldukları kimlikleri, oturdukları evin yerini ve evde ikamet eden şahısların sayısını bilmeleri onlar için bir zorunluluk gibiydi. Görev alanlarında bulunan reaya ile aralarında yaşanan sorunlar nedeniyle mahkemelik olduklarında sorunun kaynağı ister görevlerine ilişkin bir suiistimalden, ister şahsi bir sorundan kaynaklansın, her iki halde de iddialarını ispat etme yükümlülükleri bulunmaktadır. Kolluk görevleri açısından bakıldığında bu ispat etme yükümlüklerinin reayaya yapılacak haksız isnatların önüne geçilmesini büyük ölçüde önlediği görülmektedir.⁷⁶

Taşra subaşılıarı asayişi sağlamalarının yanı sıra “Şehir Zeameti” cümlesinden olan cerimeler (mahkemece verilen para cezaları) ile mukataa (ekili arazi için verilen ve kesimi önceden yapılmış vergiler) be benzeri vergileri de toplayarak üç ayda bir merkez hazinesine devrediyorlardı.⁷⁷

Muhafazalık her 50 haneli köylere bir subaşı tayini ile subaşılığa ait umurun bunlar vasıtasıyla tedvirini bu miktar haneye mâlik olunmayan köylerin birleştirilerek birkaç tanesinin bir karye itibar olunmasını ve subaşılıkların süvari askeri sınıfına ithalini teklif eylemişti. Hatta Niğbolu, Vidin sancaklarının havi oldukları kazalarda 600 nefer subaşı tahrir olunarak bir kıta defteri de gönderilmişti. Teklif vaki devletçe kabul olunarak (Subaşı) denilen bu nevi askerin zapturaptına dikkat edilmesi ve fukara-i ahâlden ziyade talepte bulunmalarına meydan verilmemesi cevaben tebliğ olunmuştur. Bilahare vilayet usûlü tatbîke ve her meslekte islahat icrâsına başlandığı zaman bu muhtelif şekildeki subaşılıklar da kâmilan ilga eyleyerek umur-ı zâbitada tecdit devresine girmiştir. İleride faslı mahsûsunda bu bâbta tafsilat mevcuttur.⁷⁸

Sancak ve köy subaşılıklarının yanı sıra taşrada bulunan konargöçer gruplarında subaşılıarı vardı. Konargöçer taifesi köprü ve yol yapımında çalıştırılırken, nezaretlerinde subaşılıklar bulunurdu. Subaşılıklar devşirme tespitinde bulunur, bunların defterini tutardı. Kapıkulu süvarileri camiasından ulûfeciyân-ı yemîn, ulûfeciyân-ı yesâr bölüklerinden yedi kişi subaşı adı altında bölük subaşılığına ayrılırdı. Bunlardan dördü sağ ulûfecilerden, üçü sol ulûfecilerden olurdu. Mal ve para tahsili bu subaşılıklar tarafından yapılırdı. Subaşı gelirleri kanunnâmelerde gösterilmiştir. Timar subaşılıklarına dirlik olarak timar verildiği gibi mîrî subaşılıklara ticarî hayattan gelirler ve paylar tahsis edilmiştir.

⁷⁶ Yağar, a.g.m., s.177.

⁷⁷ Zeki M. Pekalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözcüğü*, İstanbul 1971, Cilt 2, s.572.

⁷⁸ İncılık, a.g.m., s.168.

Sadisen tımarlı sipahisi namıyla maruf olup kendilerine (Tımar) denilen arazinin hâsılatı Türk ve tevdi olunan taşra süvari askerleri beylerinden bazılarına tımar berati verilirken o arazinin subaşılığı da tevcih olunurdu. Esasen tımarlı sipahilerin idarelerinde bulunan mahallin asayiş ve inzibatını temin ve halkın mal ve anını tevdiden vakaya ederlerdi. Tımarı olan araziye birde ayrıca subaşı tayin etmekten ise subaşılığı da sahib-i tımara vermek pek makul ve münasip idi. Tımar sahipleri kendilerini ahaliye sevdirmek mecburiyetinde buldukları için ekseriye babacan hareket ederler. Köylerin ümran refahına hüsnü niyetle çalışırlardı. Zeamet erbabına da bu tarzda subaşılık verilirdi.⁷⁹

Taşra subaşıları yukarıda sözü edilen vergi ve parasal cezalarını iltizam (götürü) yöntemi ile toplayarak, bundan belli bir ödenek alıyorlardı.

Taşralarda has, tımar, zeâmet ashâbı da zâbıta umurunu ifâ ederlerdi; çünkü bunlar aşar ve avaid-i sairesi kendilerine ait olan kariye ve kasabanın muhafazasına kadar eşkıya ve ecânib tasallutunu derhal ahâlinin işe yararlarını toplayıp def ve tenkil edebilecek kuvvete mâlik idiler.⁸⁰

Subaşılar, asesler ile birlikte gece-gündüz şehrin güvenliğinden sorumlu tutulmuşlar ve kadı ile işbirliği halinde çalışmışlardır. 16. yüzyılın sonlarına doğru duyulan ihtiyaç nedeniyle yeniçerilerden yasakçı adı altında kolluk görevlisi olarak faydalanılmaya başlanılmıştır. Fakat bu durum kamu düzeninin sağlanması açısından birtakım yetki çatışmalarını da beraberinde getirmiştir. Kolluk görevlilerinin görevleri esnasında en büyük yardımcıları mahalle veya köy sakinleri olmuştur. Sakin oldukları mahallerde işlenen suçlardan ötürü bir şekilde sorumlu tutulan mahalle veya köy ahaliyi gördükleri her olumsuz durumu mahkemeye veya kolluk görevlilerine bildirmek zorunluluğunu hissetmiştir.⁸¹

Subaşılar 1826'da düzenlenen İhtisap Ağalığı Nizamnâmesi gereğince İstanbul ihtisabında da görev almıştır. Islahat Fermanı ile başlayan Osmanlı kurumlarının modernleştirilmesi sürecinde emniyet teşkilâtında da yenilikler yapılmış, taşradaki subaşılık teşkilâtını tadrîcen lağvetme girişimleri başlamıştır. Bunda son zamanlarda subaşılarının çeşitli suistimallerde bulunmasının sebep olduğu söylenebilir.⁸²

VII. Zâbıta Tarihi Tetkikatı'ndan Çavuşbaşılar

Çavuş kelimesi bağırarak, feryat etmek ve seslenmek anlamına gelen "çav" kelimesinden türetilmiştir. Çavuşlar, görevleri esnasında yüksek sesle konuşma ve seslenme unsuruna başvurduklarından dolayı bu adla anılmaktadır. Emrinde çavuş unvanlı görevliler çalıştıran ve bu nedenle

⁷⁹ Polis Mecmuası, 1 Aralık 1338 (1922), Sayı 156, Sayfa 900.

⁸⁰ Polis Mecmuası, 1 Haziran 1336 (1920), Sayı 126, Sayfa 439.

⁸¹ Polis Mecmuası, 1 Aralık 1338 (1922), Sayı 156, Sayfa 901.

⁸² İlgürel, a.g.m., s. 69.

kendilerine çavuşbaşı denilen bu görevliler, halkın sözlü ve yazılı başvurularını Divan'a arz ve takdim ederlerdi. Çavuşbaşılar Osmanlı tarihinde Divan-ı Hümayun çavuşlarının amiridir. Osmanlılar'a bir Selçuklu müessesesi olarak girmiştir.⁸³

*İslâm devletlerinde hususiyle Selçuklularda saadet memuriyetleriyle vilayetlerin ahvâl-i idârelerini teftiş ve tefahhus için istihdam edilmiş olan (Çavuş) lar Hükümet-i Osmaniye'de de ihdas olunmuştur.*⁸⁴

Samsa Çavuş gibi Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından bir kısmı bu unvanla anılmıştır.

*Esasen Osman Gazi'nin refakati ciheti meyanında çavuş isimli zevata tesadüf edilmekle beraber müşarünileyhin istiklaline müteallik merasim icra edilirken maiyetinde bulunan çavuşlar tarafından alkışlandığını eski tarihler kayıt ve tasvir eğliyorlar. Yine müşarünileyhin arkadaşlarından Samsa Çavuş ailesine mensup zevat müteselsilen (Çavuşbaşı) olmakta devam eylemişlerdi.*⁸⁵

Kuruluş devrine ait bazı hükümleri ihtiva ettiği kesin olan Fâtih Kanunnamesi'nde çavuşlarla ilgili açık kayıtlar bulunmaktadır. Burada çavuşların âmiri olan çavuşbaşının Dîvân-ı Hümâyun'da oturmadığı, vezirler, kazaskerler ve defterdarlar divana geldiklerinde kapıcılar kethüdâsı ile çavuşbaşı tarafından karşılandıkları ve çavuşların yevmiyelerinin 60 akçe olduğu belirtilmiştir. Yine aynı kanunnameye çavuşların derece bakımından timar müteferrikalarından aşağı, kâtiplerle aynı mertebede ve tayinlerinin defterdara ait olduğu, bayramlarda padişahın elini öpme imtiyazlarının bulunduğu tasrih edilmiş, vezirlerin ve defterdarların maiyetlerine ayrıca selâm çavuşu tayin edildiği bildirilmiştir.⁸⁶

Divan-ı hümayunda reis'ül-küttaba yardımcılık yapan çavuşbaşı, padişahın huzuruna çıkacak elçilere eşlik etme görevinde idi. Divan çalışmalarında elinde gümüş bir değnek ile ayakta durur, görülmekte olan davaların sonucuna göre icra memurluğu yapardı. Divan'da, nizam ve intizamı sağlamak üzere görevli çavuşlarla diğer görevliler çavuşbaşının elindeki değneği yere vurmak suretiyle verdiği işaret üzerine derhal dışarı çıkarlardı. Bundan anlaşıldığı üzere çavuşbaşılar Divan üyelerini karşılamak ve uğurlamak, Divan'ın çalışmalarının aksatılmadan yürütülmesini sağlamak başlıca görevlerinden idi.⁸⁷

⁸³ M. Fuat Köprülü, "Çavuş", *T.D.V. İ. A.* Cilt 8, İstanbul, 1993, s. 236-238.

⁸⁴ Polis Mecmuası, 1 Şubat 1339 (1923), Sayı 158, Sayfa 932.

⁸⁵ Polis Mecmuası, 1 Şubat 1339 (1923), Sayı 158, Sayfa 932.

⁸⁶ Köprülü, a.g.m., s, 236.

⁸⁷ A.g.m., s.237.

*Bundan başka divan-ı hümayuna mün'akid olduğu zamanlar sadrazamlara muavenet, merasim teşrifatında, bayram alaylarında, sefirlerin huzur-u hümayuna kabul olunduğu günlerde, ellerinde gümüş asa olduğu halde saray hümayunu kapıcıları kethüdasıyla beraber sadrazamın önünde yürürlerdi.*⁸⁸

“Dergâh-ı âlî çavuşları” diye de anılan Dîvân-ı Hümâyün çavuşlarının bir başka görevi, süslü kıyafetlerle mükellef atlara binmiş olarak yabancı ülkelerden gelen elçileri karşılamaktı. Divana giren vezirlerin önünde iki çavuşun bulunması da âdet haline gelmişti. Padişah veya veziriazam tarafından verilen bir emrin tebliği, idam hükümlerinin icrası, ikametgâhlarında gözaltında tutulan sefirlere nezaret etme gibi işler de çavuşlara aitti. Çavuşlar elçi olarak yabancı ülkelere gönderilir, ayrıca ülke içinde bazı madenlerin işletilmesi gibi işlerde de görev alırlardı.⁸⁹

*Maruf (Hammer) tarihinde ise (Çavuşlar, hükümet, komiser, elçi teşrifatçısı, elçi sıfatıyla, mühim vazîfeler görürlerdi.) Çavuş unvanı Osmanlı Devleti'nin tesisinden evvel de var idi. Selçuk sultanlarında ve Osmanlı saraylarındaki (Çavuşbaşı) Bizans da sarayın yüksek erkânından biri idi. Bu tarzda ma'lûmâta tesadüf edilir. Bidayette muhaberât ve sefaret ve idâre-i memleket, tahkikat, tahsisat ve tefahhusât ahvâl-ı memâlik ve büldan için bazı mahallere gönderilen hademeye çavuş denilirken, bilahare Devlet-i Osmaniye tevsi' ve şân ve setevâtı tezayüt edinince zikir edilen hizmetlerde maslahatın ehemmiyet ve cisamatına göre (müteferrikalar, silahşorlar, kapıcı başları, mir âlimler, kapıcılar kethüdaları, bostancı başları) gibi muhtelif memurlar kullanılmaya başlanmıştır.*⁹⁰

Şeyhül İslam'ın azil edildiğine dair padişah fermanları da bizzat çavuşbaşılar tarafından tebliğ edilirdi. Bu husustan dolayı, Şeyhülislamlara ilişkin rastgele işler çavuşbaşıya tevdi edilmezdi. Şayet tevdi mecburiyeti doğacak olursa; o takdirde, gündüz önlerinde fener çektirerek gidilir ve böylece her hangi bir telaşa kapılmaya meydan verilmezdi. Şeyhülislamlığa atananların evinden merasimle alınması işi de çavuşbaşısına aitti.⁹¹

Osmanlı'da çavuşların görevlendirilmesi defterdar tarafından yapılmaktaydı. Bunların elinde metal sopalar (jop) vardı ki, kabahatlıleri bu değnekleriyle hizaya getiriyorlardı. Çavuşlar hem padişahın çıkışında güzergâhta, şimdiki Çevik Kuvvet örneği görev aldıkları gibi Divan'da nizam intizamı da sağlıyorlardı. Padişahın resmi çıkışlarında, süvari çavuşlar

⁸⁸ Polis Mecmuası, 1 Şubat 1339 (1923), Sayı 158, Sayfa 933.

⁸⁹ Yağar, a.g.m., s. 77.

⁹⁰ Polis Mecmuası, 1 Şubat 1339 (1923), Sayı 158, Sayfa 932.

⁹¹ Köprülü, a.g.m., s.238.

görev aldığı gibi, padişahın atı önünde yaya olarak görev yapan çavuşlar da vardı. Bunlar, ellerindeki jop misali asalarla yol açıyorlardı. Bundan başka, Padişah veya vezirler tarafından ikametgâhlarından çıkmaları men edilen bazı sefirlerin, bu emre uyup uymadıklarının gözetimi de çavuşların yaptığı görevler arasındaydı. Köprülünün kaydına göre ise, bunların bellerinde gümüş kemer, ellerinde altın veya gümüş işlemeli asalar bulunurdu ki, hükümdar bir yere giderken, yol açmak üzere, Türkçe "Savulun!", Arapça "tarriku!" ve Farsça "dur!" veya "durbaş!" diyerek nida etmekteydiler. Burada, üç dille emir komuta yapılması, Osmanlı toplumu hakkında da bilgi vermektedir. Bunların elbiseleri ve külahları siyah olduğu için bunlara, "siyah puşan-ı dergâh" da denmekteydi. Daha sonra bu renk kırmızıya dönüşmüştür. Seferde, geceleyin padişah otağını korumak da çavuşlara havale olunan bir görevdi.⁹²

*Çavuşbaşılar başlarına kavuk, arkalarına bol yakalı ağır kaftan giyer, bellerine sim yaldızlı kuşak bağlar, üzerine altın köstekli elmaslı bıçak takarlardı. Ellerinde baş tarafı topuz şeklinde gümüşten mamul asa taşırıldardı. Diğer çavuşların gümüş kozaklı ve baş tarafı iki cihete makûs (Çevkan) denilen değnekler var idi.*⁹³

17. ve 18. yüzyıllarda Dîvân-ı Hümâyün çavuşlarının sayısı gittikçe artarak 630'a kadar çıkmıştır. Divan çavuşlarına daha sonra deâvî çavuşu denilmiş, kendisine divan beyi de denilen çavuşbaşı ise sadrazam divanının başkan yardımcısı sıfatıyla icra ve teşrifat işlerinin en büyük âmiri olmuştur. 1836'da Deâvî Nezâreti'nin kurulmasından sonra unvanı deâvî nâzırına, bu da zamanla adliye vekiline çevrilmiştir.⁹⁴

Gerek III. Selim zamanında kurulan Nizâm-ı Cedîd ordusunda, gerekse II. Mahmud zamanında Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra teşkil edilen Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'de varlığını koruyan çavuş ve başçavuş unvanları, bugünkü Türk ordusunda da üst rütbeli astsubaylar için ve onbaşının üstünde bir erbaş rütbesi olarak varlığını sürdürmektedir. 19. yüzyılda giderek önemini yitiren çavuşbaşılık makamı 1836 tarihine geldiğinde yerini Deavi Nezaretine bırakmıştır.⁹⁵

VIII. Böcekbaşı

Böcekbaşı tabiri İstanbul ağzına ve özellikle yeniçeri argosuna ait bir kelimedir. Böcekbaşı daha ziyade hırsızlıkları önlemek ve hırsızları yakalamakla görevliydi. Emri altında çalışanlar arasında erkek ve kadın memurlar bulunurdu. Ayrıca suçluları yakalamada muhbir olarak kullanılan

⁹² Köprülü, a.g.m., s, 237.

⁹³ Polis Mecmuası, 1 Şubat 1339 (1923), Sayı 158, Sayfa 933.

⁹⁴ Yağar, a.g.m., s. 79.

⁹⁵ Köprülü, a.g.m., s, 238.

tövbekâr hırsız ve yankesici gibi sabıkalılara da böcek denilirdi.⁹⁶ Fakat asıl gizli istihbarat işleriyle salma çuhadar denilen memurlar meşgul olurdu.⁹⁷

Fâ'illeri zahire ihraç edilemeyen cerâ'imi takîb ve mücrimîni derdest eylemek zâbita-i hafîyesiyle mükellef biri vardı ki o da (Böcekbaşı) idi. Şimdiki sivil memurlarına müşabih olan bu memur arayıp bulduğu mücrimîni ağa kapısına, yeniçeri ağasının ikametgâhına, ihtisap nazırının konağına yahut Baba Cafer zindanına gönderir ve her birerlerinin cürümlerine göre bazısının elleri, bir takımının kulakları kesildiği gibi ceraim-i mükerrere mücrimîni de salb ve idam edilirdi. Böcekbaşı'nın maiyyetinde zükûrdan başka inâs dahi vardı. Maiyyeti aliyü'l-ekser sirkat fi'îlinde ve ceraim-i saire de şöhret kazanmış ve bilahare izhar-ı nedametle mazhar-ı afv olmuş kesandan mürekkep olduğu için hatır ve hayale gelmez tedbir ve desais ile ashab-ı ceraimi istisale ve bulunmasından külliyyen kati ümîd edilen emvâl ve eşya-ı mesrukayı meydana çıkarmaya muvaffak olurdu.⁹⁸

Böcekbaşı yakaladığı sanıkları suçunun türüne göre Ağa Kapısı'na, İhtisap Nazırlığına veya Baba Cafer Zindanı'na gönderir, suçu sabit olanları çeşitli şekillerde cezalandırırdı. Bu cezalar dayak, hapis veya kulak kesme şeklinde olabildiği gibi suçun tekrarlanması halinde idama kadar varabilirdi. Böcekbaşı kıyafet olarak başına siyah kuzu derisinden üzeri yeşil kalpak, sırtına dar yenli uzun cepken, mavi şalvar ve kırmızı çizme giyerdi.⁹⁹

IX. Şihna (Şahne-Sahne)

Bu unvan, İbn-i Muhamma'da "Şahne", yani Vali ve Polis Müdürü mukabili; lugat-ı nevaiye'de Komiser, Hâkim, Reis; Çağatay lugatında bir rütbe ismi Bekçi, Öşür ve Haraç Memuru, Müşrif, Harman ve Tahil Muhafızı olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁰ Tayin edildikleri yerlerde huzur ve sükûnu temin ile görevli olan Şihnalar, günümüzdeki söyleyişi ile "Genel Güvenlik Görevlisi" olarak ifade olunabilir. Şihnalar, şehir merkezlerinde birer polis müdürü olarak görevli ve yetkiliydiler. Bununla birlikte kırsal kesimde de adeta bir jandarma yetkilisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslâmiyet'e müteakip tesis eden Türk Müslüman hükümetlerinde ise Türklüğe has ananelerle İslâmiyet'in meydana koyduğu yeni usûller birleştirilerek az çok muhtelit ve mümtezic bir şekil kabul ve tatbîk edilmiştir. Mezkûr hükümetlerde bir serasker makamındaki zevat veya vezirler ve aynı payeye hâiz olan hacılarla (Şihne) unvanı verilen rüesa en büyük zâbita amiri salahiyetini hâiz bulunmuşlar, ekseriye zâbitân ile askeri muhitte

⁹⁶ Polis Mecmuası, 1 Kasım 1338 (1922), Sayı 155, Sayfa 884-886.

⁹⁷ Abdülkadir Özcan, "Böcekbaşı", *T.D.V.I.A.*, İstanbul, 1992. s. 323.

⁹⁸ Polis Mecmuası, 1 Haziran 1336 (1920), Sayı 126, Sayfa 439.

⁹⁹ Alyot, a.g.e., s. 64-65.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 265.

memurlar kullanmışlardır. Ez cümle konuya Selçuklularında Subaşı, Hacib ve Şihne gibi unvanlar alan memurîn-i zâbitaya tesadüf edilmektedir.¹⁰¹

Osmanlı'da şihnelerin görevlendirilmesinde Türk soyundan ve yüksek rütbeli subaylar arasından seçilmelerine dikkat edilmiştir. Şihnelerin yeni karakol kurma yetkileri olduğu gibi, suçluları mahkemeye sevk veya bizzat kendisi tarafından "hadd" (bedensel ceza, devrin yasal sopa vurma cezası) uygulama yetkisi de vardı. Asayiş sağlama görevi yanında vergi toplamaya yardımcı olma görevinin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Köyde görevli olanların mera ve otlak uyuşmazlıklarını nezaret ettikleri de anlaşılmaktadır.

X. Yasakçılar

Yasakçılar, yeniçeri erlerinden seçilir ve yasakçıbaşı yoluyla subaşıya bağlı olurlardı. Yasakçılar, şehir girişlerinde ve kendilerince önemli olan noktalarda nöbet tutarak alım ve satım ile taşınması yasaklı veya kısıtlı madde ve eşyaların denetimi konusunda görevliyidiler.¹⁰²

Vaka'-i Hayriye'ye kadar Memâlik-i Osmaniye'de mevcut kasaba ve şehirlerin zâbita ekseri yerlerde, yeniçeriler istihdam olunmuştur. Yasakçılık yeniçeri ocağına hasır edilmiştir. Yeniçerilerin yasakçılık da kullanmaları esbâbi muteber bir risalede şöyle izah ediliyor: "Kulluk beklemegi Fatih Kostantiniyye'ye vaz' eylemiştir. Yasakçılık bunlardan olup ahirden olunmamağa sebep olur ki bunlar her vechile emir-i pâdişâhiye muti' ve münkad olduklarından bazı ahâli karyeleri korkutmak için adam talep eylediklerinden padişaha arz olunduğunda yeniçeri ihtiyarlarından verilmesine ferman olacak evvel zamanda (Kethüda Bey) yoldaşlarından birisini tayin eğlediler. Reayayı himayet etti. Padişaha hayır dualar aldirdi. Ba'dehu sipahilerden aciz olanlar yeniçeri yoldaşlardan (Yasakçı) alıp köyleri koruyorlardı. Kethüda Bey odasında ibtidâ yasakçılık verilmek ile vergilerini kethüda almağa kânûn eylediler.¹⁰³

Tanzimat'a kadar sefarethanelerin korunmasına memur edilen yeniçerilere de yasakçı denmiştir. Tanzimat'tan sonra yasakçı tabiri artık kavaslar için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁴

XI. Zâbitamızın Mazideki Faaliyetleri: Yeniçerilerin İlgasına Kadar Karakol (Kolluk-Kulluk)

Karakol kelimesinin etimolojisiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte aslının "bakmak, gözetlemek" anlamındaki karamak fiiline meslek bildiren -vul ekinin getirilmesiyle oluşturulan karavul olduğu sanılmaktadır. Aynı ekle "dümdar, artçı" mânasındaki cündavul ve "yasakçı" mânasındaki yasavul kelimeleri de türetilmiştir. 16.ve 17. yüzyıllar arasında yazılmış

¹⁰¹ Polis Mecmuası, 1 Eylül 1338 (1922), Sayı 153, Sayfa 849-855.

¹⁰² Akdağ, a.g.e., s. 86-87.

¹⁰³ Polis Mecmuası, 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152, Sayfa 835-840.

¹⁰⁴ Mehmet Canatar, "Kavas", *T.D.V.İ.A.*, Ankara, C. 25, İstanbul 2002. s. 66-68.

eserlerde kelime “gözcü, nöbetçi, bekçi ve keşif kolu” anlamlarında kullanılmıştır.¹⁰⁵

Osmanlı döneminde kelime “karagül/karagöl”a, son zamanlarda ise “karakol”a dönüşmüş ve genellikle düşmanın âni saldırılarından korunmak için ordunun etrafını muhafaza ile görevli piyade ve süvari askerlerini ifade etmiştir. Şehir ve kasabalarda güvenliği sağlamak amacıyla içinde asker veya zaptiye memuru oturtmak için yapılan binalara önce karavulhâne/karakolhâne, daha sonra kısaltma yoluyla karakol denmeye başlanmıştır.¹⁰⁶

Türkçede (Karakol) kelimesinin ileri sürmek, kovmak manalarını ifade eden (Hirmek) mastarının gezici, dolaşıcı, mealini mütezammin olan (Hayri Evvel) aslından alındığını ve (Karakolhâne) nin ise gezmekle mükellef bulunan müfreze-i askeriyenin meskeni bulunduğu (Ahmet Refik Paşa) kaydı tasrih ediyor. Esâsen iki kapıya çıkan yani yeniçeri ocağına verilen acemi neferlere (Karakullukçu- Karakollukçu) derlerdi. Bunlar odayı süpürmek, ihtiyar yoldaşların gelen misafirlerinin ayakkabılarını silmek, yemek pişen kapları yıkamak, odun yarmak, kandil yakmak, pazardan lazım olan şeyleri almak gibi umûmî hizmetleri deruhte ederler. Eskidikçe muhtelif unvanlar alarak zâbıtâlîğe hak kazanmış olurlardı. Efrâdı çok olan odaları ikişer nefer ve daha ziyade karakullukçuları bulunurdu.¹⁰⁷

Osmanlıda karakol teşkilâtının kuruluşu çok sonraları olmuştur. Önceleri emniyet ve asayiş işlerini subaşilar ve yasakçılar sağlamış, 16. yüzyılın ortalarına doğru asesbaşilar gece güvenliğinden sorumlu tutulmuştur. İstanbul dışında ise beylerbeyi ve sancak beyleri buldukları yerin güvenliğinden sorumlu olmaya başlamışlardır.

İstanbul’un fethinin ardından gittikçe kalabalıklaşan şehrin asayişine daha fazla önem verilmeye başlanmış; İstanbul çeşitli bölgelere ayrılmıştır. Ayasofya, Ahırkapı ve Hocapaşa bölgeleri cebecibaşının; Tophane ve Beyoğlu civarı topçubaşının; Topkapı Sarayı, Boğaziçi, Haliç kıyıları ve Adalar; bostancibaşının, İstanbul Limanı, Tersane, Kasımpaşa ve Galata bölgelerinin emniyeti ise kaptanpaşanın kontrolüne bırakılmıştır.¹⁰⁸

Eskiden İstanbul ile Bilâd-ı Selâse ve tevabi’nin idâre-i zâbitası birkaç kısma ayrılmıştı. İstanbul’un Saray-ı Hümayûn civarlarından mâadası yeniçeri ağalarına, Saray-ı Hümayûn harici addolunan Ayasofya, Hoca Paşa, Ahır kapı tarafları, cebecibaşılara, Kasımpaşa ile Galata muhitleri kapudanpaşalara, Tophane tarafları ile Beyoğlu semtleri, topçubaşılara, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi’nin iki tarafları, Kadıköy, Adalar,

¹⁰⁵ Abdülkadir Özcan “Karakol”, *T.D.V.İ.A.*, C. 24, İstanbul, 2013. S. 431.

¹⁰⁶ Özcan, a.g.m., s 432.

¹⁰⁷ Polis Mecmuası, 1 Ocak 1339 (1923), Sayı 157, Sayfa 917.

¹⁰⁸ Abdülkadir Özcan, “Zaptiye”, *T.D.V. İ. A.*, İstanbul, 2013. s.256.

*Ayastefanos tarafları bostancıbaşıya muhavvel idi. Bundan fazla olarak muhtelif mevâki'de (Usta) namıyla yerli zabıtlar bulunur, bunlar da yalnız kendi muntkasının asayişini temin ile mükellef ve ondan mesul bulunurdu.*¹⁰⁹

Yeniçeri ağası ocak içerisinde asayişle ilgili olarak subaşı, asesbaşı, salma çuhadarı, tebdil kuloğlu çuhadarı, cellât, falakacı, böcekbaşı gibi görevlileri istihdam ederdi. Beledî ve inzibatî işlerle uğraşan subaşılar gündüz vakitlerinde pazarları, mahalleleri dolaşır, temizlik denetimi yapar, bozuk yollarla ilgilenir, yıkılmak üzere olan yapıları mimarbaşıya bildirirdi. Genellikle asesbaşılarla birlikte çalışan subaşılar ellerinde kırbaç ve kamçı ile dolaşırlar, şüpheli kişileri yakalarlar, mahkeme nâibiyle beraber şüpheli evleri ararlardı. Bunlardan taşrada inzibatî sağlayanların görevi 19. yüzyılda jandarmaya bırakıldı. Subaşılardan başka bir görevi ise asesbaşı ile birlikte hapisanelerle meşgul olmaktı. Emirlerindeki pasbanlar gece şehrin sokaklarını dolaşarak güvenliği sağlardı. Asesbaşı emrindeki asesler, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde gece asayişle meşgul olurdu. Günümüzde sivil polis görevini o dönemde salma çuhadar başkanlığında bir kuruluş yapardı. Yeniçeri tebdillerinden olan ve “salma” da denilen yirmi otuz kişiden ibaret bu görevliler özellikle içki, fuhuş ve kumar denetiminde bulunurdu. Bazen olaya hemen müdahale ederler, bazen de durumu hükümete bildirirlerdi. Böcekbaşının emrindeki böcekler, genellikle eski hırsız ve yankesicilerden seçilip daha ziyade muhbir olarak kullanılırlardı. Taşra kullukçularına “yasakçı” denirdi. Tamamı yeniçeri olan yasakçılar buldukları şehrin güvenliğini sağlamakla yükümlü idiler.

*Ez cümle Yahudi mahallesinde dört nefer var iken ona, Kum Kapıda dört iken ona, Aya Kapısında keza dört iken, on ikiye ve Balatta üç iken, on üç çıkarılmıştı. Kulluklar otuzar, kırkar altına bey' edilir; satın alan delikanlılar verdikleri parayı fazlasıyla elde edebilmek için mezalime, halkı soymağa, koyulurlardı. Dokuz ay müddetle verdikleri taşra kulluklarının vergisini aldıklarından sonra altı ay nihayetinde başkalarına ita etmek gibi sūistimâle devam eğliyorlardı.*¹¹⁰

Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra, İstanbul'da Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli ve polisiye hizmetleri de yapmak üzere yeni bir askeri teşkilat kurulmuş ve Seraskerler tarafından komuta edilmiştir. Seraskerler zamanla görev ve yetki alanlarını artırmanın yanı sıra, iç güvenliğin sağlanmasında Yeniçeri Ağasının yetkilerine de sahip olmuştur.¹¹¹ Bu dönemde bazı ayaklanmaların bastırılmasında düzenli askerlerin başarılı oldukları görülmüştü, fakat eşkıyalık, hırsızlık,

¹⁰⁹ Polis Mecmuası, 1 Haziran 1336 (1920), Sayı 126, Sayfa 439.

¹¹⁰Toprak, a.g.m., s.257

¹¹¹Tatlılıoğlu, a.g.m., s.92.

soygunculuk olaylarının önü bir türlü önü alınamıyordu. Redif teşkilatı kurulunca, bu askerlere rahatsızlık veren olayların önlenmesi görevinin yanı sıra, önemli kavşak ve derbentlerin muhafazası da verilmişti. Ayrıca şehir merkezlerinde devriye gezmek suretiyle denetim sağlıyorlardı. Hükümetin kendi düzenli kurumlarıyla güvenliği sağlamaya çalışmasının yanı sıra, asayiş hizmetlerine halk da dâhil olmuş ve kendi güvenlikleri için önlem almışlardı. Zaptiye teşkilatının kurulmasıyla birlikte Nizâm-ı Cedit devrinden beri düzenli ordunun da dâhil edilmek istendiği asayiş hizmetleri, doğrudan bu hizmetten sorumlu olacak ve düzenli olacağı umulan askeri güce havale edilecekti.¹¹²

*Yeniçerilerin ilgasına kadar devam eden bu hal, ara sıra bazı miktar ve zabıt yeniçeri ağalarının veya İstanbul'un zaptıya tesisi için sûret-i mahsûsa da tayin olunan sekban başlıkların hamitleriyle muvakkit intizam devreleri geçirmiş, ilgaya müteakip kulluklara asakir-i müntazime ikame olunmuş, bilahare zaptiye müşiriyetinin teşkili ile beraber zaptiye nefarati da yerleştirilmiştir.*¹¹³

Gerek Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye, gerekse 1834'ten itibaren bu ordunun yedek gücü olarak kurulan redif birlikleri, 1846'da Zaptiye Müşirliği kuruluncaya kadar asayiş ve zâbıta işlerini de yürütmüştür. Şehrin sur içi bölgesi Asâkir-i Mansûre, Kasımpaşa ve Eyüp'e kadar olan Haliç bölgesi Asâkir-i Muntazama-i Bahriyye, Üsküdar ve Boğaziçi'nin Anadolu yakası ile Kadıköy ve Adalar Asâkir-i Muntazama-i Hâssa, Galata ve Beyoğlu semtleriyle Boğaz'ın Rumeli kıyılarının asayışı ise eskisi gibi yine Topçu Ocağı mensuplarına bırakılmıştır. Şehrin güvenliğini sağlayan görevliler önceleri Selimiye, Tophane, Taksim ve Kalyoncu kışlalarında ikamet ettiler. Bu görevliler için karakolhâne adıyla karakol binalar inşasına 1831 tarihinden itibaren başlandı.¹¹⁴

Zaptiye Müşiriyeti adıyla 1846 yılında kurulan ilk bağımsız güvenlik idaresi 1879'da nezârete dönüştürüldü. 1881 yılında İstanbul Polis Müdüriyeti ismiyle oluşturulan birime bağlı olarak İstanbul'da dört polis dairesi teşkil edildi.¹¹⁵ Zaptiye Nezâreti 1909'da Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyeti adıyla Dâhiliye Nezâreti'ne bağlandı ve böylece otoritesi bütün ülkeye yayıldı. İstanbul'da ise valiliğe bağlı Polis Müdüriyyet-i Umûmiyyesi kuruldu. İstanbul'da 1909'da açılan Polis Mektebi şehrin işgaliyle kapandıysa da kurtuluştan sonra tekrar faaliyete geçirildi. Karakol kelimesi polis karakolu, istinat karakolu, ileri karakol, nizamiye karakolu, jandarma

¹¹² Ali Sönmez, *Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi (1845-1879)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 67.

¹¹³ Polis Mecmuası, 1 Ocak 1339 (1923), Sayı 157, Sayfa 917-919.

¹¹⁴ Abdülkadir Özcan, "Karakol", *T.D.V. İ. A.*, İstanbul, 2013, s.256.

¹¹⁵ Alyot, s. 182-183.

karakolu şekillerinde günümüzde de kullanılmakta ve halkın güvenliğini sağlamak amacıyla devriye gezen hükümete bağlı her türlü silâhlı kuvvet bu adla anılmaktadır. Sınır boyunda giriş-çıkışı kontrol etmek ve sınır güvenliğini sağlamakla görevli askerlerin bulunduğu binaya sınır karakolu denilmektedir. İl merkezlerinin hepsinde mevcut olan karakol, ilçelerde ve bucaklarda nüfus yoğunluğuna ve o yerin stratejik durumuna göre kurulmaktadır. Osmanlı döneminde olduğu gibi karakollar adli merciler değil idarî zabıta statüsünde birimlerdir.¹¹⁶

Sonuç

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde polis teşkilatının tarihsel gelişimi ve değişimi hakkında önemli bilgiler içeren polis mecmuası yazıları ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde güvenlik ve polis kavramları, zabıta, asayiş ve emniyet terimleri ile ifade edilmiştir. Eski Türklerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de polis teşkilatı, askeri teşkilat kadrosu içinde yer almış, askeri amirler aynı zamanda polis amiri olarak da görev yapmışlardır. Devletin kuruluş yıllarında ülke toprakları küçük olduğundan idari teşkilat da basit bir biçimde yapılandırılmıştır. Kuruluşunda bir uç beyi olarak kurulan Osmanlı Devleti, kısa zamanda fetihlerini artırarak, gerek Anadolu ve gerekse Rumeli'de ülke topraklarını genişletmiş, her fethedilen bölgeye kendi idaresini sağlamak için bir takım görevliler tayin etmiştir. Osmanlı Devleti'nde fethedilen bölgelerdeki otoriteyi ve idareyi sağlamak adına kadı ile birlikte vazifelendirilen bu görevlilere subaşı adını verilmiştir. Özellikle kuruluş dönemindeki padişahlar subaşılara karşı büyük güven duygusu taşımaktadırlar.

Büyük subaşılıklar İstanbul'un fethine kadar bir yandan askeri kumandanlık görevini ifa ederken aynı zamanda şehirlerin asayiş ve intizamını da sağlıyordu. İstanbul'un fethi sonrası şehrin subaşısına şehrin imar faaliyetlerinin takibatı görevi de verilmeye başlanmıştır. Ama bu durum ilerleyen yıllarda değişime uğrayacaktır. Devletin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar devlet erkânında ön saflarda yer alan ve çeşitli görevlerde bulunan subaşılar, ilerleyen yıllarda görev alanları giderek daha da kısıtlanacak, özellikle yeniçeri ocağının daha işlevsel hale gelmesiyle birlikte subaşılardan görevlerini yeniçeriler devir alacaktır.

Yeniçeri teşkilatının kurulması ile birlikte askeri görevlerinin yanında emniyet işleri yeniçeriler tarafından yerine getirilmiş, Asesbaşı, Şıhna, Yasakçı, Böcekbaşı gibi görevliler ise artık yeni çeri ocağı bünyesinde görevlendirilmiştir. Yeniçeri ağası yeniçeri askerlerinin komutanı ve

¹¹⁶ Özcan, a.g.m., s.278.

başkentini asayişini sağlamakla görevini yerine getirirken; zamanla Sadrazamdan sonraki en büyük kolluk amiri durumuna getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasından sonra ilerleyen süreç içerisinde değişik isim ve unvanlarla sürdürülen kolluk hizmetlerinde, 1826 yılına kadar bir emir komuta birliği sağlanamadığı görülmektedir. Bu karışık düzen, vazife ve görev dağılımında bir yetki karmaşasına sebebiyet vermiştir. Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra, İstanbul'da Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli ve polisiye hizmetleri de yapmak üzere yeni bir askeri teşkilat kurulmuş ve Seraskerler tarafından komuta edilmiştir. Seraskerler zamanla görev ve yetki alanlarını artırmanın yanı sıra, iç güvenliğin sağlanmasında Yeniçeri Ağasının yetkilerine de sahip olmuştur, 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılması ile kolluk hizmetlerine bir düzenleme yapıldıysa da tek ve bağımsız bir zabıta teşkilâtı meydana getirilememiştir. 1839 yılında Tanzimat Fermanı yayınlanması ile kolluk teşkilatında da çeşitli düzenlemeler olmuştur.

Mecmuada yayınlanan yazılardan da anlaşılacağı üzere 19. yüzyılda Osmanlı Devleti müesseslerinde yoğunlaşan batılılaşma sürecine bağlı olarak yaşadığı değişim iç güvenlik konusunda da kendisini göstermiştir. Özellikle Tanzimat Döneminde, merkez ve taşra teşkilatlarında görülen köklü değişimin de etkisiyle iç güvenlik teşkilatı askeri yapıdan ayrılarak müstakil bir örgütlenme haline getirilmiştir. 1845 yılında yayımlanan polis nizamnamesi polislerin hak, hukuk ve hükümlerinin vizesi olarak bilinse de, Osmanlı Devleti'nde modern anlamda polis teşkilatı ise 1879'da kurulan Zaptiye Nezareti ile ortaya çıkmıştır. Her eyalette "Umur-u Zaptiye" adı altında zabıta teşkilatı kurulmak suretiyle emniyet ve asayişin sağlanmasına etkinlik kazandırılmış ve bugünkü anlamda ilk Polis Teşkilatı kurularak çağdaş kolluk kuvvetlerinin teşkili yolunda ciddi ve kalıcı adımlar atılmıştır.

Emniyet teşkilatının yüz yıl öncesini satırlarına taşıyan mecmua, polis tarihi hakkında önemli detaylar vermiştir. Osmanlı Devleti'nde polis teşkilatının tarihsel gelişimi ve değişimi hakkında önemli bilgiler içeren polis mecmuası gerek Türk polis teşkilatı ve gerekse Emniyet Teşkilatının ilk süreli yayın olması, nedeniyle önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Kaynakça

1. Dergi ve Gazeteler

- Polis Mecmuası, 1 Temmuz 1329 (1913), S. 1.
Polis Mecmuası, 15 Ocak 1330 (1915), S. 38.
Polis Mecmuası, 14 Mayıs 1332 (1916), S. 68.
Polis Mecmuası, 28 Aralık, 1332 (1916), S. 83.
Polis Mecmuası, 1 Eylül 1333 (1917), S. 93.
Polis Mecmuası, 1 Aralık 1334 (1918), S. 96.
Polis Mecmuası, 1 Ocak 1335 (1919), S. 109.
Polis Mecmuası, 1 Mart 1336 (1920), S. 123.
Polis Mecmuası, 1 Nisan 1336 (1920), S. 124.
Polis Mecmuası, 1 Mayıs 1336 (1920), S.125.
Polis Mecmuası, 1 Şubat 1337 (1921), S. 134.
Polis Mecmuası, 1 Ocak 1339 (1923), S. 157.
Polis Mecmuası, 1 Ocak 1339 (1923), S. 157.
Polis Mecmuası, 1 Şubat 1339 (1923), S. 158.

2. Kitaplar

- Alyot, Halim, *Türkiye’de Zabıta*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1947.
Beydilli Kemal , “*Yeniçeri*”, T.D.V.İ.A., Cilt 43, İstanbul, 2013.
Develioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitapevi, Ankara, 1996.
Erarslan, Fethullah ve Metin, İsmail, *Türk Polis Tarihi*, EGM Yayınları, Ankara, 1984.
Ergut Ferdan, *Modern Devlet ve Polis*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
Fındıklı Remzi, *Osmanlı Devletinde Güvenlik ve Polis*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt.1, İstanbul 2004.
Levly Noemi, “*Polislikle İlgili Bilgilerin Dolaşım Tarzları: Osmanlı Polisi İçin Fransız Modelimi?*”, *Jandarma ve Polis*, Derleyenler: Noemi Levy, Nadir Özbek, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Okçabol, Derviş, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Polis Enstitüsü Neşriyatı, Ankara, 1940.

Pakalın M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971.

Sami Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2007.

Sönmez Ali, Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi (1845-1879), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

Tonugur Hikmet, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, T. C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1946.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I*, T.T.K Basım Evi, Ankara 1988.

3. Makaleler

Aköz Alaaddin - Solak İbrahim ,Osmanlı Taşra Yönetimi ve 16. Yüzyılda Maraş Kazası Yöneticileri,' *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Sakarya 2014.

Bülent Akkaya, "Geçmişten Günümüze Türk Polis Teşkilatında Rütbelere," *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı 8, Ankara, 2013.

Beydilli, Kemal "Yeniçeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, Ankara, 1993.

Bilgiç Veysel K. ve Karakaya Muhittin, "Türk Polis Teşkilatının Tarihi Gelişimi," *Polis Bilimleri Dergisi*, Ankara, 2002.

İlgürel Mücteba, "Subaşılık Müessesesi Emniyet ve Asayişteki Rolü", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri Sempozyumu*, Antalya, 2016.

İnalçık Halil, " Osmanlı Beyliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul, 2007.

İnalçık Halil, "Tımar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul, 2012.

Dündar A.Nihat,"Emniyet Teşkilatının Kuruluş ve Gelişmesini Sağlayanlar", *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı 10, Ankara, 2010.

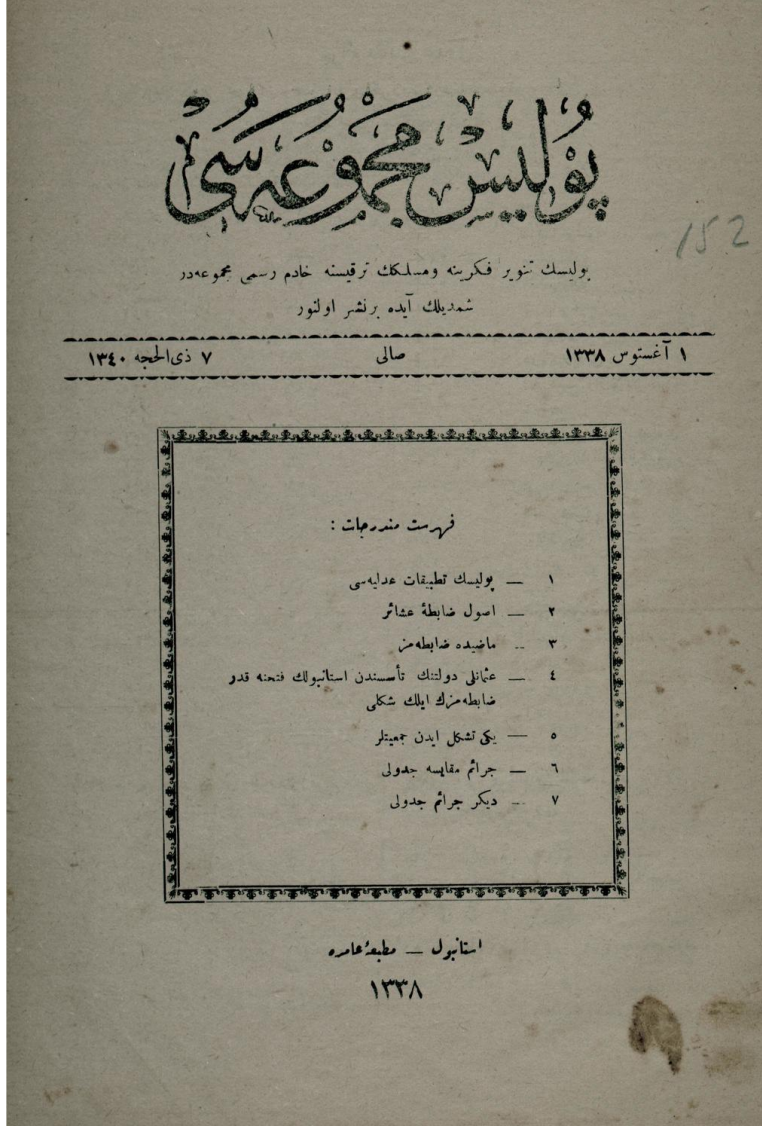
Köprülü M. Fuat, "Çavuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, 1993.

Kuçur Sadi S., "Selçuklular Şehirlerinde Asayişin Temini", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri Sempozyumu*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2017.

Merçil Erdoğan, "Şahne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul,2010.

- Ortaylı İlber, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 1992.
- Ortaylı İlber, “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 1992.
- Özbek Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1908” *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2004.
- Özcan Abdülkadir , “Asesbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1991
- Özcan Abdülkadir, “Bostancı” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1992.
- Özcan Abdülkadir, “Böcekbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1992.
- Özcan Abdülkadir, “Zaptiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013.
- Özcan Abdülkadir, “Karakol”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013.
- Şahin Eyüp “Polis Dergisinin Tarihçesi” *Polis Dergisi*, Ankara, 2001.
- Şahin Eyüp; “Türk Zabıtasının Polis Adıyla Yapılandırılması”, *Çağın Polisi Dergisi*, Ankara, 2010.
- Tatlıoğlu Kasım, “Türk Polis Teşkilatı’nın Yapılanması ve Tarihten Günümüze Üstlendiği Misyon ve Sorumluluk Üzerine Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Tarihte Türk Polis Teşkilatı Sempozyumu, Polis Akademisi Yayınları*, Ed. Muammer Gül, Mustafa Kandemir, Ankara, 2013.
- Toprak Zafer, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt.5, İstanbul, 1985.

EKLER

Ek 1. Polis Mecmuası'nın İlk Sayfasına Örnek

ایدیلهجک پلاقلری تنظیم و بایو ایتک و قورونق کی عملیات ایچون اشاعه ایدیلهجک زمان و بویاده صرف ایدیلهجک میانک مقداری نظر اعتباره آلهجق اولورسه اصول مذکوردهک اولدیقه مهم محاذیری موجود اولدیگی میدانه چیقار .

متعدد و مختلف تجربه لر اجرا سندن صکره اک نهایت بن بو باده بر اصول جدیده تاسیسه موق اولدم که صورت تطبیق بروجه آتی اینشاح اولتور .

بارمق ایزی حمل اولدیگی فرق ایدیلم هر درلو اشیا و محل

(۱)

عمل وقعهده بولنان بارمق ایزی [۱]

(۲)

فاعةک بارمق ایزی [۱]

[۱] نقطه لر چیز کیلک نهایت ، مربوطت و . . . الخ کی جاب دقت خصوصیتلری ازانه ایدر .

اوزرینه آلومونیوم توزی سریمی و بو صورتله مدانه چمتاق اولان ایزر بو مقصد ایله نایت ایجه و نارین طبقه خالنده حاضر لانتش وجام کی بارلاق زه لاین [*] اوزرینه ضبط اولتلی . ایزی ضبط ایتهدن اول طبقه کی ایکی مساوی قسم تشکیل ایتک اوزره بوکوب ایچ طرفلری یاش سونکر ایله ایصاله رق بایشقان برحاله کتیرمایدر . طبقه تک نصفی اوزرینه آلتان ایزر نصف دیکریله قاتیله جقدر . یعنی ایزر ایکی زه لاین یاراشی آره سنده کوزجله محافظه ایدیله جقدر . بر طرفدن طوغری و دیگر طرفدن ترس اوله رق کوریلان بو بارمق ایزی موجود بر ایزر رسمیه در عقب مقایسه ایدیله ییلور .

محل وقعهده بولنش اولان ایزک متعدد فطوغراف رسملری لازم اولدیگی تقدیرده فطوغراف بلاقه احتیاج اولیوب آنک برینه شباهی قولایقکه کچرین و ایز صورتی حامل اولان زه لاین طبقه لر نی استعمال ایتک کافی اولدیگی کی ایزی بیولنک دخی بو وجهه پلاقسز نمکندر .

بولنش بر ایزک هونجی ضابطه جه معلوم بر کیسه تک بارمق ایزیله مطابق اولدیگی اکلاشدیگی تقدیرده اول تشخیص بارمق

(۳)

عمل وقعهده بولنان ایزک مظلونک بارمق ایزیله صورت انامی

ایزی زه لاین طبقه سی اوزرینه ضبط ایدیلمور و بعده آلومونیوم توزی معرفتیه زه لاین اوزرنده کی مضبوط ایزر میدانه چیقاریله رق محل وقعهده بولنش ایزک طبیعی بیولککی قدر بیوک بر ایزر میدانه چیقاریلور .

شسو خاصه چوق زماندنبرو تحری ایدیلبوده هنوز مطلوب وجهه بولنه میان اهمیتل بر مسئله یی حل ایدیلمور . یعنی بولنش اوله ویا مؤخر آ ضبط ایلمش عینی شخصه عاند ایکی ایزک حین مقایسه سنده آرا لرنده جسامت ، شکل و الحاصل بالجله تفرعانده . بری دیکری [*] کیک و ایلردن چیقاریلان یا اینقان بر ماده .

Ek 2. Polis Mecmuası (Mahal-i Vakada Bulunan Parmak İzi)

Ek 3. 1336 senesi Ağustos ayında öldürülen maktul İbrahim Fatih cinayeti faallerinden katil Niko ve Hacı'nın münteşir fotoğrafları. Polis Mecmuası, 1 Eylül 1336 (1920) Cumartesi, Numero 129, Sayfa 496.

عدد ۱۰۲	پولیس مجموعی	صفحه ۸۳۶
<p>بازاره کلوب بازارلقترین کوروب کیدرلردی عثمانه اعتمادکلی ایتمکین امن وامان ایچنده اولمشلردی، [۲] عین زمانده عثمان غازی قرهجه حساری فتح ایلدیکی زمان، امور ادارهسنی مخدومی اورخان بکه و (سوباتی) لغنی یعنی ضابطه ریاستی ده برادری کوندز بکه و برمشدر [۱].</p> <p>کوریلورکه ایلك پادشاهز دولته وضع اساس ایدرکن اسکی ترک اصول و عنعنه سنه و سلجوقلرده کی تشکیلاته توقفاً (سوباتی) لغنی احداث ایلمشدر. بناءً علیه عثمانلی تاریخنده ضابطه رؤسانسک ایك قدملیسی کوندز بکه اولدیکی کبی ضابطه نیک ابتدائی شکلده صوابشلیقدر .</p> <p>(سوباتی) تمیری ترک لساننده قوم و قبیله ریئسی مناسنه کلدیکی کبی (سو) کله سی سفر ایتمک ، حربه کیمک مفادینی متضمن اولان (سوله مک) مصدرندن آلتشدر . بوتامیرک صافی تورکجه اولدیگی ایك اسکی ترک تاریخ و کتابه لرنده موجود اولسی و حد ذاتنده ترک لسانسک مالی بولماسیله ثابت ایکن اندرون ادبیاتسک ، عرب و عجم دیللیرنسک مدهش تأثیرینه قایسلان قدیم محرر و مؤلفلرمز (سوباتی) یعنی جرم و جنایت و هر نوع مساوی بی اعتیاد ایدن اشرانک آمر و ریئسی طرزنده تأویل و تفسیره قالمشسلر ایسه ده بزجه ایك طوغریسی بوقاریده (اسکی ترکلرده ضابطه) سرلوحه سی آلتنده کی قسمده ایضاح ایلدیکمز و جهله (سوباتی) مقدم الجیش دینان و عسکرک ایك اوکنده حربه کیرن قوماندانه ویریلن عنواندر .</p> <p>[۱] جهان نما . نغمی (یازما) ص ۱۹ . [۲] عاشق پاشا زاده تاریخی ص ۲۰ .</p>	<p>و رقابت ایله رک تمدن و ترقینک ، رفاه و مهرانک صلح و سکونه اولان احتیاجی هر ملتن زیاده تقدیر ایلمکه موفق اولمشلردر .</p> <p>نجات انسانیه و فضیلت عسکریه نیک ایوکسک پایه سنه ایرهشن ترک روحی، ترک عصمت اخلاقیه سی هر عصر و دوره اطاعت و انتظامی الی برانجذابله تقدیس درجه سنده سومش، ترک واضح قانونلری عصبان و اطاعتنزلکه ایك شدتلی جزا لر تعیین ایلمشدر .</p> <p>مؤسس دولت سلطان عثمان حاکم و قاضی ایله ایله برابر ضابطه آمری ده ایلك دفعه تعیین ایدرک تشکیلات دولته ضابطه بی هر شیشه تقدیم ایلمش، توزیع عدالت و اسحاق حق کی ایك عالی و طوائف دولتی آتیق ضابطه ای استناد ایلمکه حصول پذیر اوله بیله جکی کشف و تقدیر ایلمکه مستثنای نفوذ نظر کوسترمشدر . بویوک پادشاهزک حق و عدالتی اظهارده امن و انضاطی تأسیسه جنس و مذهب تفریق ایتمدیکی ، بلا استثنا بتون تبعه سنه قارش مشفق برابا اولدیگی اثبات ایدن ایك اسکی بر تاریخک شوقیتلی شهادتی نقل ایدم :</p> <p>• برکون بیله جکدن بازاره کافرلر کلوب یوکه بارداق [دستی] کتورمشلردی . وهم کرمانلو دخی کلشیدی . و بو کرمانلونک بریسی بونلرک بر بارداغن آلوب حقن و برمیوب اول کافر دخی کلوب عثمان غازی به شکایت ایتدی . عثمان دخی اولکرمان تورکنی کتوروب حکم لت اوروب کافرلرک حقنی آلیووردی . و دخی یساق ایدوب چاهرتدی کیم کسنه بیله جک کفره سنه ظلم ایتمیوب شول قدر عدل کوستردی که حتی بیله جک عورتلری</p>	

Ek 4. Osmanlı Devleti'nin Tesisinden İstanbul'un Fethine Kadar Zabıtamızın İlk Şekli Polis Mecmuası 1 Ağustos 1338 (1922), Sayı 152.

Ek 5. Haziranın on üçüncü günü kabak mevkii dâhilin de İslam meydan mahallesinde Muhammed kızı Şefikanın hanesinden sırvat-i ifa ederken polisce derdest edilmiş olan Çiçekci Arif kızı Edirneli Hayriye, muhtelif tarihlerde olmak üzere, Simon oğlu Meylotu ve yani oğlu Paneka Yorgi adresinde olarak Foti oğlu Koçi, Raycif oğlu İvan, Şebder Karısı Atıma ve Arabacı Ali oğlu Ahmed ve Bulgaristan dâhiline firar iden Teyduf oğlu Pato ve Bahar oğlu Yorgi ve Bulgar ve asil ve Makedonyalı Kule, Kızıl Minare mahallesinden Fettah oğlu Muhammedin ve Sultan Bayezid'da Hoca Ayvaz mahallesinden Ali oğlu Hasanın ve Yeni İmarette, Hacı Hoşkadim mahallesinden Mehmet Ali zevcesi Ayşe hanımın Ayşe kadında Müderris Ali Beğ mahallesinden Sırac Osman efendinin ve kerşhanede Rekkah Ali Beğ mahallesinden Şahince Muhaciri İsmail oğlu Emirir ve İslam Çoğulca mahallesinden Muhacir Mihri Hanımın hanelerinden mahirane ve menfir dane sırvatler ifaa eğlediği itirafatı ve nereye ne satdığına dair tarifatiyla tazahür eylemiş emval-i mısruka mezbura cihat-i adliyyeye tevdi olunmuştur. Sırvat faallerinden elde edilenlerin fotoğraflarını derc ediyoruz.

عدد ۱۲۳ پوليس مجموعهسى صحيفه ۴۱۰

ساعتى مغازه سندن سرفت ايتكارى كرك دلائل ماديه وكر ك افراز واعترافلى ايله نيوت بولمدر. محل سرفته اجرا قنن تدقيقات وكهفيا نده لئون حانسيان افنديك مغازهسى اتصالده بولان ياسديرمه يى دكانك كلیدلری غير يه زق مذکور دكانه كيرلدى و حانسيان افنديك مغازهسى تفریق ايدن تخته بوله برانسان كچيله جك سووتده دله رك حانسيان افنديك مغازه سندن كچيلدى و بوسورتله ايقاع سرفتا بده يى آكلش ديش و طرز و صورت ايقاعه نظراً بلكه اوغنده قيو يى ژان بازار بلك و سلطان جامنده مانينا طوراسى سلايكلى ابراهم بلك قاطرچى اوغل خانده بولومنان برادرلك مغازه سندن اراع ايدىن سرفتله

اكد يك اولدى ادا ايدىش اولفله مذکور ساعتلر حقتده تدقيقات و تخقيقا نده دوام ايدىكده بولمدر. بوياده ايجاب ايدىن مامله قانويه ايعا ايدىك اوزره حانسيان افنديك مغازهسى سرفته طاب برى اورا وچ، ديكرى يدى صحيفه لك ايكي قطمه اوراق تخقيقه ، اوچ تذكره درت ضبط ورقهسى ، اوچ قطمه راپور ، ايكي عدد امانت مقبوضى ، ايكي عدد اشيا ليستهسى ، اوچ عدد داغيتلوسقونى تكليفنامهسى ، بولومنانلى برادرلك مغازهسى سرفته عائد آلتىش ايكي صحيفه لك اوراق تخقيقه ايله بىش عدد داغيتلوسقونى تكليفنامهسى ، بكرى آنى عدد راپور ، اوچ عدد اشيا ليستهسى ، اوچ قطمه كشف

سارقلردن روسيهلى بهغو

سارقلردن روسيهلى لوبا

ورقهسى ، درت عدد اقامتگاه ، درت عدد تأمينات سندی ، برعدد امانت مقبوضى و برعدد قروكى و سلايكلى ابراهم بلك مغازهسى سرفته عائد بكرى سكر صحيفه لك اوراق تخقيقه ، و برعدد كشف ورقهسى و برعدد اقامتگاه سندی و يك اوغنده ژان قيو يى بازار بلك مغازهسى سرفته عائد يدى صحيفه لك اوراق تخقيقه ، برعدد كشف ورقهسى ، برعدد ضبط ورقهسى و برعدد مسروق اشيا ليستهسى حاوى درت طاق اوراق تخقيقه ايله بولومنان و ژان بازار بلك مغازه سندن كچيلوب تدقيقات و تطبيقات اجرا ايتديرىن اوچ عدد تخته ايله اوزورلنده ظهور ايدىن آلات و ادوات جريمه لك عينا و صرفملا عائد يسا يورط و اوراق خصوصيه لك و بظا ارسال و كندىلرينك موجوداً اعزام قندىنى بيانيه تايد حرمت اولتور . ۱۶ شباط ۱۳۳۶

مشابه اولدى نظر دقي جاب كور بلكه تخقيقات تعميق و محل جريمه استعمال ايدىن آلات جريمه ايزلرى اهل خبره واسطه سيله مقايسه و تطبيق و تدقيق ايتديرىلنده اشبو سرفتله استعمال ايدىن آلاتك سرفتملك يدرلنده بولان آلات اولدى قطميا ثبت اولدى بندن اشبو سرفتملك سرفتملك طرفدن وقوعه كتر بلكه قناعت حاصل اولدى ايسه ده كندىلرى بالكر لئون حانسيان افنديك مغازه سندن ك سرفتى اعتراف و ديكر لرى انكار ايدىش و مقدور لئون حانسيان افنديك موى اليك شريكى زراعت مانهسى مفتش سابق قدرى بلكه افاده مضبوط لرينه نظراً الده ايدىلوب سربوط ضبط ورقهسى مقابلنده تسليم اولتان اشياى مسروقه دن ما عدا حانسيان افندي به عائد مختلف طقوز و قدرى بلكه عائد درت عددكه جماعاً اون اوچ ساعتك

Ek 6. 1920 senesinin Şubat ayının altıncı gecesi, muhtelif mağazalardan sırat ettikleri saat ve bilezik gibi eşyalarla birlikte derdest edilen çeteye mensub olan faallerin munteşir fotoğraflarıdır. Polis Mecmuası, 1 Mart 1336 (1920) Pazartesi, Numero 123, Sayfa 415.

SAVAŞIN GÖLGESİNDE KAYIP TÜRKLERİN İZİNDE: OSMANLI IRAK’INDA DEMOGRAFİK SATRANÇ

ON THE TRAIL OF LOST TURKS IN THE SHADOW OF
WAR: DEMOGRAPHIC CHESS IN OTTOMAN IRAQ

Ramazan SONAT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 11.05.2020

Kabul: 27.03.2021

Article Info

Received: May 11, 2020

Accepted: March 27, 2021

Özet

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşen demografik hareketliliğin kurumsal bazda yürütücüsü konumunda bulunan ve tartışmaların odağında yer alan Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin mevcut görevinin dışında bazı bölgelerde meskûn Türklere yönelik özel bir programının olup olmadığını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışma temel olarak devlet aygıtını elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin savaşın gidişatına bağlı olarak Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile bazı noktalarda yer alan Türklerin ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesini benimseyip benimsemediği sorusuna cevap aramaktadır. Bu minvalde Arap coğrafyasını temsilen özel olarak Irak coğrafyasına odaklanılarak Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin ilgili alanda meskûn Türklerin varlığının hatırlanması/kanıtlanması ve ilgili alana belirli bir plan doğrultusunda Türk muhaciri sevki gerçekleştirip gerçekleştirmediği tespit edilmek istenmiştir. Ayrıca Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin haricinde devlet aygıtını sembolize eden farklı birimler arasında Türklüğün devamlılığını Irak coğrafyasında tesis etme noktasında yazışma yapıp yapılmadığı belirlenmeye çalışılarak meseleye farklı bir boyut kazandırılması arzulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi, Irak, İttihat ve Terakki, Türk.

Abstract

This study aims to investigate whether there was a special program for Turks living in some regions other than the current position of the General Directorate of

* Dr. Öğr. Üyesi., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Ramazansonat@hotmail.com.

Tribes and Immigrants, who were the institutional executors of the demographic mobility that took place within the Ottoman borders during the First World War and which was the focus of the discussions. In this context, the work seeks to answer the question of whether the Committee of Union and Progress, which hold the state apparatus, adopted the concern that the Turks, who are at some points through the General Directorate of Tribes and Immigrants might come under the protection of a different power in the future. With this in mind, in order to represent the Arab geography, the Iraqi geography was specifically focused on remembering/proving the existence of the resident Turks in the relevant area of the General Directorate of Tribes and Immigrants, and to determine whether the Turkish emigrants had made their way to the related area in accordance with a specific plan. In addition, it was desired to add a different dimension to the matter by trying to determine whether correspondence was made between the different units that symbolize the state apparatus except the General Directorate of Tribes and Immigrants to establish the continuity of Turkishness in the Iraqi geography.

Keywords: *First World War, General Directorate of Tribes and Immigrants, Iraq, Committee of Union and Progress, Turk.*

Giriş

Osmanlı Devleti, imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak tanımlanan XIX. yüzyıldan¹ itibaren ciddi bir nüfus hareketliliğine şahit olmuştur. Bu nüfus hareketliliğinin bir kısmı, devlet aygıtının ülke genelinde güç kaybetmesi neticesinde aşiretlere ve şakilere bağlı olarak ortaya çıkan kamu düzeni problemlerinin etkisi ile iç göç hareketi şeklinde gerçekleşmiştir. Nüfus hareketliliğinin diğer kısmı ise devletin kaybettiği topraklarda kalan Türk ve Müslüman kitlenin ülke içerisine dahil oluşu şeklinde tezahür etmiştir. Nitekim devlet, ağırlıklı olarak bu iki durum nedeniyle gerçekleşen göç hadiselerini iskân konsepti altında sistematize edebilmek için belirli bir süreçten sonra birtakım kurumsal teşebbüsler ortaya koymaktan geri durmamıştır².

Nüfus hareketliliğini sistematize etmek maksadıyla kurumsal bazda başlatılan çalışmalar 1890'lı yıllarda yoğunluk kazanmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı sınırları içerisine çok fazla muhacir gelmeye başlaması ve bilhassa Arapların meskûn olduğu vilayetlerde devlet aygıtının etkisizleşmesi ile ortaya çıkan zorunlu yer değiştirme uygulamaları kurumsal bazda yürütülen çalışmaların bir an evvel sonuçlanması gerektiği gerçeğini

¹İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

²Volkan Marttin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s. 1-9; Ufuk Erdem, "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyyesi (1913-1922)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol., 9, No., 1, (2017), s. 58-59.

ortaya çıkarmıştır. Netice itibariyle bu gelişmeler ışığında henüz Birinci Dünya Savaşı ortaya çıkmadan önce hem muhacirlerin hem de isyancı aşiret yapılanmalarının iskânı ile ilgilenmesi için Dahiliye Nezareti bünyesinde bir Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi³ kurulmuştur⁴.

Muhacirleri ve aşiretleri iskân etmeye yönelik olarak tesis edilen bu kurumun, Birinci Dünya Savaşı sırasında devletin daha önce kaybettiği topraklarda yer alan fakat çeşitli sebepler ile Osmanlı sınırlarına dahil olmayan Türklere yönelik girişimleri aydınlatılabilmiş bir konu değildir. Yine kurumun, savaşın gidişatına bağlı olarak devletin olası yeni bir toprak kaybı neticesinde hangi noktada bulunan Türklerin ileride azınlık durumuna düşebileceği ve bunların haklarının ne şekilde korunabileceğine yönelik tespitleri henüz tam manasıyla ortaya konulamamıştır. Bu çalışma ilgili sorunsaldan hareketle savaş sırasında devleti idare eden İttihatçı kadronun/anlayışın Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile hangi bölgelerde meskûn olan Türklerin ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesine sahip olduğunu ortaya çıkarmayı amaç edinmektedir. Bu kapsamda İttihatçı kadronun/anlayışın iddia edildiği gibi savaş sırasındaki demografik hareketliliği etkileyecek seviyede Türkçü bir damara sahip olup olmadığı⁵ tespit edilmek istenmiştir. Bunun için Irak coğrafyası özelinde Arap vilayetlerindeki demografik hareketlilik incelenerek bu noktalarda yer alan Türklerin varlığının kanıtlanması/hatırlanması noktasında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin özel bir çalışmasının olup olmadığı arşiv belgeleri aracılığı ile belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece savaş sırasında belli bölgelerde gerçekleşen demografik hareketliliğin devletin ileriye yönelik planlamalarının ürünü olduğu tezi tartışılmaya açılmıştır.

³ Burada bir konuya parantez açmak gerekir ki ilgili kurumun adı, zamanla birçok kez değişikliğe maruz kaldığı için araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalarda farklı şekillerde kullanılmıştır. Bu çalışmanın giriş ve ilk başlığı içerisinde ise kurumun adı, onun hakkında doktora tezi hazırlayan ve ilgili çalışması basılan (Volkan Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019) Volkan Marttin'in ifade ettiği şekilde yukarıdaki gibi kullanılmıştır. Fakat çalışmanın ilerleyen sayfalarında kurumun adı -sonuç kısmı hariç- orijinalliğe riayet prensibinden ötürü arşiv vesikalarında geçtiği şekilde kullanılmıştır.

⁴ Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi*, s. 10-19; Erdem, "Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i", s. 59-61.

⁵ Bu konu metin içerisinde farklı kaynaklar ışığında tartışılmaya açılmıştır.

Mit mi Gerçek mi? İttihat ve Terakki'nin Türkçü Politikalarının Devletin Nüfus Politikasına Etkisi Meselesine Dahil Olmak

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki, geçmişten günümüze birçok atılı suçun muhatabı olarak görülmüştür. İttihat ve Terakki'ye yöneltilen suçlamaların başında, onun ülke içerisinde iktidara ortak olduğu 1908 yılından itibaren devleti Türkçülük ideolojisi etrafında şekillendirdiği Birinci Dünya Savaşı'nı da bu planın tam manasıyla tatbik edilmesinde aracı olarak kullandığı iddiası yer almıştır. Bu iddiayı dile getirenler, savaş sırasında değişik sebeplerle ülke içerisinde gerçekleşen/gerçekleştirilen demografik hareketliliğin İttihatçı kadronun/anlayışın bir toplumsal mühendislik projesi olduğunu ve asıl maksadın Anadolu coğrafyası üzerinde Türk-İslam zihniyeti çerçevesinde homojen bir ulus yaratma fikrinden ileri geldiğini vurgulamışlardır. Bu kişiler bunun için de savaş sırasında bilhassa Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile başta Ermeniler olmak üzere Gayrimüslimlere yönelik gerçekleştirilen birtakım demografik uygulamaların bu teorinin doğruluğunu ortaya koymada yeterli birer argüman olduğunu çeşitli çalışmalarda ifade etmişlerdir⁶.

Öte taraftan İttihatçı kadronun/anlayışın Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile nüfusa dayalı bir toplumsal mühendislik projesi oluşturduğu şeklindeki iddia bazı araştırmacılar tarafından tenkide maruz bırakılmıştır. Bu araştırmacılar hazırladıkları çalışmalarda, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin kuruluşundan itibaren hiçbir şekilde böyle doktrinel bir yaklaşımı benimsemediğini ve bu teoriyi ortaya koyanların birtakım sayısal veriler dışında onu geçerli kılacak yeterli somut veriye sahip olmadıklarını iddia etmişlerdir⁷.

⁶Bu teorinin geçerliliğini yalnızca Ermeni kimliği üzerinden değil bütün Gayrimüslimler üzerinden açıklamaya/kanıtlamaya çalışan bazı çalışmalar için bkz: Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008; Serhat Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak 'Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyyet-i Umûmiyesi'*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

⁷Bu konuda bazı çalışmalar için bkz: Ayhan Aktar-Abdülhamit Kırmızı, "Bon pour l'Orient": Fuat Dündar'ın Kitabını Deşifre Ederken...", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, (Bahar 2009), s. 157-186; Nejla Günay, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 30, S. 88, (2014), s. 121-122, 150-151; Ahmet Efiloğlu, "Fuat Dündar and the Deportation of the Greeks", *Middle East Critique*, 23:1, (2014), s. 89-106; Ahmet Efiloğlu, "Fuat Dündar'ın, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan "Modern Türkiye'nin Şifresi", *Belleten*, C. 74, S. 270, (Ağustos 2010), s. 531-570; Erdem, "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i", s. 77. Ayrıca Volkan

Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi etrafında böyle bir tartışmanın dönmesi onun, savaş sırasında gerçekleşen/gerçekleştirilen demografik hareketliliği sistemimize eden en önemli yapı olmasından kaynaklanmıştır. Fakat altı çizilmesi gerekir ki kurum etrafında dönen tartışmaların genellikle araştırmacılar tarafından onun devletin nüfus politikasını araçsallaştıran veya araçsallaştırmayan şeklinde yürütülmesi bir başka anlamda kabul/ret konsepti çerçevesinde devam ettirilmesi geçmişten günümüze kurumun faaliyetlerinin tam manasıyla anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Şüphesiz bu durum, imparatorluk dağılırken ortaya çıkan nüfus hareketliliği sorununu çözüme kavuşturmaya çalışan kurumun daha sağlıklı bir zeminde tartışılmasını zaruri kılmıştır. Ayrıca kurumun, demografik hareketliliğe ek olarak devletin ileriye yönelik planı çerçevesinde bazı noktalarda yer alan Türklerin varlığının açığa çıkartılması/kanıtlanması ve bazı noktalarda yeni Türk yerleşim yerleri inşa edilmesi şeklinde aldığı bazı kararların tespit edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda da bilhassa aşiretler nedeniyle devlet aygıtının etkisizleştiği Irak ve Suriye’de meskûn olan Türklerin varlığının hatırlanması noktasında yürütülen çalışmaların ortaya çıkarılması büyük önem teşkil etmiştir⁸.

Esasında bu iki noktadan birisini teşkil eden Irak’ta⁹ devletin Türk nüfusu tespit etmeye yönelik girişimleri veya Türk nüfusa yönelik uygulamaları II.

Martin de hazırladığı doktora tezinin birçok kısmında, nüfusa dayalı toplumsal mühendislik projesini öne süren Fuat Dündar’ı çeşitli açılardan tenkit etmiştir. Örnek teşkil etmesi açısından bazı kısımlar için bkz: Martin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi*, s. 11-16, 58, 82, 163, 184, 195.

⁸Özellikle XIX. yüzyıl içerisinde Suriye ve Irak’ta ciddi anlamda güç kazanan Aneze ve Şammar aşiretleri devlet aygıtının buralarda etkisizleşmesine sebep olmuşlardır. Aneze ve Şammar aşiretlerinin güçlerini budayabilmek amacıyla uygulanan politikaların başarısız olması neticesinde hem Aneze hem de Şammar Aşireti XX. yüzyılın ilk çeyreğine giden süreçte Irak, Suriye ve kısmen de Anadolu coğrafyasının bazı kısımlarında devlet aygıtının yerini almaya başlamışlardır. Bu konuda bazı çalışmalar için bkz: Ramazan Sonat, “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı’nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kitiği”, *History Studies*, Vol., 10, Issue., 4, (June 2018), s. 167-187; Ramazan Sonat, “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, Edit., Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.

⁹Her ne kadar Irak kavramı kaynaklarda Bağdat, Basra ve Musul’u içine alan yönetsel yapının adı olarak tanımlansa da bu çalışmada ilgili kavram çoğunlukla Bağdat ve Musul dolaylarını betimlemek için kullanılmıştır. İlgili kaynaklar için bkz: Reidar Visser, “Proto-Political Conceptions of ‘Iraq’ in Late Ottoman Times”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154; Reidar Visser, “Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak’taki Enerji Anlaşmazlığı”, *Stratejik Analiz*, Çev., Gül Aral, 6(79), (Kasım 2006), s. 86-vd.

Meşrutiyet'in ilanını müteakip hız kazanmıştır. Nitekim bu süreçten itibaren İttihatçı kadronun/anlayışın devlet aygıtına ortak olmaya başlaması devletin bilhassa eğitim-öğretim faaliyetleri ile asli unsur olarak tanımlanan Türk unsuruna ulaşma çabalarını beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda Bağdat Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine gönderilen 10 Şubat 1325 (23 Şubat 1910) tarihli telgrafta Bağdat'ın çeşitli noktalarında yer alan iptidai mekteplerde öncelikle Türkçe bilenlerin öğretmen olarak istihdam edildiği fakat bu mekteplerde yeterince Türkçe bilen kişi olmaması nedeniyle öğretmen açığının Türkçe bildiklerine bakılmaksızın Arapçaya mükemmel seviyede hâkim olanlardan karşılanmak istenildiği vurgulanmıştır. Bu telgraf üzerine Maarif Umumiye Nezareti tarafından 8 Mart 1326 (21 Mart 1910) tarihinde kaleme alınan yazıda Türkçe lisanla tedrisat yapılan mekteplerde başka dillere vakıf kişilerin görevlendirilmesinin kanunen uygun olmadığı belirtilerek ona göre öğretmen tedarikine gidilmesi gerektiği açıklanmıştır. Arkasından da Maarif Umumiye Nezareti bu bilgiyi Bağdat Maarif Müdüriyeti ile paylaşarak meseleyi nihayete erdirmiştir¹⁰.

Bağdat ve çevresinde meskûn olan Türklere tedrisat yoluyla ulaşma çabası ilerleyen süreçte artarak devam etmiştir. Bu bağlamda İstanbul ile yerel yönetim birimleri arasında çeşitli yazışmalar gerçekleştirilerek Türklerin çoğunluğu oluşturduğu alanlarda Türkçe tedrisat uygulanması gerektiği konusunda mutabakata varılmıştır. Bağdat Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine yazılan 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913) tarihli telgrafta nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hanekin, Bedre ve Mendeli gibi kazalarda Türkçe, merkez ile ona bağlı diğer kazalarda Arapça tedrisat yapılmasının uygun görüldüğü ve ona göre kitapların tercüme, telif ve tab edilmekte olduğu açıklanmıştır. Musul Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine gönderilen 5 Eylül 1329 (18 Eylül 1913) tarihli telgrafta ise ekseriyetini Arapların oluşturduğu mahallerde tedrisatın Arap lisanıyla yapılması hakkındaki emirname üzerine merkezdeki iptidai mektepte Arap lisanıyla eğitime başlandığı fakat Merkez İnas Rüştüyesinde ağırlıkla Türklerin yer alması nedeniyle burada eğitime Türkçe devam edildiği beyan edilmiştir. Maarif Umumiye Nezaretinden Musul Maarif Müdüriyetine yazılan 23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913) tarihli cevabi telgrafta da altmış dokuz mevcutlu Musul Merkez İnas Rüştüyesinin

¹⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi, 266/62. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. MF. İBT.) olarak kısaltılmıştır.

altmış ikisinin Türk yalnız yedisinin Arap unsuruna mensup olması sebebi ile burada tedrisatın Türkçe yapılmasının münasip bulunduğu belirtilmiştir¹¹.

Irak Örneği Özelinde İttihat ve Terakki'nin Türkçü Politikalarının Savaş Sırasındaki Demografik Hareketliliğe Etkisi

Irak coğrafyasında meskûn olan Türklere yönelik uygulamalar Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışını müteakip daha farklı bir boyut kazanmıştır. Savaşın ortaya çıkışına kadar Maarif Nezareti vasıtası ile burada yer alan Türklerin varlığını teyit ve muhafaza altına almaya çalışan devlet, ilgili süreçten sonra bu planın tatbik edilmesinde artık Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesini etkin bir parametre olarak kullanmaya başlamıştır. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi ile yerel yönetim birimleri arasında bu süreçte yapılan bazı yazışmalar devlet aygıtının Irak'ta meskûn olan Türklerin savaşın gidişatına bağlı olarak ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu kapsamda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden Bağdat Valiliğine çekilen 18 Nisan 1332 (1 Mayıs 1916) tarihli şifreli telgrafın birinci bölümünde, Irak'ta meskûn ahaliyi kadimiden sayılan Türklerin miktarı ve ahvali içtimaiyeleri hakkında malumat toplanmasının ileride onların iskân ve temdini (medenileştirme) için tatbik edilecek siyaset açısından elzem olduğu vurgulanarak Bedre, Horasan, Hanekin, Mendeli ile Divaniye gibi vilayetin farklı noktalarına dağılmış Türklere dair süratle bilgi akışı sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Gönderilecek bilginin çerçevesinin çizildiği telgrafın ikinci bölümünde ise öncelikle, vilayet dahilindeki yerli Türklerin miktarı, bunların hangi liva, kaza ve nahiye dahilinde yerleşik oldukları ve buldukları noktanın Arap veya Kürt ahalisine tespitle ekseriyette mi yoksa ekalliyette mi oldukları sorulmuştur. İkinci bölümün son kısmında da Bağdat sınırları içerisinde bulunan Türklerin Arap veya Kürt lisan ve adetini benimseyip benimsemedikleri, aile arasında hangi lisanla konuştukları, diğer unsurlarla karşılaştırıldıklarında hükümetle alakaları, iktisadi durumları, çocuklarına iptidai tahsili hangi lisanla hangi müesseselerde yaptıkları ve içlerinde Araplık görülen aileler olup olmadığı sualleri yer almıştır¹².

Her ne kadar Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, Irak'taki yerleşik Türkleri tespit edebilmek maksadıyla bir dizi çalışma başlatıp Bağdat Valiliği ile temasa geçse bile bir süre muhatabından geri dönüş

¹¹BOA. MF. İBT., 451/52; BOA. MF. İBT., 457/35.

¹² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Klemi, 63/151. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır.

alamamıştır. Bunun üzerine yeniden harekete geçen İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi¹³, 24 Mayıs 1332 (6 Haziran 1916) tarihinde valiliğe şifreli bir yazı daha göndererek Irak Türkleri hakkında daha önce istenilen malumatın süratle kendisine ulaştırılmasını talep etmiştir. Arkasından 28 Mayıs 1332 (10 Haziran 1916) tarihinde muhatabına gönderdiği bir başka mahrem ve şifreli yazıda harp mıntıklarından gelen mültecilerden gerek İran gerek Osmanlı tebaasından olan Kürtlerin Anadolu içlerine sevkinin Türkler arasında hoş karşılanmadığı için Türklerin memleketlerine iadeleri maksadıyla bir çalışma başlatıldığını bu sebeple vilayet dahiline gelen mültecilerin miktar ve milliyetleri ile hangi noktalara sevk edilmesi gerektiğinin bildirilmesinin önemli olduğunu açıklamıştır¹⁴.

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin arka arkaya gönderdiği yazılar Bağdat Valiliğinin meselenin önemini kavrayıp Irak'ta meskûn Türkler hakkında bir dizi çalışma başlatmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim valilik gerçekleştirdiği bu araştırmanın sonucunda İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine hitaben Dahiliye Nezaretine gönderdiği 31 Mayıs 1332 (13 Haziran 1916) tarihli telgrafının ilk bölümünde Mendeli Kazası'nın merkezi ve çeşitli noktalarında toplam dört bin, Bedre Kazası'nda yirmi, Deli Abbas Karyesi'nde yüz, Şehriban Kasabası'nda yüz ahaliyi kadimiye mensup Türk'ün meskûn olduğunu açıklamıştır. İlgili telgrafın ikinci bölümünde Mendeli ve Bedre'de meskûn olan Türklerin diğer unsurlarla karşılaştırıldıklarında ikamet sahalalarında ekalliyette oldukları, bunların bir kısmının netice itibariyle Arap ve Kürtler ile karışarak kimliklerini kaybetmeye başladıkları ve yine onların hükümetle irtibatlarının diğer unsurlarla aynı seviyede bulunduğu beyan edilmiştir. Telgrafın son bölümünde ise Şehriban ve Deli Abbas'ta yer alan Türklerin kimliklerini muhafaza ile birlikte ikamet noktalarında diğer unsurlara nazaran azınlıkta kaldıkları buna mukabil onların hükümet ile ilişkilerinin fevkalade seviyede bulunduğu ve iptidai mektebe devam ettikleri Hanekin Kazası'nda Türk olmadığı açıklanmıştır¹⁵.

Bağdat ve çevresinde meskûn olan Türkleri tespit etme girişimleri birtakım yeni planların hayata geçirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu noktalar ile kısmen Türklerin ikamet ettiği alanlara Türk muhaciri sevki gündeme gelerek Irak

¹³ Kurumun adı artık belgelerde geçtiği şekilde kullanılacaktır. Ayrıca konu ile alakalı belgelerde geçen eski Türkçe kelimeler genellikle metin içerisinde muhafaza edilerek ihtiyaç duyulan noktada parantez içerisinde bilgilendirme yapılacaktır.

¹⁴ BOA. DH. ŞFR., 64/231; BOA. DH. ŞFR., 64/269.

¹⁵ BOA. DH. ŞFR., 523/27. Konu hakkında incelenen bu belgenin şifre kalemine ait olması içerisindeki sayısal verilerin ihtiyatla ele alınmasını zaruri kılmaktadır.

coğrafyasındaki Türk varlığının garanti altına alınması planlanmıştır. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden Bağdat Valiliğine çekilen 5 Haziran 1332 (18 Haziran 1916) tarihli şifreli telgrafın birinci kısmında Şehriban ve Deli Abbas nahiyeleriyle kısmen Türklerle meskûn bulunan diğer mahallere Türk muhaciri sevkinin muvafık olup olmadığı sorulmuştur. İlgili telgrafının ikinci kısmında ise sevk edilecek Türklerin lisan ve milliyetlerini muhafaza edebilmenin ne şekilde mümkün ve uygun olabileceği hakkında kuruma bir an evvel bilgi akışı sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin telgrafı üzerine harekete geçen Bağdat Valiliği de Dahiliye Nezaretine gönderdiği 4 Temmuz 1332 (17 Temmuz 1916) tarihli şifreli yazıda Şehriban ve Deli Abbas nahiyelerine Türk muhaciri iskanının uygun olduğunu ve Türk muhacirlerinin lisan ile milliyetlerini muhafaza edebilmek için belirli alanlarda çeşitli köyler oluşturup buralarda haneler inşa etmek gerektiğini beyan etmiştir¹⁶.

Hem muhacirler hem yerleşik Türkler için yeni yerleşim yerleri inşa edilmesi fikri Bağdat ve çevresi ile sınırlı kalmamış ve esasında çok daha önce Irak coğrafyasının farklı noktalarında tatbik edilmeye çalışılmıştır. Fakat birimler arasında birtakım idari karışıklıkların giderilememesi zaman içerisinde bu fikrin hayata geçirilip geçirilemediği meselesinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 28 Şubat 1330 (13 Mart 1915) tarihli yazıda vilayete bağlı Şehirpazar Kazası'nda Türklerin çoğunlukta olduğu alanda bir nahiyeye teşkil edilip Türk namıyla anılan bu nahiyeye çeşitli köyler bağlanması idari ve askerî gerekçelerle Süleymaniye Mutasarrıflığından talep edildiği açıklanmıştır. Valiliğin bu yazısına muhatabının ne şekilde cevap verdiği meçhul olmakla birlikte Kerkük Sancağından Dahiliye Nezaretine gönderilen 2 Kanun-i Sani 1331 (15 Ocak 1916) tarihli telgrafta sekiz yüz senelik Türk memleketi olan Kerkük'ün bilhassa demografik ve iktisadi açıdan gelişim gösterebilmesi için ayrı bir birim haline getirilmesi gerektiğinin altı çizilerek hiç olmazsa onun liva addedilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Nitekim ilgili gelişmeye paralel olarak da Musul Vilayetinin tefrik edilmesi (idari açıdan taksim) halinde ortaya çıkacak idari birimlerin altında hangi noktaların yer alabileceği belirlenmeye çalışılmıştır¹⁷.

¹⁶BOA. DH. ŞFR., 65/30; BOA. DH. ŞFR., 525/82.

¹⁷Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri, 100/19. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. İ. UM. EK.) olarak kısaltılmıştır.

Musul Vilayetini tefrik etme tartışmaları sürerken vilayet sınırları içerisine çok fazla mültecinin giriş yapmaya başlaması onların geleceği ile alakalı bazı kararların alınmasını zorunlu kılmıştır. Bunun üzerine İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Musul Valiliğine 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarihinde şifreli bir telgraf çekerek çeşitli harp mntıklarından vilayete gelen Türk, Kürt ve İranlı mültecilerin lisan ve miktarı hakkında kendisine bilgi verilmesini talep etmiştir. Kuruma bu konuda muhatabı tarafından bazı bilgiler ulaştırılmış olacak ki onun tarafından valiliğe gönderilen 27 Nisan 1332 (10 Mayıs 1916) tarihli bir başka şifreli yazıda Türk mültecilerin vilayet dahilinde münasip bir yerde iskanlarına olumlu bakıldığı Kürt mültecilerin ise behemehal Anadolu'da iskân edilmek üzere sevklerinin lazım geldiği beyan edilmiştir¹⁸.

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile Bağdat ve Musul'u içine alan Irak'ta yerleşik Türkleri tespit eden ve mülteci Türkleri ilgili alana yönlendiren devlet aygıtı savaşın sonuna doğru bu girişimine farklı bir boyut kazandırmıştır. Zira Osmanlı ordu birliklerinin birçok noktada olduğu gibi Irak'ta da hasım güçlere karşı başarısız olması bu alanda meskûn olan Türk unsurunun geleceğinin ne olacağı sorunsalının ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine merkez ile yerel birimler arasında yazışmalar gerçekleştirerek İngilizlere karşı Irak'taki Türk varlığının ispatı yönünde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Devlet aygıtı öncekilerden farklı olarak bu çalışmaların çoğunda Türklerin Irak'taki menfaatinin Kürtler ile beraber korunabileceğine inanmıştır. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 4 Teşrin-i Sani 1334 (4 Kasım 1918) tarihli hem şifreli hem acil yazıda öncelikle, İngilizlerin Musul'u işgale başladıkları ve şehirde bulunan sivil memurların askeri personel ile birlikte çekilme planları yaptıkları ifade edilmiştir. Telgrafın devamında Musul'un bir Arap şehri olmadığı, Arapların yalnızca orada nüfusun yüzde yirmisine tekabül ettiği ve Musul, Süleymaniye ve Kerkük merkez kazalarıyla birlikte vilayeti teşkil eden on sekiz kazanın on üçünde Arap namına bir fert olmadığı açıklanmıştır. Telgrafın son kısmında da geri kalan beş kazanın dördünde Erbil, Kerkük, Sincar ve Selahiye'de bulunan Arap nüfusun kısmi seviyede bulunduğu ve genel anlamda vilayet nüfusunun önemli bölümünü Kürtlerin ve Türklerin oluşturdukları vurgulanmıştır. İlgili konu hakkında 25 Teşrin-i Sani 1334 (25 Kasım 1918) tarihli Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus Zabıtnamede ise ecnebilerin Osmanlı ülkesinin bazı kısımlarına yönelik emeller beslemesi nedeniyle Irak, Suriye, Halep, Rumeli ve Vilayet-i Şarkiye'de meskûn Türkler ile muhacirlerin hukuk ve mevcudiyetinin ispatı için bir heyet teşkil

¹⁸BOA. DH. ŞFR., 63/273; BOA. DH. ŞFR., 63/224.

edilerek ihtiyaç duyulan masrafın muhacirin tahsisatından karşılanması gerektiği açıklanmıştır. Nitekim bu yazı gereği yapılmak üzere bir gün sonra Dahiliyeye iletilmiştir. Son olarak konu hakkında Van Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 19 Nisan 1335 (19 Nisan 1919) tarihli yazıda Musul ile İmadiye yolunu kapatan İngilizlerin Süleymaniye taraflarında Kürtlere propaganda yapıp onları Türklerden soyutlamaya çalıştıkları ve Duhok, Zaho ve İmadiye'deki Osmanlı memurlarının yerlerine kendi elemanlarını atadıkları ifade edilmiştir. Ayrıca ilgili telgrafta bilhassa İmadiye'nin İngiliz ve Araplara bırakıldığı takdirde Van cihetinin tehlike altına gireceği belirtilerek bunun engellenmesi yolunda çalışma yürütmek maksadıyla Van Valisinin uygun bir zamanda Başkale taraflarına doğru hareket etmeyi planladığı bilgisi yer almıştır¹⁹.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran İttihatçı kadronun/anlayışın, hem Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi hem de devlet aygıtını sembolize eden diğer birimler vasıtası ile Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşen demografik hareketliliğe ne şekilde yön verdiği meselesi geçmişten günümüze tartışıla gelen bir konu olmuştur. Bu sebepten mevcut çalışma, ilgili sorunsalı bir nebze de olsa giderebilmek maksadıyla hazırlanmış ve İttihatçı kadronun/anlayışın Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi ve devlet aygıtını sembolize eden diğer birimler aracılığı ile demografik hareketliliğe etkisini ortaya koymaya odaklanmıştır. Bunun için özel olarak devlet aygıtının Irak coğrafyasına yönelik algısı irdelenmiş ve birtakım sonuçlar elde edilmiştir:

- 1- Osmanlı devlet aygıtını elinde bulunduran İttihatçı kadro/anlayış, savaş sırasında Irak coğrafyasında yer alan Türklerin ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesini benimseyerek hem burada meskûn Türklerin tespiti ve hem de burada Türklüğün devamını sağlamak maksadıyla ilgili alana Türk muhaciri sevki noktasında bilhassa Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesini etkin bir parametre olarak kullanmaya çalışmıştır.
- 2- Savaşın başında Irak coğrafyasında meskûn Türklerin tespiti ve onların diğer unsurlara karşı lisan ile milliyetlerini muhafaza konusunda irade ortaya koyan devlet aygıtı, savaşın sonlarına doğru bu politikasında gevşemeye gitmiş ve hasım güç İngilizlerin

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/30. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. MV.) olarak kısaltılmıştır. BOA. DH. ŞFR., 601/15; BOA. DH. ŞFR., 626/78.

propagandist faaliyetleri karşısında ilgili alanda meskûn Türklerin varlığının çoğunlukla Kürtler ile birlikte korunabileceğine inanmıştır.

- 3- Osmanlı devlet aygıtının savaş sırasında Irak'ta meskûn Türklere yönelik kaygıları savaşın bitimini müteakip tecessüm etmiştir. Zira Irak coğrafyasının İngilizlerin himayesine geçmesi ile ilgili alanda yerleşik Türkler lisan ve milliyetlerini koruma altına alabilecek bir devlet organizasyonundan mahrum kalmışlardır. Şüphesiz bu durum da onların Irak'ta azınlık durumuna düşerek bir başka ifade ile kaybolmaya yüz tutarak günümüze kadar lisan ve kimliklerini muhafaza edebilme arayışlarını beraberinde getirmiştir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)²⁰

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.)

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

AKTAR, Ayhan-KIRMIZI, Abdülhamit; “Bon pour l’Orient”: Fuat Dündar’ın Kitabını Deşifre Ederken...”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, (Bahar 2009), s. 157-186.

BOZKURT, Serhat; *Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak ‘‘Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyyet-i Umûmiyyesi’’*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

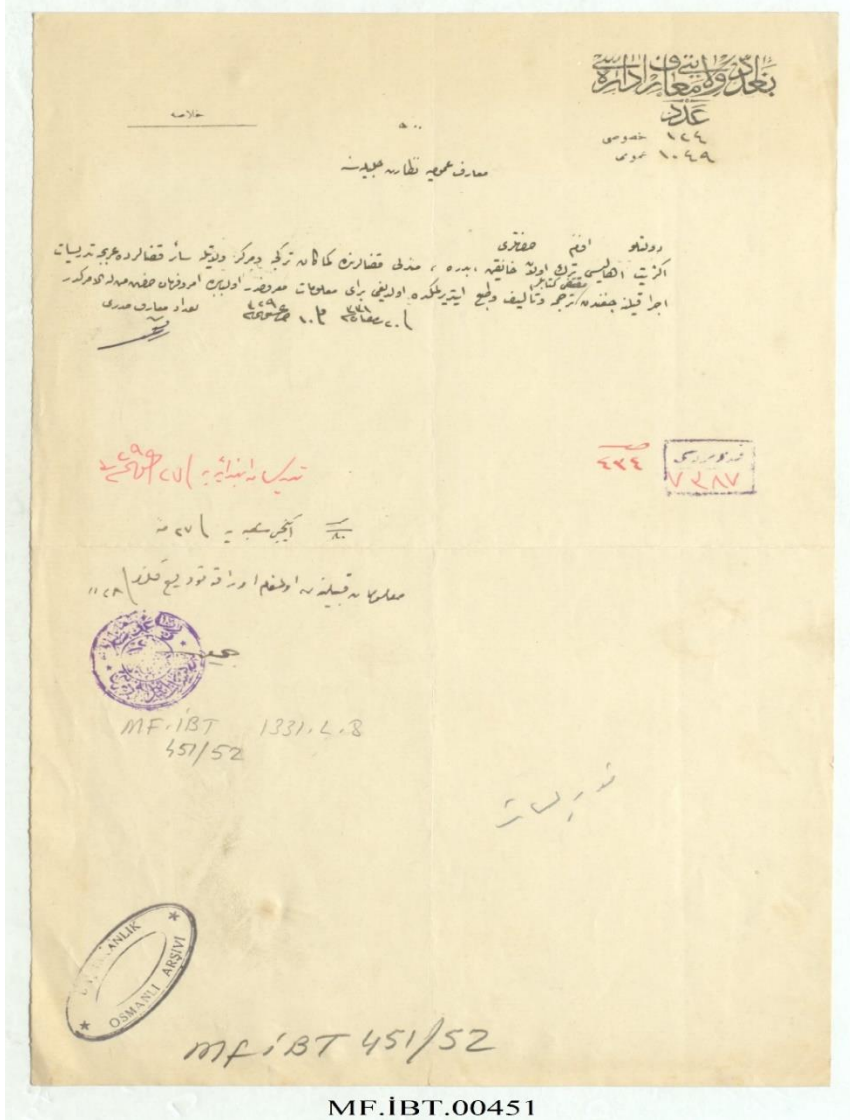
DÜNDAR, Fuat; *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

_____; *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

EFİLOĞLU, Ahmet; “Fuat Dündar and the Deportation of the Greeks”, *Middle East Critique*, 23:1, (2014), s. 89-106.

²⁰Arşiv belgelerinin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

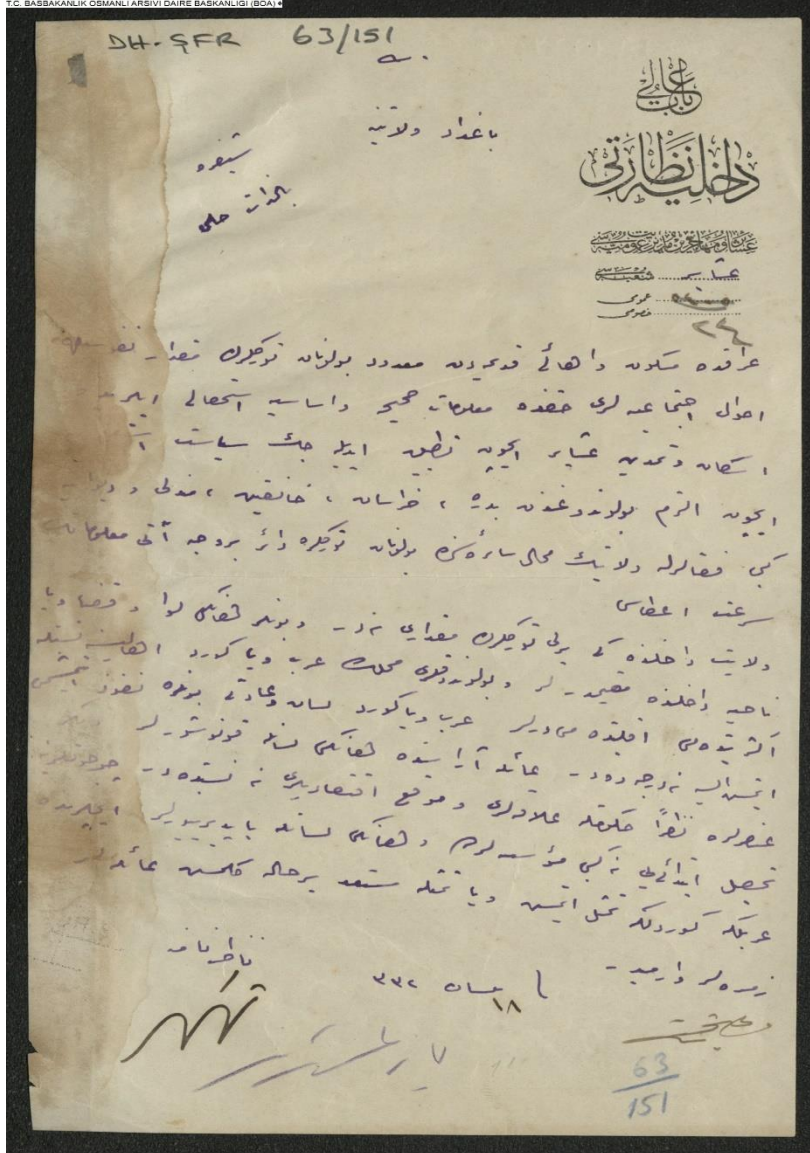
- _____; “Fuat Dündar’ın, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan ‘Modern Türkiye’nin Şifresi’”, *Belleten*, C. 74, S. 270, (Ağustos 2010), s. 531-570.
- ERDEM, Ufuk; “Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol., 9, No., 1, (2017), s. 57-80.
- MARTTİN, Volkan; *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.
- _____; *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019.
- ORTAYLI, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- SONAT, Ramazan; “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı’nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies*, Vol., 10, Issue., 4, (June 2018), s. 167-187.
- _____; “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, Edit., Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.
- VISSER, Reidar; “Proto-Political Conceptions of ‘Iraq’ in Late Ottoman Times”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154.
- _____; “Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak’taki Enerji Anlaşmazlığı”, *Stratejik Analiz*, Çev., Gül Aral, 6(79), (Kasım 2006), s. 83-90.

MF.İBT.00451

Nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hanekin, Bedre ve Mendeli'de Türkçe ve merkez vilayet ile sair kazalarda Arapça tedrisat yapılacağından ona göre kitapların tercüme, telif ve tab edilmekte olduğu şeklinde Bağdat Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine çekilen telgraf.

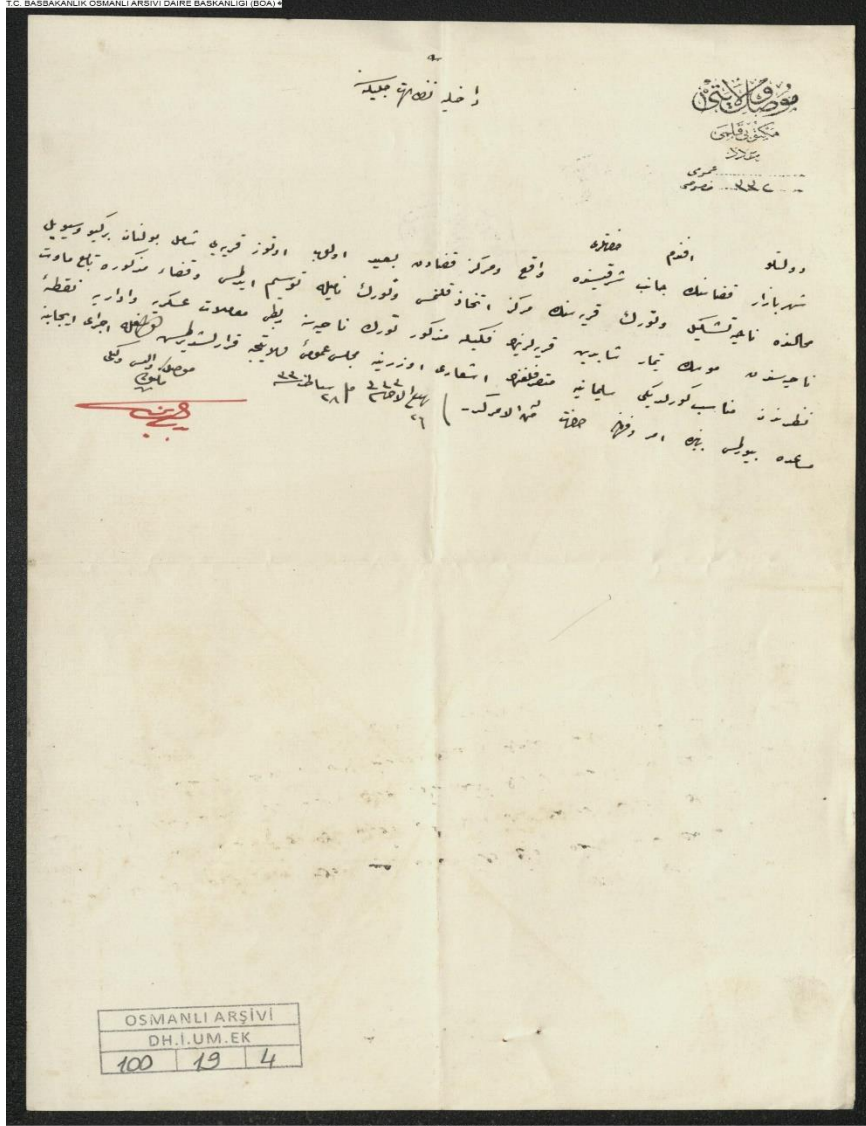
(BOA. MF. İBT., 451/52.)

DH.ŞFR.00063.00151.001

Irak'ta meskûn ve ahaliyi kadimiden sayılan Türklerin sayısı, Arap veya Kürtlere göre oranları, dilleri, eğitim ve iktisadi durumları hakkında bilgi verilmesine dair Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden Bağdat Valiliğine çekilen telgraf.

(BOA. DH. ŞFR., 63/151.)

Vilayete bağlı Şehirpazar Kazası'nda Türklerin çoğunlukta olduğu alanda bir nahiye teşkil edilip Türk namıyla anılan bu nahiyeye çeşitli köyler bağlanmasının idari ve askerî gerekçelerle Süleymaniye Mutasarrıflığından talep edildiğine yönelik Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

(BOA. DH. İ. UM. EK., 100/19.)

CUMHURİYET ARŞİVİ BELGELERİNDE BAŞBAKAN ADNAN MENDERES'İN LİBYA SEYAHATI

PRIME MINISTER ADNAN MENDERES ' TRIP TO LIBYA
IN REPUBLIC ARCHIVE DOCUMENTS

Kaan Cem GENİŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17.08.2020

Kabul: 27.03.2021

Article Info

Received: August 17, 2020

Accepted: March 27, 2021

Özet

Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde büyük bir zafer kazanmış ve tek başına iktidar olmuştur. Tarihe “Beyaz İhtilal” olarak geçen bu seçimlerle birlikte Demokrat Parti'nin sonu 27 Mayıs askeri müdahalesiyle noktalanacak 10 yıllık iktidarı başlamış oldu. 1954 seçimlerine kadar geçen süren Demokrat Parti'nin yükseliş dönemi olarak adlandırılır. Marshall yardımının getirisi ve alınan dış borçlar ile birlikte Türkiye büyük bir yatırım sahası haline gelmiş ve Türk vatandaşlarının alım gücünde belirli bir artış görülmüştür. 50'li yılların ikinci yarısıyla Demokrat Parti'nin de gerileme süreci başlamıştır. Partinin bu dönem içerisinde Ortadoğu politikası da şekillenmiş ve batı güdümünde bir Arap coğrafyasının dizaynı için uğraşmıştır. Demokrat Parti bu kapsamda Bağdat Paketi'nin kuruluşunda bulunmuş ve bölgede bir güç olmaya çalışmıştır. Adnan Menderes'in Libya seyahati 1957 yılının başına rastlar. Bu seyahatten umulan yarar Libya ile ilişkileri ilerleterek Ortadoğu'da yeni bir müttefik elde etmek ve paktın etki alanını artırmaktır. Bu kapsamda Başbakanın Libya seyahati ayrıntılarıyla verilmeye çalışılacaktır. Menderes'in Libya'da görüştüğü liderler, ziyaret ettiği kişi ve kurumlar ve bu ziyaretin basına yansımaları Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri'nde bulunan Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü fonundan elde edilmiş olan arşiv vesikaları çerçevesinde aktarılmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra çeşitli araştırma eserlerden de yararlanılarak çalışma desteklenecektir. Bu çalışma ile dönemin Türkiye-Libya ilişkileri hakkında fikir sahibi olunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Adnan Menderes, Türkiye-Libya İlişkileri

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, kcgenis@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7608-1220.

Abstract

The Democratic Party won a major victory in the 14 May 1950 elections and was in power alone. With these elections, which have been referred to as “White Revolution”, the Democratic Party's 10-year rule, which will end with the military intervention of 27 May, has begun. The period leading up to the 1954 election is called the period of the rise of the Democratic Party. With the return on Marshall aid and the foreign debts received, Turkey has become a major investment area and there has been a certain increase in the purchasing power of Turkish citizens. In the second half of the '50s, the Democratic Party began a period of decline. During this period, the party's Middle East policy was also shaped and it was worked for the design of an Arab geography under the direction of the West. In this context, the Democratic Party was the founding of the Baghdad Pact and sought to become a force in the region. Adnan Menderes' trip to Libya coincides with the beginning of 1957. The hoped-for benefit from this trip is to improve relations with Libya, to gain a new ally in the Middle East and to increase the pact's sphere of influence. In this context, we will try to give details of the Prime Minister's trip to Libya. The leaders Menderes met in Libya, the people and institutions he visited, and the reflections of this visit to the press will be tried to be transferred within the framework of the archives documents obtained from the Fund of the Prime Ministry special pen Directorate in the State Archives of the Republic of Turkey. In addition, the study will be supported by the use of various research works. With this study, it is aimed to have an idea about Turkey-Libya relations of the period.

Key Words: *Democratic Party, Adnan Menderes, Turkey-Libya Relations*

Giriş

Türkiye'nin Ortadoğu politikası, II. Dünya Harbi yıllarının öncesine dayanır. Dönemin koşullarını iyi tetkik etmiş olan Mustafa Kemal Paşa, olası bir harbe karşı Montrö Sözleşmesi ile boğazları, Balkan Antantı ile devletin batı kanadını güvence altına almıştır. Daha sonra 1937 yılında Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında imzalanan Sadabad Paktı ile Ortadoğu'da iş birliği kararı alınmıştır. 1938 yılında yürürlüğe giren pakt ile Türkiye güney sınırını da koruma altına almıştır. Lakin bu paktın imzasının üzerinden 1.5 yıl geçmişken II. Dünya Harbi'nin patlak vermesi, pakttan beklenen katkının alınamamasına sebebiyet vermiştir.¹II. Dünya Harbi'nin ardından yüzünü batıya dönmüş olan Türkiye'de 27 yıllık tek parti iktidarı son bulmuş ve Demokrat Parti iktidar olmuştur. Demokrat Parti 50'li yılların ikinci yarısıyla beraber Ortadoğu politikasını faaliyete geçirmiştir. Biraz geçmişe gidip bu politikanın uygulanma sebepleri irdelendiği vakit karşımıza ABD

¹*Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Ed. Baskın Oran, C: I, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 368.*

ve İngiltere gibi iki başat devlet çıkmaktadır. Bu iki devlet, Türkiye'nin, Ortadoğu'da bulunan devletler ile batılı devletler arasında bir köprü vazifesi görmesini istemekteydiler. II. Dünya Harbi'nin ardından iki kutba ayrılan dünyada ABD'nin başını çektiği batılı devletler grubu, Ortadoğu ve Arap coğrafyası ile iyi ilişkiler kurmak niyetinde idi. Buradaki amaç, bu devletlerin olası bir Sovyet himayesi altına girmesini engellemek idi. Türkiye'nin başını çektiği ve batılı devletlerle Ortadoğu arasında güvenlik ve iş birliğini amaç edinen Bağdat Paktı da bu sebeple ortaya çıktı. Bağdat Paktı'nı ortaya çıkmasını isteyen başlıca devlet İngiltere olmuştur. İngiltere, Türkiye'nin NATO'ya girmesi karşılığında Ortadoğu'yla da ilgilenmesini istemiştir. Bu tutuma ABD'de destek olmuştur. Böylelikle İngiltere'nin güdümünde başını Türkiye'nin çektiği İngiltere, Türkiye, İran, Irak ve Pakistan arasında imzalanan anlaşma ile Bağdat Paktı kurulmuştur.² Bu paktın imzasından önce imzacı devletlerin kendi aralarında ikili anlaşmalar yaptığını da unutmamak gerekir. Öncelikle Türkiye-İrak karşılıklı iş birliği anlaşması imzalanmıştır.³ Bu anlaşmaya 5 Nisan 1955'de İngiltere⁴, 23 Eylül 1955'de Pakistan, 3 Kasım 1955 tarihinde de İran katılmıştır. Böylece pakt son şeklini almıştır.⁵ Bağdat Paktı⁶ irdelendiği vakit Arap Birliği'ne vurulan

²Haluk Ülman, Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: XXIII, Sayı 3, Ankara, 1968, s. 10.

³ Türkiye-İrak işbirliği anlaşması 24 Şubat 1955 tarihinde imza edilmiştir. Bkz. Behçet Kemal Yeşilbursa, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1950-1960)", *History Studies*, Cilt: II, Sayı Özel Sayı, 2010, s. 80; Bu anlaşma 26 Şubat 1955 tarihli meclis oturumunda tasdik edilmiştir. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 5, İçtima: 1, s. 821.

⁴Başbakan Adnan Menderes, İngiltere'nin Bağdat Paktı'na katılmasına binaen vermiş olduğu demecinde şu sözleri sarf etmiştir: "İngiltere Hükümeti, kısaca Bağdat Paktı ismini verdiğimiz Türkiye-İrak İş Birliği Antlaşması'na iltihaka karar verdiğini ilan etmiş bulunuyor. Aynı zamanda İngiltere ile Irak arasında bir de askeri antlaşma imzalanmak üzere ki, bu da doğrudan doğruya Bağdat Anlaşması'nın bir cüzü olacaktır... Hatırlanacağı gibi Bağdat Paktının imzasından beri henüz bir ay geçmiştir. Bu kadar kısa bir zaman içinde bu pakt şimdi Türkiye-İrak-İngiltere Paktı haline gelmiş bulunuyor. Bu, bütün sulhsever milletleri sevindirmesi icap eden son derece mesut bir hadisedir... Biz Irak ile Bağdat Paktı'nı yaptığımız zaman ona başka devletleri iltihaka davet eden bir madde koyarken, bu maddenin kâğıt üzerinde kalmayacağından emindik. Çünkü biliyorduk ki, vücuda gelen eserin bütün iyi niyet sahibi milletlerin hayrına olduğu ve hiçbir hodbince his ve maksada istinat etmediği için genişlemesi ve kuvvetlenmesi mukadderdir. İngiltere'nin ilhaki bu düşüncemizde aldanmadığımızın parlak ve inşirah verici bir delilidir... Kıymetli dostumuz ve müttefikimiz İngiltere'nin iltihakını bu derece mühim görmekteyiz.", *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Haz. Haluk Kılçık, C: V, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara 1992, s. 322-323.

⁵Mehmet Gönülbol, Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: XXI, Sayı 1, Ankara, 1966, s.168.

⁶ 8 maddeden oluşan Bağdat Paktı iki temel amacı bulunmaktadır. İlk hedef Orta Doğu'ya gelecek muhtemel saldırıları bertaraf etmektir. İkinci amacı ise pakta üye devletler arasında ekonomik iş birliğini sağlamaktır. Detaylı bilgi için bkz. Behçet Kemal Yeşilbursa, "Bağdat

bir darbe olarak değerlendirilebilir. Bu pakt ile Irak, batılı devletlerin yanında saf tuttuğunu ilan etmiş oluyordu. Buna en büyük tepki Mısır'dan gelmiş ve Irak, yalnızlaştırılma politikasına tabii tutularak Arap coğrafyasından dışlanmıştı. Ayrıca paktın dışında kalan İsrail ve Mısır bölge hâkimiyeti için savaşa tutuşmuş, özellikle Gaza bölgesinde kuvvetli çarpışmalar meydana gelmiştir.⁷ Savaşın sonucunda Mısır büyük bir yenilgi almıştır.⁸ Özellikle İsrail, Gaza bölgesine çeşitli aralıklarla saldırılar düzenlemiş, bölgede bulunan Lübnan ve Ürdün gibi diğer devletler de başta Bağdat Paktı'na girmeye hevesli görünseler de Mısır Kralı Nasır'dan çekindikleri için buna cesaret edememişlerdir. Türkiye, Ürdün ve Lübnan'ı pakta sokabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Celal Bayar bizzat bu bölgeleri ziyaret etmiş ve bu devletlerin desteğini almaya çalışmıştır.⁹ Türkiye, Ortadoğu'daki bu hamlesiyle batılı devletleri memnun ederken, Arap birliğini parçalamaya yönelik bir adım attığı için büyük tepkiler de görmüştür. Suriye'de, Türkiye aleyhine büyük nümayişler tertip edilmiş ve protesto gösterileri yapılmıştır.¹⁰ Fakat bu durum Türkiye açısından endişe yaratacak bir seviyeye gelmemiştir çünkü arkasında Amerika gibi dönemin büyük gücü vardır. ABD fiilen pakta girmese bile paktın ekonomi komitesine iştirak etmiş¹¹ ve paktı kontrolü altında tutmayı başarmıştır. Çevreleme siyaseti olarak adlandırılan bu durumu ABD, Ortadoğu siyasetinde uzun yıllar kullanmıştır.¹²

Türkiye Bağdat Paktı ile Ortadoğu'da Amerikan güdümünde bir güvenlik paktına sahip olmakla beraber Mısır, Suriye ve İsrail gibi devletlerin de nefretini üzerine çekmiştir. Bu durumdan çok rahatsız olan Abdülnasır liderliğindeki Mısır, Sovyetlere yönelme politikasına geçiş yapmıştır.¹³ Arap coğrafyasında hâkim olan çok başlılık, bu paktın uzun ömürlü olmasını

Paktı (1955-1959)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, Yıl: 2011, s. 89; Bu anlaşmayla ilgili detaylı bilgi için bkz. Hamit Ersoy, "Turkey's Involvement In Western Defence Initiatives In The Middle East In The 1950's", Doctoral Thesis, Durham University, Britain 1994, s. 387.

⁷Mohamed Abd El-Wahab Sayed-Ahmed, *Us-Egyptian Relations From The 1952 Revolution To The Suez Crisis of 1956*, Doctoral Thesis, University of London, London 1987, s.218-219.

⁸Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.314.

⁹Mahmut Dikerdem, *Ortadoğu'da Devrim Yılları (Bir Büyükelçinin Anıları)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1977, s. 164-165.

¹⁰Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2013, s. 152.

¹¹Mükerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, C: II, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014, s. 120.

¹²Hasan Yılmaz, "Adnan Menderes Dönemi Türkiye Ortadoğu İlişkileri", *Birey ve Toplum*, C: VI, Sayı 12, Malatya, 2016, s. 217.

¹³Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 443.

engellemiştir. Pakta giren Irak'ın, Arap coğrafyasında Mısır ve İsrail tarafından dışlanması, bu bölgede pek çok ihtilalci hareketi beraberinde getirmiş ve Temmuz 1958'de gerçekleşmiş olan Irak İhtilali ile paktın işlevi de ortadan kalkmıştır. Irak'ta iş başına gelen ihtilalciler 1959 yılında Bağdat Pakti'ndan ayrılmışlardır. Pakt, uzun ömürlü bir iş birliği amaçlamışsa da kısa süre içerisinde dağılarak yerini merkezi Ankara olan CENTO'ya bırakmıştır.¹⁴

Demokrat Parti, Bağdat Pakti'nin dışında kalan Arap ülkeleriyle de iş birliği içerisinde hareket ederek bu coğrafyada sükûneti sağlamak niyetindeydi. Ürdün ve Lübnan'dan beklediği karşılığı bulamamış olan Demokrat Parti Hükümeti'nin bir başka denemesi Libya üzerinden olmuştur. Libya, 1953'te Arap Birliği'ne üye olmuş fakat bu birlik üzerinde bir ağırlığı oluşmamıştır. Tam olarak doğu ile bütünleşememiş olan Libya, batıda da kendine müttefik aramış ve nitekim İngiltere ile bir anlaşma imza edip sınır güvenliğini sağlama yoluna gitmiştir.¹⁵ Ertesi yıl ABD ile de anlaşmaya varan Libya ekonomik destek sözüne karşı ABD'ye topraklarında üs vaat etmiştir.¹⁶Türkiye-Libya ilişkileri de bu dönemde başlamıştır. Libya'nın yüzünü batıya dönmesiyle, bölgenin batıya açılan kapısı konumunda bulunan Türkiye ile ilişkilerin kurulması gecikmemiştir. İlk olarak 1953 yılında Libya'da Türk Büyükelçiliği açılmıştır. Daha sonra 29 Ekim 1953 günü tertip edilen Cumhuriyet Bayramı kabul törenine tüm Libya devlet erkânı iştirak etmiş ve elçiliğin bulunduğu caddeye "Türkiye Caddesi" adı verilmiştir. Bunun yanı sıra Trablus Belediyesi, dört önemli ana caddeye sırasıyla İstanbul, Ankara, Atatürk ve Fatih Sultan Mehmet adını vermiştir. Türkiye-Libya Dostluk ve Kültür Cemiyeti de bu dönemde faaliyete geçmiştir. 1954 yılına gelindiği vakit Libya Başbakanı Mustafa b. Halim Ankara'yı ziyaret etmiş, karşılıklı iyi ilişkiler daha sonra da devam etmiş ve 1956 yılında Kral I. İdris es- Senusi Türkiye'ye gelerek burada en iyi şekilde ağırlandı. Hatta resmi görüşmelerin ardından Yalova'da dinlenmiştir.¹⁷ Yaklaşık üç yıl gibi kısa bir sürede Türkiye ile Libya arasında oldukça iyi ilişkiler görülmüştür. Başbakan Adnan Menderes de iadeyi ziyaret

¹⁴UK Parliamentary Archives, HL/PO/JO/10/11/2046/3922; Cihat Göktepe, "Bağdat Pakti'nden Cento'ya Geçiş", *Türkler Ansiklopedisi*, C: XVI, s. 1722.

¹⁵Orhan Koloğlu, "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXVII, Ankara, 2003, s. 182.

¹⁶Nurettin Ceviz, "Libya Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, C: III, Sayı 27, Ankara, 2011, s. 87.

¹⁷Nurettin Ceviz, "Tarihten Günümüze Libya", *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Rapor no: 37, Ankara, 2011, s. 17.

kapsamında Libya seyahatine çıkmaya karar vermiştir.¹⁸ Demokrat Parti Hükümeti bu ziyaretle Ortadoğu'da yeni bir dost kapısı bularak bölgedeki yerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca bu iyi ilişkiler Libya'nın batılı devletlerle olan ilişkilerinin de iyi yönlü ilerlemesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

I. Başbakan Adnan Menderes'in Libya Seyahati

Başbakan Adnan Menderes, 28 Ocak 1957 günü sabah saat 9.30'da Yeşilköy Havaalanı'ndan kalkan uçakla Libya'ya hareket etmiştir. Başbakan'ı Cumhurbaşkanı Celal Bayar uğurlamıştır. Başbakan yanına vekillerin yanı sıra dönemin önemli gazetecilerini de almıştır. Özellikle Falih Rıfkı Atay ve Ahmet Emin Yalman isimleri bu listede dikkat çeker. Atay, tek parti döneminde CHP'nin sözcüsü konumunda bulunan Ulus gazetesinin başyazarı olarak görev yapmış ve Demokrat Parti döneminde de muhalif kimliğini sürdürmüştür. Bu geziye Dünya gazetesi sahibi ve başmuharriri olarak katılmıştır. Vatan gazetesinin sahibi Yalman da Demokrat Parti kurulduğunda partiyi destekleyen ve politikalarını savunan çeşitli yazılar kaleme almış ve partinin basında en büyük destekçilerinden olmuştur. Demokrat Parti iktidarında Menderes-Yalman ilişkileri inişli çıkışlı bir grafik çizmiştir. Vatan gazetesi zaman zaman Demokrat Parti'ye sert eleştiriler yapmaktan çekinmemiştir. Bu kişiler dışında Hürriyet gazetesi sahibi Haldun Simavi, İstanbul Express gazetesi sahibi Mithat Perin ve Son Telgraf gazetesi sahibi Ethem İzzet Benice de seyahate iştirak etmiştir.¹⁹

I.I. Seyahat Programı

Libya Birleşik Krallığı Protokol Dairesi, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes'in Libya ziyaretine binaen resmi bir program neşretmiştir.²⁰ Program şu şekildedir:

I. Gün (28 Ocak 1957)

17.00: Sayın Adnan Menderes'in "İdris" sivil hava meydanına muvasalatları

17.00: Askeri bir şeref müfrezesi selam duracak ve bando Türk, Libya milli marşlarını çalacaktır.

¹⁸Cantürk Caner, Betül Şengül, "Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, 2018, s. 50.

¹⁹Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01.3.19.2/8.

²⁰BCA, 030.01.3.19.2/3.

17.00: Sayın Adnan Menderes, Libya Başbakanı refakatinde olduğu halde, müfrezezi teftiş edeceklerdir.

17.00: Bundan sonra Sayın Türkiye Başbakanına Libya Devlet Ricali ve Diplomatik Heyet Şefleri takdim olunacaktır.

17.00:Bunlara müteakip katile halinde ‘‘Busetta’’ misafir köşküne gidilecektir.

18.00: Sayın Adnan Menderes, refakatinde Hariciye Umumi Kâtibi olduğu halde, Libya Başbakanını makamlarında ziyaret edeceklerdir.

II. Gün (29 Ocak 1957)

10.30: Sayın Adnan Menderes’in Hariciye Umumi Kâtibi, Türkiye Büyükelçisi ve diğer müntehap zevatla, Libya Başbakanı ve Hariciye Veziri ile Başvekâlette toplantıları olacaktır.

13.00: Libya Başbakanının evinde hususi öğle yemeği yenecektir.

17.00: (Adnan Menderes) Ayan ve Mebusan Meclislerinin birleşmesi suretiyle Libya Parlamentosu’nun yapacağı fevkalade toplantıda bulunacaklardır.

20.00: Libya Başbakanının Sayın Adnan Menderes şerefine Uaddan Otelinde akşam yemeği ziyafetleri vaki olacaktır.

III. Gün (30 Ocak 1957)

09.00: Trablusgarp Valisi, Sayın Adnan Menderes’i ‘‘Busetta’’daki misafir köşkünde ziyaret edecektir.

09.15: Sayın Adnan Menderes, valiyi refakatlerine alarak Turgut Reis Türbesi’ni ziyaret edeceklerdir.

09.45: Misafirler katileler halinde otomobillerle ‘‘Sabrata’’ harabelerini ziyaret edecekler ve öğle yemeğini orada Trablusgarp Valisinin davetlisi olarak yiyeceklerdir.

16.00: Sayın Adnan Menderes ve maiyetlerinin Sabrata’dan avdetleri vaki olacaktır.²¹

17.00: Sayın Adnan Menderes, Sanatlar Okulu’nu ziyaret edecek.

18.00: Sayın Adnan Menderes, Libya-Türkiye Dostluk Cemiyeti Reisi’ni cemiyet merkezinde ziyaret edeceklerdir.

²¹BCA, 030.01.3.19.2/4.

20.00: Sayın Adnan Menderes, Uaddan Oteli'nden Libya Başbakanı şerefine akşam yemeği ziyafeti ile mukabil davetleri ve saat 22.00'de resmikabulleri olacaktır.

IV. Gün (31 Ocak 1957)

08.00: Sayın Adnan Menderes ve maiyetleri, havayolu ile Melik hazretlerini ziyaret etmek üzere Tobruk'a azimet edeceklerdir.

12.00: Melik hazretlerince kabul ve öğle yemeği ziyafetlerinde isbat-ı vücut.

16.00: Sayın Adnan Menderes ve maiyetleri karayolu ile derneğe azimet edeceklerdir.

20.00: Sayın Adnan Menderes şerefine Cebeli Ahtar Oteli'nde akşam yemeği ziyafeti vaki olacak ve muhterem misafir geceyi "Kasr-el Zhur" da geçireceklerdir.

V. Gün (1Şubat 1957)

08.00: Sayın Adnan Menderes ve maiyetleri, Derne şehrinden müfarakatla "Şahhat" kasabasını ve harabelerini ziyaret edeceklerdir. Berka Valisi, burada veya "El-Beyda" da Sayın Adnan Menderes şerefine bir öğle yemeği verecek ve sonra yine karayolu ile Bingazi'ye hareket olunacaktır.

18.00: Sayın Adnan Menderes ve maiyetleri, havayolu ile Trablus'a müteveccihen Bingazi'den hareket edeceklerdir.

VI. Gün (2Şubat 1957)

10.00: Sayın Adnan Menderes ve maiyetleri Trablusgarp'tan müfarakat edecekler ve hava meydanında merasim yapılacaktır.²²

I.II. Adnan Menderes Bingazi'de

Başbakan Adnan Menderes, beraberinde Antalya Vekili Burhanettin Onat, Aydın Vekili Baki Öktem, Giresun Vekili Hayrettin Erkmen ve Çanakkale Vekili Fatin Rüştü zorlu başta olmak üzere 16 kişilik bir heyet ile* Libya Hükümeti'nin davetlisi olarak İstanbul'dan hareket etmiş ve Bingazi'ye vasil olmuştur. Başbakan'ı ve beraberindekileri iki askeri uçak taşımış ve yolculuk yaklaşık olarak 5 saat sürmüştür. Bingazi'ye varan

²²BCA, 030.01.3.19.2/5.

* Bu heyetin Libya seyahati boyunca Başvekâlete Adliye Vekili Osman Şevki Çiçekdağ, Milli Müdafaa Vekâletine Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın, Hariciye Vekâletine de İşletmeler Vekili Samet Ağaoglu vekâlet etmiştir. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 5, İçtima: 1, s. 656.

heyeti Libya Valisi ile sivil ve askeri makamlar karşılamıştır. Heyet kısa süre Bingazi Havaalanı'nda bekledikten sonra Trablusgarp'a hareket etmiştir.²³

I.III. Başbakan ve Türk Heyeti Trablusgarp'ta

Bingazi Havaalanı'ndan kalkan askeri uçaklar yaklaşık 8 saat süren bir seyahatin ardından saat 18.15'te Trablusgarp'a varmışlardır. Başbakan Adnan Menderes'i Trablus İdris Havaalanı'nda Libya Başbakanı Mustafa Ben Halim, saray nazırı Abdüsselam Busayri, Ayan ve Mebusan Meclisi reisleri, bütün vezirler, sivil ve askeri erkân karşılamıştır. Devlet reislerinin kucaklaşmasının ardından alay sancağı ile bir kıta asker, selam resmi törenini ifa etmiş ve akabinde askeri bando Türkiye ve Libya marşlarını çalmıştır. Libya Hükümeti, Türkiye Başbakanını istikbal etmesi için pek çok vatandaşını sokaklara dökmüştür. Menderes, Libya vatandaşları tarafından saatlerce tezahüratla karşılanmıştır. Ayrıca sokakların pek çoğu Türk bayrağı ile donatılmıştır. Bu karşılanmanın ardından Türk heyeti, Türk konsoloslughuna misafir olmuş ve akşam yemeği burada yenmiştir.²⁴

I.IV. Adnan Menderes'in Libya Gazetecilere Vermiş Olduğu Beyanat

Başbakan, 29 Ocak 1957 günü Libya gazetecilere verdiği beyanatta şu sözleri sarf etmiştir:

“Her şeyden evvel, başta aziz ve muhterem dostlarım başvekil ve divan reisi olmak üzere Libya'nın yüksek şahsiyetlerinin bana ve beraberimdeki arkadaşlarıma gösterdikleri sıcak ve samimi hüsnükabulden dolayı derin şükranlarımızı ifade etmek isterim. Havanın yağmurlu ve vaktin geç olmasına rağmen aziz ve necip Libya halkının kütle halinde gösterdiği dostluk ve kardeşlik tezahürleri hepimizi minnettar ve müteheyyiş etmiştir. Ananevi dostumuz aziz kardeşimiz ve Arap âleminin mümtaz bir rüknü olan Libya'yı ziyaret etmekten son derece bahtiyarlık duymaktayız. İstisnasız bütün Arap âlemine karşı duymakta olduğumuz derin ve samimi hisleri bu vesileyle ifade etmek benim için büyük bir zevk teşkil ediyor. Memleketlerimizi birbirine bağlayan hissi, vicdani ve içtimai ve tarihi bağlar çok derin ve samimidir. Dünyanın bu karışık devrinde, böylesine sağlam bağlarla bağlı olmamızın, hürriyet ve istiklallerimizin müdafaasında birbirimize kuvvet ve destek teşkil etmesinin ehemmiyeti aşikârdır. Büyük mücahit Mevlana melik hazretlerinin geçen yaz memleketimizi şereflendirmelerinin heyecan verici ve samimi intibalarını bütün tazeliğiyle kalplerimizde muhafaza etmekteyiz.”

²³ BCA, 030.01.3.19.2/7.

²⁴ BCA, 030.01.3.19.2/7.

Başbakan aynı gün Libya melikinin sarayına uğramış ve saray hususi defterini imzalamıştır. Devamında Libya baş vezaretinde baş vezir Mustafa Ben Halim ile görüşmelerde bulunmuştur. Görüşme saat 10 ile 13.30 arasında gerçekleşmiş ve öğle yemeği de başbakanın ikametgâhında yenmiştir.²⁵

I.V. Adnan Menderes'in Libya Müşterek Meclisi'ndeki Nutku

29 Ocak 1957 günü, Libya Ayan ve Mebusan Meclislerinin müşterek olağanüstü toplantısında hazır bulunan Başbakan Adnan Menderes önemli bir nutuk irad etmiştir. Başbakan nutkunda şu sözlere yer vermiştir:

“Muhterem ayan meclisi reisi, muhterem mebusan meclisi reisi, muhterem baş vezir ve muhterem millet meclisi azası hazretleri. Ayan meclisi reisi hazretlerinin, Libya Millet Meclisi namına irad buyurdıkları hitabeyi ve aziz dostum başbakan hazretlerinin nutuklarını büyük bir heyecanla dinledim. Gösterilen son derece samimi hüsnükabulün yanında, bana Libya istiklalinin abidesini teşkil eden bu mukaddes çatının altında söz söylemek gibi cidden müstesna bir şerefın bahşedilmesinin tazammun ettiği manayı ve ifade eylediği kıymeti kemaliyle takdir etmekten duyduğum iftihar payansızdır. Güzel nutuklarınızda belagatla belirtildiği gibi memleketlerimiz arasındaki bağlar tarihi, içtimai ve vicdani kaynaklardan kuvvetini aldığı ve siyasi hadise ve hakikatlere tetabuk ve tevafuk ettiği içindir ki, çok sağlam ve layezeldir. Ben burada necip Libya milletini, Türk milleti ve şahıslarımız namına sevgilerimizle selamlarken, mensubu bulunduğunuz çok saydığımız ve sevdiğimiz ve keza samimi rabitalarla bağlı bulunduğumuz Arap âlemine de kardeşlik hislerimizi ifade etmek imkânını bulmuş oluyorum. Daha dün bu mübarek memlekete ilk ayak bastığım zaman yaptığım beyanatomda da söylediğim gibi, istisnasız bütün Arap âlemine karşı olan sevgimiz büyük ve halisanedir. Arap âleminin hürriyet ve istiklalinin nimetlerinden gereği gibi faydalanmasını görmekle emin olunuz ki, Türk milleti ve hükümeti büyük bahtiyarlık duymuştur ve duyacaktır.

Hususi ve maksatlı tahrikler ne derece şiddetli olursa olsun, bunların şaşırtıcı ve aldatici mahiyetlerinde ne kadar maharet gösterilirse gösterilsin, memleketimizin Arap âlemine karşı ve eminim ki Arap âleminin de memleketimize karşı duyduğu halisane hissiyat asla tezelzüle uğratılamayacaktır. Türkiye'yi Arap âlemiyle olan rabitasından tecrit etmek ve mensubu olmakla müşerref mübahi bulunduğumuz İslam âleminden bizi ayırmak eminim ki asla mümkün olmayacaktır. Bölgemizin huzuru sulh ve emniyetinin korunması geniş ölçüde böyle bir samimi itimadın karşılıklı

²⁵ BCA, 030.01.3.19.2/9.

olarak mevcudiyetine sıkı sıkıya bağlıdır. Aziz Libya milletinin böyle bir anlayışa dayanarak azimli gayretler sarf etmekte bulunduğunu ve cihan sulhu için tam samimiyetle çalıştığı müşahede etmek fırsatını bulmaktayız. Türkiye de takdir ettiği bu siyasi görüş üzerinde samimi bir gayretle çalışmaktadır. Esasen mevcut müşterek anlayışımızın daha da teyit ve takviyesi hususunda ehemmiyetli bir merhale teşkil eden Mevlana büyük mücahit melik hazretlerinin, memleketimizi ziyaretlerinin bütün Türk milletinin kalbinde silinmez intiba ve hatıralar halinde yaşamakta bulunduğunu bir kere daha ve büyük bir memnuniyetle kaydetmek isterim. Keza muhterem baş vezir hazretlerin zatı devletlerinin de memleketimize vuku bulan her ziyaretinin iki hükümet ve iki milleti daha derin müşterek bir anlayışa ulaştırma mevzuunda haiz olduğu değeri de belirtmeden geçmeyeceğim. Bu yüksek meclisin ve muhterem hükümet reisi ile rüfekasının mümtaz şahıslarında necip Libya milletini bir kere daha hürmetle selamlar ve onun refah, satvet ve tealisi ve muazzam melik hazretlerinin sıhhat ve saadetleri hususundaki en halisane temennilerimizi teyit ederim.”²⁶

Adnan Menderes’in konuşmasının ardından Libya ayan meclisi reisi söz almış ve karşılıklı iyi niyet ve dostluk üzerine bir konuşma yapmıştır. Bu ziyaretin Müslüman milletler arasındaki dayanışmanın artmasında önemli rol oynayacağını belirtmiştir. Bu dayanışmanın dünya barışına da katkı sağlayacağı ifade edilmiştir.²⁷ Ayan meclisi reisinin ardından Libya Başbakanı Mustafa Ben Halim kürsüye gelmiş ve o da bir nutuk irad etmiştir. Nutkunda Libya’nın bağımsız bir memleket olmasının ardından resmi ziyaret gerçekleştiren ilk hükümet reisi olması sebebiyle Adnan Menderes’e teşekkürlerini sunmuştur. Devamında Türk ve Libya halkının geçmişten gelen müşterek bir tarihleri olduğunu ve bu tarihi bağ ile beraber dostluğun pekişip gelişeceğini ifade etmiştir. Konuşmanın en önemli noktalarından biri de Mustafa Ben Halim’in, Türk varlığının İslam coğrafyası açısından büyük bir şans olduğunu belirtmesidir. Halim, yüzyıllardır Türklerin koruması altında bulunan İslam âleminin emperyalizme karşı durabilmesinde de en büyük katkının Türk milleti tarafından verildiğini ifade etmiştir.²⁸

Bu meclis oturumunu tarihi bir oturum olarak da değerlendirmek mümkündür. Libya Devleti’nin bir hükümet reisi için düzenlemiş olduğu ilk özel oturum budur. Ayrıca ilk defa başka bir ülkenin başbakanı Libya

²⁶ BCA, 030.01.3.19.2/10.

²⁷ BCA, 030.01.3.19.2/11.

²⁸ BCA, 030.01.3.19.2/12.

Meclisi'nde nutuk vermiştir. Bu özel oturumda meclisin genel görünümü de oldukça etkileyicidir. Salon, al ve siyah zemin üzerine ay yıldızlı bayraklarla süslenmiştir. Bütün meclis ve hükümet azaları, devlet memurları ve askerî, meclisteki yerlerini almıştır. Dinleyiciler kısmında büyükelçiler, elçiler, Türk hükümeti azası, Türk ve Libyalı basın mensupları bulunmuştur. Başbakan Adnan Menderes, hem meclise girerken hem de oturumun sonunda salondan ayrılırken büyük tezahüratla selamlanmıştır.²⁹

I.VI. Adnan Menderes'in Turgut Reis Türbesini Ziyareti

30 Ocak 1957 günü Başbakan Adnan Menderes, beraberindeki tüm Türk heyeti ve gazeteciler ile birlikte Trablusgarp'ta bulunan Turgut Reis Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Trablusgarp bölgesi Osmanlı döneminde büyük Türk kalyonlarının hareket üslerinden biri olarak da bilinmektedir. Başbakan ve maiyeti Turgut Reis'in yanı sıra o bölgede defnedilmiş olan diğer leventlerin de mezarlarını ziyaret etmiştir.

Adnan Menderes Turgut Reis'in mezarını ziyaret ederken³⁰

Başbakan ve maiyeti Turgut Reis'in mezarını ziyaret etmelerinin akabinde Trablusgarp valisi ve Libya ileri gelenleri ile birlikte Trablus'tan

²⁹ BCA, 030.01.3.19.2/13.

³⁰<https://www.haber7.com/siyaset/haber/2997666-cumhurbaskanligi-arsivlerinde-bulundu-libya-basbakaninin-adnan-menderese-yaptigi-konusma/?detay=2> (Erişim Tarihi: 10.08.2020)

70 km ileride bulunan Sabrata'daki Roma harabelerini gezmiştir. Sabrata'ya giderken geçilen köy ve kasabalarda Libya halkı başbakanı istikbal etmiştir. Bazı vatandaşlar davul, tef ve yerli müzik aletleri çalarak sevgi tezahürlerini göstermiştir. Başbakan özellikle Zanzur, Ezzara, Elmaye, Ezzaviye ve Sarman bölgelerinde büyük tezahürat görmüştür. Türk heyeti Roma harabelerinin gezdikten sonra Libya Başbakanı Mustafa Ben Halim'in çadırına davet edilmiş ve öğle yemeği burada yenilmiştir. Yemeğin ardından seçkin bir atlı birlik çeşitli gösteriler düzenleyerek Türk heyetini selamlamıştır.³¹ Bu bölgeler, özellikle Trablusgarp, çok uzun yıllar Türklerin hâkimiyetinde kaldığı için vatandaşların sevgi tezahürlerini olağan görmek gerekir. Trablusgarp Savaşı'nın ardından imzalanan Uşi Anlaşması ile bu topraklar Türk hâkimiyetinden çıkmıştır. 45 yıllık bir sürenin ardından Türk Hükümeti Libya topraklarına ayak basmıştır. Halkın tezahüratını ve özlemini makul karşılamak gerekir.

I.VII. Türkiye-Libya Dostluk Cemiyeti Çayı

Başbakan Menderes, Libyalı bürokratlarla yediği yemeğin ardından Eytam Sanat Okulu'nu gezmiş ve daha sonra Türkiye-Libya Dostluk Cemiyeti'nin düzenlemiş olduğu çaya katılmıştır. Turgut Reis Spor Kulübü üyelerinin de hazır bulunduğu etkinlikte, Türk heyetine hem cemiyetin hem de kulübün fahri üyeliği verilmiştir. Toplantının açılış konuşmasını cemiyet reisi Ali Haydar Debst yapmıştır. Reis yapmış olduğu açıklamada Türk sefaretinin açılması ve faaliyetleri ile ilgili hatıralarından bahsetmiştir. Libya halkının, uzun bir aranın ardından memleketlerinde Türk bayrağının dalgalanmasını sevinçle karşıladığından söz etmiştir. Cemiyet reisi çalışmalarını anlatırken Adnan Menderes reise hitaben: *“Çok hayırlı işler üzerindediniz, iki millet arasındaki kardeşliği, iki hükümet arasındaki iş ve görüş beraberliğini takviye edecek bir mukaddes vazifeyi üzerinize almış bulunuyorsunuz. Allah muvaffak etsin.”* diyerek görüşlerini ifade etmiştir.

Ali Haydar Debst'in açıklamalarının ardından cemiyetin kurucularından Sadık Zurra söz almış, Türk heyetini övücü sözler söyledikten sonra, Türkiye'nin Arap coğrafyasında kilit bir rol üstlendiğini ifade etmiş ve tüm Arap devletlerinin bölgede Türkiye'ye ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Bu konuşmanın ardından memnun olduğu görülen Adnan Menderes vermiş olduğu cevapta: *“Libya'ya gelmeyi senelerden beri çok arzu ederdim. Bugün burada, kardeşlerimizin arasında bulunmaktan fevkalade mütehasşisim. Libya'da geçirdiğim anlar heyecandan heyecana düşmekteyim. Libyalı kardeşlerimizin ve Libya'nın en kısa zamanda en parlak istikbale ulaşacağına şüphem yoktur. Libya milleti, Arap âleminin aziz ve muhterem*

³¹ BCA, 030.01.3.19..2/14.

bir rüknüdür. Bu vesile ile bütün Arap âlemine olan samimi bağlarımızı ve hürmet ve muhabbet hislerimizi de arz etmek isterim. Dünyanın bu karışık zamanında beraber bulunmamızın çok faydası olacaktır.” diyerek memnuniyetini dile getirmiştir. Ayrıca cemiyetin şeref defterini de imzalayan Menderes deftere şu sözleri kaydetmiştir: “ *Aziz Libya ile Türkiye’imiz arasında esasen mevcut içtimai ve harsi bağları bir kat daha kuvvetlendirmek ve siyasi mesai teşrikimizde manevi yardımlar ifa etmek maksadı ile kurulmuş olan bu dostluk ve kardeşlik cemiyetinin muvaffak olmasını candan temenni ederim. Lütfedip bizleri bu cemiyete aza yapan Libyalı kardeşlerimize şükranlarımızı arz ederim.*” Toplantının yapıldığı yerde Türk ve Libyalı devlet liderlerine ait resimler de göze çarpmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın Trablusgarp Harbi zamanında yerel kıyafetler ile çekilmiş fotoğrafları duvarları süslemiştir. Bunun yanında Atatürk ile Celal Bayar’ın birlikte çekildiği fotoğraflar ve büyük bir Türkiye haritası cemiyetin duvarlarında sergilenmiştir. Toplantının sonuna doğru TBMM Türkiye-Arap Dostluk Grubu Reisi Rüknettin Nasuhioğlu, yapmış olduğu kısa konuşmada Türkiye ile Arap âlemi arasındaki yakın bağlardan söz etmiş ve meclis arkadaşları adına Libyalıları selamlamıştır.³²

Türk heyetinin Libya’da iyi şekilde ağırlanması basına da yansımıştır. Özellikle Trablusgarp da çıkan gazeteler bu ziyareti tüm yönleriyle ele almışlar ve sütunlarında yer vermişlerdir. Bu gazetelerde özellikle Adnan Menderes ile Mustafa Ben Halim’in vermiş oldukları demeçler yer almıştır. *Trablusgarp* adlı gazetede bir makale neşreden Saray Nazırı Abdülselam Busayr, 1922 senesinde Libya’yı terk etmek zorunda kaldığını ve bu süreçte hem kendisine hem de pek çok Libyalı mücahide Türkiye’nin sahip çıktığını söylemiş ve Türkiye’ye şükranlarını sunmuştur. Makalesinde ayrıca Adnan Menderes’e de özel bir yer ayırmış, Menderes’in şahsiyeti ve vatanına olan katkılarından detaylıca bahsetmiştir. Trablusgarp da İtalyanca çıkan *Corriere Di Tripoli* adlı Arap gazetesinin başyazarı Ahmet Rasim’de Türk-Libya ilişkilerini öven yazılar kaleme almıştır. Türkiye’nin doğu ile batının birleştiricisi konumunda olduğunu belirten Rasim, Türk dış politikasının üstadane ve doğru yolda olduğunu ifade etmiştir.³³

³² BCA, 030.01.3.19.2/15.

³³ BCA, 030.01.3.19.2/16.

A. Busayr, Adnan Menderes ve Mustafa Ben Halim bir görüşme esnasında³⁴

I.VIII. Büyük Bingazi Toplantısı ve Başbakanın Yurda Dönüşü

1 Ocak 1957 günü Türk heyetinin Libya’da son günüdür. Başbakan günün ilk saatlerinde Cebel, Kirona ve Derne’ye uğradıktan sonra Bingazi’ye gelmiş ve şerefine verilen büyük toplantıya katılmıştır. Başbakanı bütün Libya devlet erkânı karşılamıştır. Bunlara ek olarak Berka eyaletinin tüm ayan ve mebusan meclisi azaları, Bingazi Belediyesi belediye reisi ve belediye meclisi azaları da toplantıya iştirak etmişlerdir. Toplantıda Bingazi Belediye Reisi söz almış, ezcümle Türkiye-Libya ilişkilerinin geldiği noktadan duyulan memnuniyeti ve asırlardır devam eden bu dostluğun daha da ileri gideceğini temenni ettiğini ifade etmiştir. Ek olarak da buradan ayrılırken Menderes’e, Libya milletinin kardeşçe hislerini Türk vatandaşlarına iletmelerini rica etmiştir. Bu açıklamalardan memnuniyetini dile getiren Adnan Menderes salonda bulunanlara teşekkür ettikten sonra konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür:

“Güzel memleketinize ayak bastığımız ilk dakikadan itibaren başta melik hazretleri olmak üzere Libyalı resmi zevattan ve bütün asil Libya milletinden gördüğümüz samimi ve kardeşçe misafirperverliğin medyunu şükranınız. Böylece bir kere daha büyük bir haz ve memnuniyetle müşahede ettik ki aradan geçen seneler zarfında iki millet arasındaki samimi ve kuvvetli

³⁴https://i1.haber7.net/haber/haber7/photos/2020/30/XoTua_1.595.485.424_3052.jpg. (Erişim Tarihi: 11.08.2020)

kardeşlik bağları hiçbir suretle tezelzüle uğramış değildir. Mazide kardeşçe beraber yaşadık. Birbirimizden hiçbir suretle ve en ufak bir şekilde incinmeden istiklallerimize kavuştuk. Şimdi bu istiklal içinde kardeş milletlerimize yeni bir dostluk ve beraberlik hayatı doğmuş bulunmaktadır. Burada gördüğümüz dostluk tezahürlerinin delalet ettiği kardeşlik hislerinin Libya milletine karşı Türkiye’de de aynen beslenmekte olduğundan emin olabilirsiniz. Sizlere ve bütün Libya milletine Türk milletinin en derin sevgilerini getirmiş olmakla bahtiyarım. Memlekete dönüşümde de burada gördüğümüz kardeşlik hislerinin ne derecelerde samimi olduğunu vatandaşlarıma ifade en büyük zevki duyacağım.

Memleketinize yapmış olduğumuz bu ziyaretin münasebetlerimiz üzerinde çok hayırlı tesirler icra edeceğinden eminim. Esasen memleketlerimizin ve milletlerimizin benzerliği ve beraberliği, bütün sahalarda kendisini göstermektedir. Zannediyorum ki kardeş iki memleketimiz birbirlerine müsavi bir siyaset takip ettikleri takdirde refah ve saadetleri için büyük iyilikler elde etmiş olacaklardır. Bu ziyaretin münasebetlerimizi daha da fazlalaştıracağından emin olarak, hepinize bir kere daha teşekkür eder, kardeş Libya’ya ve aziz ve necip Libya milletine cenabı haktan çok ileri ve mesut bir hayat dilerim.”³⁵

Başbakan’ın Libya’daki son etkinliği Bingazi toplantısı olmuştur. Toplantının ardından Türk heyeti, Libya bürokratların eşliğinde Benina Havaalanı’na hareket etmiştir. Buradan saat 17.30’da kalkan uçaklarla Türk heyeti Libya’dan ayrılmıştır. Başbakan ve beraberindekiler saat 22.55’te İstanbul’a inmiştir. Türk heyeti havaalanında Milli Müdafaa Vekili Şemi Ergin, Devlet Vekili Emin Kalafat, Devlet Vekili Celal Yardımcı, Dâhiliye Vekili Namık Gedik ve Nafia Vekili Ethem Menderes tarafından karşılanmıştır.³⁶ Bu seyahatin ardından Türkiye ve Libya tarafından müşterek bir tebliğ yayınlanmıştır. Tebliğde, bu ziyaret esnasında hem iki ülkenin hem de Ortadoğu’nun geleceği hakkında müspet kararlar alındığı ifade edilmiştir.³⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye’nin batı yanlısı bir dış politika izlemesi İsmet Paşa iktidarının son dönemlerinde başlamıştır. 1947-50 arası dönemde ABD tarafından Türkiye’ye yapılan Marshall yardımı ile birlikte dönemin hükümeti de yönünü batıya çevirmiştir. Demokrat Parti iktidara geldiği vakit dış

³⁵ BCA, 030.01.3.19.2/18.

³⁶ BCA, 030.01.3.19.2/17.

³⁷ BCA, 030.01.3.19.2/34.

politikada önemli bir değişiklik olmamış ve ABD güdümünde bir dış politikanın devamı benimsenmiştir. Demokrat Parti, iktidarının ilk yıllarında ABD'den aldığı dış borç ile memleket içerisinde hızlıca bir sanayi ve imar faaliyetine başlamış ve bu süreç 1954'e kadar devam etmiştir. Bu süreçten sonra alınan bu dış yardımların ödenmesinde yaşanan güçlükler Türk ekonomisinin de bozulmaya başladığının habercisi olmuştur. Özellikle gündelik hayatta başlayan aşırı pahalılık ve bazı ürünlerin karborsaya düşmesi Demokrat Parti iktidarını vatandaş nezdinde güç duruma düşürmüştür. Çoğunlukla dış borçlarla döndürülmeye çalışılan ekonomi, 1960 müdahalesine kadar bu şekilde sürmüş ve sıkıntılar katlanarak devam etmiştir.

Demokrat Parti'nin Ortadoğu politikası da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. ABD ve İngiltere'nin desteğiyle bölgede öncü bir rol üstlenmek isteyen Türkiye, batı yanlısı ve tarafsız gözükken Arap ülkelerini bir birlik içerisinde toparlamaya çalışırken, öteki yandan Mısır ve İsrail gibi batı karşıtı olan ve bölgede hatırı sayılır gücü olan bu ülkeleri de karşısına almıştır. ABD'nin gözlemci olarak bulunduğu ve İngiltere'nin bizzat katıldığı Bağdat Paktı 1955 yılında hayata geçmiştir. Türkiye, Ortadoğu'da önemli bir anlaşmaya imza atmış ve güney sınırını bu pakt ile sağlama almıştır. Yalnız bu paktın tarafsız gözükken Arap devletleri üzerinde fazla bir etkisi olmamıştır. Mısır ve İsrail'in yaptırımlarından çekinen Ürdün, Libya gibi devletler bu paktta yer almamıştır. Ayrıca paktın içerisinde bulunan İran ve Irak arasında da uzunca süreden beri problemler mevcuttur. Yani paktın tamamen sağlam olduğunu iddia etmek yanlış bir değerlendirme olur. Türkiye-Libya ilişkileri ise henüz yeni yeni oluşmaya başlamıştır. Libya bağımsızlığını yeni kazanmış olduğundan devlet ilişkileri henüz tam oturmamıştır. Libya Başbakanı Mustafa Ben Halim, 1956 yılında Türkiye'ye gelmiş ve çeşitli temaslarda bulunmuştur. Bu ziyaretin iadesi de 1957 yılında gerçekleşmiştir. Adnan Menderes ve Türk heyeti 28 Ocak 1957'de Libya'ya gitmiş ve 4 gün boyunca çeşitli temaslarda bulunulmuştur. Türkiye'nin Libya'yı ziyareti çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Libya o dönemde herhangi bir pakta üye değildir. Libya'nın Bağdat Paktı'na katılması kuşkusuz paktın gücünün ve güvenilirliğinin de artmasında önemli rol oynayacaktır. Ancak bu durum gerçekleşmemiştir. Türkiye-Libya ilişkileri Demokrat Parti iktidarının sonuna kadar sorunsuz bir şekilde devam etmiştir. Demokrat Parti'nin Ortadoğu politikasını bitiren hadise ise hiç şüphesiz Irak'ta gerçekleşen ihtilaldir. Temmuz 1958 yılında Irak Kralı Faysal'ı ve beraberindekileri Türkiye'ye getiren uçak İstanbul'a inmemiştir. Karşılıklılar arasında Başbakan Adnan Menderes de bulunmuştur. Kısa bir süre sonra kralın uçağı yerine ihtilalin haberi gelmiş ve Faysal, yeni yönetim tarafından

öldürülmüştür. Bu demek oluyordu ki Irak, adını vermiş olduğu paktta artık yer almayacaktır. İhtilalden kısa bir süre sonra Irak'ta kurulan yeni yönetim Bağdat Paktı'ndan çekildiğini duyurmuştur. Bu hadisenin ardından paktın önemi de pek kalmamıştır. Daha sonra paktın merkezi İstanbul'a taşınmış ve CENTO adını almıştır. Bu da Demokrat Parti'nin Ortadoğu politikasının sonu olmuştur.

Hülasa Demokrat Parti, iktidarının başından sonuna kadar Amerika Birleşik Devletleri güdümünde bir dış siyaset izlemiş, bunun yararları kadar zararlarını da görmüştür. Ortadoğu politikası da yine Amerikan ve İngiliz birlikteliğinin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bölgede köprü görevi görerek, lider konumda olmayı hedefleyen Demokrat Parti maalesef başarı sağlayamamıştır. 1960'a giden süreçte hem ABD'nin siyasal ve finansal desteğini kaybetmeye başlamış hem de Ortadoğu politikasında başarısız olmuştur.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

II. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 030.01.3.19.2/3.

BCA, 030.01.3.19.2/4.

BCA, 030.01.3.19.2/5.

BCA, 030.01.3.19.2/7.

BCA, 030.01.3.19.2/8.

BCA, 030.01.3.19.2/9.

BCA, 030.01.3.19.2/10.

BCA, 030.01.3.19.2/11.

BCA, 030.01.3.19.2/12.

BCA, 030.01.3.19.2/13.

BCA, 030.01.3.19.2/14.

BCA, 030.01.3.19.2/15.

BCA, 030.01.3.19.2/16.

BCA, 030.01.3.19.2/17.

BCA, 030.01.3.19.2/18.

BCA, 030.01.3.19.2/19.

BCA, 030.01.3.19.2/20.

BCA, 030.01.3.19.2/26.

BCA, 030.01.3.19.2/34.

BCA, 030.18.01.145.110.8.

I,II. İngiltere Parlamento Tutanakları

UK, Parliamentary Archives, HL/PO/JO/10.11.2046.3922.

II. Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt:5, İçtima: 1 (24 Şubat 1955)

_____, (26 Şubat 1955)

III. Telif Eserler

Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri, Haz. Haluk Kılçık, C: V, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara 1992.

Armaoğlu, F., *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

Caner, C., Şengül, B., “Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, 2018, s. 45-70.

Ceviz, N., “Libya Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ortadoğu Analiz*, C: III, Sayı 27, Ankara, 2011, s. 80-90.

_____, “Tarihten Günümüze Libya”, *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Rapor no: 37, Ankara, 2011, s. 7-30.

Dikerdem, M., *Ortadoğu'da Devrim Yılları (Bir Büyükelçinin Anıları)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1977.

Eroğul, C., *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2013.

Ersoy, H., “Turkey's Involvement In Western Defence Initiatives In The Middle East In The 1950's”, Doctoral Thesis, Durham University, Britain 1994.

Göktepe, C., “Bağdat Pakti'ndan Cento'ya Geçiş”, *Türkler Ansiklopedisi*, C: XVI, s. 928-942.

Gönlübol M., Ülman, H., “Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: XXI, Sayı 1, Ankara, 1966, s.143-182.

- Gürün, K., *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- Koloğlu, O., "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXVII, Ankara, 2003, s. 179-184.
- Mohamed Abd El-Wahab Sayed-Ahmed, *Us-Egyptian Relations From The 1952 Revolution To The Suez Crisis of 1956*, Doctoral Thesis, University of London, London 1987.
- Sarol, M., *Bilinmeyen Menderes*, C: II, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014.
- Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Ed. Baskın Oran, C: I, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Ülman, H., Sander, O., "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: XXIII, Sayı 3, Ankara, 1968, s. 1-24.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1950-1960)", *History Studies*, C: II, Sayı Özel Sayı, 2010, s. 67-98.
- _____, "Bağdat Paktı (1955-1959)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6, 2011, s. 85-100.
- Yılmaz, H., "Adnan Menderes Dönemi Türkiye Ortadoğu İlişkileri", *Birey ve Toplum*, C: VI, Sayı 12, Malatya, 2016, s. 203-231.

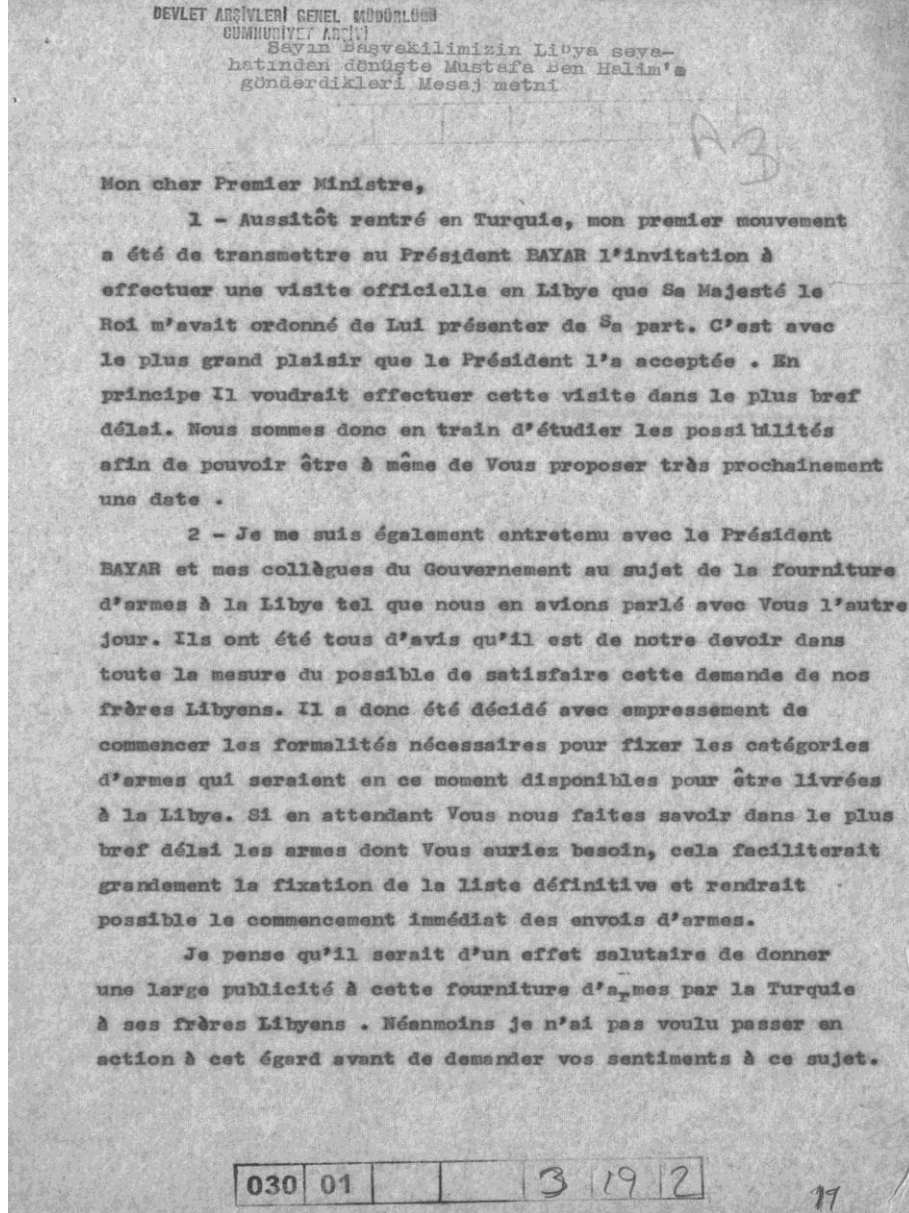
IV. İnternet Kaynakları

- <https://www.haber7.com/siyaset/haber/2997666-cumhurbaskanligi-arsivlerinde-bulundu-libya-basbakaninin-adnan-menderese-yaptigi-konusma/?detay=2>
(Erişim Tarihi: 10.08.2020)
- https://i1.haber7.net/haber/haber7/photos/2020/30/XoTua_1.595.485.424_3052.jpg
(Erişim Tarihi: 11.08.2020)

Ekler

Ek-I: Adnan Menderes'in Libya Seyahati Dönüşü Mustafa Ben Halim'e
Gönderdiği Mesaj

(BCA, 030.01.3.19.2/19)

Ek-I (Devam)

(BCA, 030.01.3.19.2/20)

DEVLET ARŞİVENİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
-2-

Je Vous saurais donc gré de bien vouloir me faire savoir
Votre opinion sur l'opportunité d'une telle publication ainsi
que son "timing".

3 - Par ailleurs, j'ai donné les instructions nécessaires
pour que les autorités compétentes fixent dans le plus bref
délai la liste des officiers turcs, de préférence d'origine
libyenne et parlant l'arabe, qui seraient disposés à servir
en Libye et parmi lesquels Vous pourriez faire vos choix .

D'autre part, nous sommes prêts à réserver à la Libye
des contingents aussi larges que possible pour recevoir des
étudiants et stagiaires à toutes les échelles et dans toutes les
branches de l'enseignement en Turquie. Nous sommes également
prêts à Vous envoyer des instructeurs et maîtres d'école connais-
sant l'arabe, de même que des professeurs dans les diverses
branches de l'enseignement .

Voilà, mon cher Premier Ministre, les résultats de ce
que je me suis empressé d'entreprendre immédiatement au retour
de ma visite inoubliable en Libye sur la base de nos entretiens
extrêmement utiles et intéressants . J'espère qu'ainsi nous
aurons rendu un précieux service au resserrement de nos relations
fraternelles si nous parvenons à réaliser ce programme .

J'attends Vos réponses .

Je tiens à Vous dire encore combien émouvante et
réconfortante fut pour moi et mes compagnons cette visite que
nous avons faite en Libye . Je me fais un très plaisant devoir
de Vous réitérer mes remerciements chaleureux .

Bien à Vous
Adnan MENDERES

4 Février 1957

030	01			3	19	2	20
-----	----	--	--	---	----	---	----

Ek-II: Türk Heyetinin Libya Seyahati Programı**(BCA, 030.01.3.19.2/26)**

SAYIN BAŞVEKİLİMİZİN EMİR BUYURDUKLARI
TARİHLERDE TERTİP OLUNAN LIBYA
SEYAHATI PROGRAMI

22.1.817

A13

27 Ocak Pazar günü K L M ile Ankara'dan 9:20'de
İstanbul'dan 12:15'de hareket
Roma'ya 15:10'da varış
o gece Roma'da kalınıyor

28 Ocak Pazartesi günü A Z (İtalyan Hava Yolları)
2 motorlü 48 kişilik uçak
Roma'dan 10:40'da hareket
Tripoli'ye 14:40'da varış

29 Ocak Salı
30 Ocak Çarşamba
31 Ocak Perşembe
1 Şubat Cuma } Libya'da

Dönüş için iki imkân

1.

1 Şubat Cuma günü BEA ile (2 motorlü 48 kişilik uçak)
Tripoli'den 15:45'de hareket
Malta'ya 16:10'da Varış
Malta'dan 17:10'da hareket
Roma'ya 19:40'da varış

1 Şubat Cuma akşamı K L M
Roma'dan 21:10'da hareket

2 Şubat Cumaertesi
İstanbul'a 01:55 'de varış
Ankara'ya 03:55 'de varış

---2---

2 Şubat Cumaertesi sabahleyin
A Z
Tripoli'den 07:20'de hareket
Roma'ya 11:00'de varış

2 Şubat Cumaertesi
AIR France
Roma'dan 20:35 'de hareket

3 Şubat Pazar
İstanbul'a 01:30 varış

030	01						
				3	19	2	

26

Ek-III: Adnan Menderes'e Libya Seyahatinde Refakat Edecekler Hakkında Kararname

(BCA, 030.18.01.145.110.8)

T. C.
BAŞVEKÂLET
KANUNLAR VE KARARLAR
Tetkik Dairesi
Karar Sayısı
4
8637

KARARNAME

Libya Hükümetinin vaki daveti üzerine Libya'ya ziyaret eden Başvekil Adnan Menderes'e Antalya Mebusu Burhanettin Onat, Aydın Mebusu Baki Öktem, Giresun Mebusu Hayrettin Erkmen, Çanakkale Mebusu Fatin Rüştü Zorlu, Edirne Mebusu Rüknettin Nasuhioğlu, Kocaeli Mebusu Hamza Osman Erkan, Yozgat Mebusu Danyal Akbel, Hariciye Vekâleti Kâtibi Umumiisi Büyükelçi Muharrem Nuri Birgi, Millî Emniyet Hizmetleri Reisi Korgeneral Behçet Türkmen, Emniyet Umum Müdürü Kemal Aygün, Başvekâlet Hususî Kalem Müdürü Muzaffer Ersü, Hariciye Vekâleti İkinci Daire Umum Müdür Vekili Mahmut Dikerdem, Anadolu Ajansı Umum Müdürü Şerif Arzık, Başvekâlet Hususî Kalem Müdürü Muavini Şefik Fermen, Hariciye Vekâleti Ticaret Dairesinde Üçüncü Kâtip Yüksel Menderes'in refakat etmeleri ve Heyete Başvekilin valesi Kâzım Nefes'in katılması, Başvekil ile yukarıda adları yazılı Mebuslara 1956 malî yılı Bütçe Kanununa bağlı (B) cetveli gereğince itası mümkün olan en yüksek misil üzerinden yevmiye verilmesi ve Heyetin otomobil, büro, ziyafet, muhabere masraflarıyla temsil icabı yapacağı bilimum masraflarının kabulü; Hariciye Vekâletinin 30/1/1957 tarihli ve 2445/44 sayılı yazısı üzerine, İcra Vekilleri Heyetince 6 / 2 / 1957 tarihinde kararlaştırılmıştır.

REİSİCUMHUR

C. Cem Geniş

Başvekil

Devlet Vekili

Devlet Vekili ve
Millî M. V. V.

Devlet Vekili

Devlet Vekili

Adliye Vekili

Millî Müdafaa Vekili

Dahiliye Vekili

Hariciye Vekili

Maliye Vekili

Maarif Vekili

Nafia Vekili ve
Hariciye V. V.

İkt. ve Ticaret Vekili

Suh. ve İc. Müs. Vekili

Güm. ve İnş. Vekili

Ziraat Vekili

Münakalat Vekili

İçişleri Vekili

İşletmeler Vekili

Dosya No :
105-135
164

030 18 01 145 110 8

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA DEVLET ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ (1950-1960): DÖNEMİN İKTİSADİ SİYASALARINA BİR BAKIŞ

THE CHANGE OF STATE CONCEPTION DURING THE DP
GOVERNMENT (1950-1960): AN OVERVIEW OF
ECONOMIC POLICIES IN THE PERIOD

Melih Nadi TUTAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 09.03.2020

Kabul: 18.03.2021

Article Info

Received: March 09, 2020

Accepted: March 18, 2021

Özet

Demokrat Parti (DP) döneminde bürokrasideki devlet anlayışının izleri Metin Heper'in Türkiye'de Devlet Geleneği adlı çalışmasında aşkancı, DP'li siyasal elitlerin ise araçsalcı anlayış olarak ifade edilmektedir. Bu ve diğer kavramsallaştırmalar aşağıda detaylandırılacaktır. Ancak DP'nin on senelik iktidarı boyunca aynı devlet anlayışını izlediği, incelenmeye değer bir argümandır. Bu çalışmada da Marksist devlet kuramcıları ve onların fikirleri etrafında araçsalcı ve yapısalcı devlet kavramları tartışılmış, ardından DP'nin devlet anlayışı, başlıca siyasalar bağlamında değerlendirilmiştir. Çalışmanın argümanı; siyasal hayatta devlet anlayışının değişimler geçirebileceği ve DP'nin de önce araçsalcı bir anlayışla yola çıkıp sonrasında yapısalcı bir devlet anlayışını benimsediğidir. Bu argüman etrafında Marksist devlet kuramına ilişkin eserler, Türk siyasal hayatı incelemeleri, DP'yi inceleyen çalışmalar, dönemin tanıklarının kitaplarından faydalanılmış; ulusal gazeteler ve meclis tutanakları birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda DP'nin, kesin bir tarihten bahsetmek mümkün olmasa da 1953 ila 1956 yılları arasında bir geçiş dönemini yaşadığı ardından ise, DP'nin araçsalcı devlet anlayışının, yerini yapısalcı bir anlayışa bıraktığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler; Türk siyasal hayatı, Demokrat Parti, araçsalcılık, yapısalcılık, devlet anlayışı

Abstract

In the study named "The State Tradition of Turkey" by Metin Heper during the Democratic Party (DP) period, the bureaucracy's conception of the state is expressed as a transcendentalist and the political elites of the DP as an

* Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, melihnaditutan@gmail.com

instrumentalist. Those conceptions will be elaborated in the text. However, it is an argument worth to examine that the DP pursued the same state conception along its ten years on power. In this study instrumentalist and structuralist conceptions of the state have been discussed regarding Marxist state theorists and their ideas, and the DP's conception of the state have been evaluated in the context of policies. The main argument of the study is that in political life the conception of state can be subjected to transformations and that the DP initiated an instrumentalist conception and then adopted a structuralist conception of the state. Concerning this argument memoirs, studies of Marxist state theories, researches on Turkish political life and the DP have been utilised, and national newspapers and parliamentary minutes have been used as primary sources. Although it cannot be determined an accurate date, at the end of the work it is seen that the DP experienced a transitional period between the years of 1953 and 1956, then the instrumentalist conception of the state gave its way to a structuralist conception.

Keywords; *Turkish political life, the Democratic Party, instrumentalism, structuralism, the conception of state*

Giriş

Yapısalcı ve araçsalcı devlet kavramsallaştırmaları Marksist gelenekten yazarların ifade ettikleri ve birbirlerinin karşı argümanları olarak görülebilecek bir tartışmayı yansıtmaktadır. Bu bağlamda klasik Marksist teori, yukarıdan bakıldığında, Engels'ten hareketle, devleti; ilkel komünal dönemden sonra gelişen, toplumda egemen sınıf ile tanımlanan ve nihayetinde egemen sınıfın çıkarlarını ve otoritesini yansıtan bir iktidar sahası olarak tanımlar.¹ Bu bakımdan Marksist devlet teorisi, Marx ve Engels özelinde, bir anlamda sınıf düzeninin teorisi, diğer deyişle, toplumun ekonomik temellerle anlaşılması neticesinde devletin sınıf eksenli çıkarlarla ilişkisini çalışma konusu edinen bir literatüre denk gelmektedir.² Bu literatürden esinlenerek Ralph Miliband, Fred Block ve Nicos Poulantzas, Bob Jessop ile karakterize edilen araçsalcılık-yapısalcılık tartışmasının tarafları da sırasıyla kısaca, devletin egemen sınıfların elinde sadece bir araçtan ibaret olduğunu ve devletin aslında bir yapı olarak bu sınıflar arası ilişkiyi etkilediğini, dönüştürdüğünü ifade ederler.³ Bu tartışma, hâlihazırda Marksist bakış açılarıyla da literatürde incelenmiş olan Demokrat Parti (DP) etrafında da değerlendirilebilir.

¹ Henry B. Mayo, *Introduction to Marxist Theory*, Oxford University Press, New York, 1960, ss.156-157.

² Bob Jessop, *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Martin Robertson, Oxford, 2013, ss.7-16.

³ Raju J. Das, "Marxist Theories of the State", *Alternative Theories of the State*, ed. Steven Pressman, Palgrave MacMillan, Hampshire ve New York, 2006, ss.64-74.

Cem Eroğul, böyle bir perspektiften DP'nin, toplumsal tabanının bazı toprak ağalarıyla birlikte ticaret burjuvazisi olduğunu iddia eder.⁴ Bu çıkarım aşağıda da değinileceği üzere, DP'nin muhalefet dönemi ve iktidarının ilk yılları için yanlış değil, ama eksik bir çıkarım olsa da DP'nin ilk iktidar döneminin sonları ve ikinci iktidar dönemi için araçsalcı devlet anlayışının hâkim olabileceği noktasında geçerli bir değerlendirmedir. Bununla birlikte DP, özellikle Türkçe literatürde çokça incelenmiş olan, Eroğul'un argümanının tersine, ilk noktada Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) otoriter eğilimlerine muhalif olan tüm kesimlerin desteğini sağlamaya çalışan bir kitle partisi görünümünde olan,⁵ siyasal, sosyal ve ekonomik iç gelişmelerle zemin bulan çok partili hayata geçişe, dış gelişmelerin de ortam sağlamasıyla⁶ önce muhalefet sonra da iktidarda bulunabilmiş bir siyasal örgüte denk gelir.

Bu Marksist devlet teorisi ve DP literatürü birlikte düşünöldüğünde, Metin Heper'in Türkiye'de Devlet Geleneği adlı çalışmasıyla karşılaşılr. Araçsalcılık-yapısalcılık tartışmasına benzer şekilde Türkiye örneğinde, aşkıncılık ve araçsalcılığın aşırı ve ılımlı yorumlarını tipolojileştiren Heper, "genel çıkarım gözetilip özel çıkarılara yaşam hakkı tanınmadığı" devlet anlayışı olarak tanımladığı aşkıncılığın DP döneminde bürokraside göröldüğünü, DP'lilerin ise araçsalcı anlayışa yakın olduğunu ifade eder.⁷ Bu bağlamda Heper, ılımlı aşkıncılığı devletin bürokraside temsil edildiği bir anlayış olarak belirtirken, devletin partide konumlandığı devlet anlayışının ise ılımlı aşkıncılık ile ılımlı araçsalcılık arasındaki bir kategori olduğunu öne sürer.⁸ Ancak bununla birlikte DP'nin devlet anlayışındaki bu araçsalcı yön, ilk iktidar yılları için geçerli olsa da, sonrasında DP elitlerinin de, ılımlı araçsalcılıktan aşkıncılığa doğru bir anlayış değişimi geçirdiği argümanlaştırılabilir. Diğer deyişle, DP'nin özellikle son iktidar dönemi, Heper'in tanımladığı, devletin giderek parti ajandasında konumlandığı anlayışa denk düşmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı, DP literatürü ve birincil kaynaklarla birlikte DP'nin devlet anlayışındaki değişimin görünümünü Marksist devlet teorisi perspektifinden değerlendirmektir. Bu amaçla öncelikle araçsalcılık-

⁴ Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, ss.76-77.

⁵ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul, 2015, ss.31-34.

⁶ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.225.

⁷ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, ss.9-31 ve s.135.

⁸ Metin Heper, "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 27, Sayı 1, 1985, ss.108-110.

yapısalcılık tartışmasının temel hatları aktarılacaktır. Ardından DP'nin ilk iki iktidar dönemi ve son iktidar döneminde siyasalar ve söylemler etrafında devlet anlayışının göstergeleri belirtilecek ve bu değişimin izleri tartışılacaktır. Bu değişimin izlenmesinde ağırlıklı olarak ekonomi politikaları öne çıkmaktadır. Bunun hem kuramsal hem de tarihsel iki yönden anlaşılabilmesi belirtilebilir.

Birincisi; genel anlamda klasik Marksizm, siyasal analizlerini ekonomik temelli olarak ileri sürmüş ve bu, sonraki Marksist kuramcılarının da devlete dair teorik perspektiflerini sınıf çatışması üzerinden kurmasına neden olmuştur. İkincisi ise; DP'nin iktidara gelmek için söylemlerini bürokrasi baskısının yanı sıra büyük ölçüde iktisadi siyasalarla temellendirdiği, iktidar döneminde ise yaşadığı yükseliş ve düşüşlerde ekonomik refah seviyesinin temel bir belirleyen olduğudur. Öyle ki çalışmanın kapsamı dışında kalmakla beraber DP'nin CHP'den ayrılışındaki “görünürdeki” sebebin Çiftçiye Topraklandırma Kanunu olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla ekonomik gösterge ve siyasalar, incelenen dönemde devlet anlayışındaki değişimleri de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bakımdan farklı yöndeki politikalara da değinilmekle birlikte, mercek çoğunlukla iktisat politikaları üzerinde tutulmuştur. Son olarak, çalışmada devlet anlayışı kavramsallaştırmasıyla ifade edilmek istenen, belli bir dönemde siyasal elit ve partilerin Heper'in belirttiği devlet, bürokrasi ve anayasal sistem üçlüsüne⁹ ilişkin bakışları ve siyasalarıyla devleti bunlar arasında hangi konuma yerleştirmeye çalıştıklarıdır.

Araçsalcılık-Yapısalcılık Tartışması

Araçsalcılık-yapısalcılık tartışması; burjuvazinin tahakküm uzantısı, yönetici sınıfın aracı, genel kapitalist çıkarın ideali ve toplumsal düzeyde kohezyon/uyuşmanın sağlayıcısı olarak devlet gibi devlete dair farklı algılamalara sahip olan Marksist gelenek içinde yaşanan, devletin kapitalist toplum içinde mi yoksa bir kapitalist devlet yapısı olarak mı konumlandığı sorusu etrafında şekillenen bir tartışmayı yansıtır.¹⁰ Devleti, David Easton'dan hareketle girdiler ile çıktılar arasındaki bir aygıt olarak gören ve Robert Dahl'ın poliarşik toplumu kavramından hareket eden bir anlayış geliştiren Miliband, bu tartışmanın araçsalcı tarafında dururken;¹¹ Poulantzas

⁹ *A.g.m.*, ss.94-97.

¹⁰ Colin Hay, “Marxism and the State”, *Marxism and Social Science*, ed. Andrew Gamble, David Marsh ve Tony Tant, University of Illinois Press, Urbana ve Chicago, 1999, ss.154-165.

¹¹ Clyde W. Barrow, “The Miliband-Poulantzas Debate: An Intellectual History”, *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, ed. Stanley Aronowitz ve Peter Bratsis, University of Minnesota Press, Minneapolis ve Londra, 2002, ss.5-9.

da eleştirel bir bakışla bu araçsalcı görüşün, devletin sadece burjuvazinin elinde bir çıkar aracı olması anlayışına yol açtığını ve esasında devletin, toplum ve barındırdığı sınıflara nazaran daha otonom bir yapı olduğunu ifade ederek yapısalcı kanatta yer alır.¹² Dolayısıyla kısaca iki taraf; aynı düşünce geleneğinde yer alan düşünürlerin farklı eser ve yönlerine yaptıkları vurgularla ayrışmaktadır.

Miliband, Marx'ın sistemli bir devlet teorisi geliştirme girişimi olmadığını ancak onun bazı eserlerinden bir Marksist devlet teorisi geliştirilebileceğini ifade ederken, devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi, Marx'tan hareketle, modern burjuva toplumunun kendi çıkarları doğrultusunda kendisini bir "genel forma" soktuğunu ve bunun da devletin bizzatı kendisi olduğunu belirtir.¹³ Bununla birlikte Miliband, Marx'ın yapısalcı bir devletten, diğer deyişle "devletin özerk rolüne (otonomluğuna)" vurgu yapan bir yorumdan da bahsettiğini ancak bunu "Bonapartist devlet" olarak ifade ettiğini öne sürer.¹⁴ Dolayısıyla Marksist devlet anlayışı, Miliband'a göre, devletin kendiliğinden bir eylemde bulunmadığı, sınıf çıkarlarının etkili olduğu ve nihayetinde çoğunlukla da dar bir grup ya da bir kişinin karar alıcı konumda bulunduğu, devletin ve kapitalist toplumda burjuva sınıfının bir "partnerlik" ilişkisini yansıtan bir görüşe denk gelmektedir.¹⁵ Dolayısıyla Miliband, devleti "kapitalist toplumun içinde" görmektedir.

Poulantzas'ın eleştirisi de bu noktada yoğunlaşmaktadır. Miliband'ın devlet ve toplum ilişkilerini "düzenli ve objektif bağılıklar" olarak değerlendirmesini eleştiren Poulantzas, devletin, toplum içi sınıflar arası ilişkilerin görünümünü yansıtan basit bir araç olduğu görüşünü reddetmektedir.¹⁶ Antonio Gramsci'nin, Marksist düşünce ve özelde de Miliband tarafından göz ardı edildiği ve bunun da ekonomik determinizme yol açtığı eleştirisinde de bulunan Poulantzas,¹⁷ aralarındaki tartışmanın araçsalcılık-yapısalcılık ve kendisinin de yapısalcı tarafı temsil ettiği görüşlerine karşı çıkmakta, bunun devlet ve toplum arasında, sözde bir "sıfır toplamlı oyun" görünümü meydana getirdiğini ifade etmekte ve kendi bakış

¹² Simon Clarke, "Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State", *Capital & Class*, Cilt 1, Sayı 2, 1977, ss.1-4.

¹³ Ralph Miliband, "Marx and the State", *The Socialist Register*, ed. Ralph Miliband ve John Saville, Merlin Press, Londra, 1965, ss.278-283.

¹⁴ Ralph Miliband, "State Power and Class Interests", *New Left Review*, Sayı 138, 1983, ss.57-58.

¹⁵ A.g.m., ss.59-67.

¹⁶ Nicos Poulantzas, "The Problem of the Capitalist State", *New Left Review*, Cilt 58, Sayı 1, 1969, s.70.

¹⁷ A.g.m., s.67.

açısının bunlar arasında bir ilişki olduğu, fakat burada bürokrasinin ve devletin farklı devlet anlayışları geliştirebilecek düzeyde otonom bulunduğu şeklinde olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Bu anlamda Poulantzas, Gramsci'nin tarihsel blok kavramına benzer biçimde, dönemler içerisinde farklı devlet anlayışlarının öne çıkıp diğerlerinin marjinal konumda kalabileceğini ifade eder.

Bu, tartışmanın diğer iki öne çıkan isminden Jessop tarafından dile getirilen bir argümandır. Poulantzas'ın, devleti, kapitalist devlet olarak ifade ederek kapitalin sürekliliği için objektif olarak işlev gördüğünü belirttiğini ve bunun da devleti, “çıkarların uyuşmasının etkeni” şekline büründürdüğünü öne süren Jessop;¹⁹ Theda Skocpol kadar “devleti geri getirme” aşamasına kadar gitmese de,²⁰ Marksist açıdan incelenen devletin “kapitalist devlet” olduğunu, bunun da araçsalcıların iddia ettiğinden farklı olarak toplum ve devlet arasında basit bir ilişkiden fazlasına denk geldiğini, devletin kapitalist çıkarlar toplamından daha fazla bir yapıya tekabül ettiğini belirtir.²¹ Bu bağlamda Jessop, kapitali, “sosyal ilişki tarafından belirlenen” bir form olarak görerek, Gramsci'ye atıfla hegemon devletin yapısı şeklinde ifade eder.²² Dolayısıyla Jessop için, devlet, toplumdaki stratejik sosyal ilişkilerin birer birer toplamı sonucunda bir araçtan görece fazlasına denk gelen, Marksist devlet kuramında da kapitalist devlet olarak görünen bir devleti işaret etmektedir.

Block, Poulantzas'ın, devletin görece otonomiye sahip olduğu ve kapitalist sınıf çıkarından görece serbest hareket edebileceği argümanını eleştirerek; sınıfsal toplum yapısına bağlı kalarak Marksist bir konumda kalmaya devam ederken, aynı zamanda bu sınıf iktidarının farklı bağlamlarda devlet iktidarını farklı şekillerde etkileyebileceğini belirtir ve devlet yöneticilerinin sabit, sınıfsal bağlamların ise dinamik yapısını

¹⁸ Nicos Poulantzas, “The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau”, *New Left Review*, Cilt 95, Sayı 1, 1976, ss.63-75.

¹⁹ Bob Jessop, *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Polity Press, Cambridge, 1990, s.30.

²⁰ Skocpol; devlete ilişkin toplum merkezli açıklamaların, devleti “modası geçmiş” bir kavram olarak gördüğünü, fakat gerek siyasal tarihe karşılaştırmalı olarak bakıldığında gerekse yakın dönemde, aslında devletin otonom konumda bulunduğuna yönelik örneklerin görülebildiğini belirterek, devletlerin toplumların hedefleriyle aynı hedeflere sahip olabileceğini ancak bazı durumlarda da otonom hedeflerini takip edebileceğini ifade eder. Bkz. Theda Skocpol, “Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research”, *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, ss.3-28.

²¹ Jessop, *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, ss.339-358.

²² Bob Jessop, “Accumulation Strategies, State Forms and Hegemonic Projects”, *The State Debate*, ed. Simon Clarke, MacMillan, Hampshire ve Londra, 1991, ss.157-163.

vurgular.²³ Diğer deyişle, buradaki araçsalcılık, doğrudan sınıf çıkarlarının temsili değil, sınıf çıkarlarının devlet yöneticileriyle ilişkisi şeklinde dolaylı olarak gözükmektedir. Bu bakımdan Block, Miliband tarafından geliştirilen araçsalcı devlet anlayışının, devleti, yönetici sınıfın hedeflerinin basit bir aracı olarak görmesini eleştirirken, aynı zamanda görelî otonomi kavramını da sınırlayıcı bulmakta; kapitalî yönlendirenlerin (sonraki çalışmalarında bu kesim, devlet yöneticileri olarak gözükmektedir) kapitalist sınıfın çıkarları hakkında bilinçli olduğunu, fakat toplumsal düzenin yeniden üretimi için ne gerektiği hakkında bilgi sahibi olmadığını, bu bilginin de sınıfsal ilişkiler bağlamı tarafından geldiğini ifade eder.²⁴

Colin Hay'e göre; yapısalcılar, kapitalist devletin bir teorisini ifade ettiklerinden, bakış açıları, Marksist düşünce geleneğinin öngördüğü proletarya devrimini zorlaştırmaktadır.²⁵ Fakat konuya devrim değil, ama tartışmanın bu iki kanadının ileri sürdükleri devlet teorilerinin görünümündeki değişim olarak bakıldığında, yapısalcılığın değişime daha fazla imkân tanıdığı, zira kapitalist devletin bir "tarihsel blok" şeklinde ortaya çıktığı, dolayısıyla bunun değişebileceği görülür. Üstelik araçsalcıların argümanı da DP örneğinde eksik kalmakta, zira toplumsal ilişkiler aynı DP'yi iktidara taşıırken, DP'nin devlet anlayışı sabit kalmamaktadır.

Araçsalcı Devlet Anlayışının Görünümleri: 1950-1955*

DP'nin araçsalcı devlet anlayışının görünümünden ilki bürokraside gerçekleştirilen isim değişiklikleriydi. Bunlar; ordu yüksek kademesinde, bazı bakanlıklarda üst düzey bürokratlarda, valilerde, kaymakamlarda ve müfettişliklerde geniş çaplı değişiklikleri kapsıyordu.²⁶ Dolayısıyla DP, devlet aygıtını, kendi toplumsal tabanından gelen taleplere göre²⁷ dizayn

²³ Fred Block, "Beyond Relative Autonomy: State Managers as Historical Subjects", *New Political Science*, Cilt 2, Sayı 3, 1981, ss.227-230.

²⁴ Fred Block, "The Ruling Class Does Not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State", *Socialist Revolution*, Sayı 33, 1977, ss.6-10.

²⁵ Hay, "Marxism and the State", *Marxism and Social Science*, s.167.

* Bu ve bir sonraki başlıkta yararlanılan birincil kaynaklar olan ulusal gazete haberleri ve meclis tutanaklarının bir kısmı Doç. Dr. Ahmet Emre Ateş danışmanlığında yürütülen yüksek lisans tez çalışması esnasında toplanan verilere dayanmaktadır. Bkz. Melih Nadi Tutan, "Demokrat Parti Döneminde Demokrasi Anlayışının Değişimi", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

²⁶ "Ordu Yüksek Komuta Heyetinde Geniş Ölçüde Değişiklik Yapılıyor", *Ulus*, 7 Haziran 1950; "İdari Makamlarda da Değişiklik Başladı", *Ulus*, 9 Haziran 1950; "Yeniden 14 Vali Geri Vazifelere Alındı", *Ulus*, 14 Haziran 1950.

²⁷ Ahmad'a göre, DP'nin, muhalefet yılları boyunca yaptığı mitinglerde halktan en sık dinlediği şikâyetlerden biri idare mekanizmasıyla ilgiliydi ve sonucunda iktidara geldikten

ederek, araçsallaştırıyordu. Zürcher'e göre bu değişiklikler, devlet ile parti örgütünün geçmiş dönemde CHP ile bütünleşmiş olması kaygısından ileri gelmekteydi, ancak ileriki dönemde DP de aynı eğilime girecekti.²⁸ Zürcher'in bu tespiti, yani devlet ile partinin iç içe geçmesi olgusu, yukarıda da değinildiği üzere Heper'in ılımlı aşkıncılık ile ılımlı araçsalcılık arasındaki kategorisine tekabül etmektedir. Ancak bu olgu, daha çok DP'nin son iktidar yıllarına özgü bir durumu işaret eder. DP'nin ilk iki iktidar döneminde, araçsalcı devlet anlayışına ilişkin ikinci bir görünüm, vergilerdeki bazı düzenlemelerdi.

DP'nin iktidara geldikten kısa bir süre sonra eğildiği diğer bir konu da muamele vergilerinde indirim gitmek,²⁹ şekerden alınan tüketim vergisinin indirilmesi³⁰ gibi siyasetlerle tarımsal üretimle gelir elde eden sınıfların çıkarlarını temsil etmekte. Nitekim Korkut Boratav'a göre de, DP; ikisi arasında bir tercih zorunluluğu doğduğunda, küçük çiftçiler yerine büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını her daim gözetmişti.³¹ Bu bağlamda, en azından ilk iktidar yılları göz önünde bulundurulduğunda, DP'nin siyasetleri tarıma dayalı sınıfsal çıkarlara göre şekillenen bir düşünce biçimini yansıtıyordu.³² Dolayısıyla bu noktada devlet, DP için toplumsal ilişkilerin görünümünü girdi olarak alıp siyasetleri da bir çıktı olarak aktaran bir araç görünümündeydi.

Tarımsal gelire dayanan kesimlerin çıkarını yansıtmak bu minvalde DP adına önemli bir siyaset alanıydı. Yukarıda da bahsedildiği üzere büyük toprak sahipleri ve genel anlamda tarımsal burjuvazinin çıkarlarının temsili örneğin, gerekçesinde eski CHP iktidarı devrine oldukça sert eleştiriler barındıran ve çiftçiler ile Toprak Mahsulleri Ofisi arasında ticaretle ilgilenen araçların CHP devrinde ihmal edildiği, bu kesimlerin daha az maliyetle ticaret yapabildiğini sağlayan kanun değişikliği ile³³ görünür olmaktadır.

sonra bu CHP devrinden bir "intikam alma çabasına" bürünmüştü. Bkz. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s.32. Aydemir, bunu, DP'nin iktidara geldikten sonra halkın tercümanı olma görevini yerine getirebildiği şeklinde yorumlamaktadır. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, (C.3), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.90.

²⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.324.

²⁹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Tutanak Dergisi*, D: IX, C: I, 5.VII.1950, s.390-393.

³⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, D: IX: C: I, 5.VII.1950, s.386-389.

³¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, ss.105-106.

³² Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul: 2012, s.172.

³³ Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Afyon Karahisar Milletvekili Gazi Yiğitbaşı'nın, Toprak Mahsulleri Ofisi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve 28'inci Maddesinin Kaldırılmasına ve Bu Kanuna İki Geçici Madde Eklenmesine Dair Olan 5621 Sayılı Kanunda

Öyle ki genel anlamda ekonomi ve özelde tarıma dayalı politikalarda aksaklık, DP için siyasal hayatı etkileyecek düzeyde önemli bir alanı işaret etmekteydi.

I. Menderes Kabinesinin 1951 yılındaki istifası; Hürriyet Misakı'nda yaşanan sapmalar, DP'nin örgütsel yapısındaki aksaklıklar, DP Meclis Grubundaki rahatsızlıklar gibi farklı nedenlerle okunabilse de³⁴ görünürde ve mevcutta olan neden, Tarım Bakanı Nihat Eğriboz'un tarım politikalarından rahatsızlıktı. Bu neden, DP'nin araçsalcı devlet anlayışının izlerini göstermekteydi. Zira DP, tarımsal nüfusa dayalı oluşmuş büyük bir kesimin oylarıyla iktidara gelmiş ve bunun içerisinde de tarıma dayalı bir ticaret burjuvazisinin çıkarlarını da yansıtmaya vaadi öne sürmüştü.³⁵ Bu bağlamda, DP için tarıma dayalı bu burjuvazinin çıkarlarının korunması birincil derecede önemliydi. Bu çıkarların temsili ise, devletin görelî otonomluğunun göz önünde bulundurulup kabine istikrarının sağlanması yerine, kabinenin değişimiyle gerçekleşiyordu.

DP'nin araçsalcılığına ilişkin diğer bir görünüm, devletin nerede konumlanıp konumlanmayacağına dairdi. Bu bağlamda, DP, devletin uzmanlaşmış bir bürokraside zemin bulmasından ziyade, bürokrasiyi, hükümetlerin siyasalarını uygulayan bir idareciler grubu olarak görmeyi tercih ediyordu. Bu bakımdan, memurların emeklilik yaş hadlerini indiren ve gerekli görüldüğü takdirde, memurların, kurumları tarafından emekli edilebilmesi hakkındaki kanun tasarısı onaylanmıştı.³⁶ Bahsedilen “görülen lüzum”, Adnan Menderes imzası taşıyan kanun tasarısı gerekçesinde, yirmi beş hizmet yılını doldurup emeklilik için yıllarını bekleyenler arasında “umumi hizmeti aksatanlar bulunduğu” şeklinde ifade edilmişti.³⁷ Dolayısıyla iktidarının ilk yıllarında DP'li kadroların gözünde bürokrasi, araçsallaştırılabilecek ve performans göstermediği sürece gözden çıkarılabilecek bir grubu temsil etmekteydi.

Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Teklifi ve Tarım ve Ticaret Komisyonları Raporları (2/20),(Çevrimiçi) , 9 Mart 2021.

³⁴ Metin Toker, *DP'nin Altın Yılları: 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, ss.107-111.

³⁵ Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, s.76-77

³⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, D: IX, C: XXIV, 9.VII.1953, s.461-464.

³⁷ *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, “Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun Layihası ve İçişleri, Maliye ve Bütçe Komisyonlar Raporları (1/534)”, (Çevrimiçi)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c024/tbmm09024104ss0217.pdf>, 9 Mart 2021.

Aynı şekilde üniversiteden akademik personelin ihracı da bundan kısa süre sonra kolaylaştırılmıştı.³⁸ Bu siyasette de araçsal bir anlayışı görmek mümkündür. Kanun tasarısında üniversite öğretim üyelerinden bazılarının siyasetle meşgul olmasının yine memurlara yönelik düzenlemede olduğu gibi belli bir işlevi görmelerine engel teşkil ettiği ifade edilmekte ve bu nedenle siyaset-akademi ilişkisinin kesilmesi gerektiği belirtilmekteydi.³⁹ Dolayısıyla DP için, iktidar döneminin ilk yıllarında ve özellikle de “başta”⁴⁰ ekonomik göstergelerin kötüye gitmeye başlamasıyla birlikte⁴¹ devlet, bazı egemen sınıf çıkarlarının temsili için bir araç görüntüsündeyken aynı zamanda gerek askeri ve sivil bürokrasi gerekse de bu kesimlerle benzer işlevler gören üniversiteler belli fonksiyonları yerine getirmesi gereken araçlar idi.

Bu çıkarların temsili, 1954 Seçimleri yaklaşırken, DP hükümeti tarafından verilen Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu tasarısı ile değerlendirilebilir. Buna göre, 1951 yılında, yine aynı konuda düzenlemeler getiren kanunun, 1954’te teklif edilen tasarıyla birlikte getirdiği sınırlamalar büyük oranda kaldırılıyordu.⁴² Kanunun gerekçesinde burjuvazinin çıkarlarını görmek mümkündür. Bu bağlamda, ülkede sermaye eksikliği bulunduğu ve teknik bilgi eksikliğinin varlığı nedeniyle yabancı sermayenin

³⁸ “Muhtariyeti Zedeleyen Kanun Çıktı”, *Ulus*, 22 Temmuz 1953.

³⁹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, “Üniversiteler Kanununun 46’ncı Maddesinin a Fıkrasının Değiştirilmesi Hakkında Kanun Layihası ve Milli Eğitim Komisyonu Raporu (1/647), (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c024/tbmm09024113ss0295.pdf>, 9 Mart 2021.

⁴⁰ Ekonominin kötüye gidişi, DP’yi ilk aşamada araçsal devlet anlayışının devamlılığına itmişken; sonrasında önlenemeyen ekonomik zorluklar, DP’nin giderek yapısal bir anlayışı gözetmesine neden olmuştur. Bu konu, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değerlendirilecektir.

⁴¹ DP, muhalefet ve ilk iki iktidar yılında, bazı sınıfsal çıkarlarını temsil etmekle birlikte toplumsal tabanı oldukça geniş bulunan bir siyasal örgüt iken, 1953 yılı dolaylarında ekonomik gidişatın olumsuz yöne çevrilmesiyle birlikte ekonomi politikaları, siyasal özgürlüklerin sağlanması politikalarının önüne geçmeye başlamıştı. Bu argüman Feroz Ahmad tarafından, “Batı’da ekonomik liberalizm, siyasi liberalizmin bir nedeniyken, Türkiye’de bir sonucu olmaktadır” şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s.68.

⁴² *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 5821 sayılı ve 9.VIII.1951 tarihli Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, (Çevrimiçi) https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc033/kanuntbmmc033/kanuntbmmc03305821.pdf, 14 Haziran 2019; *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 6224 sayılı ve 23.I.1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, (Çevrimiçi) https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc036/kanuntbmmc036/kanuntbmmc03606224.pdf, 14 Haziran 2019.

teşvikinin ülke sermayesine katkıda bulunacağı belirtilmekteydi.⁴³ Bu olgu, DP'nin her ne kadar bazı noktalarda geçmiş iktidarın devletçi ekonomi politikalarını sürdürse de birtakım özelleştirme girişimleriyle birlikte düşünüldüğünde⁴⁴ iktidara geldiğinde, toplumun sosyo-ekonomik kesimlerinden gelen siyasal ve iktisadi talepleri devlet aracılığıyla yansıttığını göstermekteydi.

Bahsedilen bu iktisadi taleplerin kapitalist çıkarları önceliğinin görünümünden bir diğeri de Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'na benzer tarihlerde yasalaşan Petrol Kanunu'ydu.⁴⁵ Petrol Kanunu da, yine benzer şekilde petrol arama faaliyetlerindeki yasal düzenlemeleri imkân verdiğince serbestiye dayalı olarak belirliyordu.⁴⁶ Bu bağlamda özellikle iktidar döneminin ilk yarısının ortalarından itibaren, ikinci yarısına kadar DP için bu birkaç yıllık süreç, devletin bazı sınıfsal çıkarların temsili için araçsallaşan bir aygıt olarak ortaya çıktığı bir dönemi işaret etmekteydi. Üstelik bu sınıfsal çıkarlar, Ortaylı'nın ifadesiyle "iktisadi teşvikler ve anlaşmalara dayalı kapitalizmin altın çağına"⁴⁷ yaşandığı bir süreçte temsil edilmekteydi. Kesin bir tarihten bahsedilemese de bu araçsalcı anlayış, DP iktidarının ikinci yarısıyla birlikte evrilmeye başlamış, özellikle de DP iktidarının son iki yılı, olağanüstü koşullarda yapısalcı bir devlet anlayışının gün yüzüne çıktığı bir döneme tekabül etmiştir.

Yapısalcı Devlet Anlayışının Görünümleri: 1955-1960

DP, iktidarının ikinci yarısında giderek toplumsal çıkarları yansıtan devlet anlayışından, devletle adım adım bütünleşmeye başlayan kendi çıkarlarını yapısal olarak dönüştürmeye başlamıştı. Bununla birlikte DP'nin 1954 ila 1957 yılları arasındaki devlet anlayışı ikili bir görünüm arz etmekteydi. İspat Hakkı tartışmalarında, DP Genel İdare Kurulu üyesi Atıf Benderlioğlu, "Şu günlerde basına ispat hakkı tanıma keyfiyeti sizce bir azot fabrikasının temelini atılmasından daha mı mühimdir?" sorusunu, gazetecilerin sorusuna bir cevap niteliğinde belirtirken,⁴⁸ halen sınıf temelli

⁴³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, "Yabancı Sermaye Yatırım Kanunu Layihası ve Geçici Komisyon Raporu (1/699)", (Çevrimiçi)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c027/tbmm09027027ss0060.pdf>, 14 Haziran 2019.

⁴⁴ Yaşar Baytal, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 10, Sayı 40, 2007, ss.552-555.

⁴⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, D: IX, C: XXIX, 7.III.1954, s.436-439.

⁴⁶ Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 67, Sayı 2, 2012, s.179.

⁴⁷ İlber Ortaylı, *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.183-186.

⁴⁸ Metin Toker, *DP Yokuş Aşağı: 1954-1957*, Bilgi Yayınevi, Ankara: 1991, s.111.

çıkarlar için devletin bir araç olması niteliğini sezdirmekte; 29 Kasım 1955 günü DP Grup Toplantısında Menderes'in dolaylı olarak şahsına güvenoyu istemesi ve bunda başarılı olmasıyla somutlaşan Sarol Formülünün hayata geçirilmesi de,⁴⁹ Menderes ile DP'nin özdeşleşmesi anlamına geliyordu. Bu bakımdan Heper'in ifade ettiği aşkın devlet anlayışının göstergesi, önce parti ile devletin, dolaylı olarak da partinin Menderes ile yani tek kişiyle iç içe geçmesi sonucu devlet ile yöneticinin⁵⁰ bütünleşmesi şeklinde ortaya çıkmaktaydı.

DP'nin bürokrasiye ilişkin bakışında bir değişim meydana gelmiş olabileceği de bu dönemde saptanabilecek bir olgudur. Bu bağlamda, memurların emeklilik yaş hadleri ve vekâlet emrine alınmalarına dair araçsalcı bir anlayışı yansıtan ve yukarıda değinilen 1953 yılındaki kanun değiştirmelerinin 1956 yılına gelindiğinde eski haline çevrilmesi için çabalar görülmekteydi.⁵¹ Bu kanun tasarıları, hükümet tarafından gelmesi itibarıyla DP'nin yönetici elitlerinin düşüncelerinde, artık bürokrasinin toplumsal çıkarların takip edilmesi için araçsallaştırılması gerekmediği, zaten devlet ile birlikte yapısal bir uyum arz ettiği olgusunun bulunduğunu göstermekteydi.

Ekonomi alanına bakıldığında, meydana gelen bazı olumsuz gelişmelerin, DP'yi burjuva çıkarlarını gözetken, dolayısıyla otonom olmayan bir devleti içeren anlayışını sekteye uğrattığı görülmektedir. 1953-1954 yıllarından sonra giderek ihracatın nominal olarak azalması, dış ticaret açığının artışı, bunlar sonucunda ise enflasyonun tırmanması gibi ekonomik göstergeler,⁵² DP'nin iktisadi hayata bakışında bazı değişimler ortaya çıkarmıştı. Buna göre, bu değişkenlerin olumsuz yöne doğru gitmesiyle birlikte, DP, ithalatı azaltmak, iç piyasaya ağırlık vermek ve aynı zamanda bunlar üzerindeki denetimi sıkılaştırmak, ekonomide devlet payını artırmak gibi politikalar

⁴⁹ DP Grup Toplantısında DP'li milletvekillerinin önce bakanların sonra ise tüm kabinenin istifasını istemesi sonrasında Adnan Menderes'in uzun yıllar arkadaşı ve sonrasında DP'de önemli görevler üstlenmiş olan Mükerrerem Sarol ile görüşmesi ve aldığı tavsiye sonucu, bakanların istifa edip Menderes'in kabinenin yine başında kalmasına yönelik önerge kabul edilmiş ve Menderes yeni bir kabine kurmuştur. Bkz. Mükerrerem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, C.1, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014.

⁵⁰ Heper, devlet ile yöneticinin eşlendiği, bürokrasinin ise ya kişisel hizmetliler ya da "makine modeli" şeklinde algılanmasıyla aşkıncılığın iki aşırı yorumunun oluştuğunu ifade etmektedir. Bkz. Heper, "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, ss.108-110.

⁵¹ "Vekâlet Emrine Alınacak Memurlara Ait Yeni Tasarı", *Zafer*, 24 Aralık 1955; *TBMM Tutanak Dergisi*, D: X, C: X, 13.II.1956, s.165-166.

⁵² *Dünya Ticaret Örgütü*, "Total Merchandise Trade", Reporter: Turkey, Partner: World, (Çevrimiçi) <http://stat.wto.org/StatisticalProgram/WSDBViewData.aspx?Language=E>, 17 Haziran 2019.

izliyordu.⁵³ Boratav'a göre, bunlar; DP'nin bir "savunma mekanizması" olarak geliştirdiği siyasalar olmuş ve Türk ekonomisi bu yıllarda "görelilik olarak dışa kapanmaya" başlamıştır.⁵⁴ Bunun DP'nin devlet anlayışı nezdinde bir değişim meydana getirdiğine dair bir gösterge Milli Korunma Kanunu'nun yeniden düzenlenmesine ilişkindir.

1956 yılında Milli Korunma Kanunu'nun tadiline dair verilen kanun tasarısının gerekçesinde "kar hadlerinin çok yüksek olduğu" ibaresi,⁵⁵ DP'nin artık burjuvazinin çıkarlarını her daim gözetmediğini, devletin bu sınıfsal çıkarlar karşısında otonom davranabileceğini, dolayısıyla yapısalcı bir devlet anlayışını göstermekteydi. Nitekim Metin Toker'e göre, 1957 Seçimlerine yaklaşılırken ekonomik hayattaki bu gelişmeler, DP'nin artık burjuva sınıfının çıkarlarını, ilk iktidar dönemine kıyasla yeterince girdi olarak almadığını ifade ediyordu.⁵⁶ Nitekim bunun görünümü 1957 Seçimlerinde DP'nin oy kaybı olarak ortaya çıkacaktı.⁵⁷ 1957-1958 yıllarından sonraki iki-üç senelik süreç ise Menderes'in siyasi ömrü boyunca, Samet Ağaoğlu'nun deyişiyle "halkla daha öncesinde hiç bu kadar haşır ve neşir olmadığı",⁵⁸ bir olağanüstülük dönemine tekabül ediyordu.

1950 ve 1954 Seçimlerine kıyasla görece gergin ve çatışmalı bir ortamda geçen 1957 Seçimleri, Dokuz Subay Olayı, Kubalı Olayı, Zile Olayları, Şiddet Tedbirleri Komisyonunun kurulması ve gelen tepkiler, 14 Temmuz Irak İhtilali, Vatan Cephesi Ocaklarının açılması, Uşak Olayları, Kayseri-Yeşilhisar Olayları, Topkapı Olayları, 555K Olayı, 21 Mayıs Harbiye Sessiz Yürüyüşü gibi Türk siyasal hayatında, kısa sürede gerçekleşmiş ve huzursuz bir ortamı işaret eden birden fazla gelişme;⁵⁹ bu dönemin olağan siyasal hayatın koşullarını aşan şartlara sahip olduğunu göstermekte ve siyasal bir dönüşüm ya da bir değişim evresinin yaşandığına yönelik tespitleri mümkün kılmaktadır. Bu konuda Carl Schmitt'in düşüncelerinden faydalanılabilir.

⁵³ Sefer Şener, "Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2005, ss.146-148.

⁵⁴ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, ss.107-109.

⁵⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, "Milli Korunma Kanununun Tadiline Dair Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası (1/336)", (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c011/tbmm10011062ss0137.pdf>, 17 Haziran 2019.

⁵⁶ Toker, *DP Yokuş Aşağı*, s.140.

⁵⁷ *Yüksek Seçim Kurulu*, "Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları: Türkiye Geneli", (Çevrimiçi) <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, 17 Haziran 2019.

⁵⁸ Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, REK-TUR Kitap Serisi, İstanbul, 1967, s.132.

⁵⁹ Bu olayların ulusal gazetelerden günlük takibine yönelik kapsamlı bir çalışma için bkz. Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi: 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara: 1976, ss.170-211.

Schmitt, egemeni, “olağanüstü duruma karar veren” olarak tanımlar ve istisnanın, olağandışı durumun belirleyiciliğine, dönüştürücü gücüne vurgu yaparken, aynı zamanda egemen olanın halen anayasal sınırlar içinde hareket ettiğini ifade eder.⁶⁰ Bu bağlamda olağanüstü durum, aşkın bir kapsama sahip olan bir şartlar kümesine işaret eder.⁶¹ Görüldüğü üzere Schmitt’in, belirleyici ve dönüştürücü kapasitesine vurgu yaptığı olağanüstü durum, Marksist devlet teorisindeki yapısalcı anlayışın vurguladığı, devletin görelî otonomluğuna gönderme yapmaktadır.

Nitekim Marx’ın 18.Brumiyeri, Marksist devlet kuramcıları tarafından atf yapılan eseri, Bonapartist devletin, bu olağanüstü durumuna vurgu yapmaktadır. Marx’ın burada çözümlendiği Bonapartist devlet, köylüleri bir sınıf olarak ele alıp onlarla işbirliği yapmış, burjuva çıkarlarını bir kenara bırakmış bir devlete denk gelirken; yapısalcılar bunu devletin görelî otonomluğu olarak okumaktadırlar.⁶² Schmitt’in olağanüstü durum ve Marx’ın Bonapartist devlet kavramsallaştırması, DP’nin son iktidar döneminde yaşadığı bu özel şartlara sahip dönemin, bir değişimi yansıttığı ve burada DP’nin yapısalcı bir anlayışla burjuvazi çıkarlarını takip etmeyi bırakıp devleti otonom olarak, özellikle de Menderes’in şahsında ve bürokraside konumlandığı şeklindeki bir çıkarımı mümkün kılmaktadır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere devletin, bürokrasi ve Menderes’te konumlanması, dolayısıyla aşkını ve yapısalcı bir devlet anlayışının görünümünden bir diğeri de muhalif seslere yönelik kısıtlama girişimleridir. CHP’nin 1959 Baharından itibaren sıklaştırdığı gayriresmî toplantılar ve geziler, emniyet güçleri tarafından çoğunlukla engellenmekteydi ve yukarıda isimleri sayılan birden fazla olay, bu dönemden sonra yaşanmıştı.⁶³ DP’nin, muhalefeti gayrimeşru ilan etmesine kadar ileri götürdüğü partiler arası ilişkiler; bazı yorumlara göre,⁶⁴

⁶⁰ Carl Schmitt, *Siyasal İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2016, ss.13-23.

⁶¹ Richard Wolin, “Carl Schmitt, Political Existentialism, and the Total State”, *Theory and Society*, Cilt 19, Sayı 4, 1990, s.399.

⁶² Bob Jessop, “The Political Scene and the Politics of Representation: Periodising Class Struggle and the State in the Eighteenth Brumaire”, *Eighteenth Brumaire: (Post-)modern Interpretations*, ed. M. Cowling ve J. Martin, Pluto Press, Londra, 2002, ss.179-194.

⁶³ “Malkara ve İpsala’da CHP Ekibine Müdahaleler Oldu”, *Vatan*, 19 Nisan 1959; “İstanbul ve İzmir’de Polis CHP Toplantılarına Müdahale Etti”, *Vatan*, 20 Nisan 1959; “Uşak’ta Müessif Hadiseler Oldu”, *Vatan*, 1 Mayıs 1959; “CHP’nin Karşiyaka İlçe Kongresi Yaptırılmadı”, *Vatan*, 4 Mayıs 1959; “İnönü’nün İstanbul’a Gelişinde Dün Çıkan Olayların Neşri Yasak”, *Vatan*, 5 Mayıs 1959; “İnönü’nün Kayseri’ye Girişi Hadiseli Oldu”, *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1960.

⁶⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes’in Dramı?*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s.303.

Menderes'in, benzer tarihlerde Fransa Devlet Başkanlığına gelen ve "olağanüstü" yetkilere sahip olması halinde görevde bulunacağını belirten Charles De Gaulle tarzı bir siyaset anlayışı isteğini göstermekteydi.

Bu anlayış, meclisin işleyişine yönelik düzenlemelerde de görülebilir. Bunlardan ilki, 1954 yılındaki iç tüzük değişikliğiyle ilk defa tanımlanan meclis grubunun⁶⁵ oluşturulma şartlarında kısıtlamalara gidilerek toplam sandalye sayısının en az %5'inin bir siyasal parti tarafından temsil edilmesi gerektiği şeklindeki iç tüzük değişikliğidir.⁶⁶ İkincisi ise temellerini yukarıda anılan 1958 tarihli Şiddet Tedbirleri Komisyonundan alan 18 Nisan 1960 tarihli Tahkikat Komisyonu'nun⁶⁷ 27 Nisan 1960'ta yayın yasağı getirme, toplantılar hakkında tedbir alma, komisyonun kararlarına itiraz edenlerin ceza almasına gibi usullerle yetkilerinin genişletilmesidir.⁶⁸ Görüldüğü üzere bu siyasalar, DP'nin devleti, giderek kendi iktidar alanında konumlandığına işaret etmektedir. Diğer deyişle, devlet, DP nezdinde giderek bir yapısal özelliğe kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

Dolayısıyla hem konjonktürel gelişmeler hem de Menderes'in kendisi, Schmitt'in egemen ve olağanüstü durum kavramlarını hatırlatmakta ve bu dönüşümün, araçsalcılıktan yapısalcılığa olan geçişin siyasal zeminini ifade etmektedir. Diğer yandan devlet anlayışının ekonomik hayatta da değiştiğinin göstergesi olarak, devletin görece otonomluğu da belirgindi. Bu bağlamda, 1957 Seçimleri sonrasında karaborsa ve vurgunculukla mücadele kapsamında yapılan fiyat kontrolleri, stok sayımları, cezalandırma mekanizmasının tavandan işletilmesi, bazı maddeler üzerinde fiyat belirleme yetkisinin devlete verilmesi gibi birden fazla iktisadi politika;⁶⁹ iktidarın

⁶⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, D: IX, C: XXVIII, 12.II.1954, s.259-261.

⁶⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, D: XI, C: I, 27.XII.1957, s.315-406.

⁶⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, D: XI, C: XIII, 18.IV.1960, s.189-213.

⁶⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, "Çorum Mebusu Hüseyin Ortakçioğlu ve üç arkadaşının, Türkiye Büyük Millet Meclisi Dahili Nizamnamesinde Yazılı Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanun Teklifi ve Muvakkat Encümen Mazbatası (2/444), (Çevrimiçi)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c013/fbmm11013061.pdf>, 10 Mart 2021.

⁶⁹ "Gıda Maddelerinin Satış ve İstihlaki", *Ulus*, 18 Kasım 1957; "Ticaret Vekili, Vesika Bahis Konusu Değil Dedi", *Vatan*, 19 Kasım 1957; "Hükümet Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Üzerinde Esaslı Bir Tanzime Gidiyor", *Zafer*, 18 Kasım 1957; "Dokuma Fiatları da Bugün İlan Ediliyor", *Vatan*, 21 Kasım 1957; "Yünlü ve Pamukluların Maliyet Hesabı Tespit Edildi", *Vatan*, 22 Kasım 1957; "Meyve Fiyatları da Tespit Edildi", *Ulus*, 25 Kasım 1957; "Gazete Kâğıtları da Beyana Tabi Tutuldu", *Ulus*, 27 Kasım 1957; "Fasulye, Un Fiyatı İndi", *Vatan*, 23 Kasım 1957; "Gazete Kâğıdında da Hükümet El Koydu", *Vatan*, 27 Kasım 1957; "Peynirden Sonra Hücüm Dün Elma ve Narenciyeye Oldu", *Vatan*, 28 Kasım 1957; "Hükümet Bütün Fiyatları Tespit Edebilecek", *Vatan*, 29 Kasım 1957.

devlet anlayışında devletin, ilk yıllarına nazaran son yıllarında burjuva çıkarlarına ters düşebilecek özerk bir yapısal konumunun bulunduğunu göstermekteydi. Dolayısıyla DP iktidarının tüm sürecinde olduğu gibi devlet anlayışı; hem siyasal hem de ekonomik açıdan takip edilebiliyor, buradaki değişim de siyasalara ve olaylara gösterilen tepkilere yansiyordu.

Sonuç

DP iktidara geldiğinde geniş tabanlı bir koalisyonun görünümünü ifade etmiştir. Bu koalisyonun büyük ölçüde -Türk sosyo-ekonomik yapısının da bir getirisi olarak- tarımsal gelire dayalı bir nüfustan oluştuğu görülmektedir. Bu tarımsal nüfusun çoğunluğunu, toprağa dayalı fiziksel emeğini gelire dönüştürenler oluşturmakla birlikte aynı tarımsal çıktıyı bir ticari işlem ürünü olarak kullanan ve bir tarım burjuvazisi olarak adlandırılabilir bir kesim de mevcuttu. Nitekim DP'nin, diğer sebepler bir kenara bırakıldığında bir siyasal örgüt olarak ortaya çıkmasının son aşaması da, bilindiği üzere, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na getirdiği yoğun eleştiridir. Bu açıdan bakıldığında, ve buna sanayiye dayalı burjuvazi de eklendiğinde, DP'nin iktidara geldiği ilk yıllarda, araçsalcı bir anlayışla bu burjuvazinin çıkarlarını ifade etmek üzere devleti bir araç olarak algıladığı çıkarımı mümkün gözükmektedir. Çalışmada da bahsedildiği üzere bunun görünümüleri; siyasal alanda, Heper'den de hatırlanacağı gibi, bürokrasideki değişiklikler, bürokratların özlük haklarında değişimlerle birlikte araçsalcı bir anlayış, ekonomide ise vergilerde indirimler, ticari akıştaki engellerin kaldırılmasına yönelik siyasalar, iktisadi çıkarların korunumu için siyasal olanın ikincil plana alınması, yasama faaliyetlerinin buna göre düzenlenmesi gibi politikalaradır.

Araçsalcı bir devlet anlayışından, yapısalcılığa geçişte ise iktisadi etkenli değişim siyasal değişimden önce gelmiştir. Bu bağlamda, ekonomik verilerin olumsuzla doğru gitmesi, DP'nin, devleti, burjuva çıkarlarının takipçisi konumundan, görelî bir otonomluğa götürmesi sonucunu doğurmuş ve merkezîyetçi ekonomik tedbirler artmıştır. Siyasal bir dönüşümün izleri ise yaklaşık 1957-1958 yılları sonrasında görünmektedir. Schmitt'in olağanüstü durumla ilişkilendirdiği egemenlik, Türk siyasal hayatında bu yıllarda meydana gelen birden fazla olayın bir olağandışılığı meydana getirmesi ve bunun siyasal hayatı da dönüştürmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Burada önceki yıllarda meydana gelen Menderes-DP özdeşleşmesi olgusu, Menderes'in egemen konumunu göstermekte ve Heper'in de aşkinci devletinin boyutunu işaret etmektedir. Bu bağlamda yönetici elit, siyasal olarak hem muhalif katılımı engellerken hem de iktisadi alanda burjuva çıkarlarını temsil etmeyebileceğini göstermiş ve devletin yapısalcı bir anlayışla algılanmasını beraberinde getirmiştir.

Bu bakımdan DP iktidarının devlet anlayışında yaklaşık 1950 ila 1955 yılları arasında araçsalcı anlayış temalarının hâkim olduğu, ancak bunun ardından önce ekonomik sonra da siyasal olgu ve olayların DP'yi yapısalcı bir devlet anlayışına ittiği ifade edilebilir. Nitekim bunların görünümleri de, çalışmada izlendiği üzere meydana gelen olaylara DP'nin tavrı, siyasal politikaları ve ekonomi alanındaki hamleleri neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Akademik Kitap ve Makaleler

- Ağaoğlu, S., *Arkadaşım Menderes*, REK-TUR Kitap Serisi, İstanbul, 1967.
- Ahmad, F. ve Ahmad, B. D., *Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi: 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.
- Ahmad, F., *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, Çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul, 2015.
- Aydemir, Ş. S., *Menderes'in Dramı?*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Aydemir, Ş. S., *İkinci Adam*, C.3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Barrow, C. W., "The Miliband-Poulantzas Debate: An Intellectual History", *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, ed. Stanley Aronowitz ve Peter Bratsis, University of Minnesota Press, Minneapolis ve Londra, 2002.
- Baytal, Y., "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 10, Sayı 40, 2007, ss.545-567.
- Block, F., "The Ruling Class Does Not Rule: Notes on the Marxist Theory of the State", *Socialist Revolution*, Sayı 33, 1977, ss.6-28.
- Block, F., "Beyond Relative Autonomy: State Managers as Historical Subjects", *New Political Science*, Cilt 2, Sayı 3, 1981, ss.33-49.
- Boratav, K., *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- Clarke, S., "Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State", *Capital & Class*, Cilt 1, Sayı 2, 1977, ss.1-31.
- Das, R. J., "Marxist Theories of the State", *Alternative Theories of the State*, ed. Steven Pressman, Palgrave MacMillan, Hampshire ve New York, 2006.
- Eroğul, C., *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.
- Hay, C., "Marxism and the State", *Marxism and Social Science*, ed. Andrew Gamble, David Marsh ve Tony Tant, University of Illinois Press, Urbana ve Chicago, 1999.

- Heper, M., "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 27, Sayı 1, 1985, ss.86-110.
- Heper, M., *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015.
- Jessop, B., *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Polity Press, Cambridge, 1990.
- Jessop, B., "Accumulation Strategies, State Forms and Hegemonic Projects", *The State Debate*, ed. Simon Clarke, MacMillan, Hampshire ve Londra, 1991.
- Jessop, B., "The Political Scene and the Politics of Representation: Periodising Class Struggle and the State in the Eighteenth Brumaire", *Eighteenth Brumaire: (Post-)modern Interpretations*, ed. M. Cowling ve J. Martin, Pluto Press, Londra, 2002.
- Jessop, B., *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Martin Robertson, Oxford, 2013.
- Karpat, K. H., *Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Karpat, K. H., *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Mayo, H. B., *Introduction to Marxist Theory*, Oxford University Press, New York, 1960.
- Miliband, R., "Marx and the State", *The Socialist Register*, ed. Ralph Miliband ve John Saville, Merlin Press, Londra, 1965.
- Miliband, R., "State Power and Class Interests", *New Left Review*, Sayı 138, 1983, ss.57-68.
- Ortaylı, İ., *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- Poulantzas, N., "The Problem of the Capitalist State", *New Left Review*, Cilt 58, Sayı 1, 1969, ss.67-78.
- Poulantzas, N., "The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau", *New Left Review*, Cilt 95, Sayı 1, 1976, ss.63-83.
- Sarol, M., *Bilinmeyen Menderes, C.1, İnkılap Kitabevi*, İstanbul, 2014.
- Schmitt, C., *Siyasal İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2016.
- Skocpol, T., "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research", *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

- Şener, S., “Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2005, ss.141-148.
- Takım, A., “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 67, Sayı 2, 2012, ss.157-187.
- Toker, M., *DP'nin Altın Yılları: 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- Toker, M., *DP Yokuş Aşağı: 1954-1957*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- Tutan, M. N., “Demokrat Parti Döneminde Demokrasi Anlayışının Değişimi”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Wolin, R., “Carl Schmitt, Political Existentialism, and the Total State”, *Theory and Society*, Cilt 19, Sayı 4, 1990, ss.389-416.
- Zürcher, E. J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Ulusal Gazeteler

- “Ordu Yüksek Komuta Heyetinde Geniş Ölçüde Değişiklik Yapılıyor”, *Ulus*, 7 Haziran 1950.
- “İdari Makamlarda da Değişiklik Başladı”, *Ulus*, 9 Haziran 1950.
- “Yeniden 14 Vali Geri Vazifelere Alındı”, *Ulus*, 14 Haziran 1950.
- “Muhtariyeti Zedeleyen Kanun Çıktı”, *Ulus*, 22 Temmuz 1953.
- “Vekâlet Emrine Alınacak Memurlara Ait Yeni Tasarı”, *Zafer*, 24 Aralık 1955.
- “Gıda Maddelerinin Satış ve İstihlaki”, *Ulus*, 18 Kasım 1957.
- “Hükümet Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Üzerinde Esaslı Bir Tanzime Gidiyor”, *Zafer*, 18 Kasım 1957.
- “Ticaret Vekili, Vesika Bahis Konusu Değil Dedi”, *Vatan*, 19 Kasım 1957.
- “Dokuma Fiatları da Bugün İlan Ediliyor”, *Vatan*, 21 Kasım 1957.
- “Yünlü ve Pamukluların Maliyet Hesabı Tespit Edildi”, *Vatan*, 22 Kasım 1957.
- “Fasulye, Un Fiyatı İndi”, *Vatan*, 23 Kasım 1957.
- “Meyve Fiyatları da Tespit Edildi”, *Ulus*, 25 Kasım 1957.
- “Gazete Kâğıtları da Beyana Tabi Tutuldu”, *Ulus*, 27 Kasım 1957.
- “Gazete Kâğıdına da Hükümet El Koydu”, *Vatan*, 27 Kasım 1957.
- “Peynirden Sonra Hücum Dün Elma ve Narenciyeye Oldu”, *Vatan*, 28 Kasım 1957.
- “Hükümet Bütün Fiyatları Tespit Edebilecek”, *Vatan*, 29 Kasım 1957.
- “Malkara ve İpsala'da CHP Ekibine Müdahaleler Oldu”, *Vatan*, 19 Nisan 1959.

“İstanbul ve İzmir’de Polis CHP Toplantılarına Müdahale Etti”, *Vatan*, 20 Nisan 1959.

“Uşak’ta Müessif Hadiseler Oldu”, *Vatan*, 1 Mayıs 1959.

“CHP’nin Karşıyaka İlçe Kongresi Yaptırılmadı”, *Vatan*, 4 Mayıs 1959.

“İnönü’nün İstanbul’a Gelişinde Dün Çıkan Olayların Neşri Yasak”, *Vatan*, 5 Mayıs 1959.

“İnönü’nün Kayseri’ye Girişi Hadiseli Oldu”, *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1960.

Meclis Tutanakları

TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C: I, 5.VII.1950.

TBMM Tutanak Dergisi, D: IX: C: I, 5.VII.1950.

TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C: XXIV, 9.VII.1953.

TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C: XXVIII, 12.II.1954.

TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C: XXIX, 7.III.1954.

TBMM Tutanak Dergisi, D: X, C: X, 13.II.1956.

TBMM Tutanak Dergisi, D: XI, C: I, 27.XII.1957.

TBMM Tutanak Dergisi, D: XI, C: XIII, 18.IV.1960,

Çevrimiçi Kaynaklar

Dünya Ticaret Örgütü, “Total Merchandise Trade”, Reporter: Turkey, Partner: World, (Çevrimiçi)
<http://stat.wto.org/StatisticalProgram/WSDBViewData.aspx?Language=E>, 17 Haziran 2019.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 5821 sayı ve 9.VIII.1951 tarihli Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, (Çevrimiçi)
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc033/kanuntbmmc033/kanuntbmmc03305821.pdf, 14 Haziran 2019.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 6224 sayı ve 23.I.1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, (Çevrimiçi)
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc036/kanuntbmmc036/kanuntbmmc03606224.pdf, 14 Haziran 2019.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Afyon Karahisar Milletvekili Gazi Yiğitbaşı’nın, Toprak Mahsulleri Ofisi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve 28’inci Maddesinin Kaldırılmasına ve Bu Kanuna İki Geçici Madde Eklenmesine Dair Olan 5621 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Teklifi ve Tarım ve Ticaret Komisyonları Raporları (2/20), (Çevrimiçi)
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c006/tbmm09006066ss0131.pdf>, 9 Mart 2021.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun Layihası ve İçişleri, Maliye ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/534)”, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c024/tbmm09024104ss0217.pdf>, 9 Mart 2021.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Üniversiteler Kanununun 46’ncı Maddesinin a Fıkrasının Değiştirilmesi Hakkında Kanun Layihası ve Milli Eğitim Komisyonu Raporu (1/647), (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c024/tbmm09024113ss0295.pdf>, 9 Mart 2021.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Yabancı Sermaye Yatırım Kanunu Layihası ve Geçici Komisyon Raporu (1/699)”, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c027/tbmm09027027ss0060.pdf>, 14 Haziran 2019.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Milli Korunma Kanununun Tadiline Dair Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası (1/336)”, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c011/tbmm10011062ss0137.pdf>, 17 Haziran 2019.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Çorum Mebusu Hüseyin Ortakçioğlu ve üç arkadaşının, Türkiye Büyük Millet Meclisi Dahili Nizamnamesinde Yazılı Tahkikat Encümenlerinin Vazife ve Salahiyetleri Hakkında Kanun Teklifi ve Muvakkat Encümen Mazbatası (2/444), (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c013/tbmm11013061.pdf>, 10 Mart 2021.

Yüksek Seçim Kurulu, “Seçim Çevresine Göre Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları: Türkiye Geneli”, (Çevrimiçi) <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Turkiye.pdf>, 17 Haziran 2019.

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

Prof. Dr. Bekir KOÇ, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa, Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, 384 sayfa, ISBN: 9786254052323*

Yasemin Zahide EROL*

Makale Bilgisi

Başvuru: 28.03.2021
Kabul: 31.03.2021

Article Info

Received: March 28, 2021
Accepted: March 31, 2021

XIX. yüzyıl Osmanlı siyasetinin önemli isimlerinden olan Midhat Paşa'nın (1822-1884), şüphesiz Türk modernleşmesi üzerindeki etkisi büyüktür. İki kez sadrazamlık, Şûra-yı Devlet reisiği, Adliye Nazırlığı, Niş, Tuna, Bağdat, Selanik, Suriye ve Aydın valilikleri yapan Midhat Paşa başarılı bir devlet adamı olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türk modernleşme tarihinde öne çıkan isimlerden biri olmuştur. Kanun-ı Esasi'nin de hazırlanmasında emeği geçen Midhat Paşa'nın hem taşrada hem merkez idaresinde gerçekleştirdiği daha önce denenmemiş uygulamalar modernleşmenin ve meşrutî idarenin kurulması yolunda önemli adımlardır. 1861'de Balkanların en sorunlu vilayetlerinden Niş'e vali olarak atanan ve valilik yaptığı süre boyunca maliyeden bayındırlık işlerine, asayişten sosyal hizmetlere kadar önemli işlere imza atan Midhat Paşa'nın bu uygulamaları, merkezin dikkatini çekmiş, 1864 yılında, kendisinin de katkısıyla hazırlanan Tuna Vilayeti Nizamnamesi ilan edilmiştir. Pilot bölge olarak Niş, Silistre ve Vidin eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilayeti'nin valiliğine tayin edilen Midhat Paşa, yaklaşık üç buçuk yıl kaldığı Tuna'da Vilayet Nizamnamesi'ni başarılı bir şekilde uygulamış ve başka vilayetlerde de yaygınlaşmasına öncülük etmiştir. Söz konusu eser, Midhat Paşa'nın bu uygulamalarını, yeniden yapılanma çabaları çerçevesinde ayrıntılarıyla ele almaktadır.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, yaseminzahideerol@gmail.com

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Bekir Koç'un¹ kaleme aldığı *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti Meclisleri ve Yeniden Yapılanma Çabaları* adlı çalışma, önsözde belirtildiği üzere birkaç aşamadan geçerek son şeklini almıştır. Çalışmanın temelini, yazarın 2002 yılında tamamladığı “Midhat Paşa (1822-1884)”² adlı doktora tezi oluşturmaktadır. Tezden sonra Midhat Paşa'yı ve Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği esnasında hayata geçirdiği bazı uygulamaları konu alan çeşitli makaleler akademik dergilerde yayınlanmış olup, son olarak Tuna Vilayeti Meclislerinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi sonucunda çalışma son şeklini almıştır.

384 sayfadana oluşan kitap, Önsöz ve Giriş'ten başka üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci Bölüm “*Osmanlı Modernleşme Çabalarının Zamanı, Koşulları ve Niteliği Üzerine*”; İkinci Bölüm “*Eyaletten Vilayete Osmanlı Taşrası ve Tuna Vilayeti*”; Üçüncü Bölüm ise “*Osmanlı Modernleşmesine Tuna'dan Açılan Pencere*” başlıklarını taşımaktadır. Kitabın sonunda ise Sonuç, Ekler ve Kaynakça ile Dizin yer almaktadır.

Kitabın Giriş bölümünde (s.1-26) öncelikle Tuna Vilayeti'nin kuruluşu, sosyo-ekonomik yapısı ve politik önemine kısaca değinildikten sonra Midhat Paşa hakkında bilgi verilmiştir. Ardından, idare, vilayet umumi, belediye ve yargı meclisleri ile bu meclislerde görev alan temsilcilerin kimler arasından ve ne şekilde belirleneceğiyle ilgili prosedürden bahsedilerek çalışmanın da ana konusunu oluşturan Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde hayata geçirdiği meclis ve diğer yenilikçi faaliyetleri hakkında bir ön değerlendirme yapılmıştır.

On sekizinci yüzyılın sonlarından, Midhat Paşa'nın Tuna valiliğine tayin edildiği 1860'lı yıllara kadar geçen dönemin anlatıldığı Birinci Bölüm'de (s.27-90) ise öncelikle Osmanlı modernleşmesini tetikleyen sebepler üzerinde durulmuştur. İlk olarak, Avrupa'nın düşünsel, politik, ekonomik ve teknolojik olarak avantajlı konuma geçmesine sebep olan faktörler, Sanayi Devrimi sürecinde büyük devletlerin sömürge yarışı, milliyetçilik akımının ve büyük güçlerin etkisiyle çıkan ayrılıkçı ayaklanmalar gibi Osmanlı Devleti'ni modernleşmeye zorlayan dinamikler ve tüm bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin Nizam-ı Cedid'den Yeni Vilayet Nizamı'na kadar geçen dönemde

¹ Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde tamamlayan Prof. Dr. Bekir Koç, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimini yine aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda sürdürmüştür. Halen aynı bölümde öğretim üyesi olan Prof. Dr. Bekir Koç'un Midhat Paşa ve uygulamalarına ilişkin başka yayınları da bulunmaktadır.

² Bekir Koç, “Midhat Paşa (1822-1884)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi*, Ankara 2002, 234 s.

giriştiği modernleşme çabalarının niteliği ele alınmıştır. Bölümün devamında ise Midhat Paşa'nın hayatına ve Tuna Valiliğinden önceki görevi olan Niş Valiliği ve buradaki uygulamalarına yer verilmiştir.

İkinci Bölüm'de (s.91-147) Tanzimat'ın ilanından sonra mali ve idari reformlar çerçevesinde kurulan taşra meclisleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi ilan edilinceye kadar geçen dönemde bu meclislerle ilgili yapılan düzenlemeler ile taşrada yeniden yapılanma çabaları anlatılmaktadır. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ilanı, içeriği ve nizamnamenin öngördüğü meclislere de yine bu bölümde yer verilmiştir.

Kitabın üçüncü ve son bölümü (s.149-295) ise tamamıyla Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ndeki faaliyetlerine ve meclislere ayrılmıştır. İlk olarak Vilayet Nizamnamesi'nin öngördüğü meclisler sisteminin önemli parçalarından olan ve vilayetin mülkiye, maliye, hariciye, nafia ve ziraatine dair konuları müzakere edecek olan Vilayet İdare Meclisi'ne değinilen bu bölümde, neredeyse tüm kazalarda faaliyete geçirilen belediye meclisleri ile ilk taşra belediye meclislerinin bazı faaliyetlerine değinilmiştir. Belediye meclislerinden sonra Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ndeki diğer yenilikçi uygulamaları ve düzenlemeleri üzerinde duran yazar, bu uygulamaları ayrı başlıklar halinde detaylarıyla açıklamaktadır. Öncelikli görevi vilayet ve bağlı yerleşim birimlerinde kurallara aykırı bir durum meydana geldiğinde hemen müdahale edip, olayla ilgili istihbari nitelikli araştırma yaparak bilgi vermek olan "teftiş memurluğu" uygulaması; yurttaşların her konuda istek ve şikayetlerini iletebildikleri, vatandaş ile devlet arasında bir tür irtibat bürosu işlevi gören "merkez odası" uygulaması; vergilerin askeri görevlilerden bağımsız olarak sivil vergi memurları tarafından tahsil edilmesini sağlayan "tahsildarlık" uygulaması bu bölümde bahsi geçen uygulamalardan bazılarıdır.

Bu bölümde Midhat Paşa'nın idari ve mali uygulamaların yanı sıra ahalinin yararını gözeten, halkın lehine olan uygulamaları dikkat çekicidir. Vergilerin taksitlendirilerek uzun vadede daha kolay ödenmesinin sağlanması, aynı şekilde Kıpti vergisinin de taksitlendirilmesi, Memleket Sandıkları'nın kurularak çiftçilere uygun kredi olanağı verilmesi, zahire pazarlarının kurularak köylünün ürününü daha az zahmetle ve mağdur olmadan satmasının sağlanması, tüccar ile köylü arasında yapılan ürün sözleşmelerinin güvenli hale getirilmesi, hayvan hırsızlığının önüne geçebilmek amacıyla satılmasına karar verilen büyükbaş hayvanlar için muhtardan tezkire alma zorunluluğu getirilmesi, mültezimlerin köylüyü suiistimal etme alışkanlığının önüne geçilmesi, devlet görevlilerinin görevleri esnasında kendileri ve hayvanlarının ihtiyaçlarını köylüden para ödmeden almalarının önüne geçilmesini sağlayan "misafir kağıdı" uygulaması bu uygulamalardandır. Bunların yanında fakir ve

kimsesiz çocuklara barınma-meslek edinme imkânı tanıyan ıslahhanelerin Tuna'da da kurulması, fakir ve yaşlılara ücretsiz hastane, imarethane, eczane imkânı verilmesi, Rusçuk kadın hastanesinin açılması, evlilik masraf ve prosedürlerinin azaltılmasına dair çabalar, yol ve köprülerin daha hızlı yapılabilmesi için ahaliye düşen görevlerin düzenlenmesi de Midhat Paşa'nın söz konusu uygulamaları arasındadır. Bunlara ek olarak, daha konforlu bir karayolu ulaşımı ve posta hizmetleri için Tuna, Rusçuk ve Niş'te faaliyete geçirilen araba şirketlerinin ve Rusçuklulara et temin etmek üzere kurulan "geçici celep şirketi"nin kurulması, Zaptiye yardım sandığının oluşturulması, para cezalarının tahsiline ve mahkemelerce tahsil edilen harç ve vergiler ile tapu işlemlerine dair düzenlemeler gibi uygulamalar da bu bölümde bahsi geçen uygulamalardandır. Vilayette faaliyete geçirilen matbaa ve Tuna Vilayeti gazetesi *Tuna* hakkında bilgilerin de verildiği bu bölüme Vilayet Umumi Meclisi ve meclis kararları anlatılarak son verilmiştir.

Sonuç (s.297-301) bölümünde eserin genel bir özeti yapılırken, ekler kısmında Tuna Vilayeti Nizamnamesi ile çeşitli arşiv belgelerine yer verilmiştir. Ekler (s.303-340) kısmından sonra gelen kaynakça (s.341-357) ise "arşiv vesikaları", "matbu vesikalar ve süreli yayınlar" ile "kitap, makale ve tezler" olarak gruplandırılmıştır. Çok sayıda arşiv belgesinden yararlanılarak hazırlanan bu çalışma, düstur, salnameler ve Tuna Vilayeti gazetesinin pek çok nüshası da kullanılarak zenginleştirilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili kitap, makale ve tez gibi çeşitli akademik çalışmalardan da faydalanılmıştır. Kitap dizin (s.359-368) ile son bulmaktadır.

Sonuç olarak, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinde önemli bir şahsiyet olan Midhat Paşa'yı konu edinen bu çalışmada Midhat Paşa'nın Tuna valiliği esnasında hayata geçirdiği ve daha sonra imparatorluğun başka bölgelerinde de uygulamaya konulacak olan başarılı uygulamaları bir bütünlük içinde, açık ve anlaşılır bir dille anlatılmıştır. Midhat Paşa'nın modern ve daha önce denenmemiş uygulamalarını, ulaştığı başarıyı ve Osmanlı yeniden yapılanma çabalarına olan katkısını tüm ayrıntılarıyla ele alan bu çalışma arşiv belgeleri, salnameler ve talimatnamelerin yanı sıra çeşitli akademik çalışmalarla desteklenmiş ve tablolarla zenginleştirilmiştir. Söz konusu eser, konuyla ilgili çalışmaların azlığı sebebiyle büyük önem taşımaktadır. Kitap, her ne kadar Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'ndeki düzenlemelerini konu edinmişse de Midhat Paşa'nın hayatına ve siyasi tutumuna ışık tutması bakımından biyografik bir nitelik de taşımaktadır. Özetle, söz konusu çalışmanın alanında faydalı ve mutlaka görülmesi gereken bir eser olduğunu söylemek mümkündür.

